

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

GERTRUDE BELL'İN ORTADOĞU ALGISI
VE
IRAK'IN KURULUŞUNDAKİ ROLÜ

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU
1240204014

DOKTORA TEZİ

DANIŞMAN
Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ

ISPARTA – 2019

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

DOKTORA TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI

Öğrencinin Adı Soyadı	Mustafa Celalettin Hocaoğlu
Anabilim Dalı	Tarih
Tez Başlığı	Gertrude Bell (biyografi)
Yeni Tez Başlığı ¹ (Eğer değişmesi önerildi ise)	Gertrude Bell'in Ortadoğu Algısı ve Irak'ın Kuruluşundaki Rolü

Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği ve YÖK Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Yönetmeliği hükümleri uyarınca yapılan Doktora Tez Savunma Sınavında jürimiz 26/ 09/2019 tarihinde toplanmış ve yukarıda adı geçen öğrencinin Doktora tezi için;

OY BİRLİĞİ OY ÇOKLUĞU²

ile aşağıdaki kararı almıştır.

- Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarılı bulunmuş ve tez **KABUL** edilmiştir.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda tezin **DÜZELTİLMESİ**³ kararlaştırılmıştır.
 Yapılan savunma sınavı sonucunda aday başarısız bulunmuş ve tezinin **REDDEDİLMESİ**⁴ kararlaştırılmıştır.

TEZ SINAV JÜRİSİ	Adı Soyadı/Üniversitesi	Kabul/Ret	İmza
Danışman	Prof.Dr. Hayri ÇAPRAZ / S.Demirel Üniv	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Prof.Dr. Zafer GÖLEN /M.Akif Ersoy Üniv	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Doç.Dr. Salih TUNÇ/ Akdeniz Üniv.	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Doç.Dr. Kadir KASALAK/ S.Demirel Üniv.	☒ Kabul ☐ Ret	
Jüri Üyesi	Dr. Öğr.Üyesi Özgür TÜRKER/S.Demirel Üniv.	☒ Kabul ☐ Ret	

¹ Tez başlığının DEĞİŞTİRİLMESİ ÖNERİLDİ ise yeni tez başlığı ilgili alana yazılacaktır. Değişme yoksa çizgi (-) konacaktır.

² OY ÇOKLUĞU ile alınan karar için muhalefet gerekçesi raporu eklenmelidir.

³ DÜZELTME kararı için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır.

YÖK LİSANSÜSTÜ EĞİTİM-ÖĞRETİM VE SINAV YÖNETMELİĞİ Madde 22-(6) Tez sınavının tamamlanmasından sonra jüri dinleyicilere kapalı olarak, tez hakkında salt çoğunlukla kabul, ret veya düzeltme kararı verir. Tezi kabul edilen öğrenciler başarılı olarak değerlendirir. Bu karar, enstitü anabilim/anasanat dalı başkanlığınca tez sınavını izleyen üç gün içinde ilgili enstitüye tutanakla bildirilir. Tezi başarısız bulunarak reddedilen öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir. Tezi hakkında düzeltme kararı verilen öğrenci en geç altı ay içinde gerekli düzeltmeleri yaparak tezini aynı jüri önünde yeniden savunur. Bu savunmada da başarısız bulunan öğrencinin yükseköğretim kurumu ile ilişkisi kesilir.

⁴ Tezi REDDEDİLEN öğrenciler için gerekçeli jüri raporu eklenmeli ve raporu tüm üyeler imzalamalıdır. Tezi reddedilen öğrencinin enstitü ile ilişkisi kesilir.

Bu form bilgisayar ortamında doldurulacaktır.

SÜLEYMAN DEMİRELÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “Gertrude Bell’in Ortadoğu Algısı ve Irak’ın Kuruluşundaki Rolü” adlı çalışmanın, tezin proje safhasından sonuçlanmasına kadarki bütün süreçlerde bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurulmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin Bibliyografya’da gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve onurumla beyan ederim.

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU
26.09.2019

*Gıdırayak Mustafa'sı
ve
Gara Binbaşı'nın
Aziz Ruhlarına ...*

TEŞEKKÜR

Bu doktora çalışmasının kaynak toplama safhasında ziyaret edilen Devlet Arşivleri Başkanlığı İstanbul Osmanlı Arşivi Kùllyesi personeline, Londra British Library India Office Records personeline, Londra National Archive personeline, Newcastle Üniversitesi The Robinson Library Gertrude Bell Archive'da bulunan mektuplar ve fotoğrafların neredeyse tamamını mesai saatleri dışına taşan zamanlarda dahi paylaşmaktan kaçınmayan personellere katkılarında ötürü teşekkür ederim.

Teze katkı yapan Prof. Dr. Zafer Gølen ve Dr. Öğr. Üyesi Özgür Türker'e, yapıcı eleştirileri ile tezin olgunlaşmasını sağlayan Doç. Dr. Salih Tunç'a ve ilk baştan itibaren devamlı desteğini esirgemeyen Doç. Dr. Kadir Kasalak'a minnetlerimi sunarım.

Zor dönemlerde moral desteklerini hiç esirgemeyen ve sayelerinde bilim dünyasının bir parçası olduğumu hiç unutmadığım Dr. Öğr. Üyesi Ali Üremiş'i, Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Uysal'ı ve emekli SDÜ Genel Sekreteri Ahmet Tefvik Köse'yi minnetle anmak isterim.

Yaklaşık yedi yıl boyunca kendilerine ayırmam gereken zamandan hep tez lehine feragat ederek beni araştırmaya yönlendiren muhterem eşim Semigül Hanım'a, kızlarım Sıddıka Feyza Gülehre ve Hanzade Zeynep'e teşekkür eder, Sıddıka Ferda Hanım'ı da minnetle anarım.

Bilimsel yöntem, araştırma teknikleri, kurgu ve yazım aşamalarına kadar tezin her safhasında vaktini benden esirgemeyen kıymetli hocam Prof. Dr. Hayri apraz'a teşekkür ederim.

Mustafa Celalettin HOCAOğLU

(HOCAOĞLU, Mustafa Celalettin, *Gertrude Bell'in Ortadoğu Algısı ve Irak'ın Kuruluşundaki Rolü*, Doktora, Isparta, 2019)

ÖZET

1899'dan 1914'e kadar Osmanlı coğrafyasında seyyah kisvesiyle gezen Gertrude Bell, İngiliz ordusunun Çanakkale ve Kutü'l Ammare'de yenilmesi üzerine, Arap kabilelerini isyan ettirebileceği iddiasıyla, 1916 Mart'ında Basra'da görevlendirildi. Müçtehitlerin verdiği Türkler lehine fetvalarla İngiliz işgaline karşı mücadele eden Şiiler, Osmanlı taraftarı Müntefik Şeyhi Uceymi Sadun Paşa, Reşidi Şeyhi, İbni Suud, Duleyim Şeyhi Ali Süleyman, Anaze Şeyhi Fahad b. Hazzal gibi önemli kesim ve isimlerin, önce tarafsız kalması, ardından da İngiliz müttefiki olması için mücadele etti. Mart 1917'de Bağdat düşünce şehre yerleşen Bell, ölene kadar burada yaşadı. Percy Cox, Yüksek Komiser sıfatıyla Bağdat'ta görevlendirilirken Bell; Doğu Sekreterliğine (Oriental Secretery) terfi etti. Bell-Cox ikilisi, Basra, Bağdat ve Musul'dan oluşan topraklarda Irak'ın kurulması ve sınırlarının belirlenmesi, Türklerle işbirliği yapan Şiiler, Türkiye'ye bağlanmaya çalışan Musul Türkleri, mümkünse bağımsızlık değilse Türkiye'ye katılmak isteyen Kürtler gibi politik meseleleri çözmek için çabaladılar. Bell, 1920 Paris Barış Konferansı ve 1921 Kahire Konferansı'nda Irak'ı temsil etti. Kingmaker Bell, 1921'de Irak tahtına oturan Faysal b. Hüseyin'e manda antlaşmasını kabul ettirdi. Desteklerini satın aldığı kabile reislerinin Kral Faysal'a biat etmelerini sağladı. Faysal'a bir yandan kral olmayı öğretirken bir yandan da Irak coğrafyası, tarihi ve sosyolojisi hakkında bilgilendirdi. Irak Meclisinin teşekkül etmesi, gayrimüslimlerin ve kabilelerin temsili, anayasanın ve aşiretler yasının yazımında birinci derecede rol aldı. Irak sınırları çizilirken, bedevi kabilelerin otlakları, pazar yerleri ve su kuyuları konusunda otorite olduğundan görüşü istendi. Irak'ta Sünnilerin çoğunluk olabilmesi için, Türk ve Kürtlerin yaşadığı Musul vilayetinin Irak sınırları içinde kalması için mücadele etti. Şahsiyetini ancak Arap topraklarında bulabildiğini yazan Bell, 1926'da Bağdat'ta uykusunda öldü.

Anahtar Kelimeler: *Gertrude L. Bell, Osmanlı Devleti, İngiltere, Irak, I. Dünya Savaşı, Ortadoğu, Araplar, Faysal b. Hüseyin, istihbarat, ajan.*

(HOCAOĞLU, Mustafa Celalettin, *Gertrude Bell's Middle East Perception and her Role in Foundation of Iraq*, Doctoral Thesis, Isparta, 2019)

ABSTRACT

Gertrude Bell, who travelled through the Ottoman regions as a traveller from 1899 to 1914, was employed in Basra in 1916 due to allegations that Arabic tribes might have rebelled after British army's failure in the wars of Dardanelles and Kutu'l Ammare. Shiahs, fighting against the British occupation with the fatwas of shiah religious leaders in favour of Turks, struggled for some important Ottoman follower leaders' being neutral at first and then being allies of the British such as the Sheihk of Muntefiq tribe, Uceymi Sadun Pasha, the Sheihk of Rashidi, Ibn-i Suud, the Sheihk of Dulaim Ali Sulaiman, the Sheihk of Anazeh Fahad b. Hadhdhal. After Bagdat was captured in 1917, Bell settled and lived there until her death. While Percy Cox was employed as the High Commissioner in Bagdat, Bell promoted to Oriental Secretary. The couple (Bell-Cox) endeavored to enable the foundation of Iraq and determining the borders of it on the area of Bagdat, Basra and Musul, and made an effort to resolve such political problems as Shiahs, who were the partners of Turks, Musul Turks, who wanted to unite with Turkey even if they couldn't gain their independence, and Kurds. Bell represented Iraq in the Paris Peace Conference in 1920 and in the Cairo Conference in 1921. Kingmaker Bell, made King Faisal accepted the mandate who acceded to the throne in 1921. She provided the allegiance of tribe leaders for Faisal by bribing them. While she was teaching to Faisal how to be a king, she informed him about the geography, history and sociology of Iraq. She played first fiddle on establishing the Iraq parliament, the representation of non-muslims and tribes, writing the constitution and tribal laws. When they were drawing the borders of Iraq in order to remark the grasslands, market places and water wells, they wanted her opinion as she was considered as the authority. She struggled to leave Musul inside the borders of Iraq in order to enable the Sunnis majority. Bell, who wrote that she found her "personality" in Arab geography, died during her sleep in Bagdat in the year of 1926.

Keywords: *Gertrude L. Bell, Ottoman Empire, England, Iraq, World War I, Middle East, Arabs, Feisal b. Hussein, intelligence, agent*

İÇİNDEKİLER

TEZ SAVUNMA SINAV TUTANAĞI	ii
YEMİN METNİ.....	iii
TEŞEKKÜR	v
ÖZET.....	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
ÖNSÖZ.....	xv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GERTRUDE BELL'İN AİLESİ, MESLEKİ HAYATI VE ESERLERİ

I. BELL AİLESİ VE YAKIN ÇEVRESİ	19
II. ÇOCUKLUK YILLARI VE EĞİTİMİ.....	22
III.KİŞİLİĞİ.....	26
IV.AŞKLARI	30
V. İLGİ ALANLARI	34
A. Antisüfraj	34
B. Dağcılık.....	37
C. Bahçecilik	38
D. Fotoğrafçılık.....	39
E. Arkeoloji ve Sanat Tarihi	39
VI.ESERLERİ	41
A. Safar Namah Persian Pictures (Sefername, İran Manzaraları)	41
B. Poems from the Divan of Hafiz (Hafız Divanı'ndan Şiirler).....	43
C. Syria, the Desert and the Sown (Suriye, Çöl ve Tohum)	44
D. The Thousand and One Churches (Binbirkilise)	44
E. Amurath to Amurath (Fırat'tan Fırat'a).....	45
F. The Palace and Mosque at Ukhaidir (Ukaydir Saray ve Camii)	46
G. Review of the Civil Administration of Mesopotamia (Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi)	47

H. The Arab War (Arap Savaşı)	47
-------------------------------------	----

İKİNCİ BÖLÜM

GERTRUDE BELL'İN SEYAHATLERİ

I.OSMANLI COĞRAFYASI DIŞINDAKİ SEYAHATLERİ	49
A. Avrupa Gezileri (1888-1897)	49
B. İran Gezisi (1892)	52
C. I. Dünya Turu (1897-1898)	53
D. II. Dünya Turu (1902-1903).....	54
II. OSMANLI COĞRAFYASI SEYAHATLERİ.....	59
A. I. Anadolu Gezisi (1899).....	59
B. I. Ortadoğu Gezisi (1899-1900)	59
C. II. Ortadoğu Gezisi, Batı'dan Doğu'ya (1905).....	66
D. II. Anadolu Gezisi, Alman Yatırımları (1907).....	83
E. III. Ortadoğu Gezisi, II. Meşrutiyet, Araplar ve Ermeniler (1909).....	97
F. IV. Ortadoğu Gezisi, Arabistan'da Yeniden Devlet Otoritesi (1911).....	118
G. Necit (Orta Arabistan) Gezisi, Reşidi-Suudi Çekişmesi (1913-1914)	135
III.GERTRUDE BELL'DE ORTADOĞUALGISI.....	156
A. İslam ve Arap Algısı	156
B. Türk Algısı	163
C. Kürt Algısı.....	167
D. Ermeni Algısı	171
E. Dürzi ve Yezidi Algısı.....	175

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA BELL'İN RESMİ GÖREVLERİ

I. BELL'İN SAVAŞ BÜROKRASİSİNE GİRİŞİ	180
II. KAHİRE VE HİNDİSTAN FAALİYETLERİ	186
III.BASRA FAALİYETLERİ.....	192
A. Kut'ül Ammare Kuşatması ve Sonrası	195
B. Bell'in, Irak Kabileleri, İbnürreşid ve İbni Suud Görevleri	201
C. Nefes Komplosu ve Şiilerin İngilizlerle Anlaşmalarında Bell'in Rolü.....	210
IV.BELL'İN BAĞDAT FAALİYETLERİ (1917-1919)	215
A. Bell'in İngiliz Ordusunun İlerlemesindeki Rolü.....	218

B. Arapların İngiliz Politikalarına İtirazları.....	223
C. Bağdat Eşrafı ve Şeyhler ile Temasları	226

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MANDA YÖNETİMİNİN KURULMASINDA BELL'İN ROLÜ

I. PARİS KONFERANSINDA BELL VE BAĞDAT'A UMUTSUZ DÖNÜŞ	236
A. Paris Konferansında Bell	236
B. Oriental Ireland: Mısır	239
C. Bell'e Göre Filistin Meselesinin Çıkmazları	242
D. 1919 Suriye'si ve Şam Arap Hükümeti İzlenimleri	247
II. "KINGMAKER" BELL.....	263
A.Manda Antlaşması, Hükümetler ve Anayasal Kurumlarda Bell Etkisi	263
1.Wilson-Bell çekişmesi	264
2.Yeniden Cox ve Arap hükümetinin tesisi	271
3.Kahire Konferansı (12-25 Mart 1921)	288
4.Nakîb, Seyyid Talib, Faysal rekabeti	293
5.Manda Antlaşmasının kabulü.....	297
B.İngiliz Mandasına İsyanlara Karşı Bell'in Çözüm Önerileri.....	324
C."Kingmaker Bell" ve Kral Faysal İlişkisi	337

BEŞİNCİ BÖLÜM

IRAK SINIRLARININ TESPİTİ, İÇ VE DIŞ POLİTİKADA BELL ETKİSİ

I.IRAK SINIRLARININ TESBİTİNDEKİ ROLÜ.....	356
A.Suriye ve Ürdün Sınırı:	357
B.Suud (Necit) Sınırı.....	360
II.YENİ SOSYAL KURUMLARIN TESİSİNE KATKISI.....	363
III.TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİNDEKİ ROLÜ	366
A.Bell'in Irak'ta Mustafa Kemal Paşa (Türk) Nüfuzuna Bakışı	366
B.Bell'in Lozan Görüşmeleri Esnasında Bölgeye Bakışı ve Musul Israrı	377
C.Bell'in Musul Milletler Cemiyeti Komisyonlarına Bakışı.....	382
IV.BELL'İN KÜRT POLİTİKASINA BAKIŞI.....	393
A.Aşiret Ağaları Odaklı Siyasete Bell Muhalefeti	393
B.Kürdistan Kralı "Eşkıya Baronu" Berzenci.....	400
V.ŞERİF HÜSEYİN VE İBNİ SUUD POLİTİKALARINA ETKİSİ.....	404

VI.BAĞDAT ARKEOLOJİ MÜZESİ VE BELL'İN SON GÜNLERİ	411
A.Arkeolojiye Dönüşü ve Son Eseri “Bağdat Müzesi”	411
B.Gertrude Bell'in Vefatı	413
SONUÇ	417
KAYNAKÇA	428
EKLER	474
A. HARİTALAR	474
B. RESİMLER	479
ÖZ GEÇMİŞ	496

KISALTMALAR

ADM.	Admiralty
a.g.e.	Adı geçen eser
a.g.m.	Adı geçen makale
AIR.	Army Intelligence Reports
Apr.	April
Aug.	August
Atatürk Yolu.	Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi
BMM.	Büyük Millet Meclisi
c.	Cilt
CAB.	Cabinet Papers
D.	Diaries
Dec.	December
DH.	Dahiliye Nezareti
DİA.	Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
Dirmilint.	Director of Military Intelligence
EB.	Elsa Bell (üvey kız kardeşi)
F.	Family
FB.	Florence Bell
Feb.	February
FM.	Father and Mother
FO.	Foreign Office
Fr.B.	Yüzbaşı Frank Balfour (Bağdat Valisi)
GB.	Gertrude Bel
GBA.	Gertrude Bell Archieve
GHQ.	General Headquarters
GM.	Grandmamma
HB.	Hugh Bell
HMG.	His Majesty's Government
HR.	Hariciye Nezareti

I.	Issue
IEF D.	Indian Expeditionary Force D (Hindistan Keşif Gücü D)
Int.	International
IOR.	India Office Records
İD.	İdari Kısım
İTC.	İttihat ve Terakki Cemiyeti
Jan.	January
J.	Journal
Jul.	July
Jun.	June
KMS.	Kalem-i Mahsus Evrakı
L.	Letters
LH.	Lord Hardinge
L/MIL.	India Office: Military Department Records 1708-1959
L/PS.	India Office: Political and Secret Department Records 1756-1950
Mar.	March
MF.	Maarif Nezareti
MB.	Molly Bell (Gertrude Bell'in üvey kız kardeşi)
MKT.	Mektubi Kalemî
MT	Molly Trevelyan
MO.	Miss Olliffe
No.	Numara
Nov.	November
Nr.	Number
Oct.	October
OTAM.	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
p.	Page
P.	Parents
pp.	Sayfa aralıkları
R.	Records received in London and incorporated in India Office Records

RGS.	Royal Geographic Society Archieve
RAF.	Royal Air Force (Kraliyet Hava Kuvvetleri)
Rs.	Rupi, Hindistan para birimi
s.	Sayfa
S.	Sayı
Sep.	September
ss.	sayfa aralıkları
Sosbilder.	Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi
Stud.	Studies
TBMM.	Türkiye Büyük Millet Meclisi
TRL.	The Robinson Library
vd.	ve devamı
Vol.	Volume
WR.	William Ramsay
yy.	Yüzyıl

ÖNSÖZ

Türkiye’de gelişen Ortadoğu vizyonu doğrultusunda, I. Dünya Savaşı yıllarında bölgede bulunmuş yerli ve yabancı askeri ve sivil bürokratlar konusu öne çıkmaya başlamıştır. Çalışmaya konu olan Gertrude Lowthian Bell; adı son yıllarda sıkça duyulan bir İngiliz Ortadoğu aktörüdür.

Irak’ın kurulması için çaba sarf eden Yüksek Komiser Percy Zachariah Cox’tan sonra ikinci isim denilebilecek Yüksek Komiserlik Doğu Sekreteri Gertrude L. Bell hakkında, Türkiye’de şu ana kadar bir doktora çalışması yapılmadığı gibi, akademi dünyası ve kamuoyu meseleyi genelde popüler kaynaklardan takip etmiştir. Tez 2016’da tamamlandığı halde elde olmayan nedenlerle eğitime ara verildiğinden savunulması 2019’a kadar gecikmiştir. Bu esnada akademik dünyada konu gündeme gelmiş ve birkaç eser yayımlanmıştır.

Tezin amacı, 1888’den 1914’e kadar dünyayı iki defa dolaşmış defalarca Ortadoğu’yu gezen Bell’in, Ortadoğu ve toplumları hakkındaki intibalarını ve Irak’ın kuruluşundaki rolünü ortaya koymaktır. Tez; sınır çizen Bell’e ek olarak *devlet kuran* Bell’i ortaya koyacaktır.

1868’de İngiltere’de doğan Bell, 1916’da Basra’ya, 1917’de Bağdat’a yerleşmiş ve 1926’da Bağdat’ta ölmüştür. Ömrünün son on yılını geçirdiği Irak’ta, bazı aşiret şeyhlerinin İngilizlerle ittifak kurması, İngiliz ordusunun Musul’a kadar ilerlemesi, Şerif Hüseyin’in oğlu Faysal’ın 1921’de Kral ilan edilmesi ve Musul’un Irak’a bağlanması gibi, Türkiye’yi doğrudan ilgilendiren mevzularda aktif rol oynamıştır.

Süleyman Demirel Üniversitesi ÖYP Biriminin ÖYP05596-DR-13 proje no ile desteklediği bu doktora çalışmasını yöneten ve kıymetli vaktini harcamaktan imtina etmeyen danışmanım Prof. Dr. Hayri ÇAPRAZ’a teşekkür etmeyi bir borç bilirim.

Mustafa Celalettin HOCAOĞLU

2019-İSPARTA

GİRİŞ

Müslüman Araplar, Sasani ordusunu yendikleri Kadisiye ve Nihavend Savaşları sonrasında *Irak-ı Arap* dedikleri Basra'yı ele geçirdiler.¹ Selçuklular devrindeyse Dicle nehrinden İran'ın dağlık kesimlerine kadar uzanan araziye *Irak-ı Acem* denmiştir.² Osmanlı Padişahı Yavuz Sultan Selim, 1514 Ağustos'unda Safevileri yendiği Çaldıran Savaşı'ndan sonra Diyarbakır ve *El Cezire* denilen Musul bölgesini Osmanlı topraklarına kattı. Bağdat hala Safevilerin elinde olduğundan oğlu ve halefi Kanuni Sultan Süleyman, 1534'te önce Tebriz, ardından da Bağdat'a girdi. Basra hâkimi, Bağdat'a gelip padişaha itaatini arz etti. 1555 Amasya Antlaşması ile Safeviler, Osmanlıların El-Cezire, Bağdat ve Basra³ hâkimiyetini kabul ettiler.⁴

Irak terimi; tarihin hiçbir döneminde bir halkın ülkesini tanımlayan veya bir devletin sınırlarını tarif edecek şekilde siyasi bir kavram olarak kullanılmayıp Bağdat ve Basra'dan ibaret, coğrafi bir bölgeyi işaret etmiştir.⁵

Osmanlılar, Bağdat ve Basra vilayetlerine yerleşirken, 1553'te Halep'te iş yapan İngiliz tüccar Anthony Jenkinson'a, Osmanlı toprakları üzerinde ticaret yapma hakkı verilmesiyle İngilizlerle ilk temas kuruldu. Hanedanlar arası ilişkilerse, yine bir tüccar olan William Harborne'un, III. Murat'tan Kraliçe Elizabeth'e götürdüğü, 1579 tarihli mektupla başladı. Hasmı İspanyollarla Türklerin düşmanlığından istifade etmek isteyen Kraliçe Elizabeth'in başlattığı ilişki, 1580 tarihinde İngilizlere de kapitülasyon verilmesiyle sonuçlandı. 1583 yılında Harborne, İngiltere'nin⁶ ilk resmi elçisi olarak

¹ Neşet Çağatay, *İslam Tarihi*, Ankara 1993, s. 342.

² Osman Turan, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul 1993, s. 132 vd.

³ 1884 yılına kadar Basra, Bağdat Vilayetinin dokuz sancağından biri iken bu tarihten itibaren vilayet yapılmış ve ilk salnamesi 1890'da yayınlanmıştır. Basra'nın üç sancağı olup bunlar Müntefik, Amara ve Necit'tir. Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdiç, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Ankara 2005, s. 13-14.

⁴ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Tarihi*, c. II, Ankara 1994, s. 265 vd.; Phebe Marr, *The Modern History of Iraq*, Boulder 2012, p. 6; Suphi Saatçi, *Irak'ta Türk Varlığı*, İstanbul 1996, s. 87-89.

⁵ I. Dünya Savaşı sonrasında Irak ve El Cezire yani Musul bölgesi Irak adı altında İngiliz menfaatleri doğrultusunda birleştirilmiş olduğundan Musul Türklerinin Irak Türkleri şeklinde isimlendirilmesi bu gerçeğin üstünü örtmek için kullanılmıştır. Suphi Saatçi, *a.g.e.*, s. 18-19; Bilal N. Şimşir, *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Ankara 2004, s. 48.

⁶ Türkiye'de genel olarak İngiltere olarak bilinen Birleşik Krallık'ta (United Kingdom/UK); özerklik yapıları farklı dört ülke vardır. İngiltere, İskoçya, Galler ve Kuzey İrlanda. Büyük Britanya, (Great Britain) Kuzey İrlanda dışındaki üç ülkeyi kapsayan isimdir. <https://www.britannica.com/place/United-Kingdom> (15.01.2018); Devletin adı resmen Birleşik Krallık (United Kingdom) olsa da; Türkiye'de kamuoyu ve akademi dünyası genelde Birleşik Krallık yerine İngiltere dediğinden, bu tezde de İngiltere kavramı sık sık, Birleşik Krallık yerine kullanılmıştır.

görevlendirildi ve iki ülke arasında ticareti örgütleyecek olan Levant Company⁷ kuruldu. Fransızların karşı çıkmalarına rağmen Harborne, ticaretin yoğun olduğu yerlere konsolosluklar açtı.⁸

India Company⁹ aracılığıyla Hindistan ve Uzak Doğu'ya uzanan sömürgeci İngiltere'nin stratejik yolları, Osmanlı Devleti toprakları üzerinden geçiyordu. Rusya'nın Osmanlı Devleti üzerindeki emelleri nedeniyle uzunca bir süre İngilizler, politikalarını Osmanlı Devletinin ayakta durması üzerine inşa ettiler.¹⁰

Napolyon Bonapart, 1798'de Osmanlı toprağı Mısır'a saldırdığında, bu politika doğrultusunda İngiltere, Osmanlılara yardım ederek Fransızların Mısır'dan çıkmasını sağlamışken, 1806-1812 Osmanlı Rus harbinde, İngiltere'nin Ruslar lehine Marmara'ya bir donanma sokması ve Yunan isyanında asilerin İngiltere tarafından alenen desteklenmesi, Osmanlı İngiltere ilişkilerini bozdu. 1822'de Britanya Dışişleri Bakanı liberal eğilimli Canning, Yunan isyanını açıktan destekledi. İngiltere, Fransa ve Rusya'nın da desteklediği Londra Antlaşmasıyla bağımsız Yunanistan'ı Osmanlı Devleti'ne dayattı. Bu dayatmayı reddeden Osmanlı donanması Navarin'de yakıldı. Osmanlılara yardım eden Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa kuvvetlerinin Mora'dan çekilmek zorunda kalması ve Rusya'nın Edirne'yi ele geçirmesiyle Osmanlı Devleti, Yunanistan'ın bağımsızlığını kabul etmek zorunda kaldı.

Yunan isyanında verdiği desteğe karşılık, İstanbul'un Mehmet Ali Paşa'ya verdiği sözleri tutamaması üzerine başlayan süreç, Osmanlı Devleti, İngiltere ve Rusya arasında

⁷ Kraliçe Elizabeth, ülkedeki ticari teamüllere uygun olarak sayıları on ikiyi geçmemek şartıyla, William Harborne ve Edward Osborne benzeri uluslar arası ticaret yapan armatöre, Osmanlı topraklarında ticaret yapma tekelini verdi. Diğer İngiliz tüccarlara ise Osmanlı Devleti ile ticaret yapmak yasaklandı. Yaklaşık 250 yıl Fransız tüccarlar ile rekabet ederek Osmanlı topraklarında ticaret yapan Levant Company, İngiltere'de merkantilist politikanın terk edilip serbest ticaret döneminin başlamasıyla 1825'de faaliyetlerine son vermiştir. Samet Yüce, *Britanya'nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, İstanbul 2018, s. 93-104.

⁸ Harold Bowen, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, (Çev: Orhan Burian), Ankara 2011, s. VII-IX; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münâsebetleri I (1580-1838)*, Ankara 1974, s. 6-15; İ. Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Bellekten*, c. XIII, S. 51, Temmuz 1949, s. 575.

⁹ İngiliz ticari ve stratejik menfaatlerini koruyan India Company, 1798 itibariyle Basra'da temsilcilik açma hakkı aldı. M. E. Yapp, "The Establishment of the India Company Residency at Baghdad, 1798-1806", *Bulletin of School of Oriental and African Studies*, Vol: 30, No: 2, 1967, p. 323-326; 1601'de Kraliçe I.Elizabeth tarafından kurulan India Company (Doğu Hindistan Şirketi), 1765 yılında Babür Şahı II. Âlem tarafından vergi komisyoncusu olarak tanınmasıyla başlayan süreçle, imparatorluğun büyük bir kesiminde hukuki kontrolü ele geçirmişti. Şirketin görevi, Hindistan'da İngiliz emperyalizminin yerleşmesini temin etmektir. Suat Vural, *Hindistan'da İngiliz Yönetimi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2006, s. 6.

¹⁰ Önder Kocatürk, *Balkanlardan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, İstanbul 2009, s. 15.

uluslararası bir krize dönüşünce, Mehmet Ali Paşa ile 14 Mayıs 1833'de Kütahya Antlaşması, Rusya ile de 8 Temmuz 1833'te Hünkâr İskeleyi anlaşması imzalandı. Artan Rus etkisini dengelemek niyetiyle de İngiltere ile 16 Ağustos 1838'de Balta Limanı Antlaşması imzalandı.

1839'da, Mehmet Ali Paşa ile Padişah II. Mahmut arasında yeniden patlak veren mücadelede, Osmanlı ordusunun Nizip'te ağır bir yenilgi almasının ardından, başını İngiltere'nin çektiği ittifak, Mısır'ın yeni statüsünü Mehmet Ali Paşa'ya kabul ettirdi. 13 Temmuz 1841'de Londra Boğazlar Sözleşmesi imzalanarak İstanbul ve Çanakkale Boğazlarının statüsü değiştirildi. Fransa'nın Mısır üzerindeki etkisi sonlandırılırken, boğazlarda Rusya aleyhine düzenlemeye gidildi.

1848 Mülteciler sorunu, Rusya ve Avusturya'yı Avrupa kamuoyunda baskıcı devletler olarak lanse ederken mültecilere kucak açan Osmanlı Devleti'ni, sempatik bir noktaya taşıdı. Rusya, Kutsal Yerler Sorununu bahane ederek Osmanlı Devletini parçalamaya niyetlenince, 1853 yılında başlayan Kırım harbi, İngiltere'nin de içinde bulunduğu bir Avrupa ittifakına dönüşerek Osmanlı Devleti'nin zaferiyle neticelendi. 1875'te başlayan Bosna Hersek isyanı, bölgeyi istikrarsızlaştırarak 1877-1878 Osmanlı Rus Harbine giden yolun taşlarını döşedi. Harpte Rusların ilerlemesine sessiz kalan İngiltere, artan Rus etkisine karşı, Kıbrıs karşılığında¹¹, Ayastefanos Antlaşmasını geçersiz kılan Berlin Konferans'ının toplanmasını sağladı. Osmanlı Devleti antlaşmadan önce Meşrutî rejime geçtiyse de Avrupa'dan beklediği desteği göremedi.¹²

İngilizler, 93 Harbi sonrası süreçte Osmanlı Devleti'ni Balkan coğrafyasında geriletirlerken Basra Körfezi ve Kızıldeniz'e yerleşiyorlardı. İngiltere'nin Hindistan menfaatleri, Afrika boynuzundan dolaşarak aylar süren ulaşım ve haberleşme ağının kılmasını mecbur ediyordu. Bu noktada İngilizler, 1864'de Basra'da, 1798'de Bağdat'ta konsolosluklar açtılar. Günümüzde Birleşik Arap Emirlikleri'nin bulunduğu bölgede yer alan kabile şeyhleriyle yapılan deniz güvenliği anlaşmaları, 1892'de bu emirliklerin İngiltere'den başka devletlerle ilişki kurmaması temelli anlaşmaların imzalanması ile sonuçlandı.¹³

¹¹ İngilizler 4 Haziran 1878'de Kıbrıs'ı devralma karşılığında aracı oldular. Salahi Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", *Bellekten*, c. XLII, S. 168, Ekim 1978, s. 725.

¹² Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, c. I, İstanbul 2011, s. 14-20.

¹³ William R Polk., *Irak'ı Anlamak*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2007. s. 71-74; Peter Sluglett, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, Newyork 2007, p. 3-6.

Süveyş Kanalı'nın açılması bölgenin önemini azaltmadığı gibi, Fırat ve Dicle nehirleri üzerindeki ulaşım kapasitesiyle Basra Körfezi stratejik önemini arttırdı. II. Abdülhamit'in İslamcılık ve İttihat Terakki'nin merkezîyetçi politikalarıyla bölgede Osmanlı etkinliğinin artmaya başlaması İngilizleri telaşlandırdı. Berlin-Bağdat demiryolu imtiyazı ile Türk-Alman ilişki ve ticaretinin zirve yapması¹⁴ artık İngilizleri bölgeye müdahale etme noktasına getirmişti.¹⁵

Artık Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikasından vazgeçmiş görünen Britanya, bir süredir Lübnan Marunîlerine hamilik eden Fransa örneğinde olduğu gibi, Osmanlı tebaası Araplar üzerinden oyun kurmaya başlayacaktı. Osmanlı devletini kuran millet Müslüman Türkler olsa da yayıldıkları bölge itibarıyla bir imparatorluktu. Osmanlı toplumu, Millet sistemi¹⁶ çerçevesinde din ve mezhep temelli kompartmanlara ayrılmıştı. Devlet Türk kimliği taşımakla beraber, İslam kimliği altında kısmen törpülenmiş, hukuk ve bilim dili olan Arapça nedeniyle Araplar, eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) konuma yükselmişti. Bu anlayış 19. yüzyıla kadar Araplara bir çeşit özerklik vermiş, devlet otoritesi Şam, Kudüs, Beyrut, Bağdat, Basra, Cidde ve Medine şehirlerinin merkezleri ile sınırlı kalmıştı. II. Abdülhamit döneminde, İstanbul'da kurulan aşiret mektepleri vasıtasıyla taşraya hakim aşiretler, merkezi idareye entegre edilmek istenmişse de proje başarıya ulaşamamıştır.¹⁷

Osmanlı bürokrasinin merkezîyetçi yapısına pasif de olsa direnen Müslüman Araplar, Avrupa'dan gelen milliyetçilik dalgasıyla Lübnan Hıristiyan Arapları

¹⁴ Devamlı hacmi artan Türk-Alman ticareti hakkında rakamlar için; Hans Kohn, *Western Civilization in the Near East*, (Çev: E. W. Dickes), Newyork 1936, p. 196.

¹⁵ Polk, *a.g.e.*, s. 73-74; David Fromkin, *Barişa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), İstanbul 1993, s. 17; Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan Disraeli'den sonra başbakan olan ve Türk aleyhtarlığı bilinen Gladstone'un politikaları neticesinde Türkler, Almanlara yaklaşmak zorunda bırakıldı. 1905'te Japonlara yenilmeleri ve iç karışıklıklar, Rusya'yı İngiltere'nin öncelikli tehdit sıralamasından çıkarttı ve bu pozisyona demiryolları kapasitesi ve sanayi yatırımları ile Almanya'yı oturttu. Meredith Townsend, *Asia and Europe*, Newyork 1905, p. 330-334; G. H. Bolsover, "1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış", (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), *Bellekten*, c. XXX, S. 118, Nisan 1966, s. 288; Gladstone'un Türk düşmanlığına bir örnek olarak; William Ewart Gladstone, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, London 1876;

¹⁶ Osmanlı toplumu Müslüman ve Gayrimüslim olarak iki ana sınıftan oluşmaktaydı ve bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen temel faktör dindi. Gayrimüslimler Ermeni, Rum, Yahudi vb. milletlere ayrılmıştı. Müslümanlar millet-i hakime statüsündeydi. Bilal Eryılmaz, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, İstanbul 1992, s. 11-13; Irak'ta yaşayan gayrimüslimler, mezhepleri ve coğrafi dağılımları hakkında İngiliz saha çalışmaları için, IOR/L/PS/18/B352, *Note on the Christian Communities in and around Mesopotamia*.

¹⁷ Zekeriya Kurşun, "21. Yüzyılda Doğu Arap Dünyası Hakkında Bazı Değerlendirmeler", *XXI. Yüzyılda İslâm Dünyası ve Türkiye Sempozyumu*, 28-30 Mart 2003, s. 161-164.

aracılığıyla çoktan tanışmışlardı. Lübnan'da açılan yabancı okulları¹⁸, Batı'ya göçler¹⁹, basın yayın faaliyetlerinin yoğunluğu, Nasif Yazıcı²⁰ ve el-Bustani²¹ gibi Arap milliyetçi önderlerin yetişmesini sağladı.²² İngiliz ve Fransızların destekledikleri Yazıcı ve el-Bustani gibi isimlerin etkiledikleri gruplar, 1877-78 Osmanlı-Rus harbi sürerken Müslüman ve Hıristiyanları bir olmaya ve otoriteye karşı koymaya çağıran ilanlar²³ dağıtmaktaydılar.

Gelişen Arapçılık düşüncesinin farkında olan II. Abdülhamit, Panislamizm propagandası ile bu düşüncenin gelişimini yavaşlatmıştır. İttihatçılarla Arap önderleri ilişkisi başlarda olumlu seyrederken İttihatçı reformlarının vazgeçilmez ilkesi olan

¹⁸ Daha önceden Cizvitlerin açtıkları Beyrut, Halep, Şam gibi merkezlerdeki okullar müstesna tutulursa, bu yöndeki asıl faaliyet 1856'dan sonra ortaya çıkmıştır. Lübnan'da 1860'ta yabancılar tarafından açılan okul sayısı otuz üçtü. Bu okulların en büyükleri sonradan *Beyrut Amerikan Üniversitesi* adını alacak olan *Suriye Protestan Koleji* ve *Cizvit Saint-Joseph Üniversitesi* idi. Suriye Protestan Koleji'nde, Hıristiyan Arap gençlerine uygulanan müfredatta, normal derslerin ve dillerin (Arapça, İngilizce, Fransızca, Türkçe ve Latince) yanı sıra Eskiçağ Arap Tarihi gibi dersler de yer almaktaydı. Müslüman çocuklarının nadiren gönderildiği bu okullar, tabiatıyla Arap milli şuur ve duygusunun yeşerdiği mekânlar olmuştur. 1893'te II. Abdülhamit'in isteği üzerine Ahmet Lütfi Paşa'nın yabancı ve azınlık okullarına dönük yaptığı bir araştırma neticesinde hazırladığı rapora göre; yabancı elçilerin girişimi ile açılmış izinli 498 okul varken, taşrada ruhsatsız açılmış 4.049 okul bulunmaktadır. Zeki Salih Zengin, "II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri", *Bellekten*, c. LXXI, S. 261, Ağustos 2007, s. 633-634.

¹⁹ Başta Suriye vilayeti olmak üzere Osmanlı topraklarından ABD ve Amerika kıtasına göç etmiş Osmanlı vatandaşları, sayıları ve yaş grupları hakkında Osmanlı ve U.S. Department of Labor Arşivleri kullanılarak yapılmış bir çalışma. Kemal H. Karpat, "The Ottoman Emigration to America, 1860-1914", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 2 (May, 1985).

²⁰ Lübnan'da Hıristiyan bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelen Nasif Yazıcı, çevresine topladığı gençlere Arap milli duygusunu ve İslam'dan önce şanlı bir Arap geçmişi olduğu şuurunu vermeye çalışmıştır. Amerikan misyon okullarında okutulmak üzere Arapça dilbilgisi, mantık, hitabet ve vezin konularında yazdığı kitapları geniş kitlelere ulaşmış olup bağımsızlığın ancak Arap dili ve edebiyatının gelişmesi ile olacağına inanmıştır. On iki çocuğunu da bu felsefe ile yetiştirmiş ve oğlu İbrahim Yazıcı Arap milli kurtuluşuna ilk çağrışı yapanlardan biri olmuştur. Bayram Soy, "Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar", *Bilig*, S. 30, Yaz 2004, s. 179-180.

²¹ Lübnanlı Hıristiyanlara milli şuur aşılamaaya çalışan ikinci şahıs Butrus el-Bustani'dir. (1819-1883) Marunî olan Bustani, Nasif Yazıcı'dan daha kaliteli bir tahsil görmüş, Arapça ve diğer diller üzerindeki hâkimiyetini genişletmiştir. Beyrut'taki İngiliz ve Amerikan konsolosluklarıyla yakın teması olan El-Bustani, Beyrut Amerikan Üniversitesi'nde dersler vermiş ve 1863'de "El Medresetü'l Vataniyye" adıyla bir okul kurmuştur. Selçuk Günay, "II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan'da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, S. 28, 1995, s. 86-88;

²² Soy, a.g.m., s. 176-177.

²³ *Ey Suriye! Vakit kaybetmeden kendini ihmalden halas et... Hali hazırda esaret ve zulmün tahakkümü altındasın... Maruz olduğun zulüm ve bedbahtlık yeter. Ey Suriye! Terakkin zaviyesinden en büyük hasmın Müslüman, Nasranî ve sairlerden meydana gelen halkının arasına nifak sokandır... Vifak ve sebatla hürriyet tarikini takip et. İstibdat ve zulmü mağlup etmek için adalete sarıl. Ey Suriye! Hataları tashihte yalnız olduğunu düşünme. Sana muntazır olan ve sana nusrette bulunacak dostların var... Vatanın saadeti ve terakkisi mevzubahis olduğunda şahsi menfaatlerini bir tarafa bırak. İdare yakın zamanda senin eline geçecek. Dostun vazifesi başlamaktır.* Ş. Tufan Bozpinar, "Osmanlı Suriye'sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881", *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, s. 75-76.

merkezi otoritenin mümkün olduğu kadar yaygınlaştırılması ve Türkçenin kamu hayatında daha çok kullanılma çabası gibi sebeplerle ilişkiler bozuldu.²⁴

İngiltere'nin, 1881'de Fransa'nın Tunus'u işgaline göz yumması, 1882'de Mısır'ı resmen işgal etmesi, 1885'de Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasına destek olması, 1897'de Yunanlıları yenen Osmanlı ordusunun kazanımlarını yok etmesi, Girit'in fiilen Yunan kontrolüne geçmesinde katkısının bulunması ve bitmek tükenmek bilmeyen Makedonya olaylarını teşvik etmesi gibi sebepler, II. Abdülhamit'i Almanya'ya itmiştir. II. Abdülhamit'in halifelik ve Panislamizm kartını oynayarak Hindistan Müslümanlarını²⁵ İngilizler aleyhine kışkırtacağı yönünde sinyaller vermesi, ilişkileri daha da germiştir. 1903'de Bağdat Demiryolu ihalesinin Almanya'ya verilmesi ilişkilerin bozulmasının somut göstergelerindendir.²⁶ 1904'te Fransa, 1907'de Rusya ile anlaşan İngiltere, demiryolları kapasitesi ve sanayi yatırımlarıyla yayılmacı karakter arz eden Almanya'yı hedefe oturttu.²⁷

Resmi adı *La Société Impériale Ottomane du Chemin de Fer de Bagdad*²⁸ olan Bağdat demiryolu imtiyazını Almanların alması nedeniyle bölge petrol rezervinin²⁹ mukadderatı İngilizleri telaşlandırdı. Demiryolu imtiyazıyla yolun 20 km. sağ ve solunda, petrol dâhil maden arama ve çıkarma imtiyazı da Almanlara geçiyordu. İngilizler, bölgeyi denetim altına almanın, Hindistan yollarını güven altında tutmaktan başka, ekonomiye hükmetmenin ve imparatorluklarını yaşatmanın olmazsa olmazı olduğunu fark etmişlerdi.³⁰

Ortadoğu'da Almanya'nın varlığı, Abadan ve Hindistan ulaştırma ve haberleşmesinin kesilmesi demektir.³¹ Abadan'da³² üretilen petrolün, Avrupa'ya en ucuz

²⁴ İttihatçı Araplar yakınlaşmasının sebepleri; II. Meşrutiyet'in ilanı ve II. Abdülhamit'in tahttan indirildiği dönemlerde *el İkha el Arabi el Osmani* (Osmanlı-Arap kardeşliği) cemiyetinin kurulması ve Şerif Hüseyin'in İstanbul'da mecburi misafir edilmesi uygulamasına son verilerek Mekke Şerifi olarak geri dönmesiydi. Soy, *a.g.m.*, s. 181-184; Kurşun, "*a.g.m.*", s. 161-164.

²⁵ Osmanlıların, Hindistan ve ötesi Müslümanlarıyla münasebetinin kökenleri ve gelişimi üzerine; Muhammed Yakub Mughul, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri*, İstanbul 1974.

²⁶ Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 16-18.

²⁷ Tony Rea, John Wright, *International Relations 1914-1995*, Hongkong 1997, p.15; Fromkin, *a.g.e.*, s. 19; Japon yenilgisinden sonra Rusya Ortadoğu'da yürüttüğü aktif politikadan savunmaya dönmek zorunda kalmıştır. G. H. Bolsover, *a.g.m.*, s. 288.

²⁸ Morris Jastrow, *The War and the Baghdad Railway*, Philadelphia 1918, p. 82.

²⁹ Dünya petrol rezervlerinin % 65,3'ü Ortadoğu'da bulunmaktadır. Sevil Yıldırım, *Dünyada ve Türkiye'de Petrol*, Ağustos 2003, s. 4.

³⁰ Polk, *a.g.e.*, s. 73-74.

³¹ Petrol ancak ikinci dereceden sebep olarak sayılmaktadır. Sluglett, *a.g.e.*, p. 3-6; Petrolün 1922'de bile birincil amaç olmadığı, Fromkin, *a.g.e.*, s. 4.

maliyetle aktarılabileceği güzergâh, Osmanlı topraklarından geçmekteydi. İngilizler demiryolu ihalesinin iptali ve bölge petrolünün İngiliz hissedarı şirketlerce çıkartılması için 1914'e kadar baskıya devam etti.³³

Büyük Savaş öncesinde İngiltere, Newcastle'da inşa edilen Osmanlı vatandaşlarının bağışlarıyla parası ödenmiş Sultan Osman ve Reşadiye dretnotlarına³⁴ Churchill'in emri ile el koydu. Deniz savaşlarında dengeleri değiştireceği kesin olan gemilerin teslim edilmemesi Türk kamuoyunda büyük tepki ile karşılandı.³⁵

İngiltere'nin el koyduğu iki dretnota karşılık Almanların Goeben ve Breslau hamlesi geldi. İki Alman gemisinin, Çanakkale Boğazını geçerek Marmara denizine girmeleri karşısında Osmanlı Devleti'nin gemileri satın aldığı açıklaması, Rusya gibi İngiltere'yi de tatmin etmedi. İtilaf devletleri, gemilerin Alman personeli ve Osmanlı ordusunda muvazzaf bütün Alman askeri personelinin sınır dışı edildiği takdirde, Osmanlı Devleti'nin tarafsızlığını kabul edebileceklerini ilan ettiler. Bu kabul edilmediği gibi gemiler, 28-29 Ekim'de Rusya'nın Odessa ve Sivastopol limanlarını bombaladı.³⁶

³² Anglo-Iranian Company, Abadan bölgesinden 1912'de 80.000 ton petrol çıkartmışken 1929'da bu rakam 5.700.000 tona çıkmıştır. Kohn, *a.g.e.*, p. 174.

³³ 1910'larda Osmanlı - İngiltere ilişkilerinin odağında Dicle nehrinde taşımacılık yapan Lynch şirketinin durumu ve genişletilmesi istenilen imtiyazı, Kuveyt-Dubai-Bahreyn ve Katar'ın siyasi durumları, ihale edilmesi tasarlanan Bağdat-Basra demiryolunda İngiltere'nin ne oranda temsil edileceği, Muhammara ve Basra Körfezinde bulunan Bubiyan ve Varba adalarının mülkiyeti meseleleri, silah kaçakçılığı, ithalattan alınan verginin % 11'den % 15'e çıkarılması pazarlığı ve ısrarla görevden alınması istenen Bağdat Valisi Nazım Paşa meseleleri vardı. İngiliz William Knox D'Archy grubu, İstanbul mutemedi Herbert Edward Nichols aracılığı ile Bağdat ve Musul petrol yatakları imtiyazını almaya çalışmakta ise de mezkûr arazi, II. Abdülhamit tarafından Hazine-i Hassa'ya tescil ettirildiğinden mesele 1909'a kadar sürüncemede kalmıştır. II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra 14 Nisan 1909'da Anglo Persian Oil Company'yi kuran şirket, Winston Churchill'in desteğinde imtiyazı alabilmek için baskıyı artırmıştır. 31 Mart olayından hemen sonra sözleşme metnini padişaha sunan grup, bu hassas dönemde İngiliz desteğini pazarlık masasına koysa da ne II. Abdülhamit, ne de halefi V. Mehmet Reşat belgelerde mültezim olarak anılan Nichols'a istediği imtiyazı vermemiştir. Bab-ı Âli bazen Bağdat demiryolu meselesinin netleşmesi bazen de bölgede Amerikan şirketlerinin de petrol arama isteklerini beyan ederek meseleyi 1914'e kadar sürüncemede bırakmıştır. Bu meselelerin çözülmesi için Londra sefiri Tevfik Paşa'ya verilen yetki çerçevesinde yapılan uzun müzakerelerden sonra 29 Temmuz 1913'de bir sözleşme imzalandıysa da ertesi yıl çıkan savaş nedeniyle kararlaştırılan hususlar uygulama imkânı bulamadı. Önder Kocatürk, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, c. II, İstanbul 2011. s. 100; *Balkanlardan...*, s. 264-272.

³⁴ Savaş gemiciliği tarihini dretnotlardan önce ve sonra şeklinde ikiye ayıran, 1906'da ilk defa İngiltere'de inşa edilen üstün silah donanımlı ve güçlü savaş gemileridir. Richard Hough, *Dreadnought: A History of the Modern Battleship*, Eastbourne 2003, s. 34.

³⁵ Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 408-409.

³⁶ Enver Paşa'nın Amiral Souchon'a verdiği yazılı saldırı emri hakkında; G. Jaeschke, "I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye'nin Dış Politikası", (Çev: Mihin Lugal), *Belleten*, c. XLI, S. 164, Ekim 1977, s. 736.

İngiltere, uyarılarının dikkate alınmadığı iddiasıyla, 1 Kasım 1914 günü Akabe'ye saldırdı. 5 Kasım 1914'te de Fransa Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti.³⁷ İşgal edilecek Osmanlı topraklarının mukadderatı İngiltere'de tartışma konusu olduğundan Britanya Başbakanı Asquith, kabineye Ortadoğu³⁸ konusunda öneriler sunmak üzere De Bunsen Komisyonunu kurdurdu. Komisyon 30 Haziran 1915'te raporunu verdi. Mark Sykes'ın teklifi ile komisyon, Osmanlı Devleti'nden koparılacak beş özerk devlet teklif etti. Bu özerk parçalar Suriye, Filistin, Ermenistan, Cezire-Irak (kuzey-güney Mezopotamya) ve Anadolu olacaklardı. Sykes, dostu Aubrey Herbert'e yazdığı mektubunda, planlar gerçekleştiğinde Ayasofya'da *Te Deum*³⁹, Şam Hz. Ömer Camiinde de *Nunc Dimittis*⁴⁰ okuyacağını belirtiyordu.⁴¹

Osmanlı Devleti, 10 Kasım 1914'te Meclis-i Vükela kararıyla İtilaf Devletlerine resmen savaş ilan etti. 14 Kasım 1914'te İstanbul Fatih Camiinde cihat ilan edildi.⁴² Cihat çağrısının özellikle İngiltere ve Rusya hâkimiyetinde yaşayan Müslüman topluluklarında karşılık bulması beklenirken, olumlu cevap yalnızca Trablusgarp Sünusileri ve Sudan hecin süvarilerinden geldi. İngilizlere ilk katılan Arap Emiri, Muhammara Şeyhi Hazzal olurken Arapların büyük bir kısmı bekle gör politikası takip etti.⁴³

Osmanlı otoritesinin Arap şehirleri kapılarından öteye geçmediğini yıllar önce yazan, Şam Valisi Sami Paşa ve Bağdat Valisi Nazım Paşa gibi aşiretleri kontrol altına alan İttihatçı Paşaların altını oyan Gertrude Bell; Osmanlı topraklarına Basra Körfezi için gelen İngilizleri Musul'a kadar çıkartan kadronun akıl hocasıdır. Londra'da, Bell'in

³⁷ İngiltere Dışişleri Bakanlığı, 30 Ekim 1914 günü haber verilmeden İstanbul Büyükelçilik binasının telgraf haberleşmesinin kesildiğini iddia etti. İngiliz ve Fransız büyükelçileri 1 Kasım 1914'te İstanbul'dan ayrıldılar. İngiltere'nin iddiaları arasında Türkler idaresindeki bedevilerin Mısır sınırını ihlal etmeleri, Akabe körfezinin mayınlanması, Suriye-Mısır ve Hindistan'da Osmanlı Hükümetinin İngiliz karşıtı propaganda yaptığı iddiaları da vardı. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 482-486, 495.

³⁸ Ortadoğu kavramı ilk defa 1902'de Amerikalı deniz subayı ve tarihçi Alfred Thayer Mahan tarafından Arabistan ile Hindistan arasındaki bölgeyi tarif etmek için kullanılmıştır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 218.

³⁹ Tanrı'ya şükür temalı bir ilahidir. C. H. Graun, *Te Deum Laudamus*, London 1757.

⁴⁰ Ayinlerin bitişinde okunan son ilahidir. Stephen Rice, "Reconstructing Tallis's Latin "Magnificat" and Nunc "dimittis"", *Early Music*, Vol. 33, No. 4 (Nov., 2005), p. 651.

⁴¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 139-140; Arapça adı *Dar-ul-Islam* olan *Asiatic Provinces of Turkey* eserinden anlaşıldığına göre Suriye, Doğu, Batı ve Güney Doğu Anadolu, Irak bölgelerini gezdiğinden bölge hakkında birinci elden malumatı vardır. Mark Sykes, *Asiatic Provinces of Turkey*, London 1904; CAB 42/3/12; Townsend "imparatorluklar da tanrılar gibi onlara inananlar olduğu sürece var olabilirler" diyerek komisyonu hayalperestlikle suçlamış ve onları Britanya'nın son günahını çıkaran yüksek rahiplere benzetmiştir. John Townsend, *Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire*, London 2010, p. 32-33.

⁴² Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 503; Sultan Mehmed Reşad teklifiyle Hal-i Harp İradesi için; Kâzım Karabekir, *I. Dünya Savaşı Anıları*, İstanbul 2011, s. 409-410.

⁴³ Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 508-509.

istihbarat verdiği Kahire merkezli Kitchener tarafından temsil edilen işgal yanlısı klik, Kıbrıs'ı ele geçirmiş olmalarının verdiği rahatlıkla, İskenderun'u da ele geçirip buradan Fırat boyunca Basra'ya incek bir demiryolu inşa etmekten söz ediyordu. Bu demiryolu sayesinde İngilizler, Akdeniz'den Hindistan'a, Süveyş kanalına alternatif bir güzergâh oluşturacaklar ve denizyolundan çok daha hızlı asker transfer edebileceklerdi. Bu projenin ikincil faydası ise zengin petrol yataklarının kolayca kontrol edilmesi ve zengin Irak ovalarının tarımsal potansiyelinin geliştirilmesi olacaktı.⁴⁴

Büyük Savaş'ın başında İngilizler, Kahire, Tahran ve Bender Buşir'de güçlü bir diplomatik kadro istihdam ediyorlardı.⁴⁵ Gertrude Bell bu kadroyla ilk defa, Tahran büyükelçisi olan akrabası Frank Lascelles'in davetiyle, 1892'de gittiği İran'da tanıştı. Bölgede çalışan veya bölgeyi işgal politikalarını olgunlaştırmaya odaklanan Lord Curzon, Lord Hardinge, Percy Cox, Henry McMahon, David Hogarth, Ronald Storrs, Wyndham Deedes vb. isimlere, bundan sonra Bell de eklenecekti.

Tezin ilk iki bölümünde, Bell'e savaş kariyeri referansını sağlayan aile mirası, eğitimi, gezileri ve eserleri incelenecektir.

Gertrude Bell, 14 Temmuz 1868'de, Newcastle/Durham'ın Washington kasabasında, İngiltere'nin zengin ailelerinden birinin çocuğu olarak dünyaya geldi. Liseye kadar Alman mürebbiyeler tarafından evde eğitilen Gertrude, Queen's College'ı bitirdikten sonra, ailesi onaylamadığı halde Oxford'a gitti. Oxford Üniversitesi Modern Tarih Bölümünü bitirdiğinde, dostları geçimsizliği noktasında hemfikirken, akademik yeterliliğini kimse eleştiremiyordu. Kadın sınırlarını zorlayan fiziksel enerjisi, sınır tanımayan dil öğrenme hırısı, riskli coğrafyalara girebilme cesareti gibi özellikleriyle, bir seyyah/ajanda bulunması gereken melekelerle doğuştan sahipti.

Bükreş'te, *Times* muhabiri Valentine Ignatius Chirol⁴⁶ kanalıyla tanıştığı istihbarat dünyasıyla bağını hiç koparmadı. Oxford'tan arkadaşı Janet'in ağabeyi arkeolog/istihbaratçı David Hogarth bu münasebeti perçinledi.

⁴⁴ Tarım potansiyelinin geliştirilmesi için Hindistan Bakanlığında Arthur Hirtzel, Hinduların bölgeye göçürtülebilecekleri teklifini yaparken son sözü söylemesi gereken Başbakan Asquith ise Irak'ı bir "arı kovani" olarak niteliyordu. "Kısa vadede hiçbir kazanç getirmeyecek yabancı bir ülkede bu kadar ağır tarım ve demiryolu yatırımlarının ne kadar mantıksız olduğunu" kabinesinden Edward Grey'den başkasına ise anlatamıyordu. Fromkin, *a.g.e.*,s. 131-132.

⁴⁵ Anita L. P. Burdett, (Ed.) *Iraq Defence Intelligence 1920-1973*, Vol. 1: 1920-1925, Cippenham 2005, p. 58.

⁴⁶ Şark Meselesini tartıştığı kitabının son bölümünde "Türkiye'nin Alman Demiryollarınca İstilas"ı başlıklı bir bölüm vardır. Burada Alman sermayesinin demiryolu kanalı ile Türkiye'ye nasıl girdiğini

Keşfetme arzusu ve biriktirdiği malumatı İngiliz emperyalizmi uğrunda kullanma ideali, erken yaşlarda kaybettiği öz annesinin yokluğunda melankolik bir çocukluk geçirip babası tarafından şımartılması, küçük yaşlarda edindiği tatminsizlik duygusu, Oxford'ta kazandığı üstünlük psikolojisi ve Cadogan'la hazin biten aşk ilişkisi onu Londra'ya sığamaz hale getirdi. Önce Avrupa ana karası ardından da Ortadoğu ve dünya turlarına başladı.

Dünyayı iki defa dolaşan Bell'in, en çok ilgisini çeken bölge Osmanlı toprakları ve Arabistan'dı. 1905'te, *Occident'ten Orient'e* diye tanımladığı gezisinin meyvesi olan *The Desert and the Sown* isimli eseri Avrupa'da ses getirince, 1907'de Arkeolog Ramsay'la, Hititlerin başkentinin Konya Karadağ'da bulunan Binbirkilise olabileceği iddiasıyla bir kazı tasarladılar. Anadolu arkeolojisi konusunda iddialı çalışmaları olan Ramsay'ın, Bell gibi tecrübesiz bir arkeologla kazı planlaması, Bell ailesinin maddi gücüyle alakalıydı. Masraflarını Bell'in karşıladığı kazı esnasında, Karadağ eteklerinden geçen, Almanların inşa ettiği demiryolu hattı da gözlemlendi. Aynı günlerde Hogarth ve Lawrence, Karkamış'ta Medine demiryolunu gözlemlüyordu.

Bell'in gezileri için Britanya devleti herhangi bir fon vermiyor, masraflarını ailesi karşılıyordu. Bell ailesi, mutsuz, çirkin ve doyumsuz kızları için binlerce sterlini çöpe atıyor gibi görünse de Ortadoğu'yu şekillendirecek İngiliz askeri bürokrasisine bir nefer yetiştiriyor, “görünmeyen bir el” Bell'in önünü açıyordu.

Kanada'dan Avustralya'ya uzanan Victoria⁴⁷ İngiltere'si, devleti yönetecek; ufku açık, diplomasi ve dil bilen, dünyayı tanıyan bürokratlara ihtiyaç duyuyordu. İngiliz eğitim sistemi ve toplum, bu amaçla gençleri keşfedilmemiş bölgelere gitmeye teşvik ediyordu. Genç İngilizler, bu seyahatleriyle gelecekteki kariyerleri için referans oluşturuyorlardı. *Royal Geographic Society* arşivi, İngiliz siyasi tarihine damgasını vuran devlet adamlarının, kutuplardan Afrika cangıllarına, okyanuslardan Arap çöllerine uzanan maceralarının kayıtlarıyla doludur.

David Hogarth, Thomas Edward Lawrence, William Ramsay, Mark Sykes ve Gertrude Bell gibi ajanlar, *Royal Geographic Society* (Kraliyet Coğrafya Cemiyeti) ve *British Museum* kurumsal kimlikleri altında, kimi zaman arkeolog kimi zaman seyyah

analiz etmiştir. Valentine Chirol, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, London 1903, p. 477.

⁴⁷ 1837'de amcası Kral IV. William'ın ölümü üzerine tahta çıkıp 1901'de ölene kadar Birleşik Krallığı yöneten İngiliz Kraliçesidir. Richard Rivington Holmes, *Queen Victoria*, Los Angeles 2017, p. 31.

kisvesiyle, Osmanlı İmparatorluğunun Konya, Şam, Bağdat hatta Medine vilayetlerine kadar sokuldular. Bu araştırmada Gertrude Bell'in, kimi zaman yukarıda zikredilen isimlerle, kimi zaman da bireysel olarak mücadelesini verdiği, Arapları Osmanlı Devleti'nden ayırma çabası ortaya konulacaktır.

Gertrude Bell, Osmanlı Devleti ile Arap tebaası arasındaki bağın kopmasını beklerken, II. Meşrutiyet'ten sonra taşrada etkinliklerini artıran İttihatçılar, devlet otoritesini kısmen tesis edince, 1911 yılını, genç subayların icraatlarını yerinde görmeye tahsis etti. Osmanlı ordusunun Alman desteğiyle disipline edilmesi, Şam ve Bağdat başta olmak üzere şehirler ve taşranın güvenli hale gelmesi, değişimin İran sınırındaki Kürt karakollarında bile hissedilmesi ve özellikle Bağdat Valisi Nazım Paşa'nın şahsında, toparlanmanın İngiliz menfaatlerini tehdit etmesi Bell'i telaşlandırdı. Birkaç yüzyıldır Basra Körfezi'ndeilmekilmek örülen İngiliz nüfuzunun, idealist birkaç genç subay tarafından yerle bir edilmek üzere olduğunu teşhis etti.

Gertrude Bell, 1913 kışında Irak kariyerini kendisine kazandıracak efsanevi Necit gezisine çıktı. Britanya Hükümeti'nin rızasının olmadığı, Osmanlı Devleti'nin yasakladığı bu gezisine, tüm sorumluluğu üzerine alarak başladı. Hedefi, önce Reşidi merkezi Hayyil'e ulaşmak, oradan da Suudi kenti Riyad'a geçerek Suudi-Reşidi hanedanlarını her açıdan karşılaştırmaktı. Yolda birkaç hayati tehlike atlatsa da Reşidilerin merkezi Hayyil'e ulaşmayı başardı ve İbnürreşid'in çöl sarayında iki hafta esir kaldı. Alıkonulduğu şehirde, Reşidilerin taht kavgalarıyla tükendiklerini, Yüzbaşı Shakespear'den alınan istihbaratla karşılaştırıldığı zaman Arabistan'ın geleceğinin kesinlikle Suudilerin elinde olacağını öngördü. Kendisini sadece doğuda "değerli" hissettiğini yazan Bell, bölgeyi çok iyi tanıyan "birisi" olarak tutarlı gözlemler yapmaya çalıştı.

Necit gezisinde çöle girmemesini tavsiye eden İngiliz makamları, gezisinin sonunda gözlemlerini dinlemek için randevu üstüne randevu isterken savaş patladı. Necit'te devletin arkasında durmamasına içerleyen Bell, savaşın ilk günlerinde Fransa'ya geçerek gönüllü olarak hastanelerde çalıştı. Birkaç ay önce Londra'da buluşup her şeye rağmen beraber olma teklifini reddettiği Wylie'nin Çanakkale'de öldüğünü duyunca, sevgilisinin yasını Londra'da tutamayıp teselliye "güzel doğusunda" aradı.

Bell'in seyahatlerinden elde ettiği malumat ile İngiliz emperyalizmine ve savaş bürokrasisine hizmet edeceği 1914-1918 arası dönem, tezin üçüncü bölümünde incelenecektir. Bu beklentiye çağrı Kahire'den geldi. 1915'te Kahire Arap Bürosu, aşiretler konusundaki "eşsiz" bilgisine muhtaç olduğunu bildirdi. Kahire'ye ulaştığında Mısır'la Hindistan arasında savaşı tehlikeye düşürebilecek bir eşgüdümsüzlük krizine şahit oldu. Bu krizi sonlandırma adına resmi görevle gittiği Hindistan'dan, vazifeye Basra'da devam etme kararıyla döndü.

Bell Basra'ya geldiğinde İngiliz ordusu Kut'ta kuşatılmıştı ve rüşvet karşılığında kuşatmayı kaldırmayı reddeden Türkler, şehri ele geçirseler de taktik hatalar yaptılar. Irak ordusunu Almanların teşvikiyle İran'a kaydıran Türkler, Bell'in temas kurduğu aşiret liderlerinin katkılarıyla önce Bağdat ardından da Musul'u kaybettiler.

Tezin dördüncü bölümünde inceleneceği üzere Gertrude Bell, Arabistan'ın bölünmesine Lawrence gibi karşıydı. Savaşı kazanmışlardı ancak Paris ve San Remo süreçlerinde, Arap topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşılması ve manda idarelerinin kurulması kararı alındı. Lawrence'ın deyimiyile "bükemediği eli hemen öpen" Bell, bölünmesine engel olamadığı Arabistan'ın, "Irak" sayfasında kariyerine devam etti.

Bağdat'ı Türklere bırakıp Basra'ya çekilme planını ciddi ciddi düşündüren 1920 Aşiretler İsyanı'nın bastırılmasındaki rolü, Bell'in önünü bir defa daha açtı. Bu referans; Faysal'ın krallığı, tesis edilecek devlet kadrolarının kimlere emanet edileceği ve Irak sınırlarının tespiti gibi mevzularda kendisine daha çok kulak verilmesini sağladı. Percy Cox'un "aşiretler konusundaki muazzam bilgisi olmasaydı Irak'ta hiçbir şey yapamazdık" dediği Bell, manda antlaşmasının onaylandığı, arkeoloji ve müze işlerine çekileceği 1924'e kadar politikanın merkezinde kaldı.

Savaş boyunca, İngilizlerle temas kurmak isteyen her aşiret lideri ve şehirlinin ilk başvurduğu İngiliz olan Bell, savaştan sonra, Bağdat ve Basra nüfusunun çoğunluğunu teşkil eden nefret ettiği Şiilerin, mecliste temsil edilmeleri ancak Irak yönetiminde söz sahibi olmamaları için çaba sarf etti. Bulduğu formül, tamamı Sünni Türk ve Kürt nüfusu barındıran Musul vilayetinin Irak sınırları içinde kalmasıydı. İngiliz ordusunun, Mondros Mütarekesi'nden sonra ateşkes hükümlerini çiğneyerek işgal ettiği Musul sayesinde Sünniler, Irak'ta çoğunluğu teşkil edecekler ve Bell'in tasarladığı Sünni iktidarı tesis edilecekti.

Tezin temel hedeflerinden birisi olan “sınır çizen kadın” imajının ne kadar doğru olduğunun tespiti için, beşinci bölümde İran, Suriye, Ürdün, Suud ve Türkiye sınırlarının çizilmesindeki rolü ayrı ayrı incelenecek olup ek olarak Mustafa Kemal, İbni Suud ve Kürt ağalar politikaları da bu bölümde incelenecektir.

1900'lü yıllarda Osmanlı topraklarına ayak basıp 1926'da Bağdat'ta hayatını kaybeden Bell, günlükleri ve mektuplarında Osmanlı coğrafyası hakkında beş bin sayfadan fazla malumat bıraktı. Genelde babası Hugh Bell, annesi Florence Bell, arkadaşı Valentine Chirol, Hindistan Genel Valisi Lord Hardinge ve duygusal ilişki yaşadığı Dick Doughty Wylie gibi isimlere yazdığı mektuplarında, bölgenin coğrafyası, iklimi, yolları, yerleşim yeri ve mevki isimleri, etnografyası, yer şekilleri, su kaynakları, stratejik mevkiiler, şehirler arası uzaklıklar, gelenek görenekler, aşiretler arası ilişkiler, marjinal kesimler, bitki örtüsü, hayvan türleri vb. çok değerli veriler biriktirdi. Kahire Arap Bürosu'na davet edilmesini sağlayan da bu zengin birikimdir. Mektuplarını *hususî* ve *kamuya açık* başlıklarıyla iki bölüm yazan Bell, sık sık tarih yazdığını vurgulamakta ve yazdıklarının, ileride tarihçiler tarafından kullanılacağı bilinciyle hareket etmekteydi.

Bell'in mektup ve günlükleri, İngiltere/Newcastle'da bulunan *The Robinson Library, Gertrude Bell Archive*'da⁴⁸ muhafaza edilmektedir. Arşive gerçekleştirilen araştırma ziyaretlerinde edinilen *günlük*, *mektup* ve diğer belgelerin tamamı Türkçeye çevrilmiş ve birinci elden kaynak olarak kullanılmıştır. Gezileri boyunca yanından hiç eksik etmediği fotoğraf makinesiyle Uzakdoğu'dan İstanbul'a kadar geniş bir coğrafyada yedi bin kadar resim⁴⁹ çekmiş, şehirler, camiler, kiliseler, tapınaklar, yollar, geçitler, antik kentler, su kaynakları, kaleler ve okullar gibi tarihçilere zengin bir kaynak bırakmıştır.

Bell, Arabistan Gezisine çıkmadan önce *Royal Geographic Society*'de haritacılık, yön belirleme, yükseklik ve basınç ölçme teknikleri gibi hususlarda eğitim almış ve tuttuğu kayıtlar gezilerinin sonunda kurum tarafından kullanılmıştır. Gezi güncesi kurum dergisi *The Geographical Journal*'da yayınlanmıştır. Cemiyet'in Londra'da bulunan merkezi ziyaret edilerek Bell'in el yazması arşiv materyalleri temin edilmiştir.

I. Dünya Savaşı'ndan sonra Bell, “Doğu Sekreteri-Oriental Secretary” unvanıyla Cox'un himayesinde, Bombay, Kahire ve Londra'ya istihbarat raporları ve

⁴⁸ Mektup ve günlüklerin tamamı arşivin internet <http://www.gerty.ncl.ac.uk/> (10.3.2014) adresinde de yayınlanmıştır.

⁴⁹ <http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php> (10.3.2014)

memorandumlar göndermiştir. Bizzat yazdığı, katkı yapıp Yüksek Komiser Percy Cox ve vekili T. Edward Wilson imzası ile gönderilen veya üyesi olduğu komisyonların hazırladığı raporların büyük bir kısmı, *British Library India Office Records* 'ta, bir kısmı da *National Archive*'da bulunmaktadır.

Doğrudan Bell'le ilgili belgeler yanında, kaynak toplama safhasında ziyaret edilen İngiltere/Londra'da bulunan *British Library* ve *National Archive*'da bulunan ve araştırmayı doğrudan ilgilendiren *India Office Records*, *Admiralty*, *Army Intelligence Reports* ve *Cabinet Papers* gibi farklı şubelerde bulunan Irak'ın işgali ve mandanın tesisine dair evrak temin edilmiştir.

Britanya ve Katar devletleri arasında yapılan resmi anlaşma neticesinde, Basra körfezi ve bölgesinin İngiliz nüfuzu altına girdiği döneme ait binlerce belge, Katar'ın fonladığı bir proje ile ücretsiz olarak internet kullanımına sunulmuş olup Londra'ya gidemeyecek araştırmacılar için <https://www.qdl.qa/en> adresinde yayın yapan pratik bir kaynaktır.

Bell, 1905 Binbirkilise kazılarında olduğu gibi, arkeolojik kazı yapacağı gezilerinde Osmanlı Devleti'nden resmi izin alırken, çoğu zaman Osmanlı topraklarına izinsiz girmiş, 1909'da Midyat'ta olduğu gibi soyulup bütün parasını kaptırdığında dahi resmi makamları bilgilendirmemiştir. Yine 1913-14 Necit seyahatinde, izinsiz giriş yaptığı Ziza'da Osmanlı makamlarınca yakalanmış, ancak bir fırsatını bularak çöle kaçmıştır. Bell'in izin alarak girdiği gezilerine ait yol emri ve mürur tezkereleri, hakkında Osmanlı Devleti'nin yaptığı kovuşturma ve yazışmalar eski adı *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* olan *Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi Külliyesi*'nden temin edilmiş ve kullanılmıştır.

Bell, Anadolu, Suriye, Irak, İran odaklı yedi kitap kaleme almıştır. 1892 İran gezisi sonunda ilk kitabı *Sefernameh*, *Persian Pictures* ve *Poems from Divan of Hafiz*, 1905 Suriye gezisinden sonra *Syria, the Desert and the Sown*, 1907 Anadolu gezisiyle *The Thousand and One Churches*, 1909 ve 1911 gezileri akabinde *Amurath to Amurath* ve *The Palace and Mosque at Ukhaidir* kitaplarını kaleme aldı. Son kitabı *Review of the Civil Administration of Mesopotamia* hükümetinin istediği bir rapor iken aynı isimle kitaplaştırıldı. Kitaplar ayrı bir bölümde inceleneceğinden burada sadece isimleri verilmiştir.

Bell'in makaleleri, *Times* muhabiri Chirol aracılığıyla çoğunlukla aynı gazetede yayımlanmış ve gazete arşivinden temin edilmiştir. Yine Bell ile ilgili yazılar çıkan *The New York Times*, *The Observer* ve *The Sunday Times* gazeteleri taranmıştır. Makaleleri, genelde Londra'nın Irak politikalarını eleştiren yayınlara cevap niteliğindedir.

Kahire Arap Bürosu'nun yayın organı olan *Arab Bulletin*'de, 1919'a kadar G.L.B. imzalı raporları yayımlanmıştır. Büro, *Arab Bulletin*'i 6 Haziran 1916'dan Temmuz 1919'a kadar düzensiz aralıklarla yüz on dört sayı basmıştır. Bülten yayınlama fikri Lawrence'dan çıkmış ve ilk sayının editörlüğünü yapmışken, üç ay kadar Hogarth, ardından Albay Cornwallis bu görevi yürütmüşlerdir. Son birkaç sayı Binbaşı Mackintosh ve Yüzbaşı Garland editörlüğünde yayımlanmıştır. Her sayı yirmi yedi nüsha basılmış olup cephelerin durumu ve geleceğe dair projeksiyonlar, üst düzey komutan ve bürokratlara GİZLİ damgalı gönderilmiştir. *Arab Bulletin*'de G.L.B. imzası ile yayımlanan yedi rapor, Kinahan Cornwallis tarafından 1940'ta *The Arab War* adıyla kitaplaştırılmıştır.

Çalışmada faydalanılan resmi yayınların ilki Türkiye Cumhuriyeti Başvekalet Müdevvenat Müdüriyeti tarafından her yasama yılında bir cilt olarak yayınlanan *Düstur*'dur. Eserden kanun ve anlaşmaların orijinal metinleri için faydalanılmıştır.

Anita L.P. Burdett editörlüğünde yayımlanan ve Irak'ın kuruluşuna dair pek kıymetli evrak içeren altı ciltlik *Iraq Defence Intelligence 1920-1973* isimli ansiklopedik eserin, 1920-1925 yıllarını konu eden birinci cildi çalışmada sık sık kullanılmıştır. Robert L. Jarman editörlüğünde sekiz cilt halinde yayınlanan *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Irak'ta manda düzenine geçilmesi ve anayasal kurumların oluşturulması bahislerinde atıf yapılan önemli bir eserdir. Jane Priestland editörlüğünde beş cilt olarak yayımlanan *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources* da bu kabildendir.

Bilindiği üzere bu tür çalışmalarda konu edilen kişinin kendisi için ne dediğinden ziyade çağdaşlarının ve çevresinde bulunanların yazdıkları mühimdir. Bu yüzden *hatırat* türü eserler tezde önemli bir kaynak teşkil etmiştir. Irak'ta uzun yıllar Savunma Bakanlığı, Başbakanlık ve sefirlik yapan ve Bell'in çalışma arkadaşı olan Cafer el-Askeri'nin hatıralarından derlenmiş *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer el-Askerî* isimli eseri, Bell'in Romanya'da tanışarak istihbarat dünyasına adım attığı gazeteci ajan Valentine Chirol'ün, *The Middle Eastern Question or Some Political*

Problems of Indian Defence’i, Bell’in Kahire’de tanıştığı ve daha sonra Bağdat’ta iş arkadaşı olan Gilbert Falkingham Clayton’un *An Arabian Diary*’si, 1911’de Karkamış’ta tanıştıktan sonra yolunun defalarca kesiştiği ve oğlum diye hitap ettiği Thomas Edward Lawrence’ın *Bilgeliğin Yedi Sütunu* tezde kullanılmıştır.

Ayrıca E. B. Soane’ın, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Mark Sykes’in *Asiatic Provinces of Turkey*, Charles Townshend’in *Mezopotamya Seferim*, Vita Sackville West’in *Passenger to Teheran*, Arnold Talbot Wilson’un, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917* eserlerinden de istifade edilmiştir.

Çalışmada kullanılan araştırma eserlere; Phebe Marr’ın *The Modern History of Iraq* isimli eseri, Yitzhak Nakash’ın *The Shi’is of Iraq*’ı, Rosemary O’Brien’in *Gertrude Bell (The Arabian Diaries 1913-1914)*’ü, William R. Polk’un *Irak’ı Anlamak*’ı, Peter Sluglett’in *Britain in Iraq: Contriving King and Country*’si, Bayram Soy’un, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar” isimli makalesi örnek verilebilir. Gürsoy Şahin’in *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı* başlıklı eseri Osmanlı coğrafyasını gezen İngiliz seyyahların halet-i ruhiyeleri hakkında kıymetli ipuçları içermektedir. Anne Tibble’in *Gertrude Bell* ve Janet Wallach’ın *Desert Queen* isimli biyografik çalışmaları romansı bir dille yazılınsalar da Bell dünyasına giriş için kıymetli eserlerdir.

Türkiye’de uzun yıllar popüler tarihçiliğin konusu olarak kalan Gertrude Bell’in konu edildiği çalışmada, batılı araştırmacıların istifade etmedikleri Türk arşivleri, İngiliz kaynaklarıyla karşılaştırılarak kullanılacaktır. Bell’in gezileri ve Irak günleri taranarak Araplar, Türkler, Kürtler ve Ermeniler gibi Ortadoğu toplumları hakkında edindiği malumat ortaya koyulacaktır.

2016’da tamamlanan bu tez, yazarın özel nedenleri ile 2019’da savunulmuş, bu esnada Prof. Dr. Taha Niyazi Karaca tarafından *Sınırları Çizen Kadın*⁵⁰ isimli eser yayımlanmıştır. Karaca’nın kıymetli eserinin başlığında yerini bulan sınırları çizen kadın imajı bu tezin temel itirazlarından biridir. 1990’lı yıllardan beridir Türkiye’de popüler tarihçilerin “eline cetveli alarak Libya’dan Afganistan’a kadar sınırları çizen kadın” olarak lanse ettikleri Bell imajı, bilimsel olarak doğru değildir. Bell’in Irak sınırlarının çizilmesindeki katkıları bu tezin son bölümünde “Irak Sınırlarının Tespitindeki Rolü” başlığında tartışılmıştır. “Sınır çizen kadın” tezi doğru olsa da temel

⁵⁰ Taha Niyazi Karaca, *Sınırları Çizen Kadın*, İstanbul 2018, s. 254.

itiraz, Bell'in daha ziyade “devlet kuran kadın” olduğudur. Ayrıca Karaca'nın eserinde fazla yer bulmayan Bell'in Mustafa Kemal'e bakışı, Bell'in Kemalistler dediği Türk ordusunun giriştiği Musul ve Süleymaniye harekâtlarının Bağdat politikalarını ne şekilde etkilediği, devamlı Türklere bağlı olarak değişen İngilizlerin Kürt politikası gibi önemli hususlar ayrı başlıklar halinde incelenmiştir.

Bell hakkında, yerel tarihçilerin yaptığı bilimsel çalışmalara verilebilecek örnek yok gibidir. Ancak Karaman'da esnafılık yapıp Ticaret Odası'nda idari görevleri de olan Rıza Duru, Bell'in Karadağ kazıları ve Karaman günlerini *Karadağ'ın Gizemli Konuğu Gertrude Bell* ismiyle kitaplaştırdığı eseriyle anılmaya layıktır. Eserde Bell'in, 1905-1907 yılları arasında Karaman'da yazdığı günlüklerden bir seçki Türkçeye çevrilerek yayımlanmış ve bir dizi fotoğraf da eklenmiştir.⁵¹

Bell denince ilk akla gelen “sınır çizen kadın” imajı ne kadar doğrudur? Kadın olması araştırmacıların bakış açısına tesir ederek gerçeği çarpıtmakta mıdır? Niçin kadınlardan nefret etmektedir ve evlenmemiştir? Ailesine çok düşkün olduğu halde niçin Londra'ya dönmemiştir?

Bu çalışmada yukarıdaki sorularla beraber Basra'yla yetinmek isteyen İngilizleri Musul'a kadar çeken güç, Şerif Hüseyin'le anlaşamazken oğulları Faysal ve Abdullah'a iki hanedanlık kurulmasıyla neticelenen savaş sonrası süreç, Bombay'ın işgal etmek istediği Irak'ın 1932'de bağımsızlığını kazanmasına giden süreç, bir işgal antlaşması olan Sevr'de bağımsızlığı öngörülen Türk ve Kürtlerin iç içe yaşadığı Doğu Anadolu'nun⁵² Türkiye tarafında kalması konuları Bell odaklı incelenecek ve politikanın şekillenmesindeki payı ortaya koyulacaktır.

⁵¹ Rıza Duru, *Karadağ'ın Gizemli Konuğu Gertrude Bell*, Ankara 2010.

⁵² Doğu Anadolu ve Irak'ın kuzeyinde Türkler ve Kürtler beraber yaşadıkları halde pek çok modern kaynak bölgeyi siyasi maksatlarla Kürdistan olarak isimlendirmektedir. Arap coğrafyacılar, 13. yüzyıla kadar Kürdistan terimi ile Ardelan, Kirmanşah, Hemedan ve Luristan bölgelerini kastediyorlardı. Terim; siyasi bir kavramdan ziyade bölgenin dağlık kesimlerini ifade eden bir coğrafi bir kavramdı. 1774 Küçük Kaynarca Anlaşmasından sonra başlayarak Avrupa devletleri, Osmanlı topraklarında öncelikle Hristiyan unsurlar, daha sonra da gayri Türk unsurları tespit etmeye çalışarak bunlarla ilgili yeni coğrafi kavramlar kullanmaya başladılar. 19. Yüzyıla kadar *Türkomania* diye anılan Doğu Anadolu için *Armenia* demeye başlarken, Irak-ı Arab, Irak-ı Acem, el-Cezire ve Diyarbakır bölgelerine *Kürdistan*, Karadeniz kıyılarına *Lazistan* demeye başlamışlardır. Abdulhalük M. Çay, *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara 1994. s. 107, 117; Türkler tarafından fethedilip Türkiye haline gelene kadar muhtelif kavimlerce iskân edilmiş Anadolu'da, Türklerden başka hiçbir millet özgün kimliğini koruyup geliştirerek bölgede devamlı bir hâkimiyet tesis edememiştir. Ona rağmen günümüzde bazı zümreler bin yıldır Türklere yurt olmuş Anadolu'nun bir kısmını Kürdistan şeklinde isimlendirebilmektedir. Salim Cöhçe, “Kürt Aşiretlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması”, *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 3, Aralık 2018, s. 62-63.

Bu tezin amacı, “I. Dünya Savaşı İngiliz askeri bürokrasisinin istenmeyen kadımyken rakiplerini birer birer bertaraf eden Gertrude Lowthian Bell’in; yalnızca sınır çizen değil devlet kuran kadın” olduğunun ispatlanmasıdır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GERTRUDE BELL'İN AİLESİ, MESLEKİ HAYATI VE ESERLERİ

I. BELL AİLESİ VE YAKIN ÇEVRESİ

Ataları demirci olan Gertrude Bell'in dedesi 1816 doğumlu Isaac Lowthian Bell, Metalürji Mühendisliği okuduktan sonra Edinburgh Üniversitesi ve Paris Sorbonne'da kimya eğitimi aldı. Danimarka ve Güney Fransa'da bulunan fabrikaları inceledi. Aile atölyelerini kısa sürede büyütmeyi başaran Isaac Lowthian Bell'in fabrikasının bulunduğu Cleveland bölgesi, Britanya İmparatorluğu'nun ihtiyacı olan çeliğin üçte birini ürettiyordu. Bölgenin önde gelen yatırımcılarından biri olarak metalürji konusunda bir kitabı⁵³ da bulunan dede Bell, Britanya'nın seçkin bilimsel kuruluşlarından olan *Royal Society* üyeliğine seçildi. 1885'de Baronet⁵⁴ ünvanı aldı.⁵⁵

Isaac Lowthian Bell 1854'te Newcastle Upon Tyne Belediye Başkanı⁵⁶ oldu. Akabinde Liberal Parti üyesi olarak parlamentoya seçildi. Aynı zamanda North Eastern Railway'in⁵⁷ de yönetimindeydi.

⁵³ Eserinde çelik üretimi ve fosforlu gübre hakkında yaptığı araştırmaları yayınladı. I. Lowthian Bell, *The Chemical Phenomena of Iron Smelting*, London 1872.

⁵⁴ İngiliz Kralı I. James'in mali güçlükler nedeniyle ihdas ettiği otuz askerin üç yıllık masrafını karşılayanlara verilen soyluluk unvanıdır. Baron ile şövalye arası bir unvandır. Yazarsız, *The Manual of Rank and Nobility*, London 1832. p. 153-154; Baronet ünvanının tarihi gelişimi için James Lawrence, *The Position of the Baronets of the British Empire*, London 1837.

⁵⁵ Isaac Lowthian Bell, kardeşleri John ve Tom ile Bell Brothers taş ocakları, demir madenleri ve yirmi dört saat yanan demir fırınları kurdu. 47.000'den fazla işçi çalışan şirketlerinde "iğneden gemiye kadar" her şey üretebiliyordu. Alüminyum, değerli bir maden haline gelince, Middlesbrough/Port Clarence'da ülkenin ilk alüminyum üretme tesislerini kurdular. Georgina Howell, *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*, London 2006, p. 2; Susan Goodman, *Gertrude Bell*, Worcester 1985, p. 3.

⁵⁶ 1854-1855 ve 1862-1863 yılları arasında iki dönem belediye başkanlığı yapmıştır. Peter Burman, "An Introduction to the East Rounton Estate", *Looking Forwards-The Country House in Contemporary Research and Conservation Conference*, York 24 - 28 May 1999, p. 118.

⁵⁷ Bu demiryolu şirketine ileride dönür olabilecekleri Trevelyan ailesi ve Edward Grey de hissedar idi. Liora Lukitz, *A Quest in The Middle East*, Newyork 2006, p. 42; İngiltere'de "demiryollarının babası" lakaplı Edward Pease'in arkadaşı olan Isaac Lowthian Bell, *Bell Brothers* adıyla kurduğu şirketi aracılığı ile İngiltere'nin kuzey bölgelerinde demiryolları yatırımları yaparken Middlesbrough'ya yeni inşa edilen liman sayesinde şirketinin ilgi alanına Hindistan, Rusya, Siyam hatta Osmanlı coğrafyası bile girmektedir. Anne Tibble, *Gertrude Bell*, London 1958, p. 9; Isaac Lowthian Bell, bilimsel araştırmalar ve teknik gelişme için araştırmalara destek verilmesi gerektiği hususunda hükümeti yönlendirdi ise de çabası başarılı olamadı. Tahmin ettiği gibi, özellikle Alman kökenli Krupp silah ve Thyssen çelik üreticileri rekabet ve verimlilikte Britanya'yı geride bırakarak I. Dünya Savaşı'nda kullandıkları teknolojiye ulaştılar ve İngiltere'yi geride bıraktılar. Howell, *a.g.e.*, p. 3; 19. Yüzyılın ortalarında dünyada üretilen kömürün yarısını, çeliğin %70'den fazlasını ticareti yapılan mamül malların da %40'ını üreten İngiltere bu değerlerden gerileme eğilimine girmişti. Mamül mal üretimi 1870'de

Yaklaşık altmış torunu olan I. L. Bell ve esnaf-bilim adamı ağırlıklı bir aileden gelen eşi Margaret Pattinson Bell, oldukça tutumlu bir hayat sürdürdüler. Newcastle'ın güneyindeki ilk evleri Washington New Hall ve daha sonra yaptırdığı Rounton Grange servetlerine mukabil görkemli evler değildi.

I.L. Bell'in en büyük oğlu, Gertrude Bell'in babası Hugh, sektörün öncüsünün oğlu için mütevazı bir hayat yaşadı. Bir balıkçı köyü olan Yorkshire-Redcar'da bulunan ilk evi Redbarns, oldukça mütevazı bir evdi.

Hugh Bell, babası gibi Edinburgh, Sorbonne ve Almanya'da matematik ve organik kimya okudu. On sekiz yaşındayken, *Bell Brothers Ironworks* Port Clarence çelik işleri bölümünün yöneticisi oldu. Politikaya meyilli olduğu halde, babasının Middlesbrough demir yatırımlarında çalışmaya zorlanan Hugh Bell, 23 yaşındayken Newcastle Upon Tyne'in tüccar ailelerinden Shield'ların kızı Mary ile evlendi. İlk çocukları Gertrude, Hugh'un baba evinde (Resim 1: Rounton Grange) 14 Temmuz 1868'de doğdu. Annesi Mary Bell, ikinci çocuğu Maurice Hugh Lowthian'ı 1871'de dünyaya getirdikten üç hafta sonra veremden hayatını kaybetti.

Hugh Bell'in öksüz iki çocuğuna, kız kardeşi Ada Bayan Ogle ve Alman asıllı mürebbiye Bayan Klug baktılar. Hugh Bell, haftanın altı günü Clarence'da çalışıp pazarlarını da kız kardeşi, sütanne ve yarım düzine uşağın çalıştığı evinde geçiriyordu. Boş zamanlarını sahilde ya da kırlarda, henüz Maurice yürüyemediği için kızı Gertrude ile gezerek geçiriyordu. Baba ile kızı arasındaki bu sıkı ilişki, gelişerek ömürleri boyunca devam etti.⁵⁸ (Resim 2: Hugh Bell ve kızı Gertrude)

Hugh Bell'in kız kardeşi Ada, “yeğenlerine bakan hala” imajından hoşlanmadığından Royal College'da çalışan ve amatör bir müzik kulübü olan Bach Choir'da şarkı söyleyen Florence Eveleen Eleanore Olliffe ile ağabeyini tanıştırdı ve evlenmeleri için baskı başladı.⁵⁹

%32'ye, 1920'de %15'e düşmüştü. Kimyasal malzemeler ve makine üretiminde ise liderliği Almanya'ya kaptırmıştı. Fromkin, *a.g.e.*, s. 18

⁵⁸ Howell, *a.g.e.*, p. 3-7; Goodman, *a.g.e.*, p. 4; Üç yaşında öksüz kalan Gertrude'un babasına olan düşkünlüğü, 1900 Şubatında Kudüs'ten babasına yazdığı mektubunda şu satırlarla ifade bulmuştur: *Sen dünyanın en iyi, en sevgili, en kibar ve en anlayışlı babasıdır. Çocukların için dünyadaki en değerli varlık hep sen olacaksın.* GBA.L., GB'den HB'ye 11 Feb 1900; Caroline T. Marshall, *Gertrude Bell: Her Work and Influence in the Near East 1914-1926*, University of Virginia (Unpublished Doctorate Thesis), Virginia 1968, p. 10.

⁵⁹ Paris İngiliz Elçiliğinde çalışan Joseph Olliffe'in kızı olan Florence, babasının ölümü üzerine 1870'de Paris'ten Londra'ya geldi. Florence'ın on dokuz yaşında taşındığı, 95 Sloane Street numaralı ev, Gertrude Bell'in Londra'da kaldığı süre boyunca ikamet edeceği yer olacaktı. Florence, uzun boylu, zayıf ve hoşsohbeti. İngilizceyi Fransız aksanı ile konuşurdu. Redbarns'a birkaç defa davet edildi. Bu

Hugh Bell, ısrarlara karşı koyamadı ve 1876 Ağustos'unun 10'unda Sloane Street kilisesinde küçük bir düğünle evlendiler. Üvey anne Florence, müzik ve edebiyat algısı yüksek, kitaplar ve denemeler yazıp oynayan, pedagojiye ilgili, yetenekli bir kadındı. Drama ve komedilerle, noel ve diğer önemli toplantılarda düzenlediği çalışmalarla üvey çocuklarına okumayı sevdirdi. Gertrude, üvey annesine “anne” demeye teşvik edildi. Babası, Florence'tan memnun olması için istediği her şeyi yaptı. Florence hamile kalınca, Gertrude ve Maurice sık sık İskoçya'ya, kuzenlerinin yanına gönderildiler. En sevdiği arkadaşı, öz teyze oğlu Horace Marshall idi. Ayrıca Gertrude'tan birkaç yaş küçük olsalar da Lascelles'lerin oğlanları ve kızları da arkadaşıydı.⁶⁰

Florence, bütün Bell kızlarının sosyal hayatta çok aktif olmalarını isterken eğitim konusunda temkinliydi ancak Gertrude bir istisna idi.⁶¹

Florence, çalışanların sosyal hayat kalitesinin artması için bir takım girişimlerde bulundu.⁶² Toplantı salonları, okullar ve kütüphaneler kurdular. Özellikle Middlesbrough çevresinde sosyal tesisler inşa ettiler. Bunlardan en önemlisi işçi hanımları için inşa edilen Kış Bahçesiydi. Burada bir peni gibi çok ucuz fiyatlara yiyecek içecek hizmeti verildi. Kış Bahçesi daha sonra “Dame Florence Bell Garden” ismini aldı ve bir evlilik yıldönümünde Hugh, eşine burayı hediye etti. Hugh Bell, Florence Olliffe ile evliliğinden sonra, kamusal işlerde öne çıkmaya başladı. Çalışkan işçilerine moral vermek ve aileleri ile tatil yapabilmeleri için fazladan ücret ödedi. Tees Irmağı üzerindeki günümüzde hala kullanılan Transporter Bridge'i inşa etti. 1906'da

ziyaretlerden sonra, altı yaşındaki Gertrude kendisini halasının baskısı ile Florence'a “Your affectionate little friend” imzalı abartılı mektuplar yazarken buldu. Goodman, *a.g.e.*, p. 4; Howell, *a.g.e.*, p. 8-9.

⁶⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Oct 1876; Balayını, Washington DC'de, Florence'ın kardeşi Mary ve İngiliz elçiliğinde çalışan eniştesi Frank Lascelles'lerde yaptılar. Florence'ın West End'de (Londra'nın merkezinde tiyatroları ile meşhur bölge) sahnelenmiş üç oyunu vardır. Howell, *a.g.e.*, p. 12-25; Babasının evleneceği Bayan Florence'a önceleri Miss Olliffe şeklinde hitap ederken evlilikten sonra “anne” diye hitap ettiği ilk mektubunu 15 Ağustos 1876'da yazmıştır. GBA.L., GB'den MO'ya, 9 Aug 1876; GB'den FB'ye 15 Aug 1876.

⁶¹ Gertrude'un üvey kardeşi -Florence'ın öz kızı- Molly annesinin eğitim tarzı hakkında şöyle yazmaktadır: *Annemin eğitimimiz hakkındaki ideali, sosyal hayat içerisinde ideal eşler ve anneler olabilmemiz için gerekli donanımları edinmemiz üzerinedir. Fransızca ve Almanca'yı mükemmel olarak konuşmalı, İtalyanca'ya vâkıf olmalıydık. Piyano çalabilmeli, birkaç şarkı okuyabilmeli, dans edebilmeliydik. Saydıklarımın birinin bile eksik olmaması gerekirken bilim, matematik, ekonomi, Yunanca ve Latince gereksiz şeylerdi.* Howell, *a.g.e.*, p. 33-34.

⁶² Florence Bell, Middlesbrough bölgesinde yaşayan işçilerin ve ailelerinin sosyal yaşamlarının iyileştirilebilmesi için çalışmalar yaptığı gibi bu konuda *At The Works: Study of a Manufacturing Town, Middlesbrough* isimli bir de eser yayınlamıştır. Peter J. Keating, *Into Unknown England*, Manchester 1976, p. 285.

North Riding'in Kraliçe Temsilcisi (Lord Lieutenant) oldu ve kraliyet ailesi ve diğer soyluları Yorkshire'da ağırladı. Üç dönem Middlesbrough Belediye Başkanlığı yaptı.

Hugh Bell, ticarete serbestliği İrlanda'nın kendi kendini yönetmesine karşıydı. Sosyalistlerin, devrimci düşünceleriyle İngiliz endüstrisini yerle bir edebileceklerine ihtimal verdiği halde sendikaları hoş karşıladı. İşçilerinin hayat standartlarının yüksek olmasının üretim kalitesine katkı yapacağına inanıyordu. Bu düşünceleriyle Hugh Bell kendisini, çalışanlar için emeklilik ve insanca yaşam şartlarını öne çıkaran Liberal Parti'den Lloyd George ve Churchill politikalarının içinde buldu.⁶³

Bunca ihtimam gösterdikleri işçileri, 1920'li yıllarda İngiltere'yi ve Avrupa'yı saran grevlere⁶⁴ katılmaktan geri durmadılar. Bell'ler birkaç yıl içinde servetlerini kaybettiler ve 1926'da Rounton Grange'i masraflarının çokluğu nedeniyle boşaltmak zorunda kaldılar.⁶⁵

II. ÇOCUKLUK YILLARI VE EĞİTİMİ

Gertrude Bell 1874'te, altı yaşındayken babasına ve üvey annesine yazmaya başladı. Mektuplarında günlük oyunlarından ve kardeşi Maurice'ten bahsetmiştir. Sekiz yaşındayken (1876) babasına yazdığı mektuplarında kuş besleme ve bahçe düzenlemeden bahsetmiştir ki bu ilgisi ileride onu profesyonel bir bahçıvan mertebesine getirecektir.⁶⁶

Gertrude Bell, 9 yaşındayken günlük yazmaya başladı. Günlüğüne doğum günü ve evlilik yıldönümlerine ait özel günleri özenle kaydetmekle beraber evde aldığı özel derslerinden ve öğleden sonralarını nasıl geçirdiğinden kısa cümlelerle bahsetmiştir. Öğleden sonraları mevsime göre babası ile teniste veya çiçek toplayarak geçerken oyuncak bebekleri, dans derslerini, annesinin okuduğu kitapları dinlemeyi ve balık

⁶³ Howell, *a.g.e.*, p. 5-7, 33-34; Hugh Bell sonradan liberallere verdiği desteği çektiği halde Gertrude'un desteği devam etmiştir. Goodman, *a.g.e.*, p. 4-9; 1885'de Hugh Bell, Liberallerden ayrılıp Liberal Birlikçilere katılsa da Gertrude Bell'in Gladstone yanlısı fikirleri değişmedi. Emir Turam, "Gertrude Bell", *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, (Ed: Mim Kemal Öke), İstanbul 1995, s. 108-110.

⁶⁴ İngiltere'de I. Dünya Savaşı boyunca ağır şartlarda çalışan madenciler, demiryolcular ve nakliyeciler birlik oluşturarak 1919 Şubat'ında greve gittiler. Hükümet, grevdeki işçilerin yerini askerler ile ikame etmek ve grev elebaşlarını tutuklamak gibi tedbirler aldı ise de başarılı olmadı. Kenan Kırkpınar, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*, Ankara 2004, s. 6.

⁶⁵ Goodman, *a.g.e.*, p. 114; Maaşı üzerinden çekilecek bir banka kredisi 72.000 sterlini buluyordu. Bu yüzden hergün evinde misafir ağırlayan Bell, haftalık masrafını otuz sterline kadar çekecektir. Janet Wallach, *Çöl Kraliçesi*, (Çev: Püren Özgören) İstanbul 2004, s. 398.

⁶⁶ Gertrude Bell, (Ed. Florence Bell), *The Letters of Gertrude Bell (Vol. I) 1874-1917*, Middlesex 2006, p. 1; GBA.L., GB'den HB'ye 12 Jul 1874; 21 Jul 1874; 23 Nov 1874; 24 Jun 1876; 26 Jun 1876.

avlamayı eğlenceli buluyordu. En büyük zevki, başarılı geçen derslerden sonra babasından üç beş peni harçlık alabilmektir. 1877 yılı mektuplarında daha çok balık avlama merakı öne çıkarken öğretmeni Bayan Aitchison'dan da ismen bahseder.⁶⁷ (Resim 3: Gertrude Bell ve kardeşi Maurice)

10 yaş günlüklerinde, kart oyunları, dersler, bebek oyunları, gölette kayık turları, roket fırlatma, kitap okuma, alışveriş, gölette kızak, mektup yazma, pazarları ailece kilise ziyaretleri, dans, resim, akşamları çay partileri ve dama öne çıkmaktadır. Artık Rounton, Redcar ve Middlesbrough ziyaretleri günlüğüne yansımakta, aile içinde canlandırılan tiyatro oyunlarında oyun dili olarak Almanca ve İtalyanca kullanılmaktadır. Kriket oynamakta ve ne kadar hasta olursa olsun mutlaka kitap okumaktadır. Günlüklerinde babasına “papa”, üvey annesine “mother” diye hitap etmektedir. Yemek saatlerinin çok düzenli olduğu günlüklerine yansımaktadır. Çocukluk yıllarının en yoğun günlükleri 1878'dir. Aynı yıl annesine yazdığı tek mektup Tom amcası ile gittikleri Leeds'te soyulmaları ve yalnız günlüğünü kurtarabilmesi hakkındadır.⁶⁸

11 yaşında günlüğüne⁶⁹ sadece üç sayfa ve birkaç kelime yazan Gertrude, mektuplarında sık sık yeni doğan üvey kardeşi Hugo'dan bahsetmiştir.⁷⁰

İlköğrenimini evde özel hocalarla tamamlayan Gertrude Bell, 1880'lerde İngiltere'de bir kız çocuğunun eğitim için şehir dışına çıkması yadırgansa da, lise için Londra'da üvey anneanneminin yanında kalmaya karar verdi. Üvey annesi Florence'ın annesinin yaşadığı, Sloane Street 95 numaraya yerleşti. Üvey annesinin arkadaşı Camilla Croudace'ın müdiresi olduğu, Harley Street'de bulunan Queen's College'a kaydedildi. Sosyalist Hıristiyan Frederick Denison Maurice tarafından 1848'de kurulan kolej, 1853'ten sonra kızlara da eğitim vermeye başlamıştı.

Büyük bir hırsıyla eğitim hayatına başlamakla beraber, kız öğrencilerin dışarı çıktıklarında, yanlarında refakatçi olması kuralından çok rahatsız oluyordu.⁷¹

⁶⁷ GBA.D 14,18 Jul 1877; 9 Aug 1877; 9-25 Oct 1877; 6 Nov 1877; L., GB'den HB'ye ? Sep 1877.

⁶⁸ GBA.D 1,6,23 Jan 1878; 5 Feb 1878; 11 Mar 1878; 8-24 Apr 1878; 11 May 1878; 29 Jul 1878; 21 Aug 1878; GBA.L., GB'den FB'ye 11 Jan 1878.

⁶⁹ Bell, *The Letters...I.*, p. 5; GBA, D, 1 Jan 1879; 2 Jan 1879; 6 Jan 1879.

⁷⁰ Gertrude'un öz kardeşi Maurice ile arasında üç, üvey kardeşleri Hugo ile on, Elsa ile onbir ve Molly ile onüç yaş vardır.GBA.L., GB'den FB'ye 25 Mar 1879; 6 Apr 1879; 7 Nov 1879; GB'den HB'ye 7 Nov 1879.

⁷¹ Tibble, *a.g.e.*, p. 16; Bell, *The Letters...I...*, p.3; Howell, *a.g.e.*, p. 28-29.

İlk üç yıl üvey anneannesi ile kalıp dördüncü yıl yatılıya kaydolduğu lise yılları boyunca İngilizce Gramer, Coğrafya, Fransızca ve Antikite’de ön sıralarda iken öğretilenlerin “Tanrı sözü” olmadığını iddia ettiği din derslerinde başarısız oldu. Anne ve babası, kiliseye gittikleri halde kızlarını Tanrının varlığına inandıramadılar. Gertrude Bell, kendisini ateist olarak tanımlamaya başladı. Okuldan annesine yazdığı mektuplarında elbiseler, kitaplar ve arkadaşları gibi günlük meselelerden bahsederken, babasına yazdığı mektuplarda; İrlanda’nın özerkliği, Gladstone’un kaderi ve Liberal Parti politikaları gibi politik hususlar öne çıkıyordu.⁷²

Tarih Öğretmeni Mr. Cramb’ın mutlaka üniversite okuması gerektiği telkini ve Gertrude’un hırsı, aileyi ikna etti⁷³ ve 1886’da Oxford’daki iki kız okulundan biri olan Lady Margaret Hall’e kaydedildi.⁷⁴ Okul, Elizabeth Wordsworth’un⁷⁵ yönetiminde, Anglikan mezhebi ilkeleri ile yönetiliyordu. Okuldan annesine kürek çektiğini, günde iki saat tenis oynadığını ve iki haftada bir yüzdüğünü yazıyordu.⁷⁶ (Resim 4: Gertrude Bell)

Bell’in okul arkadaşı, arkeolog David Hogarth’ın yeğeni Janet, Gertrude’u şöyle tanımlamıştır:

Onu Lady Margaret Hall’de ilk gördüğümde hepimizden küçük, yarı çocuk-yarı kadınsı bir halde idi. Parlak zekâsıyla hemen ayrılıyordu. Hepimizden zengin olmasına rağmen bu zenginlik, sadece odasını süsleyen raflar ve kitaplarla belli oluyor, günlük yaşamına yansımıyordu. Bitmez tükenmez

⁷² Howell, *a.g.e.*, p. 30-32; Karaca, *a.g.e.*, s. 254.

⁷³ Bell, *The Letters...I*, p.3.

⁷⁴ Diğerleri Somerville’dir ve ikisi de 1879’da açılmıştır. Okulların sözleşmelerinde günümüze göre çok ağır maddeler olup kızların Oxford sokaklarında tek başlarına gezmeleri, erkeklerle yan yana oturmaları ve yanlarında yaşlı bir refakatçi bayan olmadan erkeklerle çay içmeleri kesinlikle yasaktı. Tibble, *a.g.e.*, p. 23.

⁷⁵ Ünlü İngiliz şair William Wordsworth’un yeğeni olan Elizabeth Wordsworth’un babası din adamıydı. Evde yüzeysel bir eğitim almış olmasına rağmen erkek kardeşlerinin kitaplarından Grekçe dahil birkaç dil öğrendi. Babası Lincoln Piskoposluğuna atanınca onun mutemetliğini yürüttü ve İncil dersleri vermeye başladı. 1878’de Lady Margaret Hall müdürlüğünü kabul etti. 1909’a kadar yönettiği okula ısrarı neticesinde kız öğrenciler kabul edilebilmiştir. Kadınlara sadece lisans diploması veren Oxford Üniversitesi, ancak Elizabeth Wordsworth’un çabaları neticesinde 1920’den itibaren lisansüstü eğitim de vermeye başlamıştır. Rebecca G. S. Idestrom, “Elizabeth Wordsworth: Nineteenth-Century Oxford Principal and Bible Interpreter”, *Recovering Nineteenth-century Women Interpreters of the Bible*, (Ed: Christiana De Groot, Marion Ann Taylor), Atlanta 2007, p. 182-187; 1878’de kurucu müdür olarak göreve başlayıp 1909’a kadar bu görevi yürütmüştür. <http://www.lmh.ox.ac.uk/About-LMH/College-history.aspx> (2. 12. 2015)

⁷⁶ GBA.L., GB’den FB’ye 21 May 1886; Goodman, *a.g.e.*, p. 10.

*enerjisi ile yüzüyor, at biniyor, ok atıyor eski klasikleri ve modern yazarları okuyordu.*⁷⁷

Victoria dönemi İngiltere’inde kadınların üniversitede varlığı erkekleri hâlâ rahatsız ediyordu. Üniversite; parlamento, kilise, ordu gibi imparatorluğun her kademesi için önemli bir atlama taşı idi ve kadınların bunun bir parçası olması istenmiyordu. Muhafazakârlığın boyutları o kadar yüksekti ki piyanoların bacakları erkekler için kışkırtıcı bulunup örtülüyordu. Kadınların derslere girmesi ve imtihan olabilmesi için erkeklerden farklı programların geliştirilmesi gerektiğine inanılıyordu. Filozof Herbert Spencer, kadınların eğitim yoluyla beyinlerine fazla yüklenildiği takdirde “üreme gücü eksikliğine” sebep olacağını iddia etmişti. New College Chapel’den Dean John Burgon, derslerinde “Tanrı sizi bizden aşağı yarattı ve kıyamete kadar öyle kalacaksınız” diyebiliyordu. Asistan Bright, ders anlatabilmesi için kız öğrencilerin kendisine sırtlarını dönmeleri gerektiğini söylediğinde Gertrude gülerek tepki veriyordu.

Kendine güveni o kadar yüksekti ki ilk derste, okul için uygun olmayan bir kıyafetle iki yüz erkeğin önüne oturabiliyor, Profesör Lodge dersini bitirdikten sonra “bu genç hanımlar ne yapmaya çalışıyor” dediğinde “yeni bir şey öğrendiğimi düşünmüyorum, kitabınızın üzerine hiçbir şey eklememişsiniz” diyebiliyordu.⁷⁸

Bell, Oxford’da tenis oynuyor, sergi ve partileri kaçırmıyordu. Arkadaşı Flora, *Mausoleum* isimli bir dergi çıkaracaklarını söyleyerek kendisini *Pessimist Society* isimli bir kulübe davet ettiğinde burada tanıştığı insanların bir süre sonra kendisinden pek de hoşlanmadıkları gibi bir duyguya kapıldı. Kendini beğendirme isteğiyle elbiselerle daha çok ilgilenmeye başladı.

Annesi ile okudukları ve beğendikleri kitapları birbirlerine gönderirlerdi. Üvey kızının tam bir “hanımefendi” olarak yetişmesi için çaba harcayan Florence, Gertrude’un okuyacağı kitapları önceden okuyup sansürlüyordu ve bu muamele yirmi üç yaşına kadar devam etti. İlk evlenme teklifini Harding isimli bir öğrenciden aldı ancak damat adayının mükemmeliyetçiliği ve konuşma tarzı Bell’i rahatsız ettiğinden teklifi reddetti.⁷⁹

⁷⁷ Janet E. Courtney, “Gertrude Bell”, *The North American Review*, Vol 223, No. 833 (Dec., 1926-Feb., 1927), p. 657.

⁷⁸ Howell, *a.g.e.*, p. 39-40.

⁷⁹ GBA.L., GB’den FB’ye “ts.” 1890; 14-15 Feb 1890; 2-9 Apr 1890; 25 May 1890, GB’den HB’ye 5-6, 23 Jun 1890; Goodman, *a.g.e.* p. 7.

Oxford'un Modern Tarih Bölümünü birincilikle bitiren ilk kadın⁸⁰ olarak *The Times*⁸¹ gazetesine haber olan Gertrude, 1890 yazında Redbarns'a döndü. Florence kocasına, bu kızın Oxford'lu kibrini yok edemedikleri takdirde, onunla hiç bir erkeğin evlenmek istemeyeceğini ifade etti. Yavaş yavaş Gertrude'u cemiyet⁸² hayatına sokmaya başladıkları gibi akademik ve siyasi tartışmaları kazanmaktan ziyade kadınsı işlere dönmesi gerektiği ve belki koca bulur düşüncesiyle ona Bükreş'te bir tatil ayarlandı.

III. KİŞİLİĞİ

1891'de üvey annesine yazdığı mektupta Bell, Avrupa tatili yerine daha ucuza mal olacak Westmorland'a gitmek istediğini yazdığından, ailelerinin temel önceliklerinden tutumluluk alışkanlığını artık edinmeye başladığı anlaşılmaktadır. 1892 yılı, anne ve babasına yazdığı mektuplarında kitaplar, akşam partileri ve bu partilerde etrafında dönen erkekler, Farsça dersleri, Chamberlain ve Gladstone konulu siyasi konuşmalar, İran'a gidip gelenlere olağan üstü ilgi dolu bir Gertrude vardır. Zira Bell, Lascelles'lerin daveti üzerine İran'a gidecektir.⁸³

1892'de Bell ailesi Newcastle'dan Londra'ya taşındı. Florence, Gertrude'un Lady Margaret Hall'den arkadaşı Mary Talbot ile görüşmek için tek başına çıkmasını tasvip etmediği gibi çocukluk arkadaşı ve akrabası Billy Lascelles ile yakınlığını dahi onaylamıyordu. Florence'a göre "onlar kuzendiler" ve Billy'nin ailesi yurt dışında olup, Billy Londra'da çoğu zaman yalnız olduğundan, görüşmelerini tasvip etmiyordu.

Bir süre sonra, Londra sosyetesinin davet listelerinde bulunabilmek için çaba göstermek mecburiyetinde kalmak, Gertrude gibi Yorkshire tepelerinde at sürerek gençliğini geçiren bir kıza zor gelmeye başladı.

Nitekim sonraki yıllarda, dağ zirvelerine çıkarak kişisel olarak kendini tatmin ettiği gibi, haritalarda görünmeyen çöl kuyularına hayatını vakfederek kendi kendine

⁸⁰ D. G. Hogarth, "Obituary: Gertrude Lowthian Bell", *The Geographical Journal*, Vol. 68, No. 4, Oct. 1926, p. 364.

⁸¹ "University Intelligence", *The Times*, 6 Jul 1888.

⁸² 9 Mayıs 1890'da babası, annesi ve Frank Lascelles'in de davetli olduğu bir Saray Partisine katılmış ve Kraliçe'ye takdim edilmiştir. "The Drawing Room", *The Times*, 10 May 1890.

⁸³ GBA.L., GB'den FB'ye 1-26 Feb 1892; GB'den HB'ye 26 Mar 1892.

meydan okudu. Yeni diller, yeni öğrenme eşikleri, arkeoloji, tarih, yeni yol bulma teknikleri, fotoğrafçılık ve haritacılık gibi deneyimler kazandı.⁸⁴

Olgunluk yaşlarına yaklaşırken gençlik yıllarındaki meydan okuyucu tarzı yavaş yavaş körelip sosyal kurallara daha fazla uymaya başladı. Örneğin 1900’de Ada Halasının ölümüne Kudüs’te olduğu halde kayıtsız kalmamış; annesinden siyah renkli yas kıyafetleri göndermesini istemiştir. Ancak aynı yılın 26 Nisan’ında, Amman’da bir Çerkez köyünde, ekmeğini çalan bir çocuğu yakalayıp döverek ekmeğini geri alması hala fevri tarafının yaşadığının ispatıdır.⁸⁵

Gertrude Bell, gençliğinde ateistti ancak yazılarında ve yemin ederken sık sık Tanrı’dan bahsetmiştir. Bazen, Ortadoğu düzensizliğinin bir Tanrıya ihtiyaç duyduğu söylemindeyken bazen de Haçlılarla Müslümanlar arasındaki kavganın şiddetinin kendisinin inançsızlığını teyit etmeye yetecek bir olgu olduğunu yazmıştır. Suriye’den yazdığı bir mektupta ağzından “lütfen Tanrım” kelimesi çıktığını, bunun yanlış anlaşılması gerektiğini, sadece sözde ifade ettiğini yazan Bell, “eğer bir Tanrı varsa bile dünyayı berbat yönetiyor” demektedir.⁸⁶

Bell’in inançsızlığındaki ilk sarsılmalar I. Orta Doğu Gezisi esnasında Madeba’da meydana geldi. Bölgede batıl inançlar çok yaygın olduğundan dinin lüzumunu⁸⁷ hissetti. Hatta kâğıt üstündeki inancının katmerlendiğini yazdı. Madeba’da bir Protestan kilisesine ihtiyaç olduğunu, ancak kiliseye gitmesi için erken olduğunu belirtmiştir.⁸⁸

1905’de Humus kadısı ile yaptığı sohbette, konu Nusayriler ve Bahailerden açılınca Bell, Arap coğrafyasında gezdiği sürece öğrenmeye ve kaydetmeye çok meraklı olduğu halk hikâyelerinden birini aktardı:

Derler ki; bir adamın üzüm bahçesi oğluna miras kalmış. Oğul bahçeye emek çekip harman zamanı geldiğinde bahçeye bir kurt dadanmış. Her akşam gelip üzümleri yemeye başlayan kurdu tam öldüreceğinde kurt ağlamaya başlamış: “Bu fidanları ben diktiğim halde üzümlerden yiyemeyecek miyim?” Bu duruma şaşırان bağcı kurda “sen de kimsin” demiş. Kurt, “ben senin

⁸⁴ Howell, *a.g.e.*, p. 48-49, 129.

⁸⁵ GBA.L., GB’den FB’ye 4 Feb 1900; GBA.D., 26 Apr 1900.

⁸⁶ GBA.D., 4 Feb 1905; GBA.L., GB’den HB’ye 10 Sep 1898; GB’den FB’ye 11-24 Feb 1909.

⁸⁷ Auguste Comte’a göre; sosyal düzeni tesis eden dindir. Münir Koştaş, “Auguste Comte’un Din Sosyolojisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 34, S. 1, 1995, s. 70.

⁸⁸ GBA.L., GB’den HB’ye 23 Mar 1900.

babanım” cevabını verince bağcı; “eğer sen benim babamsan öldüğünden beridir bulamadığım budama makasının yerini de bilirsin” demiş. Kurt bağcıyı makasın olduğu yere görürmüş ve bağcı da kurdun babası olduğuna inanmış.

Kadı bu hikâyeyi anlatanların kesinlikle yalan söylediklerini ifade edince aralarında şöyle bir diyalog geçti;

-Bell : *Hiç Bahai dostunuz oldu mu?*

-Kadı : *Senin de bildiğin gibi Peygamber “yetmiş iki fırka vardır ve bunlardan ancak biri haktır” buyurmuştur ve bu yetmiş iki fırkanın ellisi memleketimizde yaşar*

-Bell : *Siz Peygamberinizin sözlerinden doğruya ulaşabilirsiniz. Avrupa’da biz bu imkândan mahrumuz.*

-Kadı : *Duyduğuma göre sizin Peygamberleriniz bilim adamlarınızmış.*

-Bell : *Hiçbir şey bilmezler ki cevap versinler. Yıldızları keşfettiler ancak henüz sonsuzluk kelimesinin manasını açıklayabilmiş değiller.*

-Kadı : *Uzayın sonsuzluğundan bahsediyorsanız orada yedi cennet var*

-Bell : *Yedi cennetin ötesinde ne var?*

-Kadı : *Ekselansları bilmez mi ki birincisi her şeyin başlangıcıdır? Birincisinden önce ne gelir bana söyleyebilirsiniz, yedincisinden sonra ne var size söyleyebilirim.⁸⁹*

Bell’in sonsuzluk ve ötesi hakkında bilim ve din adamlarından bilgi alma çabası, merak ve arayış içinde olduğunu göstermektedir.

1909’da Fırat nehrinin ortasında bulunan bir adaya geçmeye çalışırken, rüzgâr kayığını sürükleyince kıyıya çıkmasını “biraz çaba, daha çok da Tanrı ve Peygambere dualarımız sayesinde” şeklinde izah etmesi Tanrının varlığı konusunda zihninin karışık olduğunu gösterir.⁹⁰

1911’de, Şam Nakîb’i, dünyanın her yerini gezdiğini hatırlatarak “en doğru dini bulup bulmadığını sorduğunda Bell “her dinde bazı doğrular ve her dinde çok iyi insanlar buldum” diye cevap verdi. Nakîb; Katoliklerin suretlere taptığını, bu nedenle Protestanlığın gerçeğe daha yakın olduğunu iddia edince Bell, Katolikleri “zavallı puta

⁸⁹ GBA.L., GB’den HB’ye 20 Feb 1909.

⁹⁰ Gertrude Bell, *The Desert and the Sown*, Newyork 2008, p. 190-194.

tapan cahiller” diye tanımladı. Nakîb, Hıristiyanların üç Tanrıya inandıklarını söylediğinde “aslında hepsinin bir olduğunu” söyledi.⁹¹

1914 Şubat’ında Hayyil sarayında, Türkiye isimli Çerkez harem kadını ile sohbet ederken, hanım Bell’e, Hıristiyanlık ile İslam arasındaki farkı sorduğunda “günah çıkarma” diye cevap verdi. Kadın Bell’i Hıristiyan bildiğinden, ”gösterir misin” deyince günah çıkartmaya başladı ama sonunu getiremedi. Riyakârlık yapamayan Bell, durumunu “bir şeyi ağızla değil kalpten söylemeyince olmuyor” diyerek açıklıyordu. Oysa esir kaldığı Hayyil sarayından kurtulabilmek için gecelerce Allah’a yalvarmıştı.

Irak’ın kuruluşunu müteakiben Bağdat müzesini açarken “Yaratıcı dünyayı altı günde yaratırken nasıl zevk aldıysa bende müzeyi kurarken öyle zevk aldım” yazarak ömrünün son yıllarında, artık bir Tanrı’ya inandığının şifrelerini veriyordu.⁹²

Tanrı’nın varlığı konusunda ileri yaşlarda düşüncesinin değiştiği görülen Bell’in kadın olmakla sorunları vardı. Kendisini daha ziyade erkeğe benzeten Bell, 1905 yılında İstanbul’dan trenle ayrılmak üzereyken kendisine veda edenler “Gertrude da nedir? diye sorduklarında “aynı Josef gibi bir isim “ cevabını verdikten sonra trende şöyle yazdı.

Böylece Türkiye’yi⁹³ Josef Bell takma adıyla terk etmiş oldum. Trene binip de vagona silah ve eyer sandıklarını görünce kendi kendime “gerçekten baştan beri Josef olmalıydım” diye düşündüm.⁹⁴

1920 Mart’ında Bağdat’ın Şii banliyösü Kazımiye’de⁹⁵ mütehitleri ziyaret ettiğinde, erkeklerin kendisi ile görüşmek istememesi, kadınların ise önüne peçesiz çıkmaması üzerine “kadınlar için biraz erkek, erkekler için ise biraz kadın” olduğunu yazdı. Görüşebildiği tek Şeyh, sohbetin sonunda, “anladığım kadarı ile çağımızın en aydın kadınısın ama niçin buradasın” diye sorduğunda gururlandı.

⁹¹ Gertrude Lowthian Bell, “Damascus”, *Blackwood Magazine*, Vol. 189, April 1911. s. 546.

⁹² GBA.D., 28 Feb 1914; 1 Mar 1914; 2 Mar 1914; 3 Mar 1914; GBA.L., GB’den FB’ye 13 Jan 1926.

⁹³ Gertrude Bell eserlerinde Osmanlı Devleti ve Osmanlı kavramları yerine Türkiye ve Türk kavramını kullanmayı tercih etmektedir. Kocatürk’e göre, II. Meşrutiyet’ten sonra Türk kaynaklar da Osmanlı yerine Türkiye ve Türk kelimelerini tercih etmiştir. Kocatürk, *Osmanlı...I*, s. 11; Feodal dönem boyunca Avrupa’da krallık ve imparatorluklar ülke adı öne çıkarılarak adlandırılmaktadır. Hanedan adı burada önemli değildir. Bu bağlamda batılı bakış, Osmanlı İmparatorluğu yerine Türkler ve diğer etnik grupları öne çıkaran bir söylem geliştirmiştir. Batılı düşünür ve devlet adamları düşüncelerini bu anlayış üzerine temellendirmektedir. Mümtaz Peke, “Lozan Konferansı’nda Nüfus Tartışmaları”, *Bellekten*, c. LXIX, S. 256, Aralık 2005, s. 2.

⁹⁴ GBA.D., 27 May 1905.

⁹⁵ İmam Musa el Kazım Camisinin bulunduğu Kazımiye, ülkenin Şii merkezlerinden olup Osmanlılar döneminde tutulan kayıtlara göre, başta İran’dan olmak üzere yılda sekiz bin Şii kenti ziyaret ediyordu. Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Ankara 2006, s. 93.

1923 Aralık'ında, Irak Yüksek Komiseri Henry Dobbs'un Kral Faysal, kabine üyeleri ve danışmanları için verdiği tamamı erkek olan misafirlerinin geleceği toplantıya davet alınca, Dobbs'a "bir kadın olarak gerçekten davetli olup olmadığını" sordu. Sohbeti günlüğüne "Dobbs ile erkek erkeğe konuştuk" diye ekledi. Dobbs "eğer boğulmayacaksan gelebilirsin" dediğinde "bir komiserlik çalışanı olarak geleceğini, cinsiyetsiz olduğunu" söyledi.⁹⁶

Bell gerçek kişiliğini Doğu'da bulduğu iddiasındadır. Kahire'ye ayak bastığında "Arap politikasına dâhil olduğuma göre artık *birisiyim* yazıyordu."⁹⁷

İngiltere'ye son defa geldiği 1925 yazında üniversite arkadaşı Janet'e "şu doğan güneş kadar yalnızım" dediğinde Janet, Gertrude'a "niçin İngiltere'ye dönüp Parlamento'ya girmiyorsun" diye sormuş ve "ben doğuya aidim" cevabını almıştır.⁹⁸
(Resim 5: Gertrude Bell)

IV. AŞKLARI

Kendini cinsiyetsiz gören Gertrude Bell'in, erkeklere karşı soğuk olması beklense de ömrü aşk hasreti ile geçti. Genç kızlık döneminde, kuzeni Billy'ye ilgi duyduysa da ilk defa Tahran'da aşık oldu. 1892'de akrabaları Frank Lascelles'in Tahran elçiliğine atanması vesilesi ile gittiği Tahran'dan annesine gönderdiği mektuplarda, elçilik sekreteri Henry Cadogan hakkında normalden fazla detay vermesi, Florence'ın dikkatini çekti. Okuduğu kitaplar ve Farsça bilgisi ile Henry, kısa sürede Gertrude'un ilgi alanına girdi. Henry'yi "33 yaşında, uzun ve ince, zeki, çok iyi tenis ve bilardo oynayan, iyi eğitilmiş, çok iyi at binen" şeklinde tarif ediyordu.

Gertrude ve Henry, pikniğe gidiyor, ata biniyor ve birbirlerine şiir okuyorlardı. Pazar gezileri, Şah'ın sarayını ziyaret ya da balık avları en gözde zevkleri idi. Yaz gelip Tahran ısınınca, elçilik personeliyle, şehrin 10 km. dışındaki yazlık elçilik Gulahek'e geçtiler.

Henry evlenme teklif ettiğinde Gertrude kabul etti ve nişanlandılar. Nişanlandığı eve bildirdiğinde gelen cevapta bu evliliğin imkânsız olduğu ve derhal geri dönmesi gerektiği yazıyordu. Babası Hugh Bell, Elçi Lascelles'ten, Henry'nin borç batağında bir

⁹⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 14 Mar 1920; GB'den HB'ye 31 Dec 1923.

⁹⁷ Bell İngiltere'de kendisini nevi şahsına münhasır birisi olarak görmeyip ancak doğuda gerçek bir şahsiyet (person) olabilmektedir. GBA.L., GB'den HB'ye. 29 Sep 1919.

⁹⁸ Courtney, *a.g.m.*, p. 662.

kumarbaz olduğunu öğrenmişti. Gertrude, aşkını Tahran'da bırakıp Londra'ya dönmek zorunda kaldı. Birkaç ay sonra Henry, balık avlarken buzlu nehre düştü ve zatürreden hayatını kaybetti.⁹⁹

Gertrude Bell, ikinci aşkını yıllar sonra Konya'da buldu. Karaman'a kazı yapmak için geldiğinde İngiltere Konya Konsolosu Binbaşı Charles Hotham Montagu Doughty-Wylie ile tanıştı. Konsolos, Galler bölgesi Kraliyet Özel Birliği (Royal Welch Fusiliers) mensubuydu. Arkadaşlarının kısaca Dick dedikleri Wylie, 1903'teki Doğu Afrika görevinde oldukça başarılı olmuş ve madalyalar almıştı. Wylie, Bell'in de sık sık müracaat ettiği *Arabia Deserta*¹⁰⁰ isimli kitabın yazarı Seyyah Charles Montague Doughty'nin de yeğeniydi.

Bell'in Dick dediği Türklere karşı çok hürmetli olan "Wylie ve karısı kendisine karşı sevgi doluydular." Wylie, Mevlana'dan da oldukça etkilenmişti.

1909'da Bell, dostu Chirol'un düzenli olarak yazdığı *The Times*'a Adana olayları esnasında "Dick'in Türk askerinin yardımıyla olaylara nasıl engel olduğunu ve bu arada vurularak yaralanması" haberini gönderdi. Osmanlı Devleti'nce Mecidiye nişanı ile ödüllendirilen Wylie, bu cesareti ile *St. Michael ve St. George* nişanlarını da almıştı.¹⁰¹

İlerleyen yıllarda Addisababa'ya¹⁰² atanan Wylie ile Bell arasında samimi yazışmalar başladı. Dick 1912'de yanında eşi olmadığı halde Kızıl Haç görevlisi olarak Londra'ya geldiğinde birçok defa buluştular.

1912'de Londra'da meydana gelen bu yakınlaşma, Gertrude'un gençlik aşkı Cadogan hariç ilk ciddi aşk deneyimiydi ve Chirol'e yazdığı mektuplarında bir süre İngiltere'de kalacağını bildiriyordu.

Wylie'nin karısı Lilian Londra'ya gelince, Gertrude Newcastle'a döndü. 1913 yazından kışa kadar geçen sürede üzüntüden kendisini arkeoloji yazıları, av ve bahçe işlerine vurdu. Ailesinin böyle bir birlikteliği asla onaylamayacağını biliyordu.

⁹⁹ Howell, *a.g.e.*, p.54-58; Goodman, *a.g.e.*, p.18.

¹⁰⁰ 1888'de iki cilt halinde basılan eser 1908'de T. E. Lawrence'ın editörlüğü ile kısaltılarak yeniden yayınlanmıştır. Gezilerinde Bell'in başucu kitabı olarak kullanacağı bu seyahatname, Arabistan'a gelen bütün Avrupalı seyahatçıların ilk elden kaynağı olmuştur. Charles M. Doughty, *Travels in Arabia Deserta*, London Newyork 1921.

¹⁰¹ Wylie, 1889'da eğitimini Sandhurst'de tamamlayıp yirmi bir yaşında, Britanya Mısır ordusuna katıldı. Çin, Güney Afrika ve Doğu Afrika'da görev yaptı. Yaşlıtlarına göre oldukça dinç olan Wylie, Boer Savaşı'nda ve Çin'de iki defa yaralandı. Bell ile tanışmadan üç yıl önce evlenmişti. Oldukça nüfuzlu bir aileye mensup olan eşi Lilian, kocasına kendi soyadını almasını şart koşmuş ve nüfuzuyla Wylie'nin ordudan diplomasiye geçmesini sağlamıştı. Howell, *a.g.e.*, p. 138-140.

¹⁰² Goodman, *a.g.e.*, p. 55; Lukitz, *a.g.e.*, p. 25.

Kendisine layık gördüğü eş, yakışıklı, akıllı, dünyaya geniş bir pencereden bakan, kabiliyetleri bakımından en azından kendine denk, savaşabilecek ve avlanabilecek kadar cesur, aynı zamanda şiir yazabilen, medeniyetler hakkında yeterince kitap okumuş ve yabancı dil bilen, tiyatrodan ve National Gallery'den zevk alan, politikacı ile devlet adamını kendisini gibi ayırt edebilen, seyahat etmiş bir kahramandı ve Wylie'de bu özelliklerin hepsi vardı. (Resim 6: Dick Doughty Wylie)

Birbirlerine en çok yaklaştıkları yıl 1913 olup Temmuz ayında Wylie, Rounton'a geldi. Beraber birkaç gün geçirdiler. Wylie, bir gece Bell'in odasına kadar gelerek birlikte olma teklifine red cevabı alınca, Rounton'dan ayrıldı ve 13 Ağustos günü kısa bir mektup gönderdi. Mektubunda açık ve net olduğu için Gertrude'a teşekkür ediyordu. İki kişi gibi insanların duygusal olarak "yalnız doğup, yalnız yaşayıp, yalnız öleceklerini" yazıyordu.

Ardından Yorkshire'lı Will Pease, Gertrude'a, ilgi duydu. Akrabaları nişanlanacaklarını zannetse de Gertrude onu başından savdı.

Bu arada Wylie, kısa bir süre Arnavutluk'ta görev yaptı ancak yılbaşında yine Londra'ya döndü. Bu esnada mektuplaşmalar devam etti. Wylie, Arnavutluk'taki -Sırp ve Karadağlılar arasındaki sınır anlaşmazlıkları- görevinin ardından yeniden Addisababa'ya gönderildi. Buradan yazdığı mektubunda şöyle demiştir:

*Benim çöl kraliçem, çöl sana ve muhteşem cesaretine sahip oldu. Benim kalbime ise sen. Eğer genç ve özgür bir şövalye olsaydım seni öpmeye koşardım. Fakat yaşlı, yorgun ve yüzlerce hata yapmış bir insanım. Sen haklısın; kavuşmamız mümkün değil...*¹⁰³

Bell'in *Persian Pictures* kitabına bir "Giriş" yazan Lukitz, Bell'in seyahat ve keşiflerde çok sağlam duran karakteri ve sağlığının, duygu dünyasına gelince çok kırılgan ve savunmasız olduğunu yazmıştır. Lukitz'e göre; Bell'in duygu dünyası bedensellikten uzak ve hayallere dayalı olduğundan ilişkilerini evlilikle bitiremiyordu.¹⁰⁴

Wylie, Adisababa'ya gidince Bell de 4 Ağustos 1914'te Londra'ya döndü ve Kızılhaç'a gönüllü olarak başvurdu. Gelen cevapta, Boulogne'ye giderek "Yaralı ve Kayıplar Bürosu'na" katılması yazıyordu. Kasım'da bölgeye vardığında Ypres'de

¹⁰³ Wylie Londra'dan ayrılmadan önce Bell'in kendisine gönderdiği bütün mektupları tedbiren yaktı. Howell, *a.g.e.*, p. 141-155; Arnavutluk görevi hakkında ayrıntılı bilgi için; Lukitz, *a.g.e.*, p. 64-66.

¹⁰⁴ Gertrude Bell, *Persian Pictures*, London 2005, p. XIV.

(Belçika) Almanlarla meydana gelen zorlu çatışmalar nedeniyle, limanlar ve istasyonlar sedyelerde yatan askerlerle doluydu.

Savaş Bakanlığı için günde sekiz-dokuz saat çalışıyor, yaralı ve kayıp listeleri oluşturuyordu. Öğle yemeklerinden sonraki dinlenme vakitlerinde Wylie'ye ve ailesine mektuplar yazıyordu. Wylie'ye yazdığı mektuplarında özlemi had safhaya çıktığından açık açık cinsel arzularını belirtiyordu. Wylie her ne kadar Şubat ayında Londra'ya geldi ise de Gelibolu'ya gidecekti. Londra'da beraber dört gece üç gün geçirdikten sonra Wylie, General Ian Hamilton'un maiyetinde Gelibolu'ya hareket etti.

Gertrude'un evlenmek için üzerindeki baskıyı iyice arttırması ve nikahlı karısının intiharla tehdit ettiği Wylie, gitmeden önce Gelibolu'da öldüğü takdirde, karısına haberin nasıl verileceğini dahi içeren ayrıntılı bir plan yaptı.

Sıkı bir Türk dostu olan Wylie, 26 Nisan 1915'te, Seddülbahir çıkarmasında kafasından vurularak öldü. Hemen düştüğü yere gömüldü ki kabri hâlihazırda Gelibolu'da bulunan Müttefikler Mezarlığındadır. (Resim 7-8) Ian Hamilton, Wylie hakkında şöyle yazdı:

Cesur askerler asla kılıçlarını çekmezler, O düşmanından nefret etmedi...

Kalbi merhametle dolu sarsılmaz bir kahramandı. Ölmeyi istedi ve öldü.

Gertrude'un Wylie'ye gönderdiği mektuplardan uzun süre cevap gelmedi ve Wylie'nin ölümünü bir parti de tesadüfen duydu. Aynı yıl Kasım ayında acısını Arab Bürosu'na katılarak dindirmeyi denediye de 1918'de babasına, Wylie'nin ölümünün üçüncü yıldönümü olduğunu ve zamanın acılarını hiç azaltmadığını yazdı.¹⁰⁵

Erkekler dünyasını tercih eden Bell hakkında Irak'ta önce Şii çiftçi/vekil Hacı Naci ve sonra da Kral Faysal ile aşk dedikoduları çıktı. Gençlik aşkı Henry Cadogan ve gerçek aşkı Dick Doughty Wylie'ye olan sevgisini –cinsel arzularını açık edecek kadar mektup ve günlüklerine yazan Bell, Hacı Naci ve Faysal hakkında bu türden ifadeler hiç kullanmamıştır.

Bağdat'a gelişinden itibaren Faysal'a özel danışmanlık ve İçişleri Bakanı'na başdanışmanlık eden Kinahan Cornwallis ile de farklı bir ilişkileri oldu. Önceleri yaverden bahsederken "Cornwallis" yazarken ortak geçirilen yılbaşı tatilleri, çöl gezileri ve Hanekin gezilerinden sonra hitap "Ken" oluvermiştir. Ken'in İngiltere'de bulunan eşi durumdan rahatsız olmuş ve olaylı bir boşanma sürecinden sonra Bağdat'a üzgün dönen

¹⁰⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 22 Feb 1918; Howell, *a.g.e.*, p. 157-168; Turam, Wylie'nin çatışmaya silahsız girdiğini bir kamçı ile askerleri yönlendirdiğini iddia eder. Turam, *a.g.e.*, s. 129.

Ken'i teselli etmek Bell'e kalmıştı. Ancak Ken, Bell'in evlilik teklifini reddetti.¹⁰⁶ 1925 yılında Londra'ya son defa gittiğinde bu boşanma konusu annesi Florence'in kulağına gelecek kadar dedikodulara dönüşmüştü. General Clayton hatıralarında Cornwallis ile Bell'in baş başa tatile çıktıklarını kaydetmiştir.¹⁰⁷

Kendi deyimi ile "erkekler dünyasına ait" olan Bell, Henry Cadogan, Doughty Wylie ve Kinahan Cornwallis'e aşık olduysa da birincisine ailesinin izin vermemesi, ikincisinin evli olması ve Çanakkale'de intihar etmesi, üçüncüsünün ise teklifini reddetmesi nedeniyle resmi bir evlilik yapamadı. Faysal ile aile hayatı yaşadıkları ve Faysal'ın bu nedenle eşine soğuk davrandığı inancı, Araplar arasında yaygın olsa da yukarıda ismi geçen aşklarından yazılarında hep övgüyle bahsettiği halde Faysal'ın kişiliği hakkında olumsuz görüşler bildirmesi bu ihtimali zayıflatmaktadır. Yine de Faysal'ın rahatsız olduğu günlerde yatak odasına kadar girdiği ve birbirlerine sarılarak Faysal'ın kendi omzunda ağladığını da yazmıştır.

V. İLGİ ALANLARI

A. Antisüfraj

Gertrude Bell, İngiltere'de hemcinslerinin oy kullanmasına karşı çıkmıştır. 20. yüzyılın ilk yıllarında İngiltere'de kadınların oy kullanıp kullanmamaları üzerine tartışmalar devam etmekteydi ve Bell'de bu sürecin bir parçasıydı. Kadınlara oy kullanma hakkı verilmesine anne ve babası da karşıydılar. Florence Bell, kadın hakları savunucularının faaliyetlerinin, onları daha de geriye götüreceğine inanıyordu. Ayrıca, kadınların, kocaları ve çocukları ile ilgilenmek yerine, oy verebilmek için ekonomi, politika vb. konularda okuma yaptıkları takdirde ailesini ihmal edeceği ve sosyal yapının bu yüzden bozulacağı endişesi vardı. Tabiatıyla Florence Bell'in düşünceleri kızına da sirayet etmişti.

İngiltere'de Kraliçe Victoria dönemi (1837-1901), kadının toplumsal cinsiyet rollerinin tartışıldığı bir dönem olmuştur. Bu tartışmanın bir yanında Viktoryen kadınlık

¹⁰⁶ Wallach, *Desert...*, s. 480,525; Bell, 1921'de Cornwallis'i "güç ve bilgelik âbidesi" diye tarif etmiştir. GBA.L., GB'den HB'ye 23 Jun 1921.

¹⁰⁷ Lukitz, *a.g.e.*, p.213-214; Gilbert Falkingham Clayton, *An Arabian Diary*, (Ed: Robert O. Collins), Berkeley and Los Angeles 1969. p. 164.

anlayışına bağlı kalmak isteyenler, diğer tarafındaysa bu anlayışa şiddet eylemlerine başvurarak tepki gösterenler vardı.¹⁰⁸

Bell'e göre; kadın hakları hareketinin lideri olan Emmeline Pankhurst, "kadınların tehlikeli bir hemcinsiydi." Cam kırmak, trenlere saldırmak, çıplak kadın resimlerini parçalamak, Lloyd George da dâhil politikacılara sülfürik asitli mektuplar göndermek, erkeklere saldırıp üstlerini başlarını yırtıp onları kırbaçlamak yöntemleriyle mücadele ediyorlardı. Süfrajetlere göre evlilik "kanuni fuhuş" idi.

Bell, 1908'de kurulan *Women's National Anti-Suffrage League*'in kurucu üyelerinden biri oldu ve bir yıl içinde kadınların oy kullanmasına karşı çıkan 250.000 imza topladı.¹⁰⁹

13 Ekim 1908'de, süfrajyet faaliyetlerinin tehlikeleri konulu yazısı Times gazetesinde yayınlandı. *Women's National Anti-Suffrage League* fahri sekreteri olarak imzaladığı yazı ile Parlamento'yu bu hususta göreve davet ediyordu.

¹⁰⁸ Geleneksel İngiliz toplumunun sanayi toplumuna dönüşmesinde kadının rolü yeniden belirlenmeye çalışılırken, toplumsal cinsiyet rollerini belirleyen ana unsur Kraliçe Victoria, orta sınıf kadınları arasında kadınlığın ve evcimenliğin simgesi haline gelmişti. Kraliçe, kadınları ev içinde tutma taraftarıydı. Kraliçeye göre kadın, evinin ve kalbinin çevrelediği bir alanda yaşarken erkek, ekonomik ve sosyal hayatın çevrelediği bir alanda yaşamalıydı. Bu tez, kadının evde, sokakta ve işte edindiği deneyimleri sorgulamasının yolunu kesemedi. Kadınlar yaşadıklarından etkilendiler ve önce İngiltere'de ardından da Amerika'da kadınlara oy hakkı hareketi başladı. *Daily Mail* gazetesi bunlara *süfrajyet* adını taktı. Süfrajyetler militan bir kadın hareketi olarak mitingler, şiddet eylemleri, direnişler ve açlık grevleri gibi eylemlere yönelerek seslerini duyurmaya çalıştılar. Latince oy anlamına gelen *suffrage* kelimesi ile anılan hareket, kadının oy hakkına sahip olmasının mücadelesini verdi. Bu mücadele *National Union of Women's Suffrage*'ı (1897) doğurdu. Cemiyet 1903'te Emmeline Pankhurst sayesinde hız kazandı. 1914'te I. Dünya savaşı patlak verdiğinde, siyasal ve toplumsal şartlar nedeniyle süfrajyet hareketi sona erdi. Süfrajyetlerden bir kısmı savaşa katıldı. Kadınlar ancak savaştan sonra oy hakkı elde edebildi. Nebahat Göçeri, "Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S. 2, Temmuz-Aralık 2004, s. 68-69; Süfrajyetlik; 1903 yılında Emmeline Pankhurst'un *Sosyal ve Politik Kadınlar Birliği*'ni kurarak şiddet içeren yöntemlerle kadın haklarını arama yöntemi ve savunucularına verilen isimdir. Süfrajyetler bina ve kilise yakma, trenleri ateşe verme, kendilerini Parlamento'nun demirlerine zincirleme gibi eylemler yapıp "kadınlara oy hakkı" diye çılgınca bağıryorlardı. Bu harekete muhalif olarak 1908'de ilk toplantısını yapan *Süfrajyet Karşıtı Kadınlar Birliği*'nin kurucuları arasında Bell de vardı. Bell, Lady Jersey başkanlığındaki hareketin onursal sekreteri olarak seçildi. Wallach, *Desert...*, s.137-138; İngiltere'de 1882 seçimlerinde oy kullananların sayısı bir milyon civarındayken, 1883'te 2.6 milyon, 1886'da 4.6 milyon, 1900 yılında ise 6.7 milyondur. Yetişkinlerin %27'sine tekabül eden bu rakam, 1917'de kadınlara oy kullanma hakkı verilmesinin ardından 21.7 milyona çıkacaktır. Böylece İngiliz yetişkinlerinin %78'i oy kullanır hale gelecektir. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 2-3; Fromkin, *a.g.e.*, s. 382; İngiliz erkeklerinin tamamı 1918'de oy kullanma hakkı elde ederken kadınların tamamı bunun için 1928'e kadar beklemişlerdir. John M. Hobson, *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev: Esra Ermert), İstanbul 2008, s. 284.

¹⁰⁹ Bu cemiyet, 7 Kasım 1910 tarihinde Westminster Palace Hotel'de, içinde Lord Cromer, Lord Curzon gibi ünlülerin ve Bell'in de katıldığı bir toplantıda *National League for Opposing Woman Suffrage* ile Lord Cromer başkanlığında birleşme kararı aldı. "Woman Suffrage", Anna P. Stout, *The Times*, 8 Dec 1910; Goodman, *a.g.e.*, p. 44-53; Howell, *a.g.e.*, p. 73-76; Lukitz, *a.g.e.*, p. 49.

Women's National Anti-Suffrage League ilk olağan kongresini 28 Temmuz 1909'da yaptı ve Bell, Lady Jersey'in başkanlık yaptığı bu kongrede yürütme komitesi üyeliğine seçildi.¹¹⁰

1913'te *Royal Geographical Society*¹¹¹ tarafından Bell'e verilen *Gill Memorial Award* ödülü beratında "bir kadın olarak onca başarıya rağmen İngiltere'de kadınların oy kullanmalarına karşı çıktığı" yazıldı.

Irak günlerinde kadınlar için sosyal işler yaptı. Bağdat'ta kızlar için bir okul ve bir kadın hastanesi açtırdı. Arkadaşı Janet Hogarth, İngiltere'de içinde bulunduğu kadın karşıtı harekete bakarak, "kendini eğlendiriyordu" şeklinde betimlemiştir.

Gertrude Bell'in kadınların oy kullanmasına karşı olması, yaşam tarzına bakıldığı zaman bir zıtlık olarak görülebilir. Bell'in muhalefeti, gençlik döneminde aile etkisi olarak açıklanabilirse de politik görüşlerinin netleştiği ileriki yıllarda "Britanya'nın emperyal politikalarına yararlık" penceresi olmuştur. Bell'e göre, kadınlar doğuştan erkeğe eşit olduklarından "trenlerde yer vermek" gibi suni katkılara muhtaç değillerdi. Bu iddiasını büyük işler yapan erkeklerin arkalarında hep güçlü analarının olması ve büyük kadınların ise evlenmemiş olmaları ile desteklemiştir. Bell'e göre kadınlar, sorunlarını cemiyetleşerek değil bireysel özgüvenlerini yükseltip erkeklerle dişe dişe mücadele ederek çözmeliydiler.¹¹²

Erkekler gibi davranıp en iyi dostlarını erkekler arasından seçse de, Bell'in kadınlarla sorunu kategorikti. Salon kadınlarından hoşlanmadığını açıkça yazan Bell, çölde kocaları ile oradan oraya gezen kadınları takdir etmiştir. Bağdat'ta, savaşın ardından gelen rahatlama ile başlayan balo çılgınlığının ardında İngiliz kadınlarını görüyordu. "Lanet bir şey" dediği ve haftada sayıları üç-dördü bulan bu baloların, subayların eşleri tarafından organize edildiğini, kadınların, gündüzleri çok yorulan kocalarının dinlenmelerine izin vermediklerini yazıyordu. Bell'e göre subay hanımları

¹¹⁰ "Woman Suffragists and the House of Commons", Gertrude L. Bell, *The Times*, 13 Oct 1908; "Woman Suffrage", *The Times*, 29 Jun 1909.

¹¹¹ Cemiyet Bell'i 1920'de de *The Founder's Medal* ile onurlandırmıştır. "Awards to Travellers", *The Times*, 20 Mar 1918; Bell aynı yıl cemiyete üye kabul edilmiştir. Morag Bell, Cheryl McEwan, "The Admission of Women Fellows to the Royal Geographical Society", 1892-1914; The Controversy and the Outcome", *The Geographical Journal*, Vol. 162, No. 3, Nov., 1996, p. 310.

¹¹² İngiltere'de bu konu siyasal bir mesele olarak tartışılmaktan ziyade ülke menfaatleri penceresinden ele alındı. Muhafazakâr Partinin ideolojik olarak buna karşı çıkması beklenirken, üyeleri Arthur Balfour kadınlara destek veriyordu. Liberal Parti üyesi olmasına rağmen Herbert Asquith, kadınların oy kullanmasına karşıydı. Yine liberal Churchill, bunu "doğal yasalara aykırı" buluyordu. Howell, *a.g.e.*, p. 73-75; Lukitz, *a.g.e.*, p. 46-49.

balo organizasyonlarıyla uğraşmak yerine Arap kadınlarla temas kurarak devletlerine hizmet etmeliydiler.

1921 Kasım'ının ilk günlerinde Bağdat Subay Okulu'nda düzenlenen bir akşam yemeğine seyyidler ve eşraf davetliken İngiliz subay hanımlarının, özellikle Bayan Slater'in çok kısa ve kolları açık bir kıyafetle gelmesine çok kızmıştır. Kıyafetine dikkat etmeyen "lanet kadınların", sosyal hayatlarında kadına yer olmayan davetlilerin karşısına bu kıyafetlerle çıkmaları Bell gibi, Cox'a göre de yanlıştır.¹¹³

B. Dağcılık

Zengin İngilizler, Victoria döneminde Alplere giderler ve dağ sporları yaparlardı. Küçüklükten itibaren hem vücut hem de zihin olarak oldukça yetenekli olan Bell de otuzlarında profesyonel olarak tırmanmaya başladı.

1896'da Meije'nin alçak tepelerinde İsviçreli rehberler eşliğinde kısa sürede uzmanlaşarak Meije ve Ecrins zirvelerine tırmandı. 1900 yılı Ortadoğu gezisini Haziran ayında sonlandıran Bell, *Alpine Club*'a üye olup 2 Ağustos'ta dağcı Führer ile 4.808 metrelik Mont Blanc'a tırmandı. Bu sayede *dağcı* Gertrude Bell ismi duyulmaya başladı.¹¹⁴

1902'de, hiç tırmanılmamış Lauteraarhom-Schreckhom parkurundan tırmandı ve bu tırmanış *Alpine Journal*¹¹⁵ dergisinde yayınlandı.

1903'te Kanada Lake Louise yakınlarında bulunan Rockie dağlarına tırmandı. İkinci Dünya Turu'nda, Colorado'ya yani ABD'nin tam ortasına kadar gidip Rocky Dağlarına tırmandı.

Matterhorn tırmanışında arkadaşlarını kaybeden İngiliz dağcı Whymper'in hatıralarını okuyup Ağustos 1904'te –kendisini en çok etkileyen zirve olan Matterhorn'a tırmandı.

Dağcılıkla sadece birkaç yıl ilgilendiği halde ünlü kadın dağcılar Marie Paradis, Meta Brevoort ve Lucy Walker kadar ünlendi. Engelhomer bölgesinde Vorderspitze ve Ulrichspitze tepeleri arasındaki tepe, anısına Gertrudspitze (Gertrude zirvesi) olarak tescil edildi.

¹¹³ GBA.L., GB'den HB'ye 19 Jun 1921; 1 Nov 1921.

¹¹⁴ GBA.L., GB'den MT'ye 31 Jul 1900; Howell, *a.g.e.*, p. 78-85; Goodman, *a.g.e.*, p.23-25.

¹¹⁵ Makale, Bell'in tırmanış esnasında babasına yazdığı mektuplardan ibaret olup 1927 yılında müstakil olarak basılmıştır. Gertrude Bell, *Les Écrins and Mont Pelvoux*, 1927 London.

1907 yılı Anadolu gezisi esnasında, üvey kardeşi Elsa'nın düğün günlerinde, Japonya'da bulunan Fuji dağına benzettiği, 3.268 metre yüksekliğindeki Hasan Dağı'na da tırmandı.¹¹⁶

C. Bahçecilik

Bell, bahçıvanlık denemelerine Rounton Grange olarak isimlendirdikleri Rounton'daki evlerinin bahçesinde başladı. İskoç bahçe mimarı Tavish'in düzenlediği bahçe, kısa sürede İngiltere'nin en güzel bahçelerinden biri haline geldi. Günlüklerinde çok fazla yer alan çiçek ve botanik bilgisi, bu düzenlemeler esnasında edinilmiş olmalıdır.¹¹⁷

1899-1900 Ortadoğu gezisinde Arapların bitki kültürlerinin zayıflığı dikkatini çekti. Konsolosluk bahçesini temizlerken karahindiba, sardunya vb. bitkiler hakkında kavasa bir şeyler sorduğunda “hepsi ot işte” cevabını almış ve “hiçbir bitki ve çiçeğin adını bilmiyorlar, oysa İran öyle mi? Orada herkes bitkilerin adını mutlaka bilir” şeklinde karşılaştırma yapmıştır.

Bell, İngiltere'de bulunmayan bitki türlerine de ilgilidir. Lübnan'da bulduğu bir zambak türü, Lübnan sediri veya adamotu gibi bitkileri İngiltere'ye götürmüştür. Diktiği bir sedir ağacı Rounton Grange bahçesinde hala yaşamaktadır.¹¹⁸

1903'te üvey kardeşi Hugo ile Tokyo'ya gittiğinde, büyük peyzaj mimarı Reginald Farrer ile görüştü. Farrer bir kaya bahçecisi olup Bell çalışmalarından etkilenmiş ve Rounton Grange'in bahçesini buna göre tesis etmiştir. Bu bahçeye Ukaydir gezisini müteakip 1911'de kendi tasarladığı bir havuz da inşa ettirdi. İhlamur, kayısı ve kestane ağaçlarının çevrelediği havuzların etrafında açılan küçük patikalar bahçeyi geometrik desenlerle kesiyordu. Ailenin misafirleri bundan sonra burada ağırlandı.

Bağdat'ın tek gül bahçesi Bell'in evinin bahçesiydi ve bahçede verdiği davetlerle de zamanla Bağdat'ta meşhur oldu.¹¹⁹

¹¹⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 30 Jun 1903; GBA.D., 9 Jul 1907; Howell, *a.g.e.*, p. 86-98; Goodman, *a.g.e.*, p.29.

¹¹⁷ Howell, *a.g.e.*, p. 68-69.

¹¹⁸ Howell, *a.g.e.*, p. 70-72.

¹¹⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1900; 19 Apr 1918, 6 Dec 1918; GB'den FB'ye 5 Sep 1918; Lukitz, *a.g.e.*, p. 62.

D. Fotoğrafçılık

İlk fotoğrafını on yaşında çeken Gertrude Bell, fotoğrafçı David Hockney'den geniş açılı foto tekniğini öğrendi. Gezilerinde iki farklı makine kullanıp birini manzara diğerini de arkeolojik kalıntılar için hep yanında taşımıştır.

İngiltere'de çektiği resimler bir yana, çıktığı dünya turlarında Japonya, Çin, Hindistan, Afrika, Orta Amerika, ABD ve Kanada'da resimler çekti. Osmanlı coğrafyasında Kahire, Kudüs, Amman, Beyrut, Şam, Hayyil, Basra, Bağdat, Musul, Kerkük'ü fotoğrafladı. Anadolu şehirlerinden Diyarbakır, Mardin, Elazığ, Malatya, Kayseri, Adana, Mersin, Antakya, Niğde, Karaman, Konya, İzmir ve İstanbul resimlerinin büyük bir kısmı çekildiği yerin en eski resimleridir. Gezdiği şehirleri fotoğrafladığı gibi, yol üzerinde bulunan önemli geçitler, gittiği antik bölgelerden çok ayrıntılı kalıntı resimleri, farklı bölgelerden insan manzaraları, bitki ve hayvan türleri, yol güzergahları, kilise ve cami kalıntıları, şehir surları, su kaynakları vb. fotoğraflar günümüzde başta tarih olmak üzere coğrafya, biyoloji, sanat tarihi, dinler tarihi, hidroloji gibi bilim dalları için önemli bir kaynak olmuştur.

Resimleri *Newcastle Üniversitesi The Robinson Library Gertrude Bell Archive*'da saklanmaktadır.¹²⁰

E. Arkeoloji ve Sanat Tarihi

Gertrude Bell'in arkeolojiye ilgisi 1899'da Yunanistan'da başladı. Yunanistan gezisi, öz teyzesinin kocası, klasik dönem uzmanı Thomas Marshall ve babası ile gerçekleşti. Orada Oxford'tan arkadaşı Janet'le kardeş olan Dr. David Hogarth ile buluştu ve onun Melos kazılarında çıkardıklarını görme imkânı buldu. Hogarth ile daha sonra da yazıştılar ve Hogarth'ın 1915'te yayınlanan ve kariyerinde önemli bir nokta olan *The Penetration of Arabia*¹²¹ kitabına katkı yaptı.

¹²⁰ GBA.D., 16 Apr 1878; Howell, *a.g.e.*, p. 119.

¹²¹ David George Hogarth (1862-1927), Yemen'den başlayarak Hicaz ve Necit'i gezdikten sonra Arap yarımadasını çepeçevre dolaşmış ve eserinde bölge hakkında daha önceden yazılan eserlere de yer vermiştir. David George Hogarth, *The Penetration of Arabia*, Newyork, 1904; Hogarth, Oxford'ta arkeoloji eğitimi aldı. 1886'dan itibaren Ortadoğu'da çok uzun geziler yaptı ve İngiltere'nin en çok tanınan Türkiye uzmanı oldu. 1908'de *Ashmolean Museum* sorumlusu olarak görevlendirildi. Tarihi ve stratejik öneme haiz Karkamış kazılarına başladı. Gizli Servis ile yakından temastaydı ve bu amaçla Lawrence, Woolley ve Pirie-Gordon'u işe aldı. Arkeolojik gezileri, İngiltere'ye Osmanlı coğrafyasında bir istihbarat ağı yaratmak için perdeydi. Savaş patladığında *Naval Intelligence*'ta görevlendirilip Kahire'ye gönderildi ve orada Arap Bürosunun ilk müdürü olup Lawrence ile Arab Bulletin'i yayınladı. T.E. Lawrence-D. G. Hogarth (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo*, 1916-1919, Vol I, London 1986, p. XXVI.

Buradan sonra babası ve kardeşinin de olduğu bir grupla, Pergamon, Magnesia ve Sardis kazılarına katıldı. Ona göre kazılarda aldığı zevk, Santa Flavia gemisinde Winston Churchill ile geçirdiği unutulmaz günlerden bile daha heyecan vericiydi.

1904'te *Revue Archeologique*'in editörü ve *The Saint-Germain Museum* direktörü Profesör Salomon Reinach ile münasebet kurdu. Reinach'tan Grek yazıtları ve Rönesans sanatı dersleri aldı ve *Bibliothèque National* ve *Cluny Museum*'da çalışmalar yaptı.

Profesör Reinach, Rönesans resimleri üzerine Bell'i sınava tabi tuttu ve cevaplarını beğenerek dergi için üzerinde çok tartışma yapılan Viyanalı Arkeolog Strzygowski'nin kitabını incelemesini istedi. Strzygowski eserinde, Hıristiyanlığın ilk dönem mimari eserlerinin izlerinin İran'da bulunabileceğini iddia ediyordu. Bell bir sonraki gezisini bölgeye yapacaktı. Gitmeden Profesörden, Roma ve Bizans yazıtları konusunda da kendisini sınamasını istedi. Dönüşünde de Nebati ve Safaitic yazıtlarının sırlarını çözeceğine söz verdi.¹²² Bell, Profesör Reinach'a İran'a gideceğini söylese de 1892'de gittiği İran'a, Irak'ta görev yapacağı 1915'li yıllara kadar hiç gitmemiş ancak Ortadoğu gezileri esnasında Nebati yazıtları ile ilgilenmiştir.

Şubat 1909'da, III. Ortadoğu gezisi kapsamında, Tel Ahmar'da birkaç gün kazı yaptı ve Hogarth'ın bulamadığını belirttiği bazı yazıtlar buldu. Kazıları esnasında bulunduğu ve özellikle Samerra bölgesinden topladığı yüzlerce çanak çömlek parçasını hocalarına götüremeyeceği için, yağmurlu günleri çadırında onları çizerek değerlendiriyordu.¹²³ 1909-1911 yılları arasında Fırat boylarındaki gezileri ona *The Palace and Mosque at Ukhaidir* isimli eserini kazandırdı.

Arkeoloji dünyasına Bizans mimarisinin öncü kadın arkeologlarından biri olarak girdi ve 1909'da Karaman Binbirkilise hakkında *The Thousand and One Churches* kitabını yazarak Anadolu'ya odaklandı. 1913'de Tur Abdin¹²⁴ bölgesini ele alarak *The*

¹²² Howell, *a.g.e.*, p. 119-121.

¹²³ GBA.L., GB'den HB'ye 18 Feb 1909; 15 Apr 1909; GB'den FB'ye 18 Apr 1909; GBA.D., 17 Feb 1909.

¹²⁴ Tur Abdin, coğrafi olarak Midyat, Hasankeyf, İdil, Savur, Ömerli ve Nusaybin'in büyük bir kısmını kapsıyor olsa da, kültürel olarak Midyat, Gercüş ve Dargeçit ilçelerini de kapsamaktadır. Tur (dağ) ve Abdin (kul, köle) kelimelerinden oluşan Tur Abdin, köleler dağı, kullar dağı ve esirler dağı anlamında kullanılmaktadır. Abdurrahim Özmen, *Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-kültürel Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006, s. 161-162; Monofizit inançlarıyla başından beri batı Hıristiyanlığından ayrılan Süryaniler, bilhassa IV-VI. yüzyıllarda batıdan gelen Roma tazyiki ve doğudan gelen İran saldırıları karşısında Tûr Abdin dağlık bölgesini bir inziva alanı gibi görmüşlerdir. Burada pek çok manastır inşa ederek bölgeyi doğu Hıristiyanlığının ruhanî merkezlerinden biri haline getirmişlerdir. Günümüze kadar varlığını sürdürmesi

Churches and Monasteries of the Tur Abdin isimli çalışması, Strzygowski ve Max Van Berchem'in birlikte yazdıkları Diyarbakır hakkındaki *Amida*¹²⁵ isimli kitaba bir bölüm olarak eklendi.

Keşfedilmemiş bir yer keşfetme arzusu ile yanıp tutuşuyordu. Ramsay ile kazdıkları ve Hititlerin başkenti olduğunu umdukları Karaman/Karadağ'ın Boğazköy ile rekabet edememesi, 1911'de keşfettiği Ukaydir hakkında yazacağı kitabı ertelemesi ve 1912'de kaleyi bulan Almanların burası hakkında yayın yapmaları yüzünden "arkeolojik bir keşif yapma arzusu" gerçekleşmedi. Zaten *The Palace and Mosque at Ukaydir: A Study in Early Mohammadan Architecture* kitabı son arkeoloji kitabı olacaktır.¹²⁶

Irak'ta Faysal'ın tahta çıkması ve manda yönetiminin tesisi esnasında arkeoloji çalışmalarına ara veren Bell; 1924'ten itibaren Bağdat Arkeoloji Müzesi'ne odaklanarak yeniden arkeoloji ile ilgilenmeye başlamıştır.

VI. ESERLERİ

A. *Safar Namah Persian Pictures*¹²⁷ (Sefername, İran Manzaraları)

Gertrude Bell'in ilk kitabıdır. Akrabaları Frank Lascelles'in Tahran Büyükelçiliği esnasında gittiği İran gezisi hatıralarını içeren bu kitabın yazılış hikayesi, biraz da sonu buruk biten bir aşk hikayesi ile ilgilidir. Âşık olduğu elçilik sekreteri Henry Cadogan ile evlenmelerine izin verilmemesi üzerine bir kaç ay sonra Henry'nin ölüm haberini de alınca yıkıldı. Annesi Florence acılarını azaltmak için, bu seyahat kitabını yazmaya ikna etti.

Kitap hakkında arkadaşı Flora Russell'a, aslında bu eseri yazmak istemediğini, henüz yazdıklarının bir kitap olamayacak kadar kalitesiz olduğunu, bir sürü benzer

açısından bu manastırların en meşhur ikisi; Midyat Kartmin veya Deyr el-Umr ile Mardin Deyr Zaferan manastırlarıdır. İbrahim Özcoşar, (Ed. Adnan Çevik), "İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)'nin Tarihi Coğrafyası", *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, İstanbul 2007, s. 117-118; Tanrı ile insanın nasıl bir bedende aynı anda bulunacakları ile ilgili Monofizitizm tartışmaları için, Bekir Zakir Çoban, "Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm, *Milel ve Nihal*", c. 10, S. 2, Mayıs – Ağustos 2013.

¹²⁵ Gertrude Bell'in yazdığı bölüm *The Churches and Monasteries of the Tur Abdin* olup kitapta 224-262 sayfaları arasındadır. Max van Berchem-Josef Strzygowski-Gertrude Lowthian Bell, *Amida: Materiaux Pour Lépigraphie Et Lhistoire Musulmanes Du Diyar-Bekr*, Heidelberg 1910; Bizans mimarisi konusundaki çalışmalarının değeri için; Cyril Mango, "Approaches to Byzantine Architecture", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, (Ed: Oleg Grabar) Vol: 8, 1991 Leiden, p. 62.

¹²⁶ Goodman, *a.g.e.*, p.38-40.

¹²⁷ Gertrude Lowthian Bell, *Safar Namah, Persian Pictures*, London 1894.

çalışma varken bunun yeni bir şey getirmeyeceğini, ailesinin ısrarıyla yazdığını ve okunmayacağını umduğunu, gerçekten de oyalanmak için kaleme aldığını söyledi.

Eserin ilk baskısı, 1894 yılında, *Safar Namah, Persian Pictures* adıyla Londra’da yapıldı. Ölümünden iki yıl sonra 1928’de, Denison Ross’un önsözüyle, *Persian Pictures* adıyla yeniden basıldı. 1947 baskısının girişini yazan Prof. A. J. Arberry, “rengârenk küçük krokiler ve minyatür resimlerle dolu” şeklinde kitabı methetti. Arberry’ye göre, kitapta öne çıkan en belirgin düşünce, Bell’in fark ettiği, “Doğululara mahsus kadercilikti.” Bu kaderciliğe karşın, her an bir mucize beklentisi Bell’in gözünden kaçmamıştı. Bell’e göre bu durum bir Avrupalının asla anlayamayacağı bir duygudur.¹²⁸

Kitap; yirmi bölümden ibaret olup Birinci Bölümde *An Eastern City* başlığı ile Tahran anlatılır. Şehrin etrafındaki tepeler ve su kaynakları, Kazvin, Şiraz, Isfahan şehirlerine göre konumu mistik ve duygusal şekilde tasvir edilir. Şehrin kapıları, dar sokakları, alışveriş hayatı, kadınlar ve kıyafetleri, her yerde peşinden gelen ve para isteyen çocuklardan bahsedilir. Kitap okunurken, Bell’in Henry Cadogan’a âşık olduğu, cümlelerin bu ruh hali ile yazıldığı göz ardı edilmemelidir.

İzleyen on dokuz bölümde Zerdüştilerin toprağı kirletmemek adına ölülerini akbabalara bıraktıkları Sessizlik Kulelerinden¹²⁹, Tahran çevresindeki bahçelerin güzelliklerinden, İran’ın dini yapısından, sosyal hayattan ve göçebelere bahsedilir.

İran üzerinden doğuluyu gözleyen Bell, kitabının *The Shadow of East* kısmında, yaklaşan kolera salgınına “nasıl olsa buraya gelmez” diye kayıtsız kalarak hiçbir tedbir almayan halkın ve devlet görevlilerinin, hastalık yayılınca “Oriental Fatalism” şeklinde tanımladığı kaderciliğe sığındığını ve bu musibeti Allah’ın bir tür cezası olarak algıladıklarını yazmıştır.

Sarayda verilen bir davet münasebetiyle Şah ve ailesini de görme fırsatı yakalayan Bell, kitabının *Three Noble Ladies* ve *The Treasure of the King* bölümlerinde İran sarayından bahsetmiştir.¹³⁰

¹²⁸ Howell, *a.g.e.*, p.58-59; Bell, *Persian...*, p. X-XI

¹²⁹ Şinasi Gündüz, “Parsiler”, *DİA*, c. 34, s. 175.

¹³⁰ Bell, *Persian...*, s.32-33.

B. Poems from the Divan of Hafiz¹³¹ (Hafız Divanı'ndan Şiirler)

İran'a gitmeden Farsça öğrenmeye başlayan Bell, elçilik görevlisi Henry Cadogan ile ilişkisi ve Tahran'ın gül bahçelerinde yaşadıkları duygusal anlar nedeniyle İran şiirine ilgi duydu. Bell, İran şairi Hafız'ın, "İran'da Kur'an'dan sonra her evde en çok bulunan ikinci kitap¹³²" olan Divan'ı ile burada tanışmıştır.

Bell, Londra'ya döndüğünde Farsça eğitimine devam etti ve Hafız'ın şiirlerini çevirip bastırmaya karar verdi. Muhtemelen bu eser onu Hafız ile tanıştıran Henry'nin aşkı hatırasına yayımlanmıştır. Kitaba önsöz yazan Farsça hocası Denison Ross, öğrencisinin ulaştığı seviyenin artık kendi sınırlarını zorladığını yazmıştır.

Annesi Florence'a göre; Hafız'ın şiirlerini çevirmesi esnasında Gertrude; görünenin arkasındakini arayabilme, ikincil manaları keşfedebilme, duygularını ikinci plana atabilme ve ileride lazım olacak devlet adamlığı ve olayların arkasındaki sebepleri tahmin edebilme karakterini kazandı.¹³³

Bell, eserin girişinde Hafız'dan ve şiirlerini yazdığı memleketi Şiraz'dan, İran tarihinden, İranlıların İslam'ı kabullerinden, Moğollardan, Hafız'ın soyundan ve şiirlerini etkileyen Sufizmden bahsetmiştir.

Hafız'ın şiirleri Müslüman olmayanların veya Avrupalıların anlayamayacağı birçok İslamî atıf içerse de Bell, anlaşılması zor hususları ustaca izah etmiştir. İran Tarihi Literatürü uzmanı E. G. Browne; çeviriyi "Farsça'dan İngilizceye çevrilmiş en mükemmel eser" olarak nitelemiştir.¹³⁴

¹³¹ Gertrude Lowthian Bell, *Poems from the Divan of Hafiz*, London 1897; Kaside ve rubailer de yazan Hafız, gazelleriyle şöhrete ulaşmıştır. Bütün gazel üstatlarının meziyetlerini toplaması ile tanınır. Önceki şairler gibi gazellerinde mecazi anlamlar da taşıyan aşk ve şarap meclislerini terennüm etmiş ve başka şairlerin beyitlerini de gazellerinin arasına serpiştirmiştir. Hafız'ın şiirlerindeki ahenk ve akıcılık yanında dilinin sade ve veciz olması şöhretinin önemli sebeplerindendir. İlmi, ahlaki ve felsefi konuları işleyen gazellerinde değişik ölçüler kullanan Hafız, şiirlerinde birçok edebi sanata yer vermiş ancak mana ve ifadeyi bu sanatlarla boğmamıştır. Tahsin Yazıcı Hâfız-ı Şîrâzî, *DİA*, c: 15, s. 104-105.

¹³² Bu yorum Denison Ross'a ait olup kendisine ait Giriş'de ifade edilmektedir.

¹³³ Howell, *a.g.e.*, p. 59-62.

¹³⁴ Goodman, *a.g.e.*, p. 15; Frank Lewis, "Review", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 33, No. 1, Feb., 2001, p. 118; Hafız'dan çok daha önce etkilenen bir başka Avrupalı, Goethe'dir. Goethe, Hammer'ın Almancaya çevirdiğini belirttiği Hafız'ın şiirlerinin kendisinde bıraktığı etkiyi şöyle izah etmiştir; *Hafız'ın şiirleri, üzerimde öyle büyük bir tesir bıraktı ki, onun karşısında benim de verimli olmam gerektiğini anladım. Yoksa bu kuvvetli şahsiyetin önünde duramayacaktım. Üzerimdeki tesiri çok büyük oldu. Almanca tercümelemleri, önümde duruyor. Onun duygularını paylaşmadan yapamıyorum. Konu ve fikir bakımından içinde bir benzerlik belirmeğe başladı. Hem o derece ki, artık içimden de olsa, açıkça beliren bu istekle, ...ideal bir dünyaya kaçmak ihtiyacını duydum.* Goethe, bahsettiği bu derin tesir ile West-Östlicher Divan (Batı-Doğu Divanı) yazmıştır. Fred Dallmayr, "Doğu-Batı Divanı: Goethe ve Hâfız Diyalogu", *Divan*, 2000/2, S. 9, s. 114-115; Melahat Özgü, "Goethe ve Hafız", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, S. 4, 1952, s. 90.

C. Syria, the Desert and the Sown¹³⁵ (Suriye, öl ve Tohum)

Bell'in İran hakkında yazdığı *Safar Namah, Persian Pictures* eserinden sonra kaleme aldığı ve Suriye, Lübnan, Filistin ve Antakya'nın genel olarak tasvir edildiği bu ikinci gezi kitabı 1907'de William Heinemann tarafından Londra'da basıldı. Eserde sosyal hayat, âdetler ve seyahat notları öne çıkmıştır. Daha sonraki yıllarda yeni baskıları yapılan kitabın önsözünü Gertrude Bell, Yorkshire'ın kuzeyinde bulunan Mount Grave Manastırı'nda yazmıştır. Önsözünde seyahatlerinin gerekçesini, politik bilgiler aktarmaktan ziyade, İngilizlere Ortadoğu hayat tarzını göstermek olarak belirtmiştir. Bell, medeniyetlerinin kurulduğu dönemlerde kodlanan törelerinden asla vazgeçmemeleri açısından Ortadoğulu ile Avrupalı arasında fark görmemektedir.

Kitap, Bell'in I. ve II. Ortadoğu gezileri (1899/1900-1905) esnasında kaleme aldığı günlük ve mektupları ile hemen hemen aynı içerikli olmakla beraber antik kalıntıların resimlerle desteklenerek ayrıntılı bir şekilde tasvir edildiği ve geceleri kamp ateşi etrafında anlatılan hikayeciklerle doludur. Yerleşim birimlerinden geçtikçe bölgenin Müslümanların eline nasıl geçtiğine dair Taberi'ye atıflar yapmakta ve yine Taberi'den ilginç bulduğu hikâyeleri okuyucusu ile paylaşmaktadır.

D. The Thousand and One Churches¹³⁶ (Binbirkilise)

Bell'in ilk defa 1905'te geldiği Binbirkilise, tarihi kaynaklarda Konya ile anılrsa da günümüzde Karaman sınırları içerisinde bulunan Karadağ'dadır. 1905'te bölgede bulduklarını Ramsay'a gösterdi ve 1907 yazında bölgede ortak bir kazı yapma kararı aldılar.

Kitabın I. ve IV. bölümleri Ramsay'ın çalışmalarının raporu iken II. ve III. Bölümler Bell'in eseridir.¹³⁷ I. Bölümde Karadağ, Madenşehir ve Değle bölgelerinin tarihi ve hâlihazırdaki durumundan bahsedilmiş, II. bölümde bölgede bulunan kiliseler ve kaleler ele alınmıştır. III. Bölümde kilise ve manastır gibi dini yapıların mimari özellikleri üzerinde daha çok durulmuş, IV. bölümde ise Karadağ bölgesindeki diğer anıtlar ve yazıtlar incelenmiştir.

¹³⁵ Gertrude Lowthian Bell, *Syria, the Desert and the Sown*, 1907 London.

¹³⁶ Eserin özgün baskısı; W.M. Ramsay, Gertrude L. Bell, *The Thousand and One Churches*, London 1909.

¹³⁷ William M. Ramsay, Gertrude Bell, (Ed: Robert G. Ousterhout, Mark P. C. Jackson), *The Thousand and One Churches*, Pennsylvania 2008.

Kitap kazılarda, *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte*¹³⁸ isimli eserini çokça kullandıkları Profesör Josef Strzygowski'ye ithaf edildi ve baskısı Londra'da 1909'da yapıldı

Kitapta dört yüz kadar fotoğraf ve çizim, ayrıca Binbirkilise bölgesinin yayıldığı Madenşehir, Karadağ ve Değle bölgelerinin harita ve planları vardır. Kitap erken Hıristiyan ve Bizans dönemi dini mimarisine odaklanmış ve özellikle Bell'in çektiği resimleri ihtiva etmesi nedeniyle değer kazanmıştır.

Kitap incelenirken Karadağ'ın hemen güneyinden Berlin-Bağdat demiryolu inşaatının geçtiği ve Bell'in Türkiye'deki Alman yatırımları ile fazlaca ilgili olduğu gözden kaçırılmamalıdır. Aynı günlerde Cerablus'ta (Karkamış) kazı yapan Hogarth ve Lawrence'ın da demiryolunu gözledikleri malumdur.

E. Amurath to Amurath¹³⁹ (Fırat'tan Fırat'a)

Amurath to Amurath'ın baskısı, 1911 yılında *Syria, the Desert and the Sown* kitabının da editörü olan William Heinemann tarafından Londra'da yapıldı. Kitaba önsöz olarak, 1910'da Rounton'da Lord Cromer'e hitaben yazılan metin eklenmiştir. Dokuz bölümden ibaret olup, Halep, Tel Ahmar, Buseyra, Hit, Kerbela, Bağdat, Musul, Zaho, Diyarbakır ve Konya güzergâhı üzerinde, 1909'da başlayıp 1910'da biten iki yıllık III. Orta Doğu Gezisi esnasında yaptığı kazıların bir raporu sayılabilir. Eserde, adı geçen bölgelerde yer alan antik veyahut erken İslam mimarisine ait yaklaşık iki yüz elli resim bulunmaktadır. Ayrıca kitapta, bugün çoğundan hiçbir eser kalmamış bu yapıların, milimetrik ölçümlerini yaparak çizdiği planlarına da yer vermiştir.¹⁴⁰

¹³⁸ Eserin ilk bölümü yine Binbirkilise üzerine olup, Anadolu Bizans mimarisine odaklanmıştır. Josef Strzygowski, *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte*, Leipzig 1903.

¹³⁹ Gertrude Lowthian Bell, *Amurath to Amurath*, 1911 London.

¹⁴⁰ Bell, *The Desert...*, p.371-379; Ellsworth Huntington'a göre; "Murat" Fırat'ın ana kollarından biri olduğundan kitabın adı "Fırat'tan Fırat'a" şeklinde anlaşılmalıdır. Aynı yazar *Desert and the Sown* kitabının ardından bu kitabın, hacmine rağmen hayal kırıklığı olduğunu ve doğunun bildik masallarını anlatmaktan öte gidemediğini yazmıştır. Ancak eserin birkaç konuda okuyucuya orijinal fikir verebileceğini söyleyip, bunlardan en önemlisi olarak da; doğululara mahsus olduğunu iddia ettiği atalet duygusuna Bell'in devamlı yaptığı atıflardır. Kitap, Kiepert haritalarında gösterilmeyen köylerden bahsetmesi açısından önemlidir. Ellsworth Huntington, "Amurath to Amurath by Gertrude Lowthian Bell", *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 44, No. 2 (1912), pp. 134-135; T. G. Pinches, "Amurath to Amurath by Gertrude Lowthian Bell", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, (Jul., 1911), p. 875.

F. The Palace and Mosque at Ukhaidir¹⁴¹ (Ukaydir Saray ve Camii)

Kerbela'nın yaklaşık 50 km. güneybatısındaki Ukaydir kalesinden ismini alan bu kitabında Bell, "göçebe Arapların VII. yy. gibi erken bir dönemde, niçin mimari eserler yapmaya giriştikleri" sorusuna cevap arıyordu. Hocası Strzygowski, erken Hıristiyanlık dönemi mimari eserlerinin bölgede bulunabileceğini düşündüğünden Ukaydir'in Hıristiyan Araplar tarafından yapılmış yapılmadığını merak ediyordu.

Bell, 1909'da ve 1911'de iki defa Suriye çölünü geçerek Ukaydir'e ulaştı ve sarayı ölçüp fotoğrafladı. Kitabının adını; "*Khethar, Samarra and Rakka: a Study in Mesopotamian Architecture*" olarak tasarladıysa da sonradan değiştirdi.¹⁴²

Kitap, dostu Dr. Walther Andrae'ye ithaf edilmiştir. İlk baskısı 1914'te Oxford Üniversitesi tarafından yapılan kitap, bir bölge haritası ve yalnız Ukaydir'e ait 85 resim ve planı, çevrede bulunan Kasr-ı Müjde, Athan, Hüsrev Sarayı, Çehar Kapı, Hadra mimari eserlerinden de yaklaşık 80 resim ve planı içerir. Kitabın sonlarında Petra, Meyyafarikin (Silvan) ve Diyarbakır'dan da resim ve planlar vardır.

Bell 1909'da Fırat'ı haritalandırırken Ukaydir'i bulduğunda burayı gören ilk arkeologun kendisi olduğu düşüncesiyle heyecanlanmış ve Ukaydir üzerine yazacağı kitaba bir giriş olarak 1910'da *Journal of Hellenic Studies* dergisinde bir makale¹⁴³ yayınlamıştı. *Amurath to Amurath* kitabı ile meşgulken iki Alman arkeolog bölgeyi keşfederek yayın yapmışlar¹⁴⁴ ve bu hususta Bell'in ilk olma isteğini elinden almışlardı. Yine de Bell, kitabının girişinde Almanların çalışmalarından da bahsetmiştir. Alman arkeologlar ise, Bell'den iki yıl önce yayın yaptıkları halde Bell'den faydalanıp bunu inkâr etmekle itham edilmişlerdir.¹⁴⁵

Bell, 1921'de Ukaydir'e Doğu Sekreteri ünvanı ile son defa gelecek ama geçmişin hatıraları zihninde canlanınca gezmekten vazgeçecek ve bir daha buraya gelmemeye karar verecektir.¹⁴⁶

¹⁴¹ Gertrude Lowthian Bell, *Palace and Mosque at Ukhaidir. A Study in Early Mohamman Architecture*, London 1914.

¹⁴² GBA.L., GB'den HB'ye 21 Apr 1909.

¹⁴³ Gertrude Lowthian Bell, "The Vaulting System of Ukheidar", *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 30, I. 01, Ocak 1910.

¹⁴⁴ Oskar Reuther, *Ocheidir: Nach Aufnahmen von Mitgliedern der Babylon-Expedition der Deutschen Orientgesellschaft*, Leipzig 1912.

¹⁴⁵ M. Asher-Greve, "Gertrude L. Bell, 1868-1926", *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists*, (Ed. Getzel M. Cohen, Martha Sharp Joukowsky), Michigan 2004, p. 193.

¹⁴⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 118-119; GBA.L., GB'den HB'ye 3 Jan 1921.

G. Review of the Civil Administration of Mesopotamia¹⁴⁷ (Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi)

Bell'in Bağdat'ta kaleme aldığı tek kitap olan bu eser, İngiliz işgal döneminden Irak'ın kuruluşuna kadarki zaman zarfında (1915-1920), Mezopotamya İngiliz yönetimi hakkında yazılmış bir rapordur. Bu raporu hükümet, Sivil Komiserden istemiş olup Komiser de bu görevi Bell'e havale etmiştir. 1920'nin son aylarında rapor tamamlanmış ve India Office tarafından hükümete sunulmuştur. Kitapta bölgenin İngilizlerce ele geçirilmesi, Sünni ve Şii aşiretler ile ilişkiler, Kürtler, vergi ve adalet sistemi, eğitim, güvenlik, ulaşım ve ulusal hareketlerden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmiştir. İlk cümlelerden itibaren devamlı Türk yönetiminin beceriksizliği, basiretsizliği ve İstanbul'da hazırlanan kanunların Bağdat'ta uygulanamayacağı iddiası, Türk memurların rüşvete olan düşkünlüğü gibi hususlar devamlı vurgulanmıştır. Irak'ın İstanbul'dan yönetilemediği iddia edilirken Londra'dan yönetilebileceği tezi ilginçtir. Bell'in Türklere karşı önyargılı ve Arapları farklılaştırıp ayrıştırma ruhuna sahip olması bu yaklaşımında etkili olmalıdır.

Eser, Gertrude Bell'in Türkçeye çevrilmiş tek kitabıdır. *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*¹⁴⁸ ismiyle Vedii İlmen tarafından Türkçeye çevrilmiştir. *Irak Administration Reports* 'un beşinci cildinde bölüm olarak da yer bulmuştur.¹⁴⁹

H. The Arab War¹⁵⁰ (Arap Savaşı)

Eser, Gertrude Bell'in ölümünden on dört yıl sonra, aşkına karşılık vermeyen Arap Bürosu eski Direktörü ve Faysal'ın Başdanışmanı Kinahan Cornwallis¹⁵¹ (1883-

¹⁴⁷ Gertrude L. Bell, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, Dublin 1920.

¹⁴⁸ Gertrude Bell, *Mezopotamya'da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, (Çev: Vedii İlmen), İstanbul 2004.

¹⁴⁹ Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 5, Cambridge 1992.

¹⁵⁰ Gertrude Lowthian Bell, *The Arab War*, (Introd. by Sir Kinahan Cornwallis), London 1940.

¹⁵¹ Kinahan Cornwallis, Oxford mezunu Arapça bilen, atletizm rekorları kıran ve 1906'da Sudan Civil Service'e katılıp Mısır'da Maliye Bakanlığına kadar yükselen bir bürokrattır. Savaşın başında ilgisi istihbarata kayınca Arap Bürosu'nun kurucu ekibine katılmıştır. Asir hakkında yayınladığı *Handbook*'a ek olarak Arap Bürosu Direktörü unvanıyla çok sayıda *Bulletin* yayınlamıştır. Gertrude Bell onu "güç ve bilgeliğin âbidesi" olarak tanımlamıştır. Faysal, Irak Kralı olarak atandığında Cornwallis kendisine danışman olarak atanmadığı sürece Irak'a gitmeyi reddetmiştir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. XXV; Faysal'ın görev süresi boyunca siyasi danışmanlığını yapan Cornwallis, 1925'te ilk eşi, Gertrude Dorothy Bowen ile boşanma sürecindeyken, Gertrude Bell ile duygusal bir yakınlık yaşadığı ise de Bell'in evlenme teklifini reddetmiştir. Faysal Cenevre'de 1933'te ölene kadar Kral Danışmanlığı yapmıştır. Faysal'ın oğlu Kral Gazi'ye de danışmanlık hizmeti verdiyse de iki yıl kadar bu görevi yaptıktan sonra görevi bırakmak istemiş ve 1935 Mayıs'ında ülkede milliyetçilerin desteği ile yönetimde ağırlığını artıran Yasin el Haşimi'nin isteği ile görevden ayrılmıştır. Cornwallis'e *Redidayn Madalyası* takdim edilmiş ve 5 Mayıs 1935 günü Bağdat'tan ayrılmıştır. 1937'de Hartum'dan tanıştığı

1959) tarafından, Arab Bulletin’de Bell’in yazdığı raporlardan derlenerek 1940’ta yayımlanmıştır.

Bell’in, *Ken* diye hitap edecek kadar yakınlaştığı Cornwallis, baş başa gittikleri pikniklerde Dicle’de beraber yüzdükleri ve eşinden boşandığı halde, Bell’den gelen evlilik teklifini reddetti. Ömrünün son günlerini geçirdiği günlerde, İngiltere’de yazdığı bu kitapta, “her şeyin değiştiğini ve değişmeyen tek şeyin çöl çadırlarında kaldığını” yazdı. Cornwallis, Bell’in savaş öncesinde bölge hakkında edindiği deneyime dayanarak yazdığı ve Arap Savaşı’nın gidişatını anlattığı raporların Kahire Arap Bürosu’nca yeterince önemsenmediğini ve Kahire bürokratlarının Bell’in aşiretler konusundaki taze bilgilerini değerlendirmekten uzak olduklarını da kitabında belirtti.¹⁵²

Kitapta; Arab Bulletin’de yayınlanmış olan sırasıyla *Türkiye Arabistan’ının Yönetim Temelleri, İşgal Edilmiş Kuveyt ve Muhammara Bölgelerinde Şeyhlerin Kabilevi Otoriteleri Üzerine, Maskat Sultanı’na İsyan*¹⁵³, *İbni Suud, Şamiye’de Aşiret Savaşları, İsmail Bey ve Hayyil’in Durumu* isimli yedi rapor yeniden basılmıştır.

eğitimci Madge B. Clark ile evlenmiştir. Cornwallis 1941 Nisan’ında İngiltere Büyükelçisi olarak Bağdat’a geri gelmiş ve dört yıl kadar bu görevi yürütüp 1945’te İngiltere’ye geri dönerek Foreign Office’de çalışmaya devam etmiştir. Lukitz, *a.g.e.*, p. 248-250.

¹⁵² Bell, *The Arab...*, p. 3-4.

¹⁵³ IOR/L/PS/18/B398, *The Rebellion against the Sultan of Muscat, May 1913 - Jul 1916.*

İKİNCİ BÖLÜM

GERTRUDE BELL'İN SEYAHATLERİ

İOSMANLI COĞRAFYASI DIŞINDAKİ SEYAHATLERİ

A. Avrupa Gezileri (1888-1897)

Gertrude Bell, ilk yurtdışı gezisini 1888-89'da Oxford'ta öğrenci iken Bükreş'e yaptı. Akraları Frank Lascelles, Bükreş büyükelçisiydi. Lascelles'lerin iki oğlundan Gertrude'un ilk flörtü Billy, Sandhurst askeri akademisini yeni bitirmişti ve görev beklerken Bükreş'te ona eşlik etti.

1889 yılbaşısı da dâhil olmak üzere Bükreş'te kayak, yemekler, partiler ve konserlerle dolu dört ay geçirdi. Frank Lascelles tarafından, Kral Carol ve Kraliçe'ye takdim edilen Bell, Kraliçe ile dost oldu. Partilerde iki önemli dost edindi. İlki, ileride Hindistan Valisi olacak olan, İstanbul Büyükelçiliğinde çalışan Charles Hardinge idi. Diğeri ise *The Times*'ın yurtdışı muhabiri Chirol¹⁵⁴ idi. Frank Lascelles'in de yakın dostu olan Chirol ile Bell devamlı mektuplaştı. Bell ona, Romence'de centilmen manasına gelen "domnul" diye hitap ediyordu. İstihbaratçı Chirol, meslek hayatına Foreign Office'te başlamıştı ve bu sayede yaptığı seyahatlerde öğrendiği bir düzine yabancı dil ve müthiş küresel bilgisiyle Whitehall'e¹⁵⁵ geçmiş ve arkasından *The Times* muhabiri olmuştu.

Dört ay süren Romanya tatilinin ardından Chirol ve Lascelles'lerle beraber İstanbul'a gittiler. Billy ile Haliç'te kayığa bindiler ve "İstanbul'da Türk askerlerinin taşıdıkları bayraklar ve minareler arasından gün batımını izlemek muhteşem" yazdı.¹⁵⁶ Gertrude Bell istihbarat dünyasına Valentine Chirol ve yakın David Hogarth'ın kız kardeşi Oxford'tan sınıf arkadaşı Janet Hogarth aracılığı ile dâhil olacaktır.¹⁵⁷

Bell, 14 Nisan 1893 tarihinde başlayan Avrupa seyahatini günlüklerine çok ayrıntılı kaydetmiştir. Ailecek Nevers üzerinden Nimes'e geçtiler ve bir akşam vakti

¹⁵⁴ Chirol sayesinde Bell, 'la crème de la crème' diye tabir edilen Avrupa'nın en seçkin insanları ile temas fırsatı bulmuştur. Lukitz, *a.g.e.*, p.31.

¹⁵⁵ Whitehall; Londra Westminster'da bir cadde ismiyken çok sayıda resmi bine ve istihbarat merkezine ev sahipliği yaptığından Scotland Yard (Emniyet Teşkilatı) örneğinde olduğu sık sık İstihbarat Teşkilatı yerine kullanılan bir kavramdır.

¹⁵⁶ Howell, *a.g.e.*, p. 44-46; Goodman, *a.g.e.*, p. 13.

¹⁵⁷ Priya Satia, *Spies in Arabia*, Newyork 2008, p. 36-37.

buradaki tapınakta bulunan Roma hamamına geçerek kimsenin olmadığı bir esnada müteveffa aşkı Cadogan için katıla katıla ağladı.¹⁵⁸ 23 Nisan’da Cezayir’e geçti.

Cezayir’den 27 Nisan günü yeniden Marsilya’ya doğru hareket edip, Lyon ve Cenevre üzerinden Lozan’a geçtiler. Weimar’da Goethe’nin yaşadığı mekânları ziyaret ettiler. Ardından Wartburg’da Luther’in evini gördüler.

1894 Avrupa gezisine Paris’ten başlayan Bell’in hedefi, bu defa İtalya idi. 23 Ocak günü Basel üzerinden Milan’a ulaşıp *Grand Hotel*’e yerleşti. Milano’yu gezdikten sonra Bologna ve Floransa’ya geçti. Floransa’da *Accademia*’ya kaydoldu ve Profesör Falarsi’den Rönesans dönemi sanatı eğitimi almaya başladı. Bölgedeki bütün kilise ve tarihi mekânları dolaşan Bell, 21 Şubat’ta hocası ile vedalaşıp Siena’ya geçti.¹⁵⁹

Siena’dan İngiltere’ye döndükten sonra 1894 yılının 11 Ağustos günü babası ile Innsbruck’e gittiler. 1892 İran gezisinde ilgisini çeken Hafız Divanını İngilizceye çevirmeye karar verdiğinden, burada Dr. Rosen’den Pers literatürü ve Farsça dersleri alıp metin tercümelerine başladı. Bölgedeki hemen hemen bütün dağları gezen aile, 17 Eylül günü yeniden Zürih’e döndü.¹⁶⁰

1896 Mart’ında İsviçre’de bir müddet dolaşıp ay sonunda İtalya’ya geçti. Gezisi boyunca Rönesans dönemi mimarisi, ressamaları ve tabloları hakkında ayrıntılı tahlillere girişip 6 Mayıs’ta Londra’ya ulaştı.¹⁶¹

1897 Şubat’ında Kral dâhil Alman ve Avusturya hanedan üyelerinin bulunduğu partilere katıldı. 16 Şubat günü Alman İmparatoru II. Wilhelm ile bir çayda Shakspeare üzerine sohbet ettiler. Berlin’de Türk kahvesi içmeye başlayan Bell, bir baloda Türk elçisinin “perişan vaziyetini” görünce Kayzer’in elçinin üzerine oturduğunu hayal ederek “gariban Türkler; hükümetlerinin hataları yüzünden ne kadar sıkıntı çekecekler” satırlarını yazıyordu.¹⁶²

¹⁵⁸ GBA.D., 17 Apr 1893.

¹⁵⁹ GBA.D., 12-30 Apr 1893; 1-7 May 1893; 22-31 Jan 1894; 1-23 Feb 1894; GBA.L., GB’den FB’ye, 12-30 Apr 1893; 3-10 May 1893; GB’den GM’ye, 20 Apr 1893.

¹⁶⁰ GBA.D., 9-31 Aug 1894; 1-20 Sep 1894; 2-27 Aug 1895.

¹⁶¹ GBA.D., 15-31 Mar 1896; 1-12 Apr 1896; 1-4 May 1896; GBA.L., GB’den FB’ye 1 May 1896; 6 May 1896.

¹⁶² GBA.L., GB’den FB’ye Sep 1896; 6-31 Jan 1897; 2-28 Feb 1897; 12,16 Mar 1897; 7-8 Apr 1897; 29 Oct 1897; 27-28 Dec 1897; GB’den EB’ye, 22 Jan 1897 ; GB’den HB’ye 26-30 Jan 1897; 3-8 Feb 1897; Goodman, *a.g.e.*, p.22; 1897 Şubat’ı Alman-Türk-İngiliz ilişkileri için kritik bir yıldır. Bağdat Demiryolu imtiyazını Almanya adına almayı başaracak olan von Bieberstein 15 Şubat 1897’de Almanya’nın İstanbul büyükelçisi olarak atanmıştı. İlber Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu*, İstanbul 2010, s. 83; Mustafa Albayrak, “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu’nun Yapımı”, *OTAM*, S. 6, 1995, s. 6; Musa Gümüş, “1893’ten 1923 Chester Projesi’ne

İngiltere'nin en zengin altıncı¹⁶³ ailesinin varisi olan Bell, yirmi dokuz yaşındayken Almanya'da harcayacağı on mark için annesine danışırken yıllar sonra grevler nedeniyle ailesinin servetini kaybedeceği günlere hazırlık yapar gibiydi. Almanya gezisinden 12 Mart tarihinde Londra'ya döndü.¹⁶⁴

8 Ağustos 1899'da Köln'e gitti. Köln'de gündemi Dreyfus davasıydı¹⁶⁵ ve duruşmaları gazetelerden takip ediyordu. Aynı gün Frankfurt'a geçip, Chirol ile buluştu. Almanya gezilerinde Osmanlı-Almanya ilişkilerini devamlı gündeminde tutan Bell, 13 Ağustos günlüğünde Osmanlı diplomatlarından Nubar Paşa¹⁶⁶ hakkında şu hikâyeciği paylaşmıştır;

*Lord Cromer bir defasında kendisine demiş ki; şu Nubar Paşa iyi adamdır ama biraz da kaba sabadır. Nubar Paşa da cevap vermiş; sende iyi bir herifsin ama şimdiye kadar doğru söylediğini duyan olmadı.*¹⁶⁷

21 Ağustos 1899 günü Cenevre'ye geçip dağcı dostları ile buluştu. Ağustos-Eylül aylarını bölgedeki önemli zirvelere tırmanış denemeleri ile geçiren Bell, 1 Eylül günü donma tehlikesi geçirdiyse de 3 Eylül günü Mont Blanc zirvesini gördü. 5 Eylül'de de Aiguilles d'Arve zirvesine tırmandı.

1 Ağustos 1900 günü İsviçre'ye geçen Bell, son bir defa daha Mont Blanc'a tırmandı ve 24 Ağustos'ta İngiltere'ye döndü. 21 Ekim tarihinde İtalya'da olduğu buradan babasına yazdığı tek mektuptan anlaşılmaktadır. İngiltere'ye döndüğünde Türkiye hakkında kitaplar okumaya başladı.¹⁶⁸

Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler", *Tarih Okulu*, Mayıs - Ağustos 2011, S.X, s. 177.

¹⁶³ Amanda Adams, *Ladies of the Field: Early Women Archaeologists and Their Search for Adventure*, Vancouver 1996, p. 92.

¹⁶⁴ GBA.L., GB'den FB'ye 21-28 Feb 1897; 12-16 Mar 1897; 7-8 Apr 1897; 29 Oct 1897; 27-28 Dec 1897; Goodman, *a.g.e.*, p.22.

¹⁶⁵ Dreyfus davası hakkında için; Gül Tekay Baysan, Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, S. 1, s. 182-192.

¹⁶⁶ Nubar Paşa'nın babası, Mısır'da başbakanlık yapmış olup Cromer tarafından Mısır'dan uzaklaştırıldıklarından Bogos Nubar ile Cromer'in aralarının iyi olması beklenemez. Vatche Ghazarian (Ed.), *Bogos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918, Documents*, Waltham 1996, p. XVIII.

¹⁶⁷ GBA.D.,13 Aug 1899.

¹⁶⁸ GBA.D.,7- 31 Aug 1899; 1-10 Sep 1899; 4 Aug 1900.GBA.L., GB'den FB'ye 21 Oct 1900; 30 Dec 1900.

B. İran Gezisi (1892)

1899'da ilk defa İstanbul'u ziyaret eden Bell, teyzesinin eşi Frank Lascelles'in Tahran elçiliğine atandığını duyar duymaz, İran'a gitmeye karar verdi. Maisie halasının eşi, Alderley Lordu Stanley'den Farsça öğrenmeye başladı ve *London School of Oriental Studies*'e kaydoldu. Altı ayda Farsçayı anlayabilir hale geldi ve kuzeni Florence ile beraber Almanya-Avusturya-İstanbul-Tiflis-Bakü ve Hazar üzerinden İran'a hareket etti.

Kuzeni Horace Marshall'a yazdığı 18 Haziran 1892 tarihli mektubunda, Tahran'a vardığı ilk günde çıktığı tepeden Tahran'ı şöyle tasvir etti;

Tahran'ın etrafı çöllerle kaplı. Karlarla taçlanmış ve sellerin bıraktığı çizgilerle bezeli çıplak dağların kuşattığı millerce ve üzerinde hiç bir şey yetişmeyen bomboş arazi. Buraya gelene kadar çölün ne olduğunu hiç anlamamışım.. Hiçbir belirti yokken bir bahçeden çıkan küçücük buz gibi bir pınar görmek harika bir şey... Öyle bir bahçe ki ağaçlar, sarnıçlar, güller ve içinde bir ev. Evler küçüklüğümüzde bize anlatılan peri masallarındaki gibi; cam kakma gibi görünen sevgi dolu küçük desenlerle bezeli, mavi kiremitli, halı serili, fiskiyelelerden akan su seslerinin yankılarının duyulduğu evler... Şaşıyorum! Çevremiz, cemiyetler, tanıdıklarım, her şey nasıl bu kadar çabuk değişti. Sanki ben bomboş bir kavanozmuşum ve şimdi burada doluyorum. Habersiz olduğum bu dünya, ne kadar büyük ve ne kadar harikaymış.¹⁶⁹

İran'da aşık olduğu elçilik personeli Henry Cadogan ile gittikleri Tahran Sarayı'nı ilk kitabı *Sefername*'de oldukça ayrıntılı olarak tasvir etti. Sarayda dikkatini çeken ilk şey muhafız kıyafetlerinin çeşitliliği ve rengarenk başlıklarıydı. Saray bahçesindeki dar yoldan geçerek ulaşılan ilk avlu, Hükümet İşleri avlusuydu. Kemerlerle çevrili bahçenin etrafına kurulmuş olan sarayın düzensiz bir mimarisi vardı. Bu alanın daha gerisinde Şah'a ait asıl saray kısmı vardı ve parlak duvarlarla buradan ayrılmıştı. Asıl saray ve harem yüksek duvarlarla çevrili olup bahçesinde ağaçlar, çimenler, çiçek tarhları ve çeşmeler iç içeydi. Mermer merdivenlerden çıkarak ulaştıkları büyük ahşap kapının önünde bir müddet bekledikten sonra saray görevlisi

¹⁶⁹ Howell, *a.g.e.*, p. 52-53; Bell elçilik personeli Henry Cadogan'a aşık olup bu aşkın sarhoşluğu ile İran'ı toz pembe görse de İran'a vardığında İngilizlere verilen tütün imtiyazı nedeniyle kriz vardı. Goodman, *a.g.e.*, p. 14; Tolga Gürakar, "Osmanlı ve İran'daki Tütün Rejisine Kolektif Eylem Ekseninde Tarihsel-Sosyolojik Bir Bakış", *Sosyolojca*, Temmuz-Aralık 2013, S. 6, s. 4-5.

tarafında içeri alındıklarında iç salonda bulunan mücevherlerin ve değerli taşların çokluğu ve parlaklığı Bell'i büyüledi. Şah'ın Hazine Nazırı tarafından gezdirildikleri bu kısımdan sonra dünyanın en büyük Taht-ı Tâvus'unu¹⁷⁰ gördüler.

Saray haremine alınan kızların üzölmek bir yana, kendilerinin ve ailelerinin çok sevindiklerini, özellikle ailelerin saygınlığının arttığını şaşırarak kaydetti. Şah'ın çok sayıda karısı olduğundan çocuk sayısı da bununla doğru orantılıydı ancak Şah'ın kızlarının asaletine denk seviyede damat bulamama sorunu vardı. Şah'a damat olmak, erkekler için büyük bir itibar kaynağı ise de münasip görölen damatlar bazen evli olabilmekteydi. Evli adaylar, prenses ile evlenmesi için Şah'ın emriyle ilk eşlerini boşamak zorunda kalıyorlardı.¹⁷¹

Bell, muhtemelen Cadogan ile hüzünlü biten aşk hikayesi nedeniyle İran gezisinin son günleri ve dönüşü hakkında malumat vermemiştir.

C. I. Dünya Turu (1897-1898)

Gertrude Bell, 29 yaşında, 1897 yılının Aralık ayında, öz kardeşi Maurice ile ilk dünya turuna çıktı. Royal Mail şirketinin *City of Rio de Janeiro* gemisi ile Southampton'dan Amerika-San Fransisko'ya gitmek üzere hareket ettiler.¹⁷²

Yolculuk esnasında Renan'ın *History of the Jews*¹⁷³ kitabını okudu. Günlerini kitaplar, güvertede golf ve spiritüalizm gibi ilginç konularda sohbet ederek geçirirken 8 Ocak'ta Antiller'e ulaştılar.

18 Ocak günü, üç gün kalacakları Çinli esnaf ve Fransızların da bulunduğu Panama'ya geldiler ve kanalı gezdi. 4 Şubat'ta Acapulco üzerinden Californiya'ya ulaştılar. Yolculuğun ilk kısmı 8 Şubat günü San Fransisco'da sona erdi ve sağlık kontrolünden ve gümrükten hızlıca geçip *Palace Hotel*'e yerleşti.¹⁷⁴

14 Şubat günü Japonya'ya doğru yola çıkıp ayın 19'unda Havai-Molokai Adasına ulaştılar. Japonya'ya varmadan Japonca çalışmaya başladı. 4 Mart'ta Yokohama kentinin ışıkları göröndü ve ertesi gün şehre ulaşıp *Grand Hotel*'e yerleşti.

¹⁷⁰ Taht'ı Tâvus, Hindistan'da Şah Cihan dönemi ile özdeşleşen ve bölgeye yayılan, mücevherlerle süslü ve Tavus kuşunun kuyruğu temalı bir tahttır. Arash Khazeni, *Sky Blue Stone: The Turquoise Trade in World History*, Berkeley Los Angeles London 2014, p. 57; Fergus Nicoll, *Shah Jahan*, New Delhi 2009, p. 207

¹⁷¹ Bell, *Safar...*, p. 96-97, 114-124.

¹⁷² GBA.D., 30-31 Jul 1897; 1-10 Aug 1897; 28-30 Dec 1897.

¹⁷³ Ernest Renan, *History of the People of Israel*, 5 Vols, London 1888-1895.

¹⁷⁴ GBA.D., 1-31 Jan 1898; 1-14 Feb 1898.

Japon milli kıyafetleri çok ilgisini çekti. İçinde maymunların cirit attığı Şinto tapınağını, Meiji Tiyatrosunu, Şogun mezarlarını gezdi. Osaka’da çiçek düzenleme dersleri aldı. İngiltere’ye götürmek üzere çay ve yerel ağaç türlerinin fidanlarından da satın aldı.

Nagasaki, Şangay ve Hong Kong’u gezip 2 Mayıs’ta Çin’in Guangzhou kentine ulaştı. 13 Mayıs günü Singapur’a ulaşıp “Government House” partisinde, botanik bahçesini gezerek kriket oynadılar.¹⁷⁵

Mayıs’ın on beşinde *Sefiller*’i bitirip *Simon Dale*¹⁷⁶ okumaya başlarken Sumatra’yı geçtiler. Seylan adasından sonra Aden Körfezinden geçip 26’sında Cibuti’ye, otuzunda Süveyş Kanalı’nı geçip, ertesi gün Port Said’e ulaştı.

1 Haziran’da İskenderiye’de *Hidiv Hotel*’e yerleşti ve Hidiv Abbas Hilmi Paşa’nın beyaz sarayını gördü. Mısır Sömürge Valisi Lord Cromer¹⁷⁷ ile görüştü. Ertesi gün piramitleri ve Giza sfenksini gezdi.

Bell, 5 Haziran’da Mısırdan ayrılp Girit açıklarından geçerek Atina’ya ulaştı. 6 Haziran’da Çanakkale Boğazı’ndan geçip İstanbul’a vardılar. İstanbul’da, Ayasofya ve Sultan Ahmet, İstanbul Arkeoloji Müzesi’nde bulunan İskender Lahdi dikkatini en çok çeken eserlerdir. Ayasofya’da Kuran dinleyen cemaati izledi. Hacı Bekir’den lokum alıp Hotel Bristol’e yerleşti. Ertesi gün kayıkla Eyüp civarına gitti ve akşam saatlerinde trenle İstanbul’dan ayrıldı. Sofya, Belgrad, Viyana ve Liechtenstein üzerinden Haziran ayının son günlerinde İngiltere’ye ulaştı.¹⁷⁸

D. II. Dünya Turu (1902-1903)

Gertrude Bell’in 85 yaşındaki dedesi Lowthian Bell, 1901’de, kömür, demir ve gemi inşa sektörlerinde meydana gelen daralma yüzünden, şirketlerinin yapısını değiştirmeye karar verip uzun süredir rekabet ettikleri *Dorman Long* ile birleşme kararı aldı. Kimya şirketlerinin satılması, Bell’lerin demiryolu yatırımları ile North East Railway’in birleşmesi esnasında aileye ciddi miktarda para girdi. Büyük çocuklar ve yeğenlerin her birine beşer bin sterlin ödeme yapıldı. Bu para, Gertrude’un üvey kardeşi

¹⁷⁵ GBA.D., 15-28 Feb 1898; 1-31 Mar 1898; 1-30 Apr 1898; 1-14 May 1898.

¹⁷⁶ Anthony Hope’un tarihi romanıdır. Anthony Hope, *Simon Dale*, London 1898.

¹⁷⁷ Lord Cromer 1883’ten 1907’ye kadar aralıksız olarak yirmi dört yıl, İngiliz sömürge valisi olarak görev yapmıştır. Ahmet Yaramış, “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı Cromer Örneği (1183-1907)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. IX, s.2, Aralık 2007, s. 125.

¹⁷⁸ GBA.D., 15-31 May 1898; 1-3 Jun 1898.

Hugo ile beraber, VII. Edward'ın Delhi'de Hindistan İmparatoru olarak ilan edileceği törene katılabilmesini sağladı. Önceden planlanan bu seyahat, altı ay kadar uzatıldı ve Bell'in ikinci dünya turu oldu.

Gertrude Bell 1902 yılına, aralarında Londra'ya dönmek sureti ile Malta-İtalya-Anadolu-Suriye, İsviçre Alpleri bir de Uzak Doğu seyahati sığdırdı.

1902 Dünya turunun ilk kısmında babası, kardeşleri Maurice ve Hugo ile beraber Ocak'ın on dördünde Cezayir, Malta, Sicilya ile başlayan seyahatine çıktı.¹⁷⁹ İtalya'da yaklaşık iki hafta geçirdikten sonra 26 Şubat 1902'de İzmir'e vardı. Daha önce İstanbul'a gelse de Anadolu'ya yaptığı ilk gezi budur. İzmir'de Bell'leri Konsolos Cumberbatch¹⁸⁰ ve babasının tüccar dostu Oscar Van Lennep karşıladı.¹⁸¹

3 Mart günü Bergama ve Kemalpaşa'yı gezdiler. Van Lennep'lerin çiftliğinde ilk dikkatini çeken şeyler, ettikleri yirmi bin dönüm arazi ve konuştukları Avrupa lisanları ve Türkçe karışımı Levanten¹⁸² dilidir. Van Lennep ailesi, geniş arazilerinde ürettikleri Ege tütününü ihraç ediyorlardı. Bell'lerden ilgisini esirgemeyen başka bir tüccar Levanten ailesi, 1809'da bölgeye yerleşen Whittall'ler ise tahıl ticareti yapıyordu. Bu ailelerin üretim ve ticaretten kaynaklanan refahını şöyle tasvir etmiştir:

Burada aileler içinde evlilik çok yaygın olduğundan herkes birbiri ile akrabadır ve kimin hangi milletten olduğunu kestirmek çok zordur. Bu insanlar Avrupa kökenli olmasına rağmen hayatlarında tiyatro, opera ve resim yok. Gazetelerin bir hafta geç gelmesi kimsenin umurunda değil. Van Lennep'lerin bitmez tükenmez bir refahı var. Dünyanın en iyi incirleri ve tahılı topraklarında yetiştiği gibi manganez madenleri de var.

Van Lennep ailesinin büyük çiftliğinin içinde yer alan köylerin etnik kökenleri ve üretim biçimleri hakkında da yazmaktan geri durmamıştır;

Van Lennep'in yirmi bin dönüm arazisi var ve beş bin dönümü ekiliyor. Arazide Yörük, Tatar, Çingene, Türk ve Rum köyleri var. Tatarlar ağaç

¹⁷⁹ GBA.D., 14-23 Jan 1902; 4-5 Feb 1902.

¹⁸⁰ Robert William Cumberbatch; 1820'li yıllarda İngiltere İstanbul elçiliğine intisab eden Abraham Carlton Cumberbatch'ın 1864'te İzmir Konsolosu olan oğludur. Edward Hertslet, *Foreign Office List*, London 1865, p. 75.

¹⁸¹ GBA.L., GB'den EB'ye, 9 Feb 1902; GB'den FB'ye 21,28 Feb 1902; 3 Mar 1902. GBA.D., 26 Feb 1902

¹⁸² Levanten kelimesi, Fransızca "lever" sözcüğünden türeyip doğmak ve Doğu anlamlarına gelir. Doğu Akdeniz ülkelerini tanımlamak için kullanılmaktadır. Genel bir ifadeyle Levanten; Avrupalı bir aileden gelerek, Türkiye'de İzmir'e-İstanbul'a yerleşenleri ifade etmektedir. Raziye Oban (Çakıcıoğlu), "Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, s. 338.

*kesiyorlar ve dinsizler. Yörükler Sancaklı, Tekeli, Barhan, Araplı, Topças, Çibuis gibi boylara ayrılıyor. Göçebe yaşıyorlar ve bey tarafından yönetiliyorlar. Tekeliler çok önemli. Araplı, Topças, Çibuis boyları semitik. Diğerleri Türkmen. Münavebe yapılıyor, toprak üç yılda bir boş bırakılıyor.*¹⁸³

7 Mart günü Manisa’da, Karaosmanoğullarından¹⁸⁴ kalma, Ermeni kökenli Gagosyanların evine misafir oldu. Türklerin Bintepe dedikleri Sard’ı gezdi. Bölgeyi gezerken bir taraftan da geçtiği yerleri, Heredot’tan okuyordu. Akşam Alaşehir’e varıp Sarandides’e misafir oldu. 9 Mart günü İzmir trenine binerken “Afyon-Konya hattını gezmek için geri dönmeye” karar verdi.¹⁸⁵ Bu geri dönüş 1907’de gerçekleşecek ve İzmir, Aydın, Denizli, Dinar, Isparta, Burdur üzerinden Konya’ya ulaşacaktır.

Whittall’lerin reisi, “İzmir Valisinin sağ kolu” diye tanımladığı Edward Whittall’dan bahsederken onun bir botanikçi olduğunu ve bölgeden topladığı ıtırılı çiçeklere ait yumrular, sümbül ve nergislerin varyetelerini düzenli olarak Kew’e¹⁸⁶ gönderdiğini belirtmektedir.

15 Mart günü Van Lennep ile Efes’i gezip öğle yemeğinden sonra bir Tahtacı köyüne geldiler. Tahtacılar hakkında şöyle yazdı;

İlk defa gördüğüm bu dost canlısı Tahtacılar¹⁸⁷ Türkiye’nin yerlileri ve çok ilginç bir ırk olup dağlarda yaşarlar. Nadiren de olsa köylere yerleşirler. Ağaç keserek geçinirler. Müslüman’ız deseler de, olmadıkları her hallerinden bellidir. İslam görünseler de kendilerine özgü bir inançları var. Durmadan dolaşıp problemleri çözen ve Karabaş denen bir tür din adamı tarafından yönetiliyorlar. Yıllık dini törenlerini mezarlıkta yapıyorlar. Evlilik ve cenaze gömme törenleri tamamen kendilerine özgü. Örneğin; gelin kırmızı bir kıyafet giyip üzerine bir halı atılmış ata bindiriliyor. Kendilerine özgü ve uymak zorunda oldukları bir yeminleri var. Van Lennep’in arazisi içinde yaşadıklarından hırsızlık yaptıkları ve yalan söyledikleri için kovulmakla

¹⁸³ GBA.L., GB’den FB’ye 3 Mar 1902; GBA.D., 28 Feb 1902.

¹⁸⁴ 18. yy. ayan ailesidir. Yücel Özkaya, “Anadoludaki Büyük Hanedanlıklar”, *Belleten*, c. LVI, S. 217, Aralık 1992, s. 831-835.

¹⁸⁵ GBA.L., GB’den FB’ye 6 Mar 1902; GB’den HB’ye 7 Mar 1902; 8 Mar 1902; 9 Mar 1902; GBA.D., 5 Mar 1902.

¹⁸⁶ Kraliçe Victoria’nın yaptırdığı *Royal Botanic Grounds of Kew* isimli botanik bahçeleridir. W. J. Hooker, *Kew Gardens*, London 1852, p. 7.

¹⁸⁷ Batı ve Güney Anadolu’da bulunan Alevî inançlı Türkmen topluluğudur. Faruk Sümer, “Tahtacılar”, *DİA*, c. 39, s. 436.

*tehdit edildiklerinde liderleri kendilerine özgü yemini ederek düzeni sağlayacağına söz vermiş. Altı parşömenle kaplı, toprak küp gibi ilginç bir müzik aletleri var.*¹⁸⁸

19 Mart'ta Menemen'e giderek Almanların kazdıkları arkeolojik merkezleri gezdikten sonra S.S. *Cleopatra* gemisi ile İzmir'den Rodos, Mersin ve İskenderun'a uğrayacak şekilde Hayfa'ya hareket etti. Artık yanlarında babaları olmayıp yolculuğa Hugo ile devam ediyordu.

26 Mart günü Trablus'a vardı ve *Toulouse'lu Raymond*¹⁸⁹ ziyaretini engellemek isteyen memura sadece bir kuruş rüşvet verip ziyaretini gerçekleştirip aynı gün Beyrut üzerinden Hayfa'ya geçti. Bell'e göre Hayfa "geleceğin kentiydi." Bu kanaati Hayfa Vilayet Paşa'sının kızı ve sekreteri ile yediği öğle yemeğinde edinmişti. Ayrıca "Hayfa demiryolu imtiyazında mutlaka İngiliz payı olmalı" diye belirtmektedir.¹⁹⁰

Bölgeyi gezerken dil derslerine hiç ara vermeyen Bell, *Monaghan* dediği aslen Türk, Farsça ve Arapçayı çok iyi bilen hocasından dersler aldı. Günlerini Hayfa çevresinde ve Karmil bölgesinde geçirmekteyken bölgeye yerleşen İngiliz gezgin ve yazarı, Laurence Oliphant'ın¹⁹¹ köyünü ziyaret edip eşi ile görüştü. 28 Nisan'da Akka'da Ramsay ve eşi¹⁹² ile buluştu. 15 Mayıs'a kadar bölgede dolaştı.

II. Dünya turunun Ortadoğu kısmını burada tamamlayan Bell, İngiltere'ye dönüp Temmuz'a kadar dinlendi. 5 Temmuz'da Londra'dan İsviçre Rosenlauri'ye gitmek üzere ayrıldı. Bern üzerinden Meiringen'e vardığında dağcı dostları Ulrich ve Heinrich Führer onu bekliyordu. 4 Ağustos'a kadar günlerini dağcı dostları ile tepelerde geçirdi.¹⁹³

Bell'in, II. Dünya turu kapsamında Hindistan'a, üvey kardeşi Hugo ile çıkacak olması "dinsizlik" propagandasına maruz kalacağından annesini rahatsız ediyordu. Zira

¹⁸⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 11-15 Mar 1902; GBA.D., 11-14 Mar 1902.

¹⁸⁹ İlk Haçlı seferine katılmış ve Trablusşam'da ölmüş İngiliz asıllı Kont Edward Peters, *The First Crusade*, Philadelphia 1998, p. 156.

¹⁹⁰ Muhtemel "İngiliz payı" için hazırlık yapıldığından Hayfa civarındaki kalelerin yerleri, yapıldıkları taşların türleri ve sağlamlık durumları, kale içlerindeki sarnıçlar hakkında ayrıntılı bilgi vermiştir. Bell, *The Letters...I.*, p. 82-83; GBA.L., GB'den FB'ye 19-26 Mar 1902; GB'den HB'ye 30 Mar 1902; GBA.D., 24 Mar 1902; Hayfa'nın demiryolu sayesinde nasıl geliştiği hakkında; Recep Kürekli, "Hicaz Demiryolu'nun Akdeniz'e Açılması ile Yaşanan Sosyo Ekonomik Dönüşüm: Hayfa Kazası Örneği", *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 249.

¹⁹¹ Laurence Oliphant, Rusya, Amerika ve Uzakdoğu'yu ziyaret etmiş bir gezgin, Yahudilerin Filistin'e yerleşmeleri için çaba gösteren ilk aktivistlerden İngiliz asıllı bir Evanjelist'tir. Margaret Oliphant, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant and of Alice Oliphant, his Wife*, Edinburgh and London 1891.

¹⁹² Bayan Ramsay eşi ile uzun yıllar Anadolu ve Ortadoğu coğrafyasında dolaşmış olup Batı Anadolu'yu anlattığı bir kitabı vardır. Miss W. M. Ramsay, *Everyday Life in Turkey*, London 1897.

¹⁹³ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Mar 1902; GB'den FB'ye 7 Apr 1902; 7 Jul 1902; GBA.D., 28 Apr 1902; GBA.D., 5-6 Jul 1902; 4 Aug 1902.

Bell, Hugo'nun kiliseye intisabını arzulayan hocası Revd Michael Furse'a; "Döndüğümüzde Hıristiyan olmayacak" demişti.

Bell, yolculuk boyunca Hugo ile utilitarianizm¹⁹⁴ hakkında sohbet etti. Başkalarına zarar vermeyen kişisel zevklerin eleştirilemeyeceği üzerinde duruyordu. Hugo'ya Muhammed, İsa ve Buda'nın birbirlerine denk ve sadece büyük insanlar olduğunu söylüyordu. Bütün insanların birbirine denk olduklarına ve bu böyle kabul edilirse insanların daha az köleleştirilebileceğine inanıyordu.¹⁹⁵

27 Kasım 1902 günü Hugo ile Londra'dan ayrıldıktan on gün sonra Bombay'a (Mumbai) ayak bastılar. Hindistan'da Devletabad, Ahmetabad, Caypur Fettahpur Sikri (Fatehpur Sikri) ve Sikhandra şehirlerini gezip 27 Aralık günü Delhi'ye ulaşıp *Maiden's Hotel*'e yerleşti. 29 Aralık günü yeniden Bombay'a döndü ve Hindistan'a gelmesinin asıl sebebi olan VII. Edward'ın Hindistan kralı ilan edileceği durbar denilen büyük geçit törenine katıldı.¹⁹⁶

Bell Hindistan'da Lord Curzon'un hiç sevilmediği dedikodusundan, kriket, yönetim, vergi sistemi, ulaşım, racalar ve kast sistemi gibi meselelere kadar ilgi duydu. Ağa Han¹⁹⁷ ile tanıştı ve İran'a davet edildi. Şubat'ın ilk günlerine kadar Lahor, Peşaver, Hayber ve Kalküta'yı gezdi.

22 Şubat günü *S.S. Tara* gemisi ile Bengal'e doğru yola çıkıp Burma, Tayland, Singapur, Cakarta, Şangay, Hong Kong, Pekin üzerinden 12 Mayıs günü Nagasaki/Japonya'ya ulaştı.

Büyük Okyanusu ikinci defa geçen Bell, ABD'nin ortasına, Colorado'ya kadar gidip Rocky Dağlarına tırmanıp adaya döndü.¹⁹⁸

¹⁹⁴ Yararcılık (Faydacılık) teorisi için bkz. Ahmet Gürbüz, "Günümüz Batılı Politik Yaklaşımların Kökeni Olarak İngiliz Yararcılığı / Utilitarianism", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 72, S. 1 2014, s. 133-134.

¹⁹⁵ Hugo Bell, ileri yıllarda St. Albans kilisesinde piskoposluğa kadar yükselmiştir. Howell, *a.g.e.*, p. 64-67; Bu geziye kardeşi Hugo'yu da götürmesinin sebebi, Hıristiyanlığın aptalca bir zaman kaybı olduğuna inandığı için onun din adamı olma idealini değiştirmektir. Wallach, *Desert...*, s. 115

¹⁹⁶ GBA.D., 27-30 Nov 1902; 2-30 Dec 1902: Goodman, *a.g.e.*, p.29-30; 22 Ocak 1901'de ölen Kraliçe Victoria'nın yerine geçen oğlu VII.Edward için düzenlenen törendir; Lukitz, *a.g.e.*, p. 32-33.

¹⁹⁷ Ağa Han, XIX. yüzyıl başlarından itibaren Nizari İsmaili mezhebinin son dört imamı için kullanılan bir unvandır. Devrin Ağa Han'ı Sultan Muhammed Şah, İngiliz emperyalizmini desteklediğinden bir dizi nişan, özel konsülde üyelik ve on bir pare top atışı ile karşılanmak gibi maddi ve manevi ödüllerle taltif edilmiştir. Mustafa Öz "Ağa Han", *DİA*, c. 1, s. 453-455.

¹⁹⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 3-27 Jan 1903; 22 Feb 1903; 4-9 Mar 1903; 4,27 Apr 1903; 6-20 May 1903; 1 Jun 1903; GB'den FB'ye 2 Jan 1903; 11 Feb 1903; 2-16 Mar 1903; 7 Apr 1903; 23-30 Jun 1903.

II. OSMANLI COĞRAFYASI SEYAHATLERİ

A. I. Anadolu Gezisi (1899)

Bell 1899 Nisan'ında, Yunanistan ve Marmara'yı kapsayan bir gezi kapsamında Atina'ya doğru yola çıktı. Atina'da Akropol ve Jüpiter Tapınağını gezen Bell, büyükelçilik, İngiliz ve Alman okullarını ziyaret etti.

Nisan sonunda Yunanistan gezisini bitirip 1 Mayıs günü Çanakkale/Kumkale'ye ulaştılar. Çanakkale Boğazı, Gökçeada, Bozcaada ve Truva'yı gördüler. Geceyi Erenköy'de, Bayan Calvert isimli bir Rum kadının evinde geçirdiler. 3 Mayıs Çarşamba günü İstanbul'a ulaştılar ve *Hotel Royal*'e yerleşip ilk iş olarak İskender lahdini ve Ayasofya'yı gezdiler.

6 Mayıs günü Büyükkada'yı gezip 7 Mayıs günü gemi ile Bursa'ya geçtiler ve *Anatolian Hotel*'e yerleştiler. Etrafında Kuran talebelerinin oturduğu, ortasındaki büyük havuzu ile Ulu Camii, "gerçekten görmeye değer" Yeşil Camii, uzun selviler altında Yıldırım Camii ve Selimiye Türbesi gezdikleri mekânlardır. II. Murat Camisi ve türbesi, Uludağ eteklerinden şehir manzarası, ezan ve bülbül sesleri, Bursa'da Bell'i en çok etkileyen motiflerdir.

9 Mayıs günü aynı güzergâhtan İstanbul'a döndüler. Belgrad Ormanlarını gezip pazardan halı aldıktan sonra, *Orient Express* ile 11 Mayıs günü İstanbul'dan ayrılıp Belgrad, Viyana, Prag ve Dresden üzerinden İngiltere'ye ulaştılar.¹⁹⁹

B. I. Ortadoğu Gezisi (1899-1900)

Gertrude Bell'in çöl seyyahı olarak kariyeri, 32 yaşındayken, arkadaşı Kudüs Alman Konsolosu Dr. Rosen'in karısı Nina'dan aldığı Christmas daveti ile başladı.²⁰⁰ Uzakdoğu, Amerika ve Hindistan'ı gezen Bell'in hedefi bu defa Osmanlı coğrafyasıydı. 5 Aralık günü İzmir'e vardı. İngiltere İzmir konsolosu Cumberbatch, Bell'i karşılamak için bir kavas gönderdi ise de Oscar Van Lennep şahsen limana geldiğinden, Lennep'in evine gittiler. Lennep'lerin elinde olan antik malzemenin bolluğu Bell'i çok şaşırttı. İzmir'de tanıştığı Lennep ve Whittall ailelerinin İngiliz, Fransız, Yunan ve Türklerden

¹⁹⁹ GBA.D., 2-30 Apr 1899; 1-22 May 1899.

²⁰⁰ Howell, *a.g.e.*, p. 99-101; Dr. Rosen ve eşi Nina ile Bell, Tahran gezisi esnasında tanışmıştır. Tahran Alman Büyükelçiliğinde görevli olan Rosen'in eşi Nina, Bell'in annesi Florence'ın aynı zamanda Paris günlerinden arkadaşıdır. Goodman, *a.g.e.*, p.15.

müteşekkil, devletleri ve başkentleri olmayan faklı bir Akdeniz milletine dönüştüklerini düşünüyordu.

6 Aralık günü sabah altı buçukta İzmir'den yola çıkıp incir ve zeytin bahçeleri arasından Selçuk'a geldi. İlk dikkatini çeken, Sultan'a ait²⁰¹ geniş topraklardı. Arkeolog Wood'un kazdığı bölgeyi, 25.000 kişilik Epidaurus tiyatrosunu ve Efes'te bulunan Meryem türbesini gezdi.

7 Aralık günü İzmir'den, Amerikan Katolik misyonerlerin ve Rus hacıların da bulunduğu *Rossia* gemisine bindi. 11 Aralık günü Beyrut'a gelip Nehr'ül Kelb'te Asur ve Mısır yazıtlarını inceledi. Ertesi gün Yafa'dan, içinde bir Türk kumandanın da bulunduğu bir grupla Kudüs'e hareket ettiler.²⁰²

Alman konsolosluğu ancak Rosen ailesine yettiğinden ve Bell gelmişken bir kaç ay kalmak istediğinden, *Hotel Jerusalem*'e yerleşti. Halil Doğan isimli hocasından günde altı saat Arapça dersi aldı. Dost edindiği ve ailesine para ödediği Feride Cemal isimli bir kız çocuğu ile de pratiğini geliştirdi.²⁰³

13 Aralık'ta Dominiken manastırını gezip ertesi gün Yafa kapısına gitti. Bir minareye çıkıp Ölü denizi ve Kudüs'ü seyretti. İsa Peygambere ait ayak izleri olduğu söylenen bir kaya, Hz. Ömer Camisi, Baptist John'un doğum yeri olan Ayn Karim, Beytüllahim'de bulunan Rachel mezarları, Ağlama duvarı, Mar²⁰⁴ Elias, Kral mezarları, Bethani Köyü, Mar Saba ziyaret ettiği yerlerdir. 18 Aralık'ta Rus Konsolosluğunda kutlanan Çarın doğum günü partisi, 19 Aralık'ta kutlanan II. Abdülhamit'in doğum günü, 24 Aralık'ta Türk askerlerinin güvenliği sağladığı ve çamur dolu sokaklarda gerçekleşen Christmas ayini, düğün yapan bedevilerin savaş dansını andıran ilginç dansları ilgisini çeken olaylardır.²⁰⁵

Kudüs'te eğlenceli günler sürerken İngiltere'den kötü haberler geliyordu. Hugh Bell, ikinci eşi ile evlenmeden önce Gertrude ve Maurice'e bakan ve uzun süredir hastalığı mektuplara yansıyan Ada Hala ölmüştü. Üvey kardeşi Hugo ağır bir

²⁰¹ II. Abdülhamid, yabancıların toprak mülkiyetini ele geçirmelerini engellemek amacıyla kimi yerlerde toprak satın almalarının önüne bürokratik engeller çıkarttığı gibi kimi yerlerde de Hazine-i Hassa adına geniş arazileri satın alma yoluna gitmiştir. Aysun Sarıbay Haykıran, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler: 1839-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013, s. 113-117.

²⁰² GBA.D., 29-30 Nov 1899; 1-12 Dec 1899.

²⁰³ Howell, *a.g.e.*, p.102.

²⁰⁴ Doğu Hristiyanlık Mezheplerinde "Efendimiz" kelimesi karşılığında kullanılır. Selahattin Satılmış, "XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri", *Belleten*, c. LXXI, S. 261, Ağustos 2007, s. 658.

²⁰⁵ GBA.D., 14-31 Dec 1899.

romatizmal hastalığa tutulurken öz kardeşi Maurice ise Boer Savaşına²⁰⁶ katılmak üzere hazırlık yapmaktaydı.

11 Şubat'ta babasına, Dr. Rosen ve ailesi ile yaklaşık altı haftalık Havran, Doğu Ürdün, Şam, Palmira (Tedmür) gezisine çıkıp dönüşte, Baalbek, Lübnan tepelerinden Trablus ve oradan da Beyrut-Hayfa kıyıları ve Tiber gölü ile bitecek bir gezi planladığını ve bundan sonra eve döneceğini yazıyordu.²⁰⁷

Osmanlı topraklarında ilk defa şehrin dışına çıkıp çöl hayatını tadacağı bu gezisini 19 Mart tarihinde başlattı.

21 Mart günü kahvaltıdan sonra Pisga'daki Siageh tepesinde bulunan kalıntıları ziyaret edip 22 Mart günü Calul, Madeba ve Ziza'dan geçip Beni Sahr yurduna geldi. Ertesi gün çok kalabalık bir asker grubunun da olduğu bir katarla Kerak'a doğru ilerledi. Arazide ilerlediği ilk günlerde sadece geçtiği yerlerin isimlerini ve bitki örtüsünü yazarken tecrübe kazandıkça Petra'da olduğu gibi bölgenin sosyo-ekonomik yapısını da kaydetmeye başladı.²⁰⁸

Çölde ilk fark ettiği şey; haritaların hatalarla dolu olduğuydu. Petra'yı ziyaret etti ve oradan yine Ölü deniz'e dönüp kampını kurduğunda etrafını Çingeneler çevirdi. Bu onun ilk çöl seferiydi ve sıcaktan korunmak için ancak yerliler gibi giyinmesi gerektiğini anlamıştı.²⁰⁹

26 Mart gecesini beyaz kubbeleri ile dikkat çeken Mezar-ı Cafer'de (Kerak yakınları) kurdukları kampta geçirip ertesi gün buğday, incir, kayısı ve zeytinleri ile ünlü Tafiya vadisi üzerinden Buseyra'ya geldi.

Şabak ve Musa vadisinin (Petra) birbirlerine ve hac yollarına göre konumları, kalelerin yollara göre konumları, bitki örtüsü, pınarların ve vahaların yerleri ve birbirlerine uzaklıkları, mesafelerin insan ve katır yürüyüşü ile farkları, bölgede yaşayan

²⁰⁶ Boer kelimesi Afrika'ya sonradan yerleşen ve burayı vatan bilen Hollandalı çiftçiler için kullanılmakta olup bölgede bulunan Transvaal ve Özgür Orange siyasi oluşumları ile İngilizler arasında bir süredir devam eden sürtüşme, 1898-1902 yılları arasında iki defa savaşa dönüşmüştür. Fred R. Van Hartesveldt, *The Boer War*, London 2000, p. 4-9; Christopher Wilkinson-Latham, *The Boer War*, Oxford 1977, p. 4; Nuri Karakaş, "Sina-Filistin Cephesi'nde Britanya Ordusu: Teşkilat ve Kadro", *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVIII, S. 1, 2013, s. 153-154.

²⁰⁷ GBA.D., 2-31 Jan 1900; 5-15 Feb 1900; Kısa sürede Müslüman Araplar ile Hristiyan Arapların konuştukları Arapçanın farklı olduğunu kavramıştır. GBA.L., HB'ye 23 Jan 1900; 11 Feb 1900; GB'den FB'ye 5 Jan 1900; 6 Feb 1900.

²⁰⁸ *Petra'da mukim Mücelli halkının arasında Protestan yok denecek kadar az, 30 aile Latin Kilisesine bağl. 600 kadar aile Grek ise de bunlar toplam nüfusun 1/3 ü bile değildir.* GBA.D., 19 Mar 1900; 20 Mar 1900; 21 Mar 1900; 22 Mar 1900; 23 Mar 1900; 25 Mar 1900.

²⁰⁹ Howell, *a.g.e.*, p. 106-107.

kuşlar ve yabani hayvanlar, bölgeyi iyi bilen insanlar ve kabileleri kaydetti. Bölgede yaşanan siyasal olayları da atlamayan Bell aşiret-devlet ilişkileriyle de ilgiliydi. Üç gün geçireceği Petra ve civarını gezerken, yol üzerinde bulunan kaleler ve Türk askerlerinin konakladıkları kısımları çok ayrıntılı bir şekilde tarif etmiştir.

31 Mart günü Ayn et Tarik, Ğarandal ve Tafila bölgelerinde Roma yolunu takip ederek ilerlediler. Güzergâhın Hac yolu ile kesişen mevkilerini kaydetti. 2 Nisan günü geçtiği Tovane ve El Hasa Vadisi arasında bir damla su yoktu. Zor şartlarda Kerak'a geldiler ve misyonerlere ait bir misafirhaneye yerleşti. 5 Nisan günü Madeba'ya varıp burada Çerkezlerden, askerlerden ve devletten nefret eden Hıristiyan mahkûmlar ile sohbet etti. 7 Nisan'da Beni Hasan ve Advan yurdundan geçip Rumman ve Zerka'ya geldiler ve aynı gün Kudüs'e döndü.²¹⁰

24 Nisan'a kadar Kudüs'te Arapça dersleri, kilise gezileri ve hacılarla günlerini geçiren Bell, Rosen'ler ile on beş günlük Havran, Şam, Palmira'yı kapsayan bir geziye da hazırlanıyordu. İki haftalık dinlenme arasında Kudüs'te yaşadığı en ilginç olay, kilisedeki Latin-Grek kavgalarıydı. Bu kavgalara ve Türk askerleri tarafından nasıl engellendiğine şaşırıp kalıyordu.²¹¹

24 Nisan tarihinde, Konsolos Dr. Rosen, eşi Nina, aşçıları ve yardımcılarını taşıyan beş katırla Kudüs'ten ayrıldılar. Sir vadisine²¹² kadar ilerlediler. Bu mevkilerin birbirlerine göre konumlarını ve uzaklıklarını kaydetti. Abbad kavminin yaşadığı Belka ve Şifa yurdunda bulunan kale ve yazıtları inceledi. Zerka üzerinden Amman'a geldiler. Kervanların arpa taşıdığı yollardan yürüyerek refakatleri için Mahmut isimli bir asker verecek olan Kaymakam'ın yönettiği Dar'a geldiler.²¹³

1 Mayıs günü Busr eş-Şam'a ulaştılar. Busr eş Şam Müdürü, Bell'in tek başına gezmesine müsaade etmeyip yanına bir memur verse de kaleye girip görmeyi başardı.

²¹⁰ Bell, *The Letters...I*, p. 45-49; GBA.D., 26-31 Mar 1900; 1-7 Apr 1900; GBA.L., GB'den HB'ye 25-30 Mar 1900; 2 Apr 1900.

²¹¹ GBA.D., 8-16 Apr 1900; GB'den HB'ye 7-13 Apr 1900; Hristiyan mezhepleri kutsal mekanları paylaşamadıklarından Müslümanların arabuluculuk yaptıkları bir düzen kurulmuştu. Işıl Işık Bostancı, *XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2006, s. 204-205.

²¹² Vadi, "çok dost canlısı" dediği Çerkez topraklarının başlangıç noktası olup, Ruslardan kaçtıklarında Sultan tarafından buraya yerleştirilmişlerdir. GBA.L., GB'den HB'ye 26 Apr 1900.

²¹³ Bell, *The Letters...I*, p.52-53; 29 Nisan günü postanesi olan Irbid'de Rosenlerden ayrıldı. Onlar Tiberya gölünden Kudüs'e dönerlerken, Bell, izinsiz olarak, Busr eş Şam tarafına, doğuya doğru geziye devam edecektir. Artık çöl kıyafetlerine tamamen uyum sağlamıştır. GBA.D., 24 Apr 1900; 25 Apr 1900; 28 Apr 1900; 29 Apr 1900; 1 May 1900; Kefiyesi, elbisesi ve erkeklere mahsus semeri ile erkeğe o kadar benzemiştir ki konuşana kadar kadın olduğu anlaşılmamaktadır. GBA.L., GB'den HB'ye 29 Apr 1900; 30 Apr 1900.

Etrafta gezinen bir Dürzi Şeyhi ile konuşmayı denedi ancak temas kuramadı. Bu sıkı denetim Bell'i kızdırttı ve müdürün Dürziler ile temas kurmasına izin vermeyeceğini anlayınca, o gece yarısı Dürzi topraklarına (Salhad) gizlice girmeye karar verdi.

Gece üçte yola çıktı ve karanlıkta yolunu kaybedip Deyr Zübeyir'de önüne çıkan bir Dürzi'ye "Selamün aleyküm amcamın oğlu" diye hitap edip yolu öğrenerek sabah sekizde Areh'e geldi. Bell'e göre Dürziler sevgi dolu insanlardı.

Dürzi Şeyhi Yahya Bey'in beş yıl Şam'da hapis yatıp üç hafta önce geri döndüğünü duyup onu ziyaret etti. Şeyh, Areh'te hükümetin olmadığını, güvencesi altında istediği gibi davranabileceğini söyledi. Verandada poz veren, "tam bir beyefendi" dediği Yahya Bey'in, resmini çekti. Yahya Bey'den "yallah" kelimesinin "her derde deva" olduğunu öğrendi.

10 Mayıs günü Savarat el-Kebire'ye gelip karısı biraz Almanca konuşabilen Şeyh İbrahim'e misafir oldu ve şeyhin havuzunda sülüklere aldırmaksızın yüzdü. Bölgede dini bir toplantı yapılacağını duyunca "katılabilirsin" dedikleri için beş saatlik bir yolculuğa çıktı. Dürziler davet ettikleri halde -kendi yorumuyla- muhtemelen gelmesini istemediklerinden töreni ertelediler. Bu hayal kırıklığı ile şimdiye kadar Dürzilere övgüler düzdüğü halde bu olaydan kaynaklanan olumsuz algısını tüm Doğu'ya şöyle yükledi.

*"Bir doğulu ile konuşurken çok dikkatli olmalısınız. Asla açıkça hayır demezler. Gerçek niyetlerini satır aralarında okumalısınız."*²¹⁴

11 Mayıs günü öğleden sonra Şam meydanına girdi. *Otel Victoria*'ya yerleşip mektupları için Alman elçiliğine gitti.

Hiç zaman kaybetmeden bankacı dostu fahri Alman Konsolosu Lutticke ile Palmira (Tadmür) rotasını belirledi. 16 Mayıs günü uzun bir yürüyüşün ardından, Sultan Abdülhamit tarafından kervan yollarının kavşak noktasına kurulmuş yeni bir köy olan Nasıriye'ye ulaştı.²¹⁵

Nasıriye'den sonra on iki saatlik yolda su olmadığını biliyorlardı. Zorlu bir çöl yürüyüşünün ardından Karyateyn'e geldi. Fahri konsolos Lutticke'nin mektup gönderdiği Karyateyn'li Feyyaz Ağa'nın Tadmür taşlarından yapılmış evine misafir

²¹⁴ Bell, *The Letters...I*, p. 54-62; Goodman, *a.g.e.*, p.27-28; GBA.L., GB'den HB'ye 3-10 May 1900; GBA.D., 2-9 May 1900.

²¹⁵ Bell, *The Desert...*, p. 134; GBA.L., GB'den F'ye 14 May 1900; GB'den HB'ye 15 May 1900; GBA.D., 11-15 May 1900.

oldu. Ağanın on iki çocuğundan biri İstanbul'da okuyordu ve yolculuğun bundan sonraki kısmı Feyyaz Ağa'nın kardeşi Ahmet'in refakatinde devam etti. Şartlar erkeklerin dayanma sınırlarını dahi zorlarken gece boyunca yürüyüp sabah sekizde, susuzluktan dilleri damaklarına yapışmış halde Ayn'ül Vûl mevkinde öğleye kadar konakladılar. Ayn'ül Vûl ile Palmira arasında tek kaynak olan içi böcek dolu kuyudan "hayvanlar gibi eğilip" ilk defa su içti.

Yolculuğu esnasında Bell, bölge halkının günlük yaşamına uyum sağlamaya başladı. Yerliler için alışkanlık haline gelmiş olan ve içine tütün ve afyon²¹⁶ konulan nargileyi bu yolculukta denedi ve beğendi. Araplar gibi devesine bacağına ayırarak binmeye, deve üzerinde kitap okumaya, uyumaya başladı ki bir defasında uyurken deveden düştü.

Karyateyn'i geçince başlarında Şeyh Muhammed olan beş yüzden fazla siyah çadırdan müteşekkil Hasine kabilesiyle karşılaştı. Şeyh Muhammed'e misafir oldu ve rubaba²¹⁷ dinledi. Kendisi için hazırlanan yemeği yemeden bölgeden ayrılınca, Türk askerleri yerel adetlere göre büyük bir saygısızlık yaptığını ifade ettiler. Hatta şölen için ev sahibine bir hediye vermesi gerektiği söylenince, panikle adamlarından birinin silahını mendiline sararak Şeyh'e gönderdi. Asker yeniden davet edildiği mesajını getirince akşam saat dokuz buçuğa kadar süren bir ziyafet başladı. Yemekte şeyhle bölgenin politik durumu hakkında sohbet ettiler. Bu yemek Bell'e pek pahalıya mal olduğundan, bundan sonraki çöl gezileri için yanına, farklı değerlerde hediyeler alacaktır.²¹⁸

Bu yürüyüşünde "hayatında hiç yaşamadığı duygular" yaşadı. Geceler boyunca yürümekten bitkin düşen Bell, at üstünde gittiği halde uykuya dalıp rüyalar görüyordu. Rüyasında:

Uzun beyaz elbiseli bir adama "Süleyman cinleri nerede hapsetti" diye sordum. Yaşlı adam; "Zamanın ve mekânın sonsuzluğuna" şeklinde cevapladıktan sonra odanın köşesine doğru gitti ve raflardan gözyaşı

²¹⁶ Suriye'de esrar, XI. yüzyıldan beridir bilinmekte ve "haşişiyeye" şeklinde anılmaktaydı. Franz Rosenthal, *The Herb, Hashish versus Medieval Muslim Society*, Leiden 1971, s. 53.

²¹⁷ Kemana benzeyen bir tür telli Arap çalgısıdır. Paul-Gordon Chandler, *Pilgrims of Christ on the Muslim Road: Exploring a New Path Between Two Faiths*, Lanham 2007, p. 15.

²¹⁸ Howell, *a.g.e.*, p. 110-115.

*şişelerine*²¹⁹ *benzer iki şişe su alıp bana gösterdi. “Bunlardan birinde zamanın diğerinde mekanın sonsuzluğu vardır” dedi. Bunun manasını düşünürken atım beni uyandırdı.*²²⁰

Gördüğü rüyayı, Süleyman Peygamber-Seba melikesi Belkıs²²¹ diyalogu ile ilişkilendirdi. 20 Mayıs günü saat onda vardıkları Palmira’da, iki sülfürlü su kaynağından kana kana içerken Arapça konuşan Türk Müdür, Komutan Raşit Bey ve Kadı Şeyh Salih, Bell’i görmeye geldiler. 23 Mayıs’a kadar kaldığı Palmira’yı “Petra’yı saymazsak” dünyadaki en sevgi dolu yer diye övdü. 29 Mayıs’ta Şam’a döndü.²²²

Şam’da birkaç gün dinlendikten sonra 2 Haziran’da Baalbek’e gitmek üzere yola çıktı ve temiz suyu ile meşhur Resülayn’a geldi. Kısa bir süre önce bölgeye gelen Alman İmparatorunun Baalbek gezisiyle ilgili ilginç bir eleştirisi getirmiştir:

*Alman İmparatoru, Baalbek gezisinde ziyaret anısına Jüpiter tapınağına iğrenç bir mermer yazıt²²³ bırakmış. Türkler yazıtı dışarıya koymak istedilerse de o nişlerin kesilerek içine konulmasını istemiş. Tam bir vandallık.*²²⁴

4 Haziran tarihinde Baalbek’ten Beyrut’a gitmek üzere ayrıldı. Baalbek-Beyrut yolunda eşkıyalığı ve hırsızlığı ile meşhur Metavili²²⁵ kabilesinden endişeliydi. Bu endişeye rağmen Doğu hakkında şu satırları kaleme almıştır;

*Çok sürmeden buraya tekrar geleceğim. Bir insan Doğu’nun derununu görürse ondan uzak duramaz.*²²⁶

²¹⁹ Antik dönemde cenaze törenlerinde ölünün yakınlarının ve yas tutmak için kiralanan ağlayıcıların gözyaşlarının toplandığı, sonra da ölüye hediye olarak mezara bırakılan şişeciklerdir. Arkeologların *unguentarium* dedikleri şişelere halk dilinde “gözyaşı şişesi” denir. Mehmet Özhanlı-Murat Fırat, “Side Unguentariumları Işığında Dinin Kapların Kullanım Alanları Üzerindeki Etkileri” *Sosbilder*, S. 23, Mayıs 2011, s. 8.

²²⁰ GBA.D., 20 May 1900

²²¹ Kur’an’da, Neml suresinde Süleyman Peygamber ve Belkıs kıssası anlatılırken Hıristiyanların dinî alanda otorite kabul ettikleri, Yahudilerin kutsal kitabını da kapsayan yazılar koleksiyonu Kitab-ı Mukaddes’te hikayenin başka bir rivayeti yer alır. *Kur’an*, Neml, 27/19-44; Şemsettin Işık, “Hz. Süleyman Kıssası’nın Kur’an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes’teki Benzer Yönleri ve Tahlili”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, S. 8, s. 233-237.

²²² Bell, *The Letters...I*, p. 65-68; GBA.L., GB’den HB’ye 17-23 May 1900; GBA.D., 17-29 May 1900.

²²³ Yazıtın orijinali için; Sean McMeekin, *The Berlin-Baghdad Express*, London 2010, p. 128-129.

²²⁴ GBA.D., 3 Jun 1900

²²⁵ Lübnan’da Baalbek bölgesinde yaşayan Şii bir aşirettir. A. C. Inchbold, *Under the Syrian Sun: The Lebanon, Baalbek Galilee, and Judaea*, New Jersey 2004, p. 163; Kelimenin aslı Mütévâli’dir. Erdoğan Keleş, “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 27, S. 43, 2008, s. 132.

²²⁶ GBA.D., 3-9 Jun 1900.

9 Haziran günü Beyrut'a geldi ve *Hotel Allemand Bleich*'e yerleşti. Yol üzerindeki en yüksek nokta olan Cebel-i Mekmel'e çıkarak Yemune, Hermon ve Humus'un konumlarını not etti. Uğradığı Maruni köylerini ziyaretinde "Marunilerin çok saygın insanlar olduğunu ve çoğunun Amerika'ya göç ettiklerini" yazıyordu.

11 Haziran'da "burası tam olarak Doğu değil, İtalyan kentlerine benziyor" dediği Beyrut'ta yolculuk hazırlığı yapıp ertesi gün *Newhaven* gemisi ile üç saatte Sayda'ya vardı. 14 Temmuz'da, 19 Haziran tarihinde ayrıldığı Kudüs'e ulaştı. I. Ortadoğu gezisi, 1900 Temmuz'u ortalarında sona eren Bell, buradan Londra'ya döndü.²²⁷ (Harita 1: I. Ortadoğu Gezisi)

C. II. Ortadoğu Gezisi, *Batı'dan Doğu'ya* (1905)

Mısır, Arabistan ve Anadolu topraklarını kapsayan gezisi için Bell, 5 Ocak 1905 tarihinde Londra'dan ayrılarak Mısır'ın Port Said limanına gitti. Burada ilk defa *Mısır Mısırlıdır*²²⁸ sloganını duydu.

19 Ocak'ta dört yüz yatılı öğrencisi olan Beyrut Amerikan Kolejini²²⁹ ziyaret etti. Kolej Müdürü Dr. Howard Bliss'in mezhebî bir görüşünün olmadığını, her din ve ırktan öğrenciyi kabul ettiğini yazan Bell'e göre iki yıldır burada görev yapan Dr. Howard Bliss, öğrencilerine 20. "yüzyılın en iyi buluşu olan hoşgörüyü" telkin etmekteydi. Bliss'e göre aynı tanrıya dayalı asgari bir din anlayışı kurulmalıydı ve buna en uygun din Hıristiyanlıktı.²³⁰

Beyrut'ta Alman fahri Konsolosu Lutticke ve eşiyle hac demiryolu üzerine sohbet ettiler. Demiryolu o gün için Maan'a kadar gelebilmişti²³¹ ve hacılar burada toplanıyorlardı. Mısır'da Hidivlik personelinden duyduğu "Bedeviler yolu asla kabul etmeyecekler" iddiasını sorunca "bedevilerin henüz inşaata yaklaşılmaya bile cesaret edemedikleri" cevabını aldı. Lutticke ile sohbetin bundan sonraki kısmı Hayyil

²²⁷ Bell, *The Letters...I.*, p. 73-75; GBA.L., GB'den HB'ye 3-10 Jun 1900; GBA.D., 3-9 Jun 1900; GB'den MKB'ye 31 Jul 1900; GB'den FB'ye 31 Jul 1900.

²²⁸ Araplar arasında *vatan* kavramını ilk defa ortaya atan Mısırlı Tahtavi öncülüğünde Suriye ve Mısır'da millet ve vatan kavramlarının gelişimi için; Soy, *a.g.m.*, s. 176-177.

²²⁹ Osmanlı Devleti topraklarında açılmış yabancı okullar için; Süleyman Büyükkarcı, *Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar*, Konya 1996.

²³⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 11 Jan 1905; GBA.D., 5-16 Jan 1905; Dr. Howard Bliss, Paris Barış Konferansına da katılıp Suriye'nin homojen bir ülke olmadığını tespiti maksadıyla ABD tarafından King-Crane komisyonunun gönderilmesi fikrini destekleyecektir. M. Derviş Kılınçkaya, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Ankara 2004, s. 118.

²³¹ Hicaz demiryolu Mekke'ye ulaşamadı. İstanbul-Medine hattı II. Abdülhamit'in tahta çıkışının otuz ikinci yıl dönümünde 1 Eylül 1908'de hizmete açıldı. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 305.

politikalarına kaydı. Lutticke'den, İbnürreşid'in otuz bin savaşçısı ile Hayyil'den çıkartılmasının çok zor olduğunu öğrendi.

Gertrude Bell bu gezisinde Necit aşiretleri arası güç dengeleri, ittifaklar ve Osmanlı topraklarındaki Alman demiryolu yatırımları konularına çok ilgi duymuştur. Seyyahlar için sadece ayrıntı olabilecek meseleler, onun için kaydedilecek kadar değerliydi.²³²

20 Ocak itibari ile gezintilerine başlayan Bell, ipek üreten dutlarla kaplı Nehr Dumer köyünü, Sayda ve camilerini gezdi. Sayda ile Tyr (Sour) arasında bulunan yolun su kaynakları ve arazi şekillerini kaydetti.

I. Ortadoğu gezisinde haklarında bilgi sahibi olduğu Metavililer bu bölgede oldukça kalabalıktı. Bell'e göre Metavililer, bir Hıristiyan ile aynı bardağı paylaşmayacak kadar fanatik olsalar da ilaç getirdikleri için misyonerlere saygılıydılar. Kendisine Akhab vadisini gezdiren Metavili rehberi, bölge halkının çok fakir olmasını hükümetin aldığı vergilere bağlıyordu.²³³

24 Ocak'ta Hayfa'da Ramsay ile buluştu. Samiriler²³⁴ için kutsal olan Gerizim dağına ziyaret etti. Bölgede yollar konusunda ayrıntılı keşif yapıp bitki örtüsü, rüzgârın şiddeti ve yönünü kaydetti.²³⁵

30 Ocak günü Mark Sykes'in da bulunduğu Kudüs'e geldi. Diplomatik bir görevle Kudüs'te bulunan Mark Sykes eşi ile kaldığı otelde Bell'i öğle yemeğine davet etti. Sykes kendisinin de çıkmayı planladığı Suriye gezisinin rotasından Bell'e bahsetti. Ancak Bell Kudüs'ten ayrıldıktan hemen sonra Sykes, Bell'i "rotasını çalmakla" itham

²³² *Kuveyt ve sahiller dahil Arabistan nüfusu beş milyon. Bağdat Şammarları, İbnürreşid'e karşı Kuveyt ile birleşmişler. Reşidi Şeyhi daha 35 yaşında çok girişimci ve cesur birisi. O bir yabancıya Necit'e girmesine asla izin vermez ki zaten imkânsızdır. Ancak bir şekilde giren de kovulmaz. İbni Suud daha otuzunda. Akabe'de ona yardım etmek için bekleyen yedi İngiliz taburu var. Muhtemel savaş asla bitmeyecek. Çünkü vahalara dağılmış halde sanılandan çok daha fazla insan var. İbnürreşid on bini atlı, gerisi develi elli bin savaşçıyı sahaya sürebilir ancak çoğu marduf. İbni Suud'un ise on, on iki bin kadar savaşçısı var.* GBA.D., 17 Jan 1905; Marduf: Bir deveye iki kişinin binmesidir. Bell, *The Desert...*, p. 66.

²³³ GBA.L., GB'den HB'ye 22 Jan 1905; GBA.D., 20-22 Jan 1905; Bell, küçük baş vergilerini doğru kaydetmişken deve vergisini oldukça abartmış görünmektedir Ünal Taşkın, "Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar", *Turkish Studies*, Vol. 8/5 Spring 2013, s. 791-792.

²³⁴ Yahudilerle benzer inanç ve ibadatlere sahip olan, ancak ayrı bir grup olarak varlığını sürdüren dinî-etnik topluluktur. Mahmut Salihoglu, "Samiriler", *DİA*, c. 36, s. 79.

²³⁵ GBA.D., 24 Jan 1905; 29 Jan 1905.

etti. “İğrenç bir yalancı” diye nitelediği Bell ile araları bozuldu ve bir daha da düzelmedi.²³⁶

O günlerde bölgeden geçen ve -İbni Suud’a karşı- İbnürreşid’e yardıma giden dokuz yüz Osmanlı askerinden endişe ile bahsetti.

5 Şubat’ta Şam, Baalbek, Humus, Hama ve Antakya üzerinden Anadolu’ya geçeceği büyük yürüyüşünü, yardımcıları Hıristiyan Habib ve babası İbrahim, Mark Sykes ile Anadolu’yu dolaşan aşçısı Hristiyan Mikail ve Dürzi Muhammed eşliğinde başlattı.²³⁷

Occident’den Orient’e diye tanımladığı yolculuk ile Eriha’dan Ürdün’e geçti ve Hasaniye Vadisine girdi. Burada yaşayan Hristiyan kadınlar Müslüman kadınlar gibi bütün vücutlarını örtüyorlardı. 7 Şubat günü Tuneyib’e yönelip Belka ovasından geçerek Sir vadisine ulaştı ve aşiretler arası ittifakları kaydetti.

Yeni rehberi Nemrut’tan, Arap kabilelerinin isimlerini²³⁸ kendisine öğretmesini istedi ve aldığı verilerle Arap aşiretleri ve aralarındaki hiyerarşiyi bildiren bir liste hazırladı Nemrut Bell’e, İbnürreşid ile İbni Suud’un anlaşmalarını ve İbni Suud’un Hayyil ve El-Cevf’in İbnürreşid’e ait olduğunu kabul ettiğini, Sultan’ın da bunu tanıdığını söyledi. Bu haber üzerine şu yorumları yaptı.

İbnürreşid yarı akıllı bir mecnun. Olaylardan tecrübe almayı beceremiyor. Nemrut, demiryolunun Maan’dan öteye gideceği konusunda şüpheli. Akabe’ye gidebilir. Mekke’deki dini liderler İstanbul’a çektikleri bir telgrafla belirttikleri gibi demiryoluna karşı olsalar da Sultan’ın Arap ya da Peygamber soyundan olmamasından rahatsız değiller.

9 Ocak günü kendisine “çölün kızı” lakabını takan bedevi Beni Sahr kabilesine misafir oldu.²³⁹

12 Şubat günü rehberi Gablan’ın köyüne geldiklerinde Gablan’ın babası Fellah bin İsa’yı ziyaretinde gece mağaralara sığınan iki Osmanlı askeri buldular. Onlardan,

²³⁶ Goodman, *a.g.e.*, p. 34; Bell Sykes hakkında “karısı Edith kendinden daha zeki” yazarken Sykes, Bell hakkında, “lanet, aptal, kibirli, geveze laf ebesi benzeri sıfatlar kullanıyordu. Jacob Rosen, “Captain Reginald Hall and the Balfour Declaration”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1, Jan., 1988, p. 62. pp. 56-67.

²³⁷ Bell, *The Letters...I.*, p. 115-116; Bell, *The Desert...*, p. 2, 14; Bell, GBA.L., GB’den FB’ye 1-5 Feb 1905; GBA.D., 30 Jan 1905; 1 Feb 1905.

²³⁸ Bell, *The Letters...I.*, p. 114-115; Bell, *The Desert...*, p. 11, 29; *Belka Arapları (Saltiye) ve Hasaniye’ler, Belkaviye gibi bir aradalar. Abadeh de müttefikleri. Sukhur ve Advan arasında da ittifak var. Anaze en kalabalıkları ancak Sukhur kadar cesur değiller. Şu anda aralarında barış var.* GBA.L., GB’den FB’ye 3 Feb 1905; GBA.D., 5-7 Feb 1905.

²³⁹ Bell, *The Desert...*, p. 34-36, 117-118; GBA.L., GB’den HB’ye 9 Feb 1905; GBA.D., 8 Feb 1905.

Necit'te bulunan Osmanlı askerlerinin kaçtıklarını duydular. Gece boyunca Muallakat²⁴⁰, Mısır İngiliz yönetimi ve çölde su çıkarma üzerine sohbet ettiler.

16 Şubat itibarıyla Dürzîlerin yaşadıkları Salhad, Areh ve Süveyde olmak üzere üç önemli yerleşim biriminin bulunduğu Cebel-i Dürüz'a girdi. Havalide bu kadar kolay girmesini, Hristiyan müdürün seyahat izinlerini kolayca imzalamasına borçluydu.²⁴¹ Dürzî Atraş kabilesi şeyhi Muhammed Atraş'ın köyüne misafir oldu ve şeyhle kahvaltı etti. Rehberi Salih ile kaymakam ve Türk mal müdürüne olan yakınlığından, Türk casusu olabileceğini tahmin ettiği Şeyh Nasib'ül Atraş'ı ziyaret etti.

El Mal kasabasında Tiflisli Kaymakam Yusuf Efendi'den, Dürzîlerin Japonları Dürzî zannettikleri için Rus-Japon savaşı ile fazlaca ilgilendiklerini duymuştu. Çadırına misafir olduğu Dürzî şeyhi Nasib'ül Atraş da Bell'e Japonları sorduğu gibi Saleh'e uğradığında konu yine Japonlara geldi. Artık Bell, Dürzîlerin Japonlar ile aynı ırktan olduklarını zannettiklerine emindi. Bu zannın sebebini inançlarındaki bir motifle izah etti. Dürzî inancına göre "Asya'nın en ucundan çıkacak bir Dürzî ordusu bir gün bütün dünyayı fethedecekti." Bell'e göre Dürzîler, Japonların Rusları yenmeleri ve özgürlüklerine düşkünlükleri ile kehaneti birleştirmişler ve sonuca ulaşmışlardı.²⁴²

Dürzîlerin Osmanlılara karşı girişecekleri bir savaş için zengin bir Avrupalı müttefik arama eğiliminde olduklarını, bu yüzden Nasib'in kendisine devamlı "kralla at binip binmediğini, babasının ne kadar zengin olduğunu" sorduğunu kaydetti.²⁴³ Şeyh Atraş'ın casus olduğuna artık ihtimal vermiyordu.

Kendisini eşkıyalar konusunda uyarılara pek kulak asmıyordu:

*Soyguncuların varlıklarına inanmıyorum. Çöl zaten siyah çadırlarla dolu ve tam bir güven ortamı var. Bu çadırlar bölgenin bir gerçeği ve son karakolu. Bunlardan öteye ferman geçemez.*²⁴⁴

Bu sözleri ile hem Osmanlıların çöllerde hükmünün olmadığını hem de kendisini Arapların ve özellikle Dürzîlerin arasından çok güvende hissettiğini ifade eden Bell;

²⁴⁰ Cahiliye devri Araplarının, Kâbe'nin duvarlarına astıkları en beğenilen şiirlerdir. Süleyman Tülücü, "Muallakât", *DİA*, c. 30, s. 310.

²⁴¹ Bölgede yaşayan, Arabistan'ın en iyi develerini yetiştiren ancak çok pis olan Şeraratlar ile Dajalar ve Sukhurlar arasında kan olduğunu ve bu yüzden kız alıp vermediklerini öğrendi. Bell, *The Letters...I.*, p. 118-119; *The Desert...*, p. 44-47, 85; GBA.L., GB'den HB'ye 9-18 Feb 1905; GBA.D., 10-25 Feb 1905.

²⁴² Bell, *The Letters...I.*, p. 121-124; Bell, *The Desert...*, p. 81, 103; GBA.D., 16-17 Feb 1905.

²⁴³ Bell, *The Desert...*, p. 94; Bell, *The Letters...I...*, p.121-124; GBA.L., GB'den HB'ye 20 Feb 1905; GBA.D., 20-22 Feb 1905.

²⁴⁴ GBA.D., 26 Feb 1905.

“başkasının ve devletin canına-malına saldırı; misafire sonsuz hürmet” şeklinde özetlenebilecek çöl kabile felsefesini anlamamış gibi davranmaktadır. 26 Şubat günü Şam’a ulaştı.²⁴⁵

Şehirde bulunan Mark Sykes, o gün Şam’dan ayrılmıştı. Şam’da İngiliz konsolosu ve Arkeolog Richard ile buluşup bölgeye yerleşip su kaynaklarını hızla tüketen ve hayvancılıktan ziyade tarımla uğraşan Çerkezlerle hükümetin desteği ve Arapların Çerkezlerden nefret ettiklerinden bahsettiler.

28 Şubat günü Şam valisi Nazım Paşa’yı Salahiye Mahallesinde bulunan evinde ziyaret eden Bell, valinin Avrupalı terbiye ile eğitilip giydirilen çocuklarından Fransızca şiirler ve piyano dinledi. Hanımefendi; “ırkının bütün özelliklerini taşıyan hoş bir Çerkez’di.” Bell evlerinden ayrılırken Paşa, çocuklarına İngilizce öğretecek Türk adetlerini bilen bir kadın bulamadığını ve bu yüzden mecburen görgüsüz bir Rum kadından Fransızca öğrenmek zorunda kaldıklarını söyledi.²⁴⁶

Bell’e göre Vali Nazım Paşa, İstanbul ile asi Dürzî ve Bedeviler arasına sıkışmış endişeli, sinirli bir adamdı. Demiryolu inşaatı onun zamanında başladığı için yolla ilgili her şey kontrolü altındaydı. Uzun süredir görev yaptığı halde Arapça bilmediği için eleştirdiği valiyle Türkçe konuşmak istemediğinden Fransızca anlaştılar. Sohbetin konusu Rusya idi ve valiye, Rusya’nın her halükarda iki devlet için de tehlike olduğunu söyledi. Rusya her an saldırılabileceğinden, Mısır İngiliz kontrolünde kalmalıydı. Bell’e göre; “İngilizler Kabil’de olmazsa Şam sokaklarında kimse rahat gezemezdi.”²⁴⁷

Validen sonra, 1860 Dürzi olaylarında “Hıristiyanları kolladığından” minnet duyduğu, Cezayir göçmeni Abdülkadir-i Cezayiri²⁴⁸ ailesini ziyaret etti. İbnürreşid ile

²⁴⁵ Bell, *The Letters...I.*, p. 124-125; GBA.L., GB’den FB’ye 23 Feb 1905; GBA.D., 24-26 Feb 1905.

²⁴⁶ Bell, *The Desert...*, p.142; Yavuz, Türk modernleşmesini, en büyük zaafının; modernliği semboller üzerinden değerlendirmesi (*metonimi* –parçanın bütünün yerini alması) noktasından eleştirir. Ona göre Tanzimat modernleşmesi, kadınların piyano çalması ve erkeklerin Fransızca konuşması düzeyinde kalmıştır. Hilmi Yavuz-Burcu Pehlivanoğlu, *Batı Uygarlığı Tarihine Teorik Bir Giriş*, Ankara 2008, s. 156.

²⁴⁷ GB’den FB’ye 3 Mar 1905.

²⁴⁸ Bu aile 1830’larda Fransa’nın Cezayir’i işgaline muhalefet ettiğinden Fransızlarca sürülmüş ve Osmanlılara sığınıp Şam’a yerleştirilmiştir. Bell’in her Şam ziyaretinde görüştüğü bu aile, İslamcı tutumlarından dolayı Lawrence’ın nefretini kazanmıştır. Bazı iddialara göre de bu nefretin sebebi, Lawrence’ın utanç verici özel hayatına fazlaca muttali olmalarıdır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 334; Records of Syria’da yayınlanmış bir ajan raporuna göre, 1917’de, Abdülkadir ve kardeşi, Enver Paşa’ya başvurarak ailelerine iyi bakılması karşılığında ajanlık yapmayı teklif etmişler ve Enver Paşa bunu kabul etmiştir. Abdülkadir Akabe’ye gelip Faysal’ın güvenini kazandıktan sonra Mekke’ye giderek, Şerif Hüseyin’den unvan almış ve Yermük bölgesinde Lawrence’ın trenlere yaptığı saldırıları dolaylı yollardan engellemiştir. Jane Priestland, (Ed.) *Records of Syria 1918-1973*, Vol 1: 1918-1920, Chippenham 2005, p. 613-615.

müttefik Cezayiri ailesinin evinde, portakal ağaçları dikili, mermer tabanlı geniş avlu ve her odayı dolaşan su sistemi, Bell'i büyüledi.

Abdülkadir ailesinden sonra, dostu Selim Tabit²⁴⁹ ile Mustafa es-Sabai'yi ziyaret etti. Bu zat, İran kökenli bir mezhep olan Müşkin Kalem'in²⁵⁰ Şam postnişiniydi. Bell'in tasvirlerinden, güzel yazının mezhebin önemli ritüellerinden olduğu anlaşılır. Sabaî kendi el yazması olan üç kaligrafiyi Bell'e hediye etti. Genelde hediyeye almayan Bell, bunları zevkle kabul etti.²⁵¹

Bell'i evinde misafir etmek için yarışan eşraf arasından sıyrılıp çok görmek istediği Şam Büyük Camiini bir ikindi namazında ziyaret ettikten sonra Şekib Arslan'ın davetiyle hububat pazarında verilen bir şölene katıldı. Şekip Arslan önceleri Bell ile Fransızca konuştu. Davetliler sohbeti dinlemek istediklerini beyan edince konuşma Arapça devam etti. Bell'e göre Şekib Arslan'ın Türk politikaları hakkındaki şu sözleri dinlemeye değerdi;

Dostlarım; yabancı devletlerin Osmanlıların iradesini zedelemesinden kaynaklanan acılar altında eziliyoruz. Osmanlılar, Yunan harbinde olduğu gibi galip gelse bile Batılılar zaferin meyvelerini çalarlar. Asi Arnavutlar üzerine sefer yapıp orayı yeniden fethetmek iyi mi olurdu? Şayet böyle olsaydı tek kazançlı çıkacak olanlar Bulgarlar olurdu. Girit'te Rumların elinde Müslümanlara ne oldu ise Bulgaristan'da da aynısı olacak ve sağ kalamayacaklardı. Bildiğiniz gibi Girit Müslümanları²⁵² şu anda Salahiye Mahallesinde yaşamlarını sürdürmek zorundalar ve Girit onların ayrılmasından sonra acılar içinde.²⁵³

²⁴⁹ Arap milliyetçisi Kahtaniye Cemiyeti'nin dağılmasının ardından Şükrü el Asali ile beraber hareket etmiştir. Mısır ile Suriye'nin birleşmesi için mücadele etmiştir. Ali Bilgenoğlu, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Antalya 2007, s. 81.

²⁵⁰ İran kökenli Bahai (Bâbî) inancından doğmuş ve ritüellerinden biri güzel yazı yazmak olan inançtır. Edward Granville Browne, *A Year Amongst the Persians*, Cambridge 1927, p. 560; Edward G. Browne, *A Traveller's Narrative The Episode of Bâb*, Cambridge 1891, p. 388; Sydney Sprague, *A Year with the Bahá'is in India and Burma*, Los Angeles 1908, p. 13-14.

²⁵¹ Bell, *The Desert...*, p. 144-148.

²⁵² Girit göçmenleri için bkz. Fahriye Emgili, "Tarsus'ta Girit Göçmenleri (1897-1912)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 25, S. 39, 2006, s. 190; 1866 Girit isyanına İngiliz Hariciyesinin bakışı için; Kenneth Bourne, İngiltere ve Girit İsyanı, 1866-69 (Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869)", (Çev: Yuluğ Tekin Kurat) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1, S. 1, 1963.

²⁵³ Bell, *The Desert...*, p. 151-152.

Şekib Arslan'ın bu nutkunu dinleyen Bell'in konuşmaya tepkisi, en az nutuk kadar ilginçtir. Bell, Şekip Arslan'ın sözlerini "tüm söyledikleri o kadar doğru ki kendisini dinlerken Türkiye'nin düşmanlarının bunu duyabilmelerini ve Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki amaçları bakımından derinlikli bir şekilde incelemelerini isterdim" yazmıştır.²⁵⁴ Bell muhtemelen, İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey'in müdahaleleriyle Osmanlı yönetiminin Almanya'ya yaklaşmasından rahatsız oluyordu.²⁵⁵

Nakşibendî Şeyhi Hasan Bey'den bir davet almıştı ve Selim Tabit ile Salahiye Mahallesi'nde bulunan evini ziyaret etti. Şeyh, yeniden evlenebilmek için dört hanımından birini boşadığı yeni Hıristiyan eşi ile Bell'i tanıştırdı.

6 Şubat'ta geldiği Şam'dan, 4 Mart günü Baalbek'e doğru yola çıktı ve Selahaddin Eyyubi'nin kabrine de uğrayarak Baalbek'e ulaştı. Baalbek'te kendisi Amerika'da olan Hıristiyan Yusuf Avais'in eşi Karanfil Hanıma misafir oldu. Karanfil Hanım; "ne zaman Japonlar bir başarı elde etseler Metavililer, "Hıristiyanları buradan süreceğiz" diye tehdit ediyor diyordu.

Japonların Rusları yenmesi Kudüs'te de yankılanıyordu. Adamı Mikail'in anlattığına göre Kudüs'te bazı Müslümanlar Müftü'ye gidip "zaman Hıristiyanları kovma zamanıdır" deyince Müftü "Hıristiyanlara saldırırsanız Avrupalılar buraya gelip her şeyimizi elimizden alırlar ve eskisinden de beter olurlar" demişti. Bell'e göre bölge Hıristiyanları Metavili aşiretinin dörtte biri olduklarından temkinli olmak zorundaydılar. Bell, yörede gezerken validen izin almaktansa Metavili Şeyhi Fellah'ül İsa'dan izin almayı tercih etmiştir.

²⁵⁴ Bell, *The Desert...*, p. 151-152; Şekip Arslan, aslen Dürzi olduğu Bell tarafından da ifade edilen Osmanlı ideallerini benimsemiş Arap şair, edebiyatçı ve fikir adamıdır. Zihnen çağdaşlarından oldukça farklı bir düzeydeydi. Beyrut yakınlarında bulunan daha sonra kaymakamlığını da yapacağı Şuf kazasında 1869'da doğan Şekib Arslan, ailecek Sünnilemişti. Eğitimi Marunî kurumlarında tamamlamış olduğu halde Panislamistti. Şekib Arslan 1916'da Cemal Paşa'nın Şam'da astırdığı Arap milliyetçilerinin idam edilmemesi için mücadele etmiş, infazların sürgüne çevrilmesi için Enver Paşa'ya başvurmuştur. Syed Tanvir Wasti, "Amir Shakib Arslan and the CUP Triumvirate", *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 6, Nov 2008, p. 929; Zekeriya Kurşun, "Şekib Arslan'ın Bazı Mektupları ve İttihatçılar ile İlişkileri", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XV, 1997, s. 602; Arapça yanında Farsça, Türkçe, Fransızca, İngilizce ve orta derecede Almanca bilen Emir Şekib Arslan, İngiltere'nin vaatlerine kapılarak Osmanlılardan ayrılmak isteyen Arap aydınlarına, İngilizlerin sözlerini tutmayacaklarını, Filistin'de bir Yahudi devleti kurdukmak için Arap topraklarını parçalayacaklarını söylemiş, aynı şekilde İngilizlerle anlaşan Hicaz Kralı Şerif Hüseyin'in pişman olacağını, zira onlar tarafından azledilerek sürgüne gönderileceğini ifade etmiştir. Hulûsi Kılıç, "Emir Şekib Arslan", *DİA*, c. 38, s. 151-152.

²⁵⁵ Makedonya islahat meselesinde, yabancı devletler ve özellikle İngiltere'nin devamlı müdahalesiyle Osmanlı yönetimi Almanya'ya yaklaşıyordu. Hale Şıvgın, "Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 43, 2007, s. 5.

Daha önceki gezilerinde Baalbek'i gördüğünden sadece Almanların yaptığı yeni kazıları görüp Baalbek'ten Humus'a doğru yola çıktı.²⁵⁶ Nusayri bölgesine girdiğinde Dussaud'dan²⁵⁷ aktarma yaparak Nusayrilerin Fenikelilerin soyundan gelme ihtimalleri üzerinde durdu. Bölgede Nusayriler hakkında ahlaksızca şeyler duymasına rağmen yörede geçirdiği dönemde elde ettiği deneyimler ve Dussaud'un tespitleri Bell'i Nusayrilerin masumiyetine ikna etti.²⁵⁸

Minarelerini İtalyan *Camoanile* ve *San Gimignano* kulelerine benzettiği Humus'ta, şehrin en zengin adamı Dürüri Abdul Hamid Paşa ve Kadı Muhammed Said El Hani, Bell'i ziyaret ettiler. Sohbetin konusu arkeoloji, Tel Mendel bölgesi, politika ve Rus-Japon savaşıydı. Kadıya göre Nusayriler hoş insanlar olmayıp Halife Ali ve güneşe tapıyorlardı. Kadı Bell'e, Hindu ve Çinlilerin dinlerinin aynı olup olmadığını ve muhteviyatını sordu. Bell, Kadı'ya Budizm'i anlattı. Reenkarnasyondan bahsedince Kadı, Nusayrilerin de reenkarnasyona²⁵⁹ inandıklarını söyledi.

Kadı ile görüşmesinden sonra Humus Protestan kilisesi vaizi Hanna Habbaz'dan "Hanımefendi; eşim ve ben, Tanrı, Mesih ve insanlık adına size her türlü hizmeti sunmaya hazırım, kabul ederseniz ziyaret etmek isteriz" yazan bir kart aldı ve onlarla da görüştü.

11 Mart günü Humus'tan yola çıktı. Kafilelerinde bulunan Kürt zaptiyeler refakatlerinde Selemiye'li iki mahkûm götürüyordu. Askerlerin önce Cebel-i Nusayriye sonra da Trablusşam hapisanesine götürecekleri iki mahkûm, İsmailî inancına mensup iki asker kaçağıydı.

Kürt zaptiyelerden biri, Bell'e mahkûmların Allah'a inanmayıp Hindistan'da yaşayan bir dişi tanrıya taptıklarını, yaşayan tanrıların her yıl bölgeye ulaklar göndererek en fakirlerinden bile ücret topladıklarını söyledi. Mahkûmlarsa Müslüman olduklarını söylüyordu. Bell'in yanına süzülen mahkûmlardan biri "Hindistan'a seyahat ettiniz mi?" diye sorduğunda bunu olumlu cevaplayınca "Kral Muhammed'i duydunuz mu" diye sordu. Bunun üzerine Bell, mahkûmların Kral Muhammed (Melik

²⁵⁶ Bell, *The Desert...*, p. 157-168; GBA.D.,4-5 Mar 1905.

²⁵⁷ René Dussaud, *Histoire et religion des Nosairis*, Paris 1900.

²⁵⁸ Bell, *The Desert...*, p. 171-175.

²⁵⁹ Adana ve Hatay bölgesinde yaşayan Arap Alevi Türk vatandaşlarında bu inanç motifine rastlanır. Mustafa Ünverdi, "Kuranda Ahiret İnancı Bağlamında Adana ve Hatay Bölgesindeki Tenasüh ve Reenkarnasyon İnançlarının Değerlendirilmesi", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S. 2, Temmuz-Aralık 2004, s. 289.

Muhammed) dediği din büyüklerinin Ağa Han olduğunu anladı onunla Hindistan'da tanıştığını söyledi.

İsmi Hudr olan mahkum Bell'e "o büyük bir Kral değil mi?" diye sorunca mahkuma acıdı ve kendileri burada perişan bir hayat sürerken en son Londra'da gördüğü Ağa Han'ın *Marlborough Club*'ta kaldığını hatırlayarak adamı hayal kırıklığına uğratmamak için fazla bahsetmedi. İsmaililer için "Haşhaşilerin günümüzdeki temsilcileri" diye yazdı.

Tel Mendil civarına ulaştığında bölge aşiretlerine eğilerek Hasene aşiretinin güneydekilere ikinci sınıf muamelesi yaptıklarını, hasattan sonra Anazelerin bölgeye gelerek develerini yadıklarını, Kalat'ül Hüsn mevkiine vardığında ova köylerinin Hıristiyan, merkezinin ise Müslüman ve Hıristiyan karışık olduğunu kaydetti. Bölgede dillerini unutmuş, Arapçayı Kürt aksanıyla konuşan göçebe Kürtler de vardı. Kalat'ül Hüsn kalesi ve kilisesini gezdi. Bell'e göre buraların Müslüman ahalisi hükümet ve Türklerden nefret ettiklerinden, Mısır'da olduğu gibi bir İngiliz idaresini kolayca tercih edeceklerdi.

Kalat'ül Hüsn Kaymakamı Mısır asıllı Rafiazade Abdülhamit Bey'in davetini kabul eden Bell, misafirperverliğinden çok memnun kalıp eşi ile de tanıştı. Kaymakam, ilk eşinin vefatından sonra Trablusşam'da misyoner okulundan mezun olmuş Hıristiyan bir kızla evlenmişti ve İngilizce bilen Sit Feride isimli bu hanım, o günlerde *Last Days of Pompei*'yi Arapçaya çevirmekteydi. Devlet adamlarının geceleme taleplerini genelde reddeden Bell, Sit Feride'yi kırmayıp Kaymakam'ın evinde bir gece kaldı.

Bell, gezisinin bu kısmında Suriye köylüsünün mali durumu hakkında malumat verir. Bölgede yaşayan en fakir çiftçi, 7-11 sterline karşılık gelen 1.000-1.500 kuruş kazanıyordu. Rakam çok düşük olsa da, insanların paraya ihtiyaçları olmadığını, bu parayla da kişi başına düşen vergi ve askerlik bedelini ödeyebildiklerini yazmıştır. Evlerini kendi elleriyle yapan halkın satın almalarını gerektirecek mobilyaları da yoktu. Kıyafet ihtiyaçları iki çift keten gömlek, yün bir palto ve başlarına da pamuklu bir sargıydı.²⁶⁰

17 Mart'ta ulaştığı Hama'da, büyük camiye gezip, nehir içindeki "büyüleyici" evleri Firenze'ye benzetti. Derviş Afgan Efendi'den, şehri yöneten dört büyük Müslüman ailenin; Barazi, Teyfur, Kilâni ve Azamzadeler olduğunu öğrendi. Bölgede

²⁶⁰ Bell, *The Desert...*, p. 180-207; GBA.L., GB'den HB'ye 7- 10 Mar 1905; GBA.D., 11-12 Mar 1905

devlet otoritesi olmadığını, iktidarın yerel sülalelerin elinde olduğunu anlatırken doğuya mahsus hikâyelere başvurmuştur.

Hama'da Müslümanlar, sayıca az olsalar da Hıristiyanlara düşman değillerdi. Zengin Müslümanların gelirleri yıllık 6.000 sterlinden fazlaydı. Şehirde bin kadar dokumacı olduğunu ve bölgeye demiryolu geldiğinden beridir fiyatların çok yükseldiğini yazdı.²⁶¹ Şehirde bulunan Bedevi Mahallesi, Hadir ve Ebul Fida²⁶² türbesini ziyaret etti.²⁶³

Bell, Alman, Japon ve Rus seyyahlara da rehberlik etmiş olan Hacı Mahmud'tan Sincar İsmailileri²⁶⁴, Nusayriler²⁶⁵ ve Çerkezler²⁶⁶ hakkında yerel dedikodular dinledi ve özenle kaydetti.

²⁶¹ Bell, *The Desert...*, p. 223-224; Örneğin; bir koyunun fiyatı on kat yükselmiştir. GBA.L., GB'den HB'ye 17 Mar 1905; GB'den FB'ye 18 Mar 1905; GBA.D., 17 Mar 1905.

²⁶² Ebü'l-Fidâ' el-Melikü'l-Müeyyed İmâdüddîn İsmâil b. Alî b. Mahmûd el-Eyyûbî. Selahaddin-i Eyyubi'nin soyundan gelen, Hama'yı bir dönem yönetmiş, ilim adamı ve siyasetçidir. Abdülkerim Özaydın, "Ebü'l-Fidâ", *DİA*, c. 10, s. 320.

²⁶³ Bell, *The Desert...*, p. 230.

²⁶⁴ *İsmaililer (İsmaili kelimesinin çoğulu için bölgede Semavili kavramı kullanılmaktadır) Ağa Han'a taparlar. Receb ayının yirmi yedisinde doğan kızlar Tanrı'nın hülul ettiği (bedene büründüğü) bedenler sayıldıklarından Roza ismi konulur. Hiç çalıştırılmazlar, saçları ve tırnakları kesilmez. Evlenmelerine izin verilmez. Her İsmaili erkeği üzerinde, Roza'dan ya bir elbise parçası ya da saç teli gibi bir parça taşıyarak ona saygı duyduğunu gösterir.* Bell sohbetin bu kısmında "eğer kız evlenmek isterse" diye sorunca imkansız, o bir tanrı olduğundan hiçbir erkek onunla evlenemez" cevabını aldı. *İsmaililerin kutsal kitapları vardır ancak henüz hiçbir Avrupalı seyyah ele geçirememiştir. Mahmud'un gördüğü bu kitapta Roza için yazılmış ilahiler vardır.* Bell, *The Desert...*, p. 230-239; GBA.D., 18 Mar 1905; Bell'e göre bu Tanrı-kız inancı, Astarte tanrısının bölgedeki bir formudur. Ugarit kayıtlarına göre rüzgâr tanrısı Ba'l, karısı Astarte ile Ken'an panteonunun temelini teşkil ediyordu. Suat Yıldırım, "Ba'l", *DİA*, c. 4, s. 553.

²⁶⁵ Nusayri bölgesinde vergi memurlarına refakat ederken fırtına nedeniyle bir köye sığınmak zorunda kalan Hacı Mahmud şunları anlatmıştır: *Sığınmak zorunda kaldığım bir Nusayrinin evinde sabah kalktığımda evde kadınlardan başka kimsenin olmadığını gördüm ve dedim ki; "Allah ve Peygamberi Muhammed aşkına. Bu nasıl bir misafirperverlik. Bize bir kahve ikram edecek bir erkek yok mu?" Kadın da bana "erkeklerimiz Şeyhimizin yanında. Ne yaptıklarını bilmiyoruz ve bizi de oraya almıyorlar" diye cevap verdi. Önceki akşam, kadınlar sır saklayamadıkları için onlara dini bilgi öğretmediklerini söylemişlerdi. Evden çıkıp şeyhin evine gittim ve sessizce pencereye yaklaşarak içeride ne yaptıklarına baktım. Aman Tanrım ne göreyim! İçi şarap dolu bir kap ve boş bir sürahi etrafında toplanmışlar. Şeyhin boş sürahiye sorular sorduğunu ve sürahinin de cevap verdiğini gördüm. Leydim bu düpedüz sihirdi. Onlara bakarken biri başını kaldırdı ve beni gördü. Tam beni döveceklerinde "şeyhim ben sizin misafiriniz değil miyim?" diye bağırdım. Ben böyle deyince şeyh adamlarını durdurdu ve benim ayaklarıma kapanıp eteğimi öperek "ey Hacı: Ne gördüğünü kimseye anlatmazsan sana on mecdiye veririm" dedi. Leydim bu hikâyeyi sizden önce hiç kimseye anlatmadım.* Bell, *The Desert...*, p. 230-239; GBA.D., 15 Mar 1905.

²⁶⁶ *Leydim Çerkezlere yeter ki para ver. Para için babaları evlatlarını, evlatları da babalarını keserler. Bir defasında Trablusşam'dan Humus'a geliyordum. Yolda yaya bir Çerkez gördüm. Hiç yaya yürümediklerinden nedenini sordum. "Atım çalındı ve korktuğum için yoldan gidiyorum" dedi. Adama acıyıp "benimle Humus'a kadar gelebilirsin" dedim. Kılıcı olan bir Çerkez'e asla sırt dönülmeyeceğinden önümden yürümesini istedim. Biraz ilerleyince tarlada çalışan bir adam gördük. Onun yanına giderek bir müddet konuşup adamı öldürecekmiş gibi kılıcını kaldırdı. "Adam sana ne yaptı ki?" dedim. "Ben açım, yemek istedim ama vermedi" diye cevaplayınca "adamı bırak ben sana vereceğim" dedim. Adama ekmeğimin, köftemin ve yanımdaki portakalların yarısını verdim. Bir dereye*

Yolu, Anadolu'dan gelen hac yoluyla²⁶⁷ kesişince Osmanlıların Emir'ül Haccı Abdurrahman Paşa'dan bahseden Mahmut, hac yolu hakkında şu bilgileri vermiştir;

*Osmanlıların bölgeye gönderdikleri paraları almak için bütün kabileler mevsim boyunca yol üzerine dökülürler ve “Ey Abdurrahman Paşa; ver bize nasibimizi” diye ağlarlar. Emir'ül Hac onlara para ve aynî yardım yapar. Yolculuk Maan'dan Medain Salih'e on gün, buradan Medine'ye on gün, Medine'den de Mekke'ye on gün sürer. Son bölüm Mekke Şerif'inin entrikaları yüzünden en tehlikeli yeridir. Şerif ile Araplar hacılardan çaldıklarını paylaşırlar. Yürüyüş uzunluğu son gün otuz saat olmak üzere on beş-yirmi saat arasında değişir.*²⁶⁸

Yahudi Beni Şaban kabilesi mensubu rehberi ile Halep'e ulaştı. Halep Konsoloslughuna uğrayıp mektuplarını aldıktan sonra yüz kadar dervişin bulunduğu Mevlevi Tekkesine gidip sema izledi. Konsolosluk dragomanı Şellun ile görüşmesinde, bölgedeki demiryolu yatırımları hakkında bilgi aldı. Dragomanın anlattığına göre;

*Demiryolu imtiyazı önce Fransızlara verilmiş ve Şam-Hama-Halep-Birecik hattı için biletleri bile bastırmışlar. Ancak Almanlar Bağdat hattı imtiyazını alıp Kilis-Halep hattını da ele geçirmişler. Üç yılda ancak Ereğli'nin doğusuna sadece dört saatlik yol yapabilmişler. Söz verdikleri kilometre garantisini yerine getirememişler ve devam edeceklerse borca ihtiyaçları var. Kilis'ten Musul'a kadar uzanmayı planlıyorlar ama bu devasa bir uzaklık. Halep bir limana ihtiyaç duyduğundan en mantıklı hat Adana-İskenderun-Halep güzergahı. Fakat düşman devletlerin içeri kolayca içeri girebilecekleri böyle bir hatta devlet asla evet demez. Bu nedenle Halep durgunluğa mahkûm. Hükümetin de beş parası yok. Bu yüzden Yemen'e gitmek üzere gelen askerler ve trenler bir aydan fazladır burada yatıyor.*²⁶⁹

geldik ve atımı sulamak için durdum. Su içerken, adamın atıma binmeye çalıştığını gördüm ve kılıcımla onu düşürdüm. Kendisine babalık yaptığım bu adamı Humus'ta hükümete teslim ettim. Allah belalarını versin işte Çerkezler böyledir. Bell, The Desert..., p. 230-239; 1860'lardan 1920'li yıllara kadar gelen süreçte, Kafkasya'dan Rus baskısı nedeniyle Türk topraklarına göçen, tarımla uğraşan Çerkezleri, Osmanlılar Hama, Humus ve Golan tepelerine yerleştiler. Günümüzde 90-100.000 civarında bir nüfusa eriştikleri hesaplanmaktadır. Orsam, Suriye Çerkezleri, Orsam Rapor No: 130, Ankara Kasım 2012, s.7.

²⁶⁷ Hac yolu güzergahı için; Münir Atalar, “Hacc Yolu Güzergahı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)”, OTAM, S. 4, 1993, s. 44-45.

²⁶⁸ Bell, The Desert..., p. 230-239; GBA.D., 18-24 Mar 1905.

²⁶⁹

Halep'te, Kudüs eski Mutasarrıfı Vali Kazım Paşa'yı evinde ziyaret etti. Vali ve eşi Fransızca konuşabiliyorlardı. Vali Bell'e, "burada ne aradığını" sorunca Bell, "bizim için iki yer çok önemli" dedi. Daha sözü bitmeden vali "Mekke ve Medine değil mi" deyince "hayır" cevabını verip "Aden ve Kuveyt ki ikisini de ele geçirdik" diye cevapladı.²⁷⁰

Bell, Halep'e sürülmüş²⁷¹ çok sayıda Osmanlı paşasıyla görüşüğünü söylese de isim vermemiştir. Bell'e göre paşalar liberal ve milliyetçi ancak örgütlü değillerdi. Sultan öldüğünde İstanbul'a dönseler bile, gider gitmez kişisel kavgalara girişeceklerinden bu sürgün paşalardan umudu yoktu.

Halep'te bunlardan başka idari görevle sürülen paşalar da vardır. Bunlara, Nazım Paşa ve Muhammed Ali Paşa'yı örnek vermiştir. Muhammed Ali Paşa'nın İstanbul'da tanışıp evlendiği İngiliz asıllı Brixton'lu eşi ile de görüştü. İngiliz kadın Hıristiyan olduğu halde "paşa'nın hanımı sokakta açık geziyor" demesinler diye örtülü dolaşmaktaydı.²⁷²

5 Nisan'da Salkın'de Hemedan'lı Kahyazadelerden Çerkez asıllı Muhammed Ali Ağa'ya misafir oldu. Muhammed Ali Ağa, Bell'i ağırlama konusunda hiçbir masraftan kaçınmazken yetiştirdiği zeytin ve diğer tarım ürünlerinin satışının kadı ve vali tarafından engellendiğinden şikâyetçiydi. Uzun uzadıya bu şikâyetlerini anlatırken huzura çıkan fakir bir köylü borcu için yalvararak birkaç gün vade istedi. Ağa köylüyü huzurundan kovdu ve derhal parayı getirmese bütün ailesini hapsedip açlıktan öldüreceğini söyledi. Bell'in yanında bulunan Necip ve Mikail, Ağa'nın köylülerin arazilerini gasp eden bir zorba ve civarın güzel kadınlarına göz koyan bir ahlaksız olduğunu söyleyince Bell onlara ilginç bir soru yöneltti;

*Seyahat ettiğim süre boyunca memleketinizde zengin-fakir çok insan tanıdım ve varlıklı insanlar hep fakirleri eziyorlar. Benim ülkemdeki zenginlerinde hepsi çok erdemli insanlar değildir ancak eşkıya da değildirler. Siz Dürziler ya da Kürtler elinize imkân geçtiğinde yine bir zalim şeyh olmayacak mısınız?*²⁷³

²⁷⁰ Bell, *The Desert...*, p. 261-265; GBA.D., 25 Mar 1905; 26 Mar 1905; 27 Mar 1905.

²⁷¹ Ceza olarak sürgün, suçlunun bulunduğu yerden başka bir mahalle belirli bir süre (muvakkaten) uzaklaştırılmasıdır. Osman Köksal, "Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları", *OTAM*, S. 19, 2006, s. 287-293.

²⁷² Bell, *The Desert...*, p. 267-272; GBA.D., 29-31 Mar 1905; 1-3 Apr 1905.

²⁷³ Bell, *The Desert...*, p. 312.

Mikail Bell'e, Avrupa'da devlet otoritesinin insanların birbirlerine zulmetmelerine mani olduğunu, burada ise adalet olmadığından güçlülerin zayıfları ezdiğini söyleyip "en azından ben Ağa'nın ekmeğini yemedim" deyince Necip ve Bell utandılar.

6 Nisan günü Asi nehrini kayıkla geçerek Antakya'ya ulaştı. Antakya'da bir Şam Yahudi'si İngiliz Konsolos Yardımcısı Duwek ile buluştu. Antakya'yı, meyankökü²⁷⁴ ticareti yapan İngiliz asıllı tüccar Orr ile gezdi. Satın alması için çok fazla antik parça getirildi ama metal para biriktirmeyi hobi haline getiren Rıfat Ağa'nınkilerden başkasını almaya değer bulmadı. Rıfat Ağa'nın elinde Bizans, Sicilya ve Selevkos serileri vardı. Bell'e göre şehir "Türk idaresinde olmasına rağmen" ekonomik olarak canlıydı.

Harbiye'yi gezip aşçısı Mikail ve zaptiyesi Tahir eşliğinde askeri bir merkez dediği Süveyde'ye (Samandağ) geldiğinde, ilk defa tezkere soruldu. Tezkere soran "sarhoş" zaptiyeye pasaportunu veremedi zira kendi ifadesine göre pasaportunu Cebel-i Zaviye'de ceketiyle beraber²⁷⁵ kaybetmişti. Zaptiye bir müddet zorluk çıkartıp bağırıp çağırdıktan sonra gitmesine izin verdi. Bell'e göre bu zorluk çıkarmanın nedeni bölgede Ermenilerin yabancılar ile temasına engel olma isteğiydi.

Bell 1905 Suriye-Filistin seyahatlerini yazdığı ve 1907'de basılan *The Desert and the Sown* isimli kitabına Antakya'da son vermiştir. Çukurova üzerinden Konya'ya kadar yaya, oradan da trenle İstanbul'a gitmiş ancak bu kısmı eserine almamıştır.²⁷⁶

13 Nisan günü vardığı ve perişan bir yer diye nitelediği İskenderun'da, İngiliz Konsolos Yardımcısı Catoni²⁷⁷ ve Amerikan Konsolos Muavini Lorimer ile görüştü.

Payas, Toprakkale, Osmaniye, Kadirli üzerinden 23 Nisan'da Adana'ya geldi. Önüne çıkan kiliseleri isim isim kaydeden Bell, Toprakkale, Yılanlıkale gibi müstahkem mevkileri de not aldı.

Adana'da, zengin bir Rum olan Konsolos yardımcısı Dimitri Trepani tarafından karşılandı ve köprünün yanındaki en iyi otele yerleşti. Kürt olduğunu söylese de

²⁷⁴ Gıda olarak ve kimyada kullanılan meyan kökü, yüzyıl boyunca bölgenin önemli gelir kaynaklarından. Ghilleen Prance, Mark Nesbitt, (Ed.), *The Cultural History of Plants*, London-Newyork 2005, p. 220.

²⁷⁵ Anılarında ve kitaplarında pasaportunu kaybettiğine dair bir ayrıntı vermediğinden muhtemelen zaptiyeye vermek istememiştir.

²⁷⁶ Bell, *The Desert...*, p. 312- 340; GBA.L., GB'den EB'ye 10 Apr 1905; GBA.D., 4-11 Apr 1905.

²⁷⁷ Mösyö Agustín Catoni, İngiltere'yi Halep'te temsil ettiği gibi İsveç, Norveç ve Hollanda Devletlerini viskonsolos, Yunanistan'ı ise maslahatgüzar seviyesinde temsil ediyordu. Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Mehmet Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Ankara 2007, s. 546.

Türkçeden başka bir dil konuşmayan Vali Bahri Paşa'nın altı yıllık faaliyetlerini övgü ile kaydetti. Adana istasyon binasını da ziyaret eden Bell, bölgedeki İngiliz ve Belçika demiryolu yatırımları hakkında bilgi aldıktan sonra 24 Nisan günü Tarsus'a²⁷⁸ geçti.

Tarsus'ta eski Süryani kilisesi, Ermeni kilisesi, Amerikan kilisesi ve Nur Camisini ziyaret etti. Bölgede ticaretle uğraşan Lloyd'dan demiryolu yatırımlarının perişan durumda olduğunu duydu.

Lloyd Bell'i, bundan sonraki seyahatlerinin değişmez uşağı Fettah'la tanıştırdı. Fettah, konsolos Catoni ailesine çalışan bir kavastı. Fettah'ın okuma yazması yoktu ve neşeli bir insandı. Fettah hakkında şu satırları yazdı.

*Fettah, şimdiye kadar gördüğüm en iyi uşak ve aşçı. Yemeğim ve yüklerim hep hazır. Bir yazıtı okurken benim kadar heyecanlı. On yaşından beri katırcılık yaptığından Halep-Bağdat-Van arasını avucunun içi gibi biliyor.*²⁷⁹

26 Nisan günü, askerleri Ali Onbaşı ve kardeşi Mahmut eşliğinde *Soli Pompeipolis* harabelerini gezdikten sonra Mezitli Çayı'na yöneldi. Ertesi gün Yörük çadırları arasından kendisine ikram edilen ve “asla para teklif edilmemesi gereken” ayran ve süt ikramlarını kabul edip Lamas kalesine kadar yürüdü. 28 Nisan günü Kanlıdivane'ye gelen Bell, her ne kadar kale kalıntıları için bazen içeri girse de genel de kıyıda yürüdü. 29 Nisan günü Korikos kalesi ve Ermeni kalesi dediği Kız Kalesine ulaştı. Bir mecediyeye kayık kiralayarak adayı gezdi.

Kız Kalesi'nde kıyıyı terk edip içeriye yöneldi. Uzun yürüyüşte açlıktan bayılmak üzereyken, ikramlarını zevkle kabul ettiği Ermenek Yörüklerine rastladı. Olba'da bulunan Venüs ve Zeus Tapınak kalıntılarını gezdikten sonra Karaman'a yönelip 3 Mayıs'ta bu yolun en önemli durağı ve güzel bir su kaynağı bulunan Mara'ya (Kırobası) geldi. Gödet Çayı ve bölgedeki tek su membaı olan Ebuçeç Çeşmesinden geçip Karaman'a ulaştı.²⁸⁰

Karaman'da ilk iş olarak demiryolunun durumunu inceledi. Demiryolunun Karaman'dan geçmesi şehre yaramış ancak fiyatlar yükselmişti. Bir önceki yıl İstanbul'a dört yüz vagon tahıl gönderilmişti. Yükleme ve navlun (taşıma) fiyatları hala

²⁷⁸ Bell'in sanki bir Hıristiyan şehri gibi lanse ettiği Tarsus'un, % 95.17'si Müslüman'dı. Abdullah Poş, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus'ta Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, S. 2008, s. 597.

²⁷⁹ Bell, *The Letters...I.*, p. 140-142; GBA.L., GB'den HB'ye 13 May 1905; GBA.D., 23-25 Apr 1905; 2 May 1905.

²⁸⁰ GBA.D., 26-30 Apr 1905; 1-5 May 1905.

çok yüksekti ve Haydarpaşa'ya gidecek bir vagon yirmi beş sterline yüklenmekteydi. Bu yüzden tren taşımacılığı hala deve kervan ticareti ile rekabet edememekteydi.²⁸¹ Yürüyüşünü Karaman'da sonlandıran Bell, kendisi için üç, Fettah için bir mecediye ödeyerek Konya'ya trenle gitti.

Karaman'dan Konya'ya trenle dört saatte varıp önce Alman Konsolosu Loytved ile görüştü. Loytved'in ardından İstanbul'da yaptığı yayınlar yüzünden sürülen Tefvik Paşa²⁸² ile görüştü. Bell, Tefvik Paşa'yı değişim için hiçbir şey yapmayıp cesaretsizlik ve kadercilikle suçlarken, Loytved; aydınların değişim için gönülsüz olduklarını, her ne olursa olsun şimdiki kadar kötü olamayacağını ve bir bombayla her şeye son verilebileceğini söylüyordu. Bomba ile öldürülecek olan Sultan II. Abdülhamit'in alternatifi ise "dördüncü sırada bekleyendi."²⁸³ Bu sohbetten iki buçuk ay sonra 21 Temmuz'da Sultan'ın Cuma namazında²⁸⁴ bir bombalı saldırıya uğraması ve bombanın konulduğu arabanın bu iş için Avusturya'dan ithal edilmesi düşündürücüdür.²⁸⁵

²⁸¹ Taşımacılıkta demiryolu-kervan rekabetinin hala yaşanıyor olması ve dengenin kervanlar lehine olması Konya'ya özgüdür. Yerel tüccarın İstanbul pazarındaki rekabetten korkması, güneydeki fiyatların cazipliği ve Konya'ya kadar develerle gelen ürünün İstanbul'a trenle taşınması esnasında fiyatların daha da artması etkili olmuştur. Ayla Efe, "Almanya'ya Verilen İkinci Demiryolu İmtiyazı: Hububat Hattı", *OTAM*, S. 18, 2005, s. 113.

²⁸² 1894'te Şura-yı Devlet Bidayet Mahkemesi azası iken icraatının devlet işlerine uygun olmadığı gerekçesi ile 1900'de Konya'ya sürülen Ebüzziya Tefvik'tir. Mustafa Canelli, *Tanzimat Aydınlarından Renkli Bir Sima: Ebüzziyâ Tefvik Bey*, Ankara 1994, s. 30-32; Sürgün yıllarında Konya vilayet gazetesine imzasız yazılar yazdı. Ziyad Ebüzziya, "Ebüzziya Mehmed Tefvik", *DİA*, s. 376.

²⁸³ GBA.D., 7 May 1905; Bu tarih itibarıyla I. Velihaht Mehmet Reşat, II. Velihaht Yusuf İzzettin Efendi, III. Velihaht Mehmet Vahdettin ve "dördüncü sırada bekleyen" 1924'te halife ilan edilecek olan Abdülmecit'tir. Alaattin Uca, "II. Abdülhamit Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir'in Osmanlı Velihahtları ile İlişkileri", *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15 (24), 2013, s. 98; Bu tarihte ikinci velihaht olan Yusuf İzzettin Efendi, babası Abdülaziz gibi şüpheli bir ölümle 1 Şubat 1916 tarihinde hayatını kaybetmiştir. Tahsin Yıldırım, *Velihaht Yusuf İzzettin Efendi*, İstanbul 2006, s. 123; Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, 5. Baskı, Ankara 2001, s. 217.

²⁸⁴ Bell gezi sonunda İstanbul'da gittiği Cuma selamlığını şöyle anlatmıştır: *Cuma Selamlığına sabahtan gittim. Müthiş bir manzara. Tören kıyafetleri ile askerler yolun kenarına dizilmişler. Önemli insanlar ve generaller de kapının önünde. İmam siyah cübbesi ve sarı terlikleri ile belirdi ve selam verdi. Tören kıyafetli, siyah saray kölelerinin çevrelediği saray kadınları üç araba ile geldiler. Sultan yokuşun başında görüldüğünde müezzin de ilahiye başladı. Sultan'ın arabası iki doru Arap atı tarafından çekiliyordu. Memurlar ve köleler arasından geldiler. Yaşlı ve şişman bir adam. Yüzünde derin çizgiler var ve üzgün bir eda ile bakıyor. Caminin içine girdiğinde beyaz cübbeli bir imam onu selamladı. Çıktığında arabasını tam bir hanedan asaleti içinde sürerek alkışlar arasında ilerledi.* GBA.D., 26 May 1905.

²⁸⁵ Mustafa C. Hocoğlu, "Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)", İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2006, s. 33-34.

Konya ekonomisinin demiryolundan sonra²⁸⁶ oldukça canlandığını yazan Bell, Ereğli ötesinde inşaatın durduğunu, Demiryolu Konya Direktörü Even Zander'in bölgeden ayrılıp yerine İsviçreli Fransız Huguenin'in refakat edeceğini kaydetti.²⁸⁷

Mevlana dergâhını ziyaret edip Vali Faik Paşa ile tanıştı. Konya günlerini Meram ve Sille'de geçirip 11 Mayıs günü Karadağ'a döndü. 14 Mayıs'a kadar Binbirkilise'yi fotoğrafladı.

15 Mayıs günü trenle “perişan” dediği Ereğli'ye gitti. İvriz ve Arıkören bölgelerini gezdikten sonra Konya'ya döndü. 18 Mayıs'ta Konsolos Loytved ile yediği akşam yemeği gündemi demiryolu imtiyazını alan Almanlardı. Bell, Almanları, demiryolunu Ereğli'den öte götürmemeleri²⁸⁸ ve çalışan personelin çoğunun Fransız olması nedeniyle başarısız buldu.²⁸⁹

19 Mayıs günü, atını Konya İstasyon Şefine on dokuz sterline satan Bell, Afyon üzerinden Eskişehir'e geçti ve *Tadya Hotel*'de geceledi. 20 Mayıs günü İstanbul'a geldi ve *Pera Palace*'da yer bulamayıp *Continental Hotel*'e yerleşti.

İstanbul'da Müze, Yedikule ve Kızkalesi'ni gezip 22 Mayıs gecesi hararetle siyasi konuların konuşulduğu bir akşam yemeğinde İngiliz elçiliği çalışanı Block'a misafir oldu. Genel olarak gündem; Fransızların Rayak-Hama demiryolu başarısızlığı, bölgede yeni açılacak demiryolu imtiyazları konusunda İngiliz, Fransız ve Alman rekabeti, kimsenin silah satmadığı Türklere Krupp²⁹⁰ firmasının silah satarak Almanların Türkleri yanlarına çekmesiydi.

²⁸⁶ Konya'ya demiryolu 1896'da ulaştı. Almanların kısa sürede işi bitirmeleri İngilizleri şaşırtmıştır. Albayrak, *a.g.m.*, s. 17-18, 30.

²⁸⁷ GBA.D., 6-7 May 1905.

²⁸⁸ Demiryolu Pozantı'da sona erip Toros tünelleri henüz tamamlanamadığından yolcu ve yükler kara yolu ile Gülek'e indiriliyordu. Resülayn, demiryolunun 1915'te son noktasıydı. Orhan Avcı, *Irak'ta Türk Ordusu*, Ankara, 2004, s. 64; I. Dünya Savaşı başladığında, 1715 kilometrelik Konya-Bağdat hattının 887 kilometresi tamamlanmıştı. Toros Dağlarındaki 38 kilometrelik, Amanos Dağlarındaki 100 kilometrelik hatlar ile Samerra-Musul-Tel Abyad arasındaki 690 kilometrelik bölümler henüz bitirilememişti. Albayrak, *a.g.m.*, s. 32; Bağdat'a kadar uzanması planlanan hat, Nusaybin yakınlarındaki Derbesiye kasabasına ulaşabilmişti. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi, 1914-1918*, 3'üncü Cilt, 2'nci Kısım, Ankara 2002, s. 19.

²⁸⁹ GBA.D., 8-18 May 1905; GBA.L., GB'den HB'ye 15 May 1905.

²⁹⁰ Alman İmparatoru II. Wilhelm, Krupp firmasının hissedarı olup, 1898'de “üç yüz milyon Müslüman'ın halifesine dost olduğunu” ilan ettiği İstanbul ve Kudüs gezisinde hissedarı olduğu bu şirkete yüklü miktarda sipariş koparmıştı. Cenk Reyhan, “Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)”, *Belleten*, c. LXIX, Nisan 2005 S. 254. s. 12; Sultan, Kayzerin gezisi sonrası ilk etapta *Loewe-Konzern ve Deutschen Waffen und Munitionsfabriken*'e tüfek siparişleri verdi. Mehmet Beşirli, II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2004, s. 131.

Block, İngiltere'nin İttihatçılar politikasını, Boer Savaşı esnasında iyi niyet dilekçesi veren on yedi İttihatçı üzerinden eleştirmiştir;

Bizi seven İttihatçıları koruyamadık. Boer Savaşı sürerken elçiliğimize on yedi²⁹¹ iyi niyet ve destek dilekçesi sundular. Bu yüzden hapsedildiler. Bunu protesto eden Büyükelçi Nicholas O'Conor, dilekçelerinde zaten Sultan'ın düşüncelerinin yazılı olduğunu ifade edince salıverilseler de başka gerekçelerle birer birer tutuklandılar. Bir kaç kaçabildi ancak çoğu yeniden hapsedildi veya sürgün edildi. Sir Nicholas O'Conor bunlar için daha fazla bir şey yapmadı.²⁹²

İstanbul kilise ve camilerini gezen Bell, 26 Mayıs 1905 Cuma günü Sultan II. Abdülhamit'in Cuma selamlığına gitti. 27 Mayıs 1905, Bell'in İstanbul'daki son günüydü. İzzet Bey'i "Avrupalı döşenmiş ama kötü taklitten öte geçemez" dediği evinde ziyaret ettikten sonra kayıkla Fener'e geçti ve Patrik'i ziyaret etti. Ortodoks Kilisesi Patrik'i, "ateist" Bell'e "emrinde" olduğunu söyledi ve beraberce şimdiye kadar gördüğü en eski Hıristiyan yapılarından olan *St. Mary Monchliotissa*'ya (Kan Camisi) gittiler. Günün sonunda İstanbul'dan trenle ayrıldı.²⁹³ (Harita2: II. Ortadoğu Gezisi)

Bell 1905 gezisinde, başta Medine hattı²⁹⁴ olmak üzere Osmanlı demiryolları yatırımlarının durumu, Alman ve Fransızların aldıkları demiryolları imtiyazlarının hali hazırda nereye kadar geldiği, inşaat durdu ise sebebi, hatlar tamamlandığında bölgenin politik ve ticari şartlarını nasıl etkileyeceği, Arapların demiryoluna bakışları konularına diğer gezilerinden daha fazla ilgi duymuştur.

Konya'da II. Abdülhamit'in işinin bir bombayla bitirilebileceğini yazmasından birkaç ay sonra Cuma Selamlığı'nda padişahın bombalı saldırıya uğraması manidardır.

²⁹¹ Block'un bahsettiği "on yedi ittihatçı" başını Tevfik Fikret'in çektiği II. Abdülhamit nefretinin kendilerini İngilizlerin kucağına ittiği Servet-i Fünun'culardır. İngiltere'yi hürriyet aşığı bir devlet olarak gördüklerinden Boerler aleyhine İngiltere'yi desteklemişlerdi. İngiliz hayranlığı gözlerini öylesine bürümüştü ki 23 Temmuz 1908'de İstanbul'a gelen İngiliz elçisi Mallet'in arabasının atları sökülmiş ve gençler arabaya kendilerini koşmuşlardı. M. Fatih Andı, "Saray Karşısında Tevfik Fikret", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 37, S. 37, 2007, s. 9-10.

²⁹² GBA.D., 22 May 1905.

²⁹³ GBA.D., 19-27 May 1905.

²⁹⁴ II. Abdülhamit'in 2 Mayıs 1900 tarihli iradesiyle başlama emrini ve verdiği inşaat 1 Eylül 1900 tarihinde resmen başladı. Önce Şam Mekke ardından da Akabe ve Cidde hatları hatta Yemen'e kadar uzatılması planlanıyordu. Projeye hac yolculuğu çok kısılacığı gibi bölgeye dışarıdan bir saldırı durumunda savunulması ve asker sevkiyatı kolaylaşacaktı. Ufuk Gülsoy-William Ochsenwald, "Hicaz Demiryolu" *DİA*, c. 17, s. 441.

D. II. Anadolu Gezisi, Alman Yatırımları (1907)

Gertrude Bell, esasen 1907’de babasıyla bir Ortadoğu gezisi planlamış ise de bu gerçekleşmeyince²⁹⁵ rotasını Anadolu’ya çevirdi.

27 Mart 1907’de *Saghaliën* gemisi ile Londra’dan ayrılan²⁹⁶ Gertrude Bell, Paris ve Marsilya üzerinden 30 Mart’ta Napoli’ye geldi. Atina’da bir gece geçirip²⁹⁷ 2 Nisan günü saat 11’de İzmir’e vardı. İzmir’de Bell’i Batı Anadolu’da demiryolu yatırımları olan İngiliz asıllı Barfield, sporsever Whittall²⁹⁸ ve 1905’te Tarsus’ta tanıştığı Fettah karşıladılar.

Bell’i, İzmir’de karşılayan bu zengin muhit ile babasının iş ilişkileri vardı. Van Lennep²⁹⁹, Bell’in Konya’ya kadar uzanacak olan yolculuğu için gerekli izinler ve özellikle Ramsay’la yapacakları Binbirkilise kazıları için lüzumlu malzemelerin tedarikinde yardımcı oldu. Bell’in İzmir’e geldiği günler, eski sadrazam İzmir Valisi Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa krizinin yaşandığı günlerdi.

Bu dönem; Bell’in Robin Hood’a benzettiği³⁰⁰ Çakırcı Efe’nin³⁰¹ Batı Anadolu’yu kasıp kavurduğu yıllardı. Bell’e göre; vali, oğlu üzerinden eşkıyadan rüşvet almakla suçlandığından Rodos’a sürülmesi isteniyordu. Bell’in konsolos Cumberbatch’tan aktardığına göre ailesi ile Beyrut’ta yaşamaya razı olan vali, gözaltına alınacağı haberini alınca İngiliz konsolosluğuna sığınmıştı. Vali’nin İngiltere’ye sığındığı haberi İstanbul’a ulaşınca, işin rengi değişmiş ve bu himaye sayesinde Bell’in deyimiyile “onurlu” bir yaşama kavuşmuştu. Konsolos Cumberbatch’a göre

²⁹⁵ 28 Aralık 1906 günü babası ve Hugh Bell ile Kahire’ye gelen Bell’in gezi planları, babasının ateşli bir hastalığa yakalanmasıyla aksadı. 1907 Ocak ayının ortalarında Londra’ya geri döndüler. GBA.L., GB’den FB’ye 28 Dec 1906; 1-10 Jan 1907.

²⁹⁶ Londra’dan ayrılmadan, Konya Karacadağ’da fotoğraf çekmek için Osmanlı Devleti’nden izin istedi. Muameleyi Galata’da mukim iş takipçisi Edwin Peres takip etti. Sadrazam Avlonyalı Mehmed Ferid Paşa, 27 Mart 1907’de Dâhiliye Nezareti’nden Binbirkilise’de fotoğraf çekecek olan Bell’e izin verildiğini ve ilgili işlemlerin yapılmasını istemiştir. BOA. DH. MKT 1157/5.

²⁹⁷ 1 Nisan günü gemisi Atina’ya ulaştı. Müze ve restorasyonu bitmek üzere olan Akropol’ü gezmek üzere karaya çıktı. GBA.D., 30 Mar 1907; 1 Apr 1907.

²⁹⁸ Whittall, Giraud ve Charnaud aileleri ile boş zamanlarında oynadıkları futbolun, Türkiye’deki ilk uygulayıcıları sayılırlar. "Football Club Smyrna" isimli bir kulüp de kurmuşlardır. Hamza Çakır, “Türk Basınında İlk Spor Gazetesi: Futbol”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 26 Kış-Bahar 2008, s. 170.

²⁹⁹ GBA.L., GB’den FB’ye 3 Mar 1902.

³⁰⁰ IOR/L/PS/11/127/3878.

³⁰¹ Çakırcı Efe’nin Whittall ailesi ve Kamil Paşa ile münasebeti ve eşkıyalık kronolojisi için; Ercan Uyanık, “Çakırcalı Mehmet Efe Kronolojisi”, *Ege Defterleri*, S. 4, Kış 2014, s. 11.

“muhtemelen Kamil Paşa³⁰² eşkıyadan rüşvet almıştı ama sarayın da rüşvet aldığı bir başka gerçektir.”

3 Nisan günü Kadifekale civarını gezen Bell, bölgenin coğrafi özellikleri ve demografisini kaydetti. Bölgede Bulgar isyanları ve Osmanlı-Rus savaşları sebebiyle, Bulgaristan’dan gelen Türkler ve Çerkez göçmenler vardı. Bu yöreye yerleşen yaklaşık 250.000 muhacir, yerleşik Türklerden daha iyi çiftçiydi ve bataklıktan ibaret olan Efes’e kadar olan arazi, onlar sayesinde tarım yapılabilir hale gelmişti. Çerkezler ise “at ve sığır çaldıklarından” sevilmiyorlardı.

Aynı gün, Konya’da tanıştığı İzmir’e vali olarak atanan Faik Paşa ile görüştü. Faik Paşa’nın saraydan çıkma Çerkez asıllı eşi ile sohbet etti. Bu çıkma hanımın hala devletten maaş aldığını ve Paşa’nın eşine çok saygılı olduğunu belirtmiştir.³⁰³

6 Nisan Cumartesi günü, Konsolos Cumberbatch eşliğinde Karabel Geçidindeki Sisostri Kabartmasına³⁰⁴ bir gezi düzenlediler. Gezi esnasında, kendilerini korumakla mükellef askerlerin Çakıcı’dan çok korktuklarını belirterek “şayet ortaya çıkarsa ilk askerlerin kaçacağını” yazdı.

7 Nisan günü Bornova’ya geçip İzmir ekonomisi hakkında malumat edindi. Türk ekonomisinin gittikçe bozulduğunu, saray casusları yüzünden merkezi bütçe giderlerinin devamlı arttığını ve vergi ödeyemeyenlere eskiden gösterilen hoşgöründen artık eser olmadığını Edward Whittall’in ağzından aktarmıştır.³⁰⁵

Gertrude Bell, içinde bulunduğu Levanten kültürü hakkında tespitler aktarmıştır. Barfield ve Whittall ailelerinin bölge ekonomisindeki başat rolleri, özellikle demiryolu imtiyazından aldıkları güç sayesinde bürokrasi ile olan sıkı bağları, o yıllarda bölgeyi

³⁰² Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa, Aydın eşkıyasının te’debinde kusuru görülüp, Rodos’a sürgün edildiği fermanını alınca, bir yabancı temsilciliğe sığınan üçüncü Osmanlı sadrazamı oldu. Daha önce de Mithat Paşa Fransızlara, Said Paşa İngilizlere sığınmıştı. İbnülemin Mahmut Kemal İnal, *Son Sadrazamlar III*, İstanbul 1982, s. 1381.

³⁰³ GBA.D., 2-4 Apr 1907; Azledilen Kamil Paşa’nın yerine, İzmir Valisi olarak atanmıştır. İnal, *a.g.e.*, s. 1381.

³⁰⁴ Herodot, bu anıtın Mısır kralı Sesostri’ye ait olduğunu iddia eder. Herodotos, *Historia*, II., (Çev. M. Ökmen), İstanbul 1991, s. 106; Anıt, Hitit kralı IV. Tudhaliya’nın çağdaşı, Mira kralı Tarkasnawa’ya aittir. Muzaffer Demir, “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, S. 2, Aralık 2012, s. 327.

³⁰⁵ GBA.D., 6-7 Apr 1907; İngilizler bölgedeki ticari ağırlıklarını gittikçe artırmakta arazi satın alma ve fabrika kurma yöntemiyle İzmir-Aydın demiryolu hattının bütün nimetlerinden fazlasıyla istifade etmekteydiler. Abdülkadir İlgen, “Batı Anadolu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1909)”, *Bellekten*, c. LXXI, S. 260, Nisan 2007, s. 120-121; Cihan Özgün, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri”, 2. *Ulusal İktisat Kongresi*, 20-22 Şubat 2008, s. 4; Neslihan Karataş, “Ege Bölgesinde Sanayi Gelişim Süreci ve Mekansal Yansımaları-İzmir Örneği”, *S.Ü. Karaman İİBF Dergisi*, S. 11, Aralık 2006, s. 193.

kasıp kavurmakta olan Çakıcı Efe'ye kadar giden ilişkiler bunlardandır. Bu imtiyazlı ailelerin erkekleri ticaretle uğraşırken, kadınların yaşantısı, Avrupa'dan çok farklıdır;

...Dün öğleden sonramı, tepelerin eteklerinde büyük bahçeli evleriyle Bornova'da geçirdim. Whittall kızlarından biri, beni istasyonda karşıladı. Nesillerdir, burada büyük bahçeli evlerde yaşıyorlar... Seksen beş yaşındaki büyükanneleri, on beş yaşında evlenmiş ve yirmi çocuğu var! Çocuklarından Herbert, Edward ve Richard ile tanıştım. Onlar, yaşayan babalarının veliahtları ve İngiliz ticaretini geliştirmek ellerinde. Genelde güney sahillerinde büroları var ve madencilik ve denizcilik gibi sektörlerde, Küçük Asya'nın güney batısına hitap ediyorlar. Oğullarının da bir sürü çocuğu var ve kolonyal bir şirket sayabileceğimiz Whittall işlerinde çalışıyorlar. Kızlar çok sevimli ve neşeliler. Yazları piknik yaparak, kışları da dans ederek ve briç oynayarak geçiriyorlar. Evlerinin koca bahçeleri bitişik ve bütün gün dedikodu yapıp, gülüşerek buralarda dolaşıyorlar. Hayat, hiçbir yerde bu kadar kolay ve eğlenceli değil... Edward Whittall, önceki vali Kamil Paşa'nın en samimi dostuydu. Vali'nin O'na her gün danıştığına eminim. Himayelerinde her türlü adam var. Hükümetle anlaşılırsa, eşkıyaları bile affettirebilir. Neredeyse yarı doğulular ve burayı kendi toprakları addediyorlar.³⁰⁶

Efes, Priene, Milet, Bodrum ve Güllük yöresini dolaşıp³⁰⁷ 20 Nisan 1907 günü Çine'de bir tapınak kazısında bulunan Osman Hamdi Bey ile buluştu.³⁰⁸ Yalnız gezememekten şikâyetçiydi. Bunun sebebi, Osmanlı Dâhiliye Nezaretinin Aydın vilayetine gönderdiği yazı ile alakalıydı. Aydın Vilayetine 2 Nisan'da gönderilen gizli yazı ile Konya'ya gitmekte olan Bell'in Aydın'da bulunacağı müddetçe hal ve harekâtının gözlenmesi ve dikkat çekici bir durum olursa şifre ile bildirilmesi istenmişti.

³⁰⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 4 Apr 1907; İzmir'de yaşayan diğer İngilizlerin evlerinden daha gösterişli olan bu evler, yabancı bir ülkede yaşayan azınlığın gücünü, hegemonyayı, hakimiyeti temsil eden bir prestij unsuru olarak tanımlanabilir. Hümeyra Akkurt, "Batılı Kültürün 19.yy İzmir'inde Mekansal Temsili, Bornova ve Buca Levanten Konutları", *Egemimarlık*, 2004/3 S. 51, s. 7.

³⁰⁷ GBA.L., GB'den FB'ye 9-17 Apr 1907.

³⁰⁸ Paris'te on iki yıl resim öğrenimi gören Osman Hamdi Bey, Türkiye'de modern müzeciliğin ve arkeolojinin öncüsü olmuştur. Vedat Keleş, "Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği", *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, S. 1-2, s. 4; GBA.D., 20 Apr 1907.

7 Nisan'da gönderilen mürur tezkeresindeyse³⁰⁹ Karacadağ'a fotoğraf çekmek üzere gittiği ve kolaylık sağlanması ifade edildi.

22 Nisan Pazartesi günü Geire Antik kentini görüp ertesi gün önemli bir kavşak noktası olan Goncalı'ya ulaştı. Goncalı'da Barfield, kızları ve Spencer Wilkinson ile buluşup, Laodikya harabelerini gezdiler. Barfield, bölgede demiryolu imtiyazı sahibiydi ve hattını Eğirdir'e kadar uzatmak istemekteydi. Barfield, Yalvaç ve Şarkikaraağaç ticaretinin yönünün bu hat sayesinde, İngiltere'ye döneceğini umuyordu.³¹⁰

Zaman tanzimine çok önem veren Bell, gezisi boyunca sabah saat dörtte kalkmakta ve mutlaka kahvaltısını etmiş olarak altı civarında yola çıkmaktadır. Yerleşim birimleri arası uzaklığı zaman olarak ölçmekte, öğle yemeği ve dinlenmek için durmak zorunda kaldıklarında mutlaka mola süresini de belirtmektedir.³¹¹

Demiryolu imtiyazı sahibi Barfield, Bell'e bir vagon tahsis etmişti ve bu vagonla istediği zaman hat üzerinde seyahat etti. 24 Nisan gününü Hierapolis-Pamukkale'de geçirdi. Ertesi gün rahatsızlanınca Honaz'a (Colossae) gidemeyip demiryolu ile Dinar'a ulaştı. Dinar'da, "iyilik perisi bir Rum" olarak nitelediği Marigo Cubic tarafından

³⁰⁹ BOA. DH.MKT 1157/1; BOA. DH.MKT 1157/2; Osmanlı Devleti, topraklarından seyahat edecek yabancı uyruklulara izin alma mecburiyeti getirdiği gibi kendi vatandaşlarına da bir izin prosedürü uygulamıştır. Musa Çadırcı, "Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizânameleri", *Belgeler*, c. XV, S. 19, 1993, s. 169; Yabancılar için ise, 15.yüzyılda *il-can-name*, 16.yüzyılda *icazet, izn-i şerif* ve *hükm-i şerif* olarak nitelenen bu izin emirleri için 18.yüzyıldan itibaren *yol emri, yol emri şerifi, yol hükmü şerifi* tabirleri kullanılmıştır. Bir yabancı, Osmanlı sınırları içinde 18- 19. yüzyıllarda seyahat edebilmek için, İstanbul'da görevli elçileri aracılığıyla başvuru yapmak zorundaydı. Elçi, seyahat edecek kişinin adını, amacını, nereye gideceğini, yanındakileri ve izin isteğini içeren bir dilekçe yazmaktaydı. Seyyahlar, padişahın aldıkları yol emri ile yolculuğa çıkabilirlerdi. Geçtikleri yerlerde yetkili kişiye bu belgeler gösterilip mürur tezkeresi alınmak zorundaydı. Seyahat eden kişilere verilen belgelerde, yetkililerden kendilerine yardımcı olunması, korunmaları, ihtiyaçlarının sağlanması emredildiğinden rahatça yola devam edebiliyorlardı. Bir yerden başka bir yerleşim bölgesine giderken yollarında bazen refakatçiler bulunuyor, böylece yolculuğun daha güvenli olması sağlanmaya çalışılıyordu. Hamiyet Sezer, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 21 S. 33, 2003, s. 108-110; Gürsoy Şahin, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, İstanbul 2007, s. 63.

³¹⁰ GBA.D., 23 Apr 1907; Bölgede üretilen ürünlerin hızlı bir şekilde limana ulaştırılabilmesi için Büyük Menderes Nehri üzerinde deniz taşımacılığı yapılabilmesi için bir ıslah şirketine 1884'te 99 yıllık imtiyaz verilmesi tasarlanmışsa da Gediz nehrinin İzmir körfezini doldurması nedeniyle projeden vazgeçilmiştir. Bülent Çelik, "Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikayesi: 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, S. 38, 2005, p. 116.

³¹¹ GBA.D., 22 Apr 1907; Anadolu şehirleri arasındaki uzaklıkları belirten ilk seyyah Bell olmayıp başka eserlerde de şehirlerarası mesafenin ölçüldüğü örnekler vardır. Levi L. Barbour, *A Handbook For Travellers in the Ionian Islands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, London 1845, s. 338; Fr. V. J. Arundell, *A Visit to the Seven Churches Asia with an Excursion into Psidia*, London 1828, s.120.

işletilen handa geceledi. 26 Nisan günü Dinar’da, Apamea antik kentini ve Menderes nehrinin kaynağını dolaştı.³¹²

Gezdiği yerlerde bulunan pınarları, dereleri, akarsu kaynaklarını kaydetti. Örneğin Dinar pınarları hakkında;

...İstasyon görevlilerinden bir Arnavut ile Büyük Menderes’in kaynağına, Menderes Düden’ine gittik. Dağdan doğan İncirlisu pınarını da gördüm. Bunlar galiba Ramsay’ın Laughler ve Weeper’ı.³¹³ Fakat hangisi hangisi bilemedim. Bir sürü pınar yan yana. Oradan tepeler üzerinden Arapçay’ın kaynağına, birkaç küçük evden ibaret Şeyh Arap Köyüne gittim...³¹⁴

27 Nisan günü, Dinar ve Keçiborlu üzerinden Burdur’un Eskiye (Askeriye) köyüne ulaştı. Dinar’dan Burdur’a doğru ilerlerken yöreyi şöyle tasvir etti:

Dünyada benden daha mutlu bir insan; Küçük Asya’dan daha şirin bir ülke olduğunu zannetmiyorum. Söylediklerimi zihninde canlandırabilirsin... Tepeler üzerinde güneşin parladığı hafif kar var ve yolculuk için mükemmel bir sabah. Tepelerce at sürdük ve sonunda büyük bir gölün doğu kıyılarına indik. Burdur Gölü. Gölün suyu acı ve masmavi. Etrafı karlı dağlar, pembe-beyaz renkli şeftali ve kiraz ağaçları ile kaplı. Burdur bereketli bir arazi üzerine kurulu. Ovaya kamp kurduk. Kızıl renkli güneş göl üzerinden batarken ay bütün güzelliği ile tepelerden doğuyordu.³¹⁵

Eskiye camisi önünde bulunan ve üzerinde yazıt bulunan kayayı³¹⁶ âdeti üzere hemen kopyaladı ve öğleden sonra üçte Burdur’a ulaştı. Burdur hanında bir kahve içip, hancıyla şehri gezen Bell, eski ama tamir görmüş üç kilise kaydetti. Kendisine nezaret etmesi için verilen Osmanlı askerlerinin ürkek tavırlarından rahatsızdı. Zira Fettah’ın askerler hakkında; “ne biçim asker bunlar? Soğuktan korkuyorlar, dağlardan korkuyorlar, nehirden korkuyorlar- belki de tavşan ve tilkilerden de korkuyorlar” dediğini aktarırken, bir Ermeni olarak askerinin bu durumundan kederlendiğini ve “nassıl asker, nassıl asker” diye söylendiğini de ekliyordu.

28 Nisan günü, Fettah’ı, eşyalarıyla Isparta’ya gönderip, askerlere rağmen Sagalassos’a (Ağlasun) yöneldi.

³¹² GBA.L., GB’den FB’ye 24-26 Apr 1907. GBA.D., 24 Apr 1907.

³¹³ W. M. Ramsay, *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: Mihri Pektaş), İstanbul 1961, s. 450.

³¹⁴ GBA.D., 26 Apr 1907.

³¹⁵ GBA.L., GB’den FB’ye 28 Apr 1907

³¹⁶ Bu lahitler için; E.J. Davis, *Anatolica*, London 1874, s.145.

...dağlar arasında küçük bir düzlüğe inen bir geçitten geçtim. Dünyadan cennete çıkan bir yol varsa burasıdır... Üzerinde ahşap değirmenler olan dağlardan gelen dereler, meyve ağaçları dikili ve yeni filizlenmiş buğday ekili tarlaları olan köyleri suluyor...³¹⁷.

Nisan ayının son günleri olmasına rağmen tiyatrosu yarıya kadar karla dolu Sagalassos'tan öğleden sonra ayrılıp, 1900'lü yıllarda kullanılan eski Isparta-Antalya yolundan Isparta'ya yöneldi. Yol boyunca akan derenin bir sağına bir soluna geçerek Dere Mahallesinden Isparta'ya indi. İdarecilerin izin vermek istememelerine rağmen Gökçay mevkiinde kampını kurdu. Burdur'da ayrıldığı Fettah'la burada buluşan Bell, tepeleri kaplayan ve çadırlarda yaşayan Tahtacıları gördü. Süvarisi Ahmet'e göre bölge Tahtacıları; "dinsiz, ibadethaneleri ve kitapları olmayan" bir topluluktu.³¹⁸

Saat altıdan dokuza kadar, sadece üç saatini Isparta'ya ayıran Bell, *Saint Nicholas* kilisesini³¹⁹ görüp birkaç cümle ile bu kilisenin detaylarından bahsettikten sonra Eğirdir'e yöneldi.³²⁰

29 Nisan Pazartesi günü "dar bir kıyı şeridinde kurulmuş" Eğirdir'de medrese ve kaleyi gezip bir kayık kiralayarak önce, sadece meyve ağaçları olan küçük adaya, ardından da yerleşim yeri büyük adaya çıktı.³²¹ Burada bulunan *Saint Theodoros* ve *Saint Stephanos* kiliselerini inceleyip Stephanos'un bahçesinde bulunan ve Hıristiyanlarca şifalı olduğuna inanılan pınardan içti. Burası bir Hıristiyan hac yeri idi ve kilometrelerce uzaktan insanlar burayı ziyarete gelmekteydiler.

Artık Türkçe konuşabilen Bell, Eğirdir'de kendisine refakat etmekle görevlendirilen Zaptiye Halil'le Türkçe sohbet etti. Halil, Yemen'de on yıl savaşmış, Eğirdir'den Yemen'e giden bin askerden geriye dönen üç yüz askerden biriydi. Zaptiye Halil üzerinden bir Türkiye fotoğrafı çeken Bell, şöyle yazdı:

...bu feci savaşların Türk nüfusunu nasıl yok ettiğini görüyorsun. Ölüm oranı artarken, doğum oranı çok düşük. Yemen, Türkiye'nin kalbini yiyor.³²²

³¹⁷ GBA.L., GB'den FB'ye 28 Apr 1907

³¹⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 28 Apr 1907; GBA.D., 28 Apr 1907.

³¹⁹ Bell'in güzergâhında bulunan kiliseler ve Aya Nikola Kilisesi için; Süleyman Sami Bözüzade, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, İstanbul 1983, s.79.

³²⁰ GBA.D., 29 Apr 1907.

³²¹ Bugün Yeşilada olarak bilinen adanın tarihi ismi Nis adasıdır. İsmail Yakıt, "Devlet Arşivleri Işığında 19. Asırda Nis Adasının Sakinleri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları", *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta 2001, c.3, s. 243.

³²² GBA.L., GB'den HB'ye 29 Apr 1907; GBA.D., 29 Apr 1907; Sekiz yüz kişilik kuvvet ile Yemen'e intikal eden taburlardan elli kişi ile dönenler vardı. Cengiz Çakaloğlu, "Yemen İsyanı ve Trabzon Redif

30 Nisan gününü, yeni zaptiyesi Mahmut ile Sorkuncak, Sarıidris civarında kilise ve antik eser aramakla geçirdi. Geceyi geçirmek üzere, göl kıyısında bulunan “muhteşem Selçuklu Hanı’na³²³” dokuz saatte indiler. Eğirdir Gölü kıyısındaki, Davraz Dağı’na bakan kampında yüzmeyi ihmal etmedi.

Geçtiği yolların fiziksel durumlarını kaydederek; *ancak yürüyerek gidilebilir, katırla gidilebilir, araba ile gidilebilir, şu yol bozuk olduğundan şu güzergâh takip edilmelidir, şuradan şuraya demir yolu vardır, nehrin şu noktasından karşıya geçiş kolaydır* yorumlarını yapıyordu.

Zaptiyesi Mahmut’tan hiç memnun değildi. Zaptiye Mahmut’u kıyafetleri ve bilgisizliği yüzünden, “dünyanın en eski ve perişan askeri” olarak betimliyordu:

Buralar hakkında hiçbir şey bilmiyor ve bizimle ilişkisi çok sınırlı. “Bu yol nereye gider” diyorum bana “effendim, bilmiyorum” diyor. “Şu köyün adı ne” diyorum bana “effendim, söyleyemem” diyor. “Şuradan şuraya ne kadar yol var” diyorum bana “hiç gitmedim” diyor. Kendi rotamı yol üzerindeki insanlara sorarak kendim buldum.³²⁴

Askeri erkân tarafından bir İngiliz seyyaha refakat etmesi için verilen asker bu kadar bilgisiz olamayacağına göre muhtemelen Mahmut, bölge hakkındaki bilgisini paylaşmaktan kaçınmakta ya da amirlerinin emri üzere ketum davranmaktadır. Bir başka ihtimal ise; kendisine verilen bu angarya işten pek de memnun olmadığından yardımcı olmaktan kaçındığıdır.

Coğrafyacı Heinrich Kiepert’in³²⁵ güzergâhını takip eden Bell, onun bahsetmediği yerleşimleri özenle kaydetti. Bunlardan biri Yukarı Tırtar köyüdür ve burada bulunduğu bir kaya mezar ile köy çeşmesini kaydetti. Gökçeli yolu üzerinde de Tekmorian³²⁶ harfli okuyamadığı bir yazıt tespit etti.

Taburu (1905-1906)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Erzurum 2007, c. 9, s. 99-122; Osmanlı halifesinin manevi nüfuzu Osmanlı Devleti’nin gayri Türk Müslümanları üzerinde fazla bir etki yaratmıyordu. Ahmet Almaz (Ed.) *Türkler ve İslamiyet*, İlber Ortaylı, “19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti”, İstanbul 2008, s. 18.

³²³ Selçuklu Atabeyi Mübarizeddin Ertokuş tarafından yaptırılan han, Konya-Akşehir-Yalvaç-Eğirdir-Isparta-Ağlasun-Bucak-Antalya tarihi kervan yolu üzerinde önemli bir konaklama yeri idi. S. Hilmi Özkan, “Selçuklu ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapılar”, *Isparta’nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta 2001, c.3, s. 280.

³²⁴ GBA.L., GB’den HB’ye 30 Apr 1907; GBA.D.,30 Apr 1907; 1 May 1907.

³²⁵ Anadolu’nun neredeyse tamamını haritalandırıp *Atlas Antiquus* isimli eserinde basan Alman coğrafyacının çizdiği haritalar, “<http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert>” (10.5.2016) sitesinden incelenebilir.

³²⁶ Tekmorian yazıtı ile ilgili tartışmalar için; Egbert C. Hudson, *The Early Church in Asia Minor*, Arbroath tarihsiz, s.62-63.

Yukarı Tırtar'dan elli dakika güneybatıya doğru yürüdü. Evlerinin yarısı ahşap kulübeden ibaret olan Yörük köyü Aşağı Tırtar halkının, on beş yıl kadar önce göl kenarındaki Geziri-Ğazili isimli yerden sıtma nedeniyle buraya göçtüklerini yazdı.³²⁷

Köyden göl kenarına inen Bell, eski köy harabesinde antik taşlar aradı. Çobanlar eşliğinde buradan kırk dakika kadar güneye yürüyerek ikinci bir Hıristiyan hac noktasına ulaştı. Burası, göl kıyısındaki dağların kıyıya çok dik uzandığı bir noktaydı ve yerden dört beş metre kadar yüksekte, çevre Hıristiyanlarınca Hac yeri kabul edilen ve Eylül başında hacıların iki gün kaldıkları bir mağara³²⁸ vardı. Bell'e göre mağara, Hıristiyanlık öncesi pagan inançlarında da kutsal kabul edilen bir yer, büyük ihtimalle bir kurban sunağıydı.

Mağaradan geriye dönen Bell, Hoyran Gölünün tek adası Limenea Adasına (Tırtar, Ğazili, Hatılı veya Hatip adası) geldi.

Burada güir sazlıklarla karaya birleşmiş bir ada var. Bataklık kenarındaki balıkçı kulübesinden, neredeyse bedavaya tuttuğum üç balıkçı ve Tokmacıklı adamım Nazmi ile adaya kürek çektik. Ada harabe durumda ve Bizans işi dev taşların suya kadar indiği duvarlarla çevrili. Yılanlara yuva olmuş sütun parçaları var. Orada dikkati çekici tek bir şey var. Üzerinde iki sıra yazı ve bir kadın figürü olan ilginç bir sütun. Figür, büyük ihtimalle Gölün Artemis'i³²⁹ fakat yarım metre kadar suyun altında olduğundan, pırılıtlardan okuyamadım. Gölün içine düşmüş ve orada yatıyor. Yazıları okuyabilmek için her şeyi yaptım. Suyun içine girerek yazıyı okumaya çalıştım fakat başarısız olup sıırıslıklam ve sinirli bir şekilde dışarı çıktım. Bu kadar zahmetten sonra, başarısızlık kışkırtıcı değil mi? En azından şunu biliyoruz ki figür orada duruyor ve birisi gidip onu bir gün oradan çıkarabilir.³³⁰

Suyun içinde gördüğü yazılı sütunu okumayı başaramayan Bell, kıyıya çıkıp Gökçeli köyüne yöneldi. 1907 yılının Gökçeli köyü, biri Müslüman diğeri Rum iki çiftlikten ibaretti. Rum çiftliğini ziyaretinde ikram edilen süttten çok memnun kaldı ve çiftliğin hanımının Fransızca konuşma isteğini “artık Türkçe konuşabildiği”

³²⁷ GBA.D.,2 May 1907.

³²⁸ Tam bir Hıristiyan hacısı olabilmek için adada bulunan Saint Stephanos kilisesini hem de bu mağarayı ziyaret etmek şarttır. Şükrü Toklutepe, “Isparta Yöresi (Psidia) ve Anadolu'da Hıristiyan Türkler”, *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), Isparta 2001, c.3, s. 217.

³²⁹ Ramsay Cybele olabilir demektedir. Ramsay, *The Cities of St. Paul*, London 1907, s. 293.

³³⁰ GBA.D.,3 May 1907.

gerekçesiyle geri çevirdi. Rum çiftçi, bir an önce demiryolunun Eğridir'e ulaşmasını ve gemide vapurla taşımacılık³³¹ yapılmasını beklemekteydi ve ürünlerinin para edebilmesi için bunun şart olduğunu Bell'e aktardı.

Seyahatlerinde, gittiği ülkenin dilini öğrenme gayreti gösteren Bell, 1907 Anadolu seyahatinde Türkçeyi de öğrendi. Yardımcısı Arapça ve Türkçe bilen Ermeni hizmetkârı Fettah'tı. İzmir'den Yalvaç'a geldiğinde kendi deyimiyle “artık akıcı olarak Türkçe konuşabiliyordu.” “Oda, tepe, ören, mezarlık, effendim, nassıl” şeklinde günlüğüne Türkçe kelimeler yazabiliyordu. Öğleden sonra, Kumdanlı çevresinde gezmeye devam etti. Burdur civarında askerin isteksizliğinden yakınan Fettah, Kumdanlı'da gıda fiyatlarından ve et bulamamaktan şikâyetçiydi. Fasulye bile beş kuruştı.³³²

3 Mayıs gününün ilk saatlerini, Kumdanlı köyünü taramakla geçiren Bell, Ramsay'ın bahsettiği taşları buldu. Bu yolculuk, çok sevdiği ve takdir ettiği adamı Nazmi ile son yolculuğuydu ve Hisarlık mevkiinde ayrıldılar.

4 Mayıs gününün ilk saatlerini bu doğrultuda Yalvaç *Pisidia Antioch* harabelerinde geçirdi. Antik kent hakkında bir takım kayıtlar tuttuktan ve kente su taşıyan kemerlerden bahsettikten sonra Yalvaç'a yöneldi. On iki mahalleden ibaret olduğunu belirttiği Yalvaç halkının, ateş ve sıtmadan muzdarip olduğunu kaydedip kendisini takip eden “*korkunç sıtmalı*” kalabalığın önünden Çınaraltı mevkisine geldi. Eski bir lahit olan Han çeşmesinden su içip Kaymakamın davetine icabet etti. Kaymakamın, Binbaşı, İmam, Kadı ve diğer erkân ile kahve ve sigara içtiği meclise katıldı. Bütün gün devam eden bu yarı resmi toplantının samimi havasından, her gün tekrarlandığına emin olarak ayrıldı. Şimdiye kadar yerel erkândan pek bahsetmeyen

³³¹ Aydın demiryolunun uzatılıp Bağdat demiryolu güzergâhına bağlanması, Eğirdir ve Beyşehir gölleri üzerinde vapurla taşımacılık imtiyaz anlaşması 26 Mart 1914'te Osmanlı-İngiliz-Alman heyetleri arasında imzalanmış ancak savaş nedeniyle başlanamamıştır. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 210; Konya'ya bağlanması düşünülen bu hattın vazgeçilip Almanlar ile Fransızların anlaşması neticesinde iki hat 1901'de Afyon'da birleştirildi. Bülent Varlık, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması*, Ankara 1976, s.33.

³³² GBA.L., GB'den HB'ye 3 May 1907; GBA.D.,2 May 1907; Bell'in yolculuğundan kırk yıl önce, Isparta'da fasulyenin kilesi 15 guruş olup kilosu bir guruş bile değildir. Bu fiyat artışı Kırım Savaşı ve ardından gelen 93 Harbinden kaynaklanmıştır. Hanım Gökteş, “191 Numaralı Isparta Şer‘İyye Sicili (H. 1282-1283/M.1865-1867)’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012, s. 120; Bell'den yarım yüzyıl önce Isparta yöresinden geçen Fellows da at temin etmenin zorluğundan yakınmıştır. Charles Fellows, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, London, 1838, s.164.

Bell, Yalvaç Kaymakamının at, araba kiralama, mum ve pirinç temin etme yardımlarını kabul etti.

4 Mayıs gecesini Yalvaç'ta geçirip ertesi sabah Şarkıkaraağaç'a yöneldi. Şarkıkaraağaç'ı Selçuklu eserleri de olmasa perişan bir yer olarak niteleyen Bell, havanın bozması ile hastalandı ve yük arabasının da çamura saplanması ile bütün gününü burada geçirmek zorunda kaldı. Fettah'ın Yalvaç'ta kapıldığı hastalıktan gözlerinin şişmesi ve kendi hastalığına rağmen, Şarkıkaraağaç'ı gezmeyi ihmal etmeyip "birkaç Roma taşı ve Grek yazıtı" kaydetti.³³³

Geceyi Karaağaç'ta geçirip ertesi gün, doğuya devam etti. Yağmurdan çamur deryasına dönen yollarla mücadele tekrar başladı. Çamurlu yollarda Fettah'ın gösterdiği performans ve sık sık çamura batan yük arabasını çevre köylerden yardım bulup her seferinde kurtarmasına bakarak Fettah'ı; "eğer cahil bir Suriye köylüsü olarak doğmasaydı, bir başbakan ya da ordu kumandanı olabilirdi" şeklinde övdü.

Zaptiyesi Halil ile Kireli yakınlarında seyretmekteyken, tarihi Roma Yolu'nun³³⁴ bölgedeki son kalıntılarını gördü. Isparta'dan çıkıp Konya'ya yaklaşan Bell, bölgenin ruhuna nasıl tesir ettiğini şöyle tasvir etmiştir:

*Gölleri ve dağlarıyla bu melankolik bölge hoşuma gitti. Canlılık ve ferahlık dolu kıyıda ayrılıp içeri doğru girdikçe Asya'yı, hatta Asya'nın kalbini hissedersin. Monotonluk, renksizlik, cansızlık. Burada insanlar yaşar ve düzlükler ve çıplak tepelerde arkalarında bir iz bırakmadan ölür giderler. İşte bu, buranın Asya'nın bir parçası olduğunu gösterir.*³³⁵

Beyşehir'e yaklaşan Bell, "Eflatun Pınarı" olarak bilinen Hitit anıtına çok zorlu hava şartlarına rağmen gitmeyi ihmal etmedi. Çok fakir bir köyde (Münafar)³³⁶ konakladı. Kendisine yapılan ağırlama tekliflerini çoğu zaman bit ve pireler yüzünden reddedip açık havada çadırında yatan Bell, 1907 seyahati boyunca ilk defa kabul ettiği bu misafirligi şöyle anlattı:

Bu gibi en fakir köylerde en iyi ağırlanırsın. Çok güzel bir misafir evleri (köy odası) vardı ve çadırımı çamurlara kurmayıp eşyalarımı bu temiz

³³³ GBA.D.,3 May 1907; GBA.GB'den HB'ye 4- 5 May 1907.

³³⁴ Anadolu'da Roma yolları için; Ramsay, *Anadolu'nun...*, s. 22, 52; Aynı yoldan 1837'de geçen Hamilton da Roma Yolunun mükemmel bir şekilde durduğunu tespit etmiştir. William J. Hamilton, *Researches in Asia Minor, Vol II*, London 1842, s.353.

³³⁵ GBA.GB'den HB'ye 7 May 1907.

³³⁶ 1907 yılında harap olan bu köy günümüzde yoktur.

*odaya koydular. Fettah'ın da yemek yapabileceği bir oda ve aşağıda atlar için ahır var. Köyün şeyhi, beni iyi ağırlayamadıkları için özür bile diledi. Oysa burada beklediğimden de fazlasını buldum*³³⁷

10 Mayıs günü Çayırbağ'dan Konya Ovasına indi ve öğlen saatlerinde şehre vardı. Konya'da konsolos Loytved'ten mektuplarını aldıktan sonra Wylie'leri ziyaret etti. 12 Mayıs günü Vali Cevat Paşa ile görüştü.

Bell'in ziyareti konulu, İstanbul'dan -Aydın'a olduğu gibi- Konya'ya da iki yazı gönderilmişti. Resmi yazıda "Karacadağ'da asar-ı atika resmi çekecek Bell'e yardımcı olunması" istenirken; aynı gün gönderilen *gizli* yazı ile "nazar-ı dikkatte bulundurulması" istenmişti.³³⁸

14 Mayıs Salı gününe kadar Konya'da kalıp İstanbul-Bağdat demiryolu hemen güneyinden geçen Binbirkilise kazılarında kullanacağı beş araba eşyasını iki Rum hizmetkâr Cosit ve Yanko, bir de Hasan Çavuş ile Binbirkilise'ye gönderdi. Binbirkilise mevkiinde Değle ve Madenşehir köyleri varsa da su ve yiyecek olarak pek cömert olmayan bu bölgede tedarik konusunda büyük sıkıntı çekti.

Kazıyı beraber yapacakları Ramsay, henüz bölgeye gelmediğinden kiliseleri ve yerleşim birimlerini kabaca tespite başladı. Çetin geçen kış, bölgede koyun bırakmadığından et temini çok zordu. Fettah, iki günlük uzak köylerden iki kuzu, iki koyunu 10 mecediyeye alabiliyordu.

Ramsay, 24 Mayıs'ta geldi. Buldukları hakkında ailesini bilgilendirirken Anadolu'nun tarihi zenginliğini şöyle vurgular:

*Hititçe bir yazıt bulduk. İşte bu Küçük Asya: Bulduğunuz bir türbenin Müslümanlara mı yoksa Hıristiyanlara mı ait olduğunu anlamaya çalışırken tarihin başlangıcından beri kutsal olan bu toprakların bir anda bir Hitit sitesi üzerinde yükseldiğini fark edersin.*³³⁹

Bir kaç gün içinde işçiler arasında problemler baş gösterdi. Kürt işçiler susuzluk ve açlığa dayanamayıp ücretlerinin azlığına itiraz ederek iş bıraktılar. Ramsay ücreti arttırmayı reddetti ve Fettah civar köylerden yeni işçiler buldu. Kürt işçilerin bir kaçı

³³⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 7 May 1907; GBA.D.,6 May 1907.

³³⁸ BOA. DH.MKT 1157/3; BOA. DH.MKT 1157/4; Sadrazamlık, Müze Müdürlüğü ve Maarif Nezareti arasındaki aynı içerikli yazışmalar için bkz. BOA. MF.MKT 989/1-2-3.

³³⁹ GBA.L., GB'den FB'ye 25 May 1907

hariç yeniden işbaşı yaptılar. Kazıların ilk haftasında yaklaşık on işçi ile çalışmaktayken 31 Mayıs günü işçi sayısı elliye buldu. Birkaç gün sonra ise seksene ulaştı.³⁴⁰

Haziran ayı başlarında Bell'e düşen işler bitti. Bölge sosyolojisi hakkında notlar tutan Bell, Değle ve Yaztepelilerin Türkmen, Binbirkilise'nin kısmen Türkmen kısmen Yörük olduğunu kaydetti.³⁴¹

Bell'in Binbirkilise kazı programı bitmiş olmasına rağmen, üvey kardeşi Elsa'nın düğününe davet eden mektuplara ısrarla olumlu yanıt vermedi. Ramsay bile bölgeden ayrılmışken, Ereğli taraflarına gitmeyi tercih ederek üvey kız kardeşinin düğününde bulunmamak için Londra'ya dönmedi.

Yeni merakı, Karapınar (Sultaniye), Hotamış (Kayacık), Konya/Ereğlisi civarındaki köyler ve yollardı. Köylerin birbirlerine göre ve Dağgölü'ne göre konumlarını ve yolları kaydetti. Buraya kadar sadece bizzat gittiği merkezlerden bahsederken, bu bölgede gitmediği, kenarından geçtiği, uzaklardan gördüğü, bahsini duyduğu her yeri yazdı.

“Elsa'nın düğününe gitmemek için zoraki bir gezi” gibi görünen Ereğli-Emirgazi rotasında, Fettah'ın anlattığı eğlenceli hikâyelere daha çok kulak veriyordu. Fettah'ın hikâyelerinde bir Suriye Ermeni'sinin sosyal hayatı üzerine önemli veriler vardı;

Fettah gençliğinde çok haşarı ve kavgacı bir insanmış. Babası evlenip durulmasını istemiş. Fettah evlenmek istemediğinden kendisine gösterilen kızları hep reddetmiş. Ancak üvey annesi ona Zekiye'yi gösterince ilk görüşte âşık olmuş. Ailesi çok fakir olduğu halde kızın kör babası iki yüz sterlin başlık istemiş. Fettah yirmi dört, kız on dört yaşındaymış. Fettah, Amerikalı Doktor Antonio'ya giderek kayınbabasının kör olduğunu anlatmış ve tedavi etmesini istemiş. Fettah'ın arabasını sık sık kullanan doktor, adamı ücretsiz ameliyat etmiş ve on beş gün sonra adam görmeye başlamış. Fettah doktora yine de elli sterlin ödemiş ve otuz sterlin de düğün masrafı yapmış.... Fettah kadınların para kazanmak için çalıştırılmasına karşı.³⁴²

³⁴⁰ GBA.D., 7-31 May 1907; 1-2 Jun 1907; GBA.L., GB'den FB'ye 25 May 1907; GB'den HB'ye 28 May 1907.

³⁴¹ GBA.D., 3-18 Jun 1907.

³⁴² GBA.D., 5 Jul 1907.

Babasının aldığı beş atla, on üç yaşında katırcılığa başlayıp on sekizinde on beş hayvanı olan Fettah, Bell'in fazlası ile kulak verdiğini görünce iyice “gevezeleşti.” Anadolu Müslüman-Hıristiyan ilişkisini şöyle eleştiriyordu;

*Anadolu Hıristiyanları lakayt. Müslüman erkekler Hıristiyan kadınlarla evleniyorlar ve bu uygunsuz. Müslüman kadınlar, Hıristiyanlarla asla evlenmez. Hıristiyan kızlar Müslüman oluyor ve aileleri ile ilişkiyi devam ettiriyor. Rahiplerden birinin kızı bile Müslüman olup Müslüman bir erkekle evlenmek istiyormuş. Rahip onu başka bir köye gönderip hapsettirmiş.*³⁴³

6 Temmuz gününü Yazılıkilise, Karaören, Emiş, Çanlıkilise, Üçören, Uluören köy ve kiliselerine ayıran Bell, ertesi gün de Karacaören ve Taşpınar mevkilerini gezdi. 8 Temmuz günü Elsa'nın düğün günüydü ve ailesine Ramsay ile kazıya devam ettiklerini yazdığı halde, Hasan Dağı bölgesinde geziyor ve hiç olmadığı kadar hırsla ufak tefek kiliselerde ölçümler yapıyordu. Kargın, Helvadere, Viranşehir, Sütkilisesi, Bozdağ mevkilerinden geçip 9 Temmuz günü Hasan Dağı'nda dağcılık kariyerine bir zirve daha ekledi.

Sivrihisar mevkisinde kim olduklarını anlayamadığı Rumca bilmeyen, Hıristiyan, Türkçe konuşan bir toplulukla karşılaştı.³⁴⁴ Bell'in kim olduklarını anlamadığı bu topluluk muhtemelen Hıristiyan Karaman Türkleriydi.³⁴⁵

13 Temmuz günü İhlara Vadisi'nden geçerek Aksaray'a varan Bell, 14 Temmuz günlüğüne hayatında ilk defa doğum gününü unuttuğu bilgisini kaydetti. Bu unutkanlık, Elsa'nın düğününe gitmemek için yaptığı gezme hırsından kaynaklanıyordu.³⁴⁶ Muhtemelen Bell, kendisi bekâr olduğu halde, on bir yaş küçük olan kız kardeşinin Richmond'lar gibi asil bir aileye gelin olmasını kıskanıyordu.

15 Temmuz günü Katrancıbelini aşip Konya'ya yöneldi. Konya'ya vardığında yine Wylie'leri ziyaret etti. Bu gezisinde Konya'dan ayrılmamak için özel çaba sarf eden Bell, Ereğli'yi bir daha gezmeyi bahane ederek Konya günlerini birkaç gün daha uzattı. Bu oyalanmalara aşkı Wylie'nin de katkısı büyüktü.

³⁴³ 9 Jul 1907.

³⁴⁴ GBA.D., 21-30 Jun 1907; 1-11 Jul 1907.

³⁴⁵ Hıristiyan Karaman Türkmenleri, Yunanistan ile yapılan nüfus mübadelesi antlaşmasından sonra ne yazık ki Yunanistan'a gönderilmişlerdir. Ferruh Ağca, “Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı Üzerine”, *Türkbilig*, 2006/11, s. 4.

³⁴⁶ GBA.D., 13-14 Jul 1907.

Karadağ'da kazılar esnasında başını düşük bir kapı kirişine çarpan Fettah'ın baş ağrıları Ereğli'de ciddileşince, İngiltere'ye dönmeden Fettah'ı İstanbul'a götürüp tedavi ettirmeye karar verdi. 24 Temmuz'da Konya'dan trenle hareket edip ertesi gün Haydarpaşa'ya ulaştılar.

İstanbul'da Fettah'ı, Dr. McClean'a muayene ettirip hastaneye yatırdı. Fettah'ın tedavisi devam ederken İngiliz elçiliğinden Nicholas O'Connor ve Fitzmaurice ile görüştü. Nicholas O'Connor, Bell ile Necip Melhame'yi³⁴⁷ tanıştırdı. İstanbul günlerini İrlandalı Fitzmaurice ile geçirdi. Oldukça hoşlandığı ve Lloyd George'unda dostu olan Fitzmaurice'in Türkiye hakkındaki görüşlerini oldukça isabetli gördü. Beraber Sadrazam Avlonyalı Ferit Paşa'ya gittiler. Eğirdir deniz ulaşımı, Necit, İbni Sabah sohbetlerinin temel konularıydı. Elçilikte Fitzmaurice ile Aden meselesini müzakere ettiler. İzzet Paşayı, Büyükkada'daki köşkünde O'Connor ile ziyaret etti.

Bell'in tren yolu ile ayrılacağı İstanbul'dan sonra ilk durağı Graz'dır. Graz'da kendisini bekleyen Strzygowski ile görüşüp Ereğli, Aksaray ve Emirgazi bölgelerinde bulunduğu Hitit ve erken Hıristiyanlık eserlerinin kopyalarını gösterdi.³⁴⁸ Masraflarını kendisinin karşıladığı Binbirkilise kazılarının raporu mahiyetindeki *The Thousand and One Churches* kitabının yazım çalışmaları için 1908 yılını Londra'da geçirdi.³⁴⁹ (Harita3: II. Anadolu Gezisi)

Bell, II. Anadolu gezisinin ilk günlerinde, Batı Anadolu Levanten kültürü, Menderes vadisinin tarımsal potansiyeli ve Dinar'dan Eğirdir'e uzanacak demiryolu üzerinde durmuştur. Gelmeden önce, Osmanlı makamlarından aldığı izin doğrultusunda, asıl hedefi Konya-Karadağ Binbirkilise kazısı için bölgeye ulaşmaktır. Bell'in kazı masraflarını karşılamasından ötürü Ramsay'ın ortak kazıyı kabul ettiği malumdur. Günlük işçi yevmiyelerinin bazen yüzü aşması rakamın büyüklüğünü gösterebilir. Kazı devam ederken hemen önlerinden geçen demiryolu hattı devamlı gözlenmiştir. Aynı günlerde kız kardeşi Elsa'nın Londra'da düğünü olduğu halde işlerinin bitmediği yalanını söyleyip Aksaray-Niğde taraflarında gezmiştir.

³⁴⁷ Necip Melhame, II. Abdülhamit'in itibar ettiği Beyrut kökenli bir Katolik Arap'tır. Selcuk Akşin Somel, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Plymouth 2003, p. 213.

³⁴⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 18-26 Jul 1907; GB'den HB'ye 30 Jul 1907; GBA.D., 15-30 Jul 1907.

³⁴⁹ Goodman, *a.g.e.*, p. 38-40.

E. III. Ortadoğu Gezisi, II. Meşrutiyet, Araplar ve Ermeniler (1909)

Osmanlı Devleti'nin ikinci defa Meşrutî düzene geçmesi vesilesiyle düzenlenen bu gezinin gündeminde hep Arap tebaanın anayasal düzenden ne anladığı ve Meşrutiyet'ten beklentileri vardır. Gezinin sonlarına doğru 31 Mart olayı gerçekleşecek ve bir an önce İstanbul'a erişmek için yolculuğunu hızlandıracaktır.

Geziye 20 Ocak 1909 günü Londra'dan ayrılıp Fransa'ya geçerek başladı. Marsilya Limanından bindiği S.S. *Equator* gemisinden İskenderiye'de inip trenle³⁵⁰ Kahire'ye geçti ve *Hotel d'Angleterre*'e yerleşti. 27 Ocak'ta Tolunoğlu Camisini gezerken şu satırları kaydetti;

Kahire, gezdiğim kentlerden en benzersizi. Cami duvarlarında görünen medeniyet, Sasani ve Helen kültürünü Kıpti³⁵¹ ve Arapların nasıl geliştirdiklerinin ispatıdır... Bir gün ümit ediyorum ki Doğu yeniden ayağa kalkacak ve bizi taklit etmeden, kendi medeniyetini kurduktan sonra daha önce bize öğrettiği³⁵² ancak bizim unuttuğumuz ve kaybettiğimiz değerleri yeniden bize öğretecek.³⁵³

Kahire'yi İzmir'den Van Lennep'in kız kardeşi Bayan Ogilvy ile gezerken, Batı'nın Doğu üzerindeki iledet hâkimiyetini imkânsız görüyordu. Bell'e göre Doğu bu zinciri eninde sonunda kıracaktı. İngiltere'nin Mısır politikası hakkında kişisel görüşü şöyleydi:

Umduğum gibi Türk Anayasası işe yararsa, biz eninde sonunda Mısır'ı birkaç güvence ile Sultan'a geri veririz. Zira buradaki problemler bizim

³⁵⁰ 1854'te inşa edilen İskenderiye-Kahire tren hattı Osmanlı Devleti topraklarında tamamlanmış ilk demiryolu projesidir. Gülşınar Akbulut, "Osmanlı Devleti'nden Türkiye Cumhuriyetine Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876-1939)", *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 2012/1, s. 226.

³⁵¹ "Kıpti" terimi Yunanca "Aiguptios" kelimesinin Arapça söylenişidir. Sosyolojik bir terim olduğu halde Hıristiyanlığın Mısır'a girmesiyle ve Kıptilerle yaşayan Hıristiyanlara alem olmuştur. Mısır, Müslümanlar tarafından fethedildiği zaman "Daru'l-Kıpt" (Kıptilerin yurdu) olarak isimlendirilmiştir. Mustafa Erdem, "Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, S. 1, Ankara 1997, s. 145.

³⁵² Medeniyetin gelişimi teorisinde Avrupamerkezcilik ve Avrupamerkezcilik karşıtlığı tartışmalarına girerek ikincisini destekleyen ve Doğu'nun bir kenarda bırakılarak bilinçli bir suskunluğa itildiğine dair iddiaları olan Hobson, 500'lü yıllardan itibaren Doğu'nun kendi ekonomik gelişmesini batıdan önce tamamladığını, ardından etkin bir küresel ekonomi oluşturduğunu ve son olarak da Doğu'nun teknoloji, kurumlar ve düşünceler gibi gelişmiş kaynakları Avrupa'ya götürerek Batı'nın yükselişine etkin bir katkı yaptığı iddiasındadır. Hobson, *a.g.e.*, s. 18-21.

³⁵³ GBA.L., GB'den FB'ye 29 Jan 1909.

*çözembileceğimiz gibi değil. Fakat bu gerçekleşmeden de bir yere gideceğimiz yok.*³⁵⁴

Kahire'deki son günlerini Alman asıllı Şarkiyatçı/İstihbaratçı Oppenheim³⁵⁵ ile geçirdi. Sakkara'yı gezerken Irak-Anadolu coğrafyasında bulunan kalıntılar üzerine sohbet ettiler. 29 Ocak günü Kahire'den Port Said'e, ertesi günde "Alman ağırlığı artarken İngiliz ve Fransız etkisinin azaldığını kaydettiği" Yafa'ya (Tel Aviv) geçti.

31 Ocak günü Beyrut'ta Fettah'la buluştu ve Cumberbatch'lara gittiler. Bölgenin siyaseten öne çıkan şahıslarını Dr. Jessop'tan öğrendi. Dr. Jessop Bell'e, Hıristiyan vekil Süleyman Bustani ve Müslüman vekil Musa es Salih'in Beyrut'un en önemli politikacıları olduğu bilgisini verdi. Jessop'a göre; Nusayri-Türk ilişkisi çok gergindi. Memurlar, askersiz dağlarda adım atamazken, Amerikan misyonerleri rahatça geziyorlardı.

1 Şubat günü Beyrut'tan trenle hareket ettiği Baalbek'te gündemi, halkın yeni hükümetten ve anayasadan beklentileriydi. Baalbek ve Beyrut'ta seçimler sorunsuz tamamlanmıştı. Bell'e göre bölge halkı, yeni rejimden, "gerici düzenbazların" desteklediği eski rejimin izlerini silmesini bekliyordu.

Baalbek'ten 3 Şubat günü Halep'e ulaşır *Palace Hotel*'e yerleşti.³⁵⁶ Halep'ten aldığı ilk intiba, yeni anayasanın ilanından itibaren bölgede güvenliğin azaldığıdır. Halepli uşağı Fettah'ın evine misafir oldu ve karısı Zekiye'nin yemek davetini kabul etti. Peşinden yirmi yıldır bölgede ticaret yapan Alman dostu Bayan Koch ile pazarda at baktılar. İşleri bitince Grek Katolik kilisesine giderek Piskopos Monseigneur Kâdi ile görüştü. Oldukça umutsuz olan Cizvit³⁵⁷ Rahip, anayasanın ilanından sonra Hıristiyanların durumunun eskisinden de kötü olacağına Bell'i inandırmaya çalıştı. Bell muhtemelen papaza bağımsız Suriye'den bahsetmiş, papaz ise Hıristiyan Arapların

³⁵⁴ GBA.L., GB'den FB'ye 29 Jan 1909.

³⁵⁵ Baron Max von Oppenheim, kurduğu *Şark İstihbarat Birimi* ile Alman Dışişleri Bakanlığı'na çalışan bir istihbaratçıdır. Reyhan, *a.g.m.*, s. 39; Oppenheim'in resmi görevleri, II. Abdülhamit'ten Mustafa Kemal'e kadar yaptığı görüşmeler ve savaş içindeki fonksiyonu için; Kadir Kon, "Almanya'nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu", *Tarih Dergisi*, S. 53, 2011/1, İstanbul 2012.

³⁵⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 25-29 Jan 1909; 2-9 Feb 1909; GBA.D.,20-31 Jan 1909; 2-3 Feb 1909.

³⁵⁷ 16. Yüzyılda İspanyol Ignatius Loyola (İñigo López de Loyola) tarafından kurulan tarikat, eğitim faaliyetlerini öncelerken gizliliği ihmal etmemiştir. Cizvitlerin, gizlilik ve teşkilâta bağlılıklarındaki katıllıkları, okullarının başarısı, krallar nezdindeki itibarları ve kilise hiyerarşisine karşı bağımsızlıkları kilise ve üniversite çevrelerinin tepkisine yol açtığından zaman zaman faaliyetleri yasaklandı. Ancak 1814'te Papa VII. Pie tarikatın faaliyetine resmen izin verince Osmanlı coğrafyası dahil dünyanın her yerindeki tebliğ ve eğitim faaliyetlerine devam ettiler. Günay Tümer, "Cizvitler", *DİA*, c. 8, s. 40-42.

Müslüman Araplara göre azınlıkta olduklarını, Arapların yüzyıllardır bölgeyi yöneten Türklere göre zalim olduklarını söylemiştir.

Halep Alman Konsolosu³⁵⁸ ile dostane münasebetler kuran Bell, Von der Goltz Paşa'nın "eğer bir devrim olursa bölgede bir tek Hıristiyan'ın sağ kalamayacağını ve Almanya'ya gitmelerini tavsiye ettiğini" duydu.

Bayan Koch ile polis, jandarma ve adalet işlerinde reform yapma heveslisi Vali Reşit Bey'i ziyarete gittiler. Meşrutiyet yeniden ilan edildiğinden Vali'nin "İngiltere'nin Mısır ve Girit'i, Avusturya'nın da Bosna Hersek'i geri vereceğini" umduğunu yazan Bell, "çok büyük hayal kırıklığı ile sonuçlanacak beklentileri var" demektedir.

Halep'te, *Echo d'Alep* editörü İttihatçı Hikmet Bey'le de görüştü. Bu zat, üç yüz kişilik İttihatçı Cemiyeti yönetim kurulunun yedi üyesinden biriydi. Hikmet Bey'in daveti ile gittiği kulübü, cemiyet binasını ve üyelerini şöyle tasvir etti;

Karanlık bir kapıdan girip yine karanlık merdivenlerden çıkarak geniş bir salona girdim. Salonda bulunan yeşil çuha örtülü masa üzerinde gazete okuyan cemiyet üyelerini gördüm. Yedi kişilik grubun üyesi olan Hikmet ve İsmail Beyler tarafından sivil ve askeri personele takdim edildim. Beni ilgiyle dinleyen çok seçkin bir kalabalığa Memlûkluların şehirde yaptırdıkları ve Muristan (Bimarhane) denen, yaklaşık dört yüz yıldır suça bulaşmış zihinsel engellilerin hapsedildikleri, ısıtılmayan ve aydınlatılmayan korkunç yerden bahsederken ilginç bir şekilde beni alkışladılar... Oradaki insanların hayvanlar gibi duvarlara zincirlenmiş görüntülerini asla unutamayacağımı söyledim. Hikmet Bey söylediklerimi ciddi bir şekilde not alıp bunun Cemiyetin çözeceği ilk iş olacağına söz verdi. Bundan sonra büyükçe bir defter getirdiler. Cemiyetin geleceği hakkında iyi dileklerimi yazıp imzaladım. Meclis olarak en öncelikli işlerinin eğitim olduğunu iddia ediyorlar.³⁵⁹

10-11 Şubat günlerini Bayan Koch, Tevrat uzmanı İngiliz misyoner Christie ve Fransız konsolosluğu sekreteri Roseflard ile geçirdi. Beraberce Melik üz Zahir Medresesi, Tevarki ve Helaviye camileri ve Sabun Hanını gezdiler. Bu esnada Ermeni asıllı uşağı Fettah, Bağdat yolculuğunun hazırlıklarını yapmakla meşguldü. Yolculuk sonunda satmak üzere, on bir at ve iki eşek satın aldılar.

³⁵⁸ Mösyö Mardiros Ağamisakyan. Eroğlu-Babuçoğlu-Köçer, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, s. 548.

³⁵⁹ GBA.L., GB'den FB'ye 9 Feb 1909; GBA.D., 4-15 Feb 1909.

15 Şubat günü, 1905 seyahatinde Antakya'ya kadar gittikleri katırcısı Hacı Emir, Habib ve Selim ile yola çıktı. Kadrosunun yevmiyeleri iki-üç kuruş arasındaydı. Rakka'ya kadar kendine eşlik etmek üzere Abbas Çavuş ve Hacı Muhammed isimli iki asker de refakatine verilmişti. Yolun ilk bir saatinde kendisine eşlik eden *Berliner Tageblatt* muhabiri Mygind ile sohbetinin ana konusu, Batılı devletlerin Osmanlı anayasasına destek verip vermeyecekleriydi. Bell muhabire “eğer Anayasa çökerse bu Hıristiyanların hatası olur” dedi.

16 Şubat günü Menbiç'e ulaştı ve rehber olarak Mahmut Ağa'yı tuttu. Mahmut Ağanın babası Rus baskısı ile Kafkaslardan Rumeli'ye, Rumeli'den de Menbiç'e göçmüş bir Çerkez'di.³⁶⁰ Menbiç'te doğan Mahmut Ağa Bell'e “Ruslar buraya da gelirlerse vallahi nereye gideriz bilmem” diyordu. Ağa'dan bölgede bin kadar Arap fellahı yaşadığını, vergi ödememek için nüfuslarını kaydettirmediklerinden oy kullanmadıklarını öğrendi. Ağa yerel politikadan bu kadar bahsedince Bell; Meşrutiyetten ne anladığını sordu. Mahmut Ağa; “bundan sonra herkesin kanunlar önünde eşit olup vilayet kapılarında kimsenin aylarca bekletilemeyeceğini” söyledi.³⁶¹

Tel Ahmar'da birkaç gün kazı yapıp 20 Şubat'ta bir şahturla³⁶² bugün Türkiye-Suriye sınırında yer alan ve Hogarth'ın kazı yaptığı³⁶³ Karkamış (Cerablus/Cerabis) harabelerine kadar çıktı.

22 Şubat günü Mesudiye'de Anaze kabilesi şefi Hakim Bey ve Rumeyla'da Velde Şeyhi Sallal ile görüştü. Ertesi gün Cezire-i Velde Araplarının büyük Şeyhi Ahmet Bursan'ın dört hanımından biri Bell'i ziyaret etti. Bell'den; “korkusundan çadırlarından burunlarını çıkartamadıkları” İbrahim Paşa'nın³⁶⁴ ölüm haberini duyduklarında “sevinçten efsunlandılar.” Bir diğer Şeyh Hamri'ye Bell, Meşrutiyet'i özgürlük, özgürlüğü de kadın erkek eşitliği şeklinde anlatınca şeyh; “İslam'da özgürlük

³⁶⁰ Ruslardan kaçan Çerkezler, Kafkasya dışına, özellikle Osmanlı topraklarına gitmişlerdir. Cahit Aslan, “Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü”, *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, S. 1, 2006, s. 1.

³⁶¹ GBA.L., GB'den HB'ye 10-16 Feb 1909; GB'den HB'ye 15 Feb 1909; GBA.D., 10-21 Feb 1909.

³⁶² Bir tür sal. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 154.

³⁶³ British Museum adına kazı yapan Mösyö Hogarth'a Cerablus'da iki yıl kazı yapma izni verildiğine dair berat için; BOA.MF.MKT. 1160/1

³⁶⁴ 1877-78 Osmanlı Rus harbi sonrasında bölgede gücünü hissettiren ve II. Meşrutiyet'in ilan edildiği günlerde artık devlet gücüne yaslanarak bir eşkiyaya dönüşen Milli Aşireti reisi İbrahim Paşa hakkında yapılan şikâyetlere bakıldığında, mağdur olanların özellikle Diyarbakır halkı ve Şammar Arap aşireti olduğu görülür. *Selçuk Günay, II. Abdülhamit Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak'ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa*” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 1995, s. 130; Fatih Ünal, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 41, 2007, s. 11.

nasıl olur. Ben İslam kanunlarına aykırı olarak sadece *bir* kadınla evlenebileceğim ve bu mu özgürlük olacak” diye cevapladı.

25 Şubat günü Caber Kalesine geldiğinde bölgedeki tek İngiliz değildi. Caber Kalesi'nin iki gün önceki misafiri Mark Sykes'tı. 27 Şubat günü Rakka'ya vardı. Anaze Araplarının ağırlıkta olduğu Rakka'yı Mark Sykes'ın tavsiye ettiği Halef isimli asker ile gezdi. Gezileri esnasında halkla temastan genelde geri durmaktaysa da buralarda hükümet-halk ilişkileri ve halkın devlete bakışı konularında pek meraklı olduğundan karşılaştığı insanlarla konuşuyordu. Bell'e göre halkın devletten şikayetçi olmasının en önemli sebebi şeyhlerdi. Şeyhler, aşiret üyelerinden toplamaları gereken vergiyi yüksek tutup vergi memurlarına rüşvet vererek farkı zimmeterlerine geçiriyorlardı.

Yolculuğu süresince kulağı devamlı İstanbul'daydı. Kamil Paşa'nın düşürülüp yerine Hüseyin Hilmi Paşa'nın geçtiğini duydu. Bell bir taraftan İstanbul politikalarını takip edip bir taraftan bölgenin İstanbul'da daha güçlü temsil edilmesi için çabalamasına rağmen pek umudu yoktu. Zira Halepliler Deyrlilerden, Deyrliler ise Şamlılardan nefret ediyorlardı.³⁶⁵

9 Mart'ta El Gaim'deki Duleyim³⁶⁶ çadırlarını geçti ve en kolay yolun Sirhan rotası olduğunu öğrendi. Refakatindeki askerler genelde pek konuşmazlarken bu defa Humeydi isimli “geveze” bir askere denk gelmişti. Humeydi, Sultan ve haremini kastederek “sarayında üç yüz kadınla paramızı yiyorlar” diye konuşunca askerlerin Sultan'ı eleştirebilmelerini şaşırarak dinledi.

Diğer asker Halef ise “bu yıl hiç maaş alamadık. Zor, askerlerine para ödedi ama bizimkini Bağdat'ta memurlar yedi. Dört aydır para alamıyoruz ve iki yıldır elbise de verilmiyor” diyerek tepki gösteriyordu.

Karşılaştığı Araplara devamlı “hürriyeti duyduunuz mu?” diye soruyordu. Bir Arap “duyduk ama manasını bilmiyoruz” deyince ona “adil yönetim” diye tarif etmeye

³⁶⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 17-20 Feb 1909; GBA.D., 17-27 Feb 1909; 3-5 Mar 1909.

³⁶⁶ Duleyim kabilesinin tamamı Sünni ve Şafiidir. Fırat boylarında dolaşan kabilenin en büyük şefi Ali Süleyman 1917 Eylül'ünde İngilizler Ramadi'yi ele geçirince işbirliğine yanaşmıştır. *Arab Tribes of the Baghdad Wilayat*, Calcutta 1919, p. 58; Rapor, British Library (IOR/L/PS/20/235:1919) ve National Archive'da (WO/106/919) bulunmakta olup imzasızdır. Yazım dili ve Bell'in farklı kaynaklarda verdiği benzer veriler nedeniyle Gertrude Bell tarafından kaleme alındığı düşünülmektedir. Bell, 19 Nisan 1918 tarihli mektubunda babasına aşiretler ile ilgili çalışmasını bitirdiğini yazmış, 26 Eylül 1919'da da yayınlandığını haber vermiştir. Raporu harf sırası ile aşiretlerin şeyhleri, geçim kaynakları, Türklerle ilişkileri, hane sayıları, silahlı adam sayıları ve yaşadıkları bölgeler hakkında istatistikî bilgiler verir. Eserde başlıcaları Aniza, Duleyim, Beni Hasan, Cubur, Hazail, Şammar Carba, Şammar Toka, Beni Temim, Ubeyid, El Zoba ve Zübeyid olmak üzere yüz on sekiz aşiret ele alınmıştır. GBA.L., GB'den HB'ye 19 Apr 1918; 26 Sep 1919.

çalıştı. Adama anlatamayınca “anladım ki yönetim ne onu da bilmiyorlar” diye yazmıştır. Hizmetkârı olan Mürevveh’e Arapların isteyerek mi asker olduklarını sorduğunda “asla” cevabını aldı. Meşrutiyetle çölde hırsızlığın azalacağını söyleyince Mürevveh, hırsızların “köpek” olduğunu Arapların hırsız olmadıkları gibi düzen insanı oldukları cevabını aldı.³⁶⁷

Bağdat istikametine doğru yürüdüğünden 16 Mart günü katran ocakları ile meşhur Hit’e ulaştı. 17 Mart günü meşhur Lahmi³⁶⁸ kalesini gezmek arzusu, Beni Hasan kabilesinin eşkıyalık faaliyetleri yüzünden, yüksek bahşiş teklifine rağmen hiçbir rehberin kabul etmemesi sebebiyle gerçekleşmedi. Kaleyi gezemeyince yoluna devam ederek Mamure, Madlube, Kasr es-Sade bölgelerini geçti. 18 Mart günü sülfürlü sularıyla bilinen Kubeysa’ya ulaştı.

Bağdat’a doğru ilerlerken, Hit Müdüründen aldığı izinle Duleyim Şeyhi Naif, Hüseyin Onbaşı ve Fettah eşliğinde çölden Kerbela’ya gitmeye karar verdiler.³⁶⁹ Önlerinde bulunan dört günlük yolda içme suyu olmadığından bol miktarda su depoladılar. Yol üzerinde bulunan antik bir merkez olan El Hubbaz’ı incelemeyen geçmedi ve burada İslam öncesi mimari eserler buldu. Sülfürlü su kaynakları ile meşhur Ebu Cir bölgesi Şeyhi Abdullah (Duleyim) kendilerini çok iyi karşıladı. Şeyh Abdullah’ın çadırında kahve içip bilahare kendi çadırında misafir ederek sıkı bir dostluk kurdu. Şeyh, Bell’e bizzat şarkılar söyleyerek rehberlik ettiği gibi alternatif yolları öğretti.

22 Mart günü Havran Vadisini, 23 Mart’ta Rahhaliye’yi geçerken rehberlerinden Velde, Bedu, Ruvalla, Amarat, Şammar, Anaze kabileleri arası ilişkiler hakkında bilgi aldı. Anazelerin Duleyim ve Ceraif’le evlendiklerini fakat Afad ve Agedatlarla evlenmediklerini not etti. Rahhaliye bölgesinde tam manası ile çöl hayatına şahit oldu ve çölü şöyle betimledi:

Tam ortasındayız. Son kuyuyu geçtiğimizden beridir hiçbir problem yaşamadık ve her şey planladığım gibi. Sabah gün doğarken yola çıkmıştık ve bitmez tükenmez çölde yedi saattir yürüyoruz. İlk saatlerde her şeyi görebilirken zaman geçtikçe görüş son derece kısıtlı hale geliyor. Tahammül

³⁶⁷ GBA.L., GB’den FB’ye 6-13 Mar 1909; GBA.D., 6-13 Mar 1909.

³⁶⁸ III-VII. yüzyıllar arasında Irak’ta hüküm süren Hristiyan Arap hanedanıdır. Mehmet Ali Kapar, “Lahmiler”, *DİA*, c. 27, s. 54.

³⁶⁹ GBA.L., GB’den HB’ye 15 Mar 1909; GBA.D., 13-18 Mar 1909.

edilemez derecede sıkıcı. Önümüze hepsinin ismini artık çok iyi bildiğim yapraksız, bodur çöl ağaçları çıkıyor... İsimlerini cahiliye devrinin şiirlerinden duyduğum bu ağaçları görebilmiş olmak benim için büyük mutluluk.

Günün sonunda Rahhaliye'ye vardılar ve kampı vahaya kurulurken Müdür'ü ziyaret edip kahvesini içti.

Biraz uzakta davul ve bir tür flüt çalıp dans eden insanların sesi gelirken güneş yavaş yavaş batıyor ve gökyüzünde asılı gibi duran ay kendini göstermeye başlıyor. Olağanüstü güzel ve barışçıl bir ortamda olmanın verdiği rahatlık ve tehlikeli yollardan güvenle geçebilmenin huzuru içindeyiz.³⁷⁰

Rahhaliye'den yola çıkıp yüz bin palmiye ağaçlı, bir de kalesi olan Şitate vahasına gelip kamp kurdu. (Resim 9: Gertrude Bell Şitate vahasında)

Yola Kербela için çıkmasına rağmen yol üzerinde, 26 Mart 1909 günü, arkeoloji kariyerine yeni bir kitap olarak ekleyeceği Ukaydir kalesini buldu. Çevresinde, El Cevf'ten gelerek buraya yerleşen İbnürreşid'e bağlı Şammarların bulunduğu Ukaydir kalesini şöyle betimledi.

En hoş Sasani sanatı izlerinin her yerde görüldüğü bu yer, hiçbir haritada yer almayan, hiçbir esere konu olmamış, adını daha önce hiç duymadığım bir yer. Geçen yıl bir yabancı buraya gelip birkaç gün çalışmış ama kim olduğunu bilen yok. Burayı görür görmez hayatımın fırsatını yakaladığımı anladım. Benden önce birisi burayı yayınlasa bile önemli değil zira şimdiye kadar kitaplardan öğrenmeye çalıştığım VI. yüzyıl Doğu Sanatı hakkında buradan çok fazla malumat öğrenebileceğim... Sasaniler için değil Lahmi prensleri için inşa edildiğini düşünüyorum.³⁷¹

Şamarların cenaze yıkamak için kullandıkları kalenin ölçüm işlemleri 30 Mart tarihine kadar devam etti. Gündüzleri çalışıp geceleri farklı kabilelere mensup adamlarının okuduğu kasideleri dinleyip not aldı. Burada Safia bedevilerinin saldırısına uğradılsa da askerler ve silahlı adamları sayesinde kayıp vermediler.³⁷²

³⁷⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Mar 1909

³⁷¹ GBA.L., GB'den HB'ye 26 Mar 1909

³⁷² GBA.L., GB'den HB'ye 19-29 Mar 1909; GBA.D., 19-30 Mar 1909.

30 Mart Salı günü Ukaydir kalesinden ayrıldı ve 31 Mart günü Kerbela'ya geldi. Şehirde ilk dikkatini çeken yer altın kubbeli İmam Hüseyin Camii oldu. Kerbela'da Bell'i, İngiltere Konsolos Yardımcısı Peşaverli Hasan Ağa karşıladı.

Bölgenin bataklık olması ve sık sık Hindiyeye³⁷³ kanalının taşması yüzünden sıkıntılı olan Kerbela'dan 1 Nisan günü Hille'ye geçip oradan da Alman arkeologların kazı yaptıkları Babil'e geldi. Arkeolog Baddensieg ve Wetzel, Bell'e kazı evinde güzel bir oda tahsis edip misafir ettiler. Dokuz yıl önce keşfedilen İhtar kapısı başta olmak üzere, fotoğraflar çekip kazı çalışmalarını izledi. Ukaydir'de yaptığı çalışmaları Alman arkeologlara gösterdiğinde kalenin önemli ve keşfedilmemiş olduğunu takdir ettiler. Alman arkeologların olumlu görüşlerinden sonra yayın konusunda cesaretlendi ve günlüğüne "yayınladığımda bilim dünyasında büyük bir sarsıntı meydana gelecek" diye not düşü. Babil'den ayrılmadan önce, Almanların kazı çalışmaları için kurdukları zengin kütüphaneyi kullanarak dönüşte kullanacağı Dicle rotasını çizdi.

4 Nisan günü Babil'den ayrıldı ve Fettah'tan, bir yıl önce ölen Bağdat eski valisi Müşir Recep Paşa hakkında hikayeler dinleyerek akşam Mahmudiye'ye vardı.³⁷⁴ Ertesi gün Bağdat'a doğru ilerlerken Selmanpak'ı (Ctesiphon) ziyaret etmek için Dicle nehrini küfelerle geçti.

Bağdat'ta Bell'i, on gün kadar önce Beni Lam aşireti saldırısına uğrayan Konsolos Ramsay karşıladı. Beni Lam grubu, Beni Muhammed ile birleşerek bölgeyi tehdit etmekteydiler. Amara'da işler tamamen kontrolden çıkmış olup William Willcocks kaçırılmıştı.³⁷⁵

³⁷³ Tevrat'ta Gihon, Büyük İskender zamanında da Pallacopus diye isimlendirilen bu kanal, zamanla genişlediğinden bütün Fırat'ın suyunu çekerek taşkınlara sebep olmuş ve Türkler zamanında bitirilen bir baraj ile ıslah edilmiştir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 152; Fırat nehrinin çok hızlı aktığı mevsimlerde meydana gelen zararı önlemek için yatak hilal şeklinde kavislendirilmiş ancak nehir aşındırmaya devam edince ortaya bir göl çıkmıştır. 1890'da Sırrı Paşa'nın valiliği döneminde bir baraj yapılarak fazlası Hille'ye akıtılmıştır. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdi, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 129-131.

³⁷⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 2 Apr 1909; 3 Apr 1909; 4 Apr 1909; GBA.D., 30 Mar 1909; 1 Apr 1909; 2 Apr 1909; 4 Apr 1909.

³⁷⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 5-7 Apr 1909; William Willcocks İngiliz asıllı bir mühendistir. Irak hakkında yayınlanmış iki kitabı bulunmaktadır ve Nafia Bakanlığı'nın teklifi ile Irak bölgesinin sulama işleri projesini yapması amacı ile 42.000 liralık bir projenin başına geçmesi, 28 Eylül 1908 tarihli padişah fermanı ile kabul edilmiştir. İngiliz şirketi nehir boylarında yaşayan Bedevi kabilelerin saldırılarına uğramaktaydı. Beni La'm aşireti reisi Gazban, Amara bölgesindeki devlete ait olan mukataa topraklarının gelirlerini ele geçirmek için mücadele ederken nehir vapurlarına saldırıyordu. Nisan 1909'da yapılan saldırıda, Osmanlı Devleti'ne hizmet veren Willcocks kaçırıldığı gibi on dokuz kişi de öldürülünce, Bağdat Valisi ve Irak Toprakları Islah Heyeti Başkanı Nazım Paşa'nın yönettiği 1909 Mayıs'ı operasyonları ile saldırganlar cezalandırıldı. Bunun üzerine Lynch şirketi ve Türklere ait Hamidiye şirketi seferlerine yeniden başladı. Gemilere tedbir amaçlı Türk askeri yerleştirildi. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 34-35, 209-211.

Konsolosluk, nehir kenarındaki geniş bahçesi, on iki kavas ve otuz sepoyluk (Hindu asıllı İngiliz sipahisi) görevli dev kadrosu³⁷⁶, kıyıya demirli motorlu gambotu ile Asya'nın en muhteşem konsolosluklarından biriydi. Bell'e iki odalı ve banyolu bir daire tahsis edildi. Willcocks'un içinde olduğu üç İngiliz gemisine Araplar Amara'da el koymuştu. Bell, "Türk hükümetinin hiçbir şey yapmadığını iddia ettiği" bir aşiret krizinin ortasına düşmüştü.

Bir diplomat eşinin taşınması gereken özellikleri göremediği Konsolos Albay Ramsay'ın karısından pek hoşlanmadı. Hindistan Sünnilerinin de itibar ettiği Bağdat Nakîb'inden³⁷⁷ bir davet aldı ve bu davete Ramsayları da davet ettirdi. Ramsay'ın hanımı bu teklifi duyduğunda "her zamanki soğukluğuyla yüzünü ekşitip; Muhammedî cemiyetin içine girmek istemiyorum" diyerek Bell'i doğruladı. Davette Nakîb, uzun bir nutuk atıp Mezopotamya tarihi, Keldaniler³⁷⁸, günlük politikalar, İngilizler ve Mısır, Lord Cromer dâhil her şeyden konuştu. Nakîb, Dinşevay olayı³⁷⁹ ve Cromer'in Müslüman karşıtı tavırları yüzünden Lord Cromer'i hiçbir zaman affetmeyeceklerini söyledi.

Çadırcızade Rauf Efendi ile görüşmesinde, Selanik'ten gönderilen bir İttihatçı liderliğinde Bağdat'ta beş Müslüman bir Yahudi'den oluşan bir komite kurulduğunu ancak pek işe yaramadığını öğrendi. Çadırcızade, İstanbul'da meclisin verimli çalışmadığını, asıl devrimin henüz gerçekleşmediğini ve bunun kanlı olacağını söyleyerek iki gün sonra meydana gelecek 31 Mart olayından bahsediyordu.

Konsolos Ramsay ile Bell, bölgede yaşayan Arap aşiretleri ile kurulması gereken temas üzerine konuştular. Ramsay sürdürülebilir bir ilişki kurulamamasını "dürüstlüğün

³⁷⁶ Konsolosluğun sahip olduğu abartılı asker ve silah donanımları 1911'de başlayan bir diplomatik krize de sebep olmuştur. Osmanlı kayıtlarına göre konsoloslukta toplam yirmi asker olmalıydı ancak her yıl Hindistan'dan nöbet değişimi için getirilen asker sayısı hâlihazırdakinden daha fazla olduğundan yapılan kovuşturmada sayılarının 50-55'i bulunduğu görülmüştür. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 162-264.

³⁷⁷ Nakib'ül Eşraf (Nikabet) müessesesi, Abbasiler devrinde tesis edilmiş olup Muhammed Peygamberin soyundan gelen seyyidlerin doğum ve ölüm kayıtlarını tutmak, soylarının muhafaza edilmesi, Ehl-i beyt'in adi işlerde çalışmalarına mani olmak, kötü durumlardan ve günahlardan korunmaları gibi görevleri vardı. Murat Sarıcık, "Osmanlı Devleti'nde Nakib'ül Eşraflık Kurumu", *Türkler*, c. X, Ankara 2002, s. 385-386.

³⁷⁸ Aslen Nesturi iken 16. yy.da Katolik kilisesine bağlanmışlardır. Erol Su, "Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri Keldanilerine Genel Bir Bakış", *The Journal of International Social Research*, c. 4, S. 16, Kış 2011, s. 129.

³⁷⁹ 13 Haziran 1906'da, Mısır'ın Dinşevay (Denshawai) köyünde İngiliz askerleri ile köylüler arasında başlayan çatışmalar kısa sürede bir sömürge meselesine dönüştü. Kimberly Luke, "Order or Justice: The Denshawai Incident and British Imperialism", *History Compass*, Vol.5, Issue 2, Mar 2007, p. 278.

buralarda hiç görünmemesi” ile izah ediyordu. Ramsay, Lynch şirketi³⁸⁰ ve Türk botları arasındaki rekabette Osmanlı lehine çalışan Ebu Lam aşiretinin İngilizler lehine kazanılması için mücadele ediyordu.

Bağdat'ta Abdülkadir-i Geylani türbesi, Gümrük binası, Tophane, Bab et-Talim, Bab'ül Vastani, Sit Zübeyde ve Cephanelik mevkilerini gezdi.³⁸¹ Hıristiyanlar için kutsal Easter Sunday'e³⁸² denk gelen 11 Nisan, Bell'in Bağdat'ta geçireceği son gündü ve Fransız Katolik cemaati papazını ziyaret etti. Hıristiyanların devletle münasebetleri hakkında bilgi istedi ve Hıristiyanların askerlik konusunda endişeli iken Yahudilerin istekli olduklarını, hatta çocuklarını Fransız Harbiye'si *Paris Ecole Militaire*'e gönderdiklerini öğrendi.

12 Nisan Salı günü Bağdat'ta geçirdiği bir haftanın ardından şehirden ayrıldı. Şeyh Kasım liderliğindeki Beni Amr Arapları arasından geçip 15 Nisan günü “erken Muhammedî dönemi mimarisi için dünyanın en önemli yeri” dediği Samerra'ya vardı. Şehri kırk bir oyunağa benzetti:

*Samerra, açık arazide nehrin hafifçe yukarısında durur. Etrafı yüksek duvarlarla çevrilidir. İçinden minaresi ve Mehdi'nin mezarının altın kubbesi yükselir. Şehrin içine girdiğinde sadece eski ve pis duvarlar görürsün. İyi davransalar da kendilerinden pek de hazzetmediğim fanatik İranlıları görürsün. Evlerin bütün pencereleri sokaklara bakar ama yürürken sessizlikten ürker herkesin öldüğünü düşünürsün. Cami kapısından içeri girince pejmürde bir halde nargile içen Arap ve İranlıları görürsün... Allah'a inanmıyorsan buraya girmemelisin.*³⁸³

Samerra'da “elbet bir gün işine yarayacağını” umduğu ünlü Şammar Şeyhi Hamdi bin Ferhan³⁸⁴ ile tanıştı ve Anaze ve Yezidilere düşman olduklarını öğrendi.

³⁸⁰ Topografyacı H. B. Lynch tarafından 1840 yılında kuruldu. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 90; Fırat ve Dicle nehirleri üzerinde taşımacılık yapan şirketin tam ismi *The Euphrates and Tigris Steam Navigation Company*'dir. Şirket Osmanlı belgelerinde *Fırat ve Dicle İstim Denizcilik Şirketi* olarak geçer. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 209-211; Şirket imtiyaz anlaşmasının tam metni için; Richard Schofield (Ed.), *The Iraq-Kuwait Dispute*, Vol. 1, Chippenham 1994, p. 3-14.

³⁸¹ GBA.L., GB'den HB'ye 14-15 Apr 1909; GBA.D., 5-10 Apr 1909.

³⁸² İsa Peygamberin kabrini boş bulan Hıristiyanların, o günü diriliş günü ilan etmelerinden itibaren bayram olarak kutlanmıştır. Tanya Gulevich, *Encyclopedia of Easter Carnival and Lent*, Detroit 2002, s. 137.

³⁸³ GBA.L., GB'den FB'ye 18 Apr 1909

³⁸⁴ 4-5.000 hane göçebe Şammar Arap'ının reisi olup Diyarbakır ile Musul arasındaki geniş arazide dolaşırlardı. ; Cengiz Eroğlu-Murat Babuçoğlu-Orhan Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*,

İki gün önce Bağdat'ta “kanlı bir devrim olacağı konuşulmuşken” 31 Mart (13 Nisan 1909) olayı esnasında Samerra civarında olan Bell, “meclisin feshedildiği dedikodusunu” 20 Nisan günü duydu. 22 Nisan günü Tikrit'ten geçip ertesi gün El Şirkat'ta, Anu Adad tapınağında “Kanun-i Esasinin artık yürürlükte olmadığını” öğrendi. 27 Nisan'da Hadra'da bir memurla karşılaşan Bell, ona “dedikoduları” sordu. Memurdan “Selanik askerlerinin iki kışlayı ele geçirdiklerini” öğrendi. Memura “kışlaları mukavemetsiz mi aldılar” diye sorunca memur “inşallah” diye cevapladı. Memurun, görüşünü bildirmeden sıvışmasını, “herkes tarafını seçmek için olayların netleşmesini bekliyor” şeklinde yorumladı. İstanbul'da ne olduğu konusunda meraklanıp çatlasa da “bölgede hiç kimsenin, İstanbul'da ne olduğu -Sultan yada diğerleri yönetmiş- umurunda olmadığından” Musul'a varana kadar sağlıklı bilgi alamadı.³⁸⁵

26 Nisan günü, Asur harabelerinde Bell'i kazı lideri Alman Dr. Andrae karşıladıysa da onu reddedip Cebur Şeyhi El-Askar'a misafir oldu. 28 Nisan sabah saatlerinde Musul'a yaklaşmaktayken bir gün önce tahta çıkan Sultan Reşat için atılan top seslerini duydu. Daha şehre girmeden, askerlerden padişah değişikliğini öğrendi. Yeni padişah hakkında ilk tepkisi “Tanrı onu korusun” oldu. Bell'in duyduğuna göre, İstanbul'a düzensizlik hâkim olmuş ve Sultan bunu durdurmak için hiçbir şey yapmayınca Selanik askerleri duruma el koymuş, hatta Pera³⁸⁶ bile bombalanmıştı.³⁸⁷

29 Nisan Perşembe günü Bell, kahvaltıda İngiltere Musul Konsolosu Wilkie Young'tan yeni düzenin şehre nasıl yerleştiği hakkında bilgi aldı. Young'ın “mecnun” dediği İttihatçılar, Adanalı bir Türk olan Rıfat Efendi liderliğinde Musul'a gelince, vali ve kadı başta olmak üzere resmi erkân onları karşılamak üzere sıraya dizilmişler, ancak eşraftan beş-altı kişi bunu reddetmişti.

Ankara 2005, s. 218; 1919'da ayda 250 rupi tahsisat ile İngiliz tabisi olmuştur. Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 4, Cambridge 1992, p. 272.

³⁸⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 15-27 Apr 1909; GB'den FB'ye 18 Apr 1909; GBA.D., 11-27 Apr 1909; 31 Mart olayı ve sonrasında Bağdat ve Musul'un siyasi iklimi için; Priestland (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 1: 1908-1915, Chippenham 2004, p. 112-113.

³⁸⁶ 31 Mart olayları esnasında Pera'nın bombalandığına dair bir bilgi yoktur. Hatta hem isyancılar hem de İttihatçılar elçiliklerin ve gayrimüslimlerin zarar görmemesi için gayret göstermişlerdir. Hareket Ordusunun İstanbul'a girdiği gün Beşiktaş sirtlarında iki taraf arasında bir mäsademe vuku bulmuş olup muhtemelen bu çatışmalar Pera'ya da etkilemiş ve “Pera bombalandı” şeklinde duyulmuştur. İsyanın ilk günü Adliye Nazırı Nazım Paşa ve Lazkiye Mebusu Mehmet Aslan Bey katledilince İstanbul'da bir takım asılsız dedikodular dolaşmaya başlamıştır. Bunlardan biri Galata ve Beyoğlu semtlerinde katliam ve yağma yapılacağı iddiasıdır. Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İştiklerim*, Ankara 1987, s.32; Ahmet Turan Alkan, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, İstanbul 2006, s.128. Bu yağma söylentisi Anadolu'ya gerçekleşmiş gibi yansımış olabilir.

³⁸⁷ Bundan sonra neler olacağını soran Fettah'a Bell, “askeri yönetim” cevabını vermiştir. GBA.D., 28 Apr 1909.

Young'a göre, bölgedeki İttihad-ı Muhammedî ağırlığından İttihatçılar rahatsızdı. Rıfat Efendi, İttihatçılara yakın duran Beni Tai ve bazı Kürt aşiretlerinden altı kişi çağırıp aşiretlerindeki tüm erkekleri toplamalarını istemiş, bu çağrıyla toplanan yedi yüz kişiyi civardaki kasabalara salarak Muhammedî³⁸⁸ ağırlığına son vermişti.³⁸⁹

Bell, İttihatçılara yakın yerel âlimlerden Zihni Efendi'ye, "ulema anayasaya karşı mı?" diye sorduğunda "hayır" cevabını aldı. Ulemayı "ikna" ettiklerini ve yeni Sultan'a bir telgraf çekerek anayasaya bağlı oldukları kadar, kendisine de bağlı olduklarını ilan ettiklerini söyledi.

Musul'da, Fransızca, Arapça ve İbranice eğitim yapan *Alyans İsrailit*³⁹⁰ okulunu, Konsolos Young ile Ninova harabelerini ve Mar Behnam Yakubi manastırını gezdi.

6 Mayıs'ta Musul'dan ayrılan Bell, Yezidilerin kutsal saydığı Laleş bölgesinden geçti. 8 Mayıs günü Keldani Manastırı başrahibi Rabban Hozmurd'a misafir olduğunda kaldığı odada, Layard'ın 1846'da duvara kazıdığı imzasını gördü. Ertesi gün Dohuk istikametine doğru devam etti ve 11 Mayıs'ta Zaho Köprüsünden geçerek tamamı Nesturi³⁹¹ ve Keldani Hristiyan'ı olan, Amerikan Misyonerleri sayesinde Protestan olmuş Keldanilerin de bulunduğu Hassana köyünde gecelemeğe karar verdi.³⁹² 11 Mayıs'ta Habur'u geçti.³⁹³

³⁸⁸ Bell, Muhammedî kavramını, 31 Mart olayından sekiz gün önce (5 Nisan 1909) Derviş Vahdeti'nin çıkardığı Volkan gazetesi çevresinde kurulan İttihad-ı Muhammedî Cemiyetinin üyeleri için kullanmıştır. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, İstanbul 1988, s.183-187; Osman Selim Kocahanoğlu, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamid*, İstanbul 2009, s. 256.

³⁸⁹ GBA.D., 29 Apr 1909.

³⁹⁰ Alliance İsrailite Universelle (Evrensel Yahudi Birliği), 1860'ta zengin Yahudiler tarafından Paris'te kuruldu. Kuruluş gayesi, dünyanın değişik bölgelerinde yaşamakta olan Yahudilerin gelişimini teşvik etmektir. Abdulvahap Akıncı, "Osmanlı Devleti'nde Milli Kimlik İnşasında Okul", *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 2014, s. 20; Michael Graetz, *The Jews in Nineteenth-Century France*, (Tranlator: Jane Marie Todd), California 1996, p. 249-251.

³⁹¹ Nesturiler Van-Musul-Urmiye üçgeni arasındaki bölgede Kürtler arasında dört yüzyıl kadar Türk hâkimiyetinde yaşadılar. Nesturiler üzerinde, Katolik, Protestan ve Ortosoks misyonerlerinin faaliyetleri olmuştur. Satılmış, *a.g.m.*, s. 653-654; Salahi R. Sonyel, "Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hristiyan Azınlıkların Rolü", *Belleten*, c. XLIX, S. 195, Aralık 1985, s. 652; İngilizler Nesturiler ile 1800'lü yılların başında ilgilenmeye başlamışlardı. Kültürleri, tarihleri ve dini yapıları hakkında yapılan çalışmalara örnek olarak; Asahel Grant, *Nestorians*, London 1841.

³⁹² GBA.L., GB'den FB'ye 4 May 1909; GB'den HB'ye 6-11 May 1909; GBA.D., 3 May 1909; İngilizler Keldani-Nesturi birliğini sağlamak için kullandıkları Musul İngiliz Konsolosu Papaz Wigram ile işbirliği yaparak Nesturiler için İmadiye'de bir okul açmaya çalışmaktaydılar. Okul 1911'de izin alarak eğitime başladı ise de öğrenci sayısı bir düzineyi bile bulmadı. İngiliz misyonerleri 1912'de bölgedeki tüm varlıklarını Amerikan misyonerlerine devrederek çekildiler. Satılmış, *a.g.m.*, s. 683-687; Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 259-260; Bu köy bir Hristiyan köyü olup bir kısmı Nesturi bir kısmı da Amerikan misyonerleri teşviki ile Protestan olmuşlardı. Bazı köylüler *Fellahi* -Bell'e göre garip bir Asurice- bir kısmı da Kirmani konuşurlardı.

³⁹³ GBA.D., 11 May 1909.

14 Mayıs günü, Asur rölyefleri aramak için Hassana köylüleri ile Cudi dağına çıktığında, vergi ödememek için hayvanlarını buraya kadar çıkararak Kürtler, Bell ve ekibini vergi memurları zannettiler. Memur olmadıkları anlaşılınca misafir edildiler. Dağda bulunan Nuh'un Gemisi hatırasına yapılan yığma taş binayı da fotoğrafladı.

18 Mayıs günü ağasının garip kıyafetine çok şaşırdığı Yezidi Sare köyünü geçip 19 Mayıs günü bölgenin önemli dini merkezi Mar Eugen manastırına ulaştı. 21 Mayıs günü yolu bir piskopos ve üç keşişin bulunduğu Mar Melko manastırına düştü. Ertesi gün Midyat'tan geçti. Ertesi güne vakit ayırabilmek için hazırlıklarını tamamlayıp uyuduğunda soyuldu:

Defterlerim ve fotoğraf makinelerimi hazırlayıp paketledim ve hepimiz ölü gibi uyuyunca gece çadırıma hırsız girmiş. Sesine uyandığımda çadırımdaydı ve ben cibinlikten çıkana kadar kaçtı. Bağırarak diğerlerini uyandırdım ama her şeyim çalındı. Sadece eyerin üzerindeki Ukaydir defterlerim kaldı... Rakka'dan beri çektiğim bütün resimlerin filmleri de gitti. Sanki hiç seyahat etmemiş gibiyim.³⁹⁴

Hırsızlığı resmi makamlara değil, bölge eşrafından Kürt Çelebi'ye bildirdi ve Çelebi yirmi kadar adamı ile yardıma geldi. Çelebi'nin adamları biri Zahuran biri de Midyat yolunda iki eldivenden başka bir şey bulamadılar. Çaresiz kalınca bir askerini Midyat'a gönderdi. Vali ve elçiliğe telgrafla durumunu bildirdi. Midyat'tan on zaptiye, elli piyade, üç memur geldilerse de bir şey bulamadılar. Günler süren gezi ve ölçtüğü manastırların kayıtları kaybolmuştu.

Aramaktan vazgeçip Midyat kaymakamının ödediği para ile Diyarbakır'a yöneldi. Ertesi sabah, bir köylü bağırarak onları uyandırdı ve kamplarının hemen yakınında bir taşın kenarında para hariç bütün eşyalarını buldular.³⁹⁵

Bell, hırsızlığa maruz kaldığı an resmi rakamlara başvurmadığından olay İstanbul'da duyulduğunda tam olarak nerede olduğu kestirilemedi. Bu nedenle doğu vilayetlerine yazılar yazılarak işin aslı öğrenilmek istenildiğinde Van Vilayeti 17

³⁹⁴ GBA.L., GB'den FB'ye 28 May 1909.

³⁹⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 14-31 May 1909; 1 Jun 1909; GB'den FB'ye 28 May 1909; GBA.D.,13-30 May 1909; Soygun, İngiltere'de gazetelere "Bağdat civarında Kürtlerle yapılan müzakereler sonucunda kurtulabildiği" şeklinde yansıyacak ve olayın böyle olmadığını belirten bir mektup yazacaktır. "The Robbery from Miss Bell", *The Times*, 1 Jun 1909; "The Robbery from Miss Bell", *The Times*, 3 Jun 1909.

Haziran'da Musul'dan iki İngiliz kadının Van'a geldiklerini, ancak şikâyetçi olmadıklarını bildirdi.³⁹⁶

Olayın Midyat'ta olduğu anlaşılınca, Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbakır Vilayeti'ne derhal bir memur tayin edilerek zararın ödenmesi ve böyle olayların tekrar etmemesi için tedbirlerin artırılması talep edildi.³⁹⁷ Diyarbakır Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne verilen cevap doğrultusunda Nezaret, Hariciye Nezareti'ne olayın aslını bildirdi. Buna göre Bell, yanında iki jandarma süvarisi olduğu halde Cizre'den Diyarbakır'a doğru yol alırken Henc deresi mevkinde gecelediği esnada, adi bir hırsızlık maksadı ile çadırına giren şahıs, kırk iki Osmanlı lirası ve bazı eşyalarını çalmıştı. Eşyalar kısa sürede bulunup parasının yirmi beş lirası hemen kendisine ödenmişti. Avrupa basınında gündeme geldiği gibi herhangi bir tecavüz olayı gerçekleşmemişti. Ancak Bell'in, "şoven"³⁹⁸ mesleğine zahit olduğundan, Osmanlı Devleti aleyhine yayınları bulunduğundan, hilafet ve İslamiyet aleyhinde fikirleri olduğundan mümkün olduğu kadar tarassut altında bulundurulması³⁹⁹ istendi.

Diyarbakır konsolosunun gönderdiği Ermeni dragomanı Thomas Efendi tarafından karşılandı ve "Abdülhamit düşene kadar bu yol çok tehlikeliydi" dediği Yezidi Kürt köylerinden geçip 31 Mayıs günü Mardinkapı'dan Diyarbakır'a girdiler.⁴⁰⁰

Önce Konsolos Rawlins'i, ardından da Diyarbakır'da bir hastane kuran Amerikalı Doktor Bayan Ward ve hemşiresi Bayan Baldwin ile görüştü. Bell'in gözlemlerine bakılırsa Diyarbakır eşrafı, İsevilere düşmandı ve yeni haklar getirdiği için anayasaya da karşıydı. Haziran ayının ilk günlerini Diyarbakır'a ayıran Bell, ölümüne Hıristiyanların çok üzüldüğü İbrahim Paşa'nın ikinci eşi Hacı Adile Hanım ve Hıristiyan uşağı tarafından ziyaret edildi. Bell, çocuklarına yardım edip edemeyeceğini soran Adile Hanım'dan İbrahim Paşa'nın ilk eşi Hansa Hatun hakkında bilgi aldı ve bu muktedir kadının hala kabilesi ile beraber olduğunu öğrendi.⁴⁰¹

³⁹⁶ Kadınlar yetimhanelerde çalışan muallimeler olup biri Van'da kalıp diğeri Erzurum'a gidecektir. BOA. DH.MKT 2850/1

³⁹⁷ BOA. DH.MKT 2826/1

³⁹⁸ Şovenist, ulusların eşit olduklarına inanmaz. Bunun yerine, kendi ulusunun başka uluslardan üstün özelliklere sahip olduğunu düşünür. Mustafa Erdoğan, "Milliyetçilik İdeolojisine Dair", *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 15, 1999, s. 96.

³⁹⁹ BOA. DH.MKT 2840/1-2

⁴⁰⁰ GBA.D., 31 May 1909.

⁴⁰¹ GBA.D., 31 May 1909; 3 Jun 1909; Bell yıllar sonra İbrahim Bey'in oğlu İsmail ile Bağdat'ta buluşacak ve ondan istihbari destek alacaktır. IOR/L/PS/11/123/2046.

5 Haziran'da vardığı Ergani'de, Ermeni kilisesini gezip yoluna devam ederek Madençay'dan geçti. Bölgedeki bakır madenlerine uğrayarak nasıl çalıştıklarını ve develerle madenin nasıl taşındığını inceleyip İngiliz hanlarına benzettiği Maden Hanına yerleşti.⁴⁰²

Maden'de geceleyen Bell, ertesi gün öğle vakti Gezin'e vardı. Geleceğinden haberdar olan Amerikan Konsolosluğu dragomanı Masterson, Harput girişinde Bell'i karşıladı. Harput'u "İtalyan şehirleri gibi huzur dolu tepelere kurulmuş, Arnavut kaldırımlı, sokakları da oldukça sakin" diye tasvir etti.

9 Haziranda Malatya'ya ulaşan Bell, şehrin girişinde eşraf tarafından karşılandı ve bölgede bulunan Hitit kalıntılarını gezmesi teklif edildi. Arslantepe höyüğü ve Eskimalatya Ulu Camisini gezdikten sonra şehirde oyalanmayıp yola devam etti.⁴⁰³

16 Haziran'da Pınarbaşı'na ulaştı. Pınarbaşı Çerkezleri bölgeye yaklaşık kırk yıl önce gelerek Avşarların ekmedikleri araziye tarıma açmışlardı. Pınarbaşı'da, Çerkezlerden başka, Ermeni ve Avşarlar⁴⁰⁴ da vardı. Tomarza'da bir rahiple karşılaşan Bell'e rahip Müslümanların Hıristiyan çocuklarına sahip çıktıklarını söyleyince -ateist olduğu halde- "niçin dünyadaki tüm Hıristiyanlara sahip çıkamıyoruz" diye hayıflandı.⁴⁰⁵

Bölgeye 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde gelen Çerkezlerin araziye ekmeye başladıkları gibi Avşarları da yerleşmeye ikna ettiklerini yazan Bell, Çerkezlerin bölgeye sadece tarım kültürü getirmediklerini, köyden köye öküz arabalarının gidebileceği yollar da yaptıklarını belirtmiş ve Avşar obalarında eşsiz fotoğraflar çekmiştir.⁴⁰⁶

⁴⁰² GBA.L., GB'den FB'ye 6 Jun 1909; GBA.D., 2-6 Jun 1909.

⁴⁰³ GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jun 1909.

⁴⁰⁴ Bell "Çerkezler, Ermeniler ve Türkler" yerine, "Çerkezler, Ermeniler ve Avşarlar" diyerek Anadolu'nun farklı bölgelerinde yaşayan bir Oğuz boyu olan Avşarları Türklerden farklı bir ırkmış gibi lanse etmiştir. Bahsettiği Avşarlar Tomarza'da yaşayan Kocanallı, Karışeyhli, Araphasanlar, İbrahim Beğ, Cingözoğlu, Halilpaşaoğlu obalarıdır. Faruk Sümer, *Oğuzlar*, İstanbul 1992, s. 201, 216-217.

⁴⁰⁵ GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jun 1909; GBA.D., 10 Jun 1909; 11 Jun 1909; 12 Jun 1909; 13 Jun 1909; 14 Jun 1909; 15 Jun 1909; 16 Jun 1909; GBA.D., 17 Jun 1909; Yolculuğunun bu kısmında Osmanlı makamlarınca "hilafet ve İslamiyet aleyhinde fikirleri olmak ve Suriye hakkındaki kitabındaki devlet-i aliyye aleyhindeki görüşleri" nedeniyle seyahatine engel olunmak istendi. Ancak İstanbul'daki yetkililer nerede olduğunu tam olarak kestirememişlerdi. Sivas Vilayeti'nden 29 Haziran 1325/12 Temmuz 1909 sayılı şifre ile 13 Haziran'da Darende'den Kayseri'ye hareket ettiği bilgisi gelince, Ankara vilayetine gönderilen şifre ile vilayet dâhilinde gezmesine müsaade edilmeden gönderilmesi talep edildi. BOA.DH.MKT 2880/1-2-3.

⁴⁰⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 18 Jun 1909; GBA.D., 19 Jun 1909.

18 Haziran günü Tomarza'da karşılaştığı Talas Amerikan Koleji⁴⁰⁷ mezunu İngilizce konuşabilen bir genç, Bell'e ismini, hikâyesini ve Tomarza'da bulunma amacını sordu. Sorgulanmaktan hoşlanmayan Bell, cevap vermeyince genç "Halep'ten geldiği için Ermeniler hakkında malumat" istedi. Bell, Halep Ermenileri konusunda fikri olmadığını ve Ermeniler için en iyisinin "sakin durmaları"⁴⁰⁸ olduğunu söyledi.

20 Haziran'da *Comana* antik bölgesini gezen Bell, ertesi gün Kayseri'ye ulaştı ve Talas'ta bulunan Amerikan Misyoner Hastanesi'ne yerleşti. Bell, Kayseri'nin İttihatçı Mutasarrıfını Hıristiyan dostu olarak tasvir etti.

27 Haziran günü Bulgurlu tren istasyonunda görevli bir İngiliz ile karşılaştı. İngiliz, "Ermenilerin de günahsız olmadıklarını" söyleyince bundan hoşlanmadı ve oradan ayrıldı. 28 Haziran'da Karaman'a ulaştı ve iki yıl önce Ramsay'la kazı yaptıkları Binbirkilise'ye yeniden gidip Ramsay'ın üç hafta öncesine kadar burada yaptığı çalışmaları inceledi. Bir gece Binbirkilise'de kalarak basılacak kitabı için Ramsay'ın çıkardığı yeni materyalleri fotoğrafladı.

1 Temmuz Perşembe günü trenle Konya'ya geçti. Gözlemlerine göre "korkunç kuraklık nedeniyle gelecek yılın tohumluğu ancak yetişecek gibi" görünmekteydi.⁴⁰⁹ Konya'ya vardığında, Ermeni olayları nedeniyle Adana'ya görevlendirilen Wylie ile görüşemedi. Konya'da bulunan İngiltere Adana Konsolosunun eşi Bayan Chambers, Konsolosluk görevlisi ve İttihat ve Terakki üyesi Lord Jacques Sayabalianile'den Adana olayları hakkında bilgi aldı.

Gezisinin başlangıcından beridir hiç ayrılmadıkları uşağı Fettah'la Konya'da vedalaşıp trenle İstanbul'a hareket eden Bell, 3 Temmuz'da Eskişehir'de geceledi ve ertesi gün İstanbul'a ulaştı. İstanbul'da kaldığı ve gezdiği on gün boyunca Osmanlı erkânından Hüsnü Paşa, Hüseyin Hilmi Paşa, Ahmet Rıza Bey'in ailesi, Osman Hamdi Bey, İngiliz Büyükelçiliğinden Büyükelçi Gerard Lowther, Baş tercüman Fitzmaurice, Adam Block, Fransa ve Avusturya elçileri ve Times Muhabiri Philip Graves ile Meşrutiyet, Anayasa, Ermeni Meselesi, II. Abdülhamit vb. meselelerde sohbet edip kayıt tuttu.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Bahsi geçen okul, Amerikan Board Talas Erkek Okulu'dur. Ayhan Öztürk, "Amerikan Protestan Misyonerlerinin Talas'ta Eğitim Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 18, S. 1, Elazığ 2008, s. 345.

⁴⁰⁸ GBA.D., 18 Jun 1909.

⁴⁰⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Jun 1909; GBA.D., 18-30 Jun 1909.

⁴¹⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 27 Jun 1909; GBA.D., 1-14 Jul 1909.

4 Temmuz 1909 günü geldiği İstanbul'da Bell, on gün kadar kalmıştır ve bu süre İstanbul'da geçirdiği en uzun süredir. 5 Temmuz günü Hüsnü Bey (Hüseyin Hüsnü Paşa)⁴¹¹, Gerard Lowther ve Elçilik Baş tercümanı Fitzmaurice⁴¹², Bell'i görmeye geldiler.⁴¹³ Olaylara dair ilk bilgileri Fitzmaurice'ten aldı;

Sultan Yıldız garnizonunda ateş izni vermedi⁴¹⁴; ancak askerler direnmiş olabilir. Karşı devrim, İttihatçılar tarafından tamamen diktatöryal düşüncelerle tertiplendi. İttihatçılar biraz tecrübeliler fakat bu kadar hızlı gitmeleri çok tehlikeli. Devrim ılımlı bir yön tutmalıydı, despotizme⁴¹⁵ dönüş değil. Bu faydalı olurdu. Bütün İttihatçılar teröre batmış durumdalar... Komite muhalif bir gazetenin editörünü⁴¹⁶ öldürmekle (bu bardağı taşıran son damla oldu) suçlandı. Gazeteci (Hasan Fehmi Bey) Galata Köprüsü'nde öldürüldü. Ferit (Avlonyalı) gibi eski yöneticiler iş başında kalmamalıdır.⁴¹⁷

6 Temmuz günü, *Times* Gazetesi İstanbul Muhabiri Philip Graves ile akşama kadar "bir Selanik dönmesi" dediği yeni Maliye Bakanı Cavit Bey'den, İttihatçıların merkezlerini yeniden Selanik'e taşımalarından, İstanbul'un hala sıkıyönetim altında ve tehlikeli olduğundan bahsettiler. Bell'e göre İstanbul kamuoyu, İttihatçıların tam olarak iktidarı ele geçirip geçiremediklerinden hala emin değildi.⁴¹⁸

⁴¹¹ Hüseyin Hüsnü Paşa, Selanik'ten yola çıkan Hareket Ordusunun Mahmut Şevket Paşa'dan önceki kumandanıdır. Ahmet Turan Alkan, "Ordu Siyaset İlişkinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı II*, Ankara 1999, s. 427.

⁴¹² Fromkin, Fitzmaurice'in, İttihatçıları hep masonların bir parçası olarak gördüğünden, İttihatçıların pek çok fraksiyona bölündüğünü göremeyip, gücün sadece Talat ve Cavit'te toplandığını, onların da ülke dışından kontrol edilen figüranlar olduğunu zannettiğinden İngiliz dış politikasını yanlış yönlendirdiğini öne sürmüştür. Fromkin, *a.g.e.*, s. 29, 465-479.

⁴¹³ GBA.D., 3 Jul 1909; 4 Jul 1909.

⁴¹⁴ Duma meclisinin açılmasını müteakip, saray önünde toplanan ahaliye ateş açılması meselesi Abdülhamit'in kulağına gittiğinde, *halk müracaat etmiş, bir maruzatı varmış, silah istimaline hiç münasebet yoktu* dediğine dair; Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, Ankara 2008, s. 303-304.

⁴¹⁵ "Oryantal despotizm" tartışmaları için bkz. Hobson, *a.g.e.*, s. 227-229.

⁴¹⁶ Fitzmaurice'in İttihatçılar tarafından öldürüldüğünü ifade ettiği gazeteci Hasan Fehmi'dir. Kocahanoğlu, *a.g.e.*, s. 230

⁴¹⁷ GBA.D., 5 Jul 1909; Meşrutiyetin ilanından yedi gün sonra, 31 Temmuz 1908 tarihinde İngiltere Dışişleri Bakanı Edward Grey, Türkiye'de köklenecek bir parlamenter meşrutiyetin, İngiltere'nin Mısır ve Hindistan politikalarını açıkça tehdit edeceğini, bölgede anayasal hareketler tehlikesinin doğabileceğini ifade etmektedir. Buna göre İngilizlerin 31 Mart'ı bekledikleri ancak yönetimi ele geçiren İttihatçıların tavırlarından memnun olmadıkları anlaşılmaktadır. Baş tercüman Fitzmaurice, meşruti idarenin kuvvetlendiği Anadolu'da, Türklerin kuvvetli milliyetçi hislere sahip olacaklarından Girit, Mısır, Makedonya, Aden, Lübnan, Kıbrıs ve Bağdat'ta söz sahibi olmak isteyeceklerini bildirmektedir. Zekeriya Türkmen, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Ankara 2011, s. 5-6; Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 24; Fitzmaurice'in, Hadımköy'de bekleyen Hareket Ordusuna gönderilecek nasihat heyetinde bulunup bulunmadığı tartışmaları için; Türkmen, *a.g.e.*, s. 32; Feroz Ahmad, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, İstanbul 2007, s. 66.

⁴¹⁸ GBA.D., 6 Jul 1909.

7 Temmuz günü Hüsnü Bey'le meclise gittiler. Bell'e göre kötü bir oturma düzeni olsa da mecliste Türk, Rum, Arap veya Yemenli mebusların yan yana oturabiliyorlardı. Hüsnü Bey'e göre; "oldukça tasalı olan Ferit⁴¹⁹, sadrazamlığı hiç unutmuyarak, daha bir yıl önce hiçbir yetkisi olmayan bu insanlara (İttihatçılara) küçümseyerek bakıyordu." Hüsnü Bey, ordudaki tanınmayan küçük subayların gösterdiği vatanseverliğe şaşkındı."

8 Temmuz günü Graves ile Yıldız'da yürüdüler. Saray ve parkı bakımsız bulan Bell, bakımsız ağaçlar, pis havuzlar ve köşelerde terk edilmiş hayvan barınaklarından bahsetmiştir.⁴²⁰ Bell, 10 Temmuz günü Noradungyan'ın "çocukça" raporunu⁴²¹ okuyup Hidiv Abbas Hilmi Paşa ile öğle yemeği yedi. Yemekten sonra Bayan Lowther ve Fitzmaurice ile Ahmet Rıza Bey'in ailesini görmeye gittiler. Çok yaşlı bir kadın olan Ahmet Rıza Bey'in annesi, İngiliz Ali Bey'in hanımı ile tanıştı. Aile ile sohbetlerinde Ahmet Rıza Bey'in saklanmak zorunda kalmasından, kardeşi Selma'dan⁴²²,

⁴¹⁹ Meşrutiyetin ilanından birkaç gün önce yaklaşık altı yıl süren sadrazamlık görevi sona eren Ferid Paşa, Meşrutiyetten sonra Tevfik Paşa kabinesinde Dâhiliye Nazırı olmuşsa da İttihatçılar kendisinden hazzetmediklerinden Mahmut Şevket Paşa'nın telkiniyle görevinden istifa etmek zorunda kalmıştır. İnal, *a.g.e.*, s. 1650-1652.

⁴²⁰ GBA.D., 7 Jul 1909; Bell günlüğünün bu kısmında, İngiliz Ali Bey'in kızı Selma'nın kaçış hikâyesine yer vermiştir. GBA.D., 8 Jul 1909; Yıldız sarayının bakımsız olması şaşılacak bir durum değildir. Hareket Ordusu İstanbul'a girer girmez ilk teslim alınan yerlerden biri Yıldız olmuş, Padişahın askerlere ateş edilmemesini emretmesiyle sarayda yağma ve talan başlamıştır. Saraya giren kuvvetlere Binbaşı Enver ve meşhur Bulgar komitecisi Yane Sandanski kumanda etmiştir. Kıymetli evrak ve mücevherler kapanın elinde kalmış, gizli yerlerde bulunan altınlara ulaşabilmek için musahip Cevher Ağa işkence ile öldürülmüştür. Sarayda bulunan üç yüz otuz sandık jurnal, yayımlanması konusunda önceleri genel bir kabul olsa da sonradan Harbiye Nezareti avlusunda yakılarak yok edilmiştir. Evraktan geriye sadece Hüseyin Cahit'in *Tanin*'de neşrettiği nüshalar kalmıştır. Zekeriya Türkmen, "31 Mart Olayından Sonra Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonunun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayının Araştırılması", *Osmanlı, 2. Siyaset*, 1999, s.432-435; Kazım Karabekir, Yıldız'a ilk giren birliğin kumandanı olduğunu iddia etmiştir. Kâzım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, İstanbul 2009, s. 275-279; Padişah'a şahsi servetinin kendisinde olduğu sürece hayatına kast edilebileceği ima edilerek vehmi tetiklenmiş ve 13.700 altın lira tutan banka hesaplarını kendi eliyle II. ve III. Orduların acil ihtiyaçları için bağışlaması sağlanmıştır. M. Metin Hülâgü, *Sultan II. Abdülhamit'in Sürgün Günleri*, İstanbul 2003, s. 28-29.

⁴²¹ Raporda, Ermeniler içerisinde ortaya çıkan anarşizm fikrini önleyici tedbirler alınması, Katolik ve Protestan misyonerlerin Ermenileri kendi mezheplerine çekmek için yaptıkları menfi propagandanın engellenmesi, dışarıdaki cemiyetler ve Patrikhane ile ortak hareket ederek Ermenilerin devlete itaat etmelerinin sağlanması, Rusların Ermeniler üzerindeki etkilerinin önlenmesi ve Doğu Anadolu'da zor şartlarda yaşayan Ermenilerin durumlarının düzeltilmesi fikirleri öne çıkar. Ercan Karakoç, "Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi", *Uluslararası İlişkiler*, c. 7, S. 25 (Bahar 2010), s. 168-169.

⁴²² Selma Rıza, İttihat ve Terakki Cemiyetinin tek kadın üyesidir. Abisi ile Paris'te bulunduğu esnada, Meşveret gazetesinin Fransızca ekinde yazılar yazmış ve en çok bilinen romanı Uhuvet'i kaleme almıştır. Gülsemin Hazer, "Selma Rıza'nın Uhuvet Romanında Kurmaca Yapı", *Turkish Studies*, Vol. 6/3 Summer 2011, s. 876; Selma Hanım ve Ahmet Rıza'nın kızların eğitimi üzerine farklı düşünceleri vardı. İbrahim Temo, Ahmet Rıza, *Biz İttihatçılar* (Ed. Ö. Andaç Uğurlu), İstanbul 2009, s. 325-327.

Abdülhamit'ten ve "altmış bin altın alarak" kendilerini öldürmek için etrafta dolanan katillerden bahsettiler.⁴²³

Büyükelçi Lowther ile Ahmet Rıza Bey'in düşüncelerini⁴²⁴ karşılaştıran Bell, Gerard'ın Anadolu'yu Ahmet Rıza Bey'den daha iyi tanıdığını iddia etmiştir. Bu konuda dayanağı da Ahmet Rıza Bey'in Anadolu'da bir II. Abdülhamit hayranlığının var olduğu inancıdır. Diyarbakır ve havalisi eşrafını ve hatta bazı Anadolu valilerini gerıcilik ve II. Abdülhamit hayranlığıyla itham eden Bell, İstanbul'da bu yazdıklarını unutmuş gibidir. Lowther, İttihatçılarla ilgili erken bir tespitini Bell ile paylaşmıştır Ona göre İttihatçılar, "sorumsuz bir gücün" peşindeydiler. Resmen görevli olmadan her şeyi kontrol etmek istiyorlardı.⁴²⁵

11 Temmuz günü İngiliz asıllı Osmanlı Amiralî Gamble⁴²⁶ ile Mesudiye Zırhlısında çay içtiler. İzlediği Türk denizcileri hakkında "Türk denizcileri hiçbir şey bilmezler ve gemiler hakkında kendilerine bir an bile güvenilmemelidir" yazdı.⁴²⁷

İttihatçıların baskıları ile çıkartılan yeni rütbe yarasası ve emekli edilen II. Abdülhamit yanlısı paşalardan da bahseden Bell, kanun görüşülürken meclisi genç subayların nasıl doldurduklarını, vekilleri silahları ile nasıl baskı altına aldıklarını anlatmıştır.⁴²⁸

⁴²³ Mustafa C. Hocaoğlu, "Gertrude Bell'in Anılarında Sultan II. Abdülhamid 31 Mart Olayı ve Anadolu'ya Yansımaları" *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu Bildirileri*, Selanik 20-21 Şubat 2014, s. 153.

⁴²⁴ Ahmet Rıza Bey için bkz. Şerif Mardin, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İstanbul 1994, s.183; Koştaş, *a.g.m.*, s. 69-70; GBA.D., 5 Jul 1909; Eminalp Malkoç, "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", *İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Vol. 6, No. 11, 2007, s. 93-162; Tunaya, *a.g.e.*, s.190.

⁴²⁵ GBA.D.,10 Jul 1909.

⁴²⁶ II. Meşrutiyet döneminde donanmanın reforma tabi tutulması çerçevesinde yabancılardan yararlanma kararı verilmiştir. Talep üzerine İngiltere Hükümeti, Amiral Gamble'ı iki yıl çalışmak ve yıllık 3.000 İngiliz lirası maaş almak üzere Türkiye'ye göndermiştir. Levent Düzcü, *Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922, Akademik Bakış*, c. 3, S. 5, 2009 s. 7.

⁴²⁷ GBA.D.,11 Jul 1909.

⁴²⁸ İttihatçılar psikolojik üstünlüğü, fiili üstünlüğe çevirmek için yaklaşık bin beş yüz alaylı üst düzey askerî ordudan emekli edildiği ve büyük bir kısmının da tenzil-i rütbeye maruz kaldığı bir kanun çıkardılar. 1909 Temmuz'unda ardı ardına üç kanunla "yaş sınırlaması ve II. Abdülhamid'in haksızlıkla verdiğini iddia ettikleri rütbeleri" sökme bahanesiyle orduda büyük bir ideolojik temizlik yaptılar. Alkan, "Ordu...", s. 429; Bu kanunlardan memnun olmayan farklı zümreler ve memnuniyetsizlik sebepleri için; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1, Kısım II, Ankara 1991, s. 90-91; Bu yasalar 2 Temmuz günü çıkarılan *Tahdid-i Sinn (Yaş Haddi) yasası*, 7 Ağustos tarihli *Tasfiye-i Rütbe-i Askeriye Kanunu* ve 24 Ağustos tarihli *Askeri Tekaiid ve İstifa Kanunu* olup ordu, İttihat ve Terakki Cemiyetinin operasyonlarına hazır hale gelmiştir. Hatta Mahmut Şevket Paşa, rütbelereinden birini bu kanunlar mucibince kendi elleri ile sökmüştür. Alkan, *II. Meşrutiyet...*, s. 149.

12 Temmuz akşamı görüştüğü Adam Block'tan⁴²⁹ edindiği izlenimleri şöyledir; *Genç subaylar maksatlarını gerçekleştirebilmek için önlerine çıkan herkesi yok edebilirler ve gerekirse İstanbul'u yeniden fethederler... Atıl durumdaki taşra eyaletlerini hareketlendirebilirler. Çünkü İstanbul gericilerle dolu.*⁴³⁰ *13 Nisan günü olanlar gerçek bir dini isyandı. Olaylardan Liberaller⁴³¹ de sorumlu ve her aracı kullanarak İttihatçılara karşı dini bir hava yarattılar. İttihatçılar da onlara koz⁴³² verdiler.*

31 Mart hadisesinin gerçekleşip Hareket Ordusunun duruma el koymasından sonra oluşan ortamı da şöyle tasvir etmiştir.

*Eğer Sultan cesur olsaydı ordunun başına geçip bütün engelleri yok ederdi. Her zamanki gibi tereddüt etti... Aleyhinde bir kanıt yok ama muhtemelen taraftarları entrikanın içindeydiler. İsteseydi isyancıları durdurabilirdi. Selanik güçleri gelmeseydi tekrar eski pozisyonunu alabilirdi. İttihatçılar, Liberaller herkes dehşete düşmüştü. İsyancı askerler, muhaliflerinin ailelerini bile yok edebilirdi.*⁴³³

⁴²⁹ Adam Block'un İzzet Bey'e bağırıp çağırdığını kaydeden Bell, bu büyük rezaleti "gücü eline aldıktan sonra herkesin zarar görmesine" bağlamıştır. İzzet Paşa'nın, meşrutiyetle Erkân-ı Harbiye Reisliğine atanmasından sonra, Mahmut Şevket ve Goltz Paşalarla da arası limon'dür. Metin Ayışığı, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, Ankara 1997, s. 33-37; İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Son Sadrazamlar IV*, İstanbul 1982, s.1976

⁴³⁰ Bell'in isyancıları gerici olarak nitelemesi *şariat isteriz* sloganları ile ilgili ise de taleplerinde Meşrutiyet'in ilgası yoktur. Genel olarak askerinin talebi *şeriatın icrası, kendilerinin affedilmesi, Harbiye Nazırı Ali Paşa ile Meclis Başkanı Ahmet Rıza Bey'in azli ve başlarındaki mektebli zabıtların te'dibi* gibi taleplerdir. Alkan, *II. Meşrutiyet...*, s.124.

⁴³¹ Liberallerden kasıt Ahrar Fırkasıdır. Prens Sabahattin'in, dostu Mevlanzade Rıfat'a isyan sırasında, "işte biz durur durur da meydan-ı siyasete böyle atılırız" dediğinden Adam Block'un sorumlu tuttuğu liberallerden kasıt Ahrar Fırkasıdır. Mevlanzade Rıfat, *31 Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, İstanbul 2010, s.125; Ahrar Fırkası, 14 Eylül 1908'de Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tefvik, Nazım Bey, Şevket Bey, Celalettin Arif ve Mahir Sait Bey tarafında kurulmuştur. Siyasi yelpazedeki yerini liberal olarak tanımlayan parti, Paris'te oluşan Prens Sebahattin'in akımın siyasete yansımalarıdır. Tunaya, *a.g.e.*, 142-154; "Serbesti" gazetesi gibi muhâlif yayınlar fırkaya yakınlık duymuşlardır. Gazete İttihat ve Terakki Cemiyetine muhâlefet eden yayın organlarından olup başyazarı Hasan Fehmi'nin öldürülmesi, 31 Mart olayının sebeplerdendir. Hülya Küçük Sevil, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2005, s. 365-366.

⁴³² Adam Block'un İttihatçıların gericilere koz verdikleri iddiasını destekleyen deliller vardır. Avcı Taburları, İttihat ve Terakki'nin İstanbul'daki yalnızlığını gidermek maksadıyla Selanik'ten getirilmişlerdi. Kumandanlarının mason localarına kayıtlı olmaları ve Comte felsefesi ile yoğrulmuş düşüncelerinden mütevellit dini görüşleri erleri rahatsız etmekteydi. Bu durum mukaddesata saygısızlık, talim bahanesi ile namaza izin vermeme, ezan okunurken abdest borusu yerine karavana borusu çaldırma ve gusül abdesti alınmasına izin vermeme şekillerinde tezahür etmekteydi. Alkan, "Ordu...", s. 425-428.

⁴³³ GBA.D.,12 Jul 1909.

Padişah II. Abdülhamit'in 31 Mart olaylarına müdahil olmamasını korkaklığına veren Bell, Hareket Ordusunun İstanbul'a gelmeden önceki ortamı oldukça kaotik olarak tanımlamaktadır.

31 Mart isyanına katılanlar hakkındaki düşüncelerini bu şekilde izah ettikten sonra isyandan sonra idareyi ele alan İttihatçı-Hareket ordusu ittifakı ve bunlara bakışı da şöyledir.

Sadece İstanbullu gericiler değil, yabancılar da; yani biz, Almanlar, Fransızlar herkes İttihatçılara karşı. Finansal yatırım planları olanlar, Avusturyalılar ve İtalyanlar da bu yeni adamlardan nefretle bahsediyorlar. Bütün Pera ve büyük Rum bankerler de buna dahil... İttihat ve Terakki şu anda genç subayların ellerinde ve yaşlılar onları sevmiyorlar. Von der Goltz'un⁴³⁴ ne yapacağı bir soru işareti. Muhtemelen bu genç subayların itaatsizliğe varan hareketlerine izin vermeyecektir.⁴³⁵

13 Temmuz'u Osman Hamdi Bey⁴³⁶ ile boğazda geçiren Bell'in gündeminde yine İttihatçı subaylar vardı;

İngilizler de dâhil herkes, Hareket Ordusunu çok hafife aldılar. İstanbul'u kontrol altına alan subaylar, her an şehri kasıp kavurabilecekleri bir potansiyele sahip olsalar da şu anda kahvelerde oturup rakı içiyorlar. Subaylara göre, İstanbul'da kalmaları, Anayasa'nın garantisi.⁴³⁷

Bell paşalar ile genç subaylar arasındaki sürtüşmelerden sık sık bahsederken İttihatçıların, Ferit'i de, Kamil'i de Sadrazam olarak istemediklerini belirtmiştir. Eğer Ferit Sadrazam olursa İttihatçıların kuvvet kullanarak engelleyeceklerini düşünüyordu.

Bell'e göre II. Abdülhamit'in hava değişikliği bahanesi ile gönderilmesine seyirci kalmak, İngiliz elçiliği adına büyük bir hataydı.

⁴³⁴ Von der Goltz, Osmanlı ordusunda görev yaptığı yıllar boyunca genç subaylarda oluşan Alman hayranlığının önemli motiflerinden oldu. Planladığı hemen her ıslahat programı, başta Krupp olmak üzere Alman silah şirketlerine sipariş olarak geri döndü. Ortaylı, *a.g.e.*, s. 111-113; Krupp şirketinin Osmanlı devletine sattığı silah ve mühimmat değeri 1908'de yirmi bir milyon marka kadar çıkmıştı. Naci Yorulmaz, "Ottoman Empire and Germany (1871-1908) Military-economic Relationship Trade Activities of German Armaments Industry in the Ottoman Market", *Free University, "ts."*, p. 12.

⁴³⁵ GBA.D.,12 Jul 1909.

⁴³⁶ Bu tarihten üç ay sonra Osman Hamdi Bey Oxford Üniversitesi'nce bir ödül/ünvana layık görülecek ve Bell'in deyimiyle "Oxford'a kabul edilen ilk Türk" olacaktır. İngiltere'ye geldiğinde Hogarth ve Bell tarafından ağırlandır. GBA.L., GB'den FB'ye 8 Oct 1909.

⁴³⁷ GBA.D.,13-14 Jul 1909.

14 Temmuz Çarşamba günü, 1909 yılı Anadolu seyahatini tamamlayan Gertrude Bell, Bizans mimarisi uzmanı Strzygowski ile görüşmek üzere İstanbul'dan Gaz'a hareket etti. Buckingham Sarayı'nda düzenlenen Kraliyet Balosuna katılanlar listesinde adı olduğundan 17 Temmuz itibariyle Londra'da olduğu anlaşılmaktadır.⁴³⁸ (Harita4: III. Ortadoğu Gezisi)

20 Ocak'ta Londra'dan yola çıkarak başladığı gezisini, 14 Temmuz'da İstanbul'dan ayrılarak bitiren Bell, bu seyahatini II. Meşrutiyet'in Arap taşrasına nasıl yansıdığını tespit etmek için düzenledi. Suriye'de II. Meşrutiyet'e Arapların ve bölge Hıristiyanlarının nasıl baktıklarını inceledikten sonra Bağdat'a gitti. Yıllardır yanıp tutuştuğu arkeolojik bir keşif yapma arzusunu, hakkında hiç yayın yapılmamış Kербela yakınlarındaki Ukaydir Kalesini bularak tatmin etti.

31 Mart hadisesini Samerra'da duyunca, bir an önce İstanbul'a varmak için bir taraftan yürüyüşünü hızlandırırken diğer taraftan Ermeni, Yezidi ve Kürtlerle temas ediyordu. İlk defa geldiği Diyarbakır yöresinde, İttihatçı-Muhammedi sürtüşmesini ayrıntılı bir şekilde kaydederken, Kürtleri Ermenilerin mallarına konma heveslisi olarak takdim ediyordu. Sevgilisi Wylie'nin görevli olduğu Adana'da hayatından endişe etmekte ve 1909 Adana olaylarında Ermenilerin masum olmadığını yazmaktadır. Bell'e göre Episkopos Muşeg, olaylardan birinci derecede sorumluydu ve asılmalıydı. Diyarbakır-Elazığ-Malatya ve Kayseri üzerinden İstanbul'a doğru ilerlerken önüne çıkan Ermenilere sakin durmalarını tavsiye etti.

İstanbul'a vardığında İttihatçıların hala hâkim olmaya çalıştıklarını yazdığı şehrin durumunu “kaotik” olarak tasvir ederken, İngiliz büyükelçiliğini, İngilizlerle iyi geçinemeyecek bu gençleri durdurmamakla itham etti. Bell'e göre gücün İttihatçılara geçmesi, devrilirken bile askerlerine silahlarını kullandırtmayan “korkak” padişaha tercih edilecek bir şey değildi.

F. IV. Ortadoğu Gezisi, Arabistan'da Yeniden Devlet Otoritesi (1911)

Gertrude Bell 1911'de yapacağı Ortadoğu gezisinden önce, 1910 Şubat'ında başlayıp Nisan'ında biten dinler tarihi konulu bir eğitim programı için İtalya'da

⁴³⁸ GBA.D.,13-14 Jul 1909; “Their Majesties’ State Ball, *The Times*, 17 Jul 1909; Kasım ayında Burlington House'da *Hellenic Studies Society*'ye Ukaydir Kalesi konulu bir sunum yaptı. “The Palace of Ukheitar”, *The Times*, 10 Nov 1909.

bulundu. Roma'da ABD, Fransa ve Almanya'dan katılımcıların bulunduğu forumlara katıldı.⁴³⁹

1910 Mart'ında bir yandan İslam mezhepleri dersi alırken bir yandan da İtalyan ve Hırvatistan şehirlerinde kısa turlar yaptı. Ağustos ayında Almanya'da düzenlenen İslam Sanatı Şaheserleri (*Meisterwerke Muhammedanis Kunst*) sergisine katıldı.

Marsilya'dan Suriye turistlerini taşıyan bir gemi ile hareket edip Kahire'ye indi. Bell'i Kahire'de Binbirkilise çalışmaları ile tanınan Crowfoot, Bayan Ogilvy ve beş yıl önce Kudüs'te tanıştığı Arapça profesörü Dr. Littmann karşıladılar. Kahire'de bulunduğu sürece İslam sanatı üzerine sohbet ettiler. 14 Ocak günü Yafa'ya (Tel Aviv) ulaştı. Fettah, kar nedeniyle gelemediğinden, Bell'i Yafa konsolosu Cumberbatch karşıladı ve *German Hotel*'e yerleşti.

16 Ocak günü Beyrut'a geçti. Amerikan Hastanesini, Amerikan ve Cizvit Kolejlerini ziyaret etti. Fettah, Bell ile Beyrut'ta buluştu ve "sarmaş dolaş" olup çöl hazırlıklarına başladılar. Beyrut kütüphanesinde bulunan Tur Abdin kiliseleri hakkındaki eserleri inceledi. Piskoposlardan Tur Abdin kiliselerinin papazlarını öğrendi.

Bölgede dördüncü gezisini yapan Bell, artık tanınıyordu. Dostu Şeyh Muhammed Abdullah cinayet ithamıyla tutukluydu ve Bell'in verdiği masum olduğu şahadetiyle salıverildi. Bell, şeyh hakkında "öldürmüş de olabilir, ama burada bütün fazilet standartlarım değişti" demiştir.⁴⁴⁰

17 Ocak günü Şam'a geçip *Hotel Victoria*'ya yerleşti. Abdülkadir-i Cezayiri⁴⁴¹ ahfadından Mir Abdullah, Mir Abdu, Mir Tahir ve Mir Umar ile görüşüp bunlarla gezi güzergâhları ve tedarik etmesi gereken malzemeler hakkında konuştu. 19 Ocak'ta Şam'da Esat Paşa Hanı ve Süleyman Paşa hanlarını gezerken, asker ve polislerin eskisine göre daha disiplinli, şehrin de hiç olmadığı kadar güvenli olduğunu gözlemledi. Gelmeden duyduğu Yezidi katliamı iddialarının da yalan olduğuna kanaat getirdi.⁴⁴²

Şam vilayetindeki bu değişim İttihatçıların atadığı yeni Vali Sami Paşa'nın icraatlarının eseri idi. Paşa, demiryolunu tahrip edip trenlere saldıran, yakaladıkları Türkleri soyup öldüren Bedevi Mücelli Araplarını tedip ettirmişti. Bell'e göre; Mücelli Araplarının bundan sonra Hac bahşişi almaları hayaldi. Şehirde askerlerin sergiledikleri

⁴³⁹ "British School in Rome", *The Times*, 28 Feb 1910.

⁴⁴⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 9-22 Mar 1910; GB'den HB'ye 13-22 Mar 1910; GBA.D., 5-15 Jan 1911.

⁴⁴¹ Bu aile ile 1905'te tanışmıştı. Bell, *The Desert...*, p. 144.

⁴⁴² GBA.L., GB'den FB'ye 18 Jan 1911; GBA.D., 17-19 Jan 1911.

resmigeçidi izleyen Bell, Sami Paşa'nın askerlerinin kıyafetleri, topları ve sahra hastanelerini göz alıcı olarak betimledi. Askerlerin maaşları da hiç olmadığı kadar düzenli ödeniyordu.

Şam'da “Yemen, Makedonya ve Lübnan'da neler olduğunu ayaklı gazete gibi bilen, Şam'ın bütün evlerine girmiş gibi her dedikodudan haberdar ve Bell için “vazgeçilmez bir tip” olan dostu Selim Tabit ile buluştu. 22 Ocak günü Almancası “mükemmel olan” Sami Paşa ve Beyrut'ta eğitim görmüş İngiliz yanlısı Şehbender lakaplı Dr. Abdülkadir⁴⁴³, *Muktebes*⁴⁴⁴ ve *Ada el-Cedid* gazetelerinin editörleri ile görüştü.⁴⁴⁵

Şam'dan bir an önce ayrılıp çöl üzerinden Bağdat'a uzanacak gezisine başlamak istiyordu. Ancak devamlı yağan kar, yürümesini geciktirdi. Kar nedeniyle mektuplarını “Gertrude White” diye imzalıyordu. Şam'a hapsediği günleri, Selim Tabit'in siyasi dedikoduları ve *Blackwood*'a göndereceği Şam makalesinin⁴⁴⁶ yazım çalışmaları ile geçirdi. Tabit, Bell'i yeni seçilen vekil Şükrü Âsâî ile tanıştırdı ve demiryolu üzerine konuştular.

Uzun zaman önce çölde tanıştığı, “aslı Yemenli ve bölgenin en önemli şeyhlerinden” dediği Bessam ziyaretine geldi. Bessam'lar, Hicaz ve Basra'da mülkleri olan, *Arabian Deserta* yazarı Doughty'den beri bölgeye gelen bütün seyyahlara

⁴⁴³ Dr. Abdülkadir Şehbender, 1925'te Suriye'de Fransızlara karşı çıkan Dürzi isyanını destekleyecek ve Bell'in ölümünden altı ay sonra Irak'a sığınacaktır. Irak hükümeti ise Şehbender'in ülkeyi terk etmesini isteyecektir. Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 8, Cambridge 1992, p. 208.

⁴⁴⁴ 25 Şubat 1906'da Muhammed Kurd Ali ve Munir er-Reyyis haftalık edebiyat dergisi olarak el-Muktebes'i çıkarmışlar ancak dergi muhalif yazıları sebebiyle Suriye valisi tarafından kapatılınca tutuklanma kararı alınan Kurd Ali Mısır'a kaçmıştır. İkinci Meşrutiyet ilan edilince Suriye'ye dönmüş ve yine el-Muktebes adıyla, Şam'ın ilk siyasi günlük gazetesini çıkarmıştır. Gazete Arap milliyetçiliği temelli bir yayın politikası benimsemiştir. Yakup Civelek, *Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar*, Van 2005, s. 157, 233; Fransızlar tarafından maddi yardım yapılan bu gazetede Türkler ve Hilafet aleyhine yazılar çıkmaktadır. Sinan Marufoğlu, “II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşına, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri”, *History Studies*, Volume 4, Issue 3, Ekim/Oct. 2012, s. 99; Suriye Fransa tarafından işgal edilince gazete yayın politikasını değiştirerek Müslümanları, bağımsız durumdaki tek İslam ülkesi olan Türkiye'nin etrafında toplanmaları doğrultusunda sürekli olarak yönlendirmiş, Kemalist propaganda yapmış, Mustafa Kemal ve Halifenin yanında birleşmeye davet etmiştir. M. Metin Hülâgü, “Türk Kurtuluş Savaşı Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri”, *Atatürk Yolu*, c. 4, S. 13, 1994, s.14

⁴⁴⁵ Şehbender, “halk o kadar cahil ki Kanun-i Esasi ile yerel gazete Muktebes'i birbirinden ayırt edemezler” diyordu. Arap milliyetçisi Şehbender; “okullarda eğitimin Türkçe olması ve İttihatçı Komite üyelerinin çoğunun Türk olmasına itiraz ediyordu. GBA.L., GB'den HB'ye 20 January 1911; GBA.D., 21-27 Jan 1911.

⁴⁴⁶ Şam demiryolu ve bölgeye özgü yemeklerden bahsettiği yazısında, askerlerinin çoğu Ermeni asıllı olan bir bölük komutanı ile sohbetinden pasajlar sunmaktadır. Din adamları ile girdiği dini tartışmalar, Türkistan'dan Şam'a gelen hacılar, demiryolu, II. Meşrutiyet'in bölgeye yansımaları, seçimler ve bölgenin tarihi geçmişi makalenin genel konularıdır. Bell, “Damascus”, s..539-649.

yardımcı olmuş bir aileydi. Şeyh Bell'e "çölde altın mı, elmas mı aradığını" sorduğunda Bell, "cevap vermek zor" diye cevapladı.⁴⁴⁷

Hava açılınca, 9 Şubat 1911'de yirmi üç gündür kardan dolayı mahsur kaldığı Şam'dan ayrılmaya karar verdi ancak soğuktan bir çöl rehberi bulamadı. Şeyh Bessam ve Şeyh Abdülkadir'in çocukları, Kubeysa'ya dönecek olan Kubeysa Şeyhi Muhammed Na'van'ı, Bell ile beraber seyahat etmeye ikna ettiler. Son kontrol noktası olan El Huvai'de Reşidi havuzlarını geçip çölün dondurucu soğuğuna girince, Kubeysa Şeyhi, Bell'e şöyle seslendi:

*Babanın başı için, nasıl olup da dünyanın en güzel bahçelerini bırakabilip bu sahraya gelebildin?"*⁴⁴⁸

Bell'in planı Bağdat'a kadar gündüz sekiz, gece altı saat yürüyerek on iki günde çölü aşmaktı. Artık gündemi Şam'ın politik meselelerinden ziyade, devesini nasıl yönlendirdiği, nasıl çöktürdüğü, semer üstünde yemek, içmek ve okumak iken çadır hayatında en sevdiği şey "kahve havanı sesiydi." Fettah'a da daha fazla kulak veriyordu.

Halep'te bir dükkân açan Fettah, İttihatçıların güvenlik politikaları nedeniyle işleri iyi gitmediğinden "istibdat" dönemini özlüyordu. Fettah, aynı zamanda Belçika Halep konsolosluğu kavası olduğundan diğer dükkânların kapalı oldukları saatte brendi satmak istemiş, ancak hükümet görevlileri buna izin vermemişlerdi. "İstibdat günlerinde bir adam bile öldürsen elli sterlin rüşvetle kurtulurdun" cümlesi İttihatçıların Suriye vilayetinde rüşvetle sıkı bir şekilde mücadele ettiklerini göstermektedir.⁴⁴⁹

Bell, 13 Şubat'ta Kuhla Vadisi, Saba Biyar, El Heyil bölgelerinden geçti. Şam'dan ayrılalı dört gün olmasına rağmen develeri hiç su içmemişti ve yol üzerinde bulunan su kaynaklarına vardıklarında her seferinde "aptal" bedevilerin havuzları çiğnediklerini gördü. Bedeviler, suyu azalan havuzları iyice çiğnerlerse suyun çoğalacağına inanıyorlardı. 14 Şubat günü su bakımından şanslı bir gündü ve üç havuzlu Şihami vahasından geçerek bol sulu Beni Halid aşiretine ait Ard el-Lukta'da gecelediler. Burada "aymaz" Araplarla ilgili şu çıkarımları yaptı:

⁴⁴⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 5 Feb 1911; GB'den FB'ye 7 Feb 1911; GBA.D., 27-28 Jan 1911; 1-6 Feb 1911.

⁴⁴⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Feb 1911

⁴⁴⁹ Bell, *The Letters...I.*, p. 173-177; GBA.L., GB'den FB'ye 7 Feb 1911; GB'den HB'ye 9-15 Feb 1911; GBA.D., 9-12 Feb 1911; Times'a yazdığı İttihatçılar konulu makalesinde çok kaliteli İttihatçı valiler olduğunu ancak aralarındaki kıskançlıklar nedeniyle başarılı olamadıklarını yazmıştır. Bell'e göre başka bir kusurları da Batı'yı eski Osmanlı devlet adamlarından çok daha iyi tanıdıkları halde Batı'ya onlardan daha düşman olmalarıydı. "Responsibility of the Committee", Gertrude Lowthian Bell, *The Times*, 27 Jan 1913.

Böyle yaşamayı seçme şansı olmadıkları için onları nasıl suçlayabilirim. Onları seviyorum ama işlerini berbat yapıyorlar. Develeri hiç tedbir almaksızın otlamaya bırakmışlar. Bana ait bir deve kayboldu ancak çok geç de olsa -Allah'a şükür- döndü. Koyun tüccarlarından birinin devesi dönmediğinden şimdi yürüyor. Şeyhimiz Muhammed bana bir sır verdi. Biri Şam'da, biri Kubeysa'da ve biri Bağdat'ta olmak üzere üç karısı varmış ve Bağdat'takini yirmi üç yıldır görmemiş. "Gerçekten yaşlandı, bir kızı olduğu için de sıkılmaz" diyor.⁴⁵⁰

Yurtlarına misafir olduğu bedevi Arap şeyhleri ile iyi geçinmesi gerektiğini önceki gezilerinde öğrenen Bell, Beni Halid Şeyhi'nin kuzu ikramına bir kefiye göndererek cevap verdi. 15 Şubat günü El Kafıye vahasına ulaştılar ama sular da kırbalar da donmuştu. Deve gübreleri yakıp suları erittiler ve kırbaları da parçalanmayacak şekilde yumuşatarak sularını doldurdular. Kamplarını günün sonunda ulaştıkları Halar bölgesinde kurdular.

Yolculuk esnasında bir taraftan susuzluk çekerken diğer taraftan da saldırıya uğrama endişesi taşıyorlardı. Susuzluklarını;

Havuzlarda kırbalarımıza dolduramayacak kadar az su var ve çamurlu su buzun altında. Kırbada iki gün kalan su acıyor ama bu iki kötü seçenekten başka şansınız da yok şeklinde açıklarken eşkıya tehdidi hakkında şöyle diyordu; Şamiye bölgesindeyiz. Bulmayı umduğumuz tanıdık çadırları bulamadık ve eşkıya bedevilerle karşılaşmaktan korkuyoruz. Ali "Allah'a güvenirsek eşkıyalardan sıkıntı gelmez" deyince şeyhin nasıl bir sahte sofu olduğu anlaşıldı. Dedi ki: Ne demek Allah'ın varlığı, burası Şamiye ve burada hiç kimse güvende değildir."⁴⁵¹

Geçen yıl bölgede soyulan koyun tüccarı Muhyiddin çölde saldırıya uğramamalarını Sami ve Nazım Paşalara bağlıyordu;

Arkadaşım Muhyiddin geçen yıl bu vadilerde bir posta memuru ile seyahat ederken bir aşiretin gazasına maruz kalmış ve üstlerinde ne kadar yiyecek ve tütün varsa gasp etmişler. Paralarını işimize yaramaz diyerek almamışlar. Muhyiddin ve postacı açlıktan ölmek üzere Kubeysa'ya yetişmişler. Fakat bu

⁴⁵⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 14 Feb 1911

⁴⁵¹ GBA.L., GB'den HB'ye 13-18 Feb 1911; GBA.D., 13-19 Feb 1911.

*sene çöller Şam'da Sami Paşa ve Bağdat'ta Nazım Paşa sayesinde çok sakin.*⁴⁵²

19 Şubat günü yolun Kubeysa, Medine ve Kudüs olmak üzere üçe ayrıldığı yere geldi. Havran vadisinde bulunan iki önemli su kaynağını Muheyvir ve Uğt el-Havran olarak kaydedip yola devam ettiler. Yeni doğan deve yavrularından birini susuzluk ve soğuğa dayanamayacağı için çöl kuralları gereği annesine göstermeden kestiler.

20 Şubat'ta Havran Vadisinin sonunda su buldular ve atı iki gündür ilk defa su içti. Zor şartlar Bell'in dış görünüşünü değiştirdiğinden Şeyh; “nerede Şam'daki yüzün nerede şimdiki yüzün” diye bu hali özetledi. Yolculuk boyunca Ali'den çöl yollarını öğrendi ve not etti.

25 Şubat tarihinde Ramadi'ye ulaştı ve burada on beş kişilik bir çetenin soygun girişimine maruz kaldılarsa da yolcunun “Avrupalı” olduğunu anlar anlamaz eşkıyalar kaçtı.

26 Şubat'ta hedeflediği Ukaydir'e ana yoldan değil Rahhaliye yolu üzerinden gitmeye karar vererek iki gün kazanmayı amaçladı. Karşıdan gelenler Ebu Furuk'ta su olmadığını söyledilerse de su buldular. Bu durum karşısında “buralarda haberlere hiç güvenilmez. Askerlerimiz de ancak bizim kadar coğrafyaya hâkim olduklarından daima yanımda su taşıyorum” yazdı. Ertesi gün Rahhaliye'yi geçip Şitate'de kampını kurdu.

Bell, 1 Mart'a kadar vahaları ve palmyeleriyle meşhur bir yer olan Şitate'de kalıp üç dört saat mesafedeki Ukaydir'e yürüdü. Ukaydir'de yaşayan Zagarit ve Coyifin Arapları ile temas kurdu. İki yıl önce yaptığı planda birkaç küçük hata olduğundan Ukaydir'i yeniden ölçtü.⁴⁵³

4 Mart'ta ölçümlerini bitirip Nefes üzerinden Babil'e ulaşmak üzere yola çıktı. Ukaydir şeyhleri, Necit sınırında aradığı türden iki harabe olduğunu söyleyince aksi yönde üç saat yürüdü. Beni Hasan Araplarının yaşadığı topraklardan geçip bahsedilen Mucidde ve Atşan Hanlarına ulaştı. Ancak bu yıkıntılar istediği türde kalıntılar değildi.

5 Mart günü, atlarını suladıkları Sabbar'dan öğle vakitlerinde geçip Şii bölgesine girdiler. “bölgede Allah yerine Ali dendiğinden” katırcıları rahat etmek için Şiiler gibi davranmaya başladılar ve soranlara türbeleri ziyarete geldiklerini söylediler.

⁴⁵² GBA.L., GB'den HB'ye 18 Feb 1911

⁴⁵³ Bell, *The Letters...I.*, p. 183-186; GBA.L., GB'den FB'ye 25 Feb 1911; GB'den HB'ye 26-27 Feb 1911; 3 Mar 1911; GBA.D., 25-28 Feb 1911; 1-4 Mar 1911; Howell, *a.g.e.*, p. 117.

6 Mart günü kervanını Necef'e gönderip Bahr-i Necef kıyılarında bulunan mağaraları gezmeye karar verdiyse de rehberi Beni Hasan kabilesinden Şeyh Selman, "Ruhban'a gitmek ister misin?" diye sorunca planlarını değiştirdi. Şeyh Selman'dan ancak günün sonunda ulaşabilecekleri Ruhban isimli bir kale olduğunu duyunca bu kalenin bir *Lahmi* eseri olabileceğini düşünüp akşama kadar yürüdüyse de yeni bir yapı ile karşılaştı. Mucidde Hanı, Atşan Hanı ve Ruhban hayal kırıklıklarından sonra bedevilerden duyduğu haberlere temkinli yaklaşılması gerektiği düşüncesi Bell'de iyice pekişti.

Şiiler camilerine yaklaşmasını protesto ettiklerinden Necef ve Kûfe'yi hızlıca geçti. Bir Şii cenazesinin mezar yeri ücreti ödenmeden gömülme⁴⁵⁴ istenmesi nedeniyle cenaze sahipleri ile askerler arasında çıkan çatışmadan dolayı zaten şehir huzursuzdu.

9 Mart günü Hille'ye, akşamı da Babil'e vardı. Bölgede kullandığı Savaş Bakanlığı haritalarında çoğu yerin doğru konumlandığını tespit etti.⁴⁵⁵ Bell, Profesör Koldewey'in⁴⁵⁶ kazılara devam ettiği Babil'de sadece bir gün kalıp ertesi gün Bağdat'a ulaşmak üzere yola çıktı. Mahayvil ve Mahmudiye'de aşiretler hakkında araştırma yaparken aslen Necitli bir Şammar olan Mahmudiye Zaptiye Müdürü Şeyh Naif Efendi'den, İbnürreşid ile Ruvalla arasının kötü ancak şu anda ateşkes olduğunu öğrendi. 12 Mart günü Bağdat'a ulaştı. Bağdat'ta Bell'i Konsolos Lorimer ve ailesi karşıladı.⁴⁵⁷

Bağdat'a geldiğinde Vali Nazım Paşa krizi en hareketli günlerini yaşamaktaydı. Paşa, devlet otoritesini Bağdat'ta yeniden kurması nedeniyle İngilizlerce, Hareket

⁴⁵⁴ Osmanlıların, ilk mezarında üç ay gömülü kalmak şartıyla cesetlerin Şii kutsal kentlerine nakledilmeleri ve bunun için bir ücret ödenmesi uygulamasına İngilizler de izin vermişlerdir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 217; Şiiler için Kerbela ziyareti farz mesabesinde olduğundan Hindistan ve İran'dan bölgeye gelerek cenazelerini buraya defnetmek isterlerdi. İmam Hüseyin Camii etrafında teşekkül etmiş olan türbedar odalarının içleri dahi ücrete göre mezar yeri olarak kullanılmaktaydı. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 112,117.

⁴⁵⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 4-10 Mar 1911; GBA.D., 4-9 Mar 1911.

⁴⁵⁶ 1897'den beridir Bağdat, Basra ve Musul vilayetlerinde resmi izinli olarak arkeolojik kazılar yapmaktadır. BOA.HR.İD 1446/2-3

⁴⁵⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 12 Mar 1911; GBA.D., 10-12 Mar 1911; Konsolos Lorimer'den başka Bağdat'ta İran maslahatgüzarı, Rusya, Almanya, Avusturya-Macaristan, Amerika, Belçika, İtalya, İsveç ve Norveç konsolosları ile Fransa'nın da viskonsolosu bulunmaktaydı. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 91.

Ordusuna ilk başta karşı çıkması hasebiyle de İttihatçılarca sevilmeyen bir devlet adamıydı.⁴⁵⁸

Nazım Paşa'nın görevden alınma gerekçeleri ve Bağdat'ta meydana gelen muhtemelen Osmanlı tarihinin en kalabalık gösterisi ayrıntılı olarak Bell'in kayıtlarında yer alır:

Sami Paşa Halep'te bana Bağdat Valisi Nazım Paşa ile görüşebilmem için bir mektup vermişti. Paşa'yı akşam yemeğinde ziyaret ettim. Bağdat caddelerini genişletebilmek için binlerce ev yıktırış ve kamulaştırma bedeli ödememiş. Bağdat'a vardığımda, Paşa tarafından kışkırtıldığına inanılan kalabalıklar, görevden alınmaması için İstanbul'a telgraf çekiyorlardı. Ancak başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere İstanbul'da İttihatçılar Paşa'yı sevmiyorlar. Biz onun bir iki ay sonra görevden alınacağını zannederken dün öğleden sonra gelen ve -beni bir kız kardeşten daha çok sevdiğini zira benim kadın olmadığımı söyleyen- Hille Kaymakamı Hacı Namık Bey; "Paşa görevden alındı; İstanbul'dan telgraf geldiğinde yanındaydım" dedi. "Güzel bir haber, hiç üzülmedim." Aslında Paşa, vilayeti daha güvenli hale getirdiğinden seyahatimi kolaylaştırdı. Lorimer'e göre zeki bir insan değil ve Bağdat'ta vahşi bir hayvan gibi davrandı. "Güzel. Şükürler olsun Allah'ım." Yarın onu ziyaret edip hak ettiği son için dokunaklı bir elveda demeliyim. Ancak ben daha çok "Osmanlı iyi değil" diyen Hacı Namık için üzülüyorum. Diyor ki: "Osmanlı devletine hizmet etmeyi bırakıp İngiltere hizmetine gireceğim. Böyle şeylerin yaşanmadığı Hindistan veya Mısır'a gideceğim. "Curzon'u düşündüm! Ama bir şey demedim... Konsoloslukların şerefime verdikleri akşam partilerine katılıyorum. Paşa'nın şehri imar etmesi için

⁴⁵⁸ Bağdat Valisi Nazım Paşa, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Arap vilayetlerinde meydana gelen otorite boşluğunu doldurması amacıyla -II. Abdülhamit döneminde Bağdat'ta sürgün hayatı yaşayıp bölgeyi de bilmesi hasebiyle- Talat Paşa tarafından Bağdat Valisi olarak atanmıştı. Ancak Talat Paşa, Dâhiliye Nazırlığını Halil (Menteşe) Paşa'ya devrederken Müslüman-Gayrimüslim bölge halkının güvenini kazanmış olan "Nazım el Irakî" lakaplı Nazım Paşa'nın azlini tavsiye etmişti. Bölge halkına kan kusturan başta Barzan, Hemund, Duleyim, Şammar ve Kürt-Arap aşiretlerini kanun veya nasihat yöntemleriyle yola getiren paşanın görevden alınış gerekçeleri "kıymetli memurların azli ve yeni atanmaların göreve ehil olmaması, Duleyim aşireti katillerinin affedilmesi, müfettişlere kötü muamele, zengin kızları uşakları ile evlendirmek suretiyle maddi gelir temini, işkence, kendisini gazeteler kanalı ile eleştirenlere takibat" olarak ifade edilmiştir. Vali'nin görevden alınışının ardından o tarihe kadar ki Osmanlı devletinde görülen en büyük sivil protesto olayı yaşanmış ve Bağdat'ta Müslüman-Gayrimüslim yaklaşık elli bin kişi valinin görevden alınmasını protesto etmişlerdir. Nevzat Artuç, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", *Belleten*, 271, c. LXXIV, S. 271-Yıl: 2010 Aralık, s. 854-856.

davet ettiği Fransız mimar Godard ile tanıştım. Şehir için yaptıkları büyük masraflar hazine boş olduğundan üstlerine kalacak... Nazım Paşa düşmanları tarafından buraya boynunda bir iple gönderilmiş. Komplo başarıya ulaştı. Ancak bu cânım Bağdat'ın da imparatorluğun da hassas olan dengelerini daha kararsız hale getirdi. Nazım Paşa Araplar üzerine iki büyük sefer yapmıştı (Müntefik⁴⁵⁹ ve Şammar) ki görevden alınması bu seferleri değersiz hale getirecek ve isyan başlayacak... Eski dostum, Nazım'dan nefret eden Nakîb rahat bir nefes alacak... Nazım'ın görevden alınmasına en çok sevineceklerden biri de Sir William Willcocks. Aşağı Mezopotamya'nın bütün arazi raporlarını çıkarttığı halde⁴⁶⁰ Paşa ona zorluk çıkartmış.⁴⁶¹

Bell, daha birkaç gün önce Hille'de Kaymakam Namık Bey'den duyduklarından ötürü “eğer Nazım Paşa burada on yıl kalsa vilayetin bütün sorunları çözümlür” demişken, Bağdat'a gelip konsolosla görüşünce fikri değişti.⁴⁶²

Nazım Paşa için toplanan kalabalığı bizzat gözlemleyen Bell, nümayişi şu cümlelerle tasvir etti:

Nazım Paşa'nın görevden alındığı haberi gelince çarşıda müthiş bir kalabalık toplandı ve telgraflarla İstanbul'a ondan başkasını kabul etmeyeceklerini bildirdiler. Düşmanı olan telgraf müdürüne telgraf çekenlerin kim olduğu İstanbul'dan sorulduğunda “birkaç Yahudi ve önemsiz insanlar” yazmış. İşin garibi gösteriler, zahire ihracı yasak olmasına rağmen göz yumduğu önde gelen İttihatçı Abdülkadir Hudeyri Paşa tarafından organize edilmiş... Öğleden sonra memurlar toplandılar ve valinin görevden alınmaması için İstanbul'a telgraf çekmeye karar verdilerse de iki memur bunun devlet disiplinine aykırı olduğunu söyledi... Müntefik aşireti üzerine sefer yapan ve sonradan Nazım Paşa tarafından Kerkük'e gönderilen Yusuf Paşa aniden Bağdat'ta belirdi... Musa Çelebi'nin anlattığına göre Nazım Paşa'nın, büyük bir mirasa konacak olan Sara Zenyine isimli bir Hıristiyan kızını,

⁴⁵⁹ Müntefikler, Basra'da yedi aşiretten oluşan bir kabiledir. Sadun ailesinin yönettiği aşiret Sünni olup diğerleri Şii'dir. Gökhan Çetinsaya, *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*, Newyork 2006, p. 88, 127.

⁴⁶⁰ Bu tarihlerde Willcocks'un faaliyetlerinden şüphe duyulmaya başlanmıştır. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 345.

⁴⁶¹ GBA.L., GB'den HB'ye 18 Mar 1911.

⁴⁶² GBA.L., GB'den HB'ye 9, 18 Mar 1911; GBA.D., 18 Mar 1911.

*uşaklarından birisi ile evlendirme planı matbuata düşünce Paşa Abdülhamit zamanından daha beter bir sansürle gazeteleri toplatmış.*⁴⁶³

Bell, Bağdat günlerinde Nazım Paşa krizi yanında farklı gündemlere de kulak verdi. Bağdat İngiliz tüccarları rekabetten hoşlanmadıklarından, Lynch şirketi ile Osmanlı vapurlarının birleşmemesine⁴⁶⁴ kızmakta ve birleşmeyi İttihatçıların bozduklarına inanmaktaydılar. Konsolos Lorimer'e göre "İngilizler; Irak'a ve Hindistan rotası üzerindeki Körfez'e çok daha sıkı sarılmalıydılar. Buna engel olan ve Irak'ı despotça yöneten İttihatçıların son günleri yakındı."⁴⁶⁵

Bell'in, Bağdat'tan ayrılacağı 19 Mart günü, Nazım Paşa'dan bir görüşme talebi geldiyse de Paşa'nın evini kuşatan askerler, görüşmesine müsaade etmediler. Yol üzerinde ziyaret ettiği Nakîb ise "şu anda can korkusu içinde bekleyen valinin görevden alınmasına sessizce sevinmekteydi."

Aynı gün, William Willcocks ve Konsolos Lorimer ile Nazım Paşa'nın yaptırttığı Dicle bentleri boyunca bir müddet yürüyüp Bağdat'tan ayrıldı. Nazım Paşa'nın zamanında yollar hiç olmadığı kadar güvenli olduğundan ve şimdi her şey eskiye döneceğinden zaptiyeler azlinden dolayı üzgündüler. Fettah, gösteri için "ömründe böyle şamata görmediğini" söylemekte ve "zenginler ve arazi sahipleri hariç herkes gitmesine üzülüyor" demekteydi.

Bell'in hedefi 22 Mart tarihinde ulaşacağı Hanekin'di. Zaptiyesi Kürt Muhammed, Sultan Abdülhamit zamanında bölgede olmayan güvenliğin Sultan Reşat (İttihatçılar) devrinde zirveye çıktığını, çantası altın dolu bir adamın gece-gündüz fark etmeksizin bölgede rahatlıkla gezebileceğini söylüyordu. Bölgede halka kök söktüren Hemund'lar temizlenmişti. Bu yolculuk esnasında Bell, zaptiyesi Muhammet ile sohbet

⁴⁶³ GBA.D., 16 Mar 1911; İngiltere Bağdat Konsolosu Lorimer ile Vali Nazım Paşa arasındaki problemin aslında istimlak edilmeden yıkılan mezkur binalar (Lynch şirketine ve konsolosluk çalışanlarına ait) değil Vali ile Konsolos arasındaki kişisel bir meseleden doğduğu Osmanlı Arşiv belgelerinde kayıtlıdır. Paşa istimlak meselesinde hatası varsa konsolosun ısrarla yargıya başvurmasını tavsiye etse de konuyu büyükelçilik kanalıyla devamlı kaşıyan Lorimer, önce valiyi görevden aldırılmış ardından ısrarla talep ettiği 6.000 liralık tazminatı kopartmayı başarmıştır. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 244-252.

⁴⁶⁴ Nehir taşıma imtiyazını Hazine-i Hassa kanalı ile kontrol eden II. Abdülhamit'in tahttan indirilmesinden sonra Hamidiye ve Lynch şirketlerinin birleştirilmesi gündeme geldi. Bu tekelleşme Irak'ın İngiltere mandası döneminde bakanlık yapacak olan Bağdat mebusu Sasun Efendi'nin de içinde bulunduğu sayıları yer yer 20.000'lere ulaşan halk tarafından vilayet önünde protesto edildi. Protestonun sebebi, Basra'dan Londra'ya kilo başına navlun ücreti 2.5 para (1 para= 1/40 kuruş) iken, Bağdat'tan Basra'ya Lynch şirketinin 14 para tahsil etmesiydi. Olaylar İngiltere'den borç talebi hazırlığında olan hükümetin, kamuoyu ve Lynch arasında bunalmasına sebep olunca, 28 Aralık 1909'da Sadrazam Hüseyin Hilmi Paşa istifa etti. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 273-304.

⁴⁶⁵ GBA.D., 17 Mar 1911.

ederken kısa süre sonra bölgenin İngilizlerce işgal edilebileceği manasına gelen şu sözleri söyledi:

-Muhammed: Size akıl ve bilgi verilmiş. Eğer siz buralarda olsaydınız eski kanallar ve araziyi güzelce imar ederdiniz. Refah çalışmayla gelir ve Araplarda hiç yok.

-Bell: Allah'ın izniyle öğrenecekler.

-Muhammed: Kimden?

-Bell: Bizden.⁴⁶⁶

Hanekin yolu üzerinde görev yapan Kürt zaptiyeler Nazım Paşa'yı iyi anarlarken, Sami Paşa'nın referans mektubuyla misafir olduğu Kürt Mustafa Paşa'nın evinde bir kabin içinden elleriyle yemek yediği ağaların "Paşa'nın görevden alınmasına sevindiklerini" gördü. Tek gözlü Mustafa Paşa, bir gece misafiri olmak şartıyla istediği her yere gidebileceğini ifade etti.

Bell'e göre bütün Kürtler hayduttu ve en belalıları da İran sınırı Kürtleriydi. Mustafa Paşa'nın konağında yaşadıklarını şöyle aktarmıştır:

Yanlarına vardığımda doğuda normal olduğu üzere dostları, hacılar, memurlar, Kürt hanları, ağalar ve seyyidler toplanmış Bağdat'tan getirdiğim haberleri dinlemeyi bekliyorlardı. Hepsi de Nazım'ın düşmesine sevindiler. Çoğunlukla Arapça konuşmakla beraber kendi aralarında Kürtçe konuşuyorlar. Kürtçe anlamadığımdan sıkılıyorum. Burada işler tipik olarak Oryantal. Herkes birbiri ile sıkı sıkıya ilişkili ve gün içinde birbirlerini mutlaka ziyaret edip sohbet ederler... Acıktığımda Paşa uşaklarını çağırdı ve yemek getirmelerini söyledi. Sekiz kişi çeşit çeşit et yemeklerinden ellerimizle yedik. Karışık ve pis bir şekilde yesek de nefisti. Yemeğin ortasında şöyle bir manzaraya bakıp kahkaha attım. Herbert'in beni çizdiği resmi hatırladım... Aynı kaptan yemek yiyecek kadar samimi olduğumuz halde bana dokunmaktan kaçındıklarını fark ettim ve Hacı bunun sebebini izah etti... Oyundan sonra Paşa beni haremine götürdü ve iki eşi ve diğer kadınlarla sohbet ettim. Gelişimden çok memnundular çünkü "biz bu avluda hapisiz" diyorlar. En büyük zevkleri çatıya çıkıp etrafi seyretmek... Ertesi gün Müslüman katırcıma kadınların niçin böyle hapis hayatı yaşadıklarını

⁴⁶⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 21 Mar 1911; GBA.D., 19-21 Mar 1911.

sorduğumda “böyle olmalı” dedi. “Vallahi annem geçen yıla kadar evden hiç çıkmamıştı ve ancak babam ile hacca giderken avludan dışarı çıktı” dedi.⁴⁶⁷

Mustafa Paşa’yı ziyaret etmesinin amacı İran tarafında kalan Kasr-ı Şirin’e geçebilmektir. Mustafa Paşa’nın bir adamıyla sınırı geçtikten sonra yolculardan haraç alan iki gayri resmi Kürt karakolu geçtiler ve fotoğraf çektiği için çok tepki aldı. Kasr-ı Şirin Muhafızı Kerim Han, Bell’e göre; “vahşi, tam bir kalas ve bölgenin en büyük haramisi” idi. Kasr-ı Şirin bölgesinde resmi gümrüğün engelleme çabalarına rağmen Kerim Han’ın koruması altında birkaç gün ölçüm yaptı. Kürtler devamlı sağa sola ateş edip duruyorlardı ve kurşunlar bir Bell’i bir Fettah’ı sıyrıp durduğu halde bölgede gezmeye devam etti. İncelemesi esnasında Kirmanşah Valisi Davut Han’ın oğlu Abbas, Bell’i ziyaret etti. Bölgenin siyasi durumunu şöyle özetlemiştir:

*Bölgede Davut Han ile Kerim Han arasında bir otorite kavgası var. Şu anda Kerim Han üstün görünüyor. Buraların zapturapt altına alınması ancak üç şartla mümkün. Ya hiç bahane aramadan elimizi ateşin içine sokacağız ya İran kendisi toparlanacak ya da Ruslar buraya el atacaklar.*⁴⁶⁸

Bell Arap bölgesine göre Kürt bölgelerini daha az güvenli bulmuştur. İran dönüşü “İran’la karşılaştınca Türk tarafı tam bir kanun ve düzen cenneti gibi geldi” diyor ve bunu Nazım Paşa’nın halkın elindeki silahları toplamasına bağlıyordu. Diyala nehrinden keleklerle⁴⁶⁹ maceralı bir geçiş yapıp Bin Kudra’ya doğru ilerlerken asker isteğine “gerek yok, yol güvenli” cevabını alınca “Türkiye cennete döndü” diye tepki verdi.⁴⁷⁰

Bir sonraki hedefi Kerkük’tü. “Susuz ama petrolü⁴⁷¹ var” dediği Tuzhurmatu’dan geçip 30 Mart’ta “korkunç derecede pis” dediği Kerkük’e ulaştı.

⁴⁶⁷ GB’den HB’ye 28 Mar 1911.

⁴⁶⁸ GB’den HB’ye 28 Mar 1911.

⁴⁶⁹ Kelekler şişirilmiş deriler üzerine konurmuş sallardı. Bağdat’a ulaştığında bozulup kütükleri satılır, şişirilmiş deri ise yeniden Musul’a gönderilirdi. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 112; Kelek, kofa ve şahturlar ilkel ulaşım araçları olduğundan sık sık devrilip mal ve can kaybına sebep olurlardı. *Birinci Dünya...*, s. 19.

⁴⁷⁰ Bell, *The Letters...I*, p. 190-192; GBA.L., GB’den FB’ye 21 Mar 1911; GB’den HB’ye 28 Mar 1911; GBA.D., 22-26 Mar 1911.

⁴⁷¹ Bölgede, Mithat Paşa’nın Bağdat Valiliği esnasında Alman uzmanlar petrolü keşfetmişler ve Paşa da Bakuba’da hemen bir rafineri inşa ettirmişti. II. Abdülhamit araziye derhal Hazine-i Hassa’ya devrettirmiş ve bu araziler bölgede Bell’in de andığı şekilde “seniyye” şeklinde anılmıştır. V. Necla Geyikdağı, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*, 2011, Newyork, p. 122-123.

Kerkük de diğer bütün Osmanlı kentleri gibi eskiye göre daha güvenliydi. Önceden Hemund Kürtleri şehrin içine kadar girip eşkıyalık yaparlarken yeni Vali Anullah Paşa'nın eşkıya Hemundları İran'a sürdüğünü öğrendi ve "Kerkük şimdi İngiltere kadar güvenli, şehirde yaşayan herkes hükümete dua ediyor" yazdı.⁴⁷²

Musul yolunda rehberi Derviş Ahmet, Altinköprü'de tekkede yaşayan ve günübürlük işler yapan, bir karısı ve iki çocuğu ile nasıl geçindiğini kendisi de bilmeyen bir sufiydi. Derviş'ten duyduğu "hiç param yokken rızık olarak Allah seni gönderdi" satırlarını "Doğulu kafası" olarak kaydetti.

3 Nisan günü Tur Abdin bölgesi çalışmalarının önemli bir durağı olan Şirket Kalesine geldi. Şirket'ta Bell'i, arkeolog Andrae, Maresch, Jordan, Preusser ve Bachmann karşıladılar. Arkeologlardan, Nazım Paşa'nın adamı Hasan Rıza Bey'in, Müntefik kabilesinden sonra, 15.000 kişilik Şammarlar üzerine 1.500 asker ile kış günü yaptığı sürpriz seferi dinledi. Komutan Rıza Bey'in "sefer boyunca askerleri gibi koyun eti ve hurmadan başka bir şey yemediğini ve üşümediğini göstermek için paltosunu hiç giymediğini" dinledi. "Bana göre yakın gelecekte Türk imparatorluğunun kaderi bu gibi düzenli hareket eden Osmanlı birliklerinin omuzlarındadır. Ayrıca diğer memurların da bunlarla uyum sağlaması hayatidir" yazdı. (Resim 10: Asur'da kazı yapan arkeologlar ve Bell).

Şirket'ta arkeolojik incelemeler yaptıktan sonra⁴⁷³ çoğu tuzlu olan ve atların içmediği su kaynaklarının bulunduğu Tartar el-Hadra⁴⁷⁴ bölgesinden geçip 11 Nisan'da Sincar'a ulaştı. Bedevileri, Bedu şeklinde isimlendiren Bell'e göre, bölgede sadece Şammar ve Anazeler Bedu'dur. Bedevileri "toprağı asla ekmezler ve bir gece kaldıkları yerde bir daha asla gecelemezler. Yolculukları esnasında kadınlar ve çocukları develerin üstündeki kapalı tahtırevanda taşırlar ve erkekleri de çadır kurmada kullandıkları uzun sırtıkları taşırlar" şeklinde betimledi.

16 Nisan günü "sevgi dolu" Tur Abdin bölgesine girdi. Nusaybin Köprüsü altına kurduğu kampını Jandarma Komutanı, Kaymakam ve Dara Şeyhi Seyyit Muhammed

⁴⁷² GBA.L., GB'den HB'ye 1 Apr 1911; GBA.D., GBA.D., 27-31 Mar 1911.

⁴⁷³ Bell, *The Letters...I.*, p. 193-194; GBA.L., GB'den FB'ye 14 Apr 1911; GBA.D., 1-7 Apr 1911.

⁴⁷⁴ Londra'ya döndüğünde Hadra Sarayı hakkında *Roman Studies*'te bir sunum yaptı. "A Parthian Palace in the Desert, *The Times*, 15 May 1912.

Said ziyaret ettiler. 18 Nisan günü Mardin'e vardı ve Dr. Daniel Thom'un⁴⁷⁵ evine yerleşti.

19 Nisan günü Deyrüzzaferan manastırını ziyaret etti. Şehir merkezine dönüp Zinciriye Medresesi, Cami eş-Şedid ve Katolik Kilisesini gezdi. Bölgeye Mısır'dan gelen ve buralara hiç alışmadığını söyleyen Piskopos Ignace Vartabed Maloyan'la görüşüp ondan "yeni hükümetin eskisinden iyi olmadığını" duydu. Piskopos'un şikâyet etme sebebi, eski dönemde nüfuslarını saklayabilirken İttihatçıların gerçek nüfuslarını tespit edip daha çok asker istemeleriydi. Deyr'ül Amr'a giderek iki yıl önce burada soyulduğunda kendisine yardım eden Çelebi'ye uğrayıp teşekkür etti.⁴⁷⁶

25 Nisan'da Batman üzerinden Diyarbakır'a yöneldi. Bell, artık araştırmak istediği Tur Abdin topraklarındaydı. Ertesi gün, iki yıl önce soyulduğundan bir hediye veremediği Hah Virjin kilisesini "hatırı sayılır bir hediye" ile ziyaret etti.

1 Mayıs'ta Malabadi'yi geçtiğinde önünde Farkin (Silvan) uzanmaktaydı. Büyük Camiinin (Selahaddin-i Eyyubi Camisi) resimlerini çekmek için dostu Van Berchem'e söz verdiğinden ilk iş olarak buraya geldi. "Camiyi onarıırken ne kadar eskiden kalma iz varsa yok ediyorlar" diyerek onarım çalışmalarını eleştirdi. 5 Mayıs'ta Diyarbakır Mardinkapı'ya ulaştı.

Vali Galip Paşa, Bell'in deyimiyle gideceği yerler konusunda "inşallah maşallah" diyerek Bell'i oyalıyordu. Dört gün Diyarbakır'da kalan Bell, Ulu Cami hakkında şöyle yazdı;

Ömrümde ilk defa bir camide iki gün geçirdim. Namaz aralarında şeyhlerin ve seyyidlerin gözlerden uzak köşelerde inzivaya çekildikleri cami, dolup dolup boşalırken, bana kibarca yardım edenler ilk defa bu kadar yakından Doğu'ya dokunduğumu hissettirdiler.⁴⁷⁷

11 Mayıs'ta Urfa'ya yöneldi. Viranşehir Şammarlarının Nusaybin tarafından gelerek Habur'daki Fedaği Şammarlarına saldırılarından dolayı oldukça gergindi. Çocukları Diyarbakır'da göz hapsinde olan İbrahim Paşa'nın karısı Hansa Hatun ile görüştü:

⁴⁷⁵ Daniel Thom, Amerikan asıllı misyonerdir. Hans-Lukas Kieser, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Philadelphia 2010, p. 84.

⁴⁷⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 14, 25 Apr 1911; GB'den HB'ye 18 Apr 1911; GBA.D., 9-23 Apr 1911.

⁴⁷⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 3, 9 May 1911; GBA.D., 25-30 Apr 1911; 1-9 May 1911.

Viranşehir'den ayrılmadan hemen önce İbrahim Paşa'nın dul hanımı Hansa Hatun ile görüştim. Yüzündeki izler güzelliğini yok edememiş. Derinden ateşli bakan gözleriyle beni karşıladığında duruşu "kaybeden değil kazanan biri" gibiydi. Sabah vakti kadınlar deriye lor basarlarken bir pınarın başında söğüt ağaçları altında sohbet ettik. Durumunu ve çocuklarının geri gelebilme ihtimalini konuştuk. Çocuklarının yokluğunda geniş arazileri yönetiyor. Sırtında Avrupa'da erkeklerin giydiği bir ceket, bir Arap pelerini ve başında bir erkek kefyesi var.⁴⁷⁸

17 Mayıs'ta geldiği Urfa'da iki gün kalıp Halep'e hareket etti. Karaseki'de, iki yıl önce Bağdat'ta tanıştığı Bağdat demiryolları projesi başmühendisi Alman Meissner Paşa ile karşılaştı. Alman demiryolu faaliyetlerini gözleyen Hogarth'la karşılaşmayı umarak Karkamış'a yöneldi. Karkamış'ta Hogarth'ı bulamasa da ileride Kahire ve Paris'te buluşacakları Thomas Edward Lawrence ile karşılaştı.⁴⁷⁹ Lawrence hakkında "genç ve seyahat etmek isteyen ilginç bir adam" yorumunu yaptı.⁴⁸⁰ Birbirleri ile arkeoloji deneyimlerini paylaşıp buluntular hakkında konuşurken Bell, Lawrence'a kazı yöntemlerinin tarih öncesi kadar eski olduğunu söyledi.⁴⁸¹ Bell'in Londra'da etkili olduğunu bilen Lawrence, British Museum'dan ödeneklerinin kesileceği korkusu ile kazı arkadaşı Thompson ile Bell'i etkileme yarışına girdi.⁴⁸² (Resim 11: Gertrude Bell ve T. E. Lawrence)

Karkamış'ta çalışan işçiler, Bell'in ziyaretini Lawrence ile evleneceğine yorup sürpriz bir düğün hazırlamışlardı. Bell'in antik kentten ayrılması ile gelinin damadı terk

⁴⁷⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 14 May 1911; GBA.D., 11-18 May 1911.

⁴⁷⁹ Hogarth ekibini oluşturan Lawrence, Woolley, Thompson gibi isimler, ileride Kahire Arap Bürosu'nda çalışacaklarından, bölgede kazıdan ziyade istihbarat amaçlı buldukları anlaşılmaktadır. Karkamış antik kentinin hemen önünden geçen Almanların inşa ettiği demiryolunu gözlemek asli işleridir. Goodman, *a.g.e.*, p. 72; Lukitz, *a.g.e.*, p. 61.

⁴⁸⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 20-21 May 1911; GBA.D., 19-21 May 1911. David Price, "Cloak & Trowel", *Archaeology*, Archaeological Institute of America, Vol. 56, No. 5 Sep/Oct 2003, p. 32.

⁴⁸¹ Howell, *a.g.e.*, p.133; Bell'in ölümünden sonra annesinin bastırıldığı *The Letters of Gertrude Bell* Lawrence'a ulaşmış ve düşüncelerini Karaçi'den J. G. Wilson'a yazdığı 4 Ekim 1927 tarihli mektubunda açıklamıştır: ...*Gertrude'un mektupları bana ulaştı ve mutlulukla okudum. Onun sabırsız ve heyecanlı hissiyatını güzel yansıtıyor. Mektuplar pekiyi seçilmemiş. Gertrude olaylar ve insanlar hakkında objektif karar veremezdi. O anlık güçlerin kölesiydi. Bazen Hogarth, bazen Wilson, bazen ben ve son olarak da Percy Cox. Bir rüzgârgülü gibi daima güce göre yön değiştirdi çünkü zihni bir derinliği yoktu. Duygusal algılama gücüne gelince - aman tanrım evet. Hayatı krizlerle doluydu ancak bunların hiç birisi kitapta yok. Muhtemelen mektuplarını kaybettiler. Harika bir insandı. Bir kadın gibi değildi. Bilirsin. Elbiselerine çok emek harcarsa da sonuçta ben onu hep bir elbisesi ile hatırlayacağım. Mavi alakarga gibi olan. Elbise ve renk tercihleri hep yanlıştı.* David Garnett, (Ed.), *Selected Letters of T. E. Lawrence*, 1941 London, p. 249-250; Brian Fagan, "Bell of Baghdad", *Archaeology*, Vol. 44, No. 4, July/August 1991, p. 14.

⁴⁸² Michael Asher, *Lawrence*, London 1999, p. 89.

ettiğini zannedip taşkınlık yapmışlar, Lawrence işçileri oldukça zor teskin etmişti. Yıllar sonra Hogarth bu olayı Bell'e sorduğunda "sadece eğlenceli bir hikâye" yanıtını aldı.⁴⁸³

Karkamış'tan ayrılıp 23 Mayıs'ta Halep'e ulaştı. Doğruca Fettah'ın evine gidip eşi Zekiye'nin ikramlarını kabul ettikten sonra konsolosluğa gitti. Konsolos Fontana'yı bulamayınca Bayan Koch ve Dr. Langenegger ile buluşup Oppenheim'in Abdülhamit'in Ermeni sarraflarından birinin kızı ile evlenmesinden dolayı bölgede sevilmediği konulu bir tartışmaya girişti. 24 Mayıs günü "kaba saba, burnu bir karış havada, her şeyi ben bilirim edasında basit ve ukala bir Yahudi"⁴⁸⁴ dediği Oppenheim, Bell'i ziyaret etti.

Bell'in, Karkamış'tan Halep'e gelip Fettah'ın eşini ziyaret etmesi, otele gidip yerleşmesi, konsolosluğa uğraması, Bayan Koch ile buluşup sohbet etmesi bir gün içinde gerçekleştirdiği faaliyetlerdir. 4 Ocak'tan beridir, yüz otuz sekiz gündür yollarda olan ve çadırda uyuyan kırk üç yaşında bir kadın için bu işler oldukça yüksek enerjiye sahip bulunduğunu göstermektedir.

Halep günlerinde Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine odaklandı. Başpiskopos'un Hıristiyanları orduya katılmaları için zorlayıp İttihatçı komitenin dağılmasından endişe ettiğini gördü. Başpiskoposa göre komitenin dağılması Müslüman Arap milliyetçilerine⁴⁸⁵ daha çok koz verebilirdi.

Bell, 9 Şubat günü Şam'dan çıktığı Bağdat-Kerkük-Musul-Mardin-Diyarbakır-Urfa-Halep gezisini tamamladı ve İngiltere'ye dönüş hazırlıklarına başladı. Başta Fettah ve Selim olmak üzere gezi boyunca kendisine refakat eden adamlarına birer aylık bahşış verdi. 26 Mayıs günü Halep'ten Beyrut treni ile hareket etti ve ertesi gün buradan S.S. *Niger* gemisi ile İstanbul'a doğru yola çıktı.

1 Haziran tarihinde İstanbul'a ulaştı ve *Pera Palas*'a yerleşti. İstanbul'da üç dört gün kalmayı planlayan Bell, buradan trenle Viyana'ya gidecektir. Viyana'da Prof.

⁴⁸³ Adrian Greaves, *Lawrence of Arabia*, London 2008, p. 48.

⁴⁸⁴ Babası Albert Oppenheim 1858'de daha evlenmeden Yahudilikten Hristiyan Katolik mezhebine geçmiş ancak Yahudi olduğu iddialarından kurtulamamıştır. Albert Oppenheim, Katolik bir ailenin kızı ile evlense de oğul Max von Oppenheim Alman bürokrasisinde bile hep şüpheyle anılmıştır. Kon, *a.g.m.*, s. 217.

⁴⁸⁵ Arap fikrî uyanış hareketinin ilk aktörleri Suriye-Lübnan asıllı Hıristiyan Araplardır. Bu hususta potansiyel gücü teşkil eden merkez ise Lübnan'dır. Lübnan'ın Hıristiyan Araplar vasıtasıyla Batı'ya daha yakın olması, Fransız ihtilali fikirlerini tanıtmak üzere yazılmış eserlerin Arapçaya tercümesi ve buna Arap Dili ve Edebiyatı sahasındaki kitapların da eklenmesi Lübnan'daki fikri hareketliliğin de temel unsurunu oluşturur. Bunu takiben Arapça dergi ve kitapların basılmaya başlanması ve başta Amerika olmak üzere batıya göçler bu faaliyetleri iyice hızlandırmıştır. Lübnan'da 1860'ta yabancılar tarafından açılan okul sayısı otuz üçü buluyordu. Okullardan yetişen Arap milliyetçiliğinin öncüleri Nasif Yazıcı ve Butrus Bustani'dir. Karpat, *a.g.m.*, p. 175; Zengin, *a.g.m.* s. 633-634; Soy, *a.g.m.*, s. 179-180; Günay, "II. Abdulhamid Döneminde...", s. 86-88; Bozpinar, *a.g.m.*, s. 75-76.

Strzygowski ile görüşecek olan Bell, arkeolojik bulgularını Strzygowski ile paylaşacaktır.⁴⁸⁶

İngiltere'ye döndüğünde, Bulgar bağımsızlığı ve genişlemesinin yılmaz savunucusu Noel Buxton başkanlığında *The New Reform Club*'ta tertip edilen Balkan Komitesinin 4 Temmuz 1911 tarihli toplantısına iştirak etti. Toplantıda kendisini oldukça endişelendirdiği anlaşılan Osmanlı Devletinin İttihatçılar eliyle toparlanması hakkında üyelere sunum yaptı.⁴⁸⁷

Bell, gezisinde 1911 İstanbul yangınından⁴⁸⁸ hiç bahsetmediği halde Londra'ya döndüğünde *Account Stamboul Fire Fund-British Committee*'ye üye olarak özellikle Galata ve Beyoğlu bölgesindeki mağdurlar için yardım kampanyalarına katıldı.⁴⁸⁹ (Harita 5: IV. Ortadoğu Gezisi)

1909'da İstanbul'dan ayrılırken, ne yapacağı belli olmayan genç İttihatçıların, Padişah II. Abdülhamit'i devirmelerine seyirci kalan İngiliz diplomasisini itham eden Bell, İttihatçıların Osmanlı Arap vilayetlerindeki icraatlarını yerinde gözlemlemeye geldi. Karşılaştığı ilk şok, İttihatçı Şam Valisi Sami Paşa'nın modernize ettiği Osmanlı askerlerinin Avrupa ordularına benzemesi ve bedevilerin hayatlarında ilk defa devlet otoritesini hissetmesiydi. Aynı durumla Bağdat'ta karşılaşacağından emin ve endişeli bir şekilde Havran çölünü geçerken, Vali Nazım Paşa'nın görevden alınışını duyduğunda “*Güzel. Şükürler olsun Allah'ım*” diyerek varlığına inanmadığı Tanrıya bile şükretti. Nazım Paşa'nın görevden alınması ile Kürtlerin eşkıyalık hareketlerine giriştiğini ve bölgenin artık daha güvensiz olduğunu kaydediyordu.

Karkamış'ta Hogarth'ı beklerken kazı tekniklerini hiç beğenmediği genç bir arkeolog olan Lawrence'la tanıştı. Bell ileride rekabet edeceği istihbaratçılarla -Mark Sykes örneğinde olduğu gibi- nedense ilk tanıştığında bile pek hazzetmiyordu. Halep'te görüştüğü, II. Abdülhamit'in çevresinden zengin bir sarrafın kızı ile evlenen Alman ajanı Oppenheim da, Bell'e göre, “kaba saba, burnu bir karış havada, her şeyi ben bilirim edasında basit ve ukala bir Yahudi'ydi.”

⁴⁸⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 29 May 1911; GB'den HB'ye 1 Jun 1911; 22-26 May 1911.

⁴⁸⁷ Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 82.

⁴⁸⁸ 2.400 evin yanmasına sebep olan Aksaray yangını. Hüseyin Özgür, Sedat Azaklı, “Osmanlı'da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/2001, s. s. 161.

⁴⁸⁹ “The British Auxiliary”, *The Times*, 10 Aug 1911.

G. Necit (Orta Arabistan) Gezisi, *Reşidi-Suudi Çekişmesi (1913-1914)*

Gertrude Bell, Necit gezisine çok daha önceden çıkmak istediği halde bu mümkün olmamıştı. 1909 kışında, dostu Richmond Ritchie'yi aracı kılarak İngiltere'nin Basra Körfezi'nden⁴⁹⁰ sorumlu subayı Percy Cox ile görüşen Bell, körfezden Arabistan'a girmek istemişti. Cox, kabileler arası ilişkilerin gergin olduğunu söyleyerek Bell'i bu fikrinden caydırdığını yazmıştır.⁴⁹¹

1912 yılını İngiltere'de antisüfraj faaliyetleri ve politika sohbetleri ile geçirdi. Eylül ayında kısa bir Almanya ziyareti yapıp arkeoloji dünyasının önemli isimlerinden Herzfeld ve Dr. Moritz ile görüştü. Londra'da *Royal Geographic Society*'de Reeves ile yeni haritalar ve çizimlerle meşgul oldu.⁴⁹²

Bell, Arabistan Gezisine çıkmadan önce *Royal Geographic Society*'de toplantılara katılmış⁴⁹³, harita çizimi ve barometre eğitimi alarak sınavdan geçirilmiştir. Bell'in gezi boyunca derlediği teknik veriler *Royal Geographic Society* tarafından yapılan haritalarda kullanılmıştır.⁴⁹⁴

1915'te Bell'i Kahire Arap Bürosu'na davet edecek olan Hogarth, "bu gezinin *Royal Geographical Society* ve War Office adına bilgi toplamak amacı ile yapıldığı konusunda çok az şüphem var" demektedir. Hogarth'ın Arap Bürosu'nun kurucusu olduğu düşünüldüğünde, Bell'in istihbarî bağlantıları en geç 1913 itibariyle kurulmuş olmalıdır. Ancak Hogarth, İstanbul Büyükelçisi Louis Mallet'in Salt'ta bulunduğu esnada Bell'i, "devam ettiği takdirde başına gelebileceklerden sorumlu olmadıklarına dair uyardığını" da eklemektedir.⁴⁹⁵

Bell'i, böyle zorlu bir seyahate çıkmaya zorlayan bir başka sebep, evli olduğu halde gönlünü kaptırdığı Doughty Wylie ile ilişkisinin imkânsızlığıydı. Ayrılık acısı ile

⁴⁹⁰ Bu körfeze Araplar, *Arap Körfezi*, İranlılar *İran Körfezi* derken Osmanlılar *Basra Körfezi* demeyi tercih etmişlerdir. İşgal döneminde İran'ı elinde tutan İngilizler ve 1979 İran İslam devrimine kadar İran ile iyi ilişkiler geliştirmiş olan Amerikalılar genelde *Persian Gulf* kavramını kullandıklarından *İran Körfezi* kavramı Batı literatürüne yerleşmiştir. Tayyar Arı, *Orta Doğu*, c. 1, Bursa 2014, s. 371.

⁴⁹¹ Percy Cox, Gilbert Clayton, Hugh Bell, William Goodenough, "Gertrude Bell's Journey to Hayil: Discussion", *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, 1927), p. 18.

⁴⁹² GBA.L., GB'den FB'ye 7 Feb 1912; 15 May 1912; GB'den HB'ye 26 Sep 1912; ? Oct 1913.

⁴⁹³ "Meetings of the Royal Geographical Society, Session 1912-1913", *The Geographical Journal*, Vol. 41, No. 3, Mar., 1913, p. 296.

⁴⁹⁴ RGS/GLB/2; RGS/GLB/14; RGS-IBG Collections, Agia s.160; Lawrence, Bell'in deneyimlerini kullanarak bölgede eylemler yapmıştır. Greaves, *a.g.e.*, p. 95.

⁴⁹⁵ D. G. Hogarth, "Gertrude Bell's Journey to Hayil", *The Geographical Journal*, Vol. LXX, No. 1, Jul. 1927 London, s. 1.

bir an önce Londra'yı terk edebilmek için eşya listesini tamamladı ve alışverişe başladı.⁴⁹⁶

Bell'in hedefi, Wylie'nin de amcası olan seyyah Charles M. Doughty'nin *Arabia Deserta* isimli eserinde bahsettiği, Orta Arabistan'daki en önemli Osmanlı müttefiki aşiret olan, Şammarların merkezi Hayyil kentine ulaşmaktı. Oradan da güneye inip İbni Suud ile görüşecekti.

Bell'in giriş yapacağı Arap yarımadasında Suudi ve Reşidi kabileleri yaklaşık bir asırdır mücadele ediyorlardı. İngiltere, bir süredir İbni Suud olarak bilinen Necit Hâkimi Abdülaziz Abdurrahman El Suud'u silah ve para bakımından desteklemekteydi. İngilizler, İbni Suud'u, Yüzbaşı William Shakespear⁴⁹⁷ vasıtası ile kontrol etmekteydi.⁴⁹⁸

Vahhabi⁴⁹⁹ İbni Suud, atalarının kaybettiği toprakları geri kazanarak iyice güçlenmişti. Osmanlılar ise Şammar federasyonundan İbnürreşid'i destekliyorlardı.

⁴⁹⁶ Uyumak ve yemek için iki çadır, yazma ve yemek için bir masa, ata binerken giyebileceği etekler, şeyhler ve konsoloslarla yiyeceği akşam yemekleri için dantelli örtüler, bir halı ve gümüş küllükler. Ayak bileklerine kadar inen bir düzine keten etek, arazide giymeye uygun ayakkabı ve botlar, ipek çamaşırlar ve şemsiyeler, Purdy marka revolverler ve bir sandık tüfek, teodolitler ve himayesini isteyeceği şeyhlere hediye verilmek üzere birkaç kutu Zeiss teleskop. Her şarta uygun şapka ve kefiyeler. Mevsim kışa dönebileceğinden yün hırkalar, ayaklarını ve vücudunu sinekler ve böceklerden koruyacak tülbent ve battaniyeler, arkeolojik notlarını ve günlüklerini tutacağı deri kaplı defterler, iki fotoğraf makinesi ve bol miktarda film, pusulalar, çizim kâğıtları, çeşitli türlerde kalemler ve mürekkep. Sabun, parfüm, gümüş saç fırçaları ve mumlar, keten çarşaf ve nakışlı masa örtüleri, Royal Geographic Society'den edindiği haritalandırma malzemeleri, tek lüksüm dediği kanvas kumaştan özel dokunmuş bir yatak ve bir sandalye, tıbbi malzemeler ve makyaj malzemeleri. Howell, *a.g.e.*, p. 176-175; Bu gezi için Hindistan'da görevli Percy Cox aracılığı ile Reşidilerden bir davet alındığı iddiası için; Lukitz, *a.g.e.*, p. 68; Bell abartılı seyahat eşyaları ile diğer kadın seyyahlardan oldukça ayrılmaktadır. Lesley Blanch, *The Wilder Shores of Love*, London 1993, p. 278.

⁴⁹⁷ Howell, Yüzbaşı William Shakespear'ın, Bell'in Hayyil gezisi boyunca yanında olduğunu yazmaktaysa da günlük ve mektuplarında bu askerden bahis yoktur. Osmanlı Devleti'nin savaşa aleyhlerinde dâhil olacağını kestiren İngilizler, Kuveyt Politik Ajansı Yüzbaşı Shakespear'ı İbn Suud nezdinde temsilci olarak göndermişlerdir. Ajan, İbn Suud ile İbnürreşid arasında meydana gelen bir çatışmaya girmemesi istendiği halde işgüzarlık edip girmiş ve vurularak ölmüştür. T.E. Lawrence-D. G. Hogarth (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo*, 1916-1919, Vol II, London 1986, p. 94; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 54-55. Yüzbaşı Shakespear hakkında yazılmış bir biyografi için; H. V. F. Winstone, *Captain Shakespear*, London 1976; IOR/L/PS/18/B251, 12 Jan 1921.

⁴⁹⁸ 1906 yılından beridir Kuveyt Şeyhliği nezdinde konsolosluk hizmeti yürüten Yüzbaşı Shakespear, Osmanlı Basra Valisinin "bir İngiliz yüzbaşısı Araplar ile anlaşma yetkisine haiz iken, bizde bir valinin hiçbir şeye muktedir olmadığı, hatta telgraflarına cevap bile alamadığı" şeklinde İstanbul'a şikayet telgrafi yazmasına sebep olmuştu. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 293. Shakespear, İbni Suud ilişkileri için bkz. IOR/R/15/2/31, *File E/8 I Ibn Sa'ud*, p. 59-61.

⁴⁹⁹ Orta Arabistan'da bulunan Dir'iyye'de Muhammed bin Abdülvahhab ve Emir Muhammed bin Suud'un dinsel ve siyasal güçlerini İslam'da reform yapmak amacıyla birleştirdikleri hareketin adıdır. 1792'de hareketin dini temsilcisi Muhammed bin Abdülvahhab'ın ölmesiyle güç kaybetmedikleri gibi daha da güçlendiler ve kendileri gibi düşünmeyenleri Müslüman olmaya ve tövbe etmeye davet ettiler. Elizabeth Sirriyeh, "Wahhabis, Unbelievers and the Problems of Exclusivism", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol: 16, No: 2, 1989, p. 123; Kendilerini *Muvahhidun* olarak isimlendiren

Suudiler, Bell'in gitmeye karar verdiği esnada, Reşidi merkezi Hayyil'i vurmaya hazırlanıyorlardı.

Bell, gezmeyi planladığı devasa coğrafyayı deve sırtında geçecekti. Şam'ın güneyinden başlayacak olan yolculuk neredeyse Arap yarımadasının üçte birini kapsamaktaydı. Yolculuğunun ilk kısmı Necit yaylasından geçerek Nefud bölgesine olacaktı. Bell, bölgeye bu yoldan girecek ilk Batılıdır.

Osmanlı kanunlarına göre bu gezinin gerçekleşebilmesi için devletin ve İngiliz elçisi Mallet'in izin vermesi gerekiyordu. Bell ailesinin eski dostu Mallet, Londra'da Foreign Office'te çalışırken bile Bell'in tehlikeli gezilerine karşıydı. Richmond Rithchie'nin bilgilendirdiği körfezden sorumlu Cox da bu gezi konusunda endişeliydi.⁵⁰⁰

14 Kasım 1913 günü S.S. *Lotus* gemisi ile Marsilya'dan İskenderiye'ye hareket etti. 20 Kasım'da vardığı İskenderiye için "pek güzel bir yer değil ama bana Doğuya geldiğimi hissettiriyor. Ey benim güzel Doğu'm!" yorumunu yaptı.

23 Kasım 1913'te ulaştığı Beyrut'ta fazla oylanmadan Şam'a geçip *Damascus Palace Hotel*'e yerleşti ve *Arabia Deserta*'yı bir daha gözden geçirdi. 1911 gezisinde Şam'da tanıştığı, bölgenin en iyi hayvanlarını kendisine temin edebilecek Muhammed Bessam ile temas kurdu. Bessam'dan, pazara satılmak üzere güzel develer geldiğini, Necit ve Devasir vadisinin iyi durumda ama Asir'in pek güvenli olmadığını, Şeyh İbni Şalan'ın El Cevf'te olduğunu öğrendi. Bessam aracılığı ile Royal Geographic Society'den Carruthers⁵⁰¹ ile seyahat eden⁵⁰² Muhammed Maravi'ye ulaştı. Necit'e

hareketin teorisyenleri, tövbe edip kendilerine katılmayanlara karşı canlarını ve mallarını helal saydıkları bir tür cihat politikası geliştirdiklerinden dini odaklı bir politik güç peşinde oldukları anlaşılmaktadır. Zekeriya Kurşun, *Necid ve Ahsa'da Osmanlı Hakimiyet, Vahhabi Hareketi ve Suud Devleti'nin Ortaya Çıkışı*, Ankara 1998, s. 22; Muhammed bin Abdüvahhab'a göre Osmanlı idaresinde İslam, Allah'a karşı hüremetsizliğe dönüşmüştü. Batıl inançlar ve bid'atler nedeniyle putperestlik canlandığından öze dönüş Batı tarzı reformlarla değil tam tersine saf Kur'an ve sahih hadislerle sağlanabilirdi. Soy, *a.g.m.*, s. 178; 1802'de Nefes ve Kerbela, 1805'te de Mekke'yi basıp kutsal mekânlara zarar verecek kadar güçlenen Vahhabilik, İngilizlerin çatışmak istemedikleri bir harekettir. Sirriyeh, *a.g.m.*, p. 123-124.

⁵⁰⁰ Howell, *a.g.e.*, p. 177-180. Wallach, *Desert...*, s. 164.

⁵⁰¹ Alexander Douglas Mitchell Carruthers (1882-1962), asıl mesleği taksonomi olduğundan 1900'lü yılların başında Kongo'da memeliler ve kuşlar üzerine çalışmalar yaptıktan sonra Ortadoğu ve Moğolistan'a Royal Geographic Society tarafından gönderilmiş seyyahıdır. I. Dünya Savaşı esnasında War Office kadrolarında çalışmıştır. Anne S. Troelstra, *Bibliography of Natural History Travel Narratives*, Zeist 2016, s. 96; Arabistan hakkında yayınlanmış bir kitabı da vardır. Alexander Douglas Mitchell Carruthers, *Arabian Adventure: to the Great Nafud in Quest of the Oryx*, H.F. & G. Witherby Publishing, London 1935.

⁵⁰² Hogarth, "Gertrude...", s. 1.

gidecek olan kervanının maliyeti yaklaşık dört yüz sterlin kadardı. (Resim 12: Necit Gezisi refiki Maravi ve hanımı)

Şam'da bulunduğu sürece, yolculuğa çıkmadan kendisine bilgi getiren herkesle görüşmeye gayret eden Bell, 28 Aralık günü Muhammed Numan ve Abdullah Halef ile görüşmesinde “Muhammed İbni Şalan ile İbnürreşid'in aralarının iyi olmadığını, Reşidiler şu anda üstün görünse de Suudilerin bütün Necit'i ele geçireceği” dedikodularını duydu. Muhammed Numan'dan Anaze şeyhlerine yazılmış referans mektupları aldı.⁵⁰³

Hazırlıklarını fark eden Suriye Vilayeti, 27 Teşrinisani 1329/10, Aralık 1913 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne durumu bildirdi. Şifre yazıda Bell'in yirmi deve satın aldığı, İngiltere'nin beş bin İngiliz lirası ile istihdam ettiği bir ajan olduğu, nereye gideceğini söylemese de hazırlığının çöle dönük olduğu ve gittiği yönde zarar görmesi ihtimali yüksek olduğundan elçiliğince uyarılması Vali Arif Bey tarafından talep edildi.⁵⁰⁴

On iki deve satın alan Bell, kendisini, “çocuklarından daha çok sevdiğini Peygamber aşkına yeminle” ifade eden Bessam'ın telkiniyle, Muhammed Maravi ile çöl seyahati için anlaştı. 9 Aralık günü, Hayyil hâkimi İbnürreşid'in Şam temsilcisi Abdülaziz Humud ile görüşüp Hayyil'de teslim almak üzere iki yüz sterlin teslim etti. Humud'tan “İbnürreşid ve İbni Suud arasında son günlerde bir anlaşmazlık varsa da barışın devam ettiğini” duydu.

Maravi'nin tavsiyesiyle, bedevi saldırılarına karşı kendine refikler buldu. Fettah, önce sıtma ardından da tifo olunca bütün işler kendine kaldı. Fettah'ın iyileşmesini beklemeyip, arkasından trenle gelmesini isteyerek, Maravi'nin yeğeni Salim ile anlaştı. İki haftalık gecikme ile 16 Aralık 1913 günü hazırlıkları bitti ve Şam'dan yola çıktı.

Aralık soğuğu, devletinin kendisine resmi bir izin belgesi vermemesi ve siyasi kararsızlığa rağmen yola çıkan Bell'in devecileri Ali, Abdullah ve Ferec, Agail kabilesine mensuptular. Yolculuğun ilk günü Dumeyir'in güneyinde açık arazide kamp kurdu. 18 Aralık günü, yevmiyesi bir mecediyeden Giyat kabilesinden Hamad Lafi'yi refik aldı. Refikinden, Hasene kabilesinin şeyhleri Saad ve Muhammed ibn Milhem'in

⁵⁰³ Bell, *The Letters...I.*, p. 199-200; GBA.L., GB'den FB'ye 14-28 Nov 1913; Howell, *a.g.e.*, p. 181-182.

⁵⁰⁴ BOA.DH.KMS 9/2

Türklerden maaş aldıklarını ve Beni Hasan kabilesinin Giyat kabilesinden yeni ayrıldığını öğrendi.

20 Aralık sabahı hava sıcaklığı -7°C olduğu halde yola devam etti. Havanın soğukluğundan çadır bezleri donmaktaydı ve sabahları yırtılmadan katlayabilmek için altında ateş yakıyorlardı. Habra Makhul, Cebel-i Seyis bölgelerini geçip erken İslam dönemine ait cami ve hamam kalıntılarının olduğu bir bölgeye geldiler. Adamı Hamad'a "burada kimler yaşadı?" diye takıldığında "Hanımım, bunu sizden öğreneceğiz, Allah'tan başka kim bilebilir ki?" cevabını aldı.

21 Aralık'ta Cebel-i Dürüz üzerinden gelen bir grup tarafından elbiselerine kadar soyuldular. Devecisi Ali, soyguncuların şeyhlerini tanıyordu ve kamplarına gidip şeyhin çadırında kahve içtiler. Bir miktar bahşiş vererek bedevilerin el koyduğu silah ve eşyalarını kurtardılar. Bu şeyhten hem "Dağ Araplarına" yazılmış referans mektupları hem de Ebu Ali isimli bir refik aldılar.

23 Aralık günü bir taraftan bölgenin haritasını çıkarmaya devam ederken diğer taraftan da Burku Kalesine doğru yürüyüşe geçti ve erken İslam dönemine ait bir yazıt buldu.⁵⁰⁵ Etrafta bol miktarda bulunan Safaitik yazıtları birer birer kopyalayan Bell, adamları içtiği zaman sakallarında çamur kalacak kadar pis sular içiyordu. 28 Aralık günü bir üyeleri de yanlarına gelen Serdiyye Şeyhi Galib'i ziyaret etti. Şeyh, hemen bir koyun kestirip kalması için ısrar etti ve Bell de bir refik isteyeceğinden bu teklifi kabul etti. Ayaklarından hasta olan bir adamı tedavi etmesini istediklerinde, reddederse güvensizlik telkin etmiş olacağından yanındaki borik merhemi hastanın ayaklarına sürdü. Şeyhin "eliyle ikram ettiği yağlı iğrenç" et yemeğine karşılık bir palto ve şeker hediye etti.

Şam Valisi Sami Paşa ile arası çok iyi olan Şeyh Galib'ten Serdiyyelerin yüz elli, düşmanları Ruvalla aşiretinin beş-altı bin, Misaid'lerin ise yedi sekiz bin çadıra malik olduklarını öğrendi.

30 Aralık günü Serdiyye aşiretinden ayrılıp Sayhun ve Bayda'yı geçerek ertesi gün Azrak'a ulaştı ve hemen kalenin planlarını⁵⁰⁶ kopyaladı. Azrak'ta Selim Atraş ve Türklere karşı savaştığı için sürülmüş Dürzi Faris ile karşılaştı.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Bell, *The Letters...I.*, p. 203-205; GBA.L., GB'den HB'ye 21-23 Dec 1913; GBA.D., 29 Nov 1913; 1-20 Dec 1913; Howell, *a.g.e.*, p. 184-185.

⁵⁰⁶ RGS/GLB/15

⁵⁰⁷ Bell, *The Letters...I.*, p. 205-206; GBA.L., GB'den HB'ye 24-31 Dec 1913; GBA.D., 26-31 Dec 1913.

Dokuz yaşından beridir yazdığı günlüklerinde, Necit seyahatine mahsus olarak bazı günler, iki farklı üslupla yazıyordu. Önce hususi günlüklerini yazıp ardından sevgilisi Dick Doughty Wylie için yazıyordu. İlk günlük çalاکalem yazılırken Wylie için yazılan günlükler daha tertipli ve duygulu kaleme alınmakta ve ilk fırsatta mektup olarak postalanmaktaydı.

Yolculuğu boyunca tecrübelerinden ve çevresinden çok istifade edeceği Ali'den “gaza için en iyi mevsimin bahar olduğunu, sonbaharda ölümün gazaya tercih edildiğini, Azrak'a yılın belli zamanlarında çok kalabalık gelen Ruvalla'ya Sukhurlar'ın saldırmaya cesaret edemediklerini, bölge Araplarının Dürzî sürülerini otlatıp karşılığında un ve kahve alan, çölde başıboş bir deve bulduklarında hemen kesip yiyen Şeraratlar olduğunu” öğrendi. Gazalarda kadın ve çocukların da öldürüldüğünü öğrenince “bütün Araplar için *ashab'el nâr*” (*ehl-i cehennem*) yorumunu yaptı.

3 Ocak 1914 günü Kufik yazıtların bulunduğu “sürprizlerle dolu” Karana'ya ulaştı. Emevi saraylarının bulunduğu Kasr'ül Karana'ya üç gününü ayırıp buradan Madeba'ya doğru yola çıktı. Seyahati esnasında adamı Nimran, durmadan hangi kabilenin kimlerin develerine nasıl el koyduğunu anlatırken ona “birbirinizin hayvanlarını durmadan çalmanız hayat daha kolay olmaz mı” diye sordu. Bu soruya Nimran'dan “babalarımızın ve dedelerimizin yolunda yürüyoruz, Hüküm Allah'ındır. Allah'ın yazdığından başka kader yoktur” cevabını aldı.⁵⁰⁸

Hastalığı nedeniyle Şam'da kalan Fettah, Kasr'ül Muşatta'da Bell'e katıldı. Muhtemelen Fettah'ı izleyerek gelen Osmanlı askerleri, izinsiz gezdiklerini bildirdiler. Trenle henüz gelen Fettah, askere sert çıkınca tutuklanarak Ziza kalesine gönderildi. Durumun netleşmesi için Madeba'ya gönderdiği diğer adamı Abdullah da Ziza'da hapsedildi. Gezisine devam edip etmeyeceği konusunda resmi makamlardan cevap beklerken, kale keşif çalışmalarını ağırdan da olsa devam ettirdi. Bekleyiş günler süreceğe benzediğinden adamlarından Ali ve Salim'i de Madeba'ya gönderdi. 9 Ocak'ta Fettah salıverilerek Bell'e katıldı.

Bell, Şam'dan çıkarken Osmanlı askerleri ile karşılaşmamak için demiryolundan uzak durma kararındaysa da Fettah ile buluşmak için Ziza'ya girince yakalandı. Yakalanışını “demiryoluna bu kadar yaklaşmak tam bir ahmaklıktı. Kafasını kuma sokan bir devekuşu gibi avlandım” şeklinde özetledi. Yakalanmasına mal olsa da

⁵⁰⁸ Bell, *The Letters...I.*, p. 206-207; GBA.L., GB'den HB'ye 5 Jan 1914; GBA.D., 1-3 Jan 1914.

Fettah'a verdiği değeri "Fettah'ın gelmesi her şeye değer. Sadık yol arkadaşımı çok özlemişim. Şu dünyada hiç kimse ondan daha iyi yol arkadaşlığı edemez. Bana kendimi cennette hissettiriyor" diyerek ifade etmiştir.

Meselenin Ziza'dan⁵⁰⁹ çözülemeyeceğine kanaat getiren Bell, Amman'a gitmeye karar verdi ve 10 Ocak günü Amman Kaymakamı Halim Bey, Yüzbaşı İshak Efendi ve Müdür Muhammed Bey ile görüştü. Günlerce bekledikten sonra, Türklerin girişimiyle⁵¹⁰ İngiltere hükümetinden -Elçi Mallet aracılığı ile- bir adım dahi ilerlememe tavsiyesi geldi. İstanbul'dan seyahatten men yazısı geleceğinden emin olduğu için yazı Amman'a ulaşmadan, şehri terk etmeye karar verdi. Uşakları bu plandan dehşete düştü ve korkup kayboldular. 14/15 Ocak gece yarısı "başına bir şey gelirse Türklerin ve İngiltere'nin sorumlu tutulamayacağını" ifade eden bir mektubu Yüzbaşı İshak Efendi'ye bırakıp bütün gece uykusuz kalmayı göze alarak Amman'dan kaçtı.

Adamlarının bir kısmı korkup kaçtığından, bir bölümü de aralarında kavga ederek savuştuklarından Şam'da kurduğu kadrodan sadece Maravi, Salim ve Ali kaldılar. 1905 seyahatinde ziyaret ettiği Habip Efendi Çiftliğine giderek vefat ettiğini Habip Efendi'nin vefat ettiğini duyduğu oğlu Nimrud'tan, çiftliklerinde çalışan Şeraratlar'dan ikisini refik olarak istedi. Bu talebini karşılayan Nimrud bir süre Bell'e refakat etti. 16 Ocak'ta çöle ulaştınca Nimrud'dan ayrıldı zira "Türk etkisi çölde sona erdiğinden" Bell için rahatlığın başlangıç noktasıydı.

Hükümeti arkasında durmadığı için Amman'dan refiksiz ayrılp Habip Efendi'nin çiftliğine kadar geçen sürede arazide refiksiz seyahat etmek zorunda kaldığından duyduğu ölüm korkusu satırlarına yansımıştır. 16 Ocak günlüğünde, veda eder bir dille, son bir kaç günde başından geçenleri özetlemiştir. Yazılarında dokunaklı ve hükümete karşı gücenik bir dil vardır.⁵¹¹

Amman'dan sonra yeniden organize olan kadrosu şöyleydi. En önem verdiği adamı Muhammed Maravi, Carruthers'e rehberlik ve İbnürreşid ile çok iş yapmış yaşlı bir deve tüccarıydı. Bütün çölü ve Arap şeyhlerinin tamamını tanıyan Maravi, geceleri

⁵⁰⁹ Ziza I. Dünya Savaşı esnasında ve sonrasında İngilizlerin Filistin ile Mezopotamya arasındaki hava trafik merkezi olması açısından önemlidir. Bell'in etütleri Ziza'nın seçilmesinde etkili olmuştur. Cox vd., *a.g.m.*, p. 20.

⁵¹⁰ Dâhiliye Nezareti'nden Suriye Vilayeti'ne gönderilen şifre yazıda, İngiltere Sefirinin Bell'e seyahatini ertelemesini tavsiye edeceği sözü alındığı ifade edilmiştir. BOA.DH.KMS. 9/1.

⁵¹¹ GBA.L., GB'den HB'ye 9 Jan 1914; GBA.D., 5-16 Jan 1914; Howell, *a.g.e.*, p. 189-191.

ateş etrafında ekibe sonu gelmeyen kabile savaşları hikâyeleri anlatmakta ve Bell'in Araplar hakkındaki düşünce dünyasını gün gün beslemekteydi.

İkinci adamı Maravi'nin yeğeni Salim, amcası ile Şam bölgesinde deve ticareti yaptıklarından her yeri bilen, eğitilmiş ve terbiyeli bir hizmetkârdı. Üçüncü adamı Ali, kadroya Şam'da dâhil olan postacılık da yapmış bir Agail'di. Bell'de, "bir aslan kadar cesur ve bizi asla terk etmez" şeklinde bir intiba bıraksa da Bağdat'a vardıklarında aralarında anlaşmazlık çıkacak ve Ali ekipten kovulacaktır.

Dördüncü adamı Maravi'nin bir diğer yeğeni Said devecilerin başıydı ve ilk ekibin dağılması üzerine Amman'da kervana katılmıştı. Beşinci adamı Amman'lı bir Agail, altıncısı Kudüslü Mustafa ve sonuncusu da deve çobanı siyahî Fellah Mustafa'ydı. "Bizim gözümüze imkânsız görünen her şey için mutlaka bir çözümü vardır" diyerek övdüğü Fettah, zaten vazgeçilmez adamıydı.

19 Ocak'ta Tuba'yı geçip hiç su bulamadan kırbalarındaki suyla yetinerek yürürken Maravi hiç durmadan Reşidî-Suudî savaşını anlatıyordu. Sekiz yıl süren savaşın ardından, Reşidilerin Hayyil'e dokuz bin deve yirmi bin koyunla girdiklerini, gazaya destek veren Maravi'nin payına 14 deve düştüğünü ve İbnürreşid'in asasını Maravi'ye hediye ettiğini öğrendi. Bunları merakla dinlerken "Araplar öldürme ve gazadan başka bir şey konuşmazlar" demekten de kendini alamadı.⁵¹²

22 Ocak günü Hatmel'e doğru ilerlerken, adamı Seyyah'tan, Sukhur Araplarının Faiz ve Zeben olarak ikiye bölündüğünü öğrendi. Ertesi gün Hasa Vadisini geçip Ğarra vadisinde hevesle içtikleri küçük su kuyuları buldular. Vadiler doğu-batı doğrultusunda uzandığından vadi tabanlarına inip çıkmaktan şikâyet ederken, geçtiği mevkiileri, Hamad, Hausa, Cafer ve Vakıf gibi mevkilere göre açısız olarak konumlanıyordu.

25 Ocak günü kum çölüne girdiler. İlk hedefleri daimi su kaynağı Hausa'ydı. Huveydî Aşireti bölgesine girdiklerinden ve Huveydîler ile Sukhurlar o günlerde çatıştıklarından Sukhur asıllı refiki Seyyah'ı can korkusu sardı. Bell, Seyyah'a hiçbir surette yalnız bırakmayacağı teminatını verdi.

Bedevilere "demiryolu iyi mi kötü mü?" diye sorduğunda "ikisi de" cevabını alıyordu. Bell "yol devleti yakınlaştırır" deyince "kanun getirirlerse iyidir ancak

⁵¹² Bell, *The Letters...I.*, p. 209-211; GBA.L., GB'den HB'ye 19 Jan 1914; GBA.D., 17-21 Jan 1914; Bedevi mezarları hakkındaki derlemeleri, ölü gömme adetleri üzerine yapılan araştırmalar için kaynak olmuştur. Mairna H. Mustafa, Sultan N. Abu Tayeh, "Comments on Bedouin Funeral Rites in the Writings of Western Travelers and Explorers from The Late 19th and Early 20th Centuries", *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 14, No. 1, Greece 2014, p. 53.

verdiğimiz iki yüz deve vergiyi iki yüz elli hesaplarırsa kötüdür” diye cevap veriyorlardı.⁵¹³

26 Ocak günü bölgenin önemli şeyhlerinden, kendisine birkaç gün refiklik yapacak olan Harb el-Daranşe'nin (İbn Derviş) çadırına ulaştı. Şeyhten, Osmanlıların İbnürreşid'e, Bin Suud'a karşı develerle silah gönderdiğini öğrendi. El Daranşe'nin çadırında onurlarına kesilen koyunu yerken gelen Huveydî Şeyhi Muhammed Ebu Tayyi'nin parlak bakışlarını, heybetini ve asil tavırlarını çok beğendi. Ebu Tayyi, Seyyah'ı Bell'in hatırına hedef almasa da tehlike çanları çaldığından Wylie'ye göndermesi için bir mektup vererek Seyyah'ı savuşturdu.

Ebu Tayyi'nin vereceği bir Huveydî refik ile Reşidî kenti olan Tayma'ya sekiz günde ulaşmayı umarak yola çıktı. Tayma'da bekleyen Reşidî şeyhinin kendilerini alıkoyacağı ve devlete teslim edeceği dedikodularını duyuyordu.

29 Ocak'tan itibaren refiki Şeyh Harb, görevini kardeşi Avvad'a devretti. Önlerinde bulunan Ruvalla aşireti devamlı hareket halinde olduğundan Maravi'nin hizmetine yeniden ihtiyaç duydu. Maravi'den Huveydîlerin yazları Nefud çölü kuyularında “vahşi hayvanlar gibi” yaşadıklarını, Hac yolunun Kerak-Tebük arasını, Sukhurların ise kuzeyini koruduklarını öğrendi. Huveydîlerin “Allah'a değil de atalarına taptıklarına” dair dedikodular duydu. Kime taptıklarını kendilerine sorduğunda “Allah'a taptıklarını Muhammed'in de peygamber olduğuna inandıkları” cevabını aldı.

Yola devam ederken, bir Şerarat refik alma tavsiyesine uyararak, Mesud ile anlaştı. Yolun çok uzun ve tekdüze olması, pek fazla tarihi eser olmaması gibi sebeplerle hiçbir seyahatinde yapmadığı kadar adamlarına kulak vermekteydi ve bu sohbetlerin birinde Huveydîlerin bazen kendilerinden olan refikleri bile tanımayıp saldırdıklarını, böyle bir saldırganın “el ve ayaklarının kesilip çöle bırakıldığını” dinledi.⁵¹⁴

Maravi'nin tavsiyesiyle Ruvalla korkusundan El Cevf-Sirhan yolundan ayrıldılar. Bell, Şam'dan beridir yolculuk ettiğinden iyice tanıdığı Maravi'yi şöyle tarif ediyordu:

Muhammed Maravi ile geçen günler boşuna değil. Ona ait beş çadırda her zaman Arapların kahramanlık hikâyelerini anlatan şarkılar söylenir.

⁵¹³ Bell, *The Letters...I.*, p. 212-213; GBA.L., GB'den HB'ye 27 Jan 1914; GBA.D., 22-25 Jan 1914.

⁵¹⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 27 Jan 1914; GBA.D., 26-31 Jan 1914; 1-2 Feb 1914; Howell, *a.g.e.*, p. 201-202.

Yargılama yetkisi var ve bunu adil bir şekilde kullandığına şahidim. Ondan çöl hikâyeleri dinledim ve kadınları ile arkadaş oldum. Dostları ile dost oldum. O gerçek bir erkek ve çadırında güven içinde korkmadan başınızı yaslayıp uyuyabilirsiniz. Çadırında beslediği ve götürebilirim bana vermeye söz verdiği bir antilop yavrusu var. Muhammed, kabilesini “Şeyh’üd Devle” unvanı ile devlete karşı temsil eder ve deve olarak vergilerini Maan Kaymakam’ına öder.

Gün itibari ile hedefi Hayyil’den yirmi gün uzaktaydı ve Tubeyk Dağının eteklerinde çölü “nasıl bir dünya, olağanüstü bir ıssızlık, Tanrının ve insanın terk ettiği bir yer nasıl görünürse öyle. Yalnız başına hiçbir insan burada seyahat edemez. Çöl kalbinizi iyi veya kötü mühürler” şeklinde tasvir etti.

Zorlu yolculuk esnasında deve sütüne alıştığından Şammar dostlarının ikram ettiği keçi sütünü bile artık tatsız buluyordu. Wylie için tuttuğu günlüğüne çöl hakkında şunları yazdı:

“Kimsesizlik ve boşluğa rağmen güzel. Belki de güzelliği boşluğundan kaynaklanıyor. Her durumda çölü seviyorum. Develerin yemeleri kadar yavaş olan yürüyüşlerine artık aldırmiyorum ve buradan başka hiçbir yerde olmak istemiyorum.”⁵¹⁵

Girdiği İbni Mürted bölgesinin önemli şeyhleri Seyyah ibn Zeyd ve Guveyran ibn Fahad’dı. Seyyah ibn Zeyd’in çadırında kahve içip hurma yedi. Maraza çıkarmak için geldiği belli olan Şeyh Bell’e, bölgenin adını sorduğunda Helvat cevabını alınca sinirlendi ve Mesud’u suçlayarak yer isimlerini doğru öğretmezse onu öldüreceğini söyledi. Mesud, Şeyhin elini öpüp Bell de “bundan sonra öyle demeyeceğim” deyince mesele tatlıya bağlandıysa da şeyh mesele çıkartmaya kararlıydı. Bell’in çadırına gelip izinsiz eşyalarını karıştırdıktan sonra dürbününü istedi. Biraz sonra Maravi ile yeniden gelip bir de pistol istedi. Bir gözü kör olan şeyh, ertesi sabah isteklerini yineledi. Başta Ali olmak üzere adamlarına, Bell’i öldürüp mallarını paylaşmayı teklif etti. Bell Maravi ile yaptığı istişarede, istediklerini vermezse sorun büyüyeceğinden bir refik almak şartı ile şeyhin isteklerini kabul etti ve 9 Şubat günü şeyhin kardeşinin refikliğinde bir haftalık Hayyil yoluna tekrar çıktılar.⁵¹⁶

⁵¹⁵ GBA.D., 2 Feb 1914.

⁵¹⁶ Bell, *The Letters...I.*, p. 216-217; GBA.L., GB’den HB’ye 10 Feb 1914; GBA.D., 2-9 Feb 1914.

10 Şubat'ta Heybet'ül Beyd'den Zeyban'a kadar yürüdü. Ertesi gün su kaynağı Fasfas'dan bahsettikten sonra daha çok Hac yolunu koruyan kabileler üzerine odaklandı. Bu kabileleri “Sukhur, Huveydî, Beni Atiyye, Fakir, Ayda, Billi, Cüheyne ve Harb olarak tespit etti. Adamlarına kabilelerin ellerinde bulunan silah miktarlarını sorduğunda her kabiledede çok fazla tüfek olduğunu ancak İbnürreşid ve İbn Şalan'da top olduğunu öğrendi.

Tayma otağından, 13 Şubat'ta çöle girerken kabilesinden uzaklaşan refiki Mesud'u gönderip Avace'den Avvad ibn Habrun ile anlaştı. Yolculuğunun başından beridir güne sabahları beş altıda başladığından bütün ekip için artık yolculuk çekilmez hale gelmişti. Nefud çölünde durmadan yer değiştiren barkanlar ve sabit bir yer olmaması yüzünden yönünü elindeki haritalardan ölçtüğü açılar ve pusula ile bularak yola devam etti. Artık günlüklerinde yer isimleri değil bulunduğu yerin yüzlerce kilometre öteldeki yerleşim birimlerine kaç derece açı yaptığı ve matematik konumunu kaydediyordu.

Sonu gelmez çölü boş geçirmeyen Bell, Arap günlük hayatı konusunda bilgiler aldığı Ali'den çöl hayatında kadının yeri konusunda bilgiler aldı. Ali Bell'e “kadınlar kavgaların birinci dereceden sebebidir zira evlenme, boşanma ve ölüm durumları üzerine kavgalar çıkar” dediğinde Bell, Arap geleneklerini “kötü” olarak niteledi.

15 Şubat'ta Hayyil'e varmasına on gün kala, Nefud çölünün en önemli su kaynağı olan Hayzan kuyusuna geldi ve kuyu başında yarı çıplak Anazeleri fotoğrafladı. Pusulasını Hayyil'den iki gün uzaklıkta bulunan bölgenin tek sabit yeri Misma Dağlarına ayarlayıp “*Allah'ın izni ile* bu macerayı başarılı bir şekilde tamamlamak istiyorum” deyip yoluna devam etti.

24 Şubat günü Hayyil önlerine varana kadar Bell'in gündeminde; “çamurlu ama çok değerli su kuyularının tespiti, Reşidilerin kendisi hakkında ne planladıkları dedikoduları, pusulanın değeri, güzergâh devamlı değiştiğinden pas geçilen yerlerde tarihi eser olma ihtimali ve bunların ebediyen kaçırılmış olacağı, çölde kadın olmanın zorluğu, fırtınalı havalarda ilerlemenin imkânsızlığı ve çöl otları” vardı.⁵¹⁷

24 Şubat günü Hayyil görününce Maravi ve Ali'yi geldiğini haber vermek üzere Hayyil'e gönderdi. Şehrin dışında bir müddet bekledi ve iki mızraklı adam “hoş geldiniz” diyerek Bell'i karşıladı. Şehrin surları etrafında biraz yürüyüp

⁵¹⁷ GBA.D., 10-25 Feb 1914; Howell, *a.g.e.*, p. 203.

Gofar/Medinekapı'dan şehre girdi. İbnürreşit, iki ay önce, Ruvalla seferi için sekiz yüz kişi ile Hayyil'den ayrılmıştı ve ancak bir aya kadar dönmesi bekleniyordu.

İbnürreşid'in dış sarayına kabul edildi ve Çerkez asıllı, Türkiye isimli bir kadın tarafından iç saraya alındı. (Resim 13: Bell'i Hayyil'de ağırlayan Türkiye) II. Abdülhamit tarafından Şeyh Muhammed İbnürreşid'e hediye edilen Türkiye⁵¹⁸, devamlı İstanbul'dan, tramvaydan, faytonlardan, arabalardan bahsediyordu. Rahat olduğunu ve burada ölmek istediğini söylese de daha sonra Bell'e "beni de İstanbul'a götürebilir misin?" diye sormuştur. Bell Reşidi sarayını şöyle tasvir etti:

Burada köleler develer gibi alınıp satılıyor. Çirkin köleler su taşıma ve odun kırma işlerinde çalışırken yakışıklıları kapı bekçisi olarak kullanılıyor. İstanbul ya da Mekke'den gelen Tavaşi isimli bir harem ağası ve Hayyil'li Salih isimli gözcüleri var. Türkiye ve harem kadınları kesinlikle iç saraydan dışarı çıkamazlar. Yıllardır yürümediğinden bacaklarına ağırlar girmiş. O ne derse desin diğer kızlar "lebbeyk" diye cevap veriyorlar. Saray, yüksek toprak duvarlarla çevrili.⁵¹⁹

27 Şubat günü akşam karanlığında Şeyh'in Naibi ve amcası İbrahim Bey, Bell'e bir at ve iki köle göndererek görüşme talep etti. Naib İbrahim Bey, dört saat boyunca Reşidi tarihinden, saraylarının nasıl inşa edildiğinden, soylarının nereye dayandığından ve şu anda yaşayan prenslerden bahsetti. İbrahim Bey oturduğu minderin altından çıkarttığı bir defterden Bell'e Reşidi tarihini okudu. Hayyil'de kadınlar gündüz sokağa çıkamadığından Bell, İbrahim Bey'den dönüşünde meydana çıkan sokaklar ve şehrin beş kapısını kaydetti.⁵²⁰

28 Şubat gününü Çerkez asıllı Türkiye ile geçiren Bell, kadının İstanbul'da bir asker kızı iken anne babasının ayrılması üzerine sokakta kalıp kardeşi ile Bursa, Cidde, Medine, Taif ve Hayyil'e uzanan hikâyesini dinleyerek geçirdi. Bell, ziyaret esnasında İbrahim'in Bell'e verdiği hediyeği kabaca takdim ettiğini anlatınca Türkiye; "Araplar, kadınlara köpek gibi davranırlar, Türkler ve İngilizler gibi değiller" diye yorumladı.

Ertesi gün Bell, İbrahim'in bahçesinde pikniğe davet edildi ancak Şam'da verdiği iki yüz sterlinden hiç bahsedilmiyordu. Devamlı bahşiş verdiğinden sattığı altı devesinden elde ettiği kırk sterlinden başka parası yoktu ve bu şekilde yola çıkması

⁵¹⁸ Hogarth bu kadının Abdülhamit'in ajanı olduğunu iddiasındadır. Hogarth, "Gertrude...", s. 10.

⁵¹⁹ GBA.D., 25 Feb 1914.

⁵²⁰ Bell, *The Letters...I.*, p. 219; GBA.L., GB'den HB'ye 24 Feb 1914; GBA.D., 25-28 Feb 1914.

imkânsızdı. Reşidiler parasız bırakarak Bell'i Hayyil'de kısırdılar. Önce paradan haberlerinin olmadığını, sonra Şeyh gelmeden ödeme yapamayacaklarını söyleyerek Bell'i oyaladılar.

İbrahim Bey'in bahçesinde, şeyhlik kavgaları yüzünden 16-17 yaşlarındaki Emir, iki ve altı yaşlarındaki iki erkek prensten (Cemil-İbrahim) başka hanedanı devam ettirecek erkeğin kalmadığını⁵²¹ öğrendi. Hayyil sarayında hapis geçirdiği günler ilerledikçe, kontrolün Emir'in büyük annesi Fatıma'nın elinde olduğunu anladı ve ondan randevu istedi. Ancak Fatıma Hanım, Bell ile görüşmeyi kabul etmedi.

Hayyil'e gelirken, Riyad'a giderek İbni Suud'u da görmeyi tasarlamış olsa da çöl, Maravi ve Bessam'ın dediği kadar sakin değildi. "Savaş yanı başımızda" diyerek çölün patlamaya hazır bir bomba gibi olduğunu yazdı ve görüşemediği İbni Suud hakkında burada edindiği intibayı şöyle aktardı:

*Türk hükümeti, İbn Reşid'e silah gönderse de bölgenin yükselen yıldızı İbni Suud. Şayet İbn Şalan yani Ruvalla ve Anaze ile ittifak kurabilirse Reşidileri tam sıkıştırmış olacaklar.*⁵²²

Şamlı adamlarını trenle geri dönmeleri için Medine'ye gönderen Bell, dönüş yolu için Fettah, Ali, Fellah ve Maravi'den ibaret küçük bir kadro kurdu. Bir taraftan hapis gecelerinde varlığına inanmıyorum dediği Allah'a yalvarırken diğer taraftan da Necef üzerinden kaçma planları yapıyorsa da parasızlık elini kolunu bağlıyordu.

Esareti, bölge hakkında veri toplamak ve kaydetmekten Bell'i alıkoymadı. Osmanlıların Medain'e gönderdiği bin deve silahtan dört yüzünün Hayyil'e doğru yola çıktığı ve bir devenin cephanesiz elli silah taşıdığı bilgisini edindi.⁵²³

Hayyil, dört gözle El Cevf bölgesinde yaşayan Ruvalla üzerine Emirlerinin yaptığı gazanın sonucunu bekleyip gelen zafer dedikoduları ile sevinirken, esaret uzayınca Fettah, kaçış masrafları için kendisini köle olarak satmasını önerdi. Bu vesile ile 1914 köle fiyatlarından bahseden Bell, zayıf bir kölenin o günlerde beş yüz riyal, iki çocuklu bir kadının bin riyal ettiğini yazmıştır.

⁵²¹ Hayyil gezisinin ardından Times gazetesinde çıkan makalesinde Şammar başkentinden ayrıldıktan sonra Cemil ve İbrahim'in saray entrikaları yüzünden öldürüldüklerini Şam'da duyduğunu, İbni Suud'un düşmanlarının kendi kendilerini yok ettikleri tespitini yapmıştır. "An Egliswoman's Desert Journey", Gertrude Lowthian Bell, *The Times*, 13 Jun 1914.

⁵²² GBA.D., 2 Mar 1914.

⁵²³ GBA.D., 1-3 Mar 1914.

6 Mart günü, Fatıma'nın kendisini göndereceğini duydu. Ertesi gün aile büyüklerinden Ali Hamud'un bahçesinde verdiği davette, nezaket sınırlarını zorlayarak parasını isteyince akşam yemeğinden sonra yanına gelen Hadım ağa Said, iki yüz sterlin değerinde altın ve izin kâğıtlarını vererek ayrılabilceğini bildirdi.

Şehri gezip fotoğraf çekemediği için 7 Mart 1914 gününü de Hayyil'de geçiren Bell, veda etmek için gittiği harem kadını Türkiye'den, ayrılış iznini sayesinde aldığını öğrenince ona *kardeşim* diye hitap etti. Bell'e göre Hayyil'de geçirdiği günleri "onurlu bir esaretti."⁵²⁴

Yaklaşık iki hafta Hayyil'de alıkonmasından sonra 8 Mart günü refiki Meşkur ibn Gazi ile Bağdat'a doğru yola çıktı. Şüphelendiğinden Fatıma'nın ve refikinin yönlendirdiği Dubeyib istikametine değil, Hayyaniye/Gaytana yoluna saptı. Artık El Maravi, Salim, Said ve Mustafa ile ayrılma vakti gelmişti. Silahı için hepsi yalvarsa da revolverini Salim'e verip Baka yolundan 10 Mart günü yeniden Nefud çölüne girdi.

Bu yolculuğunda Arapların gök cisimlerine verdikleri isimler ve savaş naralarına ilgi gösteren Bell, Arap kabilelerinin naralarını kaydetti.⁵²⁵ 16 Mart günü Hayyilli refikinden ayrılıp bir diğer Şammarî refik edinip yola devam ederken İbnürreşid'in El Cevf zaferinin yalan olduğunu ve bir savaş olmadan Reşidilerin yağma yapıp geri döndüklerini öğrendi.

17 Mart günü Şammar sınırına geldiler. Adamı Ali, bedevilerden daha tehlikeli dediği Meşhed (Necf) merkezli Riu kabilesinden çok korkuyordu. Necf Şiileri hakkında "Arap ama Bedevi değiller. Aralarında ciddi farklar var. Bedevilerin tabi oldukları bir kanun yokken Şiiler onlardan da beter" yorumunu yaptı.

Aynı gün, Beni Hasan Şeyhi Cadu tarafından yağmalanma tehlikesi geçirdi ise de Muhammed Dağıstani ile tanışıklığı anlaşılınca dost oldular. Şeyh Cadu, Bell'e "erkeklerle nasıl böyle samimi olabildiğini" sordu.

Bell, sevgilisi Wylie için tuttuğu günlüğüne Hayyil ve Nefud'ta geçirdiği son bir ayda edindiği izlenimlerini Arabistan politikası hakkındaki genel görüşlerini yazacağını diyerek şöyle özetledi:

⁵²⁴ Bell, *The Letters...I.*, p. 219-223; GBA.L., GB'den HB'ye 7 Mar 1914; GBA.D., 4-6 Mar 1914.

⁵²⁵ *İbn Reşid'in köleleri: Hayyal el Hayyil! Ve ene abd el Şuyuh!, Köle değilseler: Ve ene feda'vi el Şuyuh. İbn Sa'ud: Hayyal el Hayyil! Ve ene Ibn Micle; Şammar narası: Hayyal al Rahundu vel San'asi. El Sana'is! Tuman: El gala'i ya Tuman. İbn Şa'lan: Hayyal el alya ve ibn Naif. Anaze: Fahad el zerak ve ene ahu Adrah. Muhtefik: El manşa (Mekke) veled el Şerif. Agail: Vehad Ali! Büeyde Şeyhi Hasan al Muhanna: Hayyal el Hayyil ve ene ehu Hussa.İbn Hazzal: Ene ahu Batla. Şerarat: Yahtar kul vahid ala ukthtu. GBA.D., 8-12 Mar 1914.*

Hayyil bende kötü bir intiba bıraktı. Kadınların ve harem ağalarının saltanatından hoşlanmıyorum. İbn Şalan üzerine yaptıkları başarısız seferin sonuçlarını örtmeye dönük çabaları beni bu kararımdan vazgeçiremez. Reşidilerin sonu yaklaşıyor. Emir 16-17 yaşlarında ve saraylarında akli başında tek bir adam bulamazsın. Aile içi kanlı kavgalar yüzünden sadece bebekler hayatta kalabilmişler. Emir'in baş danışmanı olan İbrahim ve kardeşi Cemil'den başka kimseyi görmedim. Bana göre gelecek İbni Suud'un. Duyduklarımız doğruysa korkunç bir muhalif olduğundan Türkler tarafından Hasa'dan sürülmüş. Hayyil düşüştü. Gönlüm Reşidilerin yükselişinden yana değil. Tarihleri katliamlarla dolu. İbni Suud'u görmesem de bundan daha kötü olamaz. Bir sonraki Arabistan gezim ona olacak. Şimdiden planlarımı yapıyorum.

Bugün Şammar bölgesinin sonuna geldik ve Necef'te bulunan ilk Şii çadırları (Riu) ile karşılaştık. Bu geçişler her zaman çok nazik durumlar oluşturur ve o yüzden Şeyhin çadırında epey bekledik. Saldıracak mı yoksa hoş mu karşılayacak asla bilemezsin. Uzun bir diplomasiden sonra ibre olumlu yana döndü. Bir refik alarak yolculuk iznimizi aldık. Bedevi değillerse de kötü bir sanları var. Anlaşma sağlanır sağlanmaz bize çok konuksever davrandılar. En iyi kıyafetlerini giyip ilginç danslarını sergilediler. Yeşil türbanlı seyyidlerinin resmini çektim. Liderleri Seyyid dua ederken onlar şarkı söylüyorlardı ve bu dizeler Hayyil'dekilere benzemiyordu. Şia'dan pek hoşlanmadım ama "hayr, inşallah!"⁵²⁶

Aylar süren yolculuğu boyunca hiçbir refiki Bell'e ihanet etmedi. Gececeği bölgelerden refik almasının ne kadar faydalı sonuçlar doğurduğu iki olaydan anlaşılabilir. 20 Mart sabahı, "şeytanın ta kendisi" Madan'ların hayvanlarını suladıkları kuyularda refikine "otuz lira karşılığında savuşması" teklif edildi. Biraz sonra da Necef'ten gelen bir kervan, gruba saldırmak üzereyken "domuzların arasında bir inci" dediği refiki Davi'yi görünce kaçtılar.⁵²⁷

23 Mart günü Necef'e ulaştı ama hiç durmadı. Ziza'dan kaçtıktan sonra ilk defa gördüğü Osmanlı askerleri Bell'e müdahale etmediler. Burada geçirdiği üç saatte İngiltere'ye gitmek üzere olan "Arap bağımsızlığı için mücadele eden" Basralı Seyyid

⁵²⁶ GBA.D., 13-17 Mar 1914.

⁵²⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 22 Mar 1914; GBA.D., 18-22 Mar 1914.

Talib ile tanıştı. Hanımından boşanmak üzere olduğundan ona İngiliz bir eş bulma telaşına düştü.⁵²⁸

Gertrude Bell bu yolculuğu esnasında edindiği malumat ile 1917'de basılan *A Handbook of Arabia*'ya katkı yapmıştır. Kitaba eklenen, Hayyil'den Necef başta olmak üzere Fırat kıyılarına uzanan güzergâhlar, Bell'in verdiği malumatlar doğrultusunda belirlenerek haritalandırılmıştır.⁵²⁹

Hayyil'den çıktuktan on altı gün sonra, 24 Mart 1914 günü Bağdat'a ulaştı. Bağdat'a gelir gelmez Abdülehad'ın hanına gitti ve bir şahtur kiralayıp Konsolos Erskine'den mektuplarını aldı. Ertesi gün Wylie için yazdığı günlüğünü postaya verip öğleden sonrasını geçirdiği Erskine'in diplomasi kabiliyetinden hiç memnun olmayan Bell onu, dil bilmemesi, bütün gün odasında kâğıt oynaması gibi hususlarla eleştirmiştir. Bağdat'ta demiryolu çalışmalarını yavaş da olsa ilerleten Meissner Paşa'nın faaliyetlerini ve Lynch şirketine alternatif bir Türk-Alman şirketinin kuruluyor olmasını öne sürerek memnuniyetsizliğini, “burada *bir sonraki aşamaya* geçeceksek kesinlikle bölgeyi ve dilini bilmeyen personel göndermemeliyiz” şeklinde ifade etmiştir. Bağdat'ta kaldığı süre boyunca, Erskine hakkındaki intibası daha da sağlamlaşarak hakkında şöyle yazmıştır;

⁵²⁸ GBA.D., 23 Mar 1914; I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet dönemlerinde Basra mebusluğu yapmıştır. İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)*, Ankara 1998, s. 219; İngilizlerin Seyyid Talib üzerine politikalarını inşa edecekleri, Bell'in ona İngiliz bir hanım bulma telaşı ve 1916 tarihli Arap Bülteni'nde hakkında uzun uzun malumat toplanmasından bellidir. Raporla göre; soyu Ahmed er-Rufai'ye dayanan Seyyid Talib Sünni olduğundan Şiiler arasında hiç bir saygınlığı yoktu. Aile rüşvet ve kaçakçılıkla geçindiğinden Osmanlı valileri ile araları bozdu. İran vatandaşı Şeyh Hazzal'ın Basra'daki mallarının vekili olan Seyyid Talib, İstanbul'da veliahd İzzettin Efendi ile dost oldu ve İttihatçılarla iyi geçindi. Basra'da Sadun ailesine tuzak kurarak devlet ile aralarını bozdu. 1912'de Mısır'ı ziyaret edip Hidiv Abbas Hilmi Paşa ve Lord Kitchener ile görüştü. Dönüşte Basra İngiliz konsolosu Crow'un aracılığı ile Simla'ya gidip Lord Hardinge ile buluştu. Kendisini Basra Vilayeti Şeyhliği veya Emirliğine layık görüyordu. 1914 Mayıs'ında gücünün zirvesine ulaştı. İngilizlere yapacağı yardımlar karşılığında olağanüstü taleplerle gelince isteği reddedildi ve kendi isteğiyle Hindistan'a gitti. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. 182-186; Basra Emiri olarak tanınması karşılığında bir Arap isyanı çıkartmayı vaat etmiştir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 12; Burcu Kurt, Irak'ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey'in Basra Valiliği “, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, S. 2, s. 159; 1914'te Irak'ı gezen Cenap Şahabettin, bu adamın zenginliğine şaşırarak “para çirkab (çamur) gibidir, alçak yerlerde çok birikir” demiştir. Cenap Şahabettin, *Afâk-ı Irak*, (Haz: Bülent Yorulmaz), İstanbul 2002, s. 31.

⁵²⁹ Savaş Bakanlığı için hazırlanan bu kitapçıkta Arap yarımadasındaki güzergâhlar, haberleşme ve ulaşım hatları hakkında detaylar, meteorolojik bilgiler, hastalıklar ve bölgede yaygın olarak kullanılan kelimeler de verilmiştir. Kuzey güzergâhlarından 1 nolu Cevf el Emr-Cubba-Hayyil hattının Kina-Hayyil arası, 4 nolu Necef-Hayyaniye-Hayyil, 5 nolu Necef-Hazil-Hayyil, 20 nolu Kal'at'ül Muazzam-Tayma-Hayyil güzergâhları Bell'in katkıları ile çizilmiştir. IOR/L/PS/20/E84/2, *A Handbook of Arabia. Vol II. Routes London: Admiralty War Staff, Intelligence Branch, 1917*, p. 36, 80, 82, 143.

Çok önemli bilgiler duydum ama Erskine'den değil. Gerçekten garip bir milletiz. Beni bir defa bile evine davet etmedi. Evinde iki defa kendi isteğimle buldum. Öğlen on ikiden önce kalkmıyor ve tüm günü iskambil oynayarak geçiriyor. Fransızca bile bilmiyor. Türkiye ve Arabistan hakkında hiçbir fikri yok. Bir taraftan Bağdat demiryolu diğer taraftan sulama kanalları gibi önemli projeler inşa edilirken, buraya böyle adamlar gönderiyoruz.

13 Nisan'a kadar yaklaşık yirmi gün kaldığı Bağdat'ta, şehrin önde gelenlerinden hemen hemen herkesle görüşen Bell, I. Dünya Savaşı arifesinde şehirdeki devlet otoritesi, halkın sosyal durumu gibi konulara ilgi duyuyordu.

Musa Paçacı ve Neccab'tan Nazım Paşa'dan sonra bölgede her şeyin mahvolduğunu duydu. Nazım Paşa zamanında Kürt bölgesi bile güvenliken, yeni Vali Cavit Paşa'nın postası soyulup tüm para eşkıyaların eline geçmişti. Hiç hazzetmediği halde "Kral Leylek dediği" Nazım Paşa hakkında şöyle yazdı;

Irak hakkındaki izlenimim de tamamen haklıyım. Balkan savaşları esnasında bölge alt üst olmuş. Yollar güvenli değil, ticaret durmuş, her şey daha kötüye gidiyor. Nazım Paşa burada iken ondan şikâyet eden herkes şimdi Kral Leylek'i özliyor.

Bağdat'ta sadece Irak değil Arabistan hakkında da görüşmeler yaptı. Türklerin İbni Suud'a destek sözü verdiklerini ancak onu "kandıramadıklarını", üstelik İbni Suud'un Hufuf'u ele geçirdiğini ve Katîf'e saldırdığını belirttikten sonra, Hasa'yı tamamen ele geçirdiği zaman bölgenin kendiliğinden İngiliz etkisine gireceğini belirtti. Bu hususu Türklerin İkinci Kolordu Komutanı Subhi Bey'in de katıldığı bir akşam partisinde komutana izah edip Reşidilerin niyetleri konusunda açıklamalar yapan Bell, bölge hakkındaki öngörüsünü şöyle ifade etti:

Umarım bunu iyi anladı. Hasa'yı İbni Suud'tan geri almaya kalkmayacaklardır. Bana göre Türkler, böyle bir şeye teşebbüs dahi etmeyeceklerdir. İbni Suud, Hasa'yı bir kurşun bile sıkmadan aldı ve ele geçirdiği toprakları denize doğru ilerliyor. Hasa toprakları üzerinden Kuveyt Şeyhinin sınırlarına ulaştığı an bölge kontrolümüz altına girecek.⁵³⁰

⁵³⁰ GBA.D., 28 Mar 1914.

Bölge politiği hakkında 29 Mart'ta, "Nazım'dan sonra Türkler geriye doğru gidiyorlar. Türkiye'nin sonunun geldiği anı görmek için yaşamalım. Heyhat" satırlarını yazmaktan çekinmedi.

Bağdat'ta görüştüğü bir başka önemli şahıs, Hayyil hikâyesi ile çok ilgilenen Nakîb'tir. Yüzbaşı Shakespeare'in İbni Suud ziyaretini, İngilizlerin Hasa'yı İbni Suud'a bırakıp bırakmayacaklarını, Kuveyt'ten silah geçişine izin verip vermeyeceklerini ve İngiltere'nin Maskat politikasını soran Nakîb'e Bell ketum davrandı. Bell, "Müslümanların İngilizlere neden soğuk durduklarını" sorduğunda Nakîb bunu "Balkan savaşlarındaki İngiltere'nin tutumuna" bağladı. Bell "altmış yıldır Türkiye'ye yardım ediyoruz ama hiçbir ilerleme yok" deyince Nakîb "gerileme var" cevabını verdi. Bell'in asıl niyeti Nakîb'in ağızından Hicaz hakkında birkaç cümle almak idiyse de Nakîb "bir daha yüz yüze görüşmeyelim" diyerek buluşmayı sonlandırdı.

Bağdat'ta, 1911'de Birecik'te gördüğü, Osmanlı Irak ve Suriye demiryolları başmühendisi Meissner ile de görüştü. Vilayet yönetiminin devlet dairelerini demiryolu hattına taşıyarak şenlendirdiğı demiryolu çevresi mimarisi hakkında bilgi verip, kullanılan beton türü ve dikilen ağaç türlerine kadar kaydediyordu.

Bell, Lynch şirketi görevlisi Wills ile yaptığı görüşmelerde, Hindiyeye barajının hâlihazırdaki durumu ve diğere barajlar hakkında bilgi aldı. Wills'ten özellikle Meissner'in işçilerine ödeme durumu ve yatırımlarının finansal yapısı hakkında bilgi istedi. Şirket görevlilerinden Tod, Bell'e önemli nakil noktalarını kontrol edenin ticareti de kontrol altına alacağını söyleyerek Lynch'e alternatif olarak bir Türk nakliye (deniz) şirketinin kurulduğunu ve Almanların yardımı olmadan bunun mümkün olamayacağını belirtmiştir. Meissner demiryolu taşımacılığı için Basra'dan iki vapur getirtmişti. Vapurlar küçük olsa da biri Muhammara ve Basra arasında posta taşıması için Türklere kiralanmıştı. Tod, Meissner'in iş bilmediğini Lynch burada para kazanamadığı halde onların nasıl kazanacaklarını anlamadığını söyleyince Bell, bunun iktisadi bir tercih değil politik bir adım olduğunu belirtti.

Bağdat'ta kaldığı yaklaşık yirmi günde gözlemlediğı ve bir önceki ziyaretine oranla çok gerileyen ahlaki yapı hakkında şunlara değiniyordu;

II. Meşrutiyet'ten sonra sosyal durum çok değişti. Sarhoşluk ve dansözler bu ara pek moda ve medeniyet gibi sunuluyor. Dansözler genelde Yahudi ve Şam/Halep kökenliler. Zenginler oruç tutmuyorlar. Abdülkadir'in kardeşi

*geçen yıl tutmuş ve çok korkunç bir duygu olduğunu, bir daha tutmayacağını Wills'e söylemiş. Oruç tutanlar sadece fakirler. Kadınlar Meşrutiyetten sonra sokaklarda örtüsüz dolaşmaya başlamışlar. Yahudiler, Müslümanlar ile aynı mekânlarda oturabiliyor, kahvelere gidebiliyor, sohbet edebiliyor ve araç kullanabiliyorlar. Nakâb'in yeğeni ve veliahdı Seyyid Davud bir Ermeni ile aynı arabada görülmüş. İnsanlar dansöz kızlarla uluorta geziyorlar. Kadınlara müthiş bir talep var ve bu kadınlar gecede altmış sterlin kazanıyorlar. Dicle kenarındaki kahvelerde gece boyunca dans partileri var.*⁵³¹

Bölgede arttığını kaydettiği ahlaki çöküntüye ek olarak Muhammara⁵³² Şeyhi Hazzal hakkındaki dedikoduyu “paha biçilmez bir bilgi” olarak değerlendirmiştir:

*Avrupa ile ticaret yapan zengin tüccar Hacı Reyis, dönüşünde şeyhe gerçek boyutlarda iki balmumu kadın getirmiş. Elleri tahta olan bu heykellere iki yüz elli frank harcayarak ellerini de balmumundan yaptırmışlar ve içine gramofon yerleştirmişler. Şeyh şimdi gerçeklerinden çok daha ucuza mâl olan bu heykellerin olağanüstü etkisi altındaymış.*⁵³³

30 Mart/2 Nisan 1914 tarihleri arasında Babil'e gidip gelen Bell, arkeolog Koldewey ile görüştüktan sonra Bağdat'tan ayrıldı. Şam'dan beridir kendisi ile seyahat eden, çölde birçok badireyi atlatmasına yardım eden adamı Ali ile yolları ayrıldı. Suriye çölünü geçmek için kendisini şeyhlerine götürecektir bir Duleyim'i refik aldı. Artık grubu Fettah, Fellah ve Seyyaf ile sık sık değişen refiklerinden ibaretti.⁵³⁴

Çadırları ve eşyasının ağır kısmını Basra üzerinden deniz yoluyla Londra'ya gönderen Bell, daha az yük ve daha küçük bir kadro ile 13 Nisan günü yeniden yola çıktı. Ramadi'yi geçip Anah'tan Felluce'ye kadar yolun güvenliğinden sorumlu (Cezire yolları ise Şammarların sorumluluğundaydı) Duleyim Şeyhi Ali Süleyman'a ulaştı.

⁵³¹ GBA.L., GB'den HB'ye 29 Mar 1914; GBA.D., 24-28 Mar 1914.

⁵³² Şeyh Hazzal'ın yönettiği Muhammara bölgesi, 1914 yılı itibariyle Kuveyt ile beraber aylık 25.000 ton petrol ihraç ediyordu. Lukitz, *a.g.e.*, p. 84.

⁵³³ GBA.D., 27 Mar 1914.

⁵³⁴ GBA.D., 30 Mar 1914; 3-14 Apr 1914; 1918'in Ocak ayında Babil'e yine uğradığında, Alman arkeolog Koldewey ve Fettah ile burada geçirdikleri dostça günleri anacaktır. 1918'de İngiltere, Almanya ile savaş halinde olacağından Koldewey'i bir düşman olarak düşünemeyecek ve “savaş dostlukları yok ediyor, ne berbat bir dünya” diyecektir. GBA.L., GB'den HB'ye 18 Jan 1918.

16 Nisan'da antik bir bölge olan ve yazları Anazelerin sürülerini suladığı Vizeh'e ulaştı. Çok iyi anlaştığı ancak Bağdat'ta aralarının açıldığı Şamlı refiki Ali'den sonra Advan, Bell'in çok beğendiği bir refikti;

Advanla ne zaman konuşsam beni yeniden selamlar ve bana gülümser. Kalbinde zerre fenalık olmayan ve en samimi duygularla yaklaşan çöl insanlarını seviyorum. Bir anda hayatınıza girerler ve acaba benden sonra hakkımda ne düşünürler. Birkaç gün süren beraberliğimizden sonra bizleri iyi duygularla andıklarına eminim. Bir defasında Nefud'ta, bir kamp ateşi etrafında refiklerimden biri bana "her gelişimde burada onunla beraber kamp kurduk diye sizi hatırlayacağız" demişti. "Akınlarda hep konuşulacaksınız. Niçin geldin, nasıl geldin." Umarım böyle olacaktır. Hakkımda kötü şeyler hatırlamalarından ve İngilizlerle ilgili kötü hükümlerini bana teşmil etmelerinden endişeliyim. Buralara kadar gelip bu zahmetleri çekmeme değer miydi diye düşünmeye başladığımda hep "buraya her gelişimde sizi hatırlayacağız" dediklerini düşünüyorum.⁵³⁵

Hedeflerinde Muheyvir vardı ve refiksiz yürümek zorunda olduklarından hiç durmadan ilerlemek zorunda kalıp yorgunluktan deve üzerinde uyudu. 21 Nisan'da Anaze Şeyhi Fahad Bey'in kampına geldi.⁵³⁶ Şeyh Fahad çadırında kahve ikram ederken Basra'dan, Seyyid Talib'ten, Hindiyye ve Habbaniye barajlarından bahsettikten sonra Bell'i sorguladı:

Bana "niçin seyahat ettiğimi sordu ve ekledi: İngilizler asla yalan söylemezler. Bana doğruyu söyle: Bu çöle endüstriyel (hammadde) amaçlarla mı geliyorsunuz?" dedi. "Hayır "dedim "sadece merak ve ma'rafah" Yorgunluk, susuzluk ve en kötüsü ölüm tehlikesi⁵³⁷ varken "inanmadığımı" söyledi. "İngilizlerin çölü yönetmekten ne kârı olabilir" diye ısrar ettim. "Evde oturmuyorsunuz ve dünyayı geziyorsunuz" deyince "sadakte" dedim o da "sadakte" dedi.⁵³⁸

⁵³⁵ GBA.D., 17 Apr 1914

⁵³⁶ GBA.D., 14 -18 Apr 1914; Fahad bin Hazzal idaresinde Amarat Anazeleri Suriye çölünün batısında kışlayıp ihtiyaçlarını Kербela ve Necef'ten görürken, İbn Şalan idaresinde Anaze Ruvallaları ise doğuda kışlayıp ihtiyaçlarını Şam'dan görürlerdi. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 84.

⁵³⁷ Bedevi Araplar kadın öldürmeyi kendileri için onursuzluk saydıklarından kadın seyyahlar aslında erkeklere göre görece daha güvendediydi. Turam, *a.g.e.*, s. 121.

⁵³⁸ GBA.D., 21 Apr 1914

Fahad Bey, Bell'in seyahat maksadını sorgularken ondan Anaze'nin üçe ayrıldığını öğrendi. Güney Anazeleri İbni Suud'un idaresindeydi. Diğer iki grup kuzeyde olup Ruvalla kolu İbni Şalan, Amarat kolu ise Fahad Bey tarafından yönetilmekteydi. Yetmiş yaşındaki Şeyh Fahad, 22 Nisan akşamı Bell'e "Arap şeyhlerinin ikram ettikleri en iyi akşam yemeğini" yedirdi. Şeyh, refikinin yeterli olmadığını yanlarında bulunan İbn Şalan'a tâbi Ubeyd'i de refik almasını salık verdi.

Bell'in, iyi misafir edilse de bir an önce yanından ayrılmak istediği Anaze Şeyhi Fahad İbn Hazzal, Duleyim Şeyhi Ali Süleyman gibi savaş dönemi ve Irak mandasının tesis edildiği günlerde can dostları olacaktı. (Resim 14: Bell'e hiç ihanet etmeyen Anaze Şeyhi Fahad bin Hazzal)

Yolculuk, tahammül sınırlarını zorlamaktaydı. İsviçre'nin buzlu zirvelerini tırmanırken rehberi Ulrich'e parmak ısırtan Bell, Suriye Çölünden günde dört saat uyuyarak geçerken "lütfen Tanrım artık bitsin. Bu yolculuk nihayete erdiğinde bir yıl kesintisiz uyuyacağım" diyordu.

Haftalardır geceleri soğuk, gündüzleri sıcakla boğuşup bazen gün içinde birkaç kere ıslandıklarından bacaklarında kalıcı ağrılar oluşmuştu. 1 Mayıs'ta Şam'a girerken Hayyil'e kadar yol arkadaşlığı yaptıkları Muhammed Maravi ve Salim, Bell'i karşıladılar. Doğrudan dostu Dr. Mackinnon'un Şam'ın girişinde bulunan hastanesine yöneldi. Mackinnon "zaten dünden razı" olan Bell'i, bacak ağrılarından dolayı hastaneye yatırdı. Çok az uyuyabiliyor ve uyuduğunda da kendini hep deve üstünde görüyordu.⁵³⁹

Hayyil'e giderken yardımcı olmayan İstanbul Büyükelçisi Mallet'ten "ne zaman isterse İstanbul'a gelebileceği" mesajını aldı. Büyükelçi kibar bir dil ile Bell'i İstanbul'a çağırıyordu. Daveti kabul edip Maravi ve Bessam⁵⁴⁰ gibi dostları ile vedalaşıp 7 Mayıs'ta trenle Beyrut'a hareket etti. Halep'e dönecek olan Fettah'tan Rayak'ta ayrıldı. 9 Mayıs'ta Beyrut'tan İstanbul'a hareket etti ve ertesi gün İstanbul'a vardı.

⁵³⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 2 May 1914; GBA.D., 20-30 Apr 1914; 1 May 1914.

⁵⁴⁰ Dostu Bessam ile 1919'un Ekiminde Şam'da yeniden karşılaşacak ve sonlandırmak için çok uğraştıkları silah kaçakçılığında milyoner olduğunu anlayınca çok zoruna gidecektir. GBA.L., GB'den F'ye 12 Oct 1919; Raporunda ise Bessam'ın kaçakçılık yapmasına izin verdik ve bu sayede yarım milyonluk bir servet kazandı demektedir. IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 15.

Birkaç ay önce gezisi için kefil olmayan ve Amman'da sıkıntılı günler geçirmesine sebep olan Mallet⁵⁴¹, şimdi, ilgiyle İbni Suud ve İbni Reşid çatışması hakkındaki en taze bilgileri dinlemek istiyordu. 16 Mayıs gecesi “Türkiye uluslararası müşavirler cenneti olacak” diyerek Ermeni vilayetleri Genel Müfettişi⁵⁴² olarak atanan Alman ve Norveçli müfettişler onuruna verilen yemeğe katıldı.⁵⁴³

Bell bu gezilerinde Suriye, Türkiye ve Cezire bölgesinin önemli kentleri olan Basra, Bağdat ve Musul çevresinde binlerce kilometre yol yaparak bilinen güzergâhlar dışında alternatif yollar aradı. Geçitler ve nehirlerin sığ yerleri üzerinde durup şeyhler ile temas kurdu. Toplamda otuz bin kilometreden fazla yol kat ederken, genelde haritalanmamış bölgeleri tercih etti.

Arabistan'da aç susuz dolaşmasının sebeplerinden biri de; hiç bulunmamış antik bir kenti ya da bölgeyi keşfetme arzusuydu. Daha önce hiç kimsenin araştırma yapmadığı sahaları tarayarak bilgi kırıntılarını dahi geceleri çadırında mum ışığında kaydetti. Çok arzu ettiği bir antik kent kâşifi olamasa da istihbarat dünyasına adını yazdırdı.⁵⁴⁴ (Harita 6: Necit Gezisi)

III. GERTRUDE BELL'DE ORTADOĞUALGISI

A. İslam ve Arap Algısı

Bell'in İslam dünyası hakkındaki ilk intibası, camilerde gördüğü Müslümanların toplu hareketlerindeki ahenktir. 1905'te Şam Emevi Camisini gezerken ikindi namazı için avluda bekleyen insanları görünce “İslam dünyanın en büyük cumhuriyeti. İnanç

⁵⁴¹ Mallet, Bell'e atfettiği malumatla, 14 Eylül 1914 tarihli istihbari notunda Türklerin Almanlar yanında savaş girdiği takdirde Kuveyt Emiri ve İbni Suud kullanılarak bir Arap isyanı çıkartılmasını ve bu yolla Türklere vurulacak darbe ile Bağdat'ın ele geçirilmesini öneriyordu. ADM 137/6/2/42b.

⁵⁴² Bu müfettişler 25 Mayıs 1914'te Osmanlı Devleti'nin kendileri ile kontrat imzaladıkları ve Ermeni Meselesinde yeni bir aşamaya geçilen ıslahat programı için İstanbul'daydılar. Bell'in görüştüğü müşavirler Van, Bitlis, Elazığ ve Diyarbakır bölgeleri için Norveç Ordusundan Binbaşı Hoff, Trabzon, Erzurum ve Sivas bölgesi için de Hollandalı Westenek idi. ıslahat programı resmen başlamadan I. Dünya Savaşı çıkınca 31 Aralık 1914 tarihinde müşavirlerin işine son verildi. Gürün, *a.g.e.*, s. 250.

⁵⁴³ GBA.L., GB'den FB'ye 15 May 1914; GBA.D., 1-13 May 1914.

⁵⁴⁴ Howell, *a.g.e.*, p. 117-118; Yıllar sonra Lawrence Arap Bürosu raporlarında yayınladığı “Kuzey Batı Arabistan Haritaları” başlıklı çalışmasında Bell'in haritaları hakkında “Vuld Ali bölgesi kaynakları açısından önemli olsa da zayıf” değerlendirmesini yapmıştır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. 421. Bu gezisinden ötürü “kültürlerin cesur gözlemcisi” olarak tanımlandı. Mary Morris, (Ed.) *Women Travellers*, London 1996, p. 188.

sisteminde ne sınıf ne de ırk ayrımı var. Eğitimli doktor ve eski püskü elbisesi içinde deve çobanları eşit” diyordu.⁵⁴⁵

Humus'ta karşılaştığı Afgan asıllı Derviş Efendi'nin kendisine Farsça “İngilizler ve Afganlar dosttur” dediğini aktardıktan sonra şu yorumu yapmıştır.

Derviş Efendi, Kabil ve Kalküta arasındaki ilişkiler ve Asya'nın uzak köşelerinde neler olup bittiği konusunda ortalama İngiliz vatandaşına göre oldukça bilinçli. Afganistan sınırında bir İngiliz alayı kılıçtan geçirilse, Şam sokaklarında bir İngiliz alay edilmeden gezemez. Asya anakarasının merkezi ile batı kesimlerini birleştiren İslam düşüncesidir ki Müslümanlarda toprağa bağlı vatan anlayışının/milliyetçiliğin olmaması bu bağı güçlendirmektedir. Bir Türk ya da İranlı vatanım derken, bir İngiliz ya da Fransız'ın kastettiğini söylemez. Müslüman'ın vatanseverliği doğduğu kent ya da bölge ile sınırlıdır. Ona milliyetini sorarsan Konyalıyım ya da İsfahanlıyım cevabını alırsın. Suriyeli de Şamlı veya Halepliyim diyecektir. Zaten Suriye kavramı burada yaşayanların gözünde bir coğrafi bölge adından başka bir şey değil. Bu nedenle, pazarda ticaretle meşgul olan esnaf ve katırlarıyla şehir şehir gezen kervancılar sayesinde Asya kıtasının çok farklı yerlerinden gelmiş ancak birbirlerine sıkı sıkıya bağlanmış insanlar olduklarını görebilirsin. Bu sosyal hareketlilik, Avrupa politikalarının bütün detaylarının toplum kesimlerince bilinmesini sağlıyor. Bu veriler avarelerin ve dedikoducuların ürettikleri boş laflar değil. Çünkü dağlar ve çöller boyunca seyahat etmiş insanların, kamp ateşleri etrafında buluştuklarında, ağızlarından dökülen haberlerle oluşan malumat, Asya politikalarının konusunda bizim resmi raporlarımızdan çok daha gerçekçi bilgiler içerir. Bu şekilde elde ettikleri ticari kabiliyet, devlet yönetme kabiliyetini de getiriyor. Savaş, barış ve ödün hayatlarında her an var olduğu gibi intikam duygusunu da rahatlıkla bastırabiliyorlar. Bir kan

⁵⁴⁵ Bell, *The Letters...I.*, p. 126-128; GBA.L., GB'den FB'ye 3 Mar 1905; 1921'de ise Irak'ta İslami düşüncenin milliyetçilik için ne kadar zararlı olduğunu yazacaktır. Bell, *The Letters...II.*, p. 153; GBA.L., GB'den HB'ye 16 Feb 1922; Bell, Faysal Bağdat'a gelmeden hemen önce ülkenin adının Krallık mı yoksa Cumhuriyet mi olması gerektiğinin tartışıldığı sıralarda kendi teklifinin “government” olduğunu ifade ettikten sonra, “ülkeyi yavaş yavaş milliyetçi bir çizgiye ittiklerini” söylemektedir. Aynı günlerde son haline Devlet Şura'sının karar vereceği bir Irak bayrağı tasarlamaktadır. Bell, *The Letters...II.*, p. 129-130; GBA.L., GB'den HB'ye 19 Jun 1921.

*davasının sonucunu ve milletler arası bir düşmanlığın neticelerini tartışıyorlarsa tahminleri çoğu zaman gerçekleşiyor.*⁵⁴⁶

Değişmez uşağı, Arapça ve Türkçe bilen Halep Ermeni'si Fettah, pratik zekâsı ile etkilemeyi başardığı Bell'in İslam algısının bozulmasına katkı yaptı. Fettah 1907'de Aksaray'da Bell'e, Halep'te yaşayan yaşlı bir adamın hikâyesini anlatarak İslam toplumunu yeriyor ve bu fikirler Bell'in günlüklerine yansyordu:

Çocuklar yaşlı deliye zamanı sorarak eğlenirler ve o da tek bildiği rakam olan "on iki" derdi. Lakabı Ebu Ehnaşr idi. Geçen yıl öldü ve Müslümanlar ona kalabalık bir cenaze töreni yaptılar. Ölüyü Aziziye mezarlığına götürürken (cennete) "uçmak istiyor, uçmak istiyor" diye bağırmaya başladılar. Daha sonra Aziziye mezarlığına gömülmek istemediğine kanaat getirip annesinin de medfun olduğu Konak yakınlarındaki mezarlığa gömdüler. Mezarı şimdi kutsal bir yer oldu. Biz Hıristiyanlar delileri peygambere çevirmeyiz onlara sadece güleriz.

Fettah, Halep Müslümanlarını, bir deliyi evliyaya çevirmekle itham etmesi ve "Bağdat'ta ateşlenmeyi reddeden top" hikâyesini anlatarak Müslümanları aşığılaması Bell'de karşılık bulmaktadır.

Ateşlenmeyi reddeden top Sultan'ın askerleri tarafından savaşın tam ortasında düşmanı perişan ederken görülmüş. Askerler seferden döndüklerinde ise topu hala yerinde dururken görmüşler." Biz böyle şeylere inanmayız.

İki hikâyede de Fettah, Müslümanları bağınaz, düşünmeyen ve cahil olarak lanse etmiştir. Fettah, Müslüman erkeklerin eşine ve ailesine karşı ilgisiz oldukları örnekleriyle Bell'in zihin dünyasını etkilemeyi sürdürdü:

*Halep'te yedi karısı olan bir arabacı var. Yirmi kadar çocuğu var. Çocuklarının isimlerini bile bilmez ve devamlı kahvede oturur. Yedi evi var ve her gece birinde kalır. Müslümanların dini, kadın ve yiyecek olup çalışmadan Hıristiyanlardan geçinirler.*⁵⁴⁷

⁵⁴⁶ Bell, *The Desert...*, p. 227-228; Martin Kramer, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*, New Jersey 2009, p. 24.

⁵⁴⁷ GBA.D., 14-20 Jul 1907.

Bu hikâyelerde anlatılan cahil ve tembel⁵⁴⁸ Müslüman imajı⁵⁴⁹, Fettah'ın ağzından anlatılmaktaysa da gününün büyük kısmını deve sırtında geçiren bir seyyahın kaydetmek için zaman ayırması söylenenlere değer verdiğini gösterir. Lawrence'ın "Araplar kişiliktir ama bilgisizdirler" genellemesini kabul etmeyen Bell'e göre durum tam tersi olup "bilgilidirler ama karakterleri bozuktur." Her iki durumda da Arap karakterine hakaret edildiği ortadadır.

1905 II. Ortadoğu gezisini tamamlamasını müteakiben yazdığı kitabında Bell, Şam ve Bağdat şehirlerini karşılaştırırken Arap kültüründeki saflığın değişimini Türklere bağlamıştır;

"Çölün gerçek başkenti" olan Şam, Emevilerce idare edildiği doksan yıl boyunca temiz Arap karakterinden süzülen saf geleneklerle⁵⁵⁰ yönetildi. Oysa Abbasiler, başta Türkler olmak üzere farklı milletlerden etkilendiler ve saflıyet bozuldu. Böylece geçisini kendi sağan ve Allah rızası için çalışan halifelerden, lüks içinde yaşayıp toprak fethetmeye çalışan ve bedeni zevkler peşinde koşan asker halifeler rol oynamaya başladıkları gibi Babil ve Asur saraylarının entrikaları yeniden vücut buldu.⁵⁵¹

1909 Adana olaylarında, Müslüman ve Ermenilerden çok insan ölmesini ve Suriye'de Dürziler ile Araplar arasındaki çatışmalarda çok kayıplar verilmesini eleştirmiş ve katırcısı Hacı Emir "Dürzilere saldırıya nasıl katıldığını anlatınca aralarında şu diyalog geçmiştir:

Bell: Fettah ve Selim'i de (Hıristiyan) öldürür müydün?

Hacı Emir: Hayır onlar kardeşim.

Bell: Diğer Hıristiyanları?

Hacı Emir: Tabi ki öldürürüm.

Bell: Mesela beni?

⁵⁴⁸ Değişmeyen ve despotizm nedeniyle değişme şansı da olmayan Doğu'nun "taklitçi, cahil, pasif, irrasyonel, batıl, gelenekçi, tembel, dengesiz, mantıksız, duygusal, beden odaklı, çocuksu, işlevsiz vb." sıfatları ile yaftalanmış Avrupa merkezli-Oryantalist düşüncesi yine Batılı yazarlarca eleştirilmiştir. Hobson, *a.g.e.*, s. 23.

⁵⁴⁹ Latince "imago" kelimesinden gelen imaj (imge) terimi, resim anlamına gelir. Bir eserde milli ya da yabancı bir kimliğin nasıl resmedildiğini, yani nasıl tasvir edildiğini ortaya koymak; bir tür imaj araştırması olarak adlandırılır. Mehmet Uysal, *Avusturyalı Murad Efendi. Biyografisi ve Türkiye Seyahatnamesi*, Isparta 2004, s. 60.

⁵⁵⁰ Emevi yönetim felsefesi için; Seyfullah Kara, "İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevileştirilmesi", *İstem (İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi) Dergisi*, S. 8, 2006, s. 163.

⁵⁵¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 63-64; GBA.L., GB'den HB'ye 5 Sep 1920; Bell, *The Desert...*, p. 134-135.

Hacı Emir: Hayır sizin tuz ekmeğinizi yedim.

*Fettah: Hıristiyan öldürmek onlara helal. Öldürürken bir tavukla Hıristiyan arasında fark görmezler.*⁵⁵²

İslam dininde gayrimüslimlere sebepsiz saldırmak yasaklandığı⁵⁵³ halde Halep gibi kozmopolit bir şehirde yaşayan Fettah, sohbetin sonunda bu defa da Müslümanları cani olarak lanse etmiştir.

1911 Mart'ında, Bağdat Nakîb'ine Hac ibadetini soran Bell, "Müslümanlar ne Kâbe'ye ne de Peygambere taparlar. Hac ibadeti normalde aralarında hiç iletişim olmayan, dünyanın farklı yerlerine dağılmış Müslümanları bir araya getiren bir ibadettir" yorumunu dinledi.

1913 Aralık'ında, Hayyil yolculuğunun ilk günlerinde, Arapların aile yaşantıları hakkında bilgi istediği adamı Ali'den, Taima'da kırk karısı olan erkeklerin var olduğunu ama bunun kanunlara uygun olmadığını duydu. Ali'ye göre en iyisi tek eşlilikti. Maravi'ye göre kadının çocuğu olmazsa erkek ikinci eş almalıydı.

*Bir kadın boşandığında veya kocası öldüğünde, hamile olup olmadığına bakılmaksızın ertesi gün evlendirilir ve çocuğun babası kim tartışması alır yürür. Bunun doğrusunu kadın bilir ve "bu çocuk filanın çocuğudur" der. Zengin dul kadınlar kayınları ile evlendirilir. Kadın aralarında bir esir gibidir. Düşmanlarının kızlarını alırlar ve gaza yapıldığında kadın kocasının tarafındadır. Arap kızları beyaz tenli ancak derileri pis ve çoğu hasta.*⁵⁵⁴

Hayyil'e doğru ilerlerken, sevgilisi Wylie için yazdığı günlüğüne, çöl şartlarının ağırlığı ve Arapların olabildiğince yavaşlığını kastederek şunları yazdı;

*Bilmelisin ki; Araplar arasında seyahat eden birinin en çok ihtiyaç duyacağı şeyin cesaret değil sabırdır. Benim de ne kadar sabırsız olduğumu bilirsin. Demek ki bu yolculuk biraz da benim sabrımı sınamak için tasarlanmış.*⁵⁵⁵

Hayyil yolunda Fettah; İsa'nın, Muhammed'ten daha iyi bir peygamber olduğunu iddia etti. Hıristiyanların bir sürü bayramı olduğu halde hepsinin tarihi net

⁵⁵² GBA.D., 20 Jan 1909.

⁵⁵³ Sizinle savaşanlara karşı Allah yolunda siz de savaşın. Ancak aşırı gitmeyin. Çünkü Allah aşırı gidenleri sevmez. *Kur'an*, Bakara 2/190; Zemahşerî, âyetin, savaşı başlatmayı yani savaş çıkarmayı yasakladığı gibi, başlamış bir savaşta kadınların, yaşlıların, çocukların ve benzerlerinin öldürülmesini, anlaşmalı bir topluluğa saldırılmasını, baskın saldırılar düzenlenmesini de yasakladığını ifade etmektedir. <http://kuran.diyaret.gov.tr/mushaf> (01.02.2018)

⁵⁵⁴ GBA.D., 18 Mar 1911; 22 Dec 1913.

⁵⁵⁵ GBA.D., 28 Jan 1909.

iken Müslüman bayramlarının tarihleri belli olmadığından, durmadan aya bakmaları Fettah'a göre eksiklikti. Hıristiyanlığı övüp Müslümanlığı yermesinden, iyi bir Hıristiyan olması umulan Fettah, Hayyil gezisinde deve çobanı olan Fellah'ın yemin ederken Allah'ın adını anmasından rahatsız olmuş ve "Allah her şeyi biliyor mu ki durmadan şahit gösteriyorsunuz!" demiştir.

Şam'dan başlayıp Hayyil'e uzanan ve büyük kısmı çöl olan arazi, kariyerindeki yürüdüğü en uzun yollardan olduğundan, bu yolculuk esnasında adamlarını çok daha fazla dinleme imkânı buldu. Adamı Said, bir Ruvalla bedevisi ile ticaretini anlatırken, adamın ahiret inancı hakkındaki kanısını şöyle nakletmiştir;

Paranın ödenmeme ihtimali doğunca adama dedim ki; öldüğünde mezara gireceksin. Melekler gelip sorduklarında ne cevap vereceksin? Ruvalla şöyle cevap verdi; Ben bir Ruvaili ölüsüyüm ve Şeyhim İbn Şalan'ın kuluyum gidin ona sorun.⁵⁵⁶

Arap aşiretleri hakkında ilginç tespitler yapmıştır. Bell'e göre; çölde kurdukları ittifaklar, çoğu zaman aksi sonuçlar getirmektedir. Savaş zamanında bu aşiretleri hiçbir güç kontrol edemez ve Avrupalı subaylar tarafından komuta edilmedikleri sürece hiçbir değerleri yoktur. Kendilerine verilen silah ve paralar asla amacına uygun kullanılmayacak, kullanılıp bir zafer elde edilse bile ganimet endişesi ile muzaffer ordu dağılıp gidecektir. Buna delil olarak Acemî taraftarlarına ödedikleri hadsiz para sayesinde bile Acemî'yi yerinden sökemedikleri ve Türklerin İbnürreşid'e ödediği binlerce liraya rağmen Hayyil Emiri'nin kendilerine bir kurşun bile atmamasını göstermiştir.⁵⁵⁷

1917'de Bağdat'a yerleştiğinde, yazları Araplar gibi geceyi evinin damında geçirirken, Haziran ayına denk gelen Ramazan ayında imsak vaktini tayin etmeye çalışan komşusunun beyaz ipe siyah ipi ayırt edebilmek için⁵⁵⁸ hurma yaprakları yakmasını gülererek seyretmiştir. Durumu anlattıktan sonra "tuhaf değil mi? Bu kadar yürekten olması garip ve hoş. İşte bu yüzden burayı seviyorum" cümlelerini yazmıştır. Ramazan'da İngilizlere karşı hassasiyet arttığından bunu oruca vererek "uzun süre susuz

⁵⁵⁶ GBA.D., 3-24 Feb 1914; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Jan 1914; Howell, *a.g.e.*, p. 203.

⁵⁵⁷ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 57.

⁵⁵⁸ ...*Fecirden siyah ip beyaz ipten sizin için ayırt edilir hale gelinceye kadar yiyin ve için, sonra orucu geceye kadar tamamlayın...Kur'an*, Bakara 2/187.

kalıp ardından da çok yersen kafan çalışmaz” diyerek oruç ibadetini eleştirmiştir. Bell’e göre “yaz aylarında oruç tutmak “tam bir aptallıktır.”

Bell’e göre; oruç ve örtünme insan doğasına ters olup Arap toplumundan kaybolup gitmelidir. Nakîb’in bile oruç tutmadığını belirttikten sonra, oruç yitip gitme yolundayken örtünmenin tavizsiz devam etmesini İslam’ın gecikmiş reformuna bağlamıştır.

6 Temmuz 1917 gününe denk gelen gece, uyuyamadığından tam ay tutulmasını izlerken, sokakta insanların “ayı yemeye çalışan şeytanı kovup kaçırtmak için” davul çaldıklarını duydu. Bir süre sonra ayın yeniden ortaya çıkmasını “şeytanı kaçırmayı başardılar ve yavaş yavaş ay yeniden ortaya çıktı” diyerek yorumladı.

1921’de Bağdat’ta bulunan Dağıstanlı Davud Bey isimli bir Çerkez’in, devletin verdiği mülklerle çok zengin olduğu halde ailesini bundan faydalandırmaması, dansöz kızlara düşkün ahlaksız adamın teki olması ve hanımlarını evden dışarıya çıkartmaması noktasında eleştirdikten sonra, ağzındaki baklayı çıkartmıştır. Bell’e göre “tüm bunların sorumlusu - nasıl nefret etmem ki dediği- uygulama üzerinden yorumladığı İslam’dır”.⁵⁵⁹

Sünniler ile Şiiileri sık sık karşılaştıran Bell, Neced ve Kerbela’da dini mekânları gezmesine izin verilmemesi ve çok vahşi olan Riu kabilesinin saldırılarından mütevellit Şiiiler hakkındaki düşüncesi menfidir. 1920 Irak isyanında Şiiiler ön saflarda olduklarından “şahsen bir Sünni’yim” demiştir.⁵⁶⁰

1921 Aşure törenlerini izlerken, kanlı gösterilerden rahatsız olup -Türkler zamanında kendilerini öldürmelerine dahi izin verilen- Şiiilerin, bu gösterilerinin Sünnilerce “putperestlik” olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir.

1924’te “zihinlerdeki bariyerleri yok ettik ve Doğu insanı Batı insanı gibi rasyonelleşmeye başladı. Normalleşme süreci beklediğimizden hızlı gidiyor” diyerek Irak halkının istedikleri kıvama gelmeye başladığını yazmıştır.

1926 Nisan’ında, Ramazan Bayramının ilk günü Dicle Nehri taşıp Bağdat iki ay sular altında kalınca “burası aşırılıklar ülkesi; ya susuzluktan ölürsün ya da boğulursun” yorumunu yapmıştır.⁵⁶¹

⁵⁵⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 9-10, 57-58, 126-127; GBA.L., GB’den HB’ye 7 Feb 1921; 15 May 1921; 14, 22 Jun 1917.9 Jul 1916; GB’den FM’ye 6 Jul 1917.

⁵⁶⁰ Lukitz, *a.g.e.*, p. 95.

⁵⁶¹ *The Letters...II.*, p. 236-237; GBA.L., GB’den P’ye 17 Sep 1921; GB’den HB’ye 15 Apr 1924; GB’den FB’ye 14 Apr 1926.

Gezilerinin ilk yıllarında İslam'ın eşitlik ve adalet ilkelerine hayran olan Bell, mesele Irak'ın Türklerden ayrılmasına gelince fikir değiştirdi. Ümmet düşüncesini yok edebilmek için Irak milliyetçiliğini körüklerken İslam'ın bunun önünde engel oluşturduğunu gördüğünden doğrudan İslam'a saldırmak yerine "İslam'ın aslında saf olduğunu ancak Türk-İslam yorumunun saf Araplığı yok ettiği" tezini savunmaya başladı.

B. Türk Algısı

Gertrude Bell'in, Türkler hakkındaki ilk hükmü, "çalışkan oldukları kadar kadercı" olduklarıdır. Türklerin kaderciliğini "Türk kurttan kaçır ancak yakalanırsa - inşaallah deyip- kurtulmak için hiçbir şey yapmaz" diyerek desteklemiştir. Bir bimarhanede gördüğü hastalara demir parmaklıklar arkasından bakarken "dışarıdaki Türklerden pek farklı değiller" demiştir.

1905'te Antakya'da bir devlet memurunun başına gelenlerden dolayı "bu ülkede büyük küçüğü, o da daha küçüğü yer. Sonra devlet hepsini yer" yorumunu yaparak devlet işleyişi ve Türk toplumsal yaşamını eleştirmiştir. Antakya'dan Adana'ya geçtiğinde artık etrafında Arap ve Ermeniler yoktur ve Türklerin onlar kadar iyi uşaklık yapamamalarından şikâyet etmiştir. Türklerin yemek ikramlarından para almamalarını ise övgüyle kaydeder.

1905 Silifke Kızkalesi gezisinde, kayıkçılarından biri, adada bol miktarda cin olduğunu ve onlara karşı üç yapraklı yonca ile karşı koyabildiklerini anlattığında, Türkler hakkında "düşünmezler ve zayıf akıllarının ürettiği dedikodular hayatlarını yönlendirir" yorumunu yapmıştır.⁵⁶²

1905 Suriye gezisini kitaplaştırdığı *The Desert and the Sown*'da, ziyaret ettiği Nazım Paşa'nın sekiz yıldır Şam'da vali olduğu halde Arapça bilmemesi üzerinden Türk yönetim felsefesi adına tahliller yapmıştır. Buna göre;

Türkler ele geçirdikleri yerlerde otoritelerini tesis ettikten sonra çok az asker bırakırlar. Bu askerler ve komutanları Türk, Çerkez, Arap veya Kürt kökenli olduklarından birbirlerini anlamazlar. Ne birbirlerine ne de asker olarak buldukları vilayetin halkına karşı empati yapamazlar. Bir yabancı gibi yönettikleri beldede kanun ve düzen sarıldıkları tek şeydir. Amirlerine o

⁵⁶² GBA.L., GB'den FB'ye 3-19 Apr 1905; GBA.D., 13-29 Apr 1905.

kadar itaatkardırlardır ki Mısır'da kurduğumuz yeni rejimin en sağlam memurları Türk asıllılardır. Doğudaki üst sınıflar zenginlikleri nedeniyle genelde Ermeniler, Rumlar ve Suriyeliler olsa da güvenilmezler. Buna rağmen onların üst sınıfları işgal etmesi, Türklerin beceriksizliklerinin bir sonucudur. Türkler geniş toprakları hele hele üzerinde farklı milletler varsa yönetemezler. Sadece bir köyü yönetebilecek kadar yetenekleri varsa da her nasılsa çok farklı milletleri hâkimiyetleri altına alabilmişlerdi. Ne yazık ki yönetememe özelliklerini bunlara da bulaştırmışlardır. Tüccar ve bankerliği ellerinde tutan Ermeniler ve Rumlar ve Suriyeli tüccar ve arazi sahiplerinde "Türklerin yenilemeyeceği" duygusu yerleşmiştir. Çok iyi tanıdığım Suriye için söylüyorum ki Panarabist oluşumlar ve yabancı ülkelerde basılıp buraya gelen kışkırtıcı gazeteler, şehirliler ile bedevileri asla bir araya getiremezler. Suriye'nin tamamı Arap olduğu halde, birbirlerinin mallarını yağmalamak için fırsat kollayan insanlarla doludur. Bu savaşları, ancak Sultan'a itaat eden ve ondan maaş alan Kürt, Çerkez ve Arap askerler durdurabilir. Dünyanın bütün ordularında isyan görülür ancak Halife'ye itaat etmiş olan Türk ordusu asla isyan etmez. Normal askerler acıya, hastalığa ve açlığa bir noktadan sonra pes ederken Türkler ölünceye kadar ayakta dururlar. Silahları kalmadığında bile savaşır ve bir liderleri olduğu sürece arkasından giderler. Hedefine doğru ilerleyen bir Türk alayını en iyi betimleyen sıfatlar şunlardır: Kendilerini ölümden başka hiçbir şey durduramayacak, eski püskü elbiseleri ve yalın ayakları ile ya ihtiyar ya da bıyığı yeni terlemiş askerler sürüsü.⁵⁶³

1909 Mayıs'ında Midyat yakınlarında eşyaları çalındığında, askerlerin olay yerine gelmesi üzerine Arap köylülerinin kaçışmalarını görünce "Türklerin adalet sistemi basit ama çok etkili. Yanlış adamı cezalandırma ihtimaline karşı herkese dehşet salarak suçu engellemeye çalışıyorlar" diyerek alay etmiştir.

Bell I. Dünya Savaşına kadar Türkler hakkında olumsuz hükümler edinip bunları yazsa da "çalışkanlık, misafirperverlik gibi olumlu özelliklerini de belirtmekteydi. Ancak I. Dünya Savaşı'nda İngiliz ordusu Irak'ta tutunmakta zorlanınca her fırsatta Türkleri kötülemeye başladı. Savaştan önce bir Türk hastanesinin kayıtlarını aktararak

⁵⁶³ Bell, *The Desert...*, p. 139-141

Türklerin beceriksiz olduğunu şöyle ima etmiştir: “hastanenin kayıt defteri dört kısım: Yatan 6, iyileşen: 0, ölen: 2, kaçan: 4.”⁵⁶⁴

Savaş esnasında Basra ve Bağdat’tan Kahire’ye gönderilen on beş günlük raporları kaleme alan Bell, Arabistan’daki Osmanlı idaresi hakkında edindiği intibayı *Türkiye Arabistan’ının Yönetim Temelleri* başlığı ile şöyle özetlemiştir;

Hiç bir devlet, Osmanlılar kadar sözü hiç bir yerde geçmediği halde -geçtiği şekilde- kendini lanse edememiştir. Kâğıt üzerinde hükümetten vilayetlere, paşalardan jandarma erlerine kadar herkesin görevi çok iyi tanımlanmıştır. Askerlerin maaşları tıkr tıkr ödenmektedir. Vergiler düzenli toplanmakta, cezalar düzenli olarak ödenmekte, taşrada olsun şehirlerde olsun işçiler işlerini yapmakta, çöllerde ve dağlarda yollar hep kağıt üzerinde inşa edilmektedir. Ancak dikkatli bakışlar, hiç birinin doğru olmadığını, sadece Sultan’a ait para çantalarının el değiştirdiğini görür... Aslında ülkede güvenlik olmadığı halde Sultan, korku düzeni üzerine kurulu bir devlet barışı tesis etmiştir...

Devlet gücünün yerleştirilmesi çabasına rağmen, merkezi yapı çoktan berhava olmuştur ve iktidar tamamen şeyhler ve yerel seyyitlerdedir. Devlet, sadece şehirlerin etrafındaki surlar içinde vardır...

*Mezopotamya halkının % 90’ı Şii olduğu halde Türklerin tamamı Sünni/Hanefî olduğu için mahkemelerde Hanefî hukuku geçerlidir... Emir ve Şerifler, vatandaşları yazılı olmayan kanunlarla yargırlar ve devlet buna ses çıkarmaz.*⁵⁶⁵

Bell bir taraftan Türkleri “yerel yönetimi kabul edip çıkarına kullanmayı kavrayamamakla” itham ederken diğer taraftan da emir, şerif ve şeyhlerin yargılama yetkilerini eleştirmekte ve bunu adli sistem içinde bir zaaf olarak görmekteydi. Oysa

⁵⁶⁴ Bell, *The Letters...II*, p.12-13; GBA.L., GB’den FB’ye 28 May 1909; GB’den HB’ye 10 Aug 1917; Bell’in farklı milletleri hakimiyetleri altına alsalar da yönetemezler dediği Osmanlıların kurduğu ve başarıyla uyguladıkları Millet Sistemine göre Osmanlı toplumu Müslüman ve Gayrimüslim olarak iki ana sınıftan oluşmaktaydı. Bireylerin toplumdaki statüsünü belirleyen temel faktör dindi. Millet, bir mezhebe veya dine bağlı topluluk demek olup Gayrimüslimler Ermeni, Rum, Yahudi vb. milletlere ayrılmıştı ve dinlerinin gereklerini yüzyıllar boyunca özgürce yerine getirebildiler. Eryılmaz, *a.g.e.*, s. 11-13; Irak’ta yaşayan gayrimüslimler, mezhepleri ve coğrafi dağılımları hakkında İngiliz saha çalışmaları için, IOR/L/PS/18/B352.

⁵⁶⁵ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. 318-320; Britanya Kraliyet hükümetinin isteği ile hazırladığı ve *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi* ismi ile basılan raporunda, Osmanlı Devleti’nin Bağdat yönetimi hakkında “Türkiye’nin bu kadar kırtasiyecî, memurların bu kadar kör ve düşüncesiz olduğunu ve Türklerin aslında ne kadar güçsüz olduklarını bilmezdim” demektedir. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 9.

Bell, 1920 itibariyle bu sistemin kendilerince de denendiğini ve beğenildiğini itiraf etmiştir.⁵⁶⁶

1917 tarihli “Araplar ve Türkler” başlığı ile çıkan Arap Bürosu raporu, imzasız olsa da Arap tarihi ve yönetim felsefesine değinen bu yazı muhtemelen Bell’indir. Yazının başında müttefikler olarak Arapça konuşulan topraklardan Türklerin kovulması hedefine odaklandıklarını beyan etmiştir.

Peygamber ve Dört Halife devrine hiç değinmeksizin Arapların sadece Emeviler devrinde kendilerini yüz yıl kadar yönetebildiklerini, diğer zamanlarda iplerin hep Türklerin elinde olduğunu belirterek bu yüzden Arapların, Türklerin etkisi ile ortaya çıkan ataerkil şeyhlik modelinden başka bir yönetim biçimi geliştiremediklerini iddiasındadır. Türklerin halifeliği ele geçirerek Arnavut, Kürt ve Çerkezleri Araplaşmaya teşvik ederken kendilerini bundan hariç tuttıklarını ancak buna rağmen az da olsa bazı Türklerin Araplaştığını veya kendi soyunu -Selahaddin Eyyubi ve Ahmed bin Tulun gibi- kendilerini Araplara bağlayarak saygınlık aradıklarını yazmıştır. Türklerin kabiliyetlerinin sadece savaşmak üzere geliştiğinin delili olarak Abbasiler döneminde Arapların bilimsel uğraşlar içindeyken, Türklerin orduyu kontrol etmelerini örnek vermektedir. Türkleri “düşünmekten aciz, inatçı ancak bir sistem kurma ve onu yükseltmede mahir” şeklinde biraz da kendi içinde çelişkiye düşerek vasıflandırmıştır.

Bell’e göre İngilizlere düşen görev, yıllardır biri diğerini yöneten ve milliyetçilik birinde (Türkler) çok gelişmişken, diğerinde (Araplar) hiç gelişmemiş⁵⁶⁷ olan bu iki toplumu birbirinden ayırıp Arapları boyunduruktan kurtarmaktır.⁵⁶⁸

Araplar ve İslam hakkındaki görüşlerini genelde Fettaḥ’ın ağzından aktaran Bell, Türkler hakkındaki görüşlerini farklı şahıslarla girdiği diyaloglar şeklinde vererek şahsi görüşlerini satır aralarında hissettirmiştir.⁵⁶⁹

Bell Ortadoğu’yu gezerken her millet ve dini grup hakkında veri toplayıp ayrıntılı kayıt tutarken Anadolu’da dolaşırken Avşarlar, Yörükler vb. ifadelerle Türklük

⁵⁶⁶ Şeyhlerin çadırlarında kahve eşliğinde şikâyetleri dinleyip kendi birikimlerine göre hüküm verdiği bu sistem 1916 Şubatında *Aşiret Uzlaşmaları Yasası* adıyla kanunlaştırılmıştır. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 36-47.

⁵⁶⁷ 1918 Kasım’ında Irak’ın geleceği konusunda bir memorandum hazırlayan Arthur Hirtzel, Arapların milliyetçilik ve vatanseverlik duygularını Bell’in görüşlerine dayanarak tarif etmiştir. Hirtzel’in Bell’den duyduğuna göre; “aynı dili konuşsalar da bir Faslı, bir Suriyeli yada bir Bağdatlı arasında ortak bir yan yoktur. Birbirlerini sevmezler ve politik ufukları Bağdatlı, Kufeli, Amaralı veya Basralı olmaktan öteye gitmez. IOR/L/PS/18/B297.

⁵⁶⁸ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p. 173-176;

⁵⁶⁹ GBA.L., GB’den HB’ye 10 Jul 1907.

olgununu alt kompartmanlara bölmüştür. Türk karakterini sadece misafirperverliği bağlamında överken askerlerin dayanıklılığını övmek için “şuursuzca ölüme gitmekle” itham etmiştir. Özellikle sevgilisi Wylie’nin Çanakkale’de şüpheli ölümünün ardından Türklere karşı beslediği nefret artmış ve Türkleri devamlı saf Arap karakterini bozmak ve Arap medeniyetini yok etmekle itham etmiştir.

C. Kürt Algısı

Bell Kürtlerle ilk defa 1900 yılında, I. Ortadoğu gezisinde Osmanlı Devleti’nin tahsis ettiği askerler vasıtası ile Kudüs’te tanıştı. Ali ve Muhammed isimli aslen Kürt iki zaptiyesinin Kürtçe konuşmaktan utanıp Arapça konuşmaları Bell’in dikkatini çeken ilk ögeydi.⁵⁷⁰

Ali ve Muhammed, El Kuteyfe’de, Bell’i yerden sıcak hava fişkıran bir hamama götürdüklerinden sıcak havayı Bell’e, Süleyman Peygamberin esir edip yeraltına hapsettiği cinlerin nefesi” diye izah ettiler. Bell bu hikayeciği Kürtlerin “cahil” olduğunu sadedinde vurgulamak için aktarmıştır.

Kürtler hakkında ilk intibası Araplık özentisi ve cehalet olsa da birkaç hafta sonra rehberi Kürt Musa’nın evinde çok iyi ağırlanınca Suriye Kürtlerini “sevgi dolu çehreleri ile yörenin en kibar insanları Kürtler. Erkek olsun kadın olsun böyle güzel insanlar görmedim” diye tarif etmiştir.

1905 II. Ortadoğu gezisinde Halep’ten İskenderun’a yol alırken Halep’in hemen dışında kıl çadırlarda yaşayan göçebe Kürtlere rastladığında, batı seyahatnamelerinde somurtkan ve kavgacı bir kavim olarak tanıdıklarını yazdı. Akşam yemeği için misafirleri olduğunda ikram edilen taze ekmek, ekşi lor, mükemmel bulduğu ve *pillaf* dediği kırık buğdaylı pirinç pilavı ve güler yüzlü Kürtler hakkındaki düşünceleri değişti.

1909’da Musul bölgesini gezerken, Kürt eşkıyanın gördükleri her Arab’ı öldürdüklerini duydu. Adamlarının tamamı Arap olduğundan endişelenip kendine yeni bir güzergâh çizdi. Kürtler bölgede Yezidi ve Keldani toplumlarını da rahat bırakmamakta, buldukları her fırsatta köylerini yağmalamaktaydılar. Bell’in bölgede huzurun sağlanabilmesi için çözümü; göçebe Kürtlerin ovaya inmesine engel olunmasıydı.⁵⁷¹

⁵⁷⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 16 May 1900.

⁵⁷¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 63-65; Bell, *The Desert...*, p. 273; GBA.L., GB’den HB’ye 3, 28 Apr 1909; 7-8 May 1909; GBA.D., 8-15 May 1900.

1909 Haziran'ında Harput'ta, Müslüman-Hıristiyan ilişkilerine odaklanan Bell, Konsolos Masterson'dan duyduğu çatışma haberlerine pek kıymet vermiştir. Masterson'a göre;

Nisan'ın 17'sinde Amerikan misyonerleri "tepelerin arkasında, altı saat uzaklıkta bir köyde" çok sayıda Kürt'ün toplandığını, bir katliam hazırlığı olduğunu haber vermişler. Masterson hemen valiye giderek altı asker alıp bir kavasla göndermiş. Askerler ve kavas hava kararmadan vardıklarında, köyü Müslüman dolu görmüşler ve kalabalığı durdurmuşlar. Arkalarından Masterson valiye yirmi asker daha göndertmiş. Sonradan gidenler 24 saat boyunca köye bir türlü ulaşamamışlar. Vardıklarında da orada bulunan Müslümanlar "niçin geldiniz, birkaç saat daha gelmeseydiniz işlerini bitirecektik" demişler.

Ayın 21'inde İstanbul'dan katliam emreden bir telgraf gelmiş ve vali dört gün sonra Masterson'a gelip her şeyi anlatmış. Kürtler dört gündür katliam izni vermesi için valiye baskı yapıyorlarmış ama o reddetmiş. Şehirde müthiş bir panik başlamış. Ermeniler konsolosluğa akın ederek eş ve çocukları için sığınma hakkı istemişler. Masterson paniğin meseleyi daha tehlikeli hale getireceğini söyleyip gerekirse koruyacağına söz vermiş ve Ermenileri evlerine göndermiş. İstanbul'dan gelen telgrafın bir örneği validen istenince vali tereddüt etmiş ve yalan söyleyerek yanlış anladığını, telgrafın İstanbul'dan değil İzmir'den geldiğini söylemiş.

Sultan düşer düşmez olaylar anında durulmuş ve tüm katliam söylenceleri kesilmiş. Bir hafta önce Müftü, Hristiyan ve Müslüman herkesi Mezre yakınlarında bir köyde toplayarak hepsinin kardeş olduklarını ve tek Allah'ın kulları olduklarını söyledikten sonra, ekinleri için hep beraber yağmur duası yapmışlar.

Müslümanlar katliamdan ziyade yağma eğilimlidirler zira öldürmek isteseler bu kaçınılmazdır. Vali katliamları resmi yöntemlerle engelleyebileceği halde hiçbir şey yapmamış. Vali, yerel meclis ve hatta Diyarbakır Meclisi de hep gericilerden⁵⁷² müteşekkil.⁵⁷³

⁵⁷² Bell'in *reactionary* şeklinde kullandığı ve Türk siyasi hayatına ilk defa 31 Mart hadisesi esnasında giren bu kelime, İttihatçılar tarafından hemen hemen kendilerine muhalif herkes için kullanılmış, yazışma ve belgelerde *hareket-i irtica*, *hadise-i irtica*, *harekât-ı iğtişâşîye* şeklinde telaffuz edilmiştir.

Bell'in Harput anıları, Amerikan konsolosu ve misyonerlerinden duyduğu haberlere ayrılmıştır.⁵⁷⁴ Anılarda hep gayrimüslimlerin katli konusu işlenirse de sırf Ermeni veya Hıristiyan olduğu için öldürülen birisinden bahis yoktur.

Gezileri döneminde gözlemlediği Anadolu Kürtlerini “Hıristiyanları öldürüp mallarına konma heveslisi”⁵⁷⁵ ilan eden Bell, Irak Kürtleri konusunda daha politiktir.

Musul ve Süleymaniye Kürtlerinin İngilizlere tavırları farklı olduğundan İngilizler de onlara farklı davrandılar. Anadolu ve Kerkük Kürtleri İngilizlere karşı hasmane bir tutum sergilerken Süleymaniye Kürtleri İngiliz mandası altında otonom bir Kürt Devleti istiyorlardı. Kürt Ağalar, İstanbul ve Paris'te bulunan Kürt siyasetçilerin Bağdat'a davet edilerek bir konferans toplanmasını istemekte iseler de devlet kurmayı arzuladıkları coğrafyanın bir kısmı Fransız mandası altında yani Suriye'de idi. Fransızların, İngiliz aleyhtarı Sünusi Şeyhine para yardımı yapmaları ve Bağdat gazetelerinde Faysal aleyhtarı yazı yazdırmaları yüzünden Bell, Fransızlardan intikamını “Londra ve Paris'in kabul ettiği bu yapay sınırlar içinde yaşamak istemeyen halkı kim mecbur edecek” diyerek Kürt kartını oynamıştır.

Bell, her şeye rağmen bölgede idari yetkileri ellerinde bulunduran ağaların yönetim yetkisini “yasalara uymamak, sınırlandırılmamak, düzene karşı uyumsuzluk ve ırza geçme özgürlüğü” olarak anladıklarını belirtmekten de geri durmamıştır.

1921 Kasım'ının iki haftasını Kerkük ve Süleymaniye'de geçirdi. Süleymaniye Kürtleri o esnada konjonktürel olarak bağımsız bir Kürdistan değil İngiliz mandası altında -otonom bir Süleymaniye- peşindeydiler. Kerkük'ten Süleymaniye'ye uzanacak bir demiryolu yapılmasını ve masraflarının merkezi bütçeden karşılanmasını şart koşmaları üzerine Bell, bu talebin mümkün olmadığını daha orada iken ifade etti ve Kürtleri “kendilerini enayi yerine koymakla” itham etti.

Gezisi esnasında İslamiyet'in bölgede daha az etkili olduğunu “İslam dağlılar arasında daha hafif yaşıyor. Hacıların ve Seyyidlerin olmadığı bu dünyada derviş

Taner Aslan, “31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar”, *OTAM*, S. 28 /Güz 2010, s. 2.

⁵⁷³ GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jun 1909.

⁵⁷⁴ 1859'da açılan Harput Amerikan Koleji binleri aşan öğrencileri sayesinde bölgede etkin bir rol oynamıştır. Süleyman Büyükkarcı, *Amerikan Okulları Üzerine Bir Araştırma*, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2001, s. 14; Seçil Akgün, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu*, c. 1, S. 1, 1988, s. 7.

⁵⁷⁵ GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jun 1909; Kürtler, tehcir esnasında canlarını yaktıkları Ermenilerin, bir devlet kurdukları takdirde intikam alacaklarından endişelendikleri için Türklere yaklaşıyorlar. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 118.

mezarları çok sade olduğu gibi, ormanlar ve taşlar atalarının devirlerinde olduğu gibi kutsal sayılıyor” yazdı.

Gezdiği dağ köylerinde Kürtlerin devamlı selam vermelerinden ve misafirperverliklerinden övgüyle bahsederken “hiç kimse Kürtlerden daha pis olamaz” diyordu. Kışın soğuktan altı ay yıkanamadıklarını yazıp ağır koktuklarından “diğer aylarda da yıkanmaya değmez” diye düşündüklerini tahmin etti. Elbiselerini hiç çıkarmayan Kürtlerin, kadın olsun erkek olsun kafalarındaki kocaman ve hiç çıkmayan başlıklarını çok kirli buldu.⁵⁷⁶

Kürt şehirleri gezisini İran sınırına kadar uzattı ve Bahai, Kaysari, Caf aşireti beylerinin yaşadığı Kaza’ya kadar gitti. Dominikenlere benzettiği Nakşibendi tarikatının yaygın olduğu⁵⁷⁷ bölgede ve Halepçe’nin kuzey kesiminde yer alan kutsal kent Ovraman civarında dolaşıp Ovraman beylerinden Kadir Bey ve Cafer Sultan ile tanıştı. Çok fazla insanla temas etmesinin sebebi, Kürtlerin ağızlarından Kral Faysal hakkında olumlu bir şey duyabilmektir. Faysal’dan bahsettiğinde ağalar tek kelime etmedikleri gibi Faysal’ın adını duymaktan rahatsız olmuşlardı. İsteddiği siyasi havayı bulamayarak “insana huzur bahşedip ve ahlaki öğütler verilen” bu tarikat merkezinden istemeyerek ayrıldı.

Bell, Kürtler hakkındaki nihai görüşlerini Mezopotamya raporunda açıklamıştır. Bell’e göre Kürtler, Medlerin ardıllarıdır. 1915 yılında Ermeniler ile Müslümanlar arasında meydana gelen mukateleyi, Ermeniler ile Kürtler arasında on yıllardır devam eden nefrete bağlamıştır.⁵⁷⁸

Bell gezileri esnasında tanıştığı Kürtleri cahil ve Arap özentili bir millet olarak tanımlarken kurmayı tasarladığı Irak devletinin bir parçasının da Kürtler olacağını görünce Türkiye Kürtleri ve Irak Kürtleri şeklinde bir ayrıma gitmiştir. Türkiye Kürtlerini devamlı malları ve kadınları için Ermenilere saldırmakla suçlarken Irak

⁵⁷⁶ GBA.L., GB’den P’ye 17 Sep 1921; GB’den HB’ye 9 Nov 1921; Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 125-128; Ertürk, *a.g.t.*, s. 90.

⁵⁷⁷ Caf ailesi kökenini Halife Osman’a dayandırır. Bu aileden gelen Mevlana Halid, ziyaret ettiği Mekke ve Hindistan’da birçok tarikatla sıcak ilişkiler kurarak bölgede Nakşibendi tarikatını yaymıştır. Butrus Abu-Manneh, “The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century”, *Die Welt des Islams*, New Series, Bd. 22, Nr. 1/4 (1982), p. 2-4; Bölgede Alman propagandası yapan Alman subay Scholtes, Caf bölgesinde öldürülünce Caflar Yıldırım Orduları Kumandanı Falkenhayn tarafından cezalandırılmak istenmiştir. Ancak Ali İhsan Paşa bu nazik dönemde Cafların desteğini kaybetmek istememiş ve bir süre sonra 13. Kolordu Komutanlığı’ndan istifa ederek 4. Kolordu Komutanlığı’na atanmıştır. *Birinci Dünya...*, s. 483-484.

⁵⁷⁸ GBA.L., GB’den HB’ye 10 Nov 1921; 13 Nov 1921; Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 115-117.

(Süleymaniye) Kürtlerini İngilizlere mutî oldukları zaman romantik duygularla tasvir ederken isyan ettikleri dönemlerde “çocuk tecavüzü” ile bile itham ettiği olmuştur.

D. Ermeni Algısı

Bell'in tanıştığı ilk Ermeniler, 1902'de İzmir limanının ithalat kalemlerini ellerinde tutan zengin Ermeni tüccarlardı. Üç yıl sonra Konya-Ereğli treninde tanıştığı demiryolu mühendisi Herr Bakkhus'tan, başlarında Avrupalı bir yönetici olmadığına Ermenilere ve Rumlara güvenilmemesi gerektiğini, her fırsatta zimmet suçu işlediklerini duydu.⁵⁷⁹

Ermeniler hakkında en fazla malumatı 1909'da III. Ortadoğu Gezisinin Anadolu ayağında vermiştir. Musul'dan İstanbul'a devam ederken Adana'ya gitmediği halde kulağı hep Adana olaylarındaydı.⁵⁸⁰

Bell, Adana olaylarından 30 Nisan günü Musul'da haberdar oldu. Aynı gün Müslümanları toplayan Musul Valisi, Hıristiyanları kardeşleri gibi sevmeleri gerektiğini salık veriyordu. Konsolos Young'ın birkaç defa verildiğini söylediği bu nasihatler, Bell'e göre -Müslümanlar nefret dolu olduklarından- işe yaramıyordu.

16 Mayıs günü, Suriyeli rahiplerden Diyarbakır ve Adana olayları hakkında bilgi aldı. Rahiplere göre, Abdülhamit tüm ülkeyi kapsayan yeni bir komplo⁵⁸¹ kurmuştu ve Hıristiyanlar bu yüzden çok fanatiktiler.

19 Haziran 1909 günü Pınarbaşı'na vardığında, iki gün önce Tarsus'tan gelen ve İngilizce konuşabilen öğretmen Harechem Boyajan'dan bazı Ermenilerin mallarının yağma edildiğini ve askerlerin gelerek yağmacıları cezalandırdığını dinledi.⁵⁸²

Bell'in Adana Ermeni olaylarına ilgisi, Kayseri hakkında yazmayı ihmal ettirmiştir. 22 Haziran günü, Adana'dan gelen Irwin'den şunları öğrendi;

⁵⁷⁹ GBA.L., GB'den FB'ye 3 Mar 1902; GBA.D., 15 May 1905.

⁵⁸⁰ 1909 Adana olayları, Ermenilerin gerçekleştirdikleri ilk eylem olmayıp İstanbul dâhil Anadolu'nun her yerinde erken tarihlerden itibaren tedhiş hareketlerine girişmişlerdir. Ahmet Halaçoğlu, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu'daki Ermeni Terörü”, *Belgeler*, c. 28, S. 32, Ankara 2008, s. 58-61.

⁵⁸¹ Bir devlet başkanının kendi tebaası hakkında iç barışı bozacak bu tür operasyonlara girişmesi beklenemez. Justin McCarthy'ye göre, milliyetçi devrimcilerle devlet arasında meydana gelen çatışmalarda “ilk kurşun” hep devrimcilerden gelmiştir. Devletlerin çıkarını iç barış oluşturur. İç barış da vergi toplamayı kolaylaştırdığı gibi dış düşmanlarla savaşmak için ordunun elini kuvvetlendirir. Devlet dış politikada zor günler geçirirken, II. Abdülhamid'in Ermeniler aleyhine bir kampanyaya girişmesi, mantık dışıdır. A. Serdar Öztürk-Tolga Kayadelen-Murat Altunbaş, “İlk Kan”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, 2005; Justin McCarthy, “Bırakın Tarihçiler karar versin”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 2, 2001, <http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&Icerik No=214>, (4.11.2013)

⁵⁸² GBA.D., 30 Apr 1909; 16 May 1909.

Olaylar geçen Temmuzda Ermeniler tarafından politik gayelerle başlatıldı. Metropolit ve Hemçag Komitesi liderliğinde Ermeniler, Anadolu'nun tamamında değilse de en azından Kilikya'da⁵⁸³ bir hükümet kurmak için silahlандılar. Bağımsız olmak istiyorlardı ama mümkün olmazsa Lübnan gibi Avrupa garantisi altında bir idareye de razı idiler.⁵⁸⁴

Irwin'den Bell, olayların iki Ermeni gencinin bir Türkü çarşıda öldürmeleriyle başladığını, Abdülkadir⁵⁸⁵ isimli bir elebaşının Türkleri kışkırttığını duymuş ve olayları sayfalarca ayrıntılı bir şekilde günlüklerine kaydetmiştir. Duyduklarına göre Selanik⁵⁸⁶ askerleri de olayları bastıramamıştır. Bell olaylardan Vali, Ferik⁵⁸⁷ ve hükümeti sorumlu tutmuştur. Kozan⁵⁸⁸ Mutasarrıfı⁵⁸⁹ hakkında özgü dolu ifadeler sergileyen Bell, Mutasarrıf'ın Ermeni kızlarına sahip çıktığını, Ermeni piskoposunun ise olayları kışkırtmaya çalıştığını belirtmiştir.⁵⁹⁰

Kayseri'de tam bir Ermeni düşmanı olarak tanımladığı Doktor Kushman⁵⁹¹ ile sohbetinde Kushman'dan “Ermenilerin çok nankör, Türk hastaların ise çok kıymet bilir

⁵⁸³ Kilikya'dan maksat Çukurova bölgesidir. Salahi R. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, *Belleten*, c. LI, S. 201, Aralık 1987, s. 1267.

⁵⁸⁴ Metropolit olarak geçen şahıs, Dörtiyol Ermeni Deleşesi (muraşhası) Episkopos Muşeg'tir. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da...”, s. 1268; Kemal Çelik, “Adana ve Çevresinde Ermeni ve Fransız Cinayetleri” http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/pdf/celik_02.pdf s. 3, (4.11.2013); Adana'da Ermeni asıllı okul çocuklarının dahi okula gelirken silah taşıdıkları iddiaları için; Yusuf Ziya Bildirici, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Ankara 1999, s. 44;

⁵⁸⁵ Abdülkadir, Irwin'in iddiasına göre Adana eşrafındandır. Sultan'dan 6.000 altın alarak Ermenilere karşı Adanalıları kışkırtmıştır. Yargılanması yönünde Adana Valiliği'ne resmi yazı gönderilmiştir. Recep Karacakaya vd., *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I*, Ankara 2010, s. 105; Divan-ı Harb-i Örfi'de yargılanan Bağdadîzâde Abdülkadir beraat etmiştir. Ancak nüfuz sahibi olmasından dolayı Adana'da ikameti sakıncalı görüldüğünden, iki sene Hicaz bölgesinde zorunlu ikametine karar verilmiştir. Recep Karacakaya vd., *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II*, Ankara 2010, s. 108; Osmanlı arşivlerinde bulunan Ermenilerle alakalı belgeler için; Yusuf Sarııay, “Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi”, *Belleten*, c. 70, S. 257, Ankara 2006.

⁵⁸⁶ Adana olayları esnasında bölgede bulunan askeri birlikler asayişin temini için yeterli gelmeyince, Valilik tarafından İstanbul'dan takviye istenmiştir. Öncelikle Silifke Redif Taburları Adana'ya sevk edilmiştir. Dedeâğaç, Tekirdağ ve Gelibolu'dan gemilerle Mersin Limanı üzerinden sevk edilen askerler Bell'in günlüğüne Selanik askerleri şeklinde yansımıştır. Karacakaya vd., *Osmanlı...I*, s. 8, 34.

⁵⁸⁷ Mersin İngiltere Konsolos Yardımcısı Doughty Wylie raporunda Mersin'den Adana'ya giderken demiryolu kenarında cesetler gördüğünü, Adana'da Türkler ve Ermenilerin birbirlerini doğradıklarını, kötü niyetli olmadıkları halde Vali Cevat Bey ve Ferik Mustafa Remzi Paşa'nın olayları durdurma yeteneğine sahip olmadıklarını yazmıştır. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da ...”, s.1271.

⁵⁸⁸ Kozan'daki durum için; Karacakaya vd., *Osmanlı...I*, s. 25, 27, 35, 79; Meltem Toksöz, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişâşı”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri*, (23-25 Eylül 2005), İstanbul 2011, s. 161.

⁵⁸⁹ İsmi verilmeyen Mutasarrıf “Asaf Bey'dir”. Sonyel, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana'da ...”, s.1279.

⁵⁹⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Jun 1909; GBA.D., 22 Jun 1909.

⁵⁹¹ Bayan Kushman, Bell'in Samerra'dan İstanbul'a yolculuğu boyunca karşılaştığı ikinci misyoner doktordur. İlki olan Amerikalı Doktor Bayan Ward ile Diyarbakır'da karşılaşmıştı. Hristiyan

olduklarını” duydu. Bayan Kushman’a göre; Ermeni köylerinin sosyal durumu konuşulamayacak kadar kötüydü. Bütün aile aynı odada çırılçıplak yatmakta, kızları evlenmeden önce sevgilileri ile ilişki yaşamaktaydılar.”⁵⁹²

1 Temmuz 1909’da, Karaman-Konya treninde, Adana Seyhan’dan Bayan Chambers (İngiltere Adana Konsolosunun eşi), kızı Dorothy ve yeğeni Lawson Chambers ile karşılaştı. Onlardan trende dinlediği Adana olaylarının hikayesini kaydederken aşık olduğu Wylie ile ilgili bir hikaye duydu. Wylie, Konya’dan Adana’ya gönderilmiş ve eşi Bayan Wylie’nin⁵⁹³de Chambers’a aktardığı üzere olaylar esnasın yaralanmıştı.⁵⁹⁴

Bell, Irwin, Dr. Kushman ve Bayan Chambers’dan duyduklarını uzun uzun anlattıktan sonra, şu yorumu yapmıştır:

Vali Cevad ile iki yıl önce tanışmıştım. İstanbul’da asılmalı. Piskopos da dahil. Askeri mahkeme başta oldukça taraflıydı. Dokuz Müslüman ve altı Ermeni asıldı... Muhtemelen tamamen masum insanlar... Halkı galeyana

Misyonerliğinin temellerinde İsa Peygamberin hastaları iyileştirmesi hatta ölüleri diriltebilmesi önemli bir figürdür ve sağlık sektörü insanların kalplerini kazanabilmek için önemli bir fırsattır. Bu doktor ve hemşirelerin büyük bir kısmı Amerikan Board tarafından Anadolu’ya gönderilmiştir. Ayhan Öztürk, “Amerikan Board’un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devletinde Kurduğu Misyonlar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, 2007/2, s. 1; Mustafa Erdem, “Türkiye’de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türkiye’de Misyonerlik Faaliyetleri*, (17-18 Nisan 2004), İstanbul 2005, s. 276-287. Gülbadi ALAN, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar*, c. 20, S. 4. 2007, s. 468.

⁵⁹² GBA.D., 23 Jun 1909; Mark Sykes, tefecilik yapan Ermenilerin entrikacı ve hain olduklarını yazar. Bu özelliklerin iddia edildiği gibi Türk zulmü yüzünden oluştuğu iddiasına da inanmadığını ifade eder. Türk hâkimiyeti altında yaşayan Bulgar, Dürzi ve Marunilerde bu şekilde bir karakter bozukluğunun oluşmamasını da delil olarak gösterir. Mark Sykes, *Through Five Turkish Provinces*, London 2013, s. 80; Mim Kemal Öke, *Ermeni Sorunu*, İstanbul 1996, s. 137;

⁵⁹³ Bell’in Konya’da kendisine âşık olduğu Wylie’nin hanımıdır. Balkan Savaşları esnasında Kızılhaç misyonunda İstanbul’da yardım faaliyetlerinde gönüllü olarak hizmet vermiştir. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s.139; Bu esnada Binbaşı ünvanı ile Sanayi-i Nefise Mektebi’nde bulunan İngiliz Kızılhaç Heyetine başkanlık eden Doughty Wylie ve eşine ikinci rütbeden şefkat nişanı verilmiştir. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 46.

⁵⁹⁴ GBA.D., 28 Jun 1909; Osmanlı kaynaklarında ise Bell’in anlatmadığı-duymadığı ayrıntılardan öte gelişmeler vardır. İsyanın en ateşli günlerinde İngiltere Mersin Konsolos Vekili Binbaşı Doughty Wylie bölgedeki İngiliz vatandaşlarını korumak maksadı ile dolaştığını söylemekle beraber daha önce iki defa gezdiği Ermeni mahallelerine üçüncü defa gitmemesi için uyarıldığı halde gitmiştir. İki askerin öldürüldüğü noktada kendisini koruyan askerlere tekrar ateş edildiğinde ellerini kaldırarak “atmayın” derken yaralanınca “Ermenilerin bir fikr-i musammem üzerine kıyâm ettiklerini tayin ederek” (planlı bir hareket içerisinde oldukları) tedavisinin görüleceği yere çekilmişlerdir. Trende uzun süre Bayan Chambers ile seyahat eden Bell, duygusal olarak ilgi duyduğu diplomat Wylie’nin Adana kırsalında gezdiğinden bahsettiği halde vurulduğundan bahsetmemektedir. Karacakaya vd., *Osmanlı...I*, s. 19; Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 410.

*getiren isyancı liderlerinin kaçtığına inanılıyor ve asılan altı kişi, birilerinin kurban edilmesi gerektiği için öldürüldüler.*⁵⁹⁵

2 Temmuz günü Konya'da Konsolosluk görevlisi ve İttihat ve Terakki üyesi Lord Jacques Sayabalian ile buluştu. Görüşlerini şöyle aktarmıştır;

Söz verildiği üzere Müslüman-Hristiyan eşitliği sağlanmadı. Gayrimüslimler İttihatçılara katıldıklarında⁵⁹⁶ politikalara dâhil, yazışmalardan haberdar olabiliyorlardı. Şimdi nadiren o da gösteriş için toplantılara çağrılıyorlar. Hristiyanların yönetimde istenmediklerini artık anlamaları gerekiyor.

1909 Adana Olaylarından sonra, savaş sonuna kadar Ermenilerden pek bahsetmeyen Bell, 1919 Ocak'ında Halep'te, Ermeni Doktor Altunyan'dan Ermenilerin geleceğe matuf siyasi planlarını dinlemiştir:

Fransızlardan yardım umarak bağımsız bir Ermenistan hayal ediyorlar. Bu olmazsa Fransız mandasında Kilikya'dan Sivas'a uzanan bir bölgeyi ele geçirerek buraya Rusya ve Balkan'lardan 2.000.000 Ermeni yerleştirecekler. Bu topraklara Van da eklenmeli. Dr. Altunyan Van için bizden asker desteği, hiç olmazsa cephane yardımı istiyor. Plana göre Ermenistan'ın her yerinde yabancı askerler kısa sürede olsa olmalı. Ermenice resmi dil olmalı ve başlangıçta Müslüman, Kürt ya da diğer milletlerden memur olmamalı. Kürtler eğer devlet hizmetine girmek isterlerse Ermenice öğrenmeliler. Diyarbakır'ın kuzeyinde çoğunluk olan Kızılbaşlarla (Müslüman ve Kürt değil) dost olduklarını söylüyor. Dışarıdan kışkırtılmadıkça bir katliam olmaz dedi... Misyoner okulları sayesinde okuması yazması olmayan çok az Ermeni kaldı. Ermeni devletinin Kürt vilayeti olacaksa bu Urfa'dan başlayıp, Diyarbakır'ın güneyinden doğuya uzanan bir şerit olmalı. Hristiyanların tamamı özellikle Tur Abdin bölgesi Ermeni değil. Bu hususta etkili tarihi argümanlar geliştirdi ve Lord Salisbury sayesinde Ayastefanos Antlaşmasında bu hususta maddeler olduğunu belirtti. Diğer taraftan Anadolu'da Rus işgali esnasında Rus etkisi Battıya doğru genişledi. Ermeniler

⁵⁹⁵ GBA.D., 28 Jun 1909; 1 Jul 1909.

⁵⁹⁶ Sayabalian'ın ağzından aktarılan Ermeni-İttihatçı ittifakı, ortak düşman II. Abdülhamid'in hâline kadar sürmüştür. Sultan tahttan indirilip "hürriyet" gelince bütün sorunların kendiliğinden çözüleceğine inanan bu zıt gruplar, yanındakinin kim olduğuna bakmaksızın bir araya gelmiş hatta Ermeniler, kimi zaman işin finansörlüğünü de üstlenmişlerdir. Rober Koptaş, "Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan'ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri" *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 5, 2007, s.160.

üzerindeki yükümlülüklerimizi yerine getiremediğimiz için şu anda çok gerginler... Türklerin ellerinde kalmaktansa zayıf ve kötü bile olsa -İtalyan ya da Yunan- herhangi bir Hristiyan mandasına razılar. Bölgede bir Fransız mandasında sorun görmüyor ve Arapların bu oldubittiği kabul edeceklerini söylüyor.⁵⁹⁷

Sevgilisi Wylie'nin 1909 Adana olaylarında ölüm tehlikesi atlattığı nedeniyle Ermeniler konusunda kafası karışık olan Bell, Ermenilerin Anadolu'nun hiç bir yerinde çoğunluk olmadığını bildiğinden Büyük Ermenistan hayaline mesafelidir. Adana başta olmak üzere Müslümanlar ve Ermeniler arasında çıkan mukatelelerde Ermenilerin masum olmadığını farkındadır.

E. Dürzi ve Yezidi Algısı

Bell, Dürziler⁵⁹⁸ ile ilk defa 4 Nisan 1900'de Mucib'te (Lübnan, Arnon) karşılaştı. Beyrutlu bir Dürzi olan rehberi Muhammed'in davranışlarından ötürü Dürzilik'i "sevimli bir mezhep" olarak tanımlamıştır. "Konuşmaları şarkı söyler gibi yumuşak ve hoştu."⁵⁹⁹

Çekici bulduğu Dürzilerin inançları hakkında Muhammed'den bilgi aldı. Buna göre; din büyüklerini birbirine eşit ilahlar saymakta ve başta Cuma geceleri olmak üzere bu Tanrılara her gece dua etmekteydiler. İnananlar "alimler" (ukkâl) ve "cahiller"⁶⁰⁰ (cuhhal) olmak üzere iki gruba ayrılıyordu. Günlük hayatta ise aralarındaki fark, ukkalın sigara içmemesinden ibaretti. Sadece seçilmiş yaşlıların okuyabildiği kutsal bir kitapları vardı.

⁵⁹⁷ GBA.D., 18 Oct 1919.

⁵⁹⁸ Dürzilik, Mısır'da doğmuş dini bir hareket olup Fatımi halifesi Hâkim Biemrillah'ın (996-1021) ulûhiyetini ilan etmesini müteakiben veziri Hamza b. Ali tarafından bir din olarak tesis edilmiştir. İsmi Hamza'nın en güçlü ve cesur daisi Muhammed b. İsmail (Anuş Tegin) ed-Derezi'den almıştır. Marshall G. S. Hodgson, "Dürzi Mezhebinin Doğuşunda Ed-Derezi ve Hamza'nın Rolü", (Çev: Ahmet Bağlıoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLIV, S. 2. 2003; Mustafa Öz, "Dürzilik", *DİA*, c. 10, s. 39-44; Mısır'da Mehmet Ali Paşa isyanı akabinde 1838'de imzalanan Kütahya Anlaşması ile Lübnan yönetimi Kavalalı hanedanına geçince, İbrahim Paşa Osmanlılara yakın bulunduğu Dürzi liderlerini sürgüne gönderirken politikasını Marunîleri desteklemek üzerine kurdu. Osmanlılar bölgeyi 1840'ta yeniden fiilen yönetmeye başlamışlarsa da artık Marunî Şihabiler bölgenin en güçlü ailesiydi. Keleş, *a.g.m.*, s. 132-147; Bölge hakkında 16-18. yüzyıllar arasında yapılmış yazışmalar için; Abdul-Rahim Abu-Husayn, *The View From Istanbul: Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents, 1546-1711*, Newyork 2004; 1861 nizamnamesinin tam metni için; Cenk Reyhan, "Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, 2006/1, s. 174-180.

⁵⁹⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Apr 1900.

⁶⁰⁰ Toftbek'e göre "köylüler" demektir. E. Toftbek, *Kısa Dürzi İlmihali*, (Çev. Ethem Ruhi Fırlı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, c. 25, S. 1, s. 215.

Dürziler ile Arap Beni Sahr kabilesi arasında kan davası olduğundan, karşılaşmalarında mutlaka ölümlü kavgalar cereyan etmektedir. Dürzi rehberi ile Sukhur (Beni Sahr) arazisinden geçmek zorunda kaldığında öldürülmemesi için adamını vaftiz edip bir Hristiyan adı verdiler. Diğer adamları “rehberin Dürzi olduğunu anlarırsa öldürmezler diri diri yakarlar” diyordu.

Bell 1911’de Dürziler’in asker vermeyi reddedip Busra’ya saldırımları ile başlayan olaylar hakkında ayrıntı vermiştir;

Havran’da bulunan Grek Katolik Kilisesi Piskoposu Kadı Nikolay, Türklere istihbarat vermekle suçlandı. Bu nedenle Hristiyanlar da Dürzi baskısı altında kaldı ve Sami Paşa komutasında Türkler, top destekli 30.000 askerle üzerlerine gelince çatışmalarda iki yüz kadar Dürzi hayatını kaybetti. Dürzi Şeyhi Yahya Bey tutuklandı. İki yüz kadar Dürzi silahlı alınıp marşlar söyleyerek Şam’a getirildiler. Çatışmalarda demiryolu, istasyonlar ve köprüler zarar gördü. Araplar arasından da asker alınacağı dedikodusu varsa da “Araplar askerlik yapamazlar.” Askere alınan Dürzi sayısı 1.400 kadar.⁶⁰¹

Anılarında Yezidilerden⁶⁰² de bahseden Bell’e, 1905 II. Ortadoğu gezisinde Halep-İskenderun arası için anlaştığı Yezidi Kürdü Musa, inancı hakkında bilgi verdi. Musa’ya “Yezidilerin bir ibadethaneleri var mı?” diye sorduğunda “hayır” cevabını aldı. Musa, gökyüzü altında bulunan her yerde ibadet⁶⁰³ edebildiklerini ve ibadet saatlerinin güneşin doğuş ve batış saatleri olduğunu söylüyordu. İbadetler bireyseldi ve din adamları sadece bayram günlerinde ibadetlere liderlik ediyorlardı. Yezidilere göre Çarşamba, Cuma ve Pazar uğurlu günler iken Perşembe uğursuzdu. Bell, Müslümanları dost mu yoksa düşman mı olarak gördüğünü sorduğunda Musa; Halep bölgesinde Müslümanlar bizden çoktur ve bizden korkmazlar. Onlar ile barış içinde yaşıyoruz dedi. Yılda bir defa Musul’dan vergi toplamak için gelen Yezidi

⁶⁰¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 58-60, 118-119; GBA.L., GB’den HB’ye 4-6 May 1900; 11-23 Jan 1911.

⁶⁰² Kökenleri konusunda farklı nazariyeler olan Yezidiler, Gürcistan’da Tiflis, Ermenistan’da Erivan, Irak’ta Şeyhan, Sincar ve Cebel-i Sim’an’ın yirmi kadar köyünde yaşamaktadırlar. Türkiye sınırları içerisinde Yezidiler; Siirt Kurtalan, Batman, Beşiri ve Hakkari’nin dağlık köylerinde yaşamaktadırlar. Mehmet Aydın, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, *Belleten*, c. LII, S. 202, Nisan 1988, s.33.

⁶⁰³ Günlük ibadetleri güneş doğarken ve batarken dua edip secdeye kapanmaktan ibaret olan Yezidiler, yılda iki defa üçer gün oruç tutarlar. Süleyman Peygamberden kaldığına inandıkları *sencik* adı verilen, yedi özel tavus heykelleri vardır. Melek Tavus’a taptıklarını reddettikleri gibi bu heykellere taptıkları iddiasını da reddederler. Aydın, *a.g.m.*, s. 64-67.

Şeyhinden aldığı bilgiye göreyse Musul'da Müslümanlar ile Yezidilerin araları kötüydü.

Musul Yezidileri asker vermezken Halep Yezidileri hükümete asker yazılmaktaydılar ve Musa'nın kendisi de zaten bir askerdi. Bell kutsal kitaplarının⁶⁰⁴ olup olmadığını sorduğunda Musa “var” diyerek içeriği hakkında bilgi verdi. Musa'ya göre kitapları, dünyanın sonu geldiğinde Hadudmadud (Bell'e göre Ortaçağ Avrupa Gogmagog⁶⁰⁵ efsanesinin Ortadoğu versiyonu) isimli bir devin ortaya çıkarak yedi gün yedi ay ya da yedi yılda bütün nehirleri ve denizleri içeceğini ve dünyanın kuruyacağını yazıyordu. Bundan sonra dev bir solucan da Hadudmadud'u yiyecekti. Dev kaybolunca yedi gün, yedi ay ya da yedi yıl süren bir tufanla dünya yeniden yaşanılabilir hale gelecekti. Bundan sonra Mehdi gelecek ve Müslüman, Hristiyan, Yahudi ve Yezidileri bir çatı altında toplayacaktı. Din değiştiren mürtedler ateşle imtihan edilip gerçek dinine dönecekler ve bu da dünyanın sonu olacaktı. Bell sohbetin burasında Musa'ya farklı dinlere mensup insanlara nasıl baktıklarını sorduğunda Musa; Yezidilerin Hristiyan ve Yahudileri kendilerine dost gördüklerini ancak Müslümanları domuz farz ettiklerini söyledi.

Rehberim Musa bir Yezidi ve Müslümanlar onlara “şeytana tapanlar” diyor. Ancak ben inanıyorum ki onlar dünyanın en zararsız milletlerinden ve güneşe tapıyorlar. Musa artık bunları anlatmaktan sıkılmış.⁶⁰⁶

Bell, Yezidiler hakkında “Şeytana Tapanlar” kavramını kullanmakla beraber sık sık “tabi ki şeytana tapmıyorlar, onları sevmeyenlerin uydurması” dese de bu kavramı tekrar tekrar kullanmaktadır.

1909 Mayıs'ında Musul bölgesindeki Yezidi merkezi Laleş⁶⁰⁷ köyünde dini liderleri Ali Bey'e misafir oldu. Kıvrıkcık sakalları ile Asur rölyeflerine benzettiği Ali Bey'in sineklere karşı cibinliğini elleri ile kurmasından çok memnun oldu. Yezidiliğin

⁶⁰⁴ İlk araştırmaların bir kısmı Yezidiliği, Mazdeizm ve Maniheizm gibi antik doğu dinlerine bağlamaya gayret ederken bir kısmı da Nesturilik/Hristiyanlık ile irtibatlandırmaya çalışmışlardır. Sonraki araştırmalar bu inancın İslam kaynaklı olduğu yönündedir. Aydın, *a.g.m.*, s. 38.

⁶⁰⁵ “Ye'cüc Me'cüc” bahsinin Tevrat ve İncil'deki karşılığıdır. İsmail Cerrahoglu, Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, S. 1, 1972, s. 98.

⁶⁰⁶ Bell, *The Desert...*, p. 193-194; GBA.L., GB'den FB'ye 29-31 Mar 1905; 1-3 Apr 1905.

⁶⁰⁷ Hareketin dördüncü şeyhi Hasan'dan itibaren Laleş merkezli Adeviyye hareketi, kimisi Yezid'i imam kimisi peygamber, Şeyh Adi'yi de kimisi melek kimisi ilah gören bir yapıya dönüşmüştür. Laleş'te Şeyh Adi'nin mezarını ziyaret, hacdan daha üstün bir ibadet kabul edildiğinden bir süre sonra Yezid'in imamlığı veyahut peygamberliği unutulup sadece ismi yaşamış ve Şeyh Adi böyle bir iddiası olmadığı halde Yezidilerin tanrılığına veyahut melekliğine yükselmiştir. Yezidilikten bahseden XIII. asır İslam kaynaklarında şeytana tapmadan bahsedilmemektedir. Aydın, *a.g.m.*, s. 41-45.

Sabiilikten⁶⁰⁸ türemiş olabileceğini ve şeytan imgesinin de Baptist John takipçilerinin şeytandan aşırı korkmaları gibi anlaşılabilirliğini yazdı. Yezidilik-Zerdüştlük⁶⁰⁹ benzerliği üzerinde durdu. Ali Bey'in şeytana tapmadığını ispat sadedinde, kendisinin yöneticiliği bahsi geçtiğinde “yöneticimiz Allah'tır” cevabını imanına delil saymıştır. Gözlemlerine göre Yezidiler, mavi giymeyip kırmızı, siyah ya da beyaz renkleri tercih ediyorlardı. Kadınlar ise genelde kırmızıyı tercih ediyordu. En büyük şikâyetleri Kürt yağmasıydı.

Ali Bey'in Kürtçeden başka dil bilmeyen eşinden hareketle “Yezidi kadınları Araplar gibi aşırı örtünmüyorlar. En azından yüzleri açık” yazmıştır. Kötü bir Arapça ile konuşan Ali Bey, Kürtlerden çekindiğinden Bell'in dört askerine ek olarak iki de rehber verdi. Bell, Laleş'ten ayrılmadan Yezidilerin kutsal saydıkları mekânda yatan Şeyh Adî'nin mezarını da ziyaret etti.⁶¹⁰

1918 baharında Bağdat'ta, bir Yezidi Şeyhi Bell'den yardım istedi. Kendilerinden şeytana tapmadıklarını bizzat duyduğu halde Yezidi kelimesi kullanmayıp yine Şeytana Tapanlar yazdı. Şeyhin taleplerine “keşke bir şeyler yapabilseydim ama şimdi çok zor” diye cevap verdi. “Şeytana Tapanların dini lideri” birkaç ay sonra Bell'e sunacağı dilekçesinde açık sözlülükle “içmeye çok alıştığından” ordu kantininden kendisine düzenli olarak bira ve viski verilmesini istemişti.

Yezidiler hakkındaki en derli toplu görüşlerini Mezopotamya raporunda belirtmiştir;

Kürtçe konuşmakla beraber Kürt asıllı olup olmadıklarından emin değilim. 1920'li yıllarda nüfusları 18.000-20.000 olup inançlarını Manicilik kanalıyla Zerdüştlükten almışlardır. İnancı temelinde şeytanla iyi geçinerek kötülüğü yatıştırma düşüncesi vardır. Şeytan, Allah katındaki yerini kaybetmişse de yeniden eski statüsüne kavuşacaktır. Melek Tavus inancının sembolü, yedi altın tavus kuşu heykeli, inancın yaygın olduğu yerlerde gezdirilerek para yardımı toplanır. İlkbahar aylarında üç gün oruç tutma sorumlulukları olup

⁶⁰⁸ Irak'ta yaşayan ve ışık-karanlık düalizmine dayalı gnostik inançlarıyla tanınan topluluğun bağlı olduğu dindir. Şinasi Gündüz, “Sâbiilik”, *DİA*, c. 35, s. 341.

⁶⁰⁹ Yezidiliği Mazdek inancına bağlayanlar ise Şeyh Adî'nin Sünni Müslüman olduğunu kabul etmekle beraber, Ali düşmanı Emevi düşüncesine mensup bulunduğunu ve siyasi düşüncesini ve dini inancını Hakkari bölgesindeki Mazdekilere aktarmasından mütevellit ortaya böyle bir sentezin çıktığını ve ölümünden sonra Mazdek motiflerinin üstün geldiğini iddia ederler. Aydın, *a.g.e.*, s.41-45.

⁶¹⁰ Diyarbakır yolunda refakatçisi Ermeni Thomas Efendi'nin *Allah tarafından yeryüzüne atılmış bir melek olan Melek Tavus'a taparlar* sözlerini de kaydetmiştir. GBA.D., 29 May 1909; GBA.L., GB'den HB'ye 7-8 May 1909.

her haneden bir kişinin bunu yapması yeterlidir. Kutsal kitapları⁶¹¹, “Kara Kitap” denilen Kur’an-ı Kerim’in içinden şeytan kelimesinin çıkarıldığı bir kitaptır. “Şeytan” kelimesinin telaffuz edilmesi yasak olup ağzından bu kelime çıkan kişinin kör olacağına inanılır. Bu inanç din mensuplarında o kadar yerleşiktir ki şeytan kelimesini andığı halde kör olmayan bir çocuğun gözlerini babası oymaya kalkmış ve evden kaçan çocuk bir manastıra sığınarak Hristiyan olmuştur.

Geçimleri tarım esastır. Hristiyanlardan çok baskı gördükleri halde İngilizlere ve Hristiyanlara muhabbetleri vardır ve tehcir esnasında Ermenileri Sincar Dağında ağırlamışlardır. İçkiye çok düşkündürler. Şammar aşireti ile tarihsel düşmanlıkları vardır.

1920 itibariyle Yezidilerin, İngilizler nezdindeki temsilcileri Said Bey’dir. Gertrude Bell’in 1909’da Laleş’te misafiri olduğu Şeyh Ali’nin ölümünden sonra Said Bey yönetimde daha da etkili hale gelmiştir. İngilizler Cezire bölgesinin ortasında yer alan Sincar Dağlarının Yezidi sakinlerini, yaşadıkları yerin stratejik önemi bakımından dost tutabilmek için çaba sarf etmişlerdir.⁶¹²

⁶¹¹ Yezidiler tanrının dünyayı yedi meleği ile yönettiğine inanırlar ve bu yedi melekten birincisi Azazil ya da diğer adıyla Tavus, Şeyh Adi ile bedenleşmiştir. Melek Tavus, ilahi dinlerdeki Şeytan’a karşılık gelirken bu dinde en güçlü ve en iyi melektir. Müslümanlar, Şeytan ve İblis kelimelerini Melek Tavus’a Muhammed Peygamber zamanından beridir hakaret etmek için kullandıklarından, bu kelimeler ağza alınmadığı gibi, Muhammed’den de nefret edilir. Yezidilere ait kutsal kitaplar olan Kitab-ı Celve ve Mushaf-ı Reş ancak XIX. asırda yayınlanabilmiş olup ikisi toplamda on iki sayfayı geçmez. Aydın, *a.g.m.*, s. 48-56.

⁶¹² Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 101-102.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

I. DÜNYA SAVAŞI'NDA BELL'İN RESMİ GÖREVLERİ

I.BELL'İN SAVAŞ BÜROKRASİSİNE GİRİŞİ

1914 Mayıs'ında İstanbul'dan Londra'ya dönen Gertrude Bell, savaş başlayana kadar günlerini Londra'da geçirdi. İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesinden birkaç hafta sonra, War Office ile temasa geçti. Ortadoğu İstihbaratçısı Wyndham Deedes'e⁶¹³ Arap kabilelerinin politik tercihleri hakkında bilgi veren mektubunu gönderdi. Dışişleri Bakanı Edward Grey'e havale edilen mektubuyla savaş bürokrasisinin dikkatini çekmeyi başardı. Mektubun içeriği şöyleydi:

*Suriye, özellikle Güney Suriye, Mısır'ın sahip olduğu refahtan haberdar olduğundan İngiliz dostudur... Iraklılar ise Türklerin bizimle savaşmasını istemezler. Türkler doğrudan himayemiz altındaki Arap şeyhlerini hedef alacaklardır. Arap birliği yanlıları, Basralı Seyyid Talib, Kuveyt Emiri ve İbni Suud gibi dostlarımıza pekiyi gözle bakmazlar... İbni Suud bizimle olan ilişkileri nedeniyle şu anda çok endişeli; bir müttefik olarak mutlaka korunmalı. Basra Körfezini, Türkler için çok sıcak hale getirebileceğimizi zannediyorum. Bağdat'taki Lynch şirketi temsilcilerinden Arthur Todd, Bağdat Araplarının önde gelenleri ile çok sıkı temas halinde.... Eğer Türkiye savaşa girerse, Arap Birliği taraftarları bunu boyunduruktan kurtulmak için bir fırsata çevirebilirler. Buna cesaret edemezlerse onları bu amaca yöneltmek pek zor olmayacaktır. Fransızların göz koydukları oldukça karışık olan Suriye'de, halk onları istemez ama bizi ister.*⁶¹⁴

Haritacılık eğitimi aldığı Royal Geographic Society'de Bell'in muhatabı Dr. Keltie'ydi. Keltie sadece Bell ile değil Mark Sykes ve Yüzbaşı Shakespeare ile de temas halindeydi. Dr. Keltie, sık sık kuruma gelerek harita çizim ve seminer çalışmalarına

⁶¹³ 1910'da Osmanlı zaptiye/jandarma teşkilatının ıslahı için danışman olarak görevlendirilen Wyndham Deedes, 1914'te Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın kendisiyle çalışmasını teklif ettiği muazzam Türkçesiyle kaliteli bir uzmana dönüşmüştür. Fromkin, *a.g.e.*, s. 26-27.

⁶¹⁴ Goodman, *a.g.e.*, p. 73-74.

katkı yapmasını istemekteyse de Bell Kızılhaç faaliyetlerine öncelik veriyordu.⁶¹⁵ Nitekim 1914 Kasım'ından 1915 Mart'ına kadar Kızılhaç gönüllüsü⁶¹⁶ olarak çalıştı.

Almanya'nın Belçika'ya saldırmasından hemen sonra, Londra yakınlarında bulunan Guildford'da, Belçikalı yaralıların tedavi edildiği *Clandon Park Hospital*'a hasta bakıcı olarak yazıldı. Kasım ayı sonlarında Fransa'ya geçip Boulogne'da⁶¹⁷, ölen, yaralanan veya esir düşen İngiliz askerlerini akıbetini araştıran bir merkezde çalışmaya başladı. Gündüzleri kataloglama işlerinde çalışırken akşamları hastaneleri ziyaret edip yaralı askerlerle sohbet ediyordu.⁶¹⁸ Yasak olduğu halde Harelol'ta bulunan yaralıların tedavi edildiği *Secunderabad Hospital*'ı ziyaret etti. Yaralı Sih, Gurka (Nepalli), Jat (Afgan/Hindu)⁶¹⁹ ve Afridi (Pakistan göçebelere) kökenli İngiliz askerlerini tedavi eden İngiliz ve Hindu doktorlarca çok sıcak karşılandı.

Fransa/Boulogne'de kaldığı süre boyunca en çok zorlandığı dönem, savaşın başından beridir en ciddi kayıpların verildiği Neuve Chapelle savaşında, 18.000-20.000 arası kayıp verildiği muharebelerdir. Mart ayı ortalarında, sevgilisi Wylie Çanakkale'ye doğru yol alırken, kendisi de Boulogne'dan Londra'ya döndü.⁶²⁰

Londra'da Kızılhaç görevlisi olarak davranırsa da Arthur Hirtzel'e bağlı olarak gizlice India Office'te çalıştı. Bu esnada Royal Geographic Society'den kurumda ders vermesi talep edildi. India Office'te çalıştığı halde haftanın yedi günü Yaralılar ve Kayıplar Şubesi'nde çalıştığını beyan ederek gelebileceğini ifade etti.⁶²¹

Bell'i nihai olarak Ortadoğu'ya çeken gelişme, Basra Körfezi'ne saldıran İngilizlerin, Fırat ve Dicle nehirlerinden kuzeye doğru ilerlemeleri esnasında, aşiret

⁶¹⁵ IOR/L/PS/10/576; RGS/CB8/BELL, G/9; RGS/CB8/BELL, G/15-16.

⁶¹⁶ I. Dünya Savaşı başlar başlamaz İngiltere'de kadınlar yardımcı askeri hizmetlerde gönüllü olarak görevlendirildiler. 1918'de sayıları 100.000'in üzerindeydi. Avril Maddrell, "The 'Map Girls'. British Women Geographers War Work, Shifting Gender Boundaries and Reflections on the History of Geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 33, Issue 1, Jan 2008, p. 130.

⁶¹⁷ Karaca, Fransa'nın Boulogne kentini İtalya'nın Bologna kenti olarak vermektedir. Karaca'nın da alıntılacağı üzere annesine "karşıya geçeceğim" dediğine göre bu kent Fransa'nın Boulogne kenti olmalıdır. Karaca, *a.g.e.*, s. 211.

⁶¹⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 10-27 Nov 1914; GB'den HB'ye 25-26 Nov 1914.

⁶¹⁹ Y. Hikmet Bayur, I. Dünya Savaşı boyunca İngiliz ordusunda savaşmış Hindu sayısını 900.000 olarak verirken bu rakamın abartılı olduğunu iddia eden Mete Tunçay 190.000 rakamını verir. Almaz, *a.g.e.*, s. 31; Townshend Bağdat'a ilerlediği esnada ordusunun ¾'ü Hindu olup Müslüman askerler ilerlemek istememişlerdir. Fırat olayları da çoğalınca bir kısmını Basra'ya geri göndermiştir. Charles V. F. Townshend, *Mezopotamya Seferim*, (Çev: Gürol Koca), 2012 İstanbul, s. 212.

⁶²⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 26 Dec 1914; 12 Mar 1915; GB'den FB'ye 1 Jan 1915; 22 Mar 1915.

⁶²¹ RGS/CB8/BELL, G/12 Apr 1915; Royal Geographic Society ile işbirliği yapmak istemeyen Bell'in, aynı günlerde India Office ile çalıştığı, Arthur Hirtzel'in 14 Mart 1915'te "en büyük yardımcılarımızdan biri Miss Bell" demesinden anlaşılmaktadır. IOR/L/PS/18/B213, *Notes and private telegram from the Viceroy regarding the future settlement of Eastern Turkey in Asia and Arabia*, p. 16.

kuvvetlerine⁶²² dayanan Osmanlı kuvvetlerini püskürtmek için bu aşiretleri elde etme⁶²³ politikasıdır. İngilizler, savaştan aylar önce Basra'ya saldırmak için askeri ve istihbarı⁶²⁴ hazırlıklarını tamamlamıştı. Muhammara ve Kuveyt şeyhlerinin desteği⁶²⁵ ile Bahreyn'de yığınak⁶²⁶ yapan Hint İngiliz kuvvetleri (6. Tümen), General Delamain

⁶²² Osmanlı ordusunda yer alan aşiretler Fırat Bölgesinde Acemi Paşa'ya bağlı Müntefikler, Dicle Bölgesinde Bakuba ve Bedre havalisinde Mazhar Paşa'ya bağlı Horasan, Şammar, Zübeyir ve Duleyim Alayları, Şeyh Sait Bölgesinde Mehmet Fazıl Paşa'ya bağlı aşiret kuvvetleri, İran'da ise Reisleri Serdar Muktedir liderliğinde Sincabi aşiretidir. *Birinci Dünya...*, s. 689.

⁶²³ Süleyman Askeri, Teşkilat-ı Mahsusa taktikleriyle aşiretlere altın ve hediyeler gönderdi. İslam kardeşliği siyasetiyle hareket edilerek bir cihat ruhu oluşturulacak ve İngilizler baskı altına alınacaktı. İngilizler de politikanın temelini altını koyduklarından sonuçta fazla ödeyen kazanmıştır ki Eşref Kuşçubaşı bu durumu şöyle özetlemiştir: *Bölge nüfusunun çoğu tarafsız kaldı. Ne bizden tarafa ne de diğer tarafa. Hep kimin kazanacağını beklediler. Ne yazık ki biz kaybettik... Arapların bize yardım etmeyeceklerini Teşkilat-ı Mahsusa bilmeliydi.* Philip Hendrick Stoddard, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of Teşkilât-ı Mahsusa, (Princeton University Unpublished Doctorate Thesis)*, Michigan 1964, p.123-124; Savaş boyunca Şammar Şeyhi el Yaver gibi bir çok şeyh kesin galip belli olana kadar defalarca taraf değiştirdi. Etkin olan hangi tarafın daha çok ödeme yaptığıydı. Cox da silah altına alıp fayda göremediği Arap askerler hakkında “bugün verdiğiniz silahı yarın size sıkabilirler” diyordu. Isaiah Friedman, *British Miscalculations: The Rise of Muslim Nationalism, 1918-1925*, New Jersey 2012, p. 151; Townshend, Selmanpak'tan geri çekilirken arkada kalan askerlerinin kendilerine bağlı Araplar tarafından boğazlarının kesildiğini belirtir. Townshend, *a.g.e.*, s. 311.

⁶²⁴ Savaştan önce Irak'tan elde ettikleri istihbarata göre bölgedeki yedekler dahil azami 15.000 kadar Türk askeri olup toplanabilecek muharip silahlı asker sayısı en fazla 10.000 kadardı. Basra'da toplanabilecek asker sayısı 8.000 tahmin ediliyordu. Bölgede bulunan *Marmaris* gambotu başta olmak üzere sekiz parça silahlı Osmanlı gemisi tespit edilmişti. Irak'ta yüz on sekiz top varken bunun elli sekizi Basra'ya gelebilecekti. Bölgeye en yakın yardımcı birlikler Erzurum'da IX., Erzincan'da X. ve Van'da XI. Kolordular olup Rus ve Ermeni tehlikesi nedeniyle bölgeye gelmeleri imkansızdı. *Plan for Operations in Turkish Mesopotamia*, Simla 1914, p. 2-5; Arabistan ve Irak işgal edilmeden önce yollar, haritalar, Osmanlı askerlerinin ordugah düzenleri gibi hususlar kayda geçirilmiş, bölgede kullanılan yük hayvanlarının semer malzemelerinden, Fırat ve Dicle nehirlerinin yataklarının profil çizimlerine kadar ayrıntılı kayıtlar tutulmuştur. W. Tweedie, *Turkish Arabia: Being an Account of Official Tour in Babylonia, Assyria and Mesopotamia 1886-1887*, Calcutta, 1888; IOR/L/PS/20/84, *Where's Where in Arabia, Mesopotamia and Persia*.

⁶²⁵ Muhammara ve Kuveyt şeyhlerinin İngiltere ile himaye anlaşmaları olup sırası ile 5.000 ve 10.000 silahlı ve develi-atlı kuvvet çıkarabilirlerdi. *Plan for Operations...*, p. 2-5; Muhammara ve Kuveyt şeyhlerine 1902'de koruma garantisi verildiği, IOR/L/PS/18/B236; İngiltere, Arap yarımadasına, Kızıldeniz ve Mısır kanalı ile nüfuz etmeye çalışırken Hindistan kanalı ile de Basra körfezinde bulunan Bahreyn, Katar, Kuveyt, Maskat gibi emirlikler üzerine hâkimiyet tesis ederek bölgedeki konumunu sağlamlaştırıyordu. Kohn, *a.g.e.*, p. 194-195; Çetinsaya, *a.g.e.*, p. 127; Yarbay William George Grey, Arthur Hirtzel'e yazdığı mektubunda Şeyh Mübarek'i İngiltere'nin en sadık dostlarından birisi olarak tanımlamıştır. IOR/L/PS/18/B225, *Letter from Lieutenant-Colonel William George Grey, Indian Army, Political Agent, Kuwait to Sir Arthur Hirtzel, Secretary, Political Department, India Office*, p. 3

⁶²⁶ Osmanlı Devleti savaşa girmeden, İngilizler bölgeye saldırmak için askeri hazırlıklarını tamamlamışlardı. Türklerin 29 Ekim'de Odesa'yı bombalamalarından önce Hindistan Keşif Gücü D. Bahreyn'e yerleşmişti. Mim Kemal Öke, *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İstanbul 1995, s. 42; Türk kuvvetleri ise sadece kağıt üzerinde teşkil edilen ve toplanması aylar sürecek olan IV. Ordu'nun asker ve lojistiği, ikişer tümenli iki kolorduda (XII. ve XIII. Kolordular) dokuz sahra ve on iki dağ bataryası, yedi Nizamiye piyade (kara ordusu), yedi buçuk sınır ve dokuz buçuk jandarma taburu, üç eski sistem makineli tüfek, otuz altı makineli top ve yüz elli kılıçlık bir nizamiye süvari kıtasından ibaretti. Suriye'de 4. Ordu, Musul'da 12. Kolordu (35. ve 36. tümenler), Bağdat'ta Irak ve havalisi komutanlığı adı altında 38. Tümen teşkil edilmişti. Serdar Sakin, “Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Akademik Bakış*, c. 4, S. 7,

komutasında Şatt'ül Arab'ın⁶²⁷ ağzında bulunan Fav'ı 6 Kasım 1914'te ele geçirdiler. Aynı günlerde Sivil Komiser Percy Cox bir bildiri yayınlayarak “ırmak boylarında yerleşik Araplar dost davrandıkça, Türklere yardım etmedikçe ve silahlı gezmedikleri sürece korkacak bir durum oluşmayacağını” ilan etti.⁶²⁸ Bu ilk saldırı için bölgeye on beş bin kadar İngiliz askeri yığıldığı halde Basra'da⁶²⁹ sadece beş bin Osmanlı askeri vardı. Osmanlı kuvvetlerinin çoğu aşiret kuvvetleriydi.⁶³⁰

İngiliz askerlerinin temel sorumlukları Anglo-Persian Company ve Abadan petrol bölgesinin güvenliğiydi.⁶³¹ Nefes ve Kerbela Şii müçtehitleri, Şii Muhammara şeyhini cihada davet ettiler. Şeyh, İran vatandaşı olduğu için tarafsız kalacağını beyan edip petrol bölgesinin güvenliğinde kilit rol oynadı. Böylece Basra'da Türklere yardım eden yerel güç olarak sadece iki yüz elli adamı ile Acemî Sadun ve yönettiği –kendisi Sünni olduğu halde çoğu Şii olan– Müntefik aşireti⁶³² kaldı. Türk 38. Tümeni⁶³³, 17 Kasım'da Basra'dan Kurna'ya çekilirken Acemî de Zübeyir'e çekildi. 22 Kasım'da Basra, 9 Aralık'ta da Kurna düştü.⁶³⁴ 1 Kasım'da Faylaka Adasına 4.000, Bender

Kış 2010, s. 134; İngilizlerin bölgede yaptıkları yığınak ve Şatt'ül Arab'a kadar uzanan gemi hareketliliğinin ayrıntılı raporları için ; ADM 137/6/8.

⁶²⁷ 29 Temmuz 1913 tarihli sözleşme ile Şatt'ül Arab'ın, Basra Körfezi'nin ağzından Kurna'ya kadar olan kısım, uluslararası su yolu sayılmışken 29 Eylül 1914'te Enver Paşa'nın emri ile kanal yasak bölge ilan edilmişti. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 111, 462; General Delamain'ın 14 Kasım tarihine kadar bölgedeki faaliyetleri için; *Report by Brigadier-General W. S. Delamain, C.B., D.S.O., on the Operations of the Indian Expeditionary Force "D" up to 14th November 1914*, Delhi 1915.

⁶²⁸ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 11.

⁶²⁹ 22 Kasım 1914'te İngilizlerin Basra'yı ele geçirmesi İstanbul'u dehşete düşürdü. Osmanlı Harbiyesi, hızla ilerleyen İngiliz birliklerine karşı birkaç yüz askerle Süleyman Askeri'yi bölgeye gönderdi. Süleyman Askeri'nin Trablusgarb ve Balkan harplerinden çetecilik tecrübesi vardı. Enver Paşa, gerilla taktikleriyle Bedevi-Arap düzensiz birliklerini kullanarak Irak'ın güneyindeki asker sayısını artırmayı düşündü. Stoddard, *a.g.t.*, p.119-122.

⁶³⁰ Townshend, *a.g.e.*, s. 38.

⁶³¹ William R. Polk, *Irak'ı Anlamak*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), İstanbul 2007, s. 71-72; Irak'ta bulunan petrol rezervleri ilahi kitaplara kadar girmiş ve bölge Kitab-ı Mukaddes'te “alevli ocak” diye tasvir edilmişken 1907'de Abadan bölgesinde bulunan petrolün büyüklüğü İngilizleri heyecanlandırmıştır. İngilizler bu bölgeyi denetim altına almanın Hindistan yollarını güven altında tutacağından başka ekonomiye hükmetmenin veya en azından imparatorluklarını yaşatmanın olmazsa olmazı olduğunu fark etmişlerdir. Lord Curzon ileride savaştan bahsederken “İtilaf kuvvetleri bir petrol dalgası üzerinde zafere doğru yürümüştür” diyecektir. Yıldırım S., *a.g.e.*, ss. 47; Kohn, *a.g.e.*, p. 174.

⁶³² Bu aşireti müstakil Osmanlı idaresine muti hale getiren Mithat Paşa'dır. Mithat Paşa 1869'da Müntefiklerin yaşadıkları bölgeyi Bağdat'a bağlı bir liva, liderleri Emir Nasır'ı da Paşa rütbesi ile Mutasarrıf olarak tescil ettirmiştir. Albertine Jwaideh, “Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq, *Middle Eastern Affairs*, (Ed: Albert Hourani) London 1963, p. 116.

⁶³³ IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical...*, p. 4.

⁶³⁴ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 12-14; Kocatürk, *Osmanlı...II*, s.517; İngilizlerin Fav'a asker çıkarmalarından otuz dokuz gün sonra, Kurna'ya kadar kolayca ilerleyebilmelerinden Osmanlı Harbiyesinin ciddi planlama hatası yaptığı anlaşılmaktadır. Almanların, Enver Paşa üzerinden zorlamaları neticesinde ordu, Hindistan'ı hedefleyerek Kafkas ve İran odaklı operasyonlara hazırlandığından, Irak ihmal edilmiştir. Savaş başlarken Türklerin Irak'ta sadece 8.000 kişilik bir

Büşir'e 6.000 asker yerleştirmiş olan İngilizler, harekâta başladıktan otuz dokuz gün sonra Fav'dan yüz yetmiş kilometre içerideki Kurna'ya ulaştılar.⁶³⁵

27 Aralık 1914 günü Percy Cox, Basra'da Hindistan Sefer Gücü D'nin en yetkili Siyasi subayı unvanı ile İngiliz yönetiminin kurulduğunu⁶³⁶ ve şu bildiriği ilan etti;

Halka karşı hiçbir kötü niyetimiz olmadığı gibi asıl amacımız dostluğu geliştirerek bölgeyi korumaktır. Türk idaresinin hiçbir eseri kalmadı. İngiliz bayrağı altında özgürlük ve refah içinde yaşayacaksınız. Dini ve dünyevi işlerinizde de serbest olacaksınız.

Açıklama Londra'nın tepkisini çekti ve Cox, "şimdiden böyle sözler vermemesi" için uyarıldı. Uyarıyı yeterli görmeyen Lord Hardinge, Basra'ya şöyle seslendi:

*Bilmelisiniz ki çok büyük bir mücadelenin içindeyiz. Tek başımıza savaşmadığımızdan müttefiklerimizden bağımsız geleceğe dair planlar yapamayız ancak Irak'ta ülkenin hak ettiği potansiyel zenginliğin hakkını verecek bir düzen kurulacağına garantisini verebiliriz.*⁶³⁷

Türkler, 3 Ocak 1915'te, Basra Valisi Cavit Paşa'yı merkeze çektiler. Yerine, Talat ve Enver Paşalar ile arası çok iyi olan Süleyman Askeri, yarbay rütbesi ile Basra Valisi oldu. Yarbay Süleyman Askerinin emrine verilen tek düzenli ordu birlikleri, Osmancık Gönüllü Taburu ve 35. Tümen idi.⁶³⁸ Askeri'nin bölgedeki önemli destekçilerinden birisi Şii Müçtehid Seyyid Mehdi Haydarî oldu.⁶³⁹

Lord Hardinge de şimdiye kadar Mezopotamya harekâtını yöneten General Barrett'i⁶⁴⁰ geri çekip 9 Nisan 1915'te genel komutayı General Nixon'a⁶⁴¹ verdi. Şii müçtehitlerin cihat çağrılılarıyla ayaklanan aşiretlere karşı Şuayba savaşı başladı. Üç gün

tümeni bulunmaktaydı. Yani Irak; askerî yönden neredeyse boş bırakılmıştı. Mahir Küçükvatan, "İngiliz Basınında Osmanlının Kut'ül-Amare Zaferi", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, c. XIII, S. 26, Bahar 2013, s. 56.

⁶³⁵ Kocatürk, *Osmanlı...II*, s.488.

⁶³⁶ Kristian Coates Ulrichsen, "The British Occupation of Mesopotamia, 1914–1922", *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 30, No. 2, Apr 2007, p. 354; Cox'un kariyeri için; IOR/R/1/4/1078.

⁶³⁷ IOR/L/PS/18/B273, *Middle East Committee, Mesopotamia: British Engagements as to future Status*, p. 1.

⁶³⁸ 450 kadar fedaiden oluşan bu kuvvetin Şuayba Savaşı'ndaki fedakarlıklarından İngiliz kaynaklarında övgüyle bahsedilmektedir. İngiliz ordusunun Irak içerisinde ilerlemesini anlatan rapora göre askerler buraya ölmek için gelmişlerdi. IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical Study of the Campaign in Mesopotamia up to April 1917: Part I – Report*, p. 5; Saatçi, *a.g.e.*, s. 110.

⁶³⁹ Abbas Kadhim, *Reclaiming Iraq: The 1920 Revolution and the Founding of the Modern State*, Austin 2012, p. 2.

⁶⁴⁰ IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical...*, p. 24.

⁶⁴¹ General Nixon'un savaş raporları için; *Report from General Sir J. E. Nixon, K.C.B. Commanding I.E.F. 'D', on the Operations on the Euphrates 26th June-25th July 1915*, Simla 1915.

süren mücadele (12-14 Nisan 1915) sonunda Türklerin geri çekilmesi ve Süleyman Askeri Bey'in intihar etmesinin⁶⁴² ardından İngilizler bölgeye yerleştiler.⁶⁴³

Şuayba Savaşı⁶⁴⁴ kazanıldı ise de taraf değiştirme ihtimalleri çok yüksek olan kabileler hakkında komuta kademesinin fazla bilgi sahibi olmaması İngilizleri endişeye sevk ediyordu.

İngilizler Basra'dan kuzeye doğru ağır bedeller ödeyerek ilerlemeye çalışırken Bell için de Londra'da zor günler başlıyordu. Sevgilisi Charles Doughty Wylie, Nisan 1915'de Çanakkale'de Seddülbahir çıkartmasında ölünce, derdini kimselere açamadığı ve yasını paylaşamadığı zorlu bir süreç başladı. Kasım ayına kadar Kızılhaç faaliyetlerine destek verse de İngiltere artık ona dar geliyordu. Bir an önce Doğu'ya gitme yolları arıyordu. Beklediği çağrı, Deedes'e gönderdiği mektupla dikkatlerini çektiği Arap Bürosu Direktörü David Hogarth'ın tavsiyesiyle Kahire'de bulunan Deniz İstihbarat Şefi Yüzbaşı Hall'den geldi. Cornwallis'e göreyse Bell'i, Hogarth, Lawrence ve Clayton ekibi davet etmişlerdir.⁶⁴⁵

Bell'in Kahire'ye gideceği 1915 Kasım'ına kadar İngilizler, Abadan petrol bölgesini korumak, kuzeye ilerleyerek Ruslarla birleşmek ve Türklerin İran üzerinden Hindistan yolunu kesmesini⁶⁴⁶ önlemek amacıyla, General Townshend komutasında

⁶⁴² Enver Paşa, Binbaşı Süleyman Askeri'yi 3 Ocak 1914'te Basra'yı geri almak için görevlendirmişti. Askeri, Ahvaz ve Nasıriye'yi ele geçirmiş, petrol boru hattına sabotajlar yapmıştır. Basra'yı tekrar geri almak amacıyla 12-14 Nisan 1915 tarihleri arasında yaptığı taarruzlarda başarılı olamamış ve intihar etmiştir. Cemal Kemal, "Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi", *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 40, 2007, s. 649-650.

⁶⁴³ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 16-17.

⁶⁴⁴ Süleyman Askeri'nin toplama askerleri, komutanlarını, silahlarını ve şehitleri terk ederek kaçtılar. 14 Nisan gecesi geri kalanlar kuzeye doğru çekildiler. Yaralanan Askeri, iyileşmeyeceğine kanaat getirip yenilgiden kendini sorumlu tutarak intihar etti. Askerilerinden 3.000'i şehit, 800 kadarı da esir düştü. İngilizlerin kaybı altı subay, 1.000 ölü ve yaralı idi. Askeri'nin yerine atanan Nurettin Bey de Basra'yı geri alamadı. Şuayba savaşında İngiliz kuvvetlerinin başında -Kut'ta esir düşecek olan- General Townshend vardı. Stoddard, *a.g.t.*, p.126-127; Askeri Bey'in intiharı dengeleri bozduğundan Erzurum'a hareket üzere olan Kâzım Karabekir komutayı devralmak üzere bu defa Bağdat'a yönlendirilmiştir. Karabekir, *a.g.e.*, s. 439-444; Savaşta farklı kabilelerden 4.000, Müntefiklerden de 6.000 Arap Türklerin yanında yer aldı. IOR/L/PS/18/B225, *Letter from Lieutenant-Colonel William George Grey...*, p. 2

⁶⁴⁵ GBA.L., GB'den HB'ye ? Nov 1915. Bell, *The Arab...*, p. 3; Çağrının Admiralty Intelligence'tan Reginald Hall'den geldiği iddiası da vardır. Sheila A. Scoville, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, Vol. 12, *Proceedings of the Fifteenth Seminar for Arabian Studies held at the Middle East Centre, Cambridge on 14th - 16th July 1981*, p. 77.

⁶⁴⁶ Afganistan'a gitmek üzere yola çıkan ve yanlarında yüklü miktarda para ve mühimmat bulunduran Rauf Bey Müfrezesi, o günlerde Bağdat'taydı. İngilizler Bağdat'a doğru ilerlerken, savunmaya katkı yapmaları gerektiği ve Afganistan'a ulaşamayacakları Süleyman Askeri tarafından ısrarla ifade edildi ise de heyetteki Türk-Alman çatışması nedeniyle müfrezeden faydalanılamadı. İsrail Kurtcephe-Mustafa Balcıoğlu. "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi" *OTAM*, S. 3, 1992, s. 255.

harekete geçmişlerdi. İngiliz Kuvvetleri, Türkleri püskürterek 3 Haziran'da Amara'yı, 25 Temmuz'da Nasıriye'yi ele geçirdiler. Dicle boylarında ilerleyen General Townshend kuvvetlerinin Amara'yı ele geçirmesi⁶⁴⁷ ile Basra-Amara-Nasıriye üçgeni İngilizlerin eline geçmiş oldu. İngilizler, 27 Eylül'de Aziziye'yi işgal edip, 12 Kasım'da Bağdat'a yürümüş ve 22 Kasım 1915'te Nurettin Paşa komutasındaki Türk kuvvetleriyle Selmanipak'ta savaşa tutuşmuştu.⁶⁴⁸ Selmanipak Muharebesi'nde kuvvetinin üçte birini kaybeden İngilizler, 3 Aralık 1915'te Kut-ül Ammara'ya çekildiler.⁶⁴⁹

II.KAHİRE VE HİNDİSTAN FAALİYETLERİ

Kahire'den çağrı alan Bell, 20 Kasım 1915 günü Marsilya'dan *P&O Arabia* gemisi ile hareket etti. Kahire'ye varır varmaz Hogarth ile Arap aşiretleri üzerinde çalışmaya başladı.

Mısır Yüksek Komiseri iken Savaş Bakanlığına atanan Lord Kitchener'in⁶⁵⁰ yerine görevlendirilen Yarbay Arthur Henry McMahon⁶⁵¹, Bell'e istihbarat servisinde daimi iş teklif etti. Teklifi hemen kabul eden Bell, yeniden Arapça dersleri almaya başladı. Kendisine resmi bir statü verilmese de tam olarak işi, kabileler arası ilişkiler, kabilelerin savaşçı sayıları ve İngiltere ile ittifak kurmaya müsait olup olmadıklarının raporlanmasıydı.⁶⁵²

⁶⁴⁷ General Townshend hatıratında Amara'yı 25 asker ile direnişsiz teslim aldığını yazar. Townshend, *a.g.e.*, s. 102.

⁶⁴⁸ Nurettin Paşa'nın Selmanipak Savaşı raporu için; Karabekir, *I. Dünya...*, s. 488-493.

⁶⁴⁹ Kemal, *a.g.m.*, s. 650.

⁶⁵⁰ Şerif Hüseyin isyanının temelinde Mısır Yüksek Komiseri Kitchener politikaları vardır. Kitchener, Mısır'dan İngiltere'ye savaş bakanı olarak dönmek istememiş ve Başbakan Asquith'ten Hindistan Valiliğini açıkça talep etmişti. Asquith, Kitchener'i Londra'ya çekti ise de Mısır'daki ağırlığından bir eksilme olmamıştı. Ancak Çanakkale Savaşı'ndaki başarısızlık nedeniyle kabine ve ordu yönetiminde homurdanmalar başladı. Halk desteği devam eden Kitchener'i kabine dışına çıkartmaya cesaret edemeyen Başbakan, onu uzun süreli bir görevle Rusya'ya gönderme kararı aldı. Kitchener ve sadık dostu FitzGerald, 5 Haziran 1916 günü Archangelsk'e gitmek üzere Hampshire kruvazörü ile İskoçya askeri limanı Scapa Flow'dan ayrıldıktan birkaç saat sonra, Orkney adaları açıklarında Alman denizaltısı U75'in döşediği bir mayına çarparak battı. FitzGerald'in cesedi bulundu ise de Kitchener'in cesedi hiçbir zaman bulunamadı. Fromkin, *a.g.e.*, s. 78, 324-325.

⁶⁵¹ İngiltere'nin 17 Aralık 1914'te Mısır üzerinde Osmanlı egemenliğini tanımadığı ilan etmesinin ardından Mısır Yüksek Komiseri ünvanı ile atanmıştır. McMahon'un ilk icraatı *Hidiv* Abbas Hilmi Paşa'yı görevden alıp yerine ailenin en yaşlı üyesi Hüseyin Kamil Paşa'yı *Sultan* ünvanı ile tahta çıkarmak olmuştur. Osmanlı Dahiliye Nezareti Hüseyin Kamil Paşa'yı icraatından ötürü vatana ihanetle suçlamıştır. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 524-525.

⁶⁵² Bell, *The Letters...I*, p. 232; GBA.L., GB'den HB'ye 30 Nov 1915; 6 Dec 1915; Goodman, *a.g.e.*, p. 74; Eski Mısır Yüksek Komiseri Lord Cromer 1915'te Bell hakkında şöyle demiştir: *Miss Gertrude Bell'in Araplar hakkındaki bilgisi yaşayan bütün İngiliz erkek ve kadınlarından daha fazladır ki kilidin çözümü bu bilgi sayesinde olmuştur. Gertrude kısa bir sürede fark etti ki Türklerin gücü çölün bir kaç*

Kahire’de görev yapan kadro ile yolları daha önce de kesişmişti. Karkamış’ta tanıştığı Woolley ve “üstün yetenekli bir adam” dediği Lawrence, Fettah ile tanışmasını sağlayan Lloyd, İstanbul’da misafir olduğu *Times* muhabiri Philip Graves, Tokyo’da görüştükları yedi dil bilen Aubrey Herbert⁶⁵³, Kudüs’te tanıştığı Mark Sykes, Mısır Doğu Sekreteri Ronald Storrs⁶⁵⁴ gibi isimler Kahire Arap Bürosunda görevliydi. Ekibin başında 1914 Kasım’ında Yemen’de, Asir Valisini Türklere karşı isyan ettiren General Gilbert Clayton vardı.

Bell Kahire’ye geldiğinde, işgal edilecek Arap topraklarının ne suretle yönetileceği hususunda, Kahire ile Hindistan arasında anlaşmazlık vardı. Bell’in kadrosunda olduğu Kahire İstihbarat Dairesi ile Arabistan ve Mezopotamya istihbaratını kontrol eden Hindistan arasında, bölgenin geleceği hakkında farklı görüşler vardı. Mısır ve Sudan’dan sorumlu Kahire İstihbaratı, Mezopotamya’yı Şerif Hüseyin liderliğinde bir Arap Devleti aracılığı ile idare etmeye hazırlanırken, Hindistan İngiliz Valiliği; bölgeyi doğrudan işgal etmeyi planlıyordu.⁶⁵⁵

Bu çekişmeyi Bell, şöyle dile getirmiştir:

Hindistan ve Mısır arasında Arap Meselesi konusunda tehlikeli bir sürtüşme var. Eğer bu rekabet biraz daha sürerse durum daha da kötüleşecek ve Basra -askeri komutası- bizi aptal yerine koyacak. Bu elbette saçma bir durum. Hepimiz iyi niyetli insanlarız ama bizim Arabistan’ın Doğu’dan nasıl

mil içine girince yok oluyordu ve buradan ötesinde ise şeyhlerin sözü geçiyordu. Howell, *a.g.e.*, p. 99-101.

⁶⁵³ Herbert ve Bell, yıllar sonra, Arap sevgisini milli menfaatlerinin önüne koymakla suçlanacaklardır. Suçlamanın sebebi, II. Dünya Savaşı öncesinde müttefiklere mesafeli duran, Mekke’nin 45 mil yakınına hiçbir İngiliz’i yaklaştırmayan, okul kitaplarında, Arap bağımsızlığının İngiliz yardımı ile Türklere nasıl kazanıldığını değil, İngilizlerden Arapların nasıl kurtardıklarını anlatan ve hacıları sömürmede yarışan Suudilerdir. IOR/R/15/1/572, *Nejd-Hejaz Miscellaneous*; İbni Suud, *Tevbe suresinde başta Müşrikler olmak üzere gayri İslamî unsurların Mekke’ye girmelerinin yasaklanmış olmasını politik bir araç olarak kullanmıştır.* Mehmet Mahfuz Söylemez, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, 2010, s. 110.

⁶⁵⁴ Ronald Storrs (1881-1955), 1904’te Mısır Maliye Bakanlığı’nda çalışmaya başladı. Ardından Lord Kitchener’in Mısır Doğu Sekreteri oldu. *Bulletin*’e yansıdığı şekli ile çok sosyal olduğundan Mısır halkı ile istenilen iletişim kurabilmiştir. 1917’den sonra Kudüs Valisi olarak *Bulletin*’e katkı yaptı. Son olarak ise Kıbrıs ve Rodezya Valilikleri yaptı. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. XXVII-XXVIII.

⁶⁵⁵ Wallach, *Desert...*, s. 228-238; Hindistan Genel Valisi Hardinge, bir taraftan Hint Müslümanlarının tepki gösterecekleri endişesi ile Türk Halifenin yönettiği Osmanlı ordusu ile bölgede daha fazla karşı karşıya kalmak istemezken diğer taraftan da bölgeye gevşek bir bağımsızlık verilmesini savunan Kahire/Sykes politikalarını eleştirmekte ve Mezopotamya’nın baştan sona işgal edilmesini arzulamaktadır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 162; Savaş bitip 1918’e geldiğinde bile India Office, hala Irak’ın dinsel, ekonomik ve kültürel olarak Hindistan’ın ayrılmaz bir parçası olduğunu iddia ediyor hatta buna Almanların Doğu Afrika’daki sömürgelerini de ekliyordu. IOR/L/PS/18/B294, *Disposal of Conquered Territories*, p. 118-121; Hogarth’a göre Hindistan, Şerif Hüseyin politikasını reddederken Faysal’ın Irak Kralı olmasına giden süreç Gertrude Bell’in eseri olmuştur. Hogarth, “Obituary...”, p. 367.

*göründüğünü anlayamayacağımız gibi Hindistan da Arabistan'ın batıdan nasıl göründüğünü anlayamaz.*⁶⁵⁶

Görüş ayrılıklarını başlatan gelişme, Kahire'nin Şerif Hüseyin teması ile ortaya çıkmıştı. Kitchener'in Şerif Hüseyin'e gönderdiği mesajlar, Mekke'ye ulaştıktan çok sonra Hindistan'a ulaşmış, "Arap Halifeliği" odaklı bu yazışmalar, Hindistan'ın büyük tepkisini çekmişti. Hindistan Dışişleri Bakanı, kendilerine danışılmadan Araplara sözler verilmesini istemiyordu.

Hindistan, birleşik bir Arabistan'dan ziyade, parçalanmış, birbirinden kopuk prensliklerden oluşan bir Arabistan peşinde idi. Parçalanmış Arap devletçikleri, İngilizlere karşı ortak bir politika geliştiremeyecekleri gibi, bölgeye girmeye çalışan batılı devletlere karşı da tampon vazifesi göreceklerdi. Kahire ile Hindistan arasında, yerel işbirlikçiler konusunda da fikir ayrılığı vardı. Kahire, McMahan⁶⁵⁷ vasıtasıyla Şerif Hüseyin'e oynarken, Hindistan Yüzbaşı Shakespeare aracılığı ile İbni Suud'a oynamaktaydı.

Bu amaç belirsizliği ve eşgüdümsüzlükten zayıflayarak çıkacağını hisseden Kahire Yüksek Komiseri McMahan, kontrolü ele alabilmek için, General Clayton'a ve bu projeyi çok arzulayan Sykes'a, Aralık 1915'te⁶⁵⁸ bütün Arapları kapsayan bir İstihbarat Bürosu kurma görevi verdi. *Yakındoğu Bürosu, İslam Bürosu, Arap Bürosu* gibi farklı isimler altında müstakil bir birim tasavvur edilirken, bölgede daha önce görev yapmış olan Savaş Bakanı Kitchener'in kontrolü elinden bırakmama isteği neticesinde, ancak Kahire İstihbarat Bürosunun bir alt şubesi olarak Arap Bürosu kuruldu.

Sykes'in arzusunun gerçekleşmemesi karşılığında bir jest olarak, dostu David G. Hogarth büronun başına getirildi. Bu atamayla, bölge istihbaratı ve operasyonlarında

⁶⁵⁶ Bell, *The Letters...I.*, p. 233; GBA.L., GB'den HB'ye 24 Jan 1916.

⁶⁵⁷ McMahan, Kahire'de görev yapan Osmanlı Uzmanı Deedes'in önerileriyle Fransa ile Arap menfaatlerinin çatıştığı noktada sorumluluğun kendisine yıkılacağını anladığı için tarafsız davranmaya çalışmıştır. Mektuplarda kullandığı *vilaya* (çevre) ve *vilayet* kelimelerinin farklı manaları kafa karışıklığının eseri değil maksatlardır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 171-176; İngilizler, mektuplarda kullanılan *vilaya* kelimesini Osmanlı idare sistemindeki *vilayet* kelimesine karşılık gelecek şekilde değil; bölge manasına gelen *district* kelimesi karşılığında kullandıklarını iddia ettiler. Oysa Arapça mektuplarda açıkça "wilayat" kelimesi kullanılıyordu. C. Ernest Dawn, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev: Bahattin Aydın, Taşkın Temiz), İstanbul 1998, s. 101.

⁶⁵⁸ Bell Kasım ayında Kahire Arap Bürosu'nda çalışmak üzere hareket etmişken Aralık ayında büro kurulması tarih yanlışlığından değil, resmi olarak kurulmamış olan büronun savaş şartlarında gayri resmi olarak çalışmaya başlamasındandır. Kaynaklarda kuruluş tarihi 1913'ten 1916'ya kadar farklı tarihler verilen büronun kuruluş onay tarihi 4 Şubat 1916'dır. Mustafa Çabuk, "İngiliz Belgelerine Göre İngiltere'nin Ortadoğu'daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)", *Belgi Dergisi*, c.2, S.17, s. 1132.

Hindistan Hükümetinin isteklerinden ziyade, Kahire İstihbarat Dairesi Başkanı General Clayton ve Wingate'in yönlendirmeleri ağır bastı. Sudan'dan Kinahan Cornwallis ve Wingate'in sekreteri Symes, Times eski muhabiri Philip Graves, Hogarth'ın arkeoloji günlerinden çırağı T.E. Lawrence ve Osmanlı Zaptiye teşkilatının ıslahında çalışmış Wyndham Deedes'in desteği ile Büro çalışmalarına başladı.⁶⁵⁹

Başta Mark Sykes olmak üzere ekip, bölgeyi karış karış gezen seyyahların yazdıkları eserlere⁶⁶⁰ rağmen İngilizce veri ve orijinal harita bulamamaktan şikâyetçiydi. Bu nedenle sahada bulunan ajanlar ve içinde Bell'in de olduğu Büro yönetiminin katkıları ile bir *Bulletin*⁶⁶¹ yayımlanması kararı alındı.

Kahire'ye geleli henüz iki ay olmuşken Bell'den, Arap topraklarının işgali ve tasarrufunda derin görüş ayrılıklarına düşen Kahire ve Bombay arasındaki rekabetin engellenmesi için⁶⁶² Hindistan'a giderek Arap Bürosunun fikirlerini aktarması istendi. Britanya'nın Asya politikasının iki merkezi arasındaki görüş alışverişinde Bell'in görev alması, Kahire Bürosunun ona verdiği değer ve önemi ortaya koymaktadır.

Hindistan Genel Valisi Hardinge'in daveti ile gerçekleşen⁶⁶³ ziyaret, Delhi'de bulunan eski dostu Times muhabiri Chirol tarafından organize edildi. Bell, 28 Ocak 1916 günü Süveyş'ten *S.S. Euripides* gemisi yola çıkıp 7 Şubat'ta Karaçi'ye ulaştı. Gemide difteri salgını olduğundan Karaçi'de karantinaya alındıysa da Delhi'ye gidecek olan Bell için özel izin çıkartıldı. Buradan trenle Delhi'ye geçip 11 Şubat'ta şehirdeki ikametgahı *Viceregal Lodge*'a ulaştı. 1888'de, İstanbul'da elçilik çalışanı iken tanıştığı Vali Lord Hardinge, Bell'i çok nazik karşıladı.

Delhi'de edindiği izlenim, Hindistan ile Mısır bürokrasisi arasındaki sürtüşmenin ancak Londra'nın inisiyatif alması ve iki merkezin görevlerinin net olarak

⁶⁵⁹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 96-98, 162-164.

⁶⁶⁰ Arap Bürosu'nun başına geçecek olan Hogarth'ın *The Penetration of Arabia* isimli çalışması ve bu eserinde referans verdiği J. R. Wellsted, *Travels in Arabia*, London 1838; J. Hamilton, *Sinai, Hedjaz and Soudan*, London 1857; H. A. Stern, *Journal of a Missionary Journey into Arabia Felix*, London 1858; W. G. Palgrave, *Central and Eastern Arabia*, 2 Vols, London 1865; Lady Anne Blunt, *A Pilgrimage to Nejd*, 2 Vols, London 1881; J. F. Keane, *Six Months in Mecca*, London 1881; Charles M. Doughty, *Arabian Deserts*, 2 Vols. Cambridge 1888; R. F. Burton, *A Pilgrimage to Al Madinah and Mecca*, London 1893; W. B. Harris, *A Journey through the Yemen*, London 1893 gibi eserler bu seyahatnamelere örnek verilebilir.

⁶⁶¹ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. 3; T.E. Lawrence-D. G. Hogarth (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo*, 1916-1919, Vol IV, London 1986, p.132; Fromkin, *a.g.e.*, s. 215.

⁶⁶² Bell, *The Arab...*, p. 3; Delhi'nin en temel itirazı Şerif Hüseyin üzerine politika tesis edilmesiydi. James Barr, *Setting the Desert on Fire*, London 2007, p. 57.

⁶⁶³ Hogarth, "Obituary..." , p. 367.

belirlenmesiyle çözülebileceği şeklindeydi.⁶⁶⁴ Nitekim Şubat ayı boyunca, Londra'da War Office bünyesinde faaliyet gösteren War Committee, Hindistan'ın Mezopotamya operasyonlarını bağımsız olarak değil, War Office'e bağlı olarak yürütmesine karar verdi.⁶⁶⁵

Hindistan Genel Valisi Hardinge, Bell'in önünü açınca bürokratlar ile görüşmeye başladı. 27 Şubat 1916 günü yeniden Karaçi'ye gelen Bell, burada Simla'dan gelen istihbarat görevlisi Grant ile Hindistan'daki en verimli toplantısını yaptı. İşgal edilecek Arap topraklarının ikiye bölünerek Mısır ile Hindistan askeri bürokrasisinin karşı karşıya gelmemesi konusunda anlaştılar. Savaş boyunca Yemen ve Mezopotamya'yı Hindistan yönetirken, Suriye, Hicaz ve Akabe operasyonlarını Kahire yönetti.⁶⁶⁶

Bu arada Hardinge, Hindistan Genel Valiliğinden⁶⁶⁷ alındı. Yeni vali Lord Chelmsford Hindistan'da Burma, Pathan, Bengal, Beluci, Moplah ve Marvariler gibi birçok grubun olduğunu⁶⁶⁸ ve buradaki formülün Araplara uygulanamayacağını savundu. Chelmsford'un formülü, "Hindistan tarafından kontrol edilen ancak bağımsızlığa yakın bir Mezopotamya idi. Mezopotamya dış ilişkilerinde ve askeri operasyonlarında Hindistan'a bağlı kalacaktı." Hindistan Valiliğine Chelmsford'un atanması Bell ve Kahire'nin görüşlerinin kısmen de olsa kabul edilmesi temayülünü başlattı. Bombay ile Kahire arasındaki kısmi yakınlaşma Londra'da aynı şekilde tezahür

⁶⁶⁴ Bell Hindistan'da olmasına rağmen, Rusların Erzurum'da, müttefiklerinse Çanakkale'de Türklere karşı verdikleri mücadeleyi takip etmekten geri durmamıştır. Erzurum'un düştüğü haberini "karanlık gecede aydınlık bir nokta gibi" şeklinde değerlendirirken, müttefik ordularının Çanakkale'den çekilme kararını şöyle yorumlamıştır; *Çanakkale'den geri çekilmemiz şahane. Orada yalnız ölülerimiz kaldı. Sineye çekilecek gibi değilse de kalmak da akıllıca değil. Çanakkale'den gelen Albay Tyrrell gibi askerlerin anlattıkları tam bir gönül azabı. Aptal bir kibirle işlenmiş beceriksizce bir planlamanın sonucu.* Bell, *The Letters...I.*, p. 233-237; GBA.L., GB'den FB'ye 10 Jan 1916; GB'den HB'ye 18 Feb 1916.

⁶⁶⁵ *Summary of Papers Dealing with the Transfer of the Control of the Operations in Mesopotamia from the India Office to the War Office*, Simla 1916, p. 1.

⁶⁶⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 26 Feb 1916; 1907'de Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki istihbarat, Hindistan Harp Bakanlığı ile Londra arasında bölünmüştü. Hindistan Ofisi; Akabe, Hicaz, Basra ve Yemen bölgesini ele almış; Suriye, Mezopotamya ve diğer Osmanlı toprakları ise Londra Ofisi'nin eline bırakılmıştı. Hasan Köni, "Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, c. 8, S. 2, Yaz 2002, s. 154; Simla, Hindistan hükümetinin yazlık başkentidir. Fromkin, *a.g.e.*, s. 98.

⁶⁶⁷ 1910'dan beridir Hindistan Genel Valiliği yapmakta olan Lord Hardinge Dışişleri Bakanlığı'na alınmış yerine Lord Chelmsford atanmıştır. G. S. Chhabra, *Advance Study in the History of Modern India (Volume-2: 1803-1920)*, New Delhi, 2005, p. 599; H. H. Dodwell (Ed.), *The Cambridge History of India*, Vol VI. Cambridge 1932, p. 587.

⁶⁶⁸ İngilizler Hindistan'ı -inanılmaz- askeri güçleri ile yenmemişlerdi. 1757 Plassey zaferi Hinduların içlerindeki ayrılıkçı güçlerden kaynaklanmıştı. İngilizler, 1757'den sonra her seferinde farklı grupları destekleyerek emperyal bir statüye kavuştular. Hobson, *a.g.e.*, s. 303.

etmiyordu. Çünkü India Office'ten Arthur Hirtzel, Mezopotamya Hindistan tarafından yönetilmezse “Sollum'dan (Mısır-Trablusgarb sınırı) Türk-İran sınırına kadar uzanan ortak dil ve kültürlü yeni bir bağımsızlık talepli Arabistan ile karşılaşırız” diyerek sömürge formülünü savunuyordu.⁶⁶⁹ Hirtzel'in iddiasını Şerif Hüseyin ile Mısır Yüksek Komiseri Henry McMahon arasındaki yazışmalar doğrulamaktadır. İngilizlerin, Bağdat ve Basra'nın Arabistan'dan müstakil bir bölge olduğu tezine karşı Şerif, Halife Ali'den itibaren atalarının Irak'ta şehirler kurup bölgeyi yönettikleri cevabını veriyor ve Hint Okyanusu'ndan Diyarbakır'a kadar uzanan bölgeyi İngilizlerden talep ediyordu. Anlaşma mümkün olmayınca İngilizler, meseleyi savaş sonrasına ötelediler.⁶⁷⁰ Sorun ancak 1921'de Kahire'de çözülecektir.

1917 Mayıs'ında War Office, -Percy Cox ve Hindistan Hükümetinin oluşturduğu- *Mesopotamia Administration Committee*'ye⁶⁷¹ Hindistan tarafından değil, doğrudan Londra'dan yönetilen, Basra'nın kesin olarak İngiliz toprağı sayıldığı bir sistem önerdi. Bağdat'ın ise içişlerinde özgür bir Arap devleti olması öngörülüyordu.⁶⁷²

Mezopotamya'nın nasıl yönetileceği konusu Bell'in ziyareti ve Londra'nın katkılarıyla kısmen çözümlenince Hardinge'in tavsiyesiyle birkaç günlüğüne 27 Şubat'ta Basra'ya hareket etti. Elizabeth Monroe'ye göre Basra'ya gidişi, geçici bir ziyaret niyetiyle planlanmamıştı ve Hardinge Bell'e kabileler konusunda Cox'a yardım etme görevi vermişti.⁶⁷³

⁶⁶⁹ IOR/L/PS/18/B246, *Future Administration of Mesopotamia*, p. 1-4; Hirtzel savaştan sonra Londra'nın çizgisine gelecek ve Yüksek Komiser Cox himayesinde müstakil bir Irak'ın varlığını makul bulacaktır. Emir adayı da Nâkib'dir. IOR/L/PS/18/B297.

⁶⁷⁰ IOR/L/PS/18/B273, *Middle East...*, p. 3-4.

⁶⁷¹ İlk olarak 1917 Mart'ında oluşturulan bu komite, Bağdat'ın alınmasının ardından doğan yönetsel sorunlarla ilgilenmek için kuruldu ise de sonradan görev yükü artınca ismi *Middle East Committee* olarak değiştirilmiştir. Bir süre sonra görev tanımı yine genişlemiş ve isim *Eastern Committee* olarak güncellenip baştan beri bu görevi yürüten Lord Curzon'un başkanlığında 1919 Ocak'ına kadar görevini devam ettirmiştir. Bu tarihten sonra ihtiyaç duyulduğunda Foreign Office bünyesinde *Inter-Departmental Committee on Eastern Affairs* adıyla görev yapmıştır. IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia, Administrative Record during British Occupation*, p. 5; 1918 Ağustos'u itibarıyla Lord Curzon başkanlığında Eastern Committee üyeleri; J. C. Smuts, Lord Robert Cecil, J. E. Shuckburgh (Hindistan Bakanı adına), R. Graham (Dışişleri Bakanı adına), G.M.W. Macdonogh (Askeri İstihbarat Müdürü, L. Oliphant'dan (Dışişleri) oluşmaktaydı. Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 141; Colonial Office bünyesinde 1921 Mayıs'ında *Middle East Committee* adı altında Binbaşı Young başkanlığında toplantılar yapıldığı da anlaşılmaktadır. IOR/L/PS/11/197/2152.

⁶⁷² IOR/L/PS/18/B257.

⁶⁷³ GBA.L., GB'den HB'ye 26 Feb 1916; Elizabeth Monroe, “Gertrude Bell (1868-1926)”, *Bulletin*, Vol. 7, No. 1, 1980, p. 18.

Kutu'l Ammare'de sıkışan İngilizler, Kahire askeri bürokrasisinin kendisinden pek hazzetmediği kadına şimdi muhtaç olmuşlar ve onu savaşın tam göbeğine gönderiyorlardı.

III.BASRA FAALİYETLERİ

Gertrude Bell, 3 Mart 1916'da Hindistan'dan Basra'ya geldi. Arap kabileleri ve çöl hakkındaki malumatı, “kendisini bir memur değil dost olarak gören” şeyhlerle subayları şok eden yakınlığı, Percy Cox tarafından bir müddet daha Basra'da kalma teklifi yapılmasına neden oldu. Bu beklediği bir teklifti.⁶⁷⁴

Bell, Hogarth tarafından Hindistan'a geçici bir görevle gönderildiği halde Kahire'ye dönmeyip Basra'da kalınca⁶⁷⁵, Hogarth'ın, resmi bir statü vermeme şeklindeki dolaylı protestosuna maruz kaldı. Bell, maddi ve hiyerarşik sıkıntılar çekmeye başlayınca, durumunu şikayet ettiği Hogarth'a, elinde ilgisini çekecek belgeler olduğunu ama resmi bir statüsü olmadığı için gönderemeyeceğini ifade ederek şantaj yaptı. Percy Cox da Bell'e resmi bir unvan verilmesi taraftarıydı.

Şantaj ve Cox'un baskıları sonuç verdi ve binbaşı rütbesiyle *Basra Gazetteer of Arabia Muhabirliği*'ne⁶⁷⁶ ayda 300 rupi⁶⁷⁷ maaşla atandı. Üniforma giymek mecburiyetinde değildi. Ancak Politik Şube çalışanı olduğu için yakasında beyaz bir şerit taşımak zorundaydı. Percy Cox'un ofisinde Bell'e bir oda tahsis edildi. Kendi deyimi ile “artık çalışma ortamı daha eğlenceliydi ancak iyice bastıran sıcaklardan “askerler savaşta ölürlerken, kâtipler ve hizmetkârlar da kırk dereceyi aşan sıcak, nem ve sineklerden hastalanıp ölüyorlar” şeklinde şikâyetçiydi. Nitekim daha fazla

⁶⁷⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 8-14 May 1916.

⁶⁷⁵ Maddrell'e göre Bell, Hardinge'in kişisel temsilcisi olarak gelmiştir. Maddrell, a.g.m., p. 131.

⁶⁷⁶ Gilbert Clayton editörlüğünde tamamlanan *Gazetteer of Arabia*, I. Dünya Savaşı'ndan on yıllar önce İngiliz istihbaratının Arabistan coğrafyası, aşiretleri, önemli yerleşim birimlerinden kuş türlerine kadar her türlü veriyi biriktirdiği ansiklopedik eserdir. Sheila A. Scoville, “Gazetteer of Arabia: A Geographical and Tribal History of the Arabian Peninsula”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 44, Issue 02, Jun 1981, p. 372; İlk baskısı 1917'de Simla'da yapılmış olan eser 1996 yılında *Gazetteer of Arabian Tribes* adıyla 18 cilt olarak yeniden yayınlanmıştır. Richard Trench, (Ed.) *Gazetteer of Arabian Tribes*, UK 1996; *Gazetteer of Arabia*, Arab Bureau ilişkisi için; Scoville, “Proceedings...”, p. 73-78; Bell'in unvanının *Politik Subay Yardımcı* olduğu iddiası için; Maddrell, a.g.m., p. 131; Hogarth, Bell'in ölümünden sonra yayınladığı makalede Basra'da görevlendirilmesinin kendi inisiyatifinde gerçekleştiğini yazmıştır. Hogarth, “Obituary...”, p. 367.

⁶⁷⁷ I. Dünya Savaşı arifesinde 15 rupi 1 sterline eşittir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 218.

dayanamayıp sarılığa yakalandı. *Casualty Physician of the Force* hastanesinde yaklaşık yirmi gün tedavi görüp taburcu oldu.⁶⁷⁸

Arthur Hirtzel; yeterli istihbarat alamadıkları Basra'dan ancak Bell göreve başlayınca sağlıklı verilerin Kahire Arap Bürosuna iletilemeye başladığını belirtmiştir. Hirtzel'e göre Bell'in faaliyetleri takdire şayandır.⁶⁷⁹

Bell'in Basra'da dikkat çektiği ilk husus bölgenin demografisidir. Verdiği bilgilere göre; Şii nüfusunun baskınlığı ile Irak topraklarının genelinden farklı bir tablo sunmaktadır ve kendileri ile anlaşılması zor olan Şiilerin kazanılması için mutlaka bir şeyler yapılmalıdır.⁶⁸⁰

Bell Basra'ya geldiğinde, İngiliz askerlerinin zor günler geçirdiği Kut'ül Ammare kuşatması devam ediyordu. Babasının verdiği, “Verdun saldırısının⁶⁸¹ Fransızlar tarafından püskürtüldüğü” müjdesine tam sevinemedi ve “senin Fransa'dan duyduğun savaş gümbürtüleri burada Mezopotamya ve Ermenistan'dan geliyor” diye yazdı.

İstihbarat arşivine girdiğinde, Araplar hakkında yıllarca topladığı materyalden çok daha fazlasının Basra'da biriktirilmiş ancak tasnif edilmemiş olduğunu gördü. Birkaç günlüğüne uğradığı Basra'dan Kahire'ye dönmemesinin sebebi, bu işlenmemiş veri yığını ve Percy Cox'un kendisine gösterdiği nazik tavırlardır. Bell için önemli olan “Arapların arasında olmaktır.” Cox, Basra'ya gelen aşiret liderlerinin önce Bell ile görüştiklerini, Bell'in onlarla yaptığı görüşmeden sonra önemli reisler hakkında

⁶⁷⁸ Wallach, *Desert...*, s. 273; GBA.L., GB'den FB'ye 7 Oct 1916; GB'den FB'ye 20 Sep 1916; 29 Sep 1916.

⁶⁷⁹ Penelope Tuson, *Playing the Game: Western Women in Arabia*, London and Newyork 2003, p. 140.

⁶⁸⁰ Arap Bürosuna yazdığı 18 Ağustos 1916 rapora göre nüfus dengesi şöyledir: Basra'da 81.000 Sünni varken Şiilerin sayısı 522.000'dir. İngilizler, Türkler ile aralarında mezhep farklılıkları bulunan Şii nüfusun gönlünü alabilmek için 1916 Ramazan'ını iyi değerlendirdiler. Camilere takılan yeni ışıklar, cami imamları ve görevlilerinin maaşlarına %25 zam yapılması gibi yöntemlerle halkı yönlendirme ihtimali çok yüksek olan din adamlarını kazanmaya çalıştılar. Vakıf gelirlerinden aktarılan kaynaklar ile Ramazan arifesinde camilere abdesthaneler yaptırıldı. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.174-175; Osmanlı Devleti nüfus sayımlarında Sünni-Şii ayrımı yapılmazdı. Ancak metin içinde Basra halkının %30'unun Sünni, % 50'sinin Şii ve gerisinin de gayrimüslim olduğu bilgisi vardır. Zübeyir'in tamamı Sünni iken, Kurna Şii'dir. Salnamelerde nüfus rakamlarında büyük dalgalanmalar olup bu değişim Basra'nın bataklık bir bölge olmasından dolayı sık sık meydana gelen sıtma ve veba salgınları ile aşiret saldırılarına bağlanmaktadır. Bölgede çok fazla göçebe aşiret olması da dalgalanmanın önemli sebeplerindedir. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 20-23; 1932'de yapılan nüfus sayımına göre 2.857.077 kişi olan Irak toplam nüfusunun 1.612.533'ü Şii olup Şiilerin %95'i Arap, % 5'i ise İran asıllıdır. Nüfusun % 1'i Hindu kökenlidir. Yitzhak Nakash, *The Shi'is of Iraq*, New Jersey 2003, p. 13.

⁶⁸¹ Müttefikler Verdun'da toplam 700.000 kayıp verdiler. Fromkin, *a.g.e.*, s. 180.

yazılmış bir bilgi notu ile kendisi ile görüşmeye geldiklerini ifade etmiştir. Cox'a göre bu filtreleme işini yapabilecek tek isim Gertrude Bell'dir.⁶⁸²

Bell, Basra'ya gelişinden bir-iki ay sonra, devletinin Arabistan politikalarını eleştirmeye başladı. İngiliz hükümetini, geniş kapsamlı bir plan yapmadan, Mezopotamya'nın Arabistan'ın bir parçası olduğu gerçeğini görmeden⁶⁸³ bölgeyi, sadece askeri yöntemlerle elde tutmaya çalışmakla itham etti. Ona göre ilk adım cahilliğe ve atalete karşı atılmalıydı. Arap meselesi İngiliz menfaatleri doğrultusunda çözülecekse, politika Hindistan'da veya Londra'da değil sorunun göbeğinde Basra'da oluşturulmalıydı. Arabistan istihbaratı ve yönetimini Kahire'ye bağlamak için Hindistan'a giden Bell, şimdi politikanın merkezine Basra'yı koyuyordu. Eleştirilerinin merkezinde hükümet⁶⁸⁴ ve Savaş Bakanı Kitchener vardı. Kitchener sevgisi İngiltere'de zirvede iken onu eleştirebilen nadir insanlardan olan Bell, Savaş Bakanını özellikle beyaz askerleri, komutanları ve doktorları hiç dönemeyecekleri şekilde Fransa ve Çanakkale'ye göndermekle eleştiriyordu. Bell'e göre, riskli savaş alanlarına sömürge askerleri sürülmeliydi.⁶⁸⁵

Bell müstakil bir Arabistan hayal etse de İngiliz ordusunun beyin takımı onunla aynı fikirde değildi. Lake⁶⁸⁶, Cowper, Money ve Offley Shaw gibi generaller Arap milliyetçiliğinin beslenmesine, Türklere karşı bir Arap isyanı çıkartılmasına ve A.T. Wilson'un⁶⁸⁷ da dediği gibi yönetimin himaye benzeri bir yapı ile bile olsa Araplara

⁶⁸² GBA.L., GB'den HB'ye 3-16 Apr 1916; GB'den FB'ye 9 Mar 1916; Basra'da rutin bir günü şöyle geçmektedir: *Sabahları genelde beş buçuk-altıda kalkıp ikamet ettiğim Genel Karargah yanında uzanan hurma bahçeleri arasında yürüyüşe çıkıyorum. Ardından çölde yarım saat kadar at bindikten sonra dönüp banyo yapıp kahvaltı da ederek sekiz buçuk gibi karargâha geçiyorum. Sadece yarım saatlik bir öğle yemeği molası verip akşam beş buçuğa kadar çalışıyoruz. Güneş batmadan önce hava biraz sıcak da olsa bir yarım saat yürüdükten sonra biraz okuyup veya biraz daha çalıştıktan sonra yeniden banyo yapıyorum ve dokuz gibi akşam yemeği yiyip yatıyorum.* Bell, *The Letters...I.*, p. 240-242; GBA.L., GB'den FB'ye 27 Apr 1916; Cox vd., *a.g.m.*, p. 19.

⁶⁸³ 1916 bahar aylarında Basra'ya gelen Lawrence Mezopotamya'nın müstakil bir birim olması ve politikanın Londra'da belirlenmesi kararlarını Bell'e kabul ettirmiştir. Lukitz, *a.g.e.*, p. 112.

⁶⁸⁴ Bell'in kıyasıya eleştirdiği Asquith Başbakanlığındaki Liberal Parti hükümeti, Churchill ve Kitchener gibi popüler bakanlarına rağmen sene sonunu göremedi. Gladstone politikalarının mirasçısı olan ve Türklere nefret eden Lloyd George, 7 Aralık 1916'da yeni hükümeti kurdu. Fromkin, *a.g.e.*, s. 121-125.

⁶⁸⁵ GBA.L., GB'den FB'ye 29 Apr 1916.

⁶⁸⁶ İngiliz Irak Seferi Kuvvetler Komutanıdır. *Birinci Dünya...*, s. 30.

⁶⁸⁷ Babası kilise vaizi, orta sınıf bir ailenin çocuğu olan Arnold Talbot Wilson, 1907'de Hindistan ordusuna katılmış ve on sekiz Hindu süvarisi ile Huzistan bölgesindeki yerel aşiretlerin saldırılarına maruz kalan petrol arama personelinin korumakla görevlendirilmişti. Muhammara'da bulunan İngiliz Konsolosluğu zekası ve yeteneği ile öne çıkan bu askeri kısa sürede fark ederek İran'a yapılacak demiryolları güzergahının belirlenmesi, haritalandırma ve Osmanlı sınırı tespit faaliyetlerinde görevlendirdi. I. Dünya Savaşı başlayınca Basra'da gönderildi ve kısa sürede Mezopotamya Sivil Komiser Vekilliğine kadar yükseldi. Osmanlı devleti vilayetlerinden İngiliz koruması altında bir Irak

devredilmesine karşıydılar. Bell'e, kadın olmasından kaynaklanan bir muhalefet de vardı. Ancak Basra'dan Bağdat'a kadar bataklıklarla dolu bir arazide ilerlemek zorunda olan İngiliz ordusu, her halükarda coğrafi bilgisi ve yerel müttefiklerin seçimi hususlarında tek otorite olan bu kadına katlanmak zorundaydı.⁶⁸⁸

A. Kut'ül Ammare Kuşatması ve Sonrası

Gertrude Bell Basra'ya gelmeden yaklaşık bir buçuk yıl önce körfeze asker çıkaran İngilizler, Medain'e kadar kolayca ilerlemişlerse de Bell'in geldiği Mart 1916'da Kut'a kısılmışlardı. İlerleme esnasında Dicle boylarında yaşayan kabileler kolayca İngilizlere boyun eğerken, Fırat boylarında yaşayan kabileler, Müntefik lideri Sadun ve Mazhar Paşalar liderliğinde İngilizleri yavaşlatmışlardı.⁶⁸⁹

Bölgede İngilizler ile ittifak kuran ilk kabile, topraklarından Basra-Bağdat demiryolu geçecek ve bu yolun güvenliğini üstlenecek olan Sünni Zafir aşireti olmuştu. Zafirler bu bağlaşıklıkla hemen ertesinde, Müntefiklerden iki Şii grubunu da ittifaka⁶⁹⁰ dâhil etmişlerdi. İttifaklar -Lawrence'ın da sık sık belirttiği gibi- dini veya politik saiklerle değil ekonomik sebeplerle gerçekleşiyordu.⁶⁹¹ Kâzım Karabekir'in anılarında da Bağdat'ın müdafaası için asker yazılan aşiret mensuplarının, Şammar Arapları ve Tebriz ve Horasan kökenli aşiret mensupları oldukları, Irak'tan sadece Acemî Paşa⁶⁹² kuvvetlerinin destek verdikleri, genel olarak Iraklıların "düşman aleyhine kıyam-ı umumi ihzarı için hissiyat-ı diniye ve vataniyeden mahrum oldukları" kaydı vardır.⁶⁹³

mandası çıkartma görevi verilse de 1920 Irak isyanından sorumlu tutularak görevinden alındı ve Muhammara petrol bölgesinde görevlendirildi. Kaveh Ehsani, *The Social History of Labor in the Iranian Oil Industry: The Built Environment and the Making of the Industrial Working Class (1908-1941)*, Leiden 2014, p. 44.

⁶⁸⁸ Wallach, *Desert...*, s. 248-249.

⁶⁸⁹ İngilizler, Kuveyt ve Muhammara Emirleri üzerinde kurdukları ekonomik ve siyasi baskı sayesinde Osmanlı Devleti'nin bölgeden adım adım çekilmesini sağlamışlardır. Osmanlılar 29 Eylül 1913 sözleşmesi ile Kuveyt şeyhi ile İngiltere arasında imzalanmış olan sözleşmeleri tanımış ve Kuveyt'in özerkliğini kabul etmiştir. Bu sözleşme ile Osmanlı Devleti, Katar ve Bahreyn üzerindeki siyasi haklarından feragat etmiş İngiltere'de anılan Emirlikleri ilhak etmeyeceğine söz vermiştir. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s.102-108; Osmanlılar Muhammara üzerindeki İran nüfuzunu 1847 tarihli Erzurum Anlaşması ile kabul etmişlerdir. Abdolvahid Soofizadeh, "I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi", *AÜDTCF Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. XXXII, S. 54, Ankara 2013, s. 188-189; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 51-52.

⁶⁹⁰ Bunlar Acemî Sadun Paşa'nın amcaoğulları Suyini ve Yusuf el Abdullah'a bağlı aşiretlerdir. *Birinci Dünya...*, s. 691.

⁶⁹¹ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 54.

⁶⁹² Süleyman Askeri Bey'in intihar etmeden önceki teklifi ile kendisine hizmetlerinden ötürü mir-i miranlık rütbesi tevcih edilmiştir. Avcı, *a.g.e.*, s. 244.

⁶⁹³ Kâzım Karabekir, *I. Dünya...*, s. 463. Türkler aşiret liderlerine nişan ve madalyalar da vererek Şuayba ve Kutü'l-Ammare muharebelerinde Araplardan yardım almaya çalışmışlardır. Acemî Sadun Paşa,

Bell, General Townshend'in bütün komuta kademesi ve askeri ile 29 Nisan 1916 günü aklıktan teslim olduğu Kutü'l-Ammare savaşının safahatını Mezopotamya raporunda vermiştir. Buna göre, Amara'yı kolayca alan İngiliz birlikleri, 1915 Temmuz'unda Ali Garbi'yi ele geçirmişlerdir. Daha önce Türkler ile irtibatlı olan Beni Lâm aşiretini ekonomik yöntemlerle kolayca kendilerine bağlayan İngilizler, 1915 Eylül'ünde Kut'u ele geçirdiler. Beni Rabia aşireti işbirliğini kabul etmezken Şammar Toka ve Zübeyid⁶⁹⁴ şeyhleri işbirliğine yanaşarak İngiliz yürüyüşünü kolaylaştırdılar.⁶⁹⁵

İngiliz birlikleri Bağdat'ın kırk kilometre güneyindeki Medain'e (Selman-ı Pak/Ctesiphon) kadar yaklaştılsa da alışıık olmadıkları yaya intikale ek olarak sıcak ve nem enerjilerini bitirdi. Şimdi Türkler merkezleri Bağdat'a yakın, İngilizler merkezleri Basra'ya uzaktı. Bağdat'ın sadece otuz kilometre güneyindeki, İngiliz ordusundaki Müslüman askerler tahrik olmasın diye Ctesiphon⁶⁹⁶ diye isimlendirilen Selman-ı Pak savaşında, Nurettin Paşa'nın komuta ettiği Türkler, Kafkas birliklerinden yardım alarak İngiliz ilerleyişini durdurdular. Selman-ı Pak savaşında General Townshend, muharip kuvvetlerinin yarısına tekabül eden 4.567 askerini kaybedince geri döndü ve çekilirken bin asker daha kaybederek savunmasını kolay bulduğu Kut'a kapandı.⁶⁹⁷

İngiliz birliklerini kovalayan Türkler, 7 Aralık 1915'de Kut'u kuşattılar. Irak, Musul ve İran kuvvetleri birleştirilerek oluşturulan⁶⁹⁸ 6. Ordu Kumandanlığı'na 22 Ekim'de atanan Von Der Goltz, muhtemel bir yenilgiyi üzerine almak istemediğinden

Musul'dan Zibar Şeyhi Osman Ağa ve oğlu Kair Ağa, Degare Şeyhi Hacı Hallal, Afk Şeyhi Hacı Mehdi (iki defa), Nasiriye'den Falih Paşazade Abdullah Bey, Sadunizade Abdullah Falih Bey, Rebia şehleri Mehmet el Emir , Kassab ve Mehmet el Yasin, Şeyh Acil Bey, Şeyh Ümran ez Zenbur, Şeyh Ali ve Şeyh Hamit el Seyyid, Şehit Mehmet Said Cubi oğlu Seyyid Ali gibi üstün hizmet gösteren şeyh ve reislerle madalya ve nişanlar tevcih edilmiştir. 1915 Haziran'ında kendisine on lira ödül verilen Mehdi el Halis devletin bu sıkıntılı zamanında bu parayı alamayacağını beyan ederek parayı iade etmiştir. Avcı, *a.g.e.*, s. 244-248; Falih Paşazade Abdullah Bey, Aceymi Sadun Paşa'nın akrabası olup Türklerden yıllık 5.000 pound tahsisat aldığı bunu 6.000'e çıkararak için pazarlık yaptığı İngiliz kayıtlarında geçmektedir. *Who's Who in Mesopotamia, General Staff, India*, Simla 1915, p. 2.

⁶⁹⁴ Yemen kökenli bu aşiret, ilk İslam fetihleri esnasında Bağdat'ın kuzeyindeki Fırat ile Dicle arasındaki bölgeye göç etmiştir. Aşiretin yarısı ziraatla meşgulken kalanları göçebedir. *Arab Tribes...*, p. 263.

⁶⁹⁵ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 66.

⁶⁹⁶ İsmet Üzen, "Türklerin Kut'ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)", *Akademik Bakış*, c. 2, S. 3, Kış 2008, s. 84; General Townshend bu isim değişikliğini kendisinin önerdiğini yazar. Kut kuşatması esnasında savaşmak istemeyen Müslüman Hindu askerlerden tetik parmaklarına ateş edenler ceza olarak asılmışlardır. Townshend, *a.g.e.*, s. 204, 383.

⁶⁹⁷ Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 61-63; Townshend 4.500 rakamını verip geceyi beklediğini ve Leç'e çekildiğini yazmıştır. Townshend, *a.g.e.*, s. 289.

⁶⁹⁸ Fromkin, *a.g.e.*, s. 192-193.

dolayı yavaş hareket ederek Kut'a elli gün sonra 12 Aralık 1915'te gelebildi.⁶⁹⁹ Nurettin Paşa bu atamaya karşı çıkınca görevden alındı ve yerine Enver Paşanın amcası Halil Paşa⁷⁰⁰ tayin edildi. Birkaç ay sonra Goltz hastalanıp ölünce, Halil Paşa 6. Ordu Komutanlığı'na atandı. Türklerin komuta kademesi devamlı değişmesine rağmen güneyden kuşatmayı yarmaya çalışan General Aylmer, Halil Paşa kuvvetlerini aşamadı.

Ordularının Kut'a çakılıp kalmasına Bell, "buradan çıkabilmemiz için ya Tanrı çok yetenekli bir komutan gönderecek ya da Ruslar önümüzü temizleyecekler" yorumunu yapmıştır. İki ihtimal de mümkün olmayınca İngilizler, Halil Paşa'yı da aşiretler gibi rüşvetle satın alabileceklerini düşündüler.

9 Nisan günü Lawrence ve Aubrey Herbert Kahire'den Basra'ya geldiler ve Bell'in deyimiyle "savaşın kudurduğu" kuzeye gittiler. Lawrence kuşatmayı kaldırması karşılığında⁷⁰¹ Halil Paşa'ya önce 1.000.000⁷⁰² ardından da 2.000.000 poundluk bir

⁶⁹⁹ Karabekir, anılarında Nurettin Paşa'nın Goltz'u protesto ederek istifasından bahsetmemektedir. Karabekir, *I. Dünya...*, s. 513; Nitekim kendisi de Halil (Kut) Paşa ile anlaşmazlığa düşerek başka bir yere naklini istemiş ve karargâhı Lice'de olan 2. Ordu'ya bağlı 2. Kafkas Kolordusu Komutanı Kurmay Albay Cafer Tayyar (Eğilmez) Paşa ile yer değiştirme yoluna başvurarak Nisan 1917'de Irak cephesinden ayrılmıştır. Ali Çiftçi, *Kâzım Karabekir'in Siyasal Hayatı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005, s. 28.

⁷⁰⁰ Bölgenin 6. Ordu (Irak) komutanı olmasına rağmen muhtemel bir yenilgiyi üzerine almak istemeyen Goltz, oldukça yavaş hareket etmekte, bir an önce Bağdat'a geçmesi konusunda sıkıştıran Enver Paşa'ya devamlı gerekli malzemelerin hala İstanbul'dan Halep'e ulaşmadığı cevabını vermekteydi. Nurettin Paşa'nın Selman-ı Pak zaferinden sonra bölgeye geçmeye ancak karar veren Goltz, 6. Ordu Erkan-ı Harbiye Reisi Kazım Karabekir refakatinde Musul'dan Samerra'ya kadar keleklerle, oradan da Bağdat'a trenle hareket etmiştir. Heyet Bağdat'a 6 Aralık 1915 günü ulaşabilmiştir. Karabekir, *I. Dünya...*, s. 494-499; Halil Paşa bölgeye geldiğinde Nurettin Paşa ayrılmadığı gibi ikisi de albay rütbesinde olmalarına rağmen Nurettin Paşa, Halil Paşa'nın emri altına girdi. Halil Paşa, Kut'u kuşatırken Nurettin Paşa güneye inerek yardım gelmesine engel olacaktı. Ancak Goltz'un ısrarı neticesinde 13 Ocak 1916'da Nurettin Paşa görevden alınarak bütün yetki Halil Paşa'ya devredildi. Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 66; Halil Paşa ve Goltz Paşa'nın Bağdat'a gelecekleri General Nixon'a bildirildiğinde buna inanmak istememiştir. Mevsim şartları nedeniyle kanallardan başka ulaşım yolu olmayan Basra-Bağdat arasında İngilizler için daha zor bir sürece girilmiştir. IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical...*, p. 54.

⁷⁰¹ GBA.L., GB'den FB'ye 17 Mar 1916; 9 Apr 1916; Lawrence annesine yazdığı 18 Mayıs 1916 tarihli mektubunda görüşmeleri şöyle anlatır: *....Albay Beach ve Aubrey Herbert ile kuşatmanın kaldırılması ve mümkünse yaralı Townshend'in bırakılması için gittik. Bizim taraftaki siperden beyaz bir bayrak sallayarak çıktık ve bir müddet süründükten sonra yüksek çayırırlarla kaplı beş yüz yardlık yolun yarısını yürüdük. Türk subaylar dışarı çıkarak bizi karşıladılar ve isteklerimizi anlattık. Kendileri meseleyi Halil Paşa'ya anlatırken bizi bayrağımızla orada oturtular ve nihayet karar verilince öğleden sonra gözlerimizi bağlayarak on mil kadar batıya doğru yürüterek kendi hatları içine aldılar. Halil Enver'in yeğenidir ve Kafkas cephesinde aşırı zayıf verdiği için itibarını yeniden kazanması için Mezopotamya'ya komutan olarak görevlendirildi. 32-33 yaşlarında, çok hevesli ve enerjik birisi ancak pek akıllı değil. Bizimle çok kibar bir Fransızca ile konuştu ve bütün kartlar onun elindeydi. Elimizdeki esir Türklerin çoğunun salıverilmesinden başka bir şey istemeden bin kadar yaralının çıkmasına izin verdi. Geceyi ordugâhında geçirdik ve bize Türk mutfağından muhteşem bir akşam yemeği ikram etti. Yemek Albay Beach için tuhaf ama Aubrey ve benim için nefisti. Ertesi sabah uzaktan Kut'u gördük ve yeniden gözlerimiz bağlı olarak geri döndük. Bizimle beraber, biri Enver'in üvey kardeşi olan iki genç Türk subayı, yaralıların taşındığı hastane gemisindeki karargâhımıza gelip oradan da Kut'a gittiler.*

rüşvet ile gelmişti ancak teklif reddedildi. Lord Kitchener ve General Lake'in uygun gördükleri rüşvet teklifini Percy Cox garnizonu teslim etmekten daha onur kırıcı bulmuştu.⁷⁰³ Rüşveti reddeden Halil Paşa İngilizleri, Cox'un tabiriyle onur kırıcı noktanın daha da altına düşürdü. Bell, bu rüşvet meselesinden hiç bahsetmediğinden⁷⁰⁴ görüşlerinin Cox gibi olduğu anlaşılabilir.

Lawrence başarısızlık karşısında “tam bir çakal” olan Seyyid Talib'in Hindistan sürgününün sonlandırılarak Basra'ya getirilmesi ve Arapların İngilizleri daha çok desteklemeleri için kullanılmasını teklif etti.⁷⁰⁵

Rüşvet, Paşa tarafından kabul edilmemiş ancak bu vesile ile görüşme imkânı bulunmuştu. Halil Paşa, General Townshend'in ve askerlerin bırakılması konusunda son derece tavizsizdi. Kayıtsız şartsız teslim olmalarını istemekle beraber konuşmaya açık ve oldukça kibardı. Esirlerle ilgili kötü düşüncelerinin olmadığını rüşvet heyetine açıkça izah etmişti.⁷⁰⁶

Bell, Kutü'l-Ammare'de ordunun başarısız olması durumunda sorumluluğun hükümet tarafından “her şeylerini fedakarca İngiltere'de bırakan” generallere yıkacağını iddia etti.⁷⁰⁷ İngiliz ordusu hakkında Bell, şöyle demektedir;

Arap ve Türk askerlerin araları o kadar kötü ki ateş hattında Halil hiçbir Arap askerine güvenmiyor... Lawrence rüşvet meselesinden bahsetmeden konuyu geçirmiştir. Garnett, a.g.e., p. 92-93; 1915'te İngilizler, Kut'ta çakılıp kalan ordunun kurtarılması ve Abadan petrolü taşıma hatlarına zarar veren Türklerin durdurulması amacı ile Batı Cephesinden bölgeye bir milyon asker sevk etmek zorunda kalmış ve bu İngiltere Hükümetine bu günkü değeri on sekiz milyar dolar olan yedi yüz elli milyon sterline mal olmuştur. Polk, a.g.e., s. 80.

⁷⁰² Asher, a.g.e., p. 144.

⁷⁰³ Küçükvatan, a.g.m., s. 77.

⁷⁰⁴ Bell'in bahis etmediği rüşvet meselesinden A. T. Wilson hatıralarında çok ayrıntılı bir şekilde bahseder. Buna göre görüşmeler Halil Paşa ve Townsend arasında başlamış olup iki taraf Enver Paşa ve General Lake ile devamlı temas halinde olmuşlardır. Townsend Londra'dan kabineden aldığı yetki ile Halil Paşa'ya kuşatmanın kaldırılması karşılığında bir milyon pound rüşvet önerdi. Wilson bu paranın komutanın şahsına mı yoksa Türk hükümetine mi önerildiğinden emin değildir. O esnada ne Irak ne de Hindistan'da böyle büyük bir nakit miktar olmadığından ABD'nin bile devreye sokulması, paranın Almanya aracılığıyla gönderilmesi düşünülmüştür. Ancak Enver Paşa Kut'ta 10.000 hayatını kaybettiğini ifade ederek parayı kabul etmemiştir. Wilson Aubrey Herbert, T.E. Lawrence ve W.H. Beach aracılığıyla yürütülen müzakerelere Cox'un baştan beri karşı olduğunu da belirtmiştir. “Anladık ki silahlarımızın konuşmadığı yerde paramız da konuşmuyor” yazmıştır. Arnold Talbot Wilson, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, Oxford 1930, p. 97-98.

⁷⁰⁵ FO 141/736/2475, *Arab Revolt*, From Captain Lawrence (Basra) to Intrusive (Cairo) , 13 Apr 1916; From Dirmilint (London) to Intrusive (Cairo), 20 Apr 1916;

⁷⁰⁶ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.23-24.

⁷⁰⁷ Bell'in tahmini çıkmış ve Kutü'l Ammare yenilgisi “hükümetten emir aldım” dediği halde General Nixon'a yıkılmıştır. GBA.L., GB'den FB'ye 17 Mar 1916; 9 Apr 1916; Townshend, Kut'u ele geçirdikten sonra itiraz ettiği halde takviyesiz ilerleme emrinin General Nixon tarafından verildiğini yazmıştır. Townshend, a.g.e., s. X; Lawrence, Mısır'a döndüğünde Mezopotamya konusunda ordu nakil vasıtaları, tıbbi servis ve Mezopotamya ordusunun zirve yönetimi konusundaki aksaklıkları eleştirdiği bir rapor yazdı. Garnett, a.g.e., p. 90-92; Savaşın sonra bu konu İngiliz parlamentosunda gündeme geldi.

*Şu anda savaşın tam ortasındayız ve düşmandan ziyade yağmur ve fırtına ile savaşıyoruz. Herkesi olduğu yere çivileyen bu yağmurda kazanırsak Türklere karşı değil; yağmura karşı bir zafer elde etmiş olacağız. Çamurdan hareket imkânsız. Şu anda Kut'ta askerlerimizin kanlarının son damlaları ile nasıl direndiklerinin farkındayım. Ancak Osmanlı ordusu içinde de hoşnutsuzluk ve çözümlenme olduğuna dair güvenilir istihbaratımız var. Zafer yakındır.*⁷⁰⁸

Bell zaferi yakın görse de zamanında Kut'tan çıkmayan Townshend -5 general, 476 subay, 12.828 er olmak üzere toplam 13.309 personelle⁷⁰⁹- 143 günlük bir kuşatmanın ardından 29 Nisan 1916 günü açlıktan⁷¹⁰ teslim oldu.⁷¹¹

Bell'e göre, Kut'un düşmesinin en önemli sebebi, 6. Ordu Kumandanlığı'na atanan Halil Paşa komutasındaki Türk askerlerinin, bellerine kadar yükselen suda "köstebekler gibi"⁷¹² siper kazabilecek kadar dayanıklı olmalarıydı. Yukarıda İngiliz ordusunu överken "Türklere karşı değil yağmur ve çamura karşı savaşıyoruz" diyen Bell, bu vesileyle Türklerin de aynı şartlarda savaştığını ikrar etmiştir.

Erken ilerleme konusunda Townshend Nixon'u, Nixon da hükümeti suçladı. Hindistan Valisi Lord Hardinge, merkezden emir almadan Bağdat'a yönelen Nixon ve tedbirsiz hareket eden Townshend'i İngiliz askerlerinin kırılmasına sebep olmakla itham etti. Andrew Syk, "Command in the Indian Expeditionary Force D: Mesopotamia 1915-16", *The Indian Army in the Two World Wars*, (Ed: Kaushik Roy), Leiden 2012, p. 65; Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 81-82;

⁷⁰⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 16 Apr 1916; 31 May 1916; 160; 163; 164, 176, (16.5.2013); Lukitz, *a.g.e.*, p. 113; Salahi R. Sonyel, "Albay T. E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı", *Belleten*, c. LI, S. 199, Nisan 1987, s.234; Kazım Karabekir'in anılarına göre Kut'ta Türk askerlerinin dikenli telleri kesmek için kullanılan makasları dahi yoktu. Karabekir, *I. Dünya...*, s. 482; Townshend çok az faydalanabildiklerini ifade etse de İngiliz uçaklarının tarihin ilk hava ikmalini yaparak on beş günde Kut'a on üç ton erzak ve silah atması Bell'i umutlandıran faktörlerdendir. Guy Warner, "Only a Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918", *Journal*, No. 48, p. 10; Townshend, ilk defa Kut'u'l Ammare kuşatmasında denenen uçakla erzak indirmenin tamamen başarısız olduğunu belirtmektedir. Çuvallar ya nehre düşmekte ya da Türklerin eline geçmektedir. İngilizlere ulaşabilen erzak bir buçuk ton kadardır. Townshend, *a.g.e.*, s. 574, 584.

⁷⁰⁹ Kemal, *a.g.m.*, s.651; Subayların 272'si İngiliz, 204'ü Hindu asıllı idi. Townshend, *a.g.e.*, s. 599.

⁷¹⁰ Aç kalan İngilizler at eti yemeye başlamışlar ancak Hindu Müslümanlar fetva verildiği halde geri döndüğümüzde "kızlarımızı kimse almaz" diyerek bunu reddetmişlerdir. Townshend, *a.g.e.*, s. 581.

⁷¹¹ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 66; Fromkin'e göre psikolojisi bozulan General Townshend, Nisan sonuna kadar yetecek gıda stoku olduğu halde paniğe kapılıp bir an önce kurtarılmak için Basra'ya Ocak ayına kadar dayanabileceğini bildirdiğinden büyük bir ordu hazırlanmadan bölük pörçük kuvvetler nehir üzerinden Kut'a gönderilmiştir. İngilizler Kut'ta 10.000, Kut'u kurtarmak için giden kuvvetlerden de 23.000 asker kaybetmişlerdir. Fromkin, *a.g.e.*, s. 194-195; İngiliz gazetelerinde esirlere fena muamele edildiğine dair haberler çıkmıştır. 21 Kasım 1918 tarihli *Morning Post* gazetesinde yayınlandığı belirtilen bu haber *Turkish Treatment of British Prisoners* başlığı ile daha sonra basılmıştır. H. H. Johnstone, *The Clean-Fighting Turk*, London 1918, p. 54-59; İstanbul'dan aldığı bir istihbaratı değerlendiren Shockburgh, Kut esirlerinin genelinin Anadolu'lu bir Türk'ten rahat şartlarda yaşadığını, esirlerin Afyonkarahisar, Yozgat, Kastamonu, İzmit, Bursa, Manisa, Kırşehir, Pozantı ve Bilecik'te tutulduklarını bildirmiştir. IOR/L/PS/11/123/2480.

⁷¹² *Türk askeri eşsiz bir savunma mevzii askeri ve bir siper savaşı ustasıdır.* Townshend, *a.g.e.*, s. 383.

Bell, Türklerin Kut'u ele geçirmesine Basralıların sevindiğini görünce, karşı propaganda⁷¹³ için eşrafı iade-i ziyaret bahanesiyle dolaşmaya başladı. Görüştüğü kişilerden bazıları, "Basra'nın en zengini ama bir o kadar da aptal olan" Basralı Ahmet Paşa ve Mekke Şerifinin Basra'daki mülklerini yöneten hadımlardı. Eşrafa, Türklerin Suriye'de Araplara nasıl eziyet ettiklerini söylese de ayrıntı vermez. Kastettiği mesele Cemal Paşa'nın Şam'da astırdığı⁷¹⁴ işbirlikçi Arap milliyetçileridir.

Lloyd George'un hükümeti devralmasının ardından, Kut başarısızlığı nedeniyle ordunun komuta kadrosunda tasfiyeye gidildi.⁷¹⁵ İmparatorluk Kurmay Başkanlığı, Londra'dan gönderdiği talimatlarda, İngiliz ordusunun Basra'ya çekilerek petrol bölgelerinin güvenliğini esas almayı tavsiye ettiği halde General Maude bu emre itiraz ederek çekilmenin İngiliz yanlısı Arapların taraf değiştirmesine sebep olacağını ve Türklerin buradan çektikleri askerlerini İran'a göndermelerinin aleyhlerine olacağını bildirdi.

Bu esnada Türk komuta kademesinde büyük hatalar yapılmaktaydı. Enver Paşa, Kut-ül Ammare başarısını güney istikametinde geliştirmek yerine Almanların isteklerine uyarak İran'ı Ruslardan temizlemek üzere, 6. Kolorduyu İran'a gönderip Irak Cephesini zayıflattı. Halil Paşa'nın bütün itirazlarına rağmen çok sayıda askerinin Hanekin taraflarındaki Rus birlikleri üzerine gönderilmesiyle Ruslar Hemedan'a kadar sürüldüler.⁷¹⁶ Bu boşluğu değerlendiren İngilizler, kuvvetlerini takviye ederek, 13 Aralık 1916'da kuzey istikametinde ilerlemeye başladılar. Bu sırada Türk 6. Ordusunun 13. Kolordusu İran'da, 7. Kolordusu Musul'da ve 18. Kolordusu Bağdat'ın güneyinde bulunmaktaydı. 12 Ocak 1917'de genel taarruza geçen İngilizler, Halil Paşa'yı püskürttüler. Türkler, 25 Şubat 1917'da Kut-ül Ammare'yi bırakarak, Bağdat'a çekildiler. İran'daki 13. Kolordunun geri çağrılarak Aziziye ve Selmanpak'ta İngilizleri durdurma çabaları yeterli olmadı. Türklerin Bağdat'ı boşaltıp geri çekilmesiyle

⁷¹³ Bağdat'tan Basra'ya kaçan birkaç mollanın, Müslüman bir devletten Hıristiyan bir idareye sığınmış olmasını da "bizim için çok iyi oldu" diyerek propaganda amaçlı kullandı. Mollalar İngilizler hakkındaki oryantallı görüşü bozmak için iyi bir fırsat olacaktı. GBA.L., GB'den HB'ye 4 May 1916.

⁷¹⁴ Cemal Paşa'nın tasarrufu hakkında; Nevzat Artuç, *Cemal Paşa*, Ankara 2008, s. 302-309.

⁷¹⁵ 28 Ağustos 1916'da görevden alınan General Lake'in yerine atanan General Maude yeni yaptığı savaş planı ile 160.000'i cepheye 50.000'i geride İngiliz ordusunu 210.000'e ikmal etti. *Birinci Dünya...*, s. 697; Fromkin, *a.g.e.*, s. 301.

⁷¹⁶ *Birinci Dünya...*, s. 293; General Townshend, doğuda meydana gelebilecek bir yenilginin ve geri çekilişin bütün Arapları, Afganları ve Müslümanları ayağa kaldıracakını düşündüğü halde bu galibiyet değerlendirilememiştir. Townshend, *a.g.e.*, s. 120; 1915'de Goltz'un emri ile İran'a gönderilen Albay Bop'un faaliyetleri Rusları endişelendirmiş ve Ruslar bölgede varlıklarını hissettirebilmek için Kirmanşah'a girmişlerdir. *Birinci Dünya...*, s. 48; Saatçi, *a.g.e.*, s. 112.

İngilizler, 11 Mart 1917'de şehre girdiler. General Maude'un başlattığı harekât ile İngiliz ordusu Bağdat'a girdiği gibi Musul'a kadar ilerleyecektir.⁷¹⁷

İngiliz istihbarat raporlarına göre, Bağdat'ın Türkler tarafından kaybedilmesinin iki ana sebebi, 13. Kolordu'nun zamansız bir şekilde İran'a kaydırılması ve Halil Paşa'nın, Nurettin Paşa'nın savaş planlarını uygulamayarak yeni bir düzen kurmaya çalışması olmuştur. Beşare hezimetine kadar durumu idare eden 18. Kolordu Komutanı Kazım Karabekir'in elinden inisiyatifin alınarak Halil Paşa'ya geçmesi, Türkler adına işleri içinden çıkılmaz bir hale düşürmüştür.⁷¹⁸

B. Bell'in, Irak Kabileleri, İbnürreşid ve İbni Suud Görevleri

Gertrude Bell, 1909 III. Ortadoğu Gezisi'nden itibaren, Arap Şeyhleri ile tanışmaya, şeyhler ve aşiretlerinin karakterlerini kaydetmeye özel bir ilgi göstermiştir. Zaten Kahire'ye davet edilmesi ve Basra'da görevlendirilmesi de şeyhlerle kurduğu özel ilişkilerin İngiliz müttefikliğine dönüşmesi amacından kaynaklanmıştır.

Bell, Irak'ta aşiret ve kabile temelli toplumsal bir düzen olduğunu çok iyi bildiğinden, planlarını şeyhler üzerine kuruyordu. Şeyhler yönetimindeki aşiretler, bir büyük şeyhin yönettiği kabileleri oluşturuyordu. Kabilelerin başında bulunan büyük şeyhler, kabile üyeleri ile Osmanlı Devleti arasında aracı durumundaydılar. Şeyhlerin vergi ve adalet konusunda yetkileri vardı.⁷¹⁹

Bell, aşiret şeyhleri ile Basra'dan temas kurmak yerine ayaklarına gitmeyi ve çadırlarına misafir olmayı tercih ederdi. Örneğin; 27 Nisan 1916 günü Basra'dan kuzeye doğru ilerleyip Zübeyir'e gitti. Fırat taşıdığı için çamura bulanmış yollardan ilerleyerek Zübeyir'de Siyasi Subay Yüzbaşı Marrs ile buluştu. Zübeyir Şeyhi İbrahim, Bell'i

⁷¹⁷ *Birinci Dünya...*, s. 361; Kemal, "a.g.m.", s. 651; İngiliz savaş bürokrasisinin Basra'da kalıp kalmamayı tartıştığı günlerde, Hindistan Bakanlığı bürokratlarından Arthur Hirtzel, 30 Ağustos 1916 tarihli memorandumu ile Hindistan'ın güvenliği için geldikleri Türk Irak'ında aşiretlerin kontrol altına alınabilmesi için bölgenin politik ve stratejik merkezi olan Bağdat'ın mutlaka işgal edilmesi gerektiğini iddia etmiş ve bu fikir kabul görmüştür. Hirtzel'e göre; Bağdat'tan yoksun olan Türkler, arasında çöl olduğundan Halep ve Musul'dan bölgeyi karıştıramayacaklardır. Hatta mümkünse Samerra da alınmalıdır. Anlaşılacağı üzere İngilizlerin planlarında 1916 Ağustos'u itibarıyla Musul'a kadar çıkmak yoktur. IOR/L/PS/18/B236; Öke'ye göre İngiltere'nin Ortadoğu politikasının esası, ekonomik ve stratejik önem taşıyan Hindistan'ı güvende tutmak üzerine kuruluydu. Öke, *Musul...*, s. 38; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 66.

⁷¹⁸ IOR/L/MIL/17/15/72/1, *Critical...*, p. 54; *Birinci Dünya...*, s. 696-698.

⁷¹⁹ Kabilelerde ekonomik ve sosyal tabanlı bir toplumsal tabakalaşma vardı. En soylu gruplar deve besleyenler iken sırası ile koyun besleyenler, çiftçiler, sığır çobanları ve bataklık bölgelerde oturanlar toplumsal sınıfları oluşturuyordu. Yüzyılın başında Irak'ın en büyük kabileleri, Orta Fırat (Hille-Divaniye) bölgesindeki Hazail, Amara'da Beni Lam ile Ebu Muhammed ve güneyde Müntefiklerdi. Çetinsaya, *a.g.e.*, p. 72-73.

ağırlamak için ısrar etti ve çadırında yemek yediler. Zübeyir kervan yolları üzerinde olduğundan şeyhten çöl dedikodularını dinledi. Şeyhin verdiği atlarla küçük bir İngiliz posta süvari birliği olan Şuayba'ya geçtiler. Subaylar refakatinde savaş alanının yakınlarına kadar girdiler. Akşam yemeğinden sonra şeyhin haremını ziyaret etti ve geceyi çadırlarında geçirip ertesi gün resimlerini çekti. Şeyh İbrahim ile yediği öğle yemeğinden sonra Zübeyir'den ayrıldı.⁷²⁰

General Townshend'in 29 Nisan'da Kut'ül Ammare'de teslim olması, İngilizlerin Bağdat'a ilerlemelerini durdurup güneyden gelecek bir tehdit çok daha tehlikeli hale gelince, Bell'e, Şammar Şeyhi İbnürreşid ile bildiği yöntemlerle temas kurma görevi verildi. Hayyil merkezli Şammar Arapları, Arabistan yarımadasında İngilizlere tabi olmamış tek güçtü. İbnürreşid görevi, önceleri ittifak kurmak üzerine temellendirilmişse de Bell bunu başaramayacak ve görev tanımı "tarafsız kalmasını sağlamaya" dönüşecektir.

Bell, Mayıs ayının ilk günlerinde Basra'ya gelen İbnürreşid'in birkaç adamı ile Türkler aleyhine ittifak mesajları gönderdi. Bu görevle ilgili babasına "Emir'i bize bağlayabilirsem benim için büyük bir zafer olacak" diye yazdı.

İbnürreşid'in ittifaka yanaşmayacağı anlaşılınca görev; Arap Yarımadasının en güçlü kabilesi ve Osmanlı Devleti'nin en sadık Arap müttefikisi olan Şammar Şeyhi İbnürreşid'in tarafsız kalmasının sağlanmasına evrildi. İlk denemelerinde başarısız oldu. Zira Şammarlar, 1916 Haziran'ında Kuveyt ile Zübeyir arasındaki Safvan bölgesine kadar sokularak İngilizleri taciz ettiler. Bell bir taraftan İbnürreşid ile uğraşırken diğer taraftan da Irak aşiretlerine zaman ayırmayı ihmal etmiyordu. 12 Haziran 1916'da, General McMunn ve General Cooper eşliğinde, konforlu bir botla, Nasıriye ve Kurna'ya kapsayan bir geziye çıktı. Nasıriye'de aşiretler hakkında malumatı olan Yüzbaşı Eadie ile gün boyunca çalıştılar. Ertesi gün komutanları, Suk eş-Şuyuh, Hammar Gölü ve Kurna'da gezdirdi.⁷²¹

⁷²⁰ Şeyh İbrahim, İngilizlere düzenli istihbarat veren bir müttefiktir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.49; Şeyh İbrahim, İngilizlere tabi olan ilk şeyhtir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 14; GBA.L., GB'den FB'ye 27 Apr 1916.

⁷²¹ GBA.L., GB'den HB'ye 8-14 May 1916; 12 Jun 1916; İngilizler, İbnürreşid ve İbnisuud ile Osmanlı aleyhine ittifak çabasındaiken Almanlar da aynı Bell gibi 1868 doğumlu Çek asıllı Arap uzmanı Alois Musil ile benzer bir çaba içindeydiler. Aynı tarihlerde Hayyil ve Riyad'a giden Musil de görevini başaramadı. M. Lütfullah Karaman, "Alois Musil", *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, (Ed: Mim Kemal Öke), İstanbul 1995, s. 36-37; Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.32.

İbnürreşid, müzakerelerde tavrının ne olacağını soran İngilizlere, -dobra dobra- “Türkler şayet Zübeyir’e yaklaşırlarsa onlara katılacağını ancak Türkler bunu başaramazlarsa İngilizlere saldırmayacağını” söyledi. Türklerle müttefik olduğundan, bundan sonra İngilizlerle yazışmasının yakışsız olacağını da ifade etti.

İşbirliğine yanaşmayan Şammar şeyhine, adamlarını Erkamiye gerisine çektiği takdirde, kervanlarının pazarlara girmesine müsaade edileceği söylendi. İbnürreşid geri çekilmediği gibi 28 Haziran’da Kamşiye’ye sokulunca üzerine gönderilen on iki süvari birliğine adamlarının yarısını kaybetti ve güneye çekildi.⁷²²

Bell, İbnürreşid’i tarafsızlaştıramadığını şöyle itiraf etmiştir;

*İbnürreşid’i kendimize bağlamayı başaramadık. Bunun için defalarca girişimlerde bulunsak da bizi dinlemedi. Henüz bizim için tehlike değilse de neticede düşmanımız... Bize saldıracak kadar güçlü değil ama Arap çöllerinde savaşmak istemeyiz. İnanılmaz derecede cahil ve güvenilmez. Şammarların onu başından atıp kendilerine yeni bir Emir bulacaklarını umut ederim. Bu imkânsız değil. Çünkü Emirlerinin ne kadar aptal ve zayıf olduğunu biliyorlar... Savaş bittikten sonra bu işle daha çok uğraşacağız.*⁷²³

İngilizlerin Araplarla tek temas noktası Bell olmayıp İbni Suud’u kontrol altına almaya çalışırken 1915’te vurulan Yüzbaşı Shakespeare, Şerif Hüseyin’i isyan etmeye teşvik eden Lawrence gibi çok farklı kanallarla ittifak denemeleri yapılmaktaydı. Bell, İbnürreşit ile Osmanlı Devleti aleyhine bir antlaşma yapamadı ancak Karkamış’ta aşağıladığı Lawrence, Şerif Hüseyin’i ikna etmeyi başardı. Babası Hugh Bell, “Şerif Hüseyin’i isyana sen mi ikna ettin” diye sorunca dürüstçe “hayır” dese de; Lawrence’tan bahsetmeyerek “kendisi ayaklandı” yazdı. Ayrıca “bu isyan benim Hindistan’a gitmemi gerektiren projeyle kısmen ilgili” diyerek üstü kapalı Kahire-Bombay rekabetini ima etti. Şerif Hüseyin’in isyanı Hindistan tezlerine bir darbeydi. Şerif’i isyan ettirerek Türklerin bir gözünü kör ettiklerini ve öbür gözünün de ellerinde olacağı günlerin yaklaştığını da ilave etmiştir.⁷²⁴ Türklerin bir gözü Şerif Hüseyin

⁷²²Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.7,40.

⁷²³ Bell, *The Letters...I*, p. 246-247; GBA.L., GB’den FM’ye 15 Jul 1916.

⁷²⁴ IOR/L/PS/18/B251, 12 Jan 1921; “Sözlerimize belgelerden daha çok inanan Arapları bağımsızlık vaadi ile kandırdık” diyen Lawrence, “Arapların yüksek ideallerini durmadan sömürmüş ve onların özgürlük aşklarından İngiltere’nin zafer kazanmasına yardımcı olacak bir araç gibi yararlanmışım” diyerek Şerif Hüseyin isyanına bakışını özetlemiştir. T. E. Lawrence, *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, (Çev: Bilal Çölgeçen), Ankara 2015, s. 32, 302-303, 623; NCL. TRL.GBA.L GB’den HB’ye 29 Jul 1916.

olduğuna göre diğeri de İbnürreşid ve henüz ittifak etmemiş olan Irak aşiretleri olmalıdır.

Kahire Arap Bürosu, isyanın, Mezopotamya başta olmak üzere bütün Arabistan'a yayılmasını bekliyordu.⁷²⁵ Bu beklentinin altında, Bell'in ısrarla Mezopotamya'nın Arabistan'ın ayrılmaz bir parçası olduğu tezinin de etkisi olmalıdır.

Bell'in bütün Arap kabilelerinin Osmanlı aleyhine İngiliz müttefiki olmasını sağlama çabası hiç tükenmedi. İbnürreşid antlaşmaya yanaşmasa da Bell'in devamlı temas halinde olduğu Şamiye bölgesi İngiliz müttefikleri Zafir, Eslem ve Zeyyad aşiretlerinin baskısı sonuç getirdi. İbnürreşid, ağustos başlarında, Zübeyir bölgesinden çekilerek Hayyil'e kaçtı.⁷²⁶

İbnürreşid'in Hayyil'e çekilmesini fırsat bilen Bell, Eylül ayı gelip hava kısmen serinlediğinde *Greenwood* da denilen *Anglo Persian Oil*⁷²⁷ Şirketinin Muhammara petrol kuyuları bölgesine gitmeye karar verdi.  gün planlanan gezide petrol sahalarını gezdi ve Muhammara Şeyhini ziyaret etti. Bell, 1914'te Arabistan gezisi dönüşünde Muhammara Şeyhinin, Avrupa'dan getirttiği balmumu danszlerle nasıl eğlenceli vakit geçirdiğini ballandıra ballandıra anlatıp hikâyeyi paha biçilmez bulurken, artık stratejik bir müttefikleri olan Şeyhin fantezilerini umursamıyordu.

Kasım ayında kabileler konusunda yaptığı çalışmaların meyvelerini almaya başladı. Bedevilerden bir talep geldiği zaman, istek doğrudan Bell'e aktarılmaya başlandı. Şeyhler ya da kabileler hakkında olumlu veya olumsuz referanslar hep Bell'den çıkıyordu. Görevini "oğunlukla sersemlemiş zalim Şeyhler ile yetkililer arasında bir tampon" olarak ifade ediyordu.

⁷²⁵ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.164; Eski memurların başında olduğu Türk taraftarları, Türkler savaşta iken Şerif'in isyan etmesini "bel altına vurmak" Şeklinde izah ederken, İngiliz eğilimliler, isyanın Irak'a da yayılmasını bekliyorlardı. İçinde Panarabistlerin de bulunduğu bazı Sünniler isyanı olumlu karşılarken Şerif'in halifeliğini ilan etmesini bekliyorlardı. 30 Nisan 1917 tarih ve 49 numaralı rapora göre İngilizler, Hıristiyan bir devlet olarak "yeni bir Halifelik tesis etmelerinin" pek de uygun durmadığının farkında olmakla beraber menfaatleri gereği 30 Ağustos 1915 tarihli Mekke Emir'ine verdikleri szn ardında durmaktadırlar. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.191.

⁷²⁶ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p. 173; İbnürreşid'in merkezi Hayyil'e çekilmesi İngilizleri tatmin etmedi. Kuveyt'ten gönderilen petrol, pamuk bez, tütün, kahve taşıyan kervanlar aracılığı ile Hayyil'de olan biteni takip etmeyi bırakmadılar. 24 Temmuz 1917 itibariyle raporlar, İbnürreşid'in İbn Suud ile barışma çabası içinde olduğu yndedir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.315.

⁷²⁷ İnan'da ilk petrollerini 1908'de bulan İngilizler, 1909 yılında Anglo-Persian Oil Company'yi kurdular. II. Dünya Savaşından sonra özellikle Avrupa lkelerinde faaliyet göstermeye başlayan Şirketin ismi 1954 yılında British Petroleum (BP) olarak değiştirildi. Levent Baştürk vd., *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, XXVIII, Ankara 2013, s. 205.

İstihbarat yönetiminin tepesinde olmasına rağmen bireysel veri toplama faaliyetinden vazgeçmedi. Kasım ortalarında yine bu iş için Kurna'ya gitti. Basra dışında beş gün geçirdiği bu seyahatinde, Kurna şeyhleri ile görüşüp “kabile tarihlerine kadar” derin araştırmalar yaptı.⁷²⁸

Basra'ya döndüğünde, hiç ara vermeden, 14. yy. da Mekke'den gelerek Basra'ya yerleşen ve Irak'ın aristokrat ailelerinden biri haline gelen Sadun topraklarında -Şatt'ül Arab/Kurna'da-⁷²⁹ bulunan Hindu işçilerin⁷³⁰ çalıştığı demiryolu inşaatlarında teftişe çıktı. General Brooking ile Orta Arabistan'ın önemli bir panayır yeri olan ve geçen yaz İbnürreşid'in basmaya geldiği Kamşiye'ye geçti. Küçük bir kanalla sulanan bu “pis kasaba” Cebel-i Şammar'dan gelen kervanları ağırlıyordu. Dostum dediği Kamşiye şeyhinin aşırı ısrarı ile çadırına misafir oldu. Hayyil'den dönerken adını çok duyduğu ancak tanışmadığı Bedevi şeyhlerinden Zafir şeyhi Hamud da Kamşiye Şeyhinin misafiri olduğundan onunla da tanıştı.⁷³¹

Osmanlı müttefiki Sadun ailesinin yaşadığı Müntefik topraklarına yapılan bu ziyarette bazılarını kandırmayı başardı ve Acemî'nin destekçilerinden Seyyid Hadi İngiliz tarafına geçmek için temas kurdu. Ancak Türk müttefiki olan Acemî Sadun Paşa tehlikesi hala devam etmekteydi.⁷³²

⁷²⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 2 Sep 1916; GB'den HB'ye 16 Nov 1916.

⁷²⁹ Bu bölge Müntefik kabilesi topraklarıydı. Aile üyelerinden İngilizler ile işbirliği yapanlar olmuşsa da liderleri Acemî Sadun hiçbir zaman Türklere muhalif bir hareketin içinde olmamıştır. Müntefik kabilesi sayıları elli bini bulan nüfusu ile yaklaşık yetmiş şubedir ve İngilizler bu şubelerden sadece altısını müttefikliğe ikna edebilmişlerdir. Bölgeye yüzyıllar önce Hicaz'dan gelen Sadun ailesi, Osmanlılar ile kurdukları olumlu diyalog sayesinde mülklerini artırmışlar, ailenin lideri Sadun Paşa'dan yetki, oğulları Tahir, Acemî, Hamud ve Suud'a geçmiştir. Sadun Paşa, Türklere mutî olduğu halde Basra Nakib'inin oğlu Seyyid Talib'in içinde olduğu bir komplo neticesinde tutuklanmış ve Halep hapisanesinde hayatını kaybetmiştir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.1-7; Seyyid Talib, Acemî ailesi, İbnürreşid, İbn Suud ve bölgedeki ikinci dereceden şeyhlerin de müdahil olduğu bitip tükenmek bilmeyen ve durmadan değişen ittifaklar ve savaşlar hakkında çok ayrıntılı bu rapor bizzat Gertrude Bell tarafından kaleme alınmış ve 28 Şubat 1917 tarihli, 43 numaralı Arap Bürosu raporu olarak yayınlanmıştır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.87-95; Bell'e göre Acemî Sadun, babası Türkler tarafından atıldığı Halep hapisanesinde öldüğü halde babasını tuzağa düşüren Seyyid Talib nefreti yüzünden Türkler ile müttefik olmuştur. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 12; Kuveyt Emiri Mübarek el Sabah, Acemî Paşa ve İbni Suud'un karıştığı bu mücadeleler, Osmanlı belgelerine de yansımıştır. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 329.

⁷³⁰ Basra bölgesinde zaten tarım işçisi yeterli değilken, İngilizler savaş şartlarında ihtiyaçları olan ağır işler için yüksek ücretlerle dahi işçi bulamıyorlardı. Bu maksatla “İş Organizasyonu” adı verilen bir kurum tesis edilmiştir. Önce sivil idare emri altında çalışan bu kurum 1916'da askeri makamlara devredilmiştir. Ancak şeyhlerinin müsaadesi ile çalışabilen Arapların sayısı yeterli gelmeyince İngilizler işçi açığını Hindistan'dan karşılamışlardır. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 44.

⁷³¹ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Nov 1916.

⁷³² Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.7.

Kasım 1916 sonlarında Nasiriye şeyhleri ile görüşüp 27 Kasım günü İbni Suud ve Kuveyt Şeyhlerinin katıldığı “Arap Durbar’ı⁷³³” dediği Kuveyt Konferansı’na katılmak üzere Basra’ya döndü. Percy Cox, konferansta İbni Suud’u ağırlama görevini Bell’e verdi.

Bell, İbni Suud ile “olağanüstü” bir gün geçirdi. İki metreye yakın boyuyla çok ağırbaşlı ve soğukkanlı bulduğu Emir’i, tren ve arabalara bindirip, uçakları, tahrip gücü yüksek silahları, uçaksavarları, hastaneleri ve askeri tesisleri gösterdi. Emir’in merak dolu olduğu halde hiç şaşırması ve sayısız soru sorup zekice yorumlar yapması, Bell’e “büyük bir adam” yorumunu yaptırdı. Bell’e göre bu gösteri, İbni Suud’a barışın silah zoruyla nasıl geleceğini anlatmak için bir fırsattı ve işbirliği yapmasını ummaktaydı. İbni Suud ile işbirliği yapamama ihtimalini “medenileştirme projemizin çökmesi” olarak tanımlayarak, “onları asla yalnız bırakamayız, dünya bir şekilde ilerliyor, Arabistan bile” diyerek bu toplantının stratejik önemini vurguladı.⁷³⁴

Basra’da Bell’in memnun ettiği İbni Suud’a, ziyareti sonunda üç bin tüfek, dört makineli tüfek verilip ayda beş bin pound ödeme sözü verilerek, İngilizler lehine isyan eden Şerif Hüseyin’e ve Şii şehirleri Necef ve Kerbela’ya saldırmama garantisi alındı. Son olarak İbni Suud’a Kuveyt Emiri, Muhammara Şeyhi ve Hasa Şeyhleri huzurunda K.C.I.E, *Knight Commander of the Order of the India Empire* nişanı takdim edildi.⁷³⁵

İbni Suud’un katıldığı bu konferans hakkında Arap Bülteninde çıkan rapor Gertrude Bell imzası ile yayınlandı. 12 Ocak 1917 tarihli bu rapora göre, İbni Suud konuşmasında; “İngiltere’nin Arapları birleştirici rol oynadığına” değinmişti. Bell, raporun devamında İbnürreşid ile İbn Suud hanedanlarını karşılaştırdı. Reşidileri “eski çağlara ait savaşçılar” olarak nitelerken İbni Suud hakkında “çölde yaşayan bir şeyh olmasına rağmen hızla *devlet adamına dönüşüyor*” şeklinde övgü dolu cümleler kurdu.⁷³⁶ İbni Suud Bell’in de gayretiyle İngilizlerin bölge politikalarında başlıca işbirlikçilerinden biri haline geliyordu.

⁷³³ Britonik Hindistan kültürüne ait bir öge olan durbar, İngiliz krallarının tahta çıkmaları veya Hindistan Genel Valilerinin göreve başlamaları şerefine tertip edilen, önde gelen yerel ve İngiliz politik önderlerin toplandıkları seramonik törenlerdir. Julie F. Codell, *Cultural Identities and the Aesthetics of Britishness*, (Ed: Dana Arnold), Manchester 2004, p. 134.

⁷³⁴ GBA.L., GB’den HB’ye 25 Nov 1916; 1 Dec 1916.

⁷³⁵ IOR/L/PS/18/B 251, *12 Jan 1917, İbni Suud*; Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 55; Lukitz, *a.g.e.*, p. 115; Wallach, *Desert...*, a.g.e. s. 282.

⁷³⁶ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.15; İbni Suud’un Arapların arasını bozmakla itham ettiği Osmanlı Devleti, Türk kimliği taşımakla beraber Türklük İslam kimliği altında törpülenmiş, hukuk ve bilim dilinde Arapça kullanılması nedeniyle Araplar eşitler arasında birinci (*primus inter pares*)

Bu ittifak toplantısının akabinde İbni Suud, İngilizlerin isteği ile Müntefik lideri Acemî Sadun Paşa'ya işbirliği yapması için aracılık teklif etti. Sadun Paşa bu teklife cevaben; “Benim Şerefli Kardeşim” şeklinde başladığı mektubunda, bir Arap olarak cihat için Türklere söz verdiğini, Allah için verilmiş bu söze vefanın en büyük şeref olduğunu, Türk hükümeti saf İslam'ı savunduğu için bu vefanın Allah'ın ve Arapların hoşuna gideceğini” yazdı. Bu cevaptan hiç hoşlanmayan İngilizler, bir daha Sadun Paşa'ya ittifak teklif etmediler.⁷³⁷

Arab Bulletin'e göre Şerif Hüseyin, Kuveyt Konferansı'na bir kutlama mesajı gönderdi. Muhammara ve Kuveyt Şeyhleri, Hüseyin'e cevaben; “Ey Efendimiz; toplantımızın amacı, Arap milletini ve İslam'ı, sizin mübarek makamınıza ve İngiltere Hükümetine sadakat içerisinde yükseltmektir” yazdılar.⁷³⁸ Percy Cox ve Bell'in organize ettiği Kuveyt Konferansı, imzasız ancak üslubundan Bell'in kaleme aldığı anlaşılan istihbarat raporunda “Arap birliği hayalinin” önemli bir aşamasıydı.⁷³⁹

Bell, 1917 noelini evden uzakta geçireceği dördüncü yılbaşı tatili olduğunu yazsa da işlerinden geri durmayarak Amara şeyhlerine yöneldi. Vergi Şubesi Vekili Philby'nin filikası ile çıktığı Kurna, Kalat'ül Salih ve Amara gezisi on gün sürdü. Üzeyir Peygamber Türbesi'ni ziyaret edip Kalat'ül Salih şeyhine misafir oldu. Amara'da yerel şeyhler ile bölgenin bugününü ve gelecekteki durumunu tartıştı. Şeyhleri dinleyip kabileler ve akrabalıkları üzerine notlar aldı. Amara'yı “konforlu evleri, büyük İngiliz kampı, harika hastanesi olan bir kasaba” olarak tanımladı.

1916 Mart'ında Basra “sakin bir yer” iken 1917 Ocak'ında, göçmenlerle dolu bir şehir haline gelmişti. Eskiden at bindiği hurma bahçeleri şimdi çadırlarla doluydu ve herkes savaştan bıkkındı. “Savaş bitince ne yapacağız?” sorusuna “ hepimiz dövülmüş gibi olacağız ama burayı terk, Asya'yı terk etmek demektir” şeklinde cevap veriyordu.

Bell'in İngiltere'nin Asya'daki varlığını Afganistan, Irak ve Arabistan'a bağlaması yeni edindiği bir vizyon değildir. 1905 II. Ortadoğu gezisinde Şam'da

konuma yükselmiştir. Bu anlayış 19. yüzyıla kadar Araplara bir çeşit özerklik vermiş, devlet otoritesi Şam, Kudüs, Beyrut, Bağdat, Basra, Cidde ve Medine şehirlerinin merkezleri ile sınırlı kalmıştır. Kurşun, “21...”, s. 161-164.

⁷³⁷ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 56-57.

⁷³⁸ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p. 49.

⁷³⁹ IOR/L/PS/18/B 251, 12 Jan 1917, *İbni Suud*.

gezerken “İngilizler Kabil kapılarında olmazsa Şam sokaklarında rahat gezemezler” cümlelerini kurabilecek kadar emperyal düşünüyordu.⁷⁴⁰

1916 yazında geçirdiği sarılık bünyesini zayıflatmıştı ve 1917 Ocak’ında bir beyin rahatsızlığı geçirdi. Durumunu “savaş hayati organlar üzerinde çok yıpratıcı” diye özetliyordu. Çalışma hırsı hastalığına üstün geldi ve iyileşmeden çalışmaya başladı. 2 Şubat günü Fırat’ın kuzey kesimlerinden gelen kabile şeyhlerini Basra’da misafir etti. Fırat Şeyhleri Bell’e göre “birçoğu gıyaben tanıdığı ve şimdiye kadar kullandığı haydutlardı.”

On beş yıldır Osmanlılara isyan durumundaydılar ve on sekiz aydır da İngiliz kontrolü altında olduklarından “aşı tutmuştu.” Bu eşkıyaların itaat altına alınmasını, “hırsızlığın, adam öldürmenin, ırza tasallutun her fırsatta işlendiği bu topraklarda yeni doğan bir yönetimin ayak sesleri” olarak görüyordu. Kabileler hakkında dosyalar oluşturmayı yeterli görmüyordu. Ancak bir kanun düzeni kurulduğunda bu ayrıntılar değerli hale gelecekti.⁷⁴¹

Aşiret sosyolojisine hakim olan Bell, aşiret mensuplarının devlete değil şeyhlerine itaat etmelerinin, uzun vadede İngiliz otoritesine zarar vereceği hususunda yetkilileri uyardığı Arap Bülteni raporunda üslerine şöyle seslendi;

*Şu ana kadar hiç bir sorunumuz olmadı ve bu şeyhler (Muhammara ve Kuveyt) avucumuzun içinde gibiler. Ancak bu toprakları resmen sınırlarımız içine kattığımızı ilan ettiğimiz gün, tepkiyle karşılaşabiliriz. Bu da ancak kabile mensuplarının, şeyhlerinin otoritelerini değil; Büyük Britanya’nın otoritesini kabul etmesi ile olacaktır. Muhammara şeyhi, Kuveyt şeyhi ve Britanya arasında şu anda ilişkilerin çok sıcak olması, ileride yeni sıkıntıların çıkmasını engelleyemeyebilir.*⁷⁴²

Şubat ayı ortalarında “bir Arap’tan farkı olmayan” Lawley ile yeniden Zübeyir’e gitti. Şeyhin ricası ile yeni açılan okulda sadece üç aydır okuduğu halde İngilizce konuşabilen küçük oğlu ile sohbet etti. Şeyhlerle yaptığı bu görüşmelerde elde ettiği malumat ve kabileler hakkında topladığı veriler basılmaya hazır hale gelmişti. Bell’e

⁷⁴⁰ Bell, *The Letters...I.*, p. 253-254; GB’den FB’ye 3 Mar 1905; 26 Jan 1917; 21 Dec 1916; GBA.L., GB’den HB’ye 1 Jan 1917.

⁷⁴¹ Bell, *The Letters...I.*, p. 255-256; GBA.L., GB’den HB’ye 2 Feb 1917.

⁷⁴² Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I.*, p.335.

göre bu rapor –bir tarih kitabı olmasa da- ileride tarih yazanlar için çok değerli bir kaynak olacaktır.⁷⁴³

12 Mart 1917 tarihli ve 44 numaralı Arab Bulletin aşiretler raporu, bahsedilen kitabın bir özetidir. Raporda aşiretler, Türk karşıtları ve Türk dostları olarak tasnif edilmiştir. Buna göre; Fahad bin Hazzal⁷⁴⁴ (Amara [Anaze]), Acemî Sadun ve İbnürreşid dostu iken, Suud Sübhan (Zafir ve Muteir), Nuri Şalan⁷⁴⁵ (Ruvalla Federasyonu [Anaze], Huveydî [Avda Ebu Tayyi⁷⁴⁶ yönetiminde]) ve İbni Suud İngilizlerle işbirliği halindeydiler.

Raporda aşiretler Türklere düşman ve dost olarak ayrılrsa da kendi aralarında kesin müttefik değillerdi Suud Sübhan, İbnürreşid’e, Nuri Şalan, Fahad Hazzal’a; İbn Suud, İbnürreşid’e; Acemî Sadun, Suud Sübhan’a düşmandı.⁷⁴⁷

1916 Ağustos’unda İbnürreşid’in Hayyil’e çekilmesi, Bell’i Irak aşiretlerine yoğunlaşma konusunda rahatlattı ise de Şammar aşiretini gündeminden çıkartmadı. Savaştan sonra dahi Arap Bulletin’de Şammarlar hakkında G.L.B. imzalı raporlar yayınlanması hala görevinin devam ettiğini göstermektedir. Rapora göre; savaş sonuna kadar Hayyil’de bekleyen İbnürreşid, Osmanlı kuvvetlerinin Musul’a çekilmesiyle Türklerle teması⁷⁴⁸ kaybetti. Çölde yapayalnız kalınca, 1918 Kasım’ında Şerif Hüseyin ile anlaşma çabasına girdi. Mekke’ye gönderdiği elli develik resmi heyetle, Şerif

⁷⁴³ Bell, *The Letters...I.*, p. 256-257; GBA.L., GB’den HB’ye 16 Feb 1917.

⁷⁴⁴ Türklerden ayda 90 pound tahsisat alırken, 100 pound karşılığı taraf değiştirip İngilizlere katılmıştır. Oğluna da ayda 50 pound ödenmiştir. IOR/L/PS/11/123/2046.

⁷⁴⁵ Arap isyanının başında Avda Ebu Tayyi ve Lawrence refakatinde isyana katıldıktan sonra evi, isyana destek vermek için söz vermeye gelen Arapların itaatlerinin kabul edildiği bir merkez oldu. Lawrence, *a.g.e.*, s. 298-299.

⁷⁴⁶ Bell’in 1913-1914 Arabistan gezisinde temas kurduğu bu şeyh, Faysal’a elini öptürecek kadar saygın bir bedevi lideridir. Lawrence ile tanışıp yemek yiyeceklerinde, Lawrence’dan izin alarak çıkardığı takma dişlerini kırmıştır. Bunun sebebini soran Lawrence’a “bunları bana Cemal Paşa vermişti, neredeyse efendimin ekmeğini Türk dişleriyle yiyecektim” cevabını vermiştir. Bu yemekten sonra tek tük dişleri ile yarı aç yarı tok gezen Ebu Tayyi sayesinde Akabe ele geçirilince, Mısır’dan gönderilen bir dişçi ile “müttefik seti” yaptırılmıştır. Lawrence, Türklere karşı giriştiği bu mücadelelerde Çanakkale’de Enver Paşa’nın Faysal’a hediye ettiği, Faysal’ın da kendisine hediye ettiği Lee-Enfield marka ganimet tüfek ile savaşmıştır. Lawrence, *a.g.e.*, s. 241, 687.

⁷⁴⁷ Ekim 1917 itibarıyla Acemî Sadun’un Fırat boylarındaki faaliyetleri devam ettiğinden İngilizler bu durumdan fazlası ile rahatsızdı. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.118, 411.

⁷⁴⁸ İbnürreşid’in, Hayyil’de bulunan Türk garnizonuna, artık kendileri için bir şey yapamayacağını söylemesi üzerine Türklerin Hayyil’i terk ettiği 3 Mart 1917’de rapor edilmiştir. FO 141/736/2475, *Arab Revolt*, from Arbur, Cairo to Dirmilint, London, 3 Mar 1917; Buna rağmen Türklerle irtibatının kaybolmadığı anlaşılmaktadır. Mekke Şerifine yazdığı mektupta düşmanlığını deklare eden İbnürreşid, saldırı sinyali verince, Faysal, İngilizlerden, İbnürreşid’e kuzeyden saldırması için Nuri Şalan’a baskı yapmalarını istedi. Faysal, Türklerin İbnürreşid’e yardım için 300 develik bir kervan gönderdiklerini, yenisini de hazırladıklarını bildirmiştir. FO 141/736/2475, *Arab Revolt*, From Wingate, Cairo to Basra, Dirmilint, London, 20 Mar 1917.

Hüseyin'e sekiz at hediye edip bir de itaat mektubu sundu. Şerif Hüseyin, İbnürreşid'in tabiiyetini onayladı.⁷⁴⁹

1920 başlarında, Hindistan'ın gözdesi İbni Suud'a bağlı paramiliter İhvan⁷⁵⁰ birlikleri, yeniden İbnürreşid'i hedef almaya başladılar. Bell, şimdiye kadar muhalif olduğu Şammarlara, -İngiliz politikasına aykırı olarak- daha yumuşak bir politika izlenmesini tavsiye ediyordu. Zira Şammarların Şerif Hüseyin ve Faysal ile iyi geçinme temayülü, bölgenin en önemli otağı El Cevf'i ele geçirmeleri Bell nezdinde kredilerini artırmıştı.

Reşidilerin Şerif Hüseyin'e tabi olmaları üzerine İbni Suud; kendisi aleyhinde, Şerif Hüseyin, Reşidiler ve Irak yönetiminin Vahhabi karşıtı Sünni bir ittifak kurmakta oldukları zannına kapıldı. 2 Kasım 1921'de Hayyil'e saldırarak İbnürreşid hanedanını ortadan kaldırdı. Türklerle teması kaybeden sadık Osmanlı müttefiki İbnürreşid hanedanı, İstanbul'dan yardım alamadı ve yok edildi.

Hayyil'i ele geçiren İbni Suud, 19 Kasım 1921 günü durumdan İngilizleri haberdar edip Hayyil halkının kendisine tabi olduğunu, hepsini affettiğinden korkulacak bir durum olmadığını bildirdi. Yakalanarak Riyad'a götürülen Hayyil Emiri, Haziran 1922'de öldürüldü.⁷⁵¹

C. Nefes Komplosu ve Şiilerin İngilizlerle Anlaşmalarında Bell'in Rolü

Bell, Arap tarihine olan ilgisi nedeniyle Halife Ali ve Şam Valisi Muaviye arasında meydana gelen çatışmalar, Siffin savaşı ve Kerbela olayı gibi İslam dünyasını ikiye bölen tarihi gelişmelere hâkimdi. Bu gelişmelerin neticesi olarak Basra'nın büyük kısmının Şii olduğunu belirttikten sonra, hali hazırda Şiiliğin yayılmaya⁷⁵² devam

⁷⁴⁹ Tabiiyetini Şerif Hüseyin'e kabul ettiren İbnürreşid, çekilmek zorunda kaldığı Tayma, El-Huveyt ve El Hayit köylerinin geri verilmesini, kendisinden başka hiç bir Şammar'ın muhatap kabul edilmemesini ve Irak Meşhed'den mal alabilmesine izin verilmesini istedi. Hüseyin bu istekleri hiç hoş karşılamadı. Meşhed pazarlarına girmesi İngilizlerin hoşuna gitmeyeceğinden, İbnürreşid'e Kızıldeniz kıyısındaki Yenbu'yu tavsiye etti. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p.11.

⁷⁵⁰ Madawi al-Rasheed, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge 2010, p. 56; İhvan; Fromkin'e göre İngilizlerin bile gücünü tam kavrayamadıkları 1912'de ortaya çıkan bir savaş kardeşliğidir. Fromkin, *a.g.e.*, s. 323; Bell sık sık Irak sınırlarını taciz eden bu birlikleri "fanatik Müslüman Protestanlar" şeklinde tarif etmektedir. GBA.L., GB'den FB'ye 23 May 1920.

⁷⁵¹ IOR/R/15/1/529, *Kuwait Political Intelligence*; IOR/R/15/1/559, *File 61/6 Vol. V. (D 39) Bin Saud, Nejd Affairs*, p. 8; Öldürülmemek için kadın kılığında kaçmaya çalışan Emir, Necit Emiri'nin adamları tarafından öldürüldü. IOR/R/15/1/559, *File 61/6 Vol. V. (D 39) Bin Saud, Nejd Affairs*, p. 131-132, 146-147.

⁷⁵² Şiilik, Bağdat ve Samerra'da, 1890'lı yıllardan beridir, İran ve Hindistan'dan gelen bağışlarla, Mirza Hasan-ı Şirazi isimli Şii müçtehid eliyle hızla yayılmaktaydı. Devrin Bağdat Valisi, bu yayılmayı ancak

ettiğini tespit etti. Yakın zamanlarda Şiileşen aşiretlere örnek olarak Zübeyidlerin ve Müntefiklerin Şii fraksiyonlarını örnek veriyordu.

Halife Ali ve ahfadının defnedildikleri Irak'ın kutsal Şii kentlerini Necef, Kerbela, Kazımeyn ve Samerra⁷⁵³ olarak verdikten sonra bu kentlerin dışarıdan gelen ve Şii olmayan hiçbir güç tarafından kontrol edilemeyecekleri kadar muhalif bir yapıya sahip olduklarını tespit etmişti.

Halkın kolay yönlendirilmesini “yaşayan imamları” dediği müçtehitlere⁷⁵⁴ bağlıyordu. Bell'e göre müçtehitler; Kuran'ı imamlara⁷⁵⁵ göre yorumlayan, gerektiği zaman verdiği fetvalarla politik emirleri bile geçersiz kılabilecek kadar muktedir kişilerdi.

Türklerin Kut'ül Ammare zaferinin etkisiyle Basra Şii müçtehitleri cihat fetvası doğrultusunda hareket ediyorlardı. Bell'in muhbiri, Bağdatlı bir şair ve yazar olan El

devlet eliyle, Sünni inancını telkin edecek bir medrese kurulmasıyla engelleyebileceğini düşünmüştür. Yücel Gelişli, “On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge”, *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 25, S. 2, 2005, s. 94; Irak'ı dört yüzyıl yöneten Osmanlılar, modern Irak kimliğine İslam-Arap etkisinden sonra ikinci derecede en önemli etkiyi yapmışlardır. 1514'te başlayan Şiiilerle çekişmeli dönem, Osmanlıların bölgeyi şehirli Sünnilere dayanarak yönetme politikasına itmiştir. Sünniler, Osmanlılar ile bağlarını kuvvetlendirdikçe, Irak Şiiileri de İran'a yaklaşmışlar ve bu yakınlık Necef ve Kerbela kentlerinde zirveye çıkmıştır. Osmanlı yönetiminde şehirli Şiiiler bir taraftan İran yönetimine destek verirlerken diğer taraftan da devlet otoritesini özde tanımadıklarından İran Zerdüştcü geleneğinin öngördüğü biçimde rehberler (müçtehid, Arapça merciye) öncülüğünde kendi aralarında kurumsallaştılar. Devletten kopuk olmalarına rağmen eğitim, vergi ve hukuk meselelerinde kendi içinde işleyen bir yapı oluştu. Hatta gayrimüşru görülen Sünni yönetime karşı yarı askeri bir yapı dahi vardı. Polk, *a.g.e.*, s. 69; Necef ve Kerbela bölgenin ticari ve dini merkezi iken, bu şehirlere Vahhabilerin devamlı saldırılarına karşılık Osmanlıların bu bölgeyi koruyamamaları, 1831'de başlayan iskan politikaları neticesinde Sünni şeyhlerin statüleri zayıflarken yerleşik seyyitlerin bedeviler üzerinde daha etkili olmaya başlamaları Şiiiliğin yayılmasını teşvik etmiştir. 1867'de Basra'nın %50'si göçebe iken 1905'te bu oran % 19'a düşmüştü. Göçebe sayısı azalıp yerleşik sayısı arttıkça Şiiilik daha çok yayılma imkanı buluyordu. Yitzhak Nakash, “Sünni Irak Kabilelerinin Şiiiliğe Dönüşümü”, (Çev: Zeki Tekin), *İslami Araştırmalar Dergisi*, Vol. 15, S. 3, 2002, s. 389-393.

⁷⁵³ Bu dört kent Atabat adı verilen bir dini/idari Şii yapılanmasının parçası olup bu yapı, 18. yy. ortalarında Şii hukuk bilimi *Usulî* ekolünün merkezi haline gelmiştir. 1903 itibarıyla bölgede bulunan otuz dört Şii medresesinde bin yedi yüzden fazla müçtehitlik eğitimi alan talebe vardı. Çetinsaya, *a.g.e.*, p. 100.

⁷⁵⁴ Müçtehit, âyet ve hadislerden hüküm çıkarabilen, yeni hukukî ve dinî meseleleri halletme kudretine sahip alim olup Necef, Kerbela gibi Şii kentlerinde halkı yönlendirme özellikleri de vardır. Abdullah Poş, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak'taki Şii Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri”, *Milîl ve Nihal*, c. 8, S. 3, Eylül – Aralık 2011, s. 53. Ss.47-76.

⁷⁵⁵ On iki imam, İmamiyye Şiasına göre Peygamberden sonra din ve dünya işlerinde önderliği herkesçe kabul edilmiş halefleridir. Bunlar: Ali b. Ebû Talib (40/661), Hasan b. Ali (3-49/625-669), Hüseyin b. Ali (4-61/626-680), Ali Zeynelabidin b. Hüseyin (38-95/659-713), Muhammed Bakır b. Ali (57-116/676-734), Ca'fer es-Sadık b. Muhammed (80-148/699-765), Musa el-Kazım b. Ca'fer (128-183/745-799), Ali er-Rıza b. Musa (148-203/765-818), Muhammed et-Takiyy b. Ali (195-220/811-835), Ali el-Hadi en-Nakıyy b. Muhammed (212-254/828-868), Hasan Askerî b. Ali (232-260/846-873) ve Muhammed el-Mehdi b. Hasan'dır. (d. 255/869). Ahmet İshak Demir, “İsna 'Aşeriyye'de İmanın Otoritesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, 2003, s. 110.

Haşimi'nin edindiği intibaya göre Türkler, düşmanları Beni Hasan aşiretine karşı Kerbelalılara destek vermekte, Necef Müçtehidî Seyyid Azam da Şiileri Türklere yardıma davet etmekteydi.⁷⁵⁶

İngilizler, Türk-Şii ittifakının uzun vadede kendilerini rahatsız edeceğini bildiklerinden, Bağdat merkezli Panaraplar üzerinden bir komplo kurdular. Şiilerin kadim düşmanı Beni Hasan kabilesi Şiilere saldırtıldı ve Felluce-Halep arasında bulunan İngiliz yanlısı Arap kabileleri harekete geçirilerek Türklerin kuzeyden yardım⁷⁵⁷ etmeleri engellendi. Türkler bu karışıklıklarda dört yüz asker kaybettiler. Bell kendisinin de içinde olduğu bu olay konusunda Türklerin, Kerbela'ya saldıran Beni Hasan aşiretini durdurmak için hiçbir şey yapmadıklarını iddia etti. Şehrin yakılıp yıkılması nedeniyle halk tabî olarak faturayı Türklere kesti. Türk kaynaklarında, İngiliz komplosu ve asilerde İngiliz silahları yakalandığından bahsedilir ise de Beni Hasan kabilesi komplosundan bahis yoktur. 400 asker kaybı verisi teyit edilmekte ve isyana ek olarak özellikle Hille Kaymakamının liyakatsizliğinin de isyanı şiddetlendirdiği üzerinde durulmuştur.

Kut'un kuzeyinde yer alan Bedre'den kaydırılan dört yüz askere ek olarak, Bağdat'tan beş yüz kişilik takviye daha gelse de olaylar Türkler ile Şiilerin arasını düzelmeyecek şekilde bozdu ve İngilizlerin oyunu tutmuş oldu. Hava Türkler aleyhine dönünce Şiiler, Eski Kerbela'ya kapandılar. 15 Haziran 1916 itibariyle Bağdat-Musayib'e çekilmek zorunda kalan Türkler, Kerbela'yı tamamen boşalttılar.

Olaylar esnasında Kerbela'da meydana gelen tahribat Türklerin üzerine yıkıldı. Percy Cox tarafından fotoğraflatılan isabet almış ibadethaneler gazetelerde yayınlandı. Bu yayınlar başta İran olmak üzere Müslüman devletlere gönderildi.⁷⁵⁸

Basra'da kurulan matbaada basılan gazete⁷⁵⁹ ve broşürlerde Necef ve Kerbela'da meydana gelen "tahribat" Türklere mal edilip propaganda yapılıyordu. Yayınlar halka

⁷⁵⁶ Bell, *Mezopotamya'da...*, s.58; Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.41.

⁷⁵⁷ Bölgede açlık belirtileri başladığından Türklerin gönderdiği zahire kervanlarının yağmalanması sağlanarak şehri yöneten müçtehitlerin Türkler aleyhine dönmesi amaçlanıyordu. Kadhim, *a.g.m.*, p. 3.

⁷⁵⁸ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.7, 50; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 62; *Birinci Dünya...*, s. 68-72; Kadir Kasalak, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Irak'ta Çıkan Hille İsyanlarında İngilizlerin Rolü", *Sobider*, S. 7, Haziran 2016, s. 434.

⁷⁵⁹ Bu gazete El-Evkat (Al Awqat) gazetesi olup Türkçe, Arapça, İngilizce ve Farsça dillerinde 1915'ten 1921'e kadar yayın yapmıştır. Editörü Süleyman Faizi'dir. Gazetenin Bağdat'ta basılan nüshası 1 Ocak 1918'de başlayacağı yayın hayatına 18 Mart 1928'e kadar devam etmiştir. Ahmed K. Al-Rawi, *Media Practice in Iraq*, Chippenham 2012, p. 11; Basra ele geçirilir geçirilmez hemen bir resmi matbaa kurulmuş ve bu tesis 1917'de Bağdat'a taşınmıştır. Bu matbaalarda Farsça, Arapça, Kürtçe ve İngilizce olarak El Arab, Evkat'ül Basra, Zafer'ül Irak, Taigistine Rasti, Dar'üs Selam, Voice of Truth, Basra

ücretsiz olarak dağıtılıyor ve okuma yazma oranının düşüklüğüne karşı da kahvelerde halka okutturuluyordu.⁷⁶⁰

Kerbela'nın önde gelen müçtehitlerinden birinin kardeşini aracı olarak kullanan İngilizler, beş gambot desteği karşılığında, 70.000 kadar Şii'nin, İngilizlere destek vermesini garantilediler. Bu kuvvet, Bağdat'ın alınmasında da yardım edecekti.

Arap Bürosuna göre Türkler; Kerbela'da Şiilerle aralarını kendi elleriyle bozarak başlarına milyonlarca liraya mal olacak bir iş açıp Şiileri İngilizlerin kucağına atmışlardı. Şeyh Elvan Hacı Sadun, Şeyh Mebder Faraun, Şeyh Hacı Ferhan, Türklerle karşı koyacaklarına yemin ettiler. Hazail ve diğer Fırat kabileleri de Türklerle karşı savaşmak için İngilizler ile müttefik olmak istediklerini bildirdiler.

14 Eylül itibariyle destek işe yaradı ve İngiliz askerleri Necef'e yerleşti. Dört Türk subayı idaresinde Beni Rabia aşireti Ali Garbi tepelerine kadar indiyseler de İngiliz destekçisi Hasan Umejd kuvvetleri tarafından püskürtüldüler. Ancak Necef'in altmış kilometre kuzeyinde yer alan Hille bundan aylar sonra bile -Aralık ayı sonlarında- hala Türklerin elindeydi. Şehirden kaçan Seyyid Hadi Kazvini çevre aşiretleri Türkler aleyhine kışkırtmaktaydı.⁷⁶¹

27 Aralık 1916 itibariyle Hille'den Türklerin çıkartılması çabaları devam ederken politika, İngiliz müttefiki Hacı Atiye üzerinden kurgulanıyordu. Savaştan önce İngilizler aleyhine fetva vermiş olan ve Neceflileri cihada davet eden Şeyh Muhammed Kazım Yezdi dahi taraf değiştirmişti ve kabilelerin Türklerle karşı kışkırtılmaları için mücadele etmekteydi.⁷⁶²

24 Şubat 1917 günü İngiliz askerlerinin Dicle'yi geçtikleri ve yedi yüz Türk askerini esir aldıkları⁷⁶³ haberi geldiğinde Bell, hala düşmanca davranan kabilelerin tavırlarının değişeceğini umuyordu. Askerlerin nehrin karşısına geçmesi büyük bir zaferdi. Esir Türk askerlerini gördüğünde “çok iyi beslenmiş ve canlı duruyorlarsa da elbiseleri perişan. Suyun karşı tarafında olağanüstü bir mücadele verdiler” yazdı. Bell'e

Times ve Baghdad Times gazeteleri propaganda amaçlı basıldılar. Bunlar yeterli gelmediğinde Mısır'da basılan İngiliz yanlısı El Muktetef, El Kevkab, El Mukattam ve El Kible gazeteleri Irak'a getirilerek dağıtıldı. *Review of the Civil Administration of the Occupied Territories of Iraq 1914-18*, Baghdad 1918, p. 76-77.

⁷⁶⁰ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 43.

⁷⁶¹ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.126, 173, 233, 543.

⁷⁶² Kadhim, *a.g.m.*, p. 1-2; Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p. 70.

⁷⁶³ İngilizler Irak cephesinde aldıkları 20.000 Türk esirini teslim etmemek için uzun süre bürokratik engeller çıkardıktan sonra ancak 1920 Mart'ından itibaren Zaho-Cizre arasında Görgit mevkiinde biner kişilik gruplar halinde teslim etmeye başlamışlardır. Selçuk Ural, “Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerinin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 37, 2006, s. 209.

göre İngilizlerin zamanında galip gelememesinin sebebi İngiliz askerleri ve ağır silahlarının savaş bölgesine nakledilememesiydi. Galibiyetin sahibini ise “dostum” dediği General McMunn ve ordusu olarak niteledi.

Günler sonra başhemşire Jones aracılığı ile esirleri ziyaret ettiğinde, yedi yıldır konuşmadığı Türkçeyi biraz kekeleyince, Türk esirler birkaç kelime bile Türkçe duymaktan sevindiler. Konya, Ankara, Kayseri ve bir kısmı da İstanbul’dan gelen bu Anadolu köylüleri ile memleketleri hakkında sohbet etti. Bell’e göre esirler, savaş bittiği için memnundular. Esirlerin hepsi Türk değildi ve aralarında ciğerinden vurulup ölmek üzere olan bir Arap vardı. Arap esirin yanına vardığında asker Arapça fısıldayarak acı içinde “Şerif Hüseyin isyanının başarılı olduğu ve onunla anlaştığımız doğru mu?” diye sordu. Adama “Türklerin Hicaz’dan tamamen süpürüldüğünü” söyledi. Arap askerin ölürken kendisinden ziyade milletini düşünmesini trajik bulduğunu belirtti.

Türklerin geri çekildiğini ve savaşın kaderinin değiştiğini gören Bell’i sevindiren asıl husus, Arapların İngilizlerle daha iyi ilişkiler kuracak olmasıydı. Kendisini ısrarla İngiltere’ye çağıran ailesine, savaş bölgesine bu kadar yakın olmasını izah ederken “Doğu’da olduktan sonra nerede olduğumu umursamıyorum zira burada yapılacak işler olduğu sürece Doğu’yu Batı’dan daha çok seviyorum. Burada her şey daha yeni başlarken buradan ayrılamam” diyerek yaptığı işi ne kadar önemseydiğini gösteriyordu.⁷⁶⁴

10 Mart günü “sevinçten uçan” Cox’tan, İngiliz askerlerinin bir kaç saat içinde Bağdat’a girecekleri haberini aldı. İngiliz ordusunun I. Dünya Savaşı’ndaki ilk büyük başarısı olan bu zafer, Alman⁷⁶⁵ rüyalarının bitişi demektir. Meissner’in üç yıl önce Bağdat’ta ima ettiği “Bağdat-Berlin rüyaları, bu güneş altında bir daha görülemeyecekti.” Bell’e göre, Almanlar atılınca ülke, İngiliz eliyle yönetilen Arap medeniyetinin çekim merkezi haline gelecekti. Şimdiye kadar Türk-Alman modeline meyilli olan Arapların önüne yeni bir model konulmaktaydı. 10 Nisan günü bir filika ile Basra’dan Bağdat’a doğru yola çıktı.

⁷⁶⁴ Bell, *The Letters...I.*, p. 259; Lukitz, *a.g.e.*, p. 116; GBA.L., GB’den HB’ye 2 Mar 1917.

⁷⁶⁵ Türklerin geri çekilişlerinde, Almanlarla aralarındaki eşgüdümsüzlük İngiliz istihbarat raporlarında yer bulmuştur. Almanların, Türkleri savaşa bulaştırdıkları halde Çanakkale’de gerekli desteği vermemeleri, Alman askerlerinin yemek ve yatak şartlarının Türklerden çok iyi olması, Alman askerlerinin İstanbul Pera’da Türk subaylarını herkesin gözü önünde tokatlayıp tutuklatabilmesi raporlarda yer almaktadır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.1.

General Maude, 17 Mart 1917 tarihinde resmen Bağdat'ı teslim aldığıında Percy Cox'un emri ile şehir halkına uzun bir açıklama yayınladı. General Maude “Bağdat’a bir işgalci gibi girmeyip bir kurtarıcı olarak geldiklerini, Arap kültürünün ve geleneklerinin ihya edileceğini, isyan edip zafer kazanan Hicaz Emiri gibi kendilerinin de özgür ve mutlu olacağını ifade ederek birleşmeleri” çağrısı yaptı. Çağrıya ilk lehte tepki Necef ve Kerbela ulemasının Britanya Kralına gönderdiği teşekkür mesajı ile geldi.⁷⁶⁶

Bağdat'ın düşmesinin ardından General Maude, Necef ve Kerbela kentlerini ziyaret ederek Şii hacılara para dağıtmış ve müçtehitlerle görüşmeler yaparak Şiilerin, aleyhte bir politika içine girmesine mani olmaya çalışmıştır.⁷⁶⁷ Her ne kadar Şiiler İngilizlere hiç olmadıkları kadar yaklaşıyorlar da Necef⁷⁶⁸ ve Kerbela bölgelerinde bedeviler ile yerleşiklerin⁷⁶⁹ birbirlerinden nefret etmeleri, İngilizleri endişelendiriyordu. Bedevilerin, kentlilere karşı Türklerle işbirliği yapabilecekleri ihtimali ve bölgede bulunan Beni Hasan kabilesi ve Sadun kuvvetleri, İngilizleri rahatsız ediyordu.⁷⁷⁰

IV. BELL'İN BAĞDAT FAALİYETLERİ (1917-1919)

Hindistan Keşif Gücü D'nin, Bağdat'ı ele geçirmesinden tam bir yıl önce, Bell'in de sonradan haberdar olduğu Sykes-Picot Antlaşması⁷⁷¹, bölgeyi Irak-Suriye-

⁷⁶⁶ Bell, *The Letters...I.*, p. 258-260; GBA.L., GB'den HB'ye 10 Mar 1917; 10 Apr 1917; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 67-68; Hala Mundhir Fattah-Frank Caso, *A Brief History of Iraq*, Newyork 2008, p. 159.

⁷⁶⁷ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.246.

⁷⁶⁸ Necef bölgesinde Zukurt ve Şumurt olarak iki kısım olan kabileler 1915 Mayıs'ında Zukurt şeyhleri Seyyid Mehdi ibn Seyyid Selman, Hacı Atiye, Ebu Kulal ve Kazım Subbi ile Şumurt şeyhi Hacı Saad ibn Hacı Razi liderliğinde İngilizler tabi olmuşlardı. 1917 Ağustos'unda, Ağa Han'ın bir akrabası olan Hamid Han -İngiliz- Hükümet Temsilcisi olarak Necef'e gönderildi ancak fazla etkili olamadı. Şehirde görevlendirilen tüm polisler şeyhlerin adamıydı ve Hamid Han'ın emirleri ancak şeyhlerinin onayı ile infaz ediliyordu. T.E. Lawrence-D. G. Hogarth (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol III, London 1986, p. 115-116.

⁷⁶⁹ Bölgede ve İran'da devlet otoritesinin zayıflaması Necef, Kerbela gibi Şii kentlerinde Şiilerin bir çeşit mafyatik bir örgütlenmeye gitmelerine zemin hazırlamıştır. Bu yapılar İran'da Yezd ve Şiraz kentlerini ele geçirmişlerdir. Eşkiyalar 1843'te Serasker Necip Paşa'nın bölgeyi kontrol altına almasıyla İran'a kaçarlarsa da bu yapı şehirli ve bedeviler arasında hiçbir zaman bitmeyecek olan bir düşmanlığın temellerini atmıştır. Juan R. I. Cole, Moojan Momen, “Mafia, Mob and Shiism in Iraq: The Rebellion of Ottoman Karbala 1824-1843”, *Past & Present*, No. 112, (Aug., 1986), p. 137-141.

⁷⁷⁰ Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.373-374.

⁷⁷¹ On iki maddelik anlaşmanın tam metni için; Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, s. 47-49; Fransız sömürgeci bir aileden gelen Picot ticari, dini ve politik grupların sözcüsü konumundaydı. Suriye'de Maruniler dışındaki toplum Fransızlardan nefret etse de Ruslarla aralarına bir tampon devlet girmesini isteyen İngilizler, bu bölüşüme savaşın başında dünden razıydılar. Fromkin, *a.g.e.*, s. 182-184; 1917 devrimine kadar Ruslarla aralarında Fransızlara ait topraklar olması için adımlar atan İngilizler Rusların

Filistin şeklinde nüfuz bölgelerine ayırmıştı. Bir yandan Fransızlara Suriye söz verilirken diğer yandan da Ronald Storrs'un bizzat Hicaz'a gidip teslim ettiği altın ve silahlarla Şerif Hüseyin kışkırtılmış ve ona da Arabistan Krallığı⁷⁷² vaat edilmişti.

General Maude'un beklenmedik bir şekilde 11 Mart'ta Bağdat'ı ele geçirmesi⁷⁷³ Londra'yı sevindirmekle beraber, bölgenin nasıl yönetileceği konusunda net bir karar yoktu. Bu doğrultuda 16 Mart 1917'de Lord Curzon başkanlığında Mezopotamya Yönetim Komisyonu⁷⁷⁴ oluşturuldu. Buna göre, Bağdat ve Basra vilayetlerinin İngiliz-Hint yönetim biçiminden ziyade İngiltere himayesinde Arabi bir politik yapı ile yönetilmesine karar verildi. Ancak Hindistan bürokratik gücü ve askeri desteği olmaksızın işlerin yürümesi imkânsız olduğundan Percy Cox'un itirazları kabul edilerek geçici bir süre daha Hindistan Hükümetinin yönetimi altında devam etmesi kararı alındı.⁷⁷⁵

İngiliz ordusunun Bağdat'a girmesinin ardından Bell, 15 Nisan 1917 günü Bağdat'a geldi ve Percy kendisine bir ev tahsis ettirdi. "Pis bir pazarın kenarında boş bir kutu" gibi dediği evine ulaştığında henüz yükleri gemideydi ve ilk gece eşyası olmadığı için yataksız uyumak zorunda kaldı. Ertesi sabah zeminde kahvaltı etmek zorunda kaldığından "biraz yıldığımı itiraf etmeliyim" diyordu. Pek de içine sinmeyen evi için imdadına eski dostu Musa Çelebi yetişti ve bir hizmetkârını Bell'e tahsis etti.

Bir kadın olarak Bell'in bu kadar zor şartlara dayanmasını sağlayan güdüyü, "kendisini ancak Arapların arasında bir *birey* olarak hissedebildiği" şeklinde açıklamıştır. Bu duygusal durumu oluşturan altyapı, 1899'da geldiği Arap

yayılmacı politikalarından vazgeçtiklerini düşünerek devrimden sonra Musul'u ellerinde tutmaya çalışmışlardır. Polk, *a.g.e.*, s. 90-91.

⁷⁷² Lawrence 1917 Nisan'ında "yarım akıllı ihtiyara, somut garanti almadan isyan ettiği için gemilerinin batacağını söylemeye can attığını ancak İngiliz efendilerini ele vermemek için oyun oynadığını" yazmıştır. Lawrence, *a.g.e.*, s. 231; Şerif'e vaat edilen bağımsız Arap devletinin sınırları şöyledir. Kuzey: Kuzey 37' paralel boyunca Adana'dan başlayıp İran'a uzanan çizginin güneyi. Doğu: İran sınırından İran körfezine kadar. Güney: Hint Okyanusundan Aden'e. Batı: Kızıldeniz ve Akdeniz'den Mersin'e uzanan hat. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 91-92; Faysal yıllar önce Cemal Paşa'nın kendisine gönderdiğinde inanmadığı Sykes-Picot planı ile nihayet yüzleşirken Lawrence, bunlardan haberinin olmadığını iddia ediyordu. Fromkin, *a.g.e.*, s. 336-337.

⁷⁷³ General Maude Bağdat'a girdiğinde, Londra'nın talimatıyla; "ordumuz şehrinize bir düşman ya da fatih olarak girmeyecektir. Ancak sizi özgürlüğe kavuşturacak bir güç olarak girecek ve size zulmeden şeytani Türk idaresini geçmişe gömecektir" şeklinde bir açıklama yapmıştır. IOR/L/PS/18/B273, *Middle East...*, p. 1; Türk ordusu 10 Mart gecesi fırtına yardımı ile habersizce siperleri terk etmiş ve İngilizler Türklerin çekildiğini 11 Mart gecesi saat ikide fark edebilmişlerdir. Beyannamenin Türkçe metni için; *Birinci Dünya...*, s. 317-320.

⁷⁷⁴ IOR/L/PS/18/B257.

⁷⁷⁵ Fromkin, *a.g.e.*, s. 302-304; Bell bu komisyona sunduğu görüşlerinde Arap yönetiminin derhal kurulması şeklinde görüş bildirmişse de Cox, Bell'in fikirlerine itiraz etmiştir. Jonathan Schmeer, *The Balfour Declaration*, London 2011, p. 83-84.

coğrafyasında yaptığı geziler boyunca Araplardan gördüğü hayranlık ve sevgidir. Örneğin Dicle boyunca hayvan otlatan çobanlara “hiç bu kadar bol ot görmedim” dediğinde “Allah’ın sayesinde senin hatırına” cevabını almasına çok sevinerek şöyle yazıyordu;

Böyle sözlerine bayılıyorum. Yüreğim bu insanlarla beraber atıyor. Bağdat’ta doğmuş birinden daha Bağdatlıyım. İddiaya girerim ki hiçbir Bağdatlı nehrin güzelliğini, hurma bahçelerinin değerini benim kadar bilemez.⁷⁷⁶

Bağdat’taki bir günlük hayatını şöyle tarif ediyordu;

Sabah bir yumurta ve biraz meyve ile kahvaltı ediyorum. Saat yediye beş kala arabama binip beş dakikada ofise varıyorum. Yüksek Komiser veya vekili ile yiyeceğim öğle yemeğine kadar çalışıyorum. Ofiste yaptığım ilk iş jurnalleri değerlendirmek. Başkasına göndermem gerekiyorsa bunları İngilizceye çevirip daktilo ettirdikten sonra ilgili yerlere yolluyor ve on beş günde bir rapor⁷⁷⁷ halinde Dışişleri Bakanlığı’na sunuyorum. Bütün Yakın Doğu, Hindistan, yerel raporlar ve dilekçeler bana gelir. Dilekçeleri genelde kendim hallederim. Yerel raporlar genelde maliye ve içişleri olmak üzere ilgili bakanlığa havale edilir. Genelde bu işler öğleden önce biter. Öğleden sonra iki buçukta eve gelirim ve beşe kadar dinlenirim. Ekseriyetle uyumam. Sofadaki fanımın altında yatar, gazete ya da roman okurum. Beşten sonra yüzmeye gider ya da beni ziyarete gelenlerle görüşürüm... Akşam saat yedi buçukta yemeğimi yer ve güçlü hissedersen bir saat daha çalışırım. Mektuplarımı yatmadan önce okuyup saat on gibi yatmaya giderim.⁷⁷⁸

Bağdat’ın ele geçirilmesine kadar Percy Cox’un ünvanı *Baş Siyasi Subay* (Chief Political Officer) iken, 1917 Ağustos’undan itibaren kendisine *Sivil Komiser* (Civil Commissioner) ünvanı verildi.⁷⁷⁹ Cox, ünvanını aldıktan sonra Bell’e “*Doğu Sekreteri* (Oriental Secretary)” ünvanını verecek ancak General Maude; bir kadın bu makama atanırsa diğer subayların eşleri de Bağdat’a gelmek isteyeceklerinden bu atamaya karşı

⁷⁷⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 152; GBA.L., GB’den HB’ye 20 Apr 1917; 30 Jan 1922.

⁷⁷⁷ Bu raporlar Bell tarafından kaleme alınsa da Percy Cox, A. T. Wilson ve Henry Dobbs tarafından kontrol edilip imzalanarak Londra’ya sunulmuşlardır. Raporlar *Iraq Administration Reports* adıyla on cilt olarak Cambridge Üniversitesi’nce basılan külliyat da sık sık kullanılmıştır.

⁷⁷⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 199-200; GBA.L., GB’den FB’ye 16 Jul 1924.

⁷⁷⁹ IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia...*, p. 1.

çıkacaktı. Bu itiraz ve bir süre sonra Cox'un Bağdat'tan ayrılması ile Bell'in unvanına kavuşması ertelendi.⁷⁸⁰

Sivil Komiser Percy Cox, Bağdat vilayeti ve bağlı kazalara güvendiği isimleri Politik Subay ünvanı ile atayarak kadrosunu oluşturdu.⁷⁸¹ Bell, Basra'da *Arab Bulletin* benzeri bir çalışma olan *Iraq Administration Reports*'u yayımlayan kadronun içinde yer aldı. Bu kapsamlı eserde Simla ve Londra'ya gönderilen yazışmalar bazen parça parça, bazen de makale halinde Bell tarafından basıldı. Artık binbaşılıktan yarbaylığa terfi ettiğinden raporları *Lieutenant Colonel* şeklinde imzalıyordu. İlk raporun tarihi 27 Ekim 1918'dir.

Bell Bağdat'ta politika yanında şehrin imarına da kafa yordu. 1918 Aralık'ında Bağdat'ın ileride büyüyeceği yeni mahalleleri planlandı. Bell projede ünlü planlamacı Lutyens'in öğrencisi Wilson isimli genç bir şehir plancısı ile çalıştı.⁷⁸²

A. Bell'in İngiliz Ordusunun İlerlemesindeki Rolü

Askeri muzafferiyetlerin, sosyal politikalarla desteklenirse kalıcı olacağını iddia eden Bell, işgalden yaklaşık bir ay sonra geldiği Bağdat'ta, uzun zamandır kâğıt sıkıntısı nedeniyle gerçekleştiremediği, hayali olan bir gazete çıkarmayı Philby yardımı ile gerçekleştirdi. İngiliz denetimi altındaki "Arap özgürlük döneminin" ilk gazetesinin adı *El (The) Arab* oldu.⁷⁸³

Bell gazete faaliyetlerine girişip, Bağdat'ı kaybeden Türklerin hızla Anadolu'ya doğru çekileceğini zannederken, Türkler direnişe devam ettiler. Percy Cox'un 8 Mayıs 1917'de Foreign Office'e gönderdiği rapora göre; hem Fırat hem de Dicle boylarında ve özellikle Fahad bin Hazzal'ın şeyhi olduğu Anaze kabilesinin merkezi olan Ramadi'de, Türkler hala üstün durumdaydılar. Türk direnişini kırabilmek için Leachmann ve Bell gibi saha elemanları kullanılarak Anaze Şeyhi Fahad bin Hazzal, Ruvalla Şeyhi Nuri Şalan, İbrahim Paşa'nın oğlu İsmail Bey ile temas kuruldu ve İbnürreşid ile anlaşma

⁷⁸⁰ Tuson, *a.g.e.*, p. 140.

⁷⁸¹ Bağdat; Yüzbaşı G. V. B. Gillan, Samerra; Yüzbaşı S. G. Murray, Kazımiye; Yüzbaşı W. M. Marshall, Aziziye; Yüzbaşı T. C. W. Fowle, Buğeyle (Şamiye); Yüzbaşı Marrs, Felluce ve Ramadi; Yüzbaşı L. F. Nalder, Hille; Binbaşı C. F. Macpherson, Museyyib; Teğmen J. S. Thompson, Kerbela; Binbaşı H. C. Pulley, Şamiye; Yüzbaşı F. C. C. Balfour, Mendeli; Yüzbaşı W. R. Hay, Bakuba; Binbaşı C. C. J. Barrett, Bağdat şehir merkezi; Tuğgeneral C. J. Hawker, Bağdat Vilayet adli sorumlusu; A. Bonham Carter, Bağdat ve Basra Polis Şubesi; Yarbay E. G. Gregson, Sivil Posta; Yüzbaşı E. C. Clerici, Ekonomik Piyasa; J. Parlby, Resmi basım yayın; Yüzbaşı C. F. Weakford. Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 1, Cambridge 1992, p. 349.

⁷⁸² GBA.L., GB'den HB'ye 27 Dec 1918; *Iraq...I.*, p. VII.

⁷⁸³ GBA.L., GB'den HB'ye 29 Jun 1917.

çabalarına da devam edildi. Ancak tüm çabalara rağmen İbnürreşid, İngilizlerin en azından tarafsız kalma isteğine cevap vermediği gibi 20 Mart 1917 tarihli mektubuyla Mekke Şerifine hasım olduğunu ilan etti.⁷⁸⁴

Bell, bir taraftan ailesi ile yazışmaktayken bir taraftan da arkadaşı *Times* muhabiri Chirol ile mektuplaşmaktaydı. Ondan Wilson'un Kongre konuşmasını ve ABD'nin savaşa girdiğini öğrendi. Habere sevinmekteyse de canını sıkan gelişmeler yok değildi. 1917 Temmuz'unda, Fırat üzerindeki bir Türk karakolu ile çıkan çatışmada İngilizler altmış kayıp verdikleri gibi Bağdat'ta sadece sıcaklık ve nemden 450 asker ölmüştü. Bell, Londra merkezli resmi yayınlarda Fırat operasyonun başarılıymış gibi aktarılmasından çok rahatsız olarak “yalandan hep nefret ettim ama şimdi daha çok nefret ediyorum” şeklinde tepki verdi.⁷⁸⁵

Aynı günlerde Bern'den Londra'ya gönderilen bir istihbarat raporunda, Falkenhayn kumandasında 160.000'ini Alman olmak üzere 400.000 kişilik bir Türk ordusunun güz aylarında Bağdat'ı geri almak için Musul'a yürüyeceği bilgisi verildi. İstihbarata göre Almanlar, Türk ordusunu makineli tüfeklerle donatmışlardı. Raporda Halep'e gelen Enver Paşa, Cemal Paşa ve Falkenhayn arasındaki ilişkiler üzerinde durulmaktaysa da Osmanlı Devletinin Bağdat'a gönderebilecek böyle bir ordu teşkiline imkân olmadığından hareket gerçekleşmedi.⁷⁸⁶

Temmuz ortalarında Avrupa'dan iyi haberler alınca “galiba en kötüyü geride bırakıyoruz” şeklinde yazan Bell'e göre, Türkler ve Almanlar arasındaki bağ o kadar da kuvvetli değildi. Bulgarlar ile Türkler arasındaki eski nefretin yeniden canlanmaya başladığı haberlerini alınca “kim bilir belki de bu fenalığı biz yapmalıyız” diye düşündü.

Bell'in Bulgarlarla Türklerin arasını açmak ve savaşın bir an önce bitmesini tartıştığı günlerde, Türk ordusunun Bakû'ye girmesi, Bağdat'ta şaşkınlık yarattı. Tedbir olarak Percy Cox hemen İran'a gönderildi. Cox, İran'a gitmeden önce Bell'e sarılıp

⁷⁸⁴ IOR/L/PS/11/123/2046.

⁷⁸⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 10-11; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 70. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Jul 1917; 27 Jul 1917.

⁷⁸⁶ IOR/L/PS/11/127/3956; Bell ve Bağdat İngiliz bürokrasisini endişeye düşüren bu istihbarat, Haziran 1917'de teşkil edilen Yıldırım orduları ile ilgili olmalıdır. Enver Paşa bu ordunun Bağdat üzerine yürüyerek şehri geri almasını savunmuş, Falkenhayn ise ordunun Filistin'de kullanılmadığı takdirde Almanya'ya geri döneceği tehdidini savurunca Bağdat üzerine yürümesinden vazgeçilmiştir. *Birinci Dünya...*, s. 467-471.

endişe ile kendisinden sonra her şeyle en iyi şekilde ilgilenmesini tavsiye etti.⁷⁸⁷ 25 Ağustos 1917’de Gertrude Bell “Doğu’da yaptığı faydalı işler ve Kızılhaç yararına çalışmaları” nedeniyle Kral tarafından *Commander of the Order of the British Empire* (C.B.E.)⁷⁸⁸ madalyası ile ödüllendirildi.⁷⁸⁹

İran’dan Irak’a kaydırılan Ali İhsan (Sabis) Paşa komutasındaki Türk kuvvetleri, Ekim ayına kadar Tikrit bölgesinde (Bağdat-Musul arası) tutundular. Ancak 1918 Nisan’ında başlayan İngiliz saldırıları karşısında dağılan Osmanlı ordusu kuzeye çekildi.⁷⁹⁰

Bell’e göre öncelikli hedef “Musul ve Şam’ı ele geçirmek” olmalıydı. Bu yüzden General Dunsterville’in⁷⁹¹ yönlendirmeleri ile gerçekleşen İran politikasını “aptalca” buluyordu. Musul bölgeyi İran’a bağlayan doğal yollar üzerinde olması ve geniş buğday tarlaları⁷⁹² ile jeopolitik ve gıda stratejisi açısından vazgeçilmezdi.

⁷⁸⁷ GBA.L., GB’den HB’ye 28 Jun 1918; 5-13 Sep 1918.

⁷⁸⁸ “A New Order” *The Times*, 25 Aug 1917; Ayrıca Bell, *Royal Geographical Society* tarafından 1918’de Küçük Asya, Suriye, Arabistan ve Fırat boylarındaki seyahatleri ve önemli keşifleri için *Founder's Medal* ile ödüllendirilmiştir. “The Monthly Record”, *The Geographical Journal*, Royal Geographical Society, c. 51, 1918, p. 335; Anne M. Lockwood, “Bell, Gertrude (1868-1926) British Traveler, Diplomat, and Amateur Archaeologist”, *Literature of Travel and Exploration*, (Ed: Jennifer Speake), Vol 1, London 2003, p. 84;

⁷⁸⁹ WO/372/23/2787.

⁷⁹⁰ Saatçi, *a.g.e.*, s. 112-114; Mondros Mütarekesi imzalandığında Ali İhsan Paşa komutasındaki Osmanlı Altıncı Ordusu Rakka, Miyadin, Telafer, Dibeke, Çemçemal ve Süleymaniye hattında idi. Şimşir, *a.g.e.*, s. 49. 1918 Mart’ından itibaren Türk ordusunun çekilişindeki en önemli etken iase sorunuydu. Askerler ve hayvanların beslenmesinde ciddi sorunlar belirince Türkler Dicle cephesindeki önemli sayıda askerini Musul’a kaydırmak zorunda kaldılar. Öyle ki Türk ordusunda bir lokma ekmek için silah arkadaşının canına kıyma vakaları görülmüş silahları ile cepheyi terk eden kaçak kabileleri oluşmuş ve Mart ayı sonunda muharip asker sayısı 6304’e düşmüştür. *Birinci Dünya...*, s. 700-701.

⁷⁹¹ Dunsterville, adı ile özdeşleşmiş olan Dunsterforce isimli sömürgelerden toplanmış 1.000 kadar askerle 1918 Ocak’ında Bağdat’a gelmiş ve Çar ordusunun boşluğunu dolduran Türklerle mücadele etmek için İran ve Bakü üzerine yürümüştür. Ülkesinin makro hedeflerinden bağımsız olarak, Musul’u öncelikli gören Bell’in itirazı, bu noktadadır. Paul Knight, *The British Army in Mesopotamia, 1914-1918*, North Carolina 2013, p. 167; Dunsterforce, askeri hareketini anlatan bir eseri bizzat kaleme almıştır. Kitabının son bölümü olan *Withdrawal* kısmında Bakü’yü nasıl ele geçirdiğini saat saat ayrıntı vererek anlatmıştır. L. C. Dunsterville, *The Adventures of Dunsterforce*, London 1920, p. 297-317; Osmanlı askeri kaynaklarına göre, Dunster Kuvveti olarak adlandırılan bu birliğin görevi; Kafkasya’da Gürcü ve Ermeni yerel birlikleri teşkil etmektir. *Birinci Dünya...*, s. 515.

⁷⁹² Fırat ve Dicle nehirleri arasında kalan verimli Musul bölgesinde sulama yapmadan yağmur suları ile kaliteli buğday üretilebilir. Dağlık bölgelerde akarsular sayesinde pirinç ve tütün üretilirken, sulanabilen kısımlarında ise pamuk, susam ve meyve-sebze tarımı yapılır. Sarah D. Shields, “Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1, (Feb. 1991), p. 20; Osmanlı salnamelerinde Musul’da her türlü hububatın bire otuz, bire kırk kadar verimle üretilebildiği kaydı vardır. Erbil’in tütün, Kerkük’ün de üretim fazlası buğdayı her yıl Bağdat’a gönderilmektedir. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 57, 126.

Zamanla güneyde⁷⁹³ de yeteri kadar buğday üretilebileceğini öngörse bile dönüşüm zaman alacağından Musul öncelikli hedefiydi. “Türkleri buralardan vurup çıkartmak” iki sorunu da kendiliğinden halledecekti. Bell bölgenin düğümü olarak Musul’u görmekte ve politikalarını Don Kişot’a benzettiği General Dunsterville ile bu işin yürümeyeceğini ve İngiltere hükümetinin bir an önce bütün gücüyle Musul’a saldırması gerektiğini ifade etti.

3 Ekim 1918 tarihinde “Türkiye’nin her an ateşkes teklif etmesini bekliyoruz” diyerek artık Türkleri yendiklerini yazdı. Almanlarınsa daha direneceklerinden çok iyi hazırlanmış bir ordu ile son darbenin vurulması gerektiğini belirtmektedir. Çok iyi hazırlanmış ordudan kastı tabi ki “President Wilson’un parası ve gücü” ile oluşacaktı.

Bağdat’ın haberi olmasa da Türkler ateşkes teklif etmişlerdi ancak büyük bir sorun vardı. Henüz Musul İngilizlerin eline geçmemişti ve İngiliz ordusu kentten haftalarca uzaktı. Ateşkes mümkün olduğu kadar sürüncemede bırakılırken –Bell’in de arzu ettiği şekilde-orduya bir an önce Musul’u işgal emri verildi.⁷⁹⁴

18 Ekim’de İngiliz kuvvetleri Musul’a doğru yürüyüşe geçerek hem Fırat hem de Dicle boylarındaki dağınık Türk birliklerini gerilettiler ve iki grup arasındaki haberleşmeyi kestiler. 29 Ekim’de Dicle boyundaki Türk birlikleri Şirket mevkinde kuşatılıp esir alındılar.⁷⁹⁵

1 Kasım günü Bağdat’a, Bell’in “beklediğimden daha çabuk oldu” dediği, Mondros Mütarekesi’nin imzalandığı haberi geldi. Zihninde hep Musul vardı ve hala Türklerin elindeydi. Bell’in çözümü, ordunun Dicle’den yukarıya yürüyerek son darbeyi vurmasıydı.

Türkiye ile yapılan ateşkes antlaşması metni Bağdat meydanında okununca meydan bir anda askerler ve şehrin ileri gelenleri ile doldu. Bell’in merakı ise bu durum hakkında “Müslüman dostlarının” ne düşündükleriydi. Tahminine göre; en azından doğru ata oynadıkları için memnun olacaklardı ancak İslam’ın güçlü bir kılıcı sarsıldığından bu, din adamları ve bürokratlar nezdinde üzücü olacaktı. Kendisi

⁷⁹³ Bu dönemde Basra’da 230.000 okka buğday, 200.000 okka arpa üretilmekte olup bu ürünler vilayet içinde tüketilmektedir. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, s. 141.

⁷⁹⁴ GBA.L., GB’den HB’ye 27 Sep 1918; GBA.L., GB’den FB’ye 3 Oct 1918; Fromkin, *a.g.e.*, s. 362.

⁷⁹⁵ Saatçi, *a.g.e.*, s. 115-116; Dicle Grubu şeklinde adlandırılan bu birliklerden 6. Ordu 14. Tümeni ve 4. Kolordunun 15. Tümeni 13. Piyade alayının tamamı, Aynı tümenin 14. Alayı ve 2. Tümenin 18.ve 22. Alayları kısmen esir düşmüşlerdi. *Birinci Dünya...*, s. 606.

açısından hepsine bedel olan “İngiliz gençlerine bırakacakları bir zafer hikâyesini”⁷⁹⁶ yazmış olmalarıydı.⁷⁹⁷

Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandıktan bir gün sonra, 1 Kasım günü İngilizler, Musul’un 25 km. güneyindeki Hamamali’ye girdiler ve ancak 9 Kasım günü Musul önlerine gelebildiler. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa 6. Ordu Komutanlığı’na, “Köysancak, Taktak, Dibke, Güveyir Köprüsü, Büyük Zap, Hamamali’nin 7 km. kuzeyi, Telafer, Sincar” hattında tutunma emri verdi. Cevaben yazılan telgrafta Musul, Erbil, Revandız, Köysancak, Ranya, Sincar ve Cerablus’un koruma altında olduğu yazıldı.⁷⁹⁸

Mondros Mütarekesinin 16. Maddesi “Hicaz’da, Asir’de, Yemen’de, Suriye’de ve Irak’ta bulunan muhafız kıtaat en yakın İtilaf kumandanına teslim olunacaktır”⁷⁹⁹ şeklinde olduğundan Bell, Türk askerinin Musul’dan da çekileceğini tahmin ediyordu.⁸⁰⁰

Ali İhsan Paşa, Ane, Elhadır, Gayya, Regaz kuyuları, Altunköprü, Kerkük, Tuzhurmatu, Selahiye, Hanikin doğrultusunda bulunan İngiliz General Marshall’a, 1 Kasım tarihinde mütarekeyi bildirip aralarındaki bölgeyi tarafsız ilan etti. General Marshall ise mütarekenin 7. Maddesine göre bölgeyi işgal edeceğini ve Irak hududunun⁸⁰¹ içinde bulduklarını öne sürerek teslim olmalarını bildirdi. Ali İhsan Paşa, müttefiklerin güvenliklerini tehdit edecek bir durum olmadığından 7. Maddenin işletilemeyeceğini ve Irak’ın sınırı meselesinin askerlerin değil diplomatların görevi olduğu cevabını verdi.⁸⁰²

3 Kasım günü Marshall, Musul’u işgal etmek için emir aldığını 6. Ordu Komutanı Ali İhsan Paşa’ya bildirdi. Paşa’ya İstanbul’dan şehri mümkün olduğu kadar muhafazaya çalışması ancak fiili bir saldırıya mukabele etmemesi emri verilmişti. General Marshall, saldırı temayülü gösterince Ali İhsan Paşa, “birbiri ile ebedi dost olması gereken iki milletin arasında tekrar savaşın başlamasına sebep olmayı arzu

⁷⁹⁶ Zafer hikâyesi İngiltere’ye savaş boyunca bölgede bulundurdıkları 2.500.000 askerinin 250.000’inin ölmesine mal olacaktır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 383.

⁷⁹⁷ GBA.L., GB’den HB’ye 1, 13 Nov 1918.

⁷⁹⁸ Saatçi, *a.g.e.*, s. 116; *Birinci Dünya...*, s. 612.

⁷⁹⁹ Nihat Erim, *Siyasi Tarih Metinleri*, c. I, Ankara 1953, s. 522.

⁸⁰⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 1, 13 Nov 1918.

⁸⁰¹ İngilizlerin elinde bulunan bir harita sınırı Siirt-Osmaniye-Birecik’ten geçiriyordu. *Birinci Dünya...*, s. 616.

⁸⁰² *Birinci Dünya...*, s. 614-615.

etmem, protesto eder çekilirim” diyerek çekildi. Şehri terk eden Türk askerinin yerini 9 Kasım’da Musul’a giren İngiliz askerleri aldı.⁸⁰³

Mütareke tarihi itibarıyla Irak Cephesinde İngilizler 92.501 asker kaybederken Türkler 116.000 kayıp verdiler.⁸⁰⁴

B. Arapların İngiliz Politikalarına İtirazları

Gertrude Bell, Bağdat’ın düşmesinden itibaren her vesileyle Basra, Bağdat ve Musul’un tek bir çatı altında toplanmasını savunurken, 1918 Nisan’ında Foreign Office, Percy Cox’un ağzından Basra Vilayeti’nin kesin ve kalıcı olarak İngiliz yönetimi altında olacağını, fakat Bağdat Vilayeti’nde İngiliz yardımı ve desteği altında bir Arap Devleti kurulacağını ilan etmişti.⁸⁰⁵ Buna rağmen Kasım sonlarında neşredilen ve bağımsızlıktan bahsetmeyen İngiliz-Fransız Deklarasyonu⁸⁰⁶ Bağdat’ı bir anda karıştırdı. Araplar kullanılmalarının bedelini alamamışlardı. Şimdiye kadar Cox ve Bell, Araplara hep “geleceği kendi elleri ile oluşturacaklarını” söylemişlerdi. Ancak Londra’nın baskısı ile Cox ağız değiştirdi, Bell, “Bağdatlılar ne değişti diyerek gelip kızgınlıklarını, dertlerini bana anlatıyorlar” şeklinde tepki verdi.

⁸⁰³ Fahri Belen, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Ankara 1983, s. 32-33; Emine Kısıklı, “Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, 1999, s. 491; İngiliz askeri kaynaklarına göre, ateşkes öncesi Ali İhsan Paşa’ya İstanbul’dan gelen ilk emir, şehirde bulunan mühimmat ve evrakın taşınmasıdır. Müzakereler neticesinde 8 Kasım günü İngiliz birlikleri şehre girdi ve Hükümet Konağı’na İngiliz bayrağı astılar. 10 Kasım günü Ali İhsan Paşa şehirden ayrıldı ve şehre Politik Subay olarak Albay Leachman atandı. Leachman Kasım’ın son günlerinde Telafer, İmadiye, Dohuk, Bira Kapra ve Akra bölgelerini ziyaret ettiğinde bu şehirlerde sanki hiçbir şey olmamış gibi Türk bayrağının asılı, Türk asker ve memurlarının ise işlerinin başında olduğunu gördü. Bayrakları derhal indirttiği gibi, personelini de görevden el çektirerek İngiliz görevliler atadı. *Iraq...4*, p. 467.

⁸⁰⁴ *Birinci Dünya...*, s. 708.

⁸⁰⁵ IOR/L/PS/18/B281, *Future of Mesopotamia*, p. 1.

⁸⁰⁶ IOR/L/PS/11/174/4799; 8 Kasım 1918 tarihli bu deklarasyonda Ortadoğu’da yerli hükümetlere tam destek verileceği ifade edilmekle beraber Arap bağımsızlığından söz edilmemiştir. Fromkin, *a.g.e.*, s. 328; Araplar deklarasyonun orijinal metninde “independent” Arapça çevirisinin yayımlandığı 12 Kasım 1918 tarihli *The Palestine News*’de ise “istiklal” kelimesini bulamamışlardır. Bildirgenin yazarları özellikle bu kelimeyi yazmamak için titiz davranmışlardır. Isaiah Friedman, *British Pan-Arab Policy, 1915-1922*, New Jersey 2010, p. 215; Deklarasyonda Arap Devleti’nden ziyade Suriye ve Mezopotamya’ya atf yapılması ve buralarda kurulacak olan yerel idarelere yardıma devam edileceğinin söylenmesi, Sykes Picot düzeninin süreceğinin işaretidir. Karol Sorby Jr, “The Arab National Movement in World War I”, *Asian and African Studies*, Vol 15, No 1, 2006, p. 52; Belgenin Fransızca orijinal metni için, IOR/L/PS/18/B339, *8 November 1918*; Sykes-Picot anlaşmasından rahatsız olan Faysal, İngiliz-Fransız Deklarasyonundan Sykes-Picot’u tadil ettiğinden memnundu. Suriye, Hicaz’ın hububat deposu olduğundan -çöl kuyularındaki sülüklere benzettiği- Fransızların buraya hakim oldukları takdirde kolayca Hicaz’a inebileceklerini öngörüyordu. Faysal’a göre Fransızlar, Kuzey Afrika’da yaptıkları ile Suriye’de yapacaklarını göstermişlerdi ve İngilizlerin onlara verdikleri sözlerin bedelini Araplar değil Londra ödemeliydi. Faysal, Suriye Fransa’ya verildiği takdirde yakın gelecekte bir Arap-Fransız savaşının çıkabileceğini de ima ediyordu. IOR/L/PS/18/B309.

Bell'in kafasındaki -halkın istediğini iddia ettiği- idare şekli şudur; Arapların kuracakları yönetimi İngilizler kontrol edecek ve Yüksek Komiser olarak da İran görevinde bulunan Cox seçilecekti. Halk kabul ediyor dese de itirazları kendisi özetlemekte ve şöyle eleştirmektedir:

Halkın çoğu bir Arap emir istiyorsa da ona bağlanamazlar. Üzerlerinde çok etkili olan Cox'un bir Arap Emirden çok daha fazla isabetli olduğuna inanıyorum. Devlet kurmak ciddi bir iştir...⁸⁰⁷

Osmanlı yönetim sisteminde Araplar, diğer Müslüman tebaa arasında eşitler arasında birinci (*primus inter pares*) oldukları halde⁸⁰⁸ İbni Suud Basra durbarında İngilizleri "Arapları birleştirmekle" övmüştü. Oysa şimdi Bell'in, Arap bir liderin yönetemeyeceğini iddia ederek Arapların başına Cox'u layık görmesi, asıl amacın İngiliz emperyalizminin yerleşmesi olduğunu göstermektedir.

Aralık ayına girildiğinde, halk arasında, ülkenin lideri kim olacak sorusu, "Şerif'in bir oğlu" olarak cevaplanmaya başladı. Lider adayı Cox olan Bell, teselli olarak "benim tercihim değil ama hiç olmazsa Sünni" diyerek Şii olmamasına razı olur görünüyordu.

Bağdat'ta, evini Bell'e tahsis eden Hacı Naci, "siz burada olduğunuz sürece politika umurumuzda değil" derken, taşralı bir eşraftan Emirlik hususunda "bir zalimin elinden kurtulup başka bir zalimin eline düşmek" yorumunu duydu. Bell "yeni sorunlar doğuracak bir saltanat kurulmasına karşı olsa da fikri gittikçe zayıflıyordu."

Bell, doğunun en büyük gücü Türkleri buradan çıkararak, Araplar değil İngilizler iken İngilizler aleyhindeki düşüncelerden rahatsızdı. Ona göre Kasım 1918 tarihli İngiliz Fransız Deklarasyonu, Arapların, dolayısıyla İngiltere'nin aleyhine bir belgeydi. Bu gibi uluslararası deklarasyonlar İngiliz politikalarının bölgede uygulanmasını zorlaştırmaktaydı. Bell, Bağdatlıları yönetim hakkındaki beklentilerine göre üç gruba ayırıyordu;

- 1- Yönetim konusunda hiç bir fikri olmayan en kalabalık grup.
- 2- Percy Cox liderliğinde İngiliz yönetimini isteyen kafa yoran azınlığın çoğu.

⁸⁰⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 28 Nov 1918.

⁸⁰⁸ Kurşun, "21...", s. 161-164.

3- İngilizler olmadan bu işi götürebilecekleri iddiasında olan sesi çok çıkan gürültücü azınlık. Üçüncüler hakkında “bu durumun kendileri için bir parça zevkli olacağına eminim. Ama sadece bir parça. Sonrası evrensel anarşi ve kan” diyordu.

Suriye’de ne olacağı konusunda “en ufak bir fikrimiz yok” diyerek Bağdat’a bilgi verilmeden politika üretilmesini eleştirmektedir.⁸⁰⁹

1919 Ocak’ının ilk günlerinde, Oxford’ta Arapça profesörü iken Bağdat’ta hükümet için çalışan Prof. Margoliouth’a “Bağdatlıların siyasi tercihleri konusunda ne düşündüğünü” sorduğunda uydurma bir hadisle bezenmiş şu cevabı aldı.

*Sorduğun soruya beni affedeceğine emin olduğum için, Peygamberlerinin sık sık hatırladığım bir sözü ile cevap vereceğim: Kadınların tavsiyelerinin zıddını yapınız.*⁸¹⁰

Prof. Margoliouth Bell’e ne kadar çabalarsa çabalasın salt kadın olduğu için Arapların onun fikirlerine değer vermeyeceğini ima etse de neredeyse yirmi yıldır Arapların arasında yaşayan Bell, en saygın Şeyhlerin dahi akıl danıştığı bir stratejist idi.

⁸⁰⁹ Bell, *The Letters...II*, p.40-41. GBA.L., GB’den HB’ye 28 Nov 1918; 6, 13 Dec 1918.10 Jan 1919; Yüksek komiser Vekili Wilson, 22 Şubat 1919 tarihli memorandumla “kazandığımız zaferle Bağdat’ı işgal altında tutmamız, savaş kurallarına göre açık olduğu halde Anglo-French Declaration aşırılarına - eski Türk memurlar ve itihatçı yanlıları- cesaret verdi” diyordu. FO 608/94/5368, *Peace Conference (British Delegation), Self-Determination in Mesopotamia*, 15 Sep 1919, p. 1.

⁸¹⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 3 Jan 1919; 25 Jan 1919; Zikredilen hadis uydurmadır. Hadis uzmanları, uydurma hadislerin Halife Osman’ın öldürülmesinden sonra başlayan karışıklıklar esnasında üretilmeye başlandığı görüşündedirler. Hadis biliminde teknik olarak *mevzu* hadisler olarak isimlendirilen bu uydurma hadislerle örnekler verilen çalışmalarda, yukarıda bahsi geçen sözde hadis de bulunmaktadır. Saffet Sancaklı, “Günümüzde Zayıf ve Mevzu Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi”, *Diyanet*, c. 37, S. 1, Ocak-Şubat-Mart 2001, s. 47; İngilizler, Araplar arasında dolaşmakta olan, hatta bazıları literatüre de girmiş İslam’ın özüyle bağdaşmayan uydurma hadisleri fırsat buldukça propaganda maksadı ile kullanmışlardır. İstanbul’da yayınlanan *cihat* fetvasının nüshaları Arabistan’a ulaşınca buna karşı propaganda olarak 14 Haziran 1916 tarihli *Arab Bulletin*’de kendine yer bulan *Aden’li Bir Arab’ın mektubu* bu amaçla yayınlanmıştır. ...*Peygamber daha Türkler ortaya çıkmadan önce onlar konusunda bizi uyarıyordu ve bütün zenginliklerimize el koyacaklarını haber verip savaş hazırlığı yapmamızı tavsiye etmişti. Bu durum peygamberin hadislerini aktaran çok bilinen kitaplarda yer alır. “Siz küçük gözlü, kırmızı ve geniş yüzlü çehreleri dövülmüş kalkanlar gibi olan Türklerle savaşmadığınız sürece kıyamet kopmayacaktır.”* Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.22; Türklerin Muhammed Peygamberi tarafından sadece fiziksel olarak tarif edildiği bu hadise ek olarak *Türkler size dokunmadıkları sürece siz de onlara (sakin) dokunmayınız!* şeklinde savaştan sakındırıcı hadisler olduğu halde İngilizler bu hadisleri Türklerle Müslümanlar arasında çıkacak savaşa hazırlık yapmaları bağlamında yorumlamışlardır. Zekeriya Kitapçı, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Konya 1994, s. 261; İngilizler, Arabistan’ın farklı yerlerine attıkları bildirimlerde, İttihatçıların aslen Selanik Yahudi’si olduklarını, Arap ve Arapça düşmanı olduklarını, Türk’ün atını Arab’ın enbiyasından üstün tuttuklarını ve alenen Muhammed Peygambere küfür ettiklerini yaymışlardır. Sadık Sarısaman “I. Dünya Savaşı’nda Türk Cephelelerinde Psikolojik Harp”, *Türkler*, c. 13, 2002, s. 461.

C. Bağdat Eşrafı ve Şeyhler ile Temasları

Gertrude Bell, seyahatleri boyunca Bağdat'ta defalarca bulunmuş, şehrin Arap aristokrasisi ile temas kurmuştu. 1917 Nisan'ında şehre gelir gelmez İngiltere'ye hep sadık olduğunu düşündüğü dostu" Nakîb⁸¹¹ ile görüştü. (Resim 15: Gertrude Bell)

Bell'in "yerel kabile liderlerini parmağının ucunda oynattığını düşünen" Percy Cox, Basra'da yaptığı işleri, bu defa Bağdat için yapmasını istedi. Bu arzu üzerine eski dostları ve kutlama için gelen yoğunluğun arasında kabileler ve yer adları tasnif işine girişti. Bağdat'ta İngilizler ile temas kuran ilk şeyhler Kerbela'dan Hacı Mahmut Ali Kemma ve Necef'ten Hacı Atiya oldu.⁸¹²

1911 IV. Ortadoğu gezisinde Hanekin'de misafir olduğu, Rus işgali⁸¹³ nedeniyle Bağdat'a kaçan İngiliz müttefiki Mustafa Paşa lakaplı yerel otoritelerden birisi de Bell'i ziyaret etti. Ali İhsan Paşa'nın, Mustafa Paşa'ya, İngilizlere yardım ettiğini belgeleyen bir mektubunu ele geçirdiğini ve kendisine gerekli cezayı vereceğini bildiren uyarısı Paşa'yı iyice telaşlandırmıştı. Mustafa Paşa, İngilizler ile müttefik oldukları gerekçesi ile 1916 Nisan'ında Rus işgaline ses çıkarmadı ise de Rus zulmü artınca şehre bir İngiliz Politik Subayı atanmasını talep etmiş ancak bu talep General Maude tarafından uygun görülmemişti. Rusların fena muamelesi ile Kürt kamuoyunun Türklere sempatik bakar olması hatta bazı Kürtlerin Türkiye'ye göç etmeleri Bell'i rahatsız etmekteydi.⁸¹⁴

Kabile tasnifleri ile meşgul olurken, 1914'te Suriye çölünde kampına misafir olduğu Anaze Araplarının efsanevi şeyhi Fahad Bey geldi. Şeyhin yardımı ile kabilelere kolayca temas edebileceğini düşündüğünden şeyhi çok iyi karşıladı. Ardından da

⁸¹¹ Bell şimdi Nakib'e dost dese de, Bağdat Türk kontrolündeyken hakkında "Türk dostu" şeklinde yazılar çıkmaktaydı. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.234; Bağdat İngilizlerin eline geçtiğinde yönetim binaları ve kaliteli lojmanlar temininde sıkıntıya düşülünce Nakib'in de evini istemişler o da bu talebi reddetmemiştir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 68.

⁸¹² Turam, *a.g.e.*, s. 146; GBA.L., GB'den P'ye 27 Apr 1917; Atiya daha sonra, Necef bölgesinde Yüzbaşı Marshall'ın öldürülmesi ile neticelenen isyana liderlik edip Semave'de teslim olmuştur. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 69, 82; 1920 isyanında, Kerbela halkı adına İngilizler ile arabulucu olarak görev yapmıştır. Kadhim, *a.g.m.*, p. 6.

⁸¹³ Bell, Hanekin'i ele geçiren Ruslar'ın, Basra'ya Kazak keşif birliklerini gönderdiklerini raporlamıştır. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 89; Bunlar hakkında "Ali el Garbi tepelerinde üç Kazak subay ele geçirdik. Rusçadan başka dil bilmedikleri için ne dedikleri anlamadığımızdan bölgeye nasıl ve niçin geldikleri konusunda Basra'da dedikodular çıktı. Bir ihtimal Ruslar, Türkler tarafından yok edildiklerinden üç asker kaçarak İngilizlere sığınmışlardır ya da Ruslar Musul'u alıp General Townshend'in de bulunduğu Diyarbakır'a girip güneye doğru komutanla beraber ilerlemektedirler. Bir grup Basralı ise ortada Kazak falan olmadığını bunların hep "İngiliz yalanı" olduğunu düşünüyor" demektedir. GBA.L., GB'den FB'ye 27 May 1916.

⁸¹⁴ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 90.

Çerkez Davud Bey, Bell'i ziyaret edince bu şekilde onurlandırılmaktan dolayı "kendimi Bağdat'ın bir parçası gibi hissettim. Hızla bu memlekete kök salıyorum. Benim işim burada ve bu insanların bir parçası olma hissi çok güzel" diye yazmıştır.

Prensip olarak İngiliz olmayanlardan hediye almayan Bell, 1911'de, Ukaydir'de kampına misafir olduğu Şeyh Sukeyl'in gönderdiği atı kabul etmediği gibi, Fahad Bey'in de hediye etmek istediği atı kabule yanaşmadı. Bu defa Fahad Bey, çadırında beslediği ceylan yavrusunu ısrarla teklif etti ve Bell de ekonomik bir değeri olmadığından kabul etti.

Fahad Bey, Bell'in Basra'dan gönderdiği ve İngiliz hükümetine tabi olmayı teklif ettiği mektubu, Bell'in ismini söylerken erkek masdarı kullanarak, bölge şeyhlerine okuyup şöyle seslenmişti:

*Ey Şeyhler, Biz onun vaatlerine inanıyoruz. –O bir kadın, ama erkekler gibi olabilmek için daha ne yapsın?*⁸¹⁵

Bell için, "bütün İngiliz kadınları böyleyse erkekleri de aslanlar gibi güçlü ve cesur olmalı"⁸¹⁶ diyen Fahad Beyin bu nutku "niçin erkek doğmadım" diye kendisine defalarca soran Bell'i "kendinden geçirdi." Şeyhi katkılarından ötürü bir uçuş sergisine götürerek uçağa bindirdi.

Bunca hürmet edilen Fahad Bey'in, Osmanlı Devleti yerine İngiliz tabiiyetine geçmek için paradan sonraki son şartı; takma dişlerdi. Antlaşma için -olmazsa olmaz şart- olan dişler temin edilir edilmez, Batı çölünü İngiltere için korumayı taahhüt ettiği antlaşmayı imzaladı. Bell, bu antlaşmanın, Bağdat'a geldiğinden beri yaptığı en önemli iş olduğunu, Türklerin ve Almanların bu duruma dış gıcırdattıklarını yazmıştır. Fahad Bey Bağdat'ta antlaşma metninin hazırlanmasını beklerken Türkler ve Almanlar onun yokluğunda kabilesini ikna etmek için "çantalar dolusu altınla" iki heyet halinde geldilerse de İngilizler tarafından vuruldular. Fahad Bey antlaşma imzalandıktan hemen sonra, Bağdat'ın emri ile çölden gelen bir Suriye kervanını durdurdu. Bell'in hedefi bu uygulamanın bütün sınıra yayılmasıydı.⁸¹⁷

⁸¹⁵ GBA.L., GB'den P'ye 1 Jun 1917.

⁸¹⁶ Adams, *a.g.e.*, p. 89.

⁸¹⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 3-7; GBA.L., GB'den HB'ye 3 May 1917; GB'den P'ye 26 May 1917; 1 Jun 1917; GB'den FM'ye 6 Jul 1917; İngilizlerin Fahad bin Hazzal ile işbirliği yapmalarından amaç bölgedeki kervan yolları ve pazarların Anaze Araplarının kontrolü altında olmasıdır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II.*, p. 246, 302; Hazzal Bağdat ile Şam arasındaki Türklere ait iletişim hatlarına zarar verilmesinde kritik rol oynamıştır. IOR/L/PS/11/123/2046.

Aşiretleri araştırmaya devam eden Bell, Şinafiye, Kûfe, Ebu Suheyr, Semave, Rumeysa, Divaniye bölgelerinde gezerek yaşayan şeyh ve kabilelerin tablosunu çıkartıp geçmişleri hakkında notlar almaktayken Necef, İngilizler için bir türlü kapanmayan sorunlar çıkartmaktaydı. Türkler döneminde kutsal mekânlara sığınarak eşkıyalık yapanlar şimdi de devam ediyorlardı. Bell, bu karışıklıklar esnasında Yüzbaşı Marshall'ın öldürüldüğünü duyunca Bağdat'a döndü. Bu isyan⁸¹⁸ Yüzbaşı Wilson'un çabaları sayesinde bastırıldı ve isyancılar yakalandı. Olaylar esnasında Seyyit Muhammed Kazım Yezdi İngilizlerle işbirliğinde olurken on üç kişi idama mahkum edilip yüzlercesi ise Hindistan'a sürüldü. Bu olay Bell'e göre işgal boyunca İngilizleri en çok zorlayan iç isyandı.⁸¹⁹

1917 yazının sıcaklığı ve daha önce atlattığı sarılık nedeniyle askerler gibi Bell'de hastalandı. Savaş nedeniyle asker dostları kuzeyde olduğundan daha serin olan Samerra bölgesine gitmek istedi. Kasım başında Samerra civarında çatışmalar arttığından, bölge komutanı General Cobbe, gelmesinin uygun olmadığını belirtince gitmekten bir süreliğine vazgeçmek zorunda kaldı. Yalnızlığı ve üstüne çöken bu depresyonik durumdan kurtulabilmek için yeni geçtikleri kış karargahının tefrişi, *Alliance İsrailite* okulunun düzenlediği tiyatro gösterisi gibi sosyal işlere girişse de Kasım sonlarına doğru Samerra'ya gidebileceği haberi geldi.⁸²⁰

Samerra'da, Irak Orduları Başkomutanı General Frederick Stanley Maude'un Bağdat'ta koleradan öldüğünü⁸²¹ (Goltz Paşa ile aynı evde) duydu. Elinden düşürmediği *Ammianus Marcellinus*'un eserinde yazdığı gibi Ctesiphon fatihi İmparator Julian da burada ölümcül bir yara alıp zaferinin zirvesinde ölmek istediğine dair Tanrıya dua ettiğiinden, Maude'un ölümünü ona benzetti. Bell'e göre "komutan büyük bir askerdi ancak -gerekmediği üzere- devlet idare etme yeteneği yoktu. Detaylara hâkimdi. Hiç kimseye güvenmeyip kendine itimadı tam olduğundan personeli asla ikinci adımını bilemezdi."

⁸¹⁸ Yüzbaşı Marshall, Necef'te eşraftan silahlarını toplamaya kalktığı için öldürülmüştür. Eliezer Tauber, *The Arab Movements in World War I*, London, Newyork, 1993, p. 32-33.

⁸¹⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 32-33; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 82; GBA.L., GB'den FB'ye 28 Mar 1918; GB'den HB'ye 24 Apr 1918.

⁸²⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 15 Sep 1917; 2, 15 Nov 1917; GB'den FB'ye 25 Sep 1917.

⁸²¹ General Maude'tan sonra Irak orduları Başkomutanlığına 1917 Kasım'ında William Marshall atanmıştır. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 96; Maude'un hatrasına Amara'da *Maude Memorial School* açılmıştır. *Iraq...4*, p. 16.

Samerra'da on iki gün kadar kalan Bell, şehrin savaş nedeniyle boşalmış olması, hacılardan hastalık bulaşma riskinin yüksekliği gibi sebeplerle Aralık başında Bağdat'a döndü. Artık yalnızlığını satırlara döküyor ve annesine "gerçek manada bir tek dostum yok" yazıyordu. Gündeminde; Türklerin yavaş yavaş çözümleri, Diyala çiftçilerine tohum yardımı verilmesi ve sulama kanallarının temizliği, Fırat vadisinin haritalandırılmamış kısımlarının çizilmesi, Almanların İran istihbarat ağı, yeniden açılan ve Lloyd George'un damadı Binbaşı Carey Evans tarafından idare edilen Sivil Hastane vardı.

Samerra tatiline rağmen hastalığı beyin anemisine evrildi. "Fiziksel olarak iyiyim" dese de iş yerinde çok yavaşlamıştı. Hastalığını "beni tam bir embesile çevirdi, yarım akıllı olsam da iyiyim" diye niteliyordu.

1917'nin son günü Bağdat'tan ayrılarak yeni yıla Kerbela'da girdi. İki yıldır devam eden rahatsızlıkları nedeniyle biraz tatil ve hava değişikliği için geldiği Kerbela'da, Yüzbaşı Balfour ile Hindiyeye barajı ve yeni kanalları gezip Halife Ali'nin oğlu Hüseyin türbesini ziyaret etti. Kerbela'da üç gün kalıp Hille'ye geçti ve şeyhlerle görüştü. Şeyhler Bell'den daha fazla yardım ve tohum istiyorlardı.⁸²²

Ramsay'a yazdığı, 7 Şubat 1918 tarihli mektubunda, Irak'ın hali hazırdaki durumu ve gelecekteki hayallerine dair ipuçları veriyordu:

...Buranın sakinleri dünün savaşçıları⁸²³ olan gözü pek adamlardır. Islah olmaları için sabretmeli ve zaman vermelisin. Kendilerine verdiğimiz tohumları ektiler ve dört gözle hasatı bekliyorlar... Bu ülkeyi yeni geliştirken yönetmenin kolay olduğunu düşünüyorum. Araplar sadece zenginleşmek değil tüketmek de isteyecekler. Şimdiden okul, hastane ve motorlu pompa istediler. Kısa bir süre sonra bu talep tarım aletlerine ve motorlu araçlara dönüşecek. Yüksek mazgallı çamur köşkleri kalsa bile geleneksel çöl saldırıları geçmişte kalacak. Bir nesilde Mezopotamya yüz yıllık ilerleme kaydetti. Belki de daha kısa sürede. İlk refah aşaması geçildikten sonra bir sıkışma dönemi gelecekte de ben o zaman orada olmayacağım... Ben bu toprakları sevmeye geldim. Buraya has ışıkları, sesleri, kış renkleri, Doğuyu hiçbir zaman yabancı

⁸²² Bell, *The Letters...II*, p.19- 24; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Dec 1917; 10 Jan 1918; GB'den FB'ye 22 Nov 1917; 7 Dec 1917; 3 Jan 1918; GB'den F'ye 30 Nov 1917; GB'den P'ye 13, 21 Dec 1917.

⁸²³ Nehir boylarında güvenliği sağlamak için İngilizler Şabana adı verilen birlikler kurmuşlardır. Birliklerde görev yapan aşiret üyesi 1916 sonunda beş yüzden fazlaydı. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 42.

*görmedim ve hiç bıkmam. Küçük Asya'da nasıl kendimizi evde hissettiğimizi hatırlarsın. Burada hiç sürgünde hissetmedim. İkinci bir memleket diyebilirim. Eğer ailem İngiltere'de olmasaydı oraya dönmeyi hiç düşünmezdim. Bu yaz Bağdat sıcağına dayanamayacak olsam da İngiltere'ye gelmeyi düşünmüyorum. Politik ve idari bir engel çıkmazsa yazı İran'da geçireceğim. Babam eve dönmemi istese de ben bu fikirden pek hoşlanmadım...*⁸²⁴

Bell, İngilizlerin Fırat ve Dicle boylarında bulunan verimli sulak arazilerde, savaş boyunca yapılamayan tarımsal faaliyetleri, başta su kanalları olmak üzere nasıl başlattıkları ve savaş döneminde bile devlet otoritesinin yokluğu hissedilmesin diye çiftçilerden vergi almayı ihmal etmediklerini Mezopotamya raporunun gelirler bölümünde izah etmektedir. Buna göre 1917 yazında, ırmak boylarındaki araziden saman gelirleri hariç dört milyar rupi değerinde hububat elde edilmişti. Bell, bölgede uyguladıkları üst üste üç yıl ekmeyen toprağına el konulması kuralını, her fırsatta eleştirdiği Türklerden aldıklarından hiç bahsetmemektedir.⁸²⁵

1913/14 Arabistan ziyaretinde kullandığı geniş kadrodan üçü ile Bağdat'ta buluştu. Sansüre uğramamak için bunların isimlerini yazmasa da biri Bağdat'ta kızgınlıkla ayrıldığı Ali Ahukal'dı. Ali ile dargın ayrılmalarına rağmen –kaliteli ve doğru bilgiye çok ihtiyacı olduğundan- “bana güzel hizmet etmişti” diyerek adama dürüst davranması karşılığında vaatler verdi. Ali, Hit'te oturduğundan istihbaratçı dostu Binbaşı Eadie ile tanıştırdı. Onun Suriye çölü hakkındaki şeyh ve kabile bilgisi ve bağlantıları bu defa İngiliz menfaatleri için kullanılacaktı.

Dört gözle beklediği asıl isim, değişmez hizmetkârı Fettah'tı. Halep'te Fettah'ın Hogarth ve Bell ile ilişkisini herkes bildiğinden hayatından şüphe ediyordu. Hayyil'den çıkıp Necef'e gelirken son dört gün refiklik yapan “domuzların arasında bir inci” dediği Davi'yi Bağdat'a davet etti. Davi'ye Cox'un hediyeleri yanında para, elbise ve kefiye hediye etti. Hediyeleri kendisini 1914'te Şii Riuların saldırısından kurtardığı için “bu benim ona borcumdu” diyerek vermişti.

⁸²⁴ GBA.L., GB'den WR'ye 7 Feb 1918.

⁸²⁵ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 146-156.

1918 Mayıs başında Ramadi, Kubeysa ve Hit bölgesi kabilelerinin tespiti için bir geziye çıkıp başta Şeyh Ali Süleyman olmak üzere Duleyim Şeyhleri ile görüştü. Kendisine refakat eden Nalder ile beraber Ali Süleyman'ın çadırında konakladılar.

İzleyen günlerde Percy Cox'un evinde Bağdat hanımefendilerine bir parti verdi. Davet edilen nüfuzlu Müslümanların eşleri Bell'i şaşırtacak şekilde eksiksiz partiye katıldılar. Kadınların geliş şartı, evde hiç erkek bulunmamasıydı. Müftünün karısının "keşke biraz daha samimi bir ortam kurabilseydik" demesi Bell'i gayretlendirdi ve hemen bir sinema makinesi bulup bir de sinema gecesi tertip etti. Normalde evlerinden hiç çıkmayan bu kadınlarla teması askerlerden olumlu tepkiler almasına sebep oldu.

Bağdat kadınlarının evlerinden çıkamamaları durumuna atfen; "düşünebiliyor musun, bu yüzden pek azı müstesna çoğunun psikolojik sorunları var. İnsana bir ağacın baktığı gibi bakıyorlar" diyordu.

Sünnilere göre çok daha saldırgan bulduğu Şiilere bile yaklaşma fırsatları aradığından Necef'te ikamet eden bir Şii âliminin, sinir hastalığı için tedaviye gelen karısını hastanede ziyaret etti. Kazimiye'de Seyyid Cafer'i ziyaretinde, kadınlar evden hiç çıkmadıklarından şikâyet edince onlara "bu yasak aklıma geldikçe kalbime ağrılar giriyor" dedi.

1913-1914 kış sezonunda çok ağır şartlarda yaptığı Arabistan gezisi, savaşın hemen başında geldiği ve Kutü'l-Ammare savaşının bütün yıpratıcılığını yaşadığı Basra günleri, erkekler dünyasında yapayalnız bir kadın olması gibi nedenlerle artık hem fiziksel hem de ruhsal olarak yıpranmıştı. Babası, sağlığı için mutlaka İngiltere'ye dönmesini istiyordu. İngiltere'ye gidip gitmeme durumunu, babası ile o anda Londra'da bulunan Cox'a bıraktı. Gitmesine karar verilirse tek şartı, uzun yola dayanamayacağından, seyahatin Cape Town (Güney Afrika) üzerinden olmamasıydı. Alman denizaltıları nedeniyle Akdeniz'de kadınların seyahat etmesi yasaktı. Bell bu riski göze aldı ve "kendisi için özel bir düzenleme yapılabileceğini" ima etti. Eğer İngiltere'ye gidemezse yedek planı, 1918 yazını Belucistan'da geçirmektir. Bağdat'tan uzun süre ayrılırsa, kefaleti ile İngiltere'ye bağlanan aşiret ve reislerin, yokluğunda "terk edilme duygusu ile" kontrolden çıkmalarından endişe ediyordu.

Akdeniz’de seyahat etmesine izin verilmemesi ve Cape Town üzerinden uzun bir yolculukla İngiltere’ye dönmeyi kabul etmemesi üzerine 1918 yazını İran’da geçirmeye karar verdi.⁸²⁶

9 Temmuz 1918 günü Bağdat’tan İran’a hareket etti. Hanekin, Elvand, Kirmanşah üzerinden Hamedan’a ulaştı. Rusya konsolosunu ziyaret etti. İran İngiliz orduları başkomutanı General Dunsterville’den Türk-Rus savaşı yüzünden bölgede müthiş bir kıtlık olduğunu⁸²⁷ ve sadece Hamedan’da günde 14.000 kişinin İngilizlerce doyurulduğunu öğrendi. 22 Temmuz’da Tahran’a (Gulahek) ulaştı. Tahran’da Rasputin’in öldürülmesi⁸²⁸ meselesine karışan ve Çar tarafından sürülen Çarın kuzeni Grand Duke Dimitri ile tanıştı. Ağustos başında Tahran’dan ayrılıp tatilinin kalan günlerini Hamedan ve Kazvin’de geçirdikten sonra ay sonunda Bağdat’a döndü.⁸²⁹

İran’da Şiilik konusunda malumatını artıran Bell’den, Hindistan’ın beklediği en acil görev, Irak Şiileri ile temasın kuvvetlendirilmesiydi. Şii önde gelenleri ile görüşüp dini kurumları konusunda özgürlük garantisi verdi ve Türklerin geri dönmeleri durumunda en azından tarafsız kalmaları için çaba sarf etti.⁸³⁰ Yaptığı tetkiklerde Şii dini literatüründen İngilizceye çevrilmiş eser bulamayınca bunu büyük bir eksiklik olarak görüp beş ana eser tespit ederek bunların İngilizceye çevrilmesini talep etti.⁸³¹

⁸²⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 33-35; GBA.L., GB’den P’ye 1 Jun 1917; GB’den HB’ye 20 Jul 1917; 24 Apr 1918; 4 May 1918; 27 Dec 1918; 10-18 Apr 1918; 28 Jun 1918; GB’den WR’ye 7 Feb 1918; GB’den FB’ye 9 May 1918.

⁸²⁷ 1914-1918 yılları arasında İran; Türk, Rus ve İngiliz ordularının savaş alanı haline gelmiş ve Hazar kıyılarından Basra Körfezi’ne kadar İngiltere tarafından işgal edilmiştir. Savaş nedeniyle İran’da ziraî faaliyetler ve yerli sanayi üretimi durmuştur. Halk açlıktan ziraî tohumları yemek zorunda kalınca ekilecek tohum kalmadığından kıtlık başlamıştır. Bell “on binlerce İranlıyı doyuruyoruz” dese de bölgede görev yapan İngiliz subayı Forbes, İran’da halkın iskelete döndüğünü, yiyecek bulamadığını, hastalık ve açlıktan toplu ölümlerin olduğunu kaydetmiştir. Kazvin’de savaş sonrası ortaya çıkan hastalık ve açlıktan halkın telef olduğunu, adeta cehennem gibi bir manzara gördüğünü, kendisinin bundan çok etkilendiğini ve insanlığından utandığını söylemiştir. Yılmaz Karadeniz, “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması ve Sadrazam Hasan Vusûk”, *Turkish Studies*, Vol. 6/3 Summer 2011, p. 1012.

⁸²⁸ Mistik güçleri olduğunu iddia eden Rasputin, etkisi altına aldığı Çariçe üzerinden Çar’a nüfuz etmiş ve saray politikalarını etkiler hale gelmişti. Ülker Gürkan, “S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 21, S. 1, s. 160.

⁸²⁹ GBA.L., GB’den HB’ye 28 Jun 1918; 5-22 Jul 1918; 6 Aug 1918.

⁸³⁰ Goodman, *a.g.e.*, s 85.

⁸³¹ Bu eserler; Muhammed bin Yakub el-Kuleyni’nin *El Kafi*, Muhammed bin Hasan Tusi’nin *Tehzibu’l Ahkam ve İstibsar*, Muhammad ibn Ali ibn Babaveyh el Kummi’nin *Men la Yehduruhu’l Fakih* ve Ali bin Tahir el Şerif el Murtaza’nın *Nehc el Belağa* adlı eserleridir. Bell’in talebi doğrultusunda Hindistan ve Sudan’dan Arapça bilen personel talep edilmiş ve Arthur Hirtzel bu talebi *School of Oriental Studies London Institution* müdürü Denison Ross’a bildirmiştir. Denison Ross, Bell’e yabancı olmayıp birkaç kitabına önsöz yazdığından, Bell’in taleplerini ciddiye almış ve öncelikle bir eserin incelenmesini ve ardından diğerlerinin tespit edilecek yöntemle tetkik edilmesini, bu ilk eserin de *El Kafi* olmasına karar vermiştir. IOR/L/PS/11/123/2121.

Oruç tutmaktan çok yıpranmış görünen ve ancak birkaç sene daha yaşar dediği Nakîb'i Percy Cox ile bölgenin en iyi atlarını yetiştiren ve beraber ceylan avlamaya karar verdikleri Davud Bey'i ise General Cobbe ile ziyaret etti. Birkaç ay önce İngilizlere sığınan Milli aşiretinden İsmail Bey⁸³² için, Davud Bey'in kızını istedi. Bir sonraki durağı, önceden İngiliz taraftarı olan ancak savaşta tarafsız kalan toprak zengini Cemilzade ailesiydi. Bu ailenin büyüğü Abdurrahman Efendi ile sohbet etti. İlgisi sadece Araplara olmayıp sayılarının 80.000⁸³³ olduğunu iddia ettiği Bağdat Yahudileri ile "ileride burada ciddi bir güç olacaklar" diyerek hahambaşılıarı kanalı ile irtibat kurdu.

Görevi, kendisine bilgi verecek halkla her daim temas gerektirdiğinden, saatlerce meşgul etseler bile kapısına gelen herkesin gönlünü hoş ederek uğurladığından akla gelmeyecek durumlarla karşılaştığı da oluyordu. Bir kadının kendini acındırarak aldatma teşebbüsünü şöyle anlatır:

Bir gün kapımda beyaz elbiseli, siyah şapkalı son derece güzel bir bayan belirdi. Uzun bir hikâyesi var. Aslen Müslümanken Hıristiyan olmuş. Ancak şimdi Nakîb ve ailesi tarafından yeniden Müslüman olması için sıkıştırılıyormuş. Bizden koruma ve yardım istedi. Anlattıklarını yazmasını istedim. İki gün sonra uzun bir metin ile geldi. Philby ile ne yapabiliriz diye düşündük. Çok az bir araştırma ile kadının Bağdat'ta çok ünlü olduğunu öğrendik. Kadın benim çok iyi tanıdığım ve esirlerimize burada çok fena muamele eden Alman Konsolosu Hesse'nin metresiymiş. Ondan bir de çocuk doğurmuş ve Bağdat'taki bütün Almanlar gelip onları kutlamışlar. Soğukkanlı haspanın hikâyesini uzatmayayım. Birkaç gün sonra geldi ve ben ona bildiklerimi söyleyince sustu kaldı. Bir kavas çağırıp onu dışarı

⁸³² İsmail Bey, Milli aşireti reisi İbrahim Bey'in oğludur. Bell, annesi Hansa Hatun ile IV. Ortadoğu gezisinde Urfa'da görüşmüştür. Hansa Hatun'un yıllar önce mukadderatından endişe ettiği oğlu İsmail Bey, 12 Ocak 1917 tarihli Arap Bürosu 38 numaralı raporuna göre Basra'ya (Zübeyir) gelerek İngilizlere hizmet etmek istediğini bildirmiştir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.20; İsmail Bey'in Kafkas cephesinden adamları ile nasıl kaçtığı, Sina üzerinden dolanarak Basra'ya nasıl geldiği, Bell'in kaleme aldığı 23 Mart 1917 tarihli 45 numaralı raporda kayıtlıdır. Ermeni Meselesinden dolayı Kürt asıllı Osmanlı askerlerine İngiliz askeri çevrelerinin soğuk bakacağını tahmin eden Bell, "Millî'ler Ermeni olaylarında rol almadılar. İsmail Bey olayların sebebinin Ermenilerin bağımsızlık mücadeleleri olduğunu söylüyor" yazmaktadır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p.131-134; Bell, *The Arab...*, p. 45-48.

⁸³³ Bağdat nüfus sayımlarında vilayet genelinde Yahudi erkek nüfusunun en yüksek olduğu yıl 15.641 rakamı ile 1906 yılıdır. Eroğlu-Babuçoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Sınavlarında Bağdat*, s. 161. Karpat'a göre 1906-1907 sayımına göre Bağdatlı erkek Yahudilerin sayısı 13.621'dir. Kemal H. Karpat, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, İstanbul 2010, s. 353; 1952'de sayıları 120 bini bulan Irak Yahudileri, Arap-İsrail Savaşları sonucunda İsrail'e göç etmişlerdir. Baştürk, Torlak, Ziya, vd., *Irak...*, s. 150.

*çıkartmalarını söyleyince adam onu tanıdı ve hemen dışarı attı. Bir daha geleceğini düşünmüyorum. Çok tehlikeli bir kadın ve belki de bir Alman ajanı. Dosyasını bizzat Percy'nin eline verdim ve o da çok ilgilenip durumu polisten sorunca öğrendik ki kadın sürtüğün teki değil miymiş?*⁸³⁴

Bağdat'ın zengin ve etkili ailelerinin nüfuzlarından faydalanabilmek için İngiliz taraftarı olmasalar bile irtibatı hiç kopartmayan Bell, “kışın dahi misafirlerine portakal ve kaliteli hurma ikram edebilen ve Bağdat'ın kuzeydoğusunda büyük mülkleri olan” Cemilzade ailesini kazanmak için baskıyı artırdı. Bu tip şeyhlerin şehirde yerleşik⁸³⁵ oldukları halde çöl hayatı ile bağlarını kesmemelerinin kendileri için faydalı olduğunu düşünüyordu. Şerefli bir unvan verilen bu şeyhlere bağlı çölde yaşayan çok sayıda göçebe Arap olduğu için, sahada her türlü İngiliz menfaati için kullanılabilirlerdi. Bell'e göre sayıları çok olmamakla beraber paha biçilmez işler görmekteydiler.

Bell, Irak'ta yeni bir idare kurarken aşiret hiyerarşisinin mutlaka göz önünde tutulması gerektiğini düşünmekteydi. Türkleri, böyle münbit bir coğrafyada bu aşiretler ile yanlış temas kurup başlarına sonsuz problemler çıkartabilmekle itham ediyordu. Ona göre, aşiretleri dikkate almadan ve onları yönetimin temel unsurları haline getirmeden bir idare kurmak kolay değildi. Şehirde bile yaşasa herkesin mutlaka bağlı olduğu bir şeyh vardı. Bu yapı her türlü işi ve sorumluluğu paylaşıyordu. Bu sosyal olgunun önemini fark eden ve tüm yatırımlarını buraya yapan Bell, şeyhlerce çok sevilmeğe “-eşkıyalık yapanlar bile -etrafında bir sevgi halesi” oluşturmaktaydılar.⁸³⁶

Bu temaslar neticesinde, 1918 Aralık'ında Basra, Bağdat ve Musul eşrafı, cemaat liderleri ve aşiret reisleri ellerine tutuşturulan bildirileri ardı arkasına yayınladılar. Bildirilerin ortak özelliği; Türk idaresinin kötülüğüne karşın İngiliz politikalarına duyulan memnuniyet, Musul'un Irak çatısı altında kalması gerekliliği, başlarına bir Emir atanmaması isteği ve doğrudan İngilizlerce yönetilme talebiydi.

Bildirileri Basra'dan Abdülvahit Ahmed Çelebi, Şeyh Suud Sabah, Seyyit Muhammed Bereket, Hacı Mahmut Paşa, Ahmet Sani Paşa, Seyyit Hüseyin Kaşani, Hacı İsa, Şeyh Ahmet Başayan, Yahudi Cemaati Reisi Mir ve Ermeni Cemaatinden

⁸³⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Aug 1917; 15 Nov 1917.

⁸³⁵ Bell'e göre şehirlere yerleşen aşiret şeyhleri göçebeler ile bağlarını kesmediklerinden kuracakları idarenin “belkemiği” hüviyetindeydiler. Fattah-Caso, *a.g.e.*, p. 168.

⁸³⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 8 Feb 1918; GB'den FB'ye 1 Mar 1918.

Garibyan Efendiler, Katolik Cemaatinden Marine yayınladılar.⁸³⁷ Bağdat ve Musul'da yayınlanan bildirimlerde de aynı konular üzerinde duruluyordu.⁸³⁸

1919 Eylül'ü ortalarında, Semave'den Tikrit'e kadar yaklaşık seksen kadar şeyh ve seyyidin ve Bağdat'ın önde gelenlerinin katıldığı bir tür durbar organize edildi. Toplantıya Fransız ve Amerikan konsolosları da katıldı. Bell bu toplantıyı şöyle resmetti:

*Saat beşte Başkomutan Marshall bütün generalleri arkasında olduğu halde törenle bahçeye girdi. Daha önceden bölgelerine göre ayrılmış olan şeyhler ve seyyidler geldikleri yörenin Politik Subayı tarafından komutana takdim edildiler. Komutan her birinin terli ellerini sıktı ve onlara güzel sözler etti. Şeyhler beni görünce toplantının insicamını bozacak şekilde benim de elimi sıkmaya başlayınca hemen şişman bir Amerikalı kadın ve etine dolgun Fransız konsolosun arkasına saklandım.*⁸³⁹

Bell'in Basra'ya gelişinden önce aşiretleri ihmal eden İngilizler, batağa saplanmışlardı. Bell'in yöntemleriyle, doğrudan şeyhleriyle temas kurulan aşiretlerin satın alınması, ordunun onun öngördüğü güzergâhlardan ilerlemesi, Basra ve Bağdat eşrafının kontrol altına alınmasıyla üstünlük İngilizlere geçti. Zafer için askeri yöntemlerin yetmeyip sosyo-politik enstrümanların da kullanılmasını öngören Bell, Basra'yla yetinmeyi planlayan İngilizleri, Irak'ı yönetmeye hazırladıkları bir safhaya ulaştırdı.

⁸³⁷ Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 3, Cambridge 1992, p. 4-8; Telgraf metinlerinin orijinaleri ve gönderenler hakkında ayrıntılı bilgi için; FO 608/94, *Peace Conference (British Delegation), Self-Determination in Iraq*, p. 179-195.

⁸³⁸ Müslümanlar; sekiz Müslüman önderi, yaklaşık kırk beş Müslüman, kırk kadar şeyh ve müçtehit şeklinde verilirken bildirelere imza atan Ermeni ve Yahudi cemaatinden liderler isim isim zikredilmiştir. *Iraq...3*, p. 58-62.

⁸³⁹ GBA.L., GB'den FB'ye 19 Sep 1918.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MANDA YÖNETİMİNİN KURULMASINDA BELL'İN ROLÜ

I. PARİS KONFERANSINDA BELL VE BAĞDAT'A UMUTSUZ DÖNÜŞ

A. Paris Konferansında Bell

Birinci Dünya Savaşı sonrasında galip devletler, kazanımları konusunda aralarında bir anlaşmazlık çıkmaması için Paris'te toplandılar. Bell, Mezopotamya'yı temsil edeceği Konferansa, Yüksek Komiser Vekili A. T. Wilson tarafından görevlendirildi⁸⁴⁰ ve 8 Şubat 1919 günü Bağdat'tan ayrıldı.⁸⁴¹ 7 Mart 1919 günü Paris'e varıp *Hotel Majestic*'e yerleşti. Komiser Vekili Wilson Paris'e gelince, Times editörü Stead'ın evinde Valentine Chirol, T.E. Lawrence, birkaç Fransız dergisinin editörü olduğu halde bir araya geldiler. Lawrence, Faysal ve Fransızlar arasındaki görüş ayrılığını⁸⁴² net bir şekilde ortaya koyup meseleyi -bir antlaşmaya bağlamaktansa-komisyona havale etmeyi döneklilik olarak ifade etti. Bell'e göre "Lawrence'in cazibesi, basitliği ve samimiyeti" dinleyiciler üzerinde derin bir etki bırakmıştı.⁸⁴³

ABD Başkanı Woodrow Wilson, 8 Ocak 1918'de savaş sonrası barışın hangi şartlarda tesis edileceğini on dört madde ile açıklamıştı. Bu ilkelere göre gizli antlaşmalar olmayacak, yenilen devletlerden toprak ve tazminat alınmayacak ve Osmanlı devletinin gayri Türk tebaası kendi yönetimini kurabilecekti.⁸⁴⁴ Bell ve Lawrence bağımsız ve birleşik bir Arabistan hayal ediyorlardı.⁸⁴⁵ Farklı ajandaları olsa da İngiltere ve Fransa yönetimleri, Wilson'un ortaya koyduğu bu önerileri kabul etmişlerdi. Wilson, uluslararası anlaşmazlıkları çözmek için Milletler Cemiyeti'nin kurulmasını istemişti. Bu noktada galip devletler, Wilson ilkelerini delmek için manda⁸⁴⁶ sistemini ortaya attılar.

⁸⁴⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1919; Wallach, *Desert...*, s. 332.

⁸⁴¹ FO 608/94/5368, *Peace Conference...*, p. 8; Bell'in Bağdat'tan ayrılıp Kahire üzerinden Paris'e ulaşma süreci hakkında yazışmalar için; FO 608/94/11.

⁸⁴² Paris Barış Konferansına Arap halklarının temsilcisi sıfatıyla katılmak isteyen Faysal'ı Fransızlar "Hicaz Heyeti Başkanı" ünvanı ile bile kabul etmek istememiş, Lloyd George'un tavassutuyla Hicaz adına toplantıya katılabiliştir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 107.

⁸⁴³ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1919; ? Mar 1919; Wallach, *Desert...*, s. 332.

⁸⁴⁴ Glenn P. Hastedt, "Fourteen Points", *Encyclopedia of American Foreign Policy*, p. 170; Michael Beschloss, *Our Documents: 100 Milestone Documents from the National Archives*, Oxford 2003, p. 151.

⁸⁴⁵ Garnett, p.77-78.

⁸⁴⁶ Kelime Latince "mandatum", Fransızca "mandat" kelimelerinden gelmekte olup *vekalet* manasında kullanılmaktadır. Yönetim biçimi olarak manda, 1919 yılına kadar diplomaside ve literatürde

Toplantılara katılmaya başlamasından itibaren gündemin yoğunluğundan başı dönmüş bir halde ailesine “daha önce benden hiç duymadığınız bir şey duyacaksınız; fakat bu doğru. Öyle bir dünyanın içine düştüm ki her konuşana ağzı açık bakıyorum” diye yazdı.

Bell’e göre Avrupalıların Şark Meselesi, kelimelerden öte karmaşıktı ve kendileri gelene kadar Mezopotamya meselesi doğru dürüst konuşulmamıştı. Lloyd George’un danışmanı Lord Milner ve Balfour’a görüşlerini aktarmayı başardı ancak başbakan ile görüşme talebi reddedildi. Lawrence ile meseleleri tam savunamadıklarını düşündüklerinden Kahire’den Hogarth’ı da davet ettiler.

Bell, Mezopotamya meselesini Suriye meselesi ile doğrudan ilgili görmekteydi. Davasına Chirol gibi gazeteciler destek verdikleri halde, Louis Mallet gibi meselenin merkezindeki isimlerin geri durmalarından sitayişle bahsetti. Babasının Paris ziyaretinden sonra muhatapları nezdinde kredisi biraz daha artsa da A.T. Wilson, General Allenby ve Hogarth gelene kadar “bizi dinleyen yok” satırlarını açık yüreklilikle yazdı.⁸⁴⁷

12 Mart günü Mezopotamya’nın sınırlarının tespiti için yapılan kısa bir toplantıya katıldığı anlaşılan Bell, asıl sınır toplantısı için iki hafta daha bekledi. 26 Mart 1919 günü Paris’te, Mezopotamya’nın kuzey ve batı sınırları, Suriye-

kullanılmayan bir terim iken, sömürge yönetimlerinden farklı bir kavram şeklinde ilk defa Güney Afrikalı General Jean Christian Smuts tarafından tanımlanmıştır. General Smuts, manda teklifini konferans toplanmadan 16 Aralık 1918’de komisyona sunmuştur. Teklife göre yenilen devletlerden ayrılacak olan ve kendisini idare etme kapasitesine sahip olmayan ülkelerin yönetimi, Milletler Cemiyetine bırakılacak; Cemiyet de bu görevi büyük devletlerden birine verecekti. Manda yönetiminin çerçevesini belirlemek için Paris Konferansı komisyonlarında görev yapan Albay House, Lord Milner, M. Simon ve Baron Chinda mağlup devletlere uygulanmak üzere üç çeşit manda yönetimi önerdiler. A mandası; Osmanlı topraklarında kurulacak olan manda idareleri, B mandası; Afrika’daki Alman kolonileri ve C mandası da yine Pasifik adalarındaki Alman kolonileri için uygulanacaktı. *Treaty of Peace with Turkey*, London 1920, p. 11-12; Manda komisyonu 14 Şubat 1919’a kadar ABD, Fansa, İtalya, Japonya ve İngiltere’nin verdiği ikişer üye ile on toplantı yaptı ve 26 maddeden oluşan bir misak tertip etti. 22. Maddesi manda meselesini düzenleyen bu misak ile Milletler Cemiyeti de kurulmuş oldu. Manda maddesinin tam metni için; Kadir Kasalak, *Milli Mücadele’de Manda ve Himaye Meselesi*, Ankara 1993, s. 11, 24-26; Osman Köse, “İstanbul’daki Amerikalı Diplomat ve Misyonerlere Göre Türkiye’de Amerikan Manda İdaresi’nin Kurulma Gerekçeleri (1919)”, *History Studies*, Vol. 2/1, 2010, s. 208-209; Oğuz AYTEPE, “Milli Mücadele’de Manda Sorunu ve Mustafa Kemal’in Yaklaşımı”, *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, s. 475; Batı zihniyeti manda sistemine erken bir dönemde alıştırdı. 1874’te Westlake, dünya üzerindeki medeni olmayan bölgelerin Batılı güçler tarafından işgal ya da ilhak edilerek medenileştirilmesini savunuyordu. Medeni olmayan bölgeler, Türkler dâhil sarı ırkın oluşturduğu düşkünler bölgesi ve siyah ırkın yayıldığı vahşiler bölgesiydi. Medeniyet götürme görevi beyaz adam için ahlaki bir sorumluktan ve bu vazifesinden kaçamazdı. Hobson, *a.g.e.*, s. 237-239.

⁸⁴⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 43-44; GBA.L., GB’den HB’ye 7 Mar 1919; GB’den FB’ye 16 Mar 1919; Komiser Vekili Wilson, Marsilya’ya ancak 1 Mart günü ulaşabilmiştir. FO 608/94/14; FO 608/94/3721; FO 608/94/7666; FO 608/94/10783.

Mezopotamya sınırı, Filistin-Suriye sınırı ve Sykes-Picot antlaşması doğrultusunda Filistin, Mısır ve Hicaz bölgelerinin tanzimi konulu bir toplantı yapıldı. Toplantıya Arthur Hirtzel, David Hogarth, Albay Wilson, Albay Gribbon, Albay Lawrence, Gertrude Bell ve Forbes Adam katıldılar.⁸⁴⁸

Türklerin çekilişinin ardından Suriye’de⁸⁴⁹ babası adına krallığını ilan eden Faysal’ı ilk defa Paris’te gören Bell, Faysal’dan “Avrupa devletleri Suriye’den Filistin’i ayırmaya kalkarlarsa cihat ilan edeceğini⁸⁵⁰” duydu. Faysal, 1916’da İngiltere ve Fransa arasında imzalanarak Osmanlı Devleti’nin Ortadoğu topraklarını paylaşmayı ve Filistin’de uluslar arası bir yönetim kurulmasını öngören Sykes-Picot⁸⁵¹ Antlaşmasını tanımadığını ilan etse de kısa süre sonra İngiliz askerlerinin boşalttığı Suriye topraklarına Fransızlar yerleşeceklerdi. Irak halkının hassas olduğu Suriye’nin

⁸⁴⁸ Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 450-453

⁸⁴⁹ Cemal Paşa’nın başarısız olduğu Kanal Harekatı’ndan sonra Türkler geri çekilmek zorunda kaldı. İngiliz General Allenby komutasındaki İngiliz ordusu, Lawrence ve Faysal yönetimindeki Arap aşiretleri (Lawrence’a göre Huveydî, Sakhr, Şerarat, Ruvalla ve Serahin aşiretleri) ve sekiz Ermeni gönüllü taburu desteği ile 1917 Aralık’ında Kudüs’ü, oldukça iyi işleyen ikmal hatları sayesinde 1 Ekim 1918 tarihinde de Şam’ı ele geçirdi. Son Türk ve Alman birlikleri şehri terk ederken hükümet konağından Türk bayrağı indirilip yerine Arap bayrağı çekildi. Şehre danışmanları Cornwallis ve Clayton eşliğinde Rolls Royce’u ile giren Allenby, geçici hükümeti onadı ve son olarak kente özel treni ile Emir Faysal girdi. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 513-514; Lawrence, *a.g.e.*, s. 369; William C. Cleveland, *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), İstanbul 2008, s. 169-172; İngiliz ordusunun Şam’a girişi hususunda Lawrence’ın iddiaları ile diğer kaynaklar çelişmektedir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...III*, p.349-350; Lawrence 1918 Eylül’ünde Mustafa Kemal ile bir görüşme yaptığını ve görüşlerini kaydettiğini iddia etmektedir. Buna göre Mustafa Kemal, Enver Paşa’nın Alman yanlısı görüşlerinden rahatsız olup kurtuluş Türk askerlerinin sadece Pantürkist idealler uğruna savaşmaları ile mümkün olacaktır şeklinde düşünmektedir. Mustafa Kemal’in hiçbir konuşmasında ve hatırasında geçmeyen bu diyalog Lawrence’ın *Bilgeliğin Yedi Sütunu* isimli eserinde de bulunmamaktadır. Muhtemelen Lawrence hayalini zorlamakta ve daha önceden “Şam’ın alınışını benden yazan tarihçiler yanılmaya hazır olsun” uyarısına işaret etmektedir. Bu hikaye 1926’da Lawrence ile görüşen İngiliz Tuğgeneralı Moberley’e bizzat Lawrence tarafından anlatılmıştır. Salahi R. Sonyel, “İngiliz Belgelerine Göre Mustafa Kemal Lawrence Görüşmesi”, *Belleten*, LII, S. 205, Aralık 1988, s. 1695; Savaşın sonra İngiliz Kralı V. George ile görüşmesinde, Mustafa Kemal’i öldürmek için ona ateş ettiğini ama kazara başka bir generali öldürdüğünü söylemiştir. Sonyel, “Albay..., s. 253-254; Birkaç yıl sonra Robert Graves, Lawrence’ın hayatını yazarken bizzat Lawrence “Şam’ın kurtuluşunu yazarken *Bilgeliğin Yedi Sütunu*’nu referans alacakların yere serileceklerini” söyleyerek yalan söylediğini itiraf etmiştir. Fromkin, *a.g.e.*, s. 340; İngiltere’ye döndüğünde kendisine Kral tarafından tevdi edilmek istenen *Şövalyelik* (Order of the Bath), *Şeref Nişanı* (Order of Merit) ve *Sir* unvanlarından affını talep etmesi bu vicdan azabının göstergesi olabilir. Sonyel, “Albay..., s.243.

⁸⁵⁰ IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 10; Paris’te, Yahudi temsilcisi Weizzman ile görüşen Faysal’ın, Filistin-Suriye ayrılığını tanıyıp tanımadığı konusunda farklı görüşler vardır. Otoriteler Faysal’ın Filistin’in Suriye’den ayrılmasını kabul ettiğini ve Weizzman’ın da Filistin’de Yahudi dini, siyasi ve ekonomik haklarını garanti altına aldığına iddia etmektedirler. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 73; Fromkin, *a.g.e.*, s. 393; Bell, Paris’te bulunan Faysal’ın Fransızların yüzüne karşı “Arapları topraklarında köle yapacak bir Fransız mandasını kesinlikle reddediyorum” dediğini yazmıştır. Fransız mandasını kabul etmesi karşılığında Filistin’in Suriye’ye bağlanması rüşveti verilmişse de kabul etmemiştir. GBA.D., 29 Sep 1919.

⁸⁵¹ Savaş devam ederken Ruslardan elde edilen anlaşma metni, Cemal Paşa tarafından Faysal üzerinden Şerif Hüseyin’e ulaştırıldığında Şerif, “bunun bir Bolşevik uydurması olduğunu ve İngilizlerin sözlerine sadık kalacaklarını” ifade etmiştir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 103.

mukadderatı meselesinde, ABD'nin Fransa tarafını tutarak ilişkilerin Sykes-Picot çerçevesinde devam edeceğinin ortaya çıkmış olması, hem Bell'i hem de Arapları Paris'te hayal kırıklığına uğrattı.⁸⁵²

Bell, Paris Konferansı'ndan umduğunu bulamayarak sağlık sorunları nedeniyle uzun süredir gitmek istediği ülkesine dönüp Rounton ve Londra'da birkaç aylık tatil yaptı.⁸⁵³

B. Oriental Ireland: Mısır

Bell, 29 Eylül 1919 günü *Nevasa* yolcu gemisi ile Fransız hizmetçisi Marie⁸⁵⁴ eşliğinde Port Said'e ayak basıp Mısır, Suriye ve Filistin siyasi ve sosyal durumunun tespiti için yolculuğuna Bağdat'a kadar karadan devam etti.

Bell'e göre Mısır'da milliyetçi görüş ağırlık kazanırken İngiliz otoritesi örseleniyordu. Port Said'te Bell'i, Mısır İçişleri Bakanlığı danışmanı Gilbert Clayton⁸⁵⁵ karşıladı. Bell, İngiliz yönetiminin Mısır'da fazla otoriter davrandığını söyleyince Clayton, ülkenin Hindistan gibi farklı unsurlardan oluşan bir memleket olmayıp homojen olduğunu, Hindistan'da hükümetin her zaman elinin altında problem çıkaran gruplardan nefret eden başka bir grubun bulunduğunu, dolayısıyla idare etmenin kolay olduğunu ifade etti. Clayton; Hindular Müslümanlara karşı, yerel prensler milliyetçilere karşı olduğundan orada sıkı bir politika yürütmeye gerek yok derken, Mısır'da gevşek bir politika yürütülemez tezini savunmaktaydı. Bell bu görüşü kabul etmeyip “Mısır bize neleri yapmamamız gerektiği hususunda ders olmalı” tezini öne sürdü.

Mısır'da meydana gelen hükümet karşıtı olayları Bell; milliyetçilerin sendikal faaliyetleri istismar ederek muhalefet etmeleri şeklinde yorumluyordu.⁸⁵⁶ Savaş esnasında Mısır'da, İngiltere aleyhine hiçbir hareket oluşmamıştı ve Bell'e göre Mısırlılar, İngiltere'nin “bağımsızlığını kaybetmiş milletler için savaştığını” düşünüyorlardı. Savaş esnasında Mısır işçi birlikleri, İngiltere'ye içeride ve dışarıda

⁸⁵² Etnik kıyafetleri ile Paris'te olumlu bir iz bırakan Faysal, Arapların, müttefiklerin safında çatışmalara girip 20.000 kadar şehit verdikleri iddiası ile savaşın başında kendilerine verilen bağımsızlık vaatlerini ısrarla hatırlatıyordu. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 71, 106; Lukitz, *a.g.e.*, p. 124.

⁸⁵³ Bell, *The Letters...II.*, p. 44; GBA.L., GB'den FB'ye 21 Aug 1919; GB'den HB'ye 26 Sep 1919.

⁸⁵⁴ Lukitz, *a.g.e.*, p.166.

⁸⁵⁵ Calyton'un selefi Meinertzhagen'in fiili görevi Wyndham Deedes'e bağlı olarak Mısır Sefer Gücü Ordusu istihbarat başkanlığıdır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 304. General Gilbert Clayton, savaştan sonra Hogarth'a, Lawrence'ın görevinin abartıldığını, Bell'in yaptıklarının ise görmezden geldiğini söylemiştir. Hogarth, “Gertrude...”, s. 19.

⁸⁵⁶ Zılgul liderliğindeki İngiliz hükümetine karşı oluşan boykotçu liderler, Yüksek Komiser Allenby ile görüşmüşlerdir ve Allenby onları yatıştırmaya çalışmıştır. GBA.D., 29 Sep 1919.

yardımlar etmişler, Mısır hükümeti savaş masrafları için 4.000.000 sterlin yardım sözü vermişti.

ABD Başkanı Wilson'un on dört maddesi doğrultusunda Mısır'ın bağımsızlığı da gündeme geldi. Mısırlılar müzakerelere geçme konusunda ısrar edip Londra'ya bir heyet göndermek isteyince meclis üyesi Zaglul'un da içinde olduğu heyet, Allenby'nin emriyle tutuklandı.

İngiliz bürokratlar, ülkedeki emperyal hakları, Süveyş Kanalı ve Nil Nehri gibi hususlarda geri adım atmaya hiç yanaşmazlarken Bell, bu konuda daha hoşgörülü davranmakta, Mısırlılara “kendi hatalarından bir şeyler öğrenme fırsatı tanımaktan” bahsetmekteydi. Ona göre; ülkenin çoğunluğu İngiliz olmadığından, halka nefes alabilecekleri bir özgürlük alanı açılmazsa, Mısır'da bir “Oriental Ireland” yaratılacaktı.⁸⁵⁷

Bell Kahire'de İngiliz yanlısı *Mukattam Gazetesi*⁸⁵⁸ editörü Dr. Faris Nimr⁸⁵⁹ ile görüşerek güncel malumat edindi. Yazdıklarına göre Dr. Nimr; bir Suriye Hıristiyanı olup babası ve iki amcası 1880 karışıklıklarında öldürülmüş ve kendisi otuz dokuz yıldır Mısır'da yaşıyordu. Arap gazetecileri arasında dürüstlüğü, ılımlılığı ve vatanseverliği hususlarında temayüz etmişti. Nimr'e göre,

Mısırlı milliyetçiler tam olarak ne istediklerinin farkında değiller.

Liderlerinin çoğunun ulaşmak istedikleri somut bir hedef yok. Bu durum

⁸⁵⁷ GBA.D., 29 Sep 1919; İrlanda İngilizler eliyle sömürge olarak yönetilmekteydi. Azınlıkta olan Presbiteryen İrlandalılar, milli idealler geliştirmekle beraber Katolik hâkimiyeti altında yaşamak istemiyorlardı. Katolikler bağımsız bir İrlanda Cumhuriyeti'ni savunurlarken Presbiteryenler eşit vatandaşlar olmak şartıyla İngiliz çatısı altında kalmayı savunuyorlardı. I. Dünya Savaşı esnasında nüfuslarına göre İngiliz ordusuna daha çok asker veren Presbiteryen İrlandalılar (Ulster) sadakatlerini ispatlarken, Katolikler 1916 Paskalyasında Dublin'de bağımsızlıklarını ilan ettiler. İsyan oldukça sert bir şekilde bastırıldı ise de 1919'da daha yaygın olarak tekrar ortaya çıktı. Savaş sonrası oldukça ağır şartlarla boğuşan İngiltere, 1921'de Katolik Bağımsızlıkçı İrlanda'ya dominyon statüsü vermek zorunda kalırken, Kuzeyli Presbiteryenler Birleşik Krallığa bağlı kaldılar. Bu durum İngiltere adına tam bir yenilgiydi ve Mısır gibi kolonilerde yaşayan milliyetçiler artık İngiltere'nin zorlandığında taviz vereceğini görmüşlerdi. Antony Best, Jussi M. Hanhimaki, Joseph A. Maiolo, Kirsten E. Schulze, *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, (Çev: T. Ulaş Belge), 2012 Ankara, s. 102-104.

⁸⁵⁸ Fâris Nimr, Yakub Sarrûf ve Şahin Makarios, 1889'da İngiliz hükümeti adına Arap basınında önemli bir yeri olan el-Mukattam'ı yayımlamışlardır. Gazete, İngilizler tarafından kurdurulmuş, İngiliz politikası ve çıkarlarının savunucusu olmuş ve hatta İngiliz taraftarlığını açıkça beyan etmiştir. El-Mukattam, İngilizlere destek vermek ve Osmanlı ve Hidiv yönetimini aşağılamak uğruna, bayağı ifadelerle dolu makaleler yayımlarken, Mısır milliyetçisi görünümü vermeye, çalışmıştır. 1952'de kapanan El-Mukattam Mısır'ın en uzun süreli gazetelerindendir. Civelek, *a.g.e.*, s. 128-129.

⁸⁵⁹ Beyrut Amerikan Koleji mezunudur. Nimr'e göre Müslüman ve Hıristiyan Arapların kendi içlerinde mezheplere bölünmeleri, milli bir yapının oluşmasını engellemektedir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 53. Nimr'in damadı *The Arab Awakening*'in yazarı George Antonius, 1925 Aralık'ında Bağdat'ta Bell'i ziyaret etti. Antonius'u Bell, mükemmel İngilizce konuşan, Lübnanlı Hıristiyan ve Suriye milliyetçisi şeklinde tasvir etti. GBA.L., GB'den HB'ye 2 Dec 1925

*Zaglul için de geçerli ki Cromer'den bir mansıp elde eder etmez Kitchener ve McMahon lehine döndü. Acımasız ve vahşi bir adam olduğundan onunla çalışmak oldukça zor.*⁸⁶⁰

Bell, başta gazeteci Nimr olmak üzere yerel şahıslar ve İngiliz bürokratlarla yaptığı görüşmelerden sonra kafasında yeni bir uluslar arası istihbarat modeli oluşturdu. Mısır'da milli reflexlerin kendilerini rahatsız edecek boyutlara ulaştığını tespit eden Bell, Ortadoğu istihbaratının yeniden yapılandırılarak dört kollu bir sistem kurulmasını önerdi. Bell'e göre, "bütün Arapları isyan ettiremeyen" büronun Mısır Yüksek Komiserinin komutasında olması Filistin ve Suriye'nin kapsama alanı dışında kalmasına sebep olmakta ve bu da İngiltere'yi zafiyete düşürmekteydi. Yüksek Komiser Allenby, Bell'den bu konuda çalışma yapmasını istedi. Gelen telgrafların paylaşılması teklif edildiğinde Bell, bambaşka bir öneri sundu. Teklifi; büronun Filistin, Şam, Beyrut ve Kilikya olarak dört ayaklı olması ve bütün raporların detaylarının kendisine iletilmesiydi. Bu merkezlerden Filistin İngiliz, Şam Arap, Beyrut ve Kilikya Fransız kontrolünde olacaktı. Hayfa'da bulunan bir İngiliz ise eşgüdümü sağlayacaktı.

Arap Bürosunun fonksiyonunu kaybetmiş olmasını eleştiren Bell, barış döneminde de böyle bir yapıya ihtiyaç olduğunu savunuyordu. Hatta MI5⁸⁶¹ benzeri bir yapının bölgede Mısır merkezli kurulmasını da teklif etti. Kahire Bürosu bu teklifi doğrudan reddetmese de personel yokluğunu bahane ederek uygulanmasına engel oldu.

Paris Konferansı'nda Mezopotamya'yı temsil etmesiyle bölgede itibarı yükselen Bell, Kahire'den ayrıldıktan sonra Kudüs ve Beyrut üzerinden Şam'a ulaştı. Şam'da Albay Walters Taylor ile istihbarat yapısının değişmesi üzerine konuştu ve Taylor'u on beş günde bir Şam-Halep bölgesi ve Mustafa Kemal Paşa'nın faaliyetleri hakkında kendisine rapor göndermeye ikna etti.⁸⁶² Arap Bürosu'nu yeniden tanzim edemeyen Bell, Şam raporlarıyla yetinmek zorunda kaldı.

⁸⁶⁰ GBA.D., 2 Oct 1919; Mısır İngiliz bürokrasisine göre, -İngiltere'nin savaş esnasında söz verdiği-bağımsızlık için mücadele eden Zaglul, yaşlandığından, düzenli ve yüksek maaşlı bir memuriyet peşinde koşan bir adamdı. Fromkin, *a.g.e.*, s. 417-418.

⁸⁶¹ İngiliz istihbaratının temelleri Kraliçe I. Elizabeth dönemine kadar uzanır. İki temel birimden oluşan yapının *Secret Intelligence Service* (Gizli İstihbarat Servisi) MI6 olarak bilinirken, *British Security Service* (Britanya İstihbarat Servisi) MI5 olarak adlandırılır. MI6, daha çok denizler aşırı yani yurt dışı istihbarat toplarken MI5, iç istihbarat ile meşguldür. Rob Curley, (Ed.) *Spy Agencies, Intelligence Operations, and the Peaople Behind Them*, Newyork 2013, p. 74-75.

⁸⁶² GBA.L., GB'den HB'ye 29 Sep 1919; GBA.D., 29-30 Sep 1919; 11 Oct 1919.

C. Bell'e Göre Filistin Meselesinin Çıkmazları

Paris Konferansı dönüşünde Bell, bir yandan Mısır meselesi hakkında kafa yorarken diğer taraftan da Filistin meselesi hakkında görüşmeler yaptı. Gertrude Bell, Filistin'de kurulması tasarlanan Yahudi Devleti⁸⁶³ fikrine baştan itibaren karşıydı. Bölgeyi çok iyi bilen “birisi” olarak bu planı şöyle eleştiriyordu;

*Balfour'un bildirisinden Suriye bakımından öğreniyorum. Bu uygulanamaz. Filistin, Yahudilerin niyetlerini gerçekleştirmeye ve gelişmeye uygun bir coğrafya değil. Fakir ve kıraç bir yer. Gelişmeye uygun değil ve halkının 2/3'si Yahudileri sevmeyen Müslümanlar. Zannıma göre, kendilerini haksız ve zorbaca Siyonist heveslerin tutkunu haline getirmişler. Planları, gerçeklerden bağımsız. Sonuçta başarısız olduklarını görmek isterim. Göreceğiz de!*⁸⁶⁴

İngiltere'nin Filistin ve Yahudi politikasına karşı olan Bell, Filistin'de Yahudilerin ve Suriye'de Fransızların, uzun vadede Bağdat'ta kurmaya çalıştıkları Panarabist politikalara engel olacağını düşünüyordu. Bu politikanın boşa çıkmaması için hükümetine “Mezopotamya'da Panarap, Filistin'de Panyahudi olamazsınız” diye sesleniyordu.⁸⁶⁵

“Filistin, ancak Müslümanlar sürülürse Yahudilere yurt olabilir” diyen George Antonius'un⁸⁶⁶ kayınpederi *Mukattam Gazetesi* editörü Dr. Nimr Bell'e, İngilizlerin Yahudilere niçin destek verdiklerini anlayamadığını söyledi. İngilizleri Weizman'ın etkisi altında kalmakla suçlayan Dr. Nimr, Filistin'in Suriye'den ayrılmasına şiddetle karşıydı. Dr. Nimr, Siyonizm'den bahsederken, Faysal'ın Akabe'de Weizman ile görüştüğünü ve Weizman'ın Faysal'ı, Arap talepleriyle Yahudilerin isteklerinin

⁸⁶³ Filistin'in Yahudilere verileceğinin ilk işareti olan Balfour Deklarasyonu'nun yayınlanmasında Başbakan Lloyd George'un anti-konformist ve Evanjelist düşüncelerinin etkisi vardır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 262-269; Kelime anlamı “kutsal kitaba yönelmek” olan Evanjelizm taraftarlarına göre Yahudiler, zamanın sonunda vaat edilen topraklara geri dönecekler, Mescid-i Aksa yıkılacak ve yerine Musa Tapınağı inşa edilecektir. Evanjelistlere göre kendi inanç sistemlerinden başka bütün inançları Şeytan'ın kontrolünde olup bu düzen İsa Mesih'in gelişi ile sona erecektir. Ramazan Kurtoğlu, *Evanjelizm*, Ankara 2012, s. 16-19.

⁸⁶⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 25 Jan 1918; 29 Sep 1919; ABD Başkanı Wilson da Bell ile aynı görüşte olup İngiltere'nin Filistin hakkındaki politikasını öğrendiğinde “orayı gelecek savaşlar için üreme yeri yapıyorlar” demiştir. Lord Curzon'a göre “Filistin Yahudileri besleyemeyecek kadar kısır bir yerdir.” Fromkin, *a.g.e.*, s. 252, 274.

⁸⁶⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 141; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Jun 1921; 6 Aug 1921.

⁸⁶⁶ Fromkin, *a.g.e.*, s. 274.

uyuşabileceğine ikna ettiğini söyledi. Nimr'e göre Weizman; "Siyonistlerin yardımları ile Araplar hedeflerine daha kolay ulaşır" tezini savunuyordu.⁸⁶⁷

Bell, 4 Ekim 1919'da Kahire'den Kudüs'e geçti. Yermük Vadisi'nden geçerken, 1918'de Lawrence'ın on bedevi ile köprüyü havaya uçurduğunu hatırlayarak bu darbeyi, Müslümanların Bizans'a vurduğu son darbeye⁸⁶⁸ benzetti. Bizans'ın yerinde şimdi Türkler vardı.⁸⁶⁹

Bell 5 Ekim'de, Peygamberin torunu Hüseyin'in soyundan gelen ve altı yüzyıl önce Kudüs'e yerleşen Hüseyini ailesinden Müftü ile görüşü. "Dostumuz ve hoş bir adam" dediği ve *Saint Michael ve Saint George* nişanı verilen Müftü, İngilizlerin gerçekten bir Yahudi yönetimi kurup kurmayacakları hususunda endişeliydi. Şayet Filistin'de böyle bir devlet kurulursa, resmi dilin İbranice değil Arapça olmasını istiyordu. Zira Yahudiler Arapça bilirken, hiçbir Arap İbranice bilmemekteydi. Arazi kredileri ve vergi oranları ile devam eden sohbette Müftü, Bell'e, Siyonistlere İngiliz desteği yüzünden halkın Britanya'ya güveninin azaldığını ve Faysal sempatisinin arttığını söyledi. Müftü sıkı bir Fransız düşmanıydı ve bir Fransız mandasının Suriye'nin bütün umutlarını yok edeceğini düşünüyordu.⁸⁷⁰

Bell, erkeklerle (Ronald Storrs) peçesiz görüştüğü için "Kudüs'ün tek modern kadını" dediği Hüseyini ailesinin gelini Nazire Haddad ile görüştüğten sonra, Kudüs'ün bir başka köklü Müslüman ailesi olan Neşasıbi'leri ziyaret etti. Suriye'de ABD mandası için çalışan Neşasıbi Garib Bey'in yokluğunda, haremde yetişmiş, Trabzon asıllı bir

⁸⁶⁷ GBA.D., 2 Oct 1919; 18 Haziran 1918 tarih 93 numaralı Arap Bültenine göre "Araplar ile Yahudiler sıkı bir işbirliğine gitmeyi kabul etmişlerdi." Raportör bu toplantının önemi hakkında "sadece bir tanışma toplantısı olduğundan bu görüşmenin pratik faydası henüz çok değil ama karşılıklı saygı içinde bir toplantı yapılması önemli ve pazarlık vakti geldiğinde iki taraf da karşılıklı olarak taleplerinin diğer tarafa neye mal olacağını öğrenmiş olacaklar" yazmıştır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...III*, p.208; Weizmann'a göre Faysal, sadece Suriye ve Şam ile ilgilenmekte olup Filistin ile ilgilenmemekte ve zaten Filistin Araplarından nefret etmekteydi. Fromkin, *a.g.e.*, s. 320; Paris Barış Konferansına katılmak üzere Şam'dan ayrılan Faysal, Paris'ten önce Londra'ya gitmiştir. India Office'e göre Faysal; 27 Aralık 1918 günü Hindistan Bakanlığı'nda Bakan Montagu, Sir T. Holderness, Sir J. Dunlop-Smith, Lord Islington, Sir Frederic Arthur Hirtzel, Sir Hamilton Grant, Mr. Shuckburg'un ve tercüman olarak da Lawrence'ın katıldığı bir toplantıda Filistin'de İngiliz himayesine itiraz etmemiştir. IOR/L/PS/18/B309.

⁸⁶⁸ Bu darbeden kasıt Yermük Savaşı'dır. Ömer'in halifeliği döneminde, 636 yılında yapılan bu savaşta Yermük denilen Şeria Nehri kıyısında, Müslümanlar Bizans ordusunu yenilgiye uğrattılar. Bu zafer İslam ordusuna Halep ve Antakya'nın yolunu açtı. Çağatay, *a.g.e.*, s. 343.

⁸⁶⁹ Balfour deklarasyonu ile Yahudilere Filistin'den bir yurt verileceği ortaya çıkınca Filistin Meclisi Yüksek Komitesi tarafından, Bell'in Bizans'a benzettiği Türkler hakkında, ABD Kudüs temsilcisine şu sitemkâr görüş bildirilmiştir; *Zayıf Arap milletinin parçalanması için çalışan en büyük düşman sanılan Türkiye, bizi bu yavaş ölüme mahkûm edecek kadar zalimleşmemiştir... İttifakımızın ülkemizi bölebileceğini ve ardından da sömürgeleştireceğini önceden görebilseydik, Türklere husumetimizi ilan etmezdik.* Soy, *a.g.m.*, s. 189.

⁸⁷⁰ GBA.L., GB'den F'ye 12 Oct 1919; GBA.D., 4-5 Oct 1919.

Türk olan yengesi ile görüştü. Bayan Nazire'nin tam tersi olan bu hanım, "ayak bileklerine kadar inen saçları ile çok güzel bir kadın" olup sohbet boyunca hep Yıldız Köşkünden bahsetmişti.

Kudüs'te kaldığı üç gün boyunca, mümkün olduğu kadar çok kişiyle görüşmeye çalışan Bell, İngiliz Karargahı'nda Siyonist temsilcilerden Londralı bir Yahudi olan Dr. Eder ile karşılaştı. Ronald Storrs ile Eder'i evinde ziyaret etti. Eder, Yahudilerin toprak kazanması için "İngiliz yönetimi altındaki bütün toprakları satın almak, ekilmeyen arazileri ıslah etmek ve Filistinlileri ekmedikleri arazileri satmaya zorlayacak bir yasa hazırlamayı" öneriyordu. Eder'in evinde tanıştığı Kudüs Yahudilerinin lideri Yellin, Müslümanların Mezopotamya ve Suriyeleri varken, Filistin'in de kendi hakları olduğunu söylemekte, Filistin-Suriye birliğinin sadece Filistin'de konuşulduğunu, bölünmenin Suriyelilerin umurunda olmadığını ifade etmekte ve Araplar hakkında son derece seviyesiz tespitler yapmaktaydı.⁸⁷¹

Bell, Müslüman ve Yahudilerin fikirlerini günlüklerinde aktarırken kendi fikirlerini *Syria in October 1919* raporunda açıkladı. Bell'e göre Filistin'in İngiltere'ye yükü, Siyonizm meselesi yüzünden ağırlaşmıştı. Nüfusun 9/10'unu oluşturan Müslüman ve Hıristiyanlar, istisnasız Yahudi taleplerine karşıydılar. İki grup da Yahudi göçü neticesinde atalarından miras kalan toprakların ellerinden alınacağından emindi. Siyonistler için kritik eşik, toprağa sahip olabilmektir. Filistin'in nüfusu o an için 1.500.000 bile değilken, Yahudiler Yellin'in yöntemleriyle toprak edinerek 2.000.000 yerleşimciye yer açmayı planlıyorlardı. Müslümanlar, savaş nedeniyle darboğazda olan küçük çiftçilerin kendilerine önerilen yüksek ücretler karşılığında milli duygularını bir kenara bırakarak topraklarını satacağından endişeliydiler. Müslümanlar, *Anglo Egyptian Bank*⁸⁷² kredileri aracılığı ile bütün Mısır kurumlarının Filistin'e yerleşmesinden korktuklarından banka kredilerine de karşıydılar. Bu kredilerin toprağı Yahudileştireceğinden endişe ediyorlardı. Osmanlı kanunlarına göre, Filistin'de doğmayan Yahudiler, Filistin'den toprak satın alamadığından, Osmanlı tapu kayıtlarının

⁸⁷¹ *Isırmadıkları sürece Arapların havlamaları boşuna. Eninde sonunda oldu bittiyi kabul edecekler.* GBA.D., 5 Oct 1919.

⁸⁷² İngiltere 1860'lı yıllarda sahip olduğu sömürge ve dominyonlardaki ticari çıkarlarını korumak için bankalar kurma yoluna gitmiş ve 1864'te *Anglo Egyptian Bank* kurulmuştur. Hubert Bonin, Nuno Valério, "Issues about European Colonial Banking: Varieties of Cultures, Models and Histories", *Colonial and Imperial Banking History*, (Ed: Hubert Bonin, Nuno Valério), Newyork 2016, p. 8.

muteber sayılmamasını isteseler de İngilizler bu tapulara dayanarak çiftçilere kredi veriyordu.

Bell'e göre Filistin'in bir başka önemli sorunu dil meselesiydi. İngilizce, Arapça ve İbranice OET⁸⁷³ Güney'in üç resmi diliydi ve basılan her evrak bu üç dilde ayrı ayrı hazırlanıyordu. Müslümanlar İbranicenin resmi dil olmamasını talep ediyorlardı.

Bell'e göre Filistin Müslüman ve Hıristiyanları, hiçbir ortak yönleri olmadığı halde Siyonistlere karşı bir olmuşlardı. Siyonistler ve Anti-Siyonistlerin ortak düşmanı ise İngiltere'ydi. Yahudiler kendilerine verilen desteği az bulurken, Müslümanlar İngilizlerin Yahudileri destekleyip kendilerini ikinci sıraya attığını düşünüyordu. Müslümanlar arasındaki bu memnuniyetsizlik, Suriye'nin Fransızlara verilmesi nedeniyle daha da artmıştı. Bell'e göre Araplar; Yahudi meselesini sırtlanmak pahasına bağımsız ve birleşik bir Arap devletini, İngiliz mandasına tercih ediyordu. Faysal'ın Filistin kökenli danışmanları, yabancı kontrolü altında olmayan bağımsız bir Arap devleti konusunda ısrar ediyorlarsa da Bell'in kanaati; muhtemel bir bölünmeyi önlemek ve Siyonizm'i yok etmek için Fransız mandasını kabul edecekleri yönündeydi.

Mısır'da görüştüğü General Bowes Bell'e, Faysal'ın, Türklerin elinden İstanbul'un alınmasına karşı olduğunu söylemişti. Faysal'a göre halifelik Türk Sultanında kalmalıydı. İslam'ın kutsal kentlerini farklı mandater devletlere bağlamak da mümkün değildi. Faysal, Türklerin yeni kurulan Arap devletleri üzerinde sözde bir hâkimiyetleri olmasını önerdiğinden Bell, Faysal'ın bu düşünceye gelmesini "bunu kendi başına becermesi mümkün değil" diye yorumlamış ve işin içinde Türk parmağı aramıştır.

Her Ortadoğu gezisinde ziyaret ettiği Kudüs, sevdiği kentlerden biri olduğundan "hep Filistin'de yerleşmeyi hayal etmişimdir ancak Siyonist rejim altında değil; İngiliz idaresinde bir Kudüs" diyerek 7 Ekim 1919 günü Şam'a gitmek üzere ayrıldı.

⁸⁷³ OET: 1918 mütarekesi arifesinde General Allenby, War Office'e bölgeyi Suriye, Filistin ve Lübnan şeklinde üç idari bölgeye ayırdığını ve bunları *Occupied Enemy Territory* şeklinde adlandırdığını raporlamıştı. Raporu göre OET North: Lübnan ve Suriye kıyıları, OET South: Filistin ve OET East ise; Transjordan ve İç Suriye idi. Rachel Havrelock, *River Jordan: The Mythology of a Dividing Line*, Chicago 2011, s.225; OET South ve OET East konusunda terminolojide bir problem yokken OET North yerine bazı kaynaklarda OET West kavramı kullanılır. Bölgeyi OET'lere bölen General Allenby, doğrudan İngiliz kontrolündeki Irak'ı bu kapsama sokmamıştır. Seton Lloyd, *Twin Rivers, A Brief History of Iraq*, Bombay 1961, p. 209; Bell Suriye raporunda bu yapı hakkında bilgi vermektedir. Buna göre sistem, Kudüs'te OET Güney sorumlusu bir İngiliz General, karargâhı Şam'da olan OET Doğu sorumlusu bir Arap ileri geleni, karargâhı Beyrut ve Adana'da olan OET Batı/ Kuzey sorumlusu bir Fransız'dan oluşacaktı. Arapların idaresindeki Doğu OET'de en fazla 8.000 asker bulundurmalarına izin verilmişti. IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 4-5.

Kudüs'ten ayrılışı, İngiliz makamlarınca Şam'a haber verilmemesinden dolayı Şam tren istasyonunda ilk defa onu kimse karşılamadı. Kendi imkânları ile *Damascus Palace Hotel*'e yerleşip buradan da Halep ve Deyr-i Zor üzerinden Bağdat'a geçecekti.

Bağdat'a ulaştığında, günlük yerine babasına yazdığı uzun mektuplarının 10 Ekim 1920 nüshasında, Siyonizm'in kınanması gerektiğini, günün birinde muhtemelen Mısır'ın yardımı ile Arap Filistin'inin Siyonist boyunduruğundan kurtulacağını ve bunun günahının İngilizlerin sırtına yükleneceğini yazdı.⁸⁷⁴

1921 Ocak'ında Churchill'in⁸⁷⁵, Mezopotamya'da iki tümen askere gerek olmadığı ve vergilerin israf edildiğini ifade ettiği telgrafı, Bell'i kendi tabiri ile "kudurttu." İngiliz ordusunun iki tümeni Mezopotamya'da, iki tümeni de Filistin'de bulunuyordu. Yahudilere verilmesine karşı olduğu ve Mezopotamya'dan çok daha medeni bulduğu küçük Filistin'de birkaç bin jandarma ile İngiliz subaylar altında güvenliğin sağlanabileceğini savundu. Adaletsiz İngiliz politikasının Yahudilere haksız bir yurt kazandırmak için Filistin'de sürdürüldüğünü iddia etti. Filistin'den Mezopotamya'ya çekilecek iki tümenin bir iki yıl içinde bütün sorunları çözeceğini düşünüyordu. Bell'e göre bunun engeli, Yahudilerin "masrafların yüksekliğine itirazları satın alabilmeleriydi." 1921'de dahi Filistin konusundaki düşünceleri değişmeyen Bell, Faysal'ın Emir ilan edildiği ve Irak muhalefetinin kısmen de olsa azaldığı günlerde "eğer başarılı ve bağımsız bir Arap krallığı kurabilirsek, Fransızları ve Siyonistleri Akdeniz'e dökeceğiz" diyordu.

1924 Temmuz'unda Bell, Kral Faysal ile Ürdün ve Filistin meseleleri hakkında yaptığı bir sohbette, Filistin Müslümanlarının -muhalefet etmelerine rağmen mesafe alamadıklarını gördükleri için- Faysal'dan arabuluculuk istediklerini duydu. Faysal durumdan oldukça memnun iken Bell, bu arabuluculuğu fırsata çevirmeyi düşündü. Müslümanlar ile Siyonistler uzlaştırılabilirse, Bağdat'ta bulunan Faysal'ın kardeşi Şerif

⁸⁷⁴ GBA.L., GB'den P'ye 10 Oct 1920; GB'den F'ye 12 Oct 1919; GBA.D., 30 Sep 1919; 2-7 Oct 1919; Bölgede istihbarat toplayan İngiliz subayı C. Boyle da İngiltere'nin Suriye ve Filistin'deki durumunu "tam bir fiyasko" olarak niteliyordu. IOR/L/PS/11/169/1512; Bölgeyi ele geçiren Komutan Allenby, Mısır'dan gönderdiği raporunda Suriyelilerin topraklarında bir Yahudi yurdu oluşmasına asla müsaade etmeyeceğini yazıyordu. IOR/L/PS/11/174/4637

⁸⁷⁵ 1906'dan 1917'ye kadar çeşitli bürokratik görevlerde bulunan Churchill, 1924 yılına kadar Liberal Parti bünyesinde farklı bakanlıklarda görev yaptı. 1940'tan itibaren Muhafazakâr Parti başkanı olarak Başbakanlık ve Savunma Bakanlıklarını üstlenen Churchill, II. Dünya Savaşı boyunca İngiltere'yi yönetti. Frederic S. Cramer, "Demagogue or People's Leader? (VII) Winston Churchill", *Current History*, 10:57, May 1946, p. 403.

Zeyd'in, Filistin'e Emir olabileceğini hayal etti. Bell'in Faysal'a bu durumda tavsiyesi, gardını alıp gelişmelerin lehine dönmesini beklemesiydi.⁸⁷⁶

D. 1919 Suriye'si ve Şam Arap Hükümeti İzlenimleri

Bell, Mısır ve Filistin'den sonra Suriye ile ilgili olarak da politik izlenimlerini ve düşüncelerini ortaya koydu. Şam'a gelmeden Suriye hakkında malumat toplayan Bell, *Mukattam* editörü Faris Nimr ile Kahire'de yaptığı görüşmede Suriye aktörlerinin oldukça kararsız olduğunu öğrendi. Nimr'e; Şam'da hükümet kuran Faysal'ın "bedeviler üzerinde ne kadar etkili olduğunu ve yüzüstü bırakıldığında ne yapabileceğini" sorduğunda "arkasında İngilizler olmadan hiçbir şey yapamaz" cevabını aldı.

Bell, Suriye'nin Fransız mandası olmasına baştan beri karşıydı ve Arap-Fransız gerginliğinin İngilizlere sıçramasından endişeliydi. İngiliz askerlerinin Araplara kurşun atmaması gerektiğini düşünüyordu. Ancak İngilizler tarafsız kalırsa, Fransızlar tarafından oyunu kuralına göre oynamamakla itham edileceklerinin farkındaydı.⁸⁷⁷

Bell, Dr. Nimr'den "Britanya'nın Suriye'de dini bölünmeye izin vermeden birlik halinde bir idare kurabileceği" önerisini aldı. Picot'nun, Müslüman ve Ortodoks milliyetçilere Fransızlara karşı koymamalarını, ne İngiltere'nin ne de ABD'nin kendilerine yardım edemeyeceğini söylemesine rağmen Nimr, ABD'nin kendileri için müdahale edeceğini düşünüyordu. Bell, Nimr'e, Paris'te görüştüğü iki ABD delegesinden aldığı intibaya göre bu mücadelede yalnız olduklarını ifade etti.

Nimr'e göre Fransızlar sahilleri alırlarsa, iç kesimlerde Hıristiyan katliamı olabilir. Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasında azalmaya yüz tutan kin, Fransızlar Beyrut'a gelir gelmez yeniden canlanmıştı. Marunîlerin durmaksızın "sıra bize geldi" demeleri Müslümanları kışkırtıyordu. Nusayri-İsmaili gerginliğinde, Fransızların olayları bastırırken Nusayri köylerini yakmaları Nusayrileri milliyetçilere yaklaştırmıştı. Dürziler de milliyetçiler tarafında olduğundan Maruniler ile aralarında problemler çıkması kaçınılmazdı. Bell, Nimr hakkında "onu dinleyince kalbim acıdı, asil düşünceleri vardı ve diğerlerine hoşgörülüydü" yazdı.⁸⁷⁸

⁸⁷⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921; 9, 24 Jul 1921.

⁸⁷⁷ GBA.D., 29 Sep 1919; 2 Oct 1919.

⁸⁷⁸ GBA.D., 2 Oct 1919.

7 Ekim 1919 günü Şam'a ulaşan ve kimse karşılamadığı için kendi imkânları ile *Damascus Palace Hotel*'e yerleşen Bell, Şam'ı "inanılmaz pis ve insanları birbirine saygısız" buldu. Suriye'nin durumunu daha iyi anlayabilmek için seçkin isimlerle görüşmeler yaptı. Bunların ilki gizli bir Fatat üyesi⁸⁷⁹, Doğu OET'in yöneticisi, eski bir Türk subayı ve aslen Şamlı olan Ali Rıza Rikabi'ydi. Bell'e göre Rikabi, "etkisiz, yoz ama saygılı birisiydi." Arap bağımsızlığını savunsa da politik vizyonunda Fransız düşmanlığından başka bir şey olmadığından çok fazla iş başında kalamayacağını tahmin etti.⁸⁸⁰

9 Ekim günü Bell, Faysal'ın vekili ve kardeşi Emir Zeyd'i ziyaretinde "dört gözle Percy Cox'un geri dönmesini beklediklerini" gördü. Bunların dışında, yeni dönemin etkin isimleri ve eski dostlarıyla da görüşmeler yaptı. Ruvalla Şeyhi Nuri Şalan, Lawrence'ın propaganda metinlerini basan *Lisan'ül Arab* gazetesi⁸⁸¹ editörü İbrahim Hilmi, görev bölgesi Harput'a kadar uzanan ve Halep'te görev yapan - istihbaratçı- Albay Bell, İngiliz ve Fransızlara aynı anda çalışan bir sahtekâr olan muhbir İzzeddin Saracî ve Cafer Paşa ile görüştü.

Görüşmelerde kendisini en çok etkileyen isim, yedi dil (İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça, Farsça, Türkçe ve Kürtçe⁸⁸²) bilen Halep Valisi Cafer Askerî'ydi.⁸⁸³ Cafer Paşa, bildiği bütün dillerden Bell'e sorular sordu. Hiç bilmediği Kürtçe ve epeydir konuşmadığı Türkçeden cevap veremese de İngilizce, Fransızca, Almanca, Arapça ve Farsça sohbet ettiler.

Cafer Paşa, Mısır-Trablusgarb sınırında esir düştükten sonra Şerif'in hizmetine girmiş bir Osmanlı askeri idi. Kadrosunda bulunan Naci es-Süjeydi, Suriye'de bulunan bütün Iraklılar gibi Bağdat'a gitmek istiyordu ancak Bell'e göre Suriye'de bağımsızlık sürecini sonuna kadar götürmeliydiler. Bell, çok istediği halde Faysal'la Avrupa'ya giden Şerif'e gönüllü olarak ilk katılanlardan Nuri Said Paşa ile görüşemedi.⁸⁸⁴

⁸⁷⁹ Eliezer Tauber, *The Formation of Modern Iraq and Syria*, Oxon, Newyork 1995, p. 11.

⁸⁸⁰ IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 6-7; Rikabî, Suriye Arap devletinin ilk başbakanıdır ve Şam'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesinden sonra gittiği Ürdün'de de iki dönem başbakanlık yapmıştır. Cafer el Askerî, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer el-Askerî*, (Haz: Necdet Fethi Safvet, Çev: Halit Özkan), İstanbul 2008, s. 168.

⁸⁸¹ 1871'den itibaren Beyrut'ta yayınlanan bir gazetedir. Civelek, *a.g.e.*, s. 244.

⁸⁸² Wallach, *Desert...*, s. 354.

⁸⁸³ Arap isyanı boyunca Faysal ile beraber hareket etmiştir. Lawrence, *a.g.e.*, s. 357.

⁸⁸⁴ IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 13-14; Cafer Paşa, kayınbiraderi Nuri Said'in, Aziz el Mısırî ile ilişkisinden dolayı önce cezalandırılıp sonra Nakib-Seyyid Talib'in girişimiyle Osmanlı makamları tarafından affedildiğini, İngilizler Basra'yı işgal ettiklerinde hastanede yatmakta olduğundan esir düştüğünü yazar. Askerî, *a.g.e.*, s. 91; Arthur Hirtzel, Şam'da bulunan ve askeri kontrolü elinde

Cafer Paşa'ya göre Bell ise; “ilmi ve kültürel birikimi yanında Arap bölgelerinde yaptığı geziler ve Araplara duyduğu sevgisi ile tanınan” birisiydi. Hatıratında, Irak'a giderek çiftçilik yapmak istediğini belirterek bunun için Bell'den, Komiser Vekili Wilson nezdinde aracılık yapmasını istediğini yazar. Bell'den aldığı cevapta Wilson'un bunu reddettiğini öğrenmiş ve bunu Wilson benzeri politikacıların, Irak'ı Hindistan'a bağlı bir sömürge haline getirmek istemelerine bağlamıştır. İsteğinin reddedileceğini bildiğini, İngilizlerin “Irak'a karşı üzerlerine düşen görevi yerine getirebilecek deneyimli politikacılardan ne kadar korktuğunu” öğrenmek istediğini belirtti. Cafer Paşa'ya göre kendisi gibi insanlar Irak'ta görev aldıkları takdirde İngilizler karakuşî bir yönetim uygulayamayacaklardı.⁸⁸⁵

Arabistan gezisinin gözde refiki Muhammed Maravi, 10 Ekim'de ziyaret ettiği Bell'e emniyetsizlikten şikâyet ederek “niçin meydanı Fransızlara bırakıyorsunuz” diye sitem etti.

Bell Suriye'deki izlenimleri neticesine bazı çıkarımlar elde etti. Bedevilerin İngiliz müttefiki oldukları halde birbirlerine saldırmaları ve Faysal'ın bedevi şeyhlerinin fazlaca etkisi altında olması İngiliz menfaatlerine uygun değildi. Zaten bedevilerden hoşlanmayan Şamlılar, şeyhlerin parmağında oynattığı bir hükümet modelinden korkuyorlardı. Güvenlik kalmadığı için ticaret hacminin Türkler döneminden düşük olması Bell'i, bedevileri yerleşik hayata geçirme yolları araştırmaya itti.⁸⁸⁶

Bell, örtünmeyen Müslüman kadınlara Şam'da da ilgiliydi. Şam'ın örtünmeyen tek kadını olan Nazik Abidin başında bulunduğu hayır kurumu *Medreset'ül Benat'üş Şüheda*'yı (Şehit Kızları Medresesi) ziyaret etti ve *Medreset'ül Benat* korosunu dinledi. Koronun bağımsızlık şarkısında Wilson, Hüseyin ve Faysal'dan bahsedilirken İngilizlere atfı yoktu.⁸⁸⁷

tutan Bağdat kökenli Arap devlet adamlarının, hiçbir gücün kontrolünde olmayan birleşik bir Irak-Suriye hayali kurduklarını, bu yüzden Wilson'un onların Bağdat'a gelmelerini istemediğini, bunun tek istisnasının Naci es-Süveydi olduğunu belirtmektedir. IOR/L/PS/18/B335.

⁸⁸⁵ Genç bir İngiliz subayının anlaşmazlığa düşen iki Arap arasındaki davaya bakarken Arapça garip bir aksanla şarkı söyleyip ilk güleni haksız çıkartacak şekilde bir hukuk anlayışına sahip olduğunu ve kendisi gibi insanların Irak'tan uzak tutularak bu sistemin devam ettirilmek istendiğini kastetmektedir. Askeri, *a.g.e.*, s. 166-168.

⁸⁸⁶ GBA.L., GB'den F'ye 12 Oct 1919; GBA.D., 9 Oct 1919; 13 Oct 1919; Bell'in yerleşmeleri için çaba harcadığı Huveydi ve Ruvalla (örneğin Nuri Şalan'a ayda 2.500 lira) kabilelerine İngilizler hala ödeme yaparken, Sukhur'lara bir peni bile vermiyorlardı. IOR/L/PS/18/B331, *Note on Indian Immigration into Mesopotamia*.

⁸⁸⁷ *Büyük kızlar: Sen Arap soylu bir şehit kızıydın. Küçük kızlar: Asla unutma! Özgürlüğünü Kral Hüseyin, Faysal ve President Wilson sayesinde kazandın.* IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 11.

11 Ekim 1919 günü tertip edilen bir partide Bell, Faysal'ın vekili ve kardeşi Zeyd ile tekrar görüştü. Zeyd, Harput Valisi ve Mardin Mutasarrıfına istihbarat veren “aslında sürülmüş olmaları gereken” Halep memurlarından tedirgindi. Fransızları da, “Marunîleri silahlandırarak Arapları zayıflatmaya çalışmakla” suçluyordu.

Bell, görüşme sonrası izlenimlerini şöyle anlatır:

Şam'dan Halep'e kadar olan bölge -kıyılar hariç- Faysal liderliğinde bağımsız bir Arap hükümeti tarafından idare ediliyor. Fransızlardan yardım ya da tavsiye kabul etmedikleri gibi, Fransızlar gücenmesin diye bize de bir şey sormuyorlar ki bu gidişleri pek hayra alamet değil. Şu anda Londra'da olan Faysal'ın vekili on dokuz yaşındaki kardeşi Zeyd. Etrafındaki adamların tamamı eskiden Osmanlılara hizmet eden Mezopotamya kökenli paşalar. Savaş esnasında kimi bize, kimi de Şerif'e hizmet etmeyi tercih etmiş kişiler ve hepsi Arap milliyetçisi. Bağımsız Suriye ve Mezopotamya'nın herhangi bir yabancı kontrolü altında olmamasını savunuyorlar. Bizim bile askerlerimizi buradan çekmemizi istiyorlar.⁸⁸⁸

Zeyd'den sonra Bell, *Ahd'ül Iraki*⁸⁸⁹ lideri Yasin Paşa ile görüştü. Bell'e göre Paşa; Kerkük ve muhtemelen Türk kökenli, bir Bağdatlıydı. Arap davasına en son katılanlardan olup Şam işgal edilene kadar Türklere bağlı kalmıştı ve hala Türk istihbaratçılarıyla⁸⁹⁰ temas halindeydi. Fransız ya da başka bir yabancı güce karşı, Arap bağımsızlığının azılı savunucularındandı. Arap devleti projesi çökerse Paşa, kaderini

⁸⁸⁸ Faysal, müttefiklerin bölgeden çekilmelerini istiyordu. İngiliz Komutan Congrieve ise Fransızların Mustafa Kemal'den çok korktuklarından “askerlerinizi çekmeyin” diye yalvardıkları için kaldıklarını söylüyordu. GBA.L., GB'den F'ye 12 Oct 1919; GBA.D., 2 Oct 1919.

⁸⁸⁹ *Ahd* hareketi savaş öncesinde Osmanlı ordusunda görev yapan Arap generaller liderliğinde gelişmiş bir Arap milliyetçi hareketidir. Önemli üyeleri Yasin Paşa (El Haşimi), kardeşi Taha el Haşimi, Mevlüd Muhlis, Cemil el Midfai, Ali Cevdet El Eyyubi, Nuri el Said, Cafer el Askeri (Cafer Paşa) ve Hamdi Paçacı'dır. Bu ekip savaşın başında Osmanlı safındayken -örneğin liderleri Yasin Paşa Çanakkale'de İngilizlere karşı savaşmışken- Faysal isyan edince ona katıldılar. Lukitz, *a.g.e.*, p. 128; Bunlar İttihatçıların devirdiği Abdülhamit rejimine yakından bağlı ve İttihatçıların Türk yanlısı ve merkezîyetçi eğilimleri tarafından tehdit edildiklerini hisseden Arapça konuşan seçkinlerdi. Fromkin, *a.g.e.*, s. 93.

⁸⁹⁰ 1919 yılının güz aylarında yaklaşık dört ayını Suriye'de geçiren bir Osmanlı Yüzbaşısıdır. IOR/L/PS/11/169/1649); Verdiği bilgilere göre Mustafa Kemal liderliğinde devam eden harekete müthiş bir sempati olup askerlerin gönlü, buradan kaçıp Mustafa Kemal'e katılmaktan yanaydı. Ayrıca Mustafa Kemal'in kendilerine yardım edeceği beklentisi ve pişmanlık duygusu da yaygındır. Komisyon, *Osmanlı Belgelerinde Suriye*, İstanbul 2013, s. 451-455; Yasin Paşa 22 Kasım 1919'da Türklere ilişkisi nedeniyle İngilizler tarafından tutuklanıp altı aylığına Filistin'e sürüldü. Eliezer Tauber, “Syrian and Iraqi Nationalist Attitudes to the Kemalist and Bolshevik Movements”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 4, Oct., 1994, p. 903.

Türkler ile çizecekti. Faysal'ı etkilemekte ve yokluğunda abisine vekalet eden Zeyd'e hükmedebilmekteydi.

Bağımsızlık yanlılarını kışkırtan Yasin Paşa, "İngiltere koruması olmadan bağımsız Mezopotamya'nın on yıldan fazla ayakta kalamayacağını" söyleyerek Bell'i şaşırtıyordu. Bell, Paşa'ya, işlerin yürümesi için seçimle bir meclis kurulmasını ve halkın güvenebileceği politikacıların iş başında yetişmeleri gerektiğini söyledi. Paşa ise, atanmış bakanlara İngiliz müsteşarlar verildiği takdirde yeterli olacağını söylüyordu. Yasin Paşa'ya göre;

*...Mezopotamya ile Suriye arasında sıkı ilişkiler kurulmalıdır. İki bölgenin bir manda yönetimi altında olması daha iyi olurdu. Bu olmadığı takdirde adalet ve eğitim sistemleri entegre olmalı ve iki ülke arasında ticari engel olmamalı. Başlangıçta İngilizlere gerek varsa da yönetim devredildikten sonra askeri sistem Araplara geçebilir. Altı ay içerisinde bir Arap ordusu yaratılabilir ve İngiliz ordusunun yerini alabilir. İngilizler hayati önemde olan eğitim meselesini ciddiye almıyorlar... "Sizin iyi çiftçiler ve mühendisler yetiştirmeniz elli yıl sürecektir ve bizim yönetimi devralabilmek için böyle bir nesli bekleyecek zamanımız yok."*⁸⁹¹

Yasin Paşa Suriye'de para için savaşıp ortadan kaybolan bedevilerin dâhil olmadığı 7.200 kişilik bir ordu kurmuştu. Paşa'nın, Mezopotamya'da da altı ayda bir Arap ordusu kurulabileceği fikri, Bell'i heyecanlandırdı.

Yılsonunda Şerif'e yapılan ödeme kesileceğinden, Bell'e göre, Arap hükümetinin mali durumu oldukça istikrarsız hale gelecekti. Tek başına ayakta kalsalar bile Lübnan'da bulunan Fransızların bu fırsatı kaçırmayarak içeri yürüyeceklerini tahmin ediyordu. Fransızların Marunîleri istihdam etmeleri ve taraf tutmaları nedeniyle fanatizm yeniden canlanmıştı. Emir Zeyd, Dürzîlerin ellerinden silahları alınırken, Lübnan Marunîlerinin Fransızlar tarafından sistematik olarak silahlandırıldığını söylüyordu.

Şam'ın sosyal durumu hakkında da veriler aktaran Bell'e göre rahatına düşkün Şamlılar, Türkler zamanına göre daha kötü olan hükümet işleri ve güvenlik konusunda bezgindiler. Bürokratlar öncekilerden daha az rüşvetçi olmadıkları gibi adliye de rüşveti önemsemiyordu. Ticaret durma noktasına geldiğinden, belirsizlik ortamında Faysal'ın

⁸⁹¹ IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 7-9; GBA.D., 7-8 Oct 1919.

ışığı snmekteydi. Suriye’de işlerin içinden çıkılmaz bir noktaya doğru gittiğini bizzat müşahede eden Bell, hiç tasvip etmediği Fransız mandasının bu olumsuz gidişten iyi olduğunu düşünmeye ve tavsiye etmeye başladı.

Arap devleti istikrarını tehdit eden başka bir mesele, Bağdat ve Filistin kökenli bürokratlar arasında başlayan üstünlük yarışıydı ve Bell’e göre bu rekabet Arap birliği fikrini kertebilecek kadar tehlikeliydi. Herkesin korktuğu bir başka tehlike, Hicaz isyanı esnasında aldıkları altınlarla çok güçlenmiş olan Ruvalla kabilesiydi. Faysal bile Ruvalla şeyhine kafa tutabilecek durumda değildi. şeyhleri Nuri şalan, çölde beklettiği bedevilerle her an Emir’den Fransızlara karşı savaş emri bekliyorlarsa da -ilişkiler hep paraya göre biçimlendiğinden- İngiliz askerleri Suriye’den ayrıldıklarında, çölde bekleyen bu bedevilerin şehre girerek her şeyi talan edeceğinden endişe ediliyordu.

şam’da farklı zümrelerden birçok kişi ile görüşen Bell’in elde ettiği nihai sonuç; Araplar arasında oluşmuş bir “1919 ruhu” ile Mısır, Hindistan ve Mezopotamya’da devrim yapma isteğinin varlığıydı. Eğer Fransızlar bu amacı fark edemezlerse büyük bir isyan ve katliam olacaktı. Zira Katolik ve Marunlerden başka Fransızları seven yoktu. Ayrıca Mezopotamya Devletinin geleceği için de bir Arap Emir’ine ihtiyaç vardı ve Zeyd, Abdullah’tan daha iyi bir adaydı. şam’da grdğu Abdullah, psikologlar için iyi bir malzemeydi. Abdullah görünüşü ve düşünceleri ile bir Arap’tan ziyade Türk’e benziyordu. Faysal kadar vatansever olsa da etrafı Türk kafalı askerler ve Hicaz saraylarından gelen uzun boylu zenci hadımlarla doluydu.⁸⁹²

İstihbarat Subayı Yzbaşi Weald’a göre, bir yıl önce Hıristiyan, Ortodoks ve Katoliklerin tamamı, Müslümanların da %25’i Fransızları desteklerken, Fransızlar açıkça Marunîleri kayırdığı için destek azalmıştı. “Türklerin hiç olmazsa bir idealleri vardı, Fransızlar’da o da yok” diyerek adalet sisteminin Türkler zamanına göre kötü durumda olduğunu belirten Weald, buna örnek olarak; Fransız hâkim Stephanie’nin makamına gönderilen kötü şöhretli kadınlar sayesinde adli kararları açıkladıktan sonra  defa değiştirebilmesini gösteriyordu. Jandarma, Fransız subayların etkisi altında ve faydasızken, polis teşkilatı hepsinden de kötüydü.⁸⁹³

⁸⁹² IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 9-11; GBA.L., GB’den F’ye 12 Oct 1919; GBA.D., 10-11 Oct 1919.

⁸⁹³ GBA.D., 14 Oct 1919; Arap bürokratlar, Fransız asker ve memurların Suriye’yi terk etmelerini istemektedir. IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 13.

16 Ekim 1919 günü Bell, Halep'e geçti. Şehre ulaştığında siyasi işlerden ziyade savaş esnasında hayatından çok şüphe ettiği Fettah'ı merak ediyordu. Ermeni mahallesine⁸⁹⁴ gittiğinde Fettah'ı oldukça yaşlanmış, savaşta her şeyini kaybetmiş olarak buldu. Küçük bir at arabası ile odun satarak geçinen Fettah'a yardım etti. Fettah, Bell'in seyahatleri esnasında kullandığı bütün eşyalarını saklamıştı ve iade etmek istedi. Bunların muhafaza edildiğini gören Bell duygulandı ve güzel zamanlar geçirdiğini hatırlayarak Fettah'a; "savaştan önce kalplerimiz ne kadar canlıydı oysa şimdi ruhlarımıza çöken ağırlıkla bizi bir deve bile taşıyamaz" dedi. Fettah ise eşyaları kastederek "Leydim: Bir deve zaten seni taşıyamıyordu" diyerek cevap verdi.

Fettah'ın oldukça yıpranmış ve fakirleşmiş olsa da hayatta olduğunu gördükten sonra Halep'in önde gelenlerinden Mısır kökenli Naci es-Süveydi⁸⁹⁵ ile görüştü. Ondan, kurulacak Irak devletinin Arap bakanlar ve İngiliz müşavirlerden teşekkülü, bir meclis olması ve üyelerinin yarısının seçilmiş, yarısının atanmış olması gibi fikirler dinlediyse de aslında böyle düşünmediğini, "duymak istediği şeyleri söylediğini" yazdı. Bağdat'a gelmesi için ikna etmeye çalıştığı es-Süveydi, "İngilizlerden bağımsız çalışamayacağını bildiğinden" teklifi reddetti.

Arnavut asıllı Halep Belediye Reisi İhsan Caberî de tam bir Fransız düşmanıydı ve Caberî, Arapların kâğıt üzerinde Türkiye'ye bağlı, İngiliz korumasında ve müşavirliğinde devam etmesinden yanaydı. Endişesi Akdeniz'e bir limanla çıkıp çıkamayacaklarıydı.

Vakıflar Müdürü El Mallah'ı ziyaretinde, ülkenin geleceği ve İngilizlerin çekilmek zorunda oldukları konuşulunca El Mallah; "Suriyelilerin Türkleri, Fransızlara bin defa tercih edeceğini" söyledi.

Halep'te bir hafta kaldıktan sonra, kendisi için gönderilen motorlu bir araçla, Zor üzerinden Musul'a geçecek, demiryolu ile Bağdat'a inecekti.⁸⁹⁶ Bell kayıtlarında

⁸⁹⁴ Ermeni mahallesi için; Avedis Shabonian, *The Armenian Refugee Camp in Aleppo 1922-1936*, Halep 1986; Suriye'de Fransızlara hizmet edip Kilikya için savaşan Ermeni askerlerinin sayıları 8.000 kadardı. Ellen Marie Lust-Okar, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1, Jan 1996, p. 55; O. M. Bryce, Viscount, *The "Revision of the Turkish Treaty", Armenia, Contemporary Review*, 119, Jan/June 1921, p. 578.

⁸⁹⁵ Haziran 1919'da Bağdat'a gidecek olan Naci es-Süveydi, bakanlık kademelerinde görev alacaksa da manda anlaşmasına evet demeyeceğinden tasfiye edilecektir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 245.

⁸⁹⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 44; GBA.D., 16-19 Oct 1919.

Fransızlara karşı mücadele eden Suriye Türkleri veya Türkmenlerinden hiç bahsetmemiştir.⁸⁹⁷

Bell'in, Binbaşı Salisbury Jomes aracılığı ile tanıştığı Fransız Kumandan Dentz, ülkenin emniyetsizliğinden şikâyet etti. Bell'e, "siz Musul'u kaybederseniz biz de Haleb'i elde tutamayız" deyince Bell cevaben "bütün Suriye'yi kaybedersiniz" dedi. Dentz bu tehlikeye karşı "Avrupa, Asya'ya karşı birlik olmalı" deyince Bell bunu kabul etmeyip "Avrupa Türklere karşı birlik olmalı" diye düzeltti. Bu cümlelerinden, Bell'in Arap sevgisini, aslında Türk karşıtlığının bir aracı olarak kullandığı anlaşılabilir. Her şeye rağmen Fransızların Suriye'de çok kalamayacaklarını da görüyordu. Beraberinde halakızı Sylvia olduğu halde zırhlı aracı ve Fransız koruması ile Baalbek, Şam, Palmira yolu ile Bağdat'a ilerledi.

Irak sınırına yaklaşıp Miyah Vadisinde bulunan su kuyularına geldiklerinde bedevilerle karşılaştılar. Kendilerine refakat eden Fransız astsubayın, bedevilerin liderine "ne tarafa gideceklerini sorarken" takındığı aşağılayıcı tavır Bell'in gözünden kaçmadı. Konuştuğu bedevinin çok saygın bir Ruvalla-Anaze Şeyhi olduğunu öğrendi. Ortak tanıdıklarına selam gönderip eski dostu Nuri Şalan'dan bahsettiler. Yüz metre kadar gittikten sonra yeniden durduklarında Fransız astsubay makineli tüfeğini Ruvalla develerine yöneltince Bell astsubayı protesto etti. Astsubay bu adamların "aşağılık Araplar" olduğu cevabını verince "sinirden kudurarak" astsubayı susturdu.⁸⁹⁸

Bell Halep-Zor yolundan 22 Ekim 1919 günü Bağdat'a gelmeyi planlamış ise de Zor'da Hava Ulaştırma Yüzbaşı Chamier, dostları ve şeyhler ile iki gün geçirip 24 Ekim'de Bağdat'a ulaştı. Port Said'ten deniz yolu ile Hindistan üzerinden gönderdiği hizmetçisi Marie henüz gelmemişti. Bağdat'a gelir gelmez Yüksek Komiser Vekili A.T. Wilson'dan yokluğunda olup bitenleri öğrenip evine gitti. Wilson bir Suriye raporu yazmasını istedi.

⁸⁹⁷ Osmanlı ordusunun çekilmesi ile Ahmet Nabğalı liderliğindeki Suriye Türkmenleri milli mücadeleye başlamıştır. Direniş Mustafa Kemal'in ilgisini çekmiş ancak Nabğalı Suriyeli bir ajan tarafından öldürülmüştür. Akabinde Halep'te Nüveyran Oğuz, Lazkiye'de Suhte Ağa komutasında iki Türkmen çetesi oluşturulmuştur. Nüveyran Oğuz, Fransız yanlısı Elbeyli beylerini, Sipahiler Köyünde öldürmüştür. Ali Öztürkmen vd., "Suriye'de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri", *Orsam*, Ankara Kasım 2011. s. 7; IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 17.

⁸⁹⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 15 Oct 1925; Gertrude Bell zaten bu bölgelerin İngiltere'ye bağlanması için kulis yapıyordu. 1918 Kasım'ından itibaren İngiltere, Sykes-Picot anlaşmasında Fransa nüfuzu altında olması kararlaştırılan Ruvalla ve Anaze kabilelerinin mevsimsel olarak yaşadıkları Havran çölünün İngiliz etkisi altına girmesi için mücadeleye girişmişti. Sir Frederic Arthur Hirtzel, Ruvalla ve Anaze kabilelerinin yaşadığı Havran çölünün İngiliz nüfuzu altında kalması gerektiği iddiasını "çölü ondan başka hiç kimsenin daha iyi bilemez" dediği Gertrude Bell'e dayandırmıştır. IOR/L/PS/18/B298.

Bell mektuplarında Fransa'nın Suriye politikasından yergi ile bahsederken, 1919 Suriye raporunda, Şam'da bir Arap hükümeti kurulmasına müsaade ederek aslında bir yılı boşuna harcadıklarını ve Fransız manda yönetimini geciktirerek Araplara kötülük ettiklerini yazdı.⁸⁹⁹

Bell "Arap onurunun kırılmaması" taraftarı olsa da Suriye'nin Fransızlara bırakılmasından ötürü Araplarda İngiliz aleyhtarlığı artıyordu. 1919 Aralık ayı başlarında bir Arap gücü Deyr-i Zor'u ele geçirdi. İşgalcilerin kim oldukları önceleri anlaşılamadı. Bell'e göre üç ihtimal vardı. İşgal ya Şam hükümetinden tamamen bağımsız bir Türk hareketi tarafından ya Şam hükümetinin engelleyemediği bir Arap gücü tarafından ya da doğrudan Şam hükümeti ve Türkler tarafından gerçekleştirilmiş olabilirdi.

Deyr-i Zor'da bulunan İngiliz askerleri güvendedeydi ancak "İngilizlere sadık" şehir halkı, başta Belediye Başkanı olmak üzere esir alınmışlardı. Bell'e göre şehri ele geçiren Arap gücü⁹⁰⁰ Türklerle işbirliği içindeydi. Mevlüd Muhlis Paşa'nın XIII. Kolordu marifetiyle Türkler tarafından kontrol edildiği ancak faaliyetlerin gizli tutulması gerektiği hususunda yazışmaların varlığı bilindiğinden, Bell'in meselenin Türklerle alakalı olabileceği tahmini de doğru olabilir.⁹⁰¹ Deyr-i Zor'da hâkimiyet kuran Ahd'el Iraki üyesi Mevlüd Muhlis Paşa, Ramazan Salaş ve Muhammed Ömeri'nin, Türklerin Mardin Komutanı Kemal Bey ile temasta olmasından dolayı bu iddiayı doğrulayanlar vardır.⁹⁰² Bölgede, Arapların Fransız ve İngilizlerden beklentileri

⁸⁹⁹ IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 19; GBA.L., GB'den FB'ye 27 Oct 1919; 9 Nov 1919

⁹⁰⁰ Deyr-i Zor'u ele geçiren kuvvetlerin başında eski bir Osmanlı askeri Mevlüd Muhlis Paşa ve eski bir kaymakam olan Ramazan Salaş vardı. İsyancılar Deyr-i Zor'un 150 km. kadar güneydoğusundaki El Kaim'e kadar inmeyi başarmışlardır. Kahire isyanının bu kadar büyüebilmesini Faysal'ın erken Kral ilan edilmesine ve tecrübesizliğine bağlamaktadır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p.75-76; Bell son tahlilde bu olayın Suriye Arap Devleti ile Mezopotamya geçici sınırının Habur nehri olarak ilan edilmesinin bölgedeki aşiretleri ikiye bölmesinden dolayı gerçekleştiğini analizini yapar. Faysal'ın olayda dahli olmayıp Mevlüd Muhlis Paşa ve Ramazan Salaş'ın otorite boşluğunu değerlendirip göçebe Araplarda biriken İngiliz nefretini değerlendirdikleri anlaşılmaktadır. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 250-257; Oysa daha iki ay önce Şam'da Mevlüd Muhlis Paşa'yı görmüş ve onu "Mezopotamya'da kullanılabilir az bulunur türden bir erkek" olarak tanımlamıştır. IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 14; India Office ajanları Faysal'ın Türkler ile hareket ettiği ve Ramazan Salaş'ın da bu hareketin bir parçası olduğu iddiasındadırlar. IOR/L/PS/18/B348, *Mesopotamia, Preliminary Report on Causes of Unrest*; Mevlüd Muhlis 1920 isyanında aktif rol almış olsa da daha sonra İngilizlerle anlaşıp 1923'te Kerbela Valisi olmuştur. Faysal ile dostluğu, Ayan Meclisi'nde yer bulmasını sağlamış ve 1925-1943 arasında bu görevi birkaç kez yürütmüştür. Aslen Tikritlidir ve içinden Saddam Hüseyin'in çıkacağı Baas hareketi içindeki Tikritlilerin önünü açmıştır. Edmund A. Ghareeb, Beth Doughert, *Historical Dictionary of Iraq*, Maryland 2004, p. 163.

⁹⁰¹ Türk kaynaklarında Ramazan Salaş, "Burunsuz" lakabı ile tanınmaktadır. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 145.

⁹⁰² Tauber, "Syrian..." , p. 904.

gerçekleşmediğinden ortaya çıkan bıkkınlık ve nefret, Türkleri yeniden Araplara sempatik göstermeye başlamıştır.⁹⁰³

Ay ortalarında hadiseler duruldu. Faysal olayın içinde olmadıklarını ve bedevilerin baskıncılara yardımı reddettiğini bildirdi. Bell'e göre bu tür hadiseler ABD'nin bölgeye yeterince ilgi göstermemesi⁹⁰⁴ ve Kraliyet Hükümeti'nin kendilerine kulak vermemesinden kaynaklanıyordu. Bu tür olayların tekrarlanmaması için Türklerle bir barış yapılması ve Mezopotamya sivil hükümetinin bir an önce kurulması gerekmektedir. Bunlar olmadığı takdirde çekişmelerin sadece Türklere yarayacağını ifade etti. Sorumlu bürokratları ilgisizlikle suçlayıp "keşke devekuşu gibi davranılmasa" diyerek tepki gösterdi. Türklerle barış imzalanana kadar bölgenin istikrara kavuşamayacağını sık sık belirtmiştir.⁹⁰⁵ Albay Nalder, istihbarat raporlarında, Türklerin Kürtleri kullanarak Şammar ve Tay Arapları ile irtibat kurduklarını ve Deyr-i Zor olayının arkasında oldukları gibi, olayları Musul'a aktarma temayülünde olduklarını iddia ediyordu.⁹⁰⁶

Faysal, 1919 Aralık ayının son günlerinde Paris'e ulaştığında, artık arkasında İngiliz desteğinin olmadığını⁹⁰⁷ anlamıştı. 1920 Ocak ayı başlarında Faysal ile Clemenceau, Fransız danışmanlar istihdam etmek şartıyla Arap bağımsızlığına müsaade

⁹⁰³ Bölgede İngiliz ve Fransız aleyhtarlığı had safhadadır ve civardaki Şammar Şeyhi Meş'al, Osmanlı otoritelerine ulaştırdığı dilekçesinde "imansızların (İngiliz ve Fransızları kast ederek) değil Osmanlı hâkimiyeti altında yaşamak istiyoruz ve bu istek aynı zamanda Şam ve Halep'in de isteği" yazmıştır. Sinan Akşin, *a.g.m.*, p. 8.

⁹⁰⁴ 1919'dan itibaren Suriye'nin durumu özellikle ABD nezdinde anlaşılabilir bir hal alınca Amerikalıların inisiyatifinde bir komisyon kurularak bölgeye gönderildi. Komisyonun başına Henry King ve Charles Crane getirildiklerinden bu komisyon King-Crane komisyonu diye anılmıştır. Halkın Osmanlı devleti ile ilişkileri ve Filistin'in Suriye'nin ne kadar parçası olduğu üzerine odaklanan komisyon, raporunda Filistin'in Yahudilere verilmesine bölgede çok yüksek bir muhalefet olduğu gibi Suriye'de Fransızlara karşı muhalefet olduğunu, Arapların, İngilizleri Fransızlara tercih ettiğini ifade etmiştir. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 98-99; Komisyon Suriye'ye Amerikan mandası çağrısı yaptı ise de bu davet bir karşılık bulmamıştır. Projenin sahibi durumundaki Başkan Wilson'un beyin kanaması geçirerek siyasi pozisyonunu kaybetmesiyle ABD Senatosu, Versailles Anlaşmasını ve Ermenistan mandasını reddederken Suriye mandasını gündemine bile almamıştır. Komisyon raporunun resmen yayınlanması da 1922'ye kadar ertelenmiştir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 130; Metin Ayışığı, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye'ye Gelen Amerikan Heyetleri*, Ankara 2004, s. 88.

⁹⁰⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 48; G.B.A.L., GB'den HB'ye 16-25 Dec 1919; Faysal'ın Mustafa Kemal ile irtibat kurma çabaları ve Suriye ve Filistin Kuvayı Osmaniye Heyeti başında bulunan Özdemir Bey'in faaliyetleri Bell'i doğrulamaktadır. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 147-157; Olayların ardındaki isim olan Mevlüd Muhlis Paşa, Mardin Türk komutanından destek almıştır. Sina Akşin, *a.g.m.*, p. 12.

⁹⁰⁶ IOR/L/PS/11/169/1705; İngiliz karşıtı Musul merkezli bir Türk-Arap-Kürt ittifakı kurma teşebbüsü, Araplarla Kürtler arasındaki sürtüşme nedeniyle başarısız oldu. Tauber, "Syrian...", p. 906.

⁹⁰⁷ 1919 Ağustos'unda Ortadoğu'da 320.000 askeri olan İngilizler bu sayıyı hızla düşürme peşindeydiler. Timothy J. Paris, *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920-1925: The Sherifian Solution*, London 2003, p. 57; 13 Eylül 1919'da İngiltere, Kasım'dan itibaren Suriye'den çekileceğini, Faysal ile Fransızların konuyu aralarında çözmeleri gerektiğini açıkladı. Fromkin, *a.g.e.*, s.408.

eden gevşek bir manda antlaşmasında uzlaştılar ve Clemenceau, 20 Ocak 1920’de görevden çekildi. Fransızlar Faysal’ı askeri bir gemi ile Beyrut’a kadar da götürdüler. Genç Arap subaylar arasında örgütlenmiş olan “El Fatat⁹⁰⁸” antlaşmayı kesinlikle reddederek Faysal’a bir seçenek bırakmadı. Yeni başkan Alexandre Millerand da selefi Clemenceau ile yapılan antlaşmayı tanımadı. Şam’da askeri kadro Faysal’ı kendi tarafına çekti ve 1920 Mart’ında Suriye Genel Kongresi (Fatat, eski Osmanlı bürokratları ve askerleri, eşraf ve Suriye’nin her yerinden gelen temsilciler) Filistin ve Lübnan’ı da dâhil ederek Suriye’nin bağımsızlığını ilan etti.⁹⁰⁹ Bağımsızlık ilanından hemen sonra işler ters gitmeye başladı. Hama’da gıda sıkıntısı başlayınca isyanlar çıktı ve Faysal’ın eli iyice zayıfladı.

Suriye’de yerel temsilcilerin, eşrafın ve bürokratların bağımsızlık ilanı, Paris Barış Konferansında kabul edilmedi. Çünkü Fransa ve İngiltere’nin gizli olarak bölgeyi paylaştıkları Sykes-Picot Antlaşmasında bağımsız Suriye öngörülüyordu. Mesele San Remo Konferansına (18-26 Nisan 1920) taşındı.⁹¹⁰ Faysal, Paris Konferansı’nda yaşadığı hayal kırıklığının yineleneyeceğini düşündüğünden San Remo’ya gitmedi. Faysal’ın öngörüsü gerçekleşti ve Suriye, Fransız mandası olarak tescil edildi.

Karar Suriye’de hükümet üyelerini ikiye böldü. Milliyetçi grup müttefiklere meydan okumayı önerirken mutedil cephe Fransızlar ile görüşerek Suriye krallığını koruyacak bir formül aranmasını istediler. Faysal, can havliyle Türkler adına çalışan Hayati Bey ile temas kurup Binbaşı Bedî ve Said Haydar’ı⁹¹¹ Mustafa Kemal Paşa’ya⁹¹²

⁹⁰⁸ Suriye’de El Fatat’ın gücü Faysal’dan kat kat fazlaydı. Tauber, “Syrian...”, p. 896.

⁹⁰⁹ Fromkin, *a.g.e.*, s.434-435; Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 132-133; Cleveland, *a.g.e.*, s. 185-186; 11 Mart günü Suriye meclisinde alınan bu karardan sonra Bağdat kökenli askerler, Abdullah’ı da Mezopotamya kralı ilan etmişlerdir. Bell’e göre kendilerinin dahil olmadığı bu karar, Suriye’de geleceklerini tehlikede gören Arap askerlerin nasıl olsa dönecekleri Irak için atılmış bir adımdı. Abdullah’a ait hiçbir unvan Irak’ta İngilizler tarafından onaylanmadı. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 258.

⁹¹⁰ Fraser, *a.g.e.*, s. 210; Fahir Armaoğlu, “Amerika, Sevres Anlaşması ve ‘Ermenistan’ Sınırları”, *Bellekten*, c. LXI, S. 230, Nisan 1997, s. 136.

⁹¹¹ Ömer Osman Umar, “Milli Mücadele Dönemi Atatürk’ün Ortadoğu Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 20, S. 1, 2010, s. 450; Tauber’e göre heyet Konya’da Kemalistler ile muhtemelen Mustafa Kemal’in kendisi ile görüştü. Hatta taraflar arasında Batılıları bölgeden kovduktan sonra Avusturya-Macaristan modelli bir devlet kurulması da benimsendi. Ancak anlaşmayı haber alan Şerif Hüseyin’in İngilizleri haberdar etmesi ile Faysal görüşmeleri kestirdi. Tauber, “Syrian...”, p. 900.

⁹¹² Savaşın bitmesinin hemen ardından babasına vaat edilenlerin Sykes-Picot anlaşması ile çeliştiğini geç de olsa anlayan Faysal, Kasım 1918’de Vahdetin, İzzet Paşa hükümeti ve Mustafa Kemal ile temas kurup bir Türk-Arap federasyonu kurma fikrinde olduğunu beyan etmiştir. Sina Akşin, “Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20)”, *The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yıllığı)*, Vol: XX, 1980, p. 3-4; Hülagü, “Türk Kurtuluş...”, s. 15; Suriye milliyetçileri arasında Kemalistler ile aynı amaç uğrunda işbirliği yapmak isteyenlerin sayısı oldukça fazlaydı. T. G. Fraser, *Modern Ortadoğu’nun Kuruluşu*, (Çev: Füsün Doruker), İstanbul 2011, s. 210; 16 Haziran 1919’da Kerak’ta Faysal ile Mustafa Kemal’in temsilcisi arasında bir ittifak

gönderdi ise de heyet İngilizlerin tehditleri ile geri çekilmek zorunda kaldı. Faysal Beyrut'ta bulunan ve kendisine mandayı tanınması için dört gün süre⁹¹³ veren Fransız General Gouraud ile temas⁹¹⁴ kurmaya çalışsa da pazarlık yetkisi olmayan Gouraud, kuvvetlerini Araplar üzerine sürdü ve 24 Temmuz 1920 Han Meyselun (Şam'ın yaklaşık 25 km. kuzeybatısında Şam-Beyrut yolu üzerinde bir kasaba) savaşında Faysal'ın kuvvetlerini yok etti. Beş aylık kral Faysal, 28 Temmuz 1920'de Şam'dan sürüldü.⁹¹⁵

Bell, Suriye'de Fransızların uyguladığı politika yüzünden başarısızlığa mahkûm olduklarını belirtip Arapların Fransa'dan nefret ettikleri gibi kendilerinden de nefret etme ihtimali yüzünden endişeliydi. Nitekim kısa süre sonra Suriye Arap hükümetinin çöktüğü ve Faysal'ın kovulduğu haberi Bağdat'a ulaştı.⁹¹⁶

Bell, Suriye hakkında bu kadar tutarlı tahminler yapabilmesini şahsi tecrübeleri ve istihbarat almak için kullandığı Agail kabilesi çöl tüccarlarına borçluydu.⁹¹⁷ Normalde Bağdat'ı istihbari olarak beslemesi gereken Kahire Arap Bürosu, bu konuda bilgi vermediğinden Agail devecileri ve Reuter'den başka haber kaynakları yoktu.

1920'de Suriye'de belirsizlik, Irak'ta isyanlar, Filistin'de Siyonist politika, Mısır'da karışıklıklar alıp başını gitmişken Bell'in kafasında yepyeni bir Ortadoğu modeli oluştu. Filistin'de Siyonist politikaya son verilmezse eninde sonunda bölgenin Mısır öncülüğünde bir Arap Devleti çatısı altında birleşme çabası⁹¹⁸ göstereceğini iddia eden Bell, şimdiden Mısır, Filistin, Suriye ve Irak'ı kapsayan ortak parası, eğitim ve adalet politikası, gümrük yönetimi olan İngiliz rehberliğinde, aynı kanunlarla yönetilen

anlaşması imzalandığı iddiası varsa da Mustafa Kemal belgenin kendisine ulaştığını ancak imzalamadığını ifade etmiştir. Hadiye Yılmaz, "Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak", *CTAD*, S. 20, Güz 2014, s. 290-291.

⁹¹³ Philip S. Khoury, *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge 1983, p. 91.

⁹¹⁴ Faysal-Gouraud mektuplaşması için; IOR/L/PS/11/174/5425.

⁹¹⁵ Cleveland, *a.g.e.*, s. 186-187; Kılınçkaya, *a.g.e.*, p. 176; Fromkin, *a.g.e.*, s. 437; Yenilgide üst düzey subaylar arasında Iraklı-Suriyeli şeklinde bir ayırım gelişmesi ve Suriyelilerin Iraklıları istememesi oldukça etkiliydi. Tauber, "Syrian...", p. 897.

⁹¹⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 60-61; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Jul 1920; 2 Aug 1920.

⁹¹⁷ IOR/L/PS/11/174/4801; GBA.L., GB'den HB'ye 8 Aug 1920.

⁹¹⁸ 1958'de Nasır'ın Suriye ile birleşerek Arap dünyası liderliği için somut bir adım atması Bell'in kehanetine örnek verilebilir. Sabit Duman, "Ortadoğu Krizleri ve Türkiye", *Atatürk Yolu*, c. 9, S. 35, 2005, s. 331; 1963'te Irak'ta yönetimi ele geçiren General Arif kardeşler, 1966 yılında Nasır yönetimindeki Mısır ile birleşme kararı aldılarsa da aynı yıl Baas darbesi ile iktidardan uzaklaştırıldılar. Arı, *a.g.e.*, s. 457.

gevşek bir Arap Federasyonu önerdi. Başkanlığına Şerif'in oğullarından biri geldikten sonra federasyonun adının Hidivlik veya Emirlik olmasının bir önemi olmayacaktı.⁹¹⁹

Bell ve Bağdat İngiliz bürokrasisi, 1920 Ekim'inde Irak'a gelen Cafer Paşa'dan, kalabalık bir yemekte, Fransızların Suriye'de yaptıklarını “utanç ve sessizlik içinde” dinlediler. “Mezopotamya ve Suriye arasında münasebet olsaydı işler bu raddeye gelmezdi” diyerek, Suriye'nin Fransa'ya bırakılma fikrinin hata olduğunu kabul etmişlerdi. Bell, eninde sonunda tam bağımsız olacaklarını söylediğinde, Cafer Paşa, “Leydim” diye söze başlayarak “bağımsızlık asla verilmez, daima alınır. Ancak sizin dürüstlüğünüze inanıyorum ve ülkemin kurtuluşu için sizinle çalışmaya hazırım” dedi.

Cafer Paşa, işbirliği yaptığı için kardeşlerinin “artık sen bir İngilizsin” diyerek kendisini dışladıklarını aktarınca, Bell de kendi kardeşlerinin “Sen Araplaşmışsın” dediklerini anlattı.⁹²⁰

Fransızlar 1921'de Türklerle anlaşarak İngilizlere hiç beklemedikleri bir çalım attılar.⁹²¹ 1922 Temmuz'unda bir petrol uzmanı ve *Chicago* gazetesi muhabiri Wood'dan Fransızların “Kemalistlere⁹²²” yardım ettiğini duyan Bell; “hayvanlar” diye tepki vererek Türklere verdikleri silahların Irak'a yöneleceğini yazdı.

1923 Mart'ında Halep'ten Bağdat'a gelerek Bell'i ziyaret eden Fettah, Suriye'de büyük bir durgunluğun olduğunu, herkesin Fransızları bölgeden atmak için Türkleri beklediğini söyledi. Daha önce, Anadolu seyahatleri esnasında Müslümanlara karşı olumsuz fikirleri olan Suriye Ermeni'si Fettah dahi Türkleri Fransızlara tercih ediyordu.⁹²³

⁹¹⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 12 Sep 1920; Faysal da 1933'e kadar birleşik bir Arap devleti hayali kurmuştur. Daniel Pipes, *Greater Syria*, Newyork, Oxford 1992, p. 83-85.

⁹²⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 109-111; GBA.L., GB'den HB'ye 1 Nov 1920.

⁹²¹ Sakarya Savaşının ardından, 20 Ekim 1921'de Fransa'nın Türkiye ile anlaşma imzalamasının çılgına çevirdiği Churchill, Fransa'yı diplomaside savaş ilanı manasına gelebilecek “dostça olmayan davranış içinde olmakla” itham etti. Mustafa Kemal, Ankara anlaşmasını imzalayarak bir anda İngiltere ve Fransa'yı içinden çıkılması zor bir sürtüşmenin içine itti. Fromkin, *a.g.e.*, s. 540-541; Fethi Tevetoğlu, “Ali Fethi Okyar'ın Günlük Hatıraları”, *Belgeler*, c. XII, S. 16, 1993, s. 127; Fransızların, İstanbul'daki depolarından Türklere doğrudan doğruya silah yardımı yaptıkları İngiliz gizli raporlarına yansımıştır. Michael Llewellyn Smith, *Yunan Düşü.* (Çev: Halim İnal), Ankara 2002, s. 345-346; Ankara Antlaşması ile Türkiye-Suriye sınırı tespit edilip Fransa Güney Anadolu bölgesinden çekiliyor, ancak İskenderun Sancağı (Hatay), Suriye sınırları içerisinde kalıyordu. Antlaşmanın 7. maddesine göre, burada özel bir yönetim şekli kurulacak, bölgenin Türk halkı kültürlerini geliştirebilecekler ve Türkçe resmî dil olacaktı. 8. maddesine göre, Türkiye-Suriye sınırı, Payas'ın hemen güneyinden Meydan-ı Ekbez'e, oradan da Bağdat demiryolunu izleyerek Nusaybin'e, son olarak da Cezire-i İbn-i Ömer'de Dicle'ye ulaşacaktı. *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2, İstanbul 1929. s. 152-171. Erdal İlter, “Fransa'nın Suriye'yi İşgaline Dair Yayınlanmış Bir Risâle”, *Atatürk Yolu*, S. 17, 1996, s. 61.

⁹²² Müttefikler, Kuva-yı Milliyecileri “Kemalist” diye tanımlamaktaydılar. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 175.

⁹²³ Bell, *The Letters...II.*, p. 174-175; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Jul 1922; 1 Mar 1923.

1924'te Fransızların hala Suriye'de işleri rayına oturtamamalarını Bell, subaylarının Arapça bilmemesine ve yüksek subay ya da memurların asla şeyhler ile görüşmeyip bunu astlarına havale etmelerine bağlıyordu. Fransızların şeyhlerle irtibat noktaları Mişrif Dandal isimli bir düzenbazdı ve çok güvendikleri bu Şeyh, Irak'a gönderdiği bir mektup ile iltica talep etmişti. Daha isteği kabul edilmeden sınıra kadar gelen Mişrif Dandal'ı, İngiliz Binbaşı Ditchburn geri çevirdi. Fransızların, temas kurdukları her şeyhe "sen bizim en güvendiğimiz şeyhimizsin" demeleri Bell'e göre "aptallıktı." Bell'in baştan beri görüşü "bu şeyhlere karşı dürüst olunmazsa onlardan hiçbir şey elde edilemeyeceğiydi."

Bell'e göre Mişrif, Fransızlara istihbarat verip bir taraftan da Irak'a iltica etmek istese de Türk ajanıydı. İddiasını 1907'den itibaren Arapların içinde olup "el kol hareketlerinden bile düşüncelerini anlayabildiği" savıyla destekliyordu. Mişrif Dandal'ın İngiliz denetimindeki sınırı oluşturan, Nusaybin'in kuzeyi ve Haleb'in batısına kadar olan bölgede çok sıkı müttefiklerinin olduğu belirterek Fransızların Suriye'den kovulmayı hak ettiklerini yazdı.

Fransızların yanlış politikaları yüzünden bölgeye sirayet eden Türkler konusunda, Percy Cox'un halefi Henry Dobbs'u uyaran Bell, kabileler arası sınır meselesini bir türlü çözemeyen Fransızlar yüzünden, batı sınırlarının kararsız olduğundan yakınıyordu.

1924 Şubat'ında Kral Hüseyin'i Amman'a karşılamaya giden Nuri Said ve Saffet Paşalar Suriye hakkında Bell'e bilgi getirdiler. Kara yolu ile gittiklerinden Şam'dan geçerken onları uniformalar içinde gören Şamlılar "hoş geldiniz, kurtarın bizi" diye bağırılmışlardı. Otellerine vardıklarında polisler devamlı onları gözlemiş ve yanlarında bir Fransız subay olmadıkça hiçbir yere gidemeyecekleri söylenmişti. Aslen Şamlı olan Saffet Paşa, kendi sokaklarında Fransız polis eşliğinde yürümekten çok utandığından otelden çıkamadığını söylüyordu. Suriye Arapları Nuri Said'e, "şu anda kendi etimizi yiyoruz böyle giderse seneye ölürüz" demişlerdi.

Fransızlar Suriye'de istenmeyen hâkim durumundaydılar. Bu durumu Bell, askeri boyuttan Fransa Tahran Büyükelçisine açıkça ifade etti. 1924 Haziran'ında görev bölgesine giderken Bağdat'a uğrayan Fransa Tahran Büyükelçisi Bonamay Bell'e; "manda için neden bir antlaşma yapmaya çalışıyorsunuz? Biz Suriye'de yapmadık"

deyince, “siz Suriye’de 25.000 asker bulundururken biz Suriye’den çok daha büyük ve vahşi bir ülkede 3.000 asker ile yetiniyoruz. İşte sizinle bizim aramızdaki fark bu” dedi.

Bell, Suriye’de Fransa ve Irak’ta kendilerinin idaresini karşılaştırmaya şöyle devam etmektedir: Halep Valiliği yapmış olan İhsan Cebri Bey’in, Milletler Cemiyeti nezdinde Suriye milliyetçilerinin seslerini duyurmaya çalışırken muhatap bulamamasını eleştirdi. Suriyelilerin haklı olduklarını, onlar bir Arap devleti kurmak isterlerken Fransızların onlara imitasyon bir Fransız bölgesi muamelesi yaptıklarını yazdı. 1920’de Yüksek Komiser Vekili olan Wilson ile anlaşamamalarının sebebinin, Suriye’de sonuç olarak ortaya çıktığı, hiçbir mandater gücün yerel unsurlarla işbirliği yapmadan başarılı olamayacağı görüşünde iddialıydı. Irak’taki başarılarının sırrını “sonsuz bir sabır ve anlayışlılık” olarak ifade ettikten sonra, bu metodu bir Fransız’ın anlayamayacağını belirtti.⁹²⁴

Bell, 1925 Temmuz’unda Suriye Dürzilerinin, Fransızların beklemediği bir anda isyan⁹²⁵ etmelerine şaşırmadı. Suriye milliyetçileri de bu isyanı Fransızları ülkeden atmak için bir fırsat olarak görüp destek verdiler. Askeri güçlerini azami noktalara çıkararak Fransızlar, sivil kayıpları önemsemeksizin Şam’ı bombalayarak isyanı bastırdılar.⁹²⁶ Bell olayı şöyle tasvir etmiştir;

Suriye’den korkunç haberler geliyor. Şam şehir merkezinin sol yarısını ikinci defa bombalayıp insanların evlerini yıkan Fransızlar, affedilmez derecede vahşi suçlar işliyorlar. Öyle ki şiddet daha önceden Irak’a kaçmış olan Ahmed Murayvid gibi ılımluları bile içine çekiyor ve katliam haberlerine dayanamayan bu gibi adamlar bile Dürzilere destek vermeye gidiyorlar. Fransızlar, Murayvid gibileri yakaladıklarında onların cesetlerini çırılçıplak soyup eşeklere bindirerek Şam sokaklarında ibret-i alem için gezdiriyorlar. Böyle vahşi bir güç gösterisi ılımlı insanları fanatik milliyetçilere çevirecektir.⁹²⁷

⁹²⁴ GBA.L., GB’den HB’ye 1-27 Feb 1924; 4 Jun 1924.

⁹²⁵ 1925’te Cebel’i Dürüz’de Fransız uçaklarına ateş edilmesiyle başlayıp Salhad’da Dürzi lider El Atraş’ın Fransızlara karşı isyan etmesiyle bütün ülkeye yayılan karışıklık için; Philip S. Khoury, *Syria and the French Mandate*, London 1987, p. 151-204.

⁹²⁶ Tim Cooke, Edward Horton, Christer Jorgensen, et al, *History of World War II Origins and Outbreak*, Vol. 1, Malaysia 2005, p. 126; 1925 Dürzi isyanı ile ilgili İngiliz arşiv belgeleri için; Jane Priestland, (Ed.), *Records of Syria 1918-1973*, Vol 3: 1923-1925, Chippenham 2005, p. 493-584.

⁹²⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 245; GBA.L., GB’den HB’ye 16 Jun 1926.

Bell, Suriye hakkında edindiği bilgi ve gözlemlerine dayanarak Fransa'nın Suriye'deki politikalarının doğru olmadığı kanaatindeydi. Hatta bu yanlış politikalar yüzünden Arap-Türk yakınlaşmasını farkında olmadan körüklediklerinden Fransızların, Irak'taki İngiliz çıkarlarına zarar verebileceklerini düşünmekteydi.

Bölge istikrarını Türklerle yapılacak barışa bağlasa da kendilerine düşen sorumluluğu inkâr etmiyordu. Fransızları, Suriye'de mezhep ve din ayrımcılığı yapmakla suçluyordu. Ona göre Araplara uygun bir kalıp öngörülmemeliydi. Aksi halde kuzey ve doğudaki kargaşa Mezopotamya'ya da sıçrayacaktı. Bu hususları üstleri Edwin Montagu⁹²⁸ ve Arthur Hirtzel'e yazdı. Ancak Bell; Mezopotamya Politik servisinde görüşleriyle azınlık hatta sadece bir kişiydi. Yine de İngiltere'deki sorumluların bunu görmeleri ve anlamaları için çaba sarf etmekten vazgeçmedi. Suriye ve Mısır'ı kastederek “gözlerinin önlerinde duran bu kocaman örnekleri göremeyecek kadar kör olamazlar” diyordu. Suriye'de durumun çok kötü olmasını doğrudan ABD ve Fransa'ya yükleyen Bell, kaçıp gelenlerden istihbarat alıyordu. Suriye'nin durumunun ne kadar kötü olduğunu şöyle ifade etti:

*Bizim burada kurduğumuz düzen bile tam adaletli değilken, Suriye'den gelenler, Bağdatlılara “ne kadar rahat olduğunuzu bir bilerseniz! Bu gözler neler gördü” diyorlar. Fransızlar Suriye'de kaşınıyorlar ve eninde sonunda belalarını bulacaklar. Ancak benim asıl korkum bunun sonuçlarını Suriyelilerin yıllarca yaşayacak olması... Suriye, Anadolu ve Kafkaslar büyük karışıklıklara gebe. En beteri Fransızlar! Nereye dokunsalar ahlaksızlık, rüşvet ve entrika bulaştırıyorlar. Etraflarındaki dünyayı bir harabeye çevirecekler.*⁹²⁹

Sert davranarak kendi elleriyle ikinci bir İrlanda'ya dönüştürdükleri Mısır gibi Irak'ta da hata yapılmamasını istiyordu.⁹³⁰

⁹²⁸ Montagu, Türkiye'nin parçalanmasının Hindistan ve İngiliz işgali altındaki Arap coğrafyalarında Müslümanlar arasında huzursuzluğa sebep olacağını düşünmektedir. Ancak kabinenin genel görüşüne tesir edememektedir. Esin Yurdusev, “İstanbul'dan Lozan'a İngiltere'nin Boğazlar Politikası 1915-1923”, *Bellekten*, c. LXXI, S. 260, Nisan 2007, s. 183.

⁹²⁹ GBA.L., GB'den FB'ye 4 Feb 1920.

⁹³⁰ GBA.D., 29 Sep 1919.

II. “KINGMAKER” BELL

“Kingmaker” kavramı İngiltere’de ilk defa Kral V. Henry’nin 1421’de beklenmedik şekilde ölüp dokuz aylık oğlu VI. Henry’nin kral ilan edilmesi nedeniyle, bebek krala naiblik yapan, yani onu bir Kral haline getiren *16th Earl of Warwick* unvanlı Richard Neville için kullanılmıştır. Neville bir süre sonra VI. Henry’nin aleyhine York Dükü ile işbirliği yaparak Dükün, IV. Edward unvanıyla tahta çıkmasını sağlamış ve *Warwick the Kingmaker* diye anılmıştır. Neville’den sonra bu sıfat, Kral olma şansı olmadığı halde Kralın kim olacağını belirleyebilecek kadar etkili konuma çıkan naibler için kullanılmıştır.⁹³¹ Gertrude Bell Faysal’ı; bir hanedan mensubu olmadığı halde bir Kral’a dönüştürdüğünden, saray teşrifat kurallarını belirlediğinden, yeri gelip Faysal ve eşinin kıyafetlerine bile müdahale ettiğinden literatürde “Kingmaker” olarak anılmaktadır.

A.Manda Antlaşması, Hükümetler ve Anayasal Kurumlarda Bell Etkisi

İngiltere’de kadınların oy kullanmasına karşı olan Bell, Paris Konferansı sonrası Irak’ta oldukça demokrat bir çizgiye geldi. Mısırlılara haşin davrandığını iddia ettiği Mısır Yüksek Komiserliğini sert politikaları nedeniyle eleştiriyordu. Bir süre sonra öngörülerini gerçekleştince “uyarıları dinleyecek vakitleri yok, ancak şimdi işleri yoluna koymak için çok daha fazla zamana ihtiyaçları var. Tanrı bizi burada böyle hatalar yapmaktan korusun” yazdı. Bell’in ülkesine hizmet etme duygusu yanında Arapların kendisine hürmeti de motivasyonunda önemli bir faktördü. Bağdatlı dostlarının kendisine *Ümmü’l-Mü’minîn*⁹³² diye hitap etmesi Bell’i sevinçten göklere uçurmuş ve bu durumu babasına şöyle duyurmuştur; “bu sıfatın verildiği son kişi Peygamberlerinin eşi Ayşe idi. Ne kadar sevdiklerini ve niçin buradan ayrılmadığımı anlıyor musun?”⁹³³

1919 yılını 1920’ye bağlayan yılbaşı tatilini, kısa bir Necef turuyla geçirdi. Necefli müçtehitler örtünmeyen kadınlara bakmadıklarından aralarında daha önce bir

⁹³¹ John J. Regazzi, *Scholarly Communications: A History from Content as King to Content as Kingmaker*, Maryland 1992, p. xi; John Platts, *Universal Biography*, Vol IV, Series III, London 1826, p.132-134; Richard Neville hakkında; Aulnoy (Madame d’, Marie-Catherine), *The History of the Earl of Warwick*, London 1708.

⁹³² Muhammed Peygamberin hanımları için kullanılan bir tabirdir. Ahzab Suresinde bulunan “Peygamber müminlere kendi canlarından daha yakındır, onun hanımları ise müminlerin anneleridir” âyetine dayanmaktadır. Aynur Uraler, “Ümmehâtü’l-Mü’minîn” *DİA*, c. 42, 2012, s. 306.

⁹³³ Bell, *The Letters...II.*, p. 46-47; GBA.L., GB’den HB’ye 7 Dec 1919.

görüşme olmamıştı. İlk görüşme talebi Müçtehit Şeyh Ali'den geldi. Görüşmede Şeyh Ali hiç durmadan konuşsa da bu temas bile Bell için önemliydi.

Necef'ten döner dönmez, kurulması tasarlanan İngiliz Mandası altındaki Arap Devleti'nin anayasa taslağını hazırlama çalışmalarına başladı.⁹³⁴ Kudüs'te bulunduğu esnada görüştüğü arkeolog Pere Vincent ile sohbetinde ona manda hakkındaki fikirlerini anlattı. Bell de artık manda formülünü savunuyordu. Bell'e göre manda;

*Doğu toplumları kendilerine verilecek özgürlükleri suiistimal edip kısa sürede kaybedeceklerinden, onlara hürriyetlerini vermeyip kurulacak küçük devletçiklere hamilik yapmak Batı devletlerinin sorumluluğudur.*⁹³⁵

1920 Mart'ında Kazımiye'de Şiilerin dini lideri Sadr ailesi ile görüştü. Sadr erkeklerinin çoğu, Bell ile kadın olduğu için görüşmezlerken kadınları da erkeksi bulduklarından Bell ile peçesiz görüşmediler. “İngiliz karşıtı” ve “Panislamist” dediği Ahd'el Iraki'nin Bağdat lideri⁹³⁶ Seyyid Muhammed Sadr'a, Suriye hakkında bildiği her şeyi ve Faysal'ın Şam'da taç giydiğini anlattı. Sohbetin devamında konu Bolşevizm'e geldiğinde Sadr'ın bu konuda çok duyarlı olduğunu gördü. Sadr'a göre Bolşevizm, “çaresizlik ve açlığın” bir sonucuydu. Savaştan beri bütün dünyanın aç olduğunu söyleyen Sadr'ı, Bell de “önlerine gelen her şeyi yıkıyorlar ama yapmayı bilmiyorlar” diyerek cevapladı. Sadr son olarak Bell'e “anladığım kadarı ile çağımızın en aydın kadınısın ama niçin buradasın” diye sordu. Bell bu soruyu derinden bir teşekkür ile “geçştirip” yine gelmesi dilekleri arasında sohbeti bitirdi.⁹³⁷

1. Wilson-Bell çekişmesi

Paris Barış Konferansı'nda iyice gün yüzüne çıkan hayal ettiği bağımsız Arabistan fikrinin önündeki uluslararası engeller, Mısır, Suriye ve Filistin'in içler acısı durumu, Bağdat'ta hiç geçinemediği Yüksek Komiser Vekili Arnold Talbot Wilson meseleleri Bell'in önünde dağ sıraları gibi durmaktaydı. Türk ordusunun Bakû'ye girdiği günlerde İran'a gönderilen, ardından da Londra'ya çağrılan Mezopotamya

⁹³⁴ Wilson'un Londra'ya bildirdiği resmi anayasa taslağını hazırlama komisyonunda adı olmadığına göre bu işe gönüllü olarak girişmiştir. IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p. 2.

⁹³⁵ GBA.D., 5 Oct 1919.

⁹³⁶ Tauber, “Syrian...”, p. 898.

⁹³⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 53-55; GBA.L., GB'den FB'ye 14 Mar 1920.

Yüksek Komiseri Percy Cox'un vekili Mezopotamya Yüksek Komiser Vekili Arnold Talbot Wilson, Bell'in kafasındaki Arap Devleti'nin önündeki en büyük engeldi.⁹³⁸

Bell ile Wilson'un görüşlerindeki temel ayrılık, Wilson'un iddia ettiği şekliyle Kürtlerin Araplar, Şiilerin de Sünniler yönetiminde yaşamak istemeyecekleriydi.⁹³⁹

Arapça ve Farsçayı iyi düzeyde konuşabilen Wilson, devletin üstün hizmet madalyalarına layık görülmüş bir askerdi ve ona göre Arapların yapması gereken tek şey "üstün vasıflı İngiliz subayları kendileri için en iyisine karar verdiğinden" itaat etmektir. Wilson, genel olarak Iraklıları üç gruba ayırıyordu. Birinci grupta yer alan Bedeviler ve Kürtler bir devleti yönetemeyecek kadar vahşi idiler. İkinci grubu oluşturan köylüler, zavallı, yoksul ve kendilerini bile idare etmekten aciz idiler. Üçüncü grubu oluşturan şehirli Araplar ise en tehlikelileri olup hükümete girmeleri kabul

⁹³⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 40-41, 50-52; GBA.L., GB'den HB'ye 6 Dec 1918; 14 Feb 1920; GB'den FB'ye 12 Jan 1920; 1-4 Feb 1920; Cox'un İran'da kaldığı iki yıl boyunca Yüksel Komisere vekalet etmiştir. Sluglett, *a.g.e.*, p. 4.

⁹³⁹ Lukitz, *a.g.e.*, p. 125; Bell 1919 Suriye raporunda özetle "Araplara verdiğimiz sözleri tutmalıyız" derken raporun başına birkaç sayfalık not ekleyen Komiser Vekili A.T. Wilson, bu fikre muhalifti. Wilson, bağımsız bir Arap devleti aleyhindeki görüşlerini şöyle özetledi: *Türk İmparatorluğunun kalıntıları arasında yeni bir Muhammedî Devlet kurmak imkânsız. Bölgede yaşayan Muhammedilerin çoğunluğu bizim tasarlayacağımız sisteme daha şimdiden düşmanca bakıyor. Sayıları yarım milyona yakın savaşçı Mezopotamya Kürtleri, asla bir Arap yöneticisi kabul etmezler. Devleti yıkmak için ilk onlar saldıracaklar. Nüfusu 1.750.000'i bulan Mezopotamya Şiileri, Sünni üstünlüğüne dayanan bir yönetimi kabul etmezler. Halife Sultan'ın bölgedeki prestiji hala çok güçlü olduğundan Araplar, ilk birkaç yılda amatör bir Arap hükümeti yerine Türkleri tercih edecekler. Sayıları 200.000 civarında olsa da etkileri sayıları ile orantısız olan Yahudi ve Hristiyan toplumları muhtemelen aynı tepkileri vereceklerdir ve kaos ortamı onlar arasında da Türklere özlem doğuracaktır. Mezopotamya'daki İngiliz ticari çevrelerinin bile desteklerini kendi ticari menfaatleri uğrunda kullanmayacaklarından emin olamazsınız. Britanya idaresinde tutarsız bir Arap Hükümetinin kurulmasını göz önüne alırsak; sadece birkaç yıl sonra danışman atanmayan Arap valiler veya üst düzey subaylar hızla çürüyecek, kanun ve düzen ortamı bozulacak, anarşi ve karışıklık ortaya çıkacaktır. Bu kargaşa bir defa başladıktan sonra asla durdurulamayacak ve ülkeyi milliyetçiler yerine fanatikler yönetecektir. Mali istikrarımız, vergi toplayabilmeye bağlı olup mükellefler hükümeti reddederse mahvolduğumuzun resmidir. Bu nedenle yavaş gitmeliyiz. Mezopotamya'daki varlığımızın devam etmesi için ne surette olursa olsun İngiliz yönetimi hayatidir. Şerif ailesi üyelerini, Arap ülkelerinin yöneticisi olarak atarsak, ezeli rakiplerine karşı onları uzun süre savunmak zorunda kalacağız. Bin Suud, Bin Reşid, Zeydi İmamı, İdrisi ve diğer Arap nüfuzluları onların otoritelerini asla tanımazlar... Türk propagandası ve Ermenistan meselesi yüzünden Kürtler hiç olmadıkları kadar aleyhimize deler. Bu atmosferde Mezopotamya'nın kuzey sınırlarına kadar uzanan otorite altına alınmış ve etrafi çevrilmiş bir otonom Kürt devleti yaratmak mümkün olmayıp, bölgedeki Kürt beylerine güvence vererek kendilerini bizim tarafımızda hissettirmeliyiz. Bizim bu ülkedeki mali menfaatlerimizi o kadar büyük ki Araplar adına bile olsa, zamansız kurulacak bir devlet bu menfaatlerimizi riske atar. Ülkedeki liman, demiryolu, karayolu ve gemicilik yatırımları, 16.000.000 pound civarındayken, sermayeleştirilmiş petrol sahalarının en değersiz hali 50.000.000 liranın üzerindedir. Kömür, demir, bakır vb. madenlerin daha çok Kürdistan'ın Süleymaniye bölgesinde bulunduğu bilinmektedir. Hâlihazırda Mezopotamya'da altı yüzden fazla İngiliz kökenli sivil ve beş bin civarında da İngiliz vatandaşı Hindu nüfus yapısal düzenlemeler yapılırken dikkate alınmalıdır. Şu anda burada kurulacak bir demokratik yönetim, sonuçları itibariyle tam tersi yani antidemokratik bir yapıya dönüşecektir. IOR/L/PS/18/B337, Syria in October 1919, p. 2-4.*

edilirse ülkeyi mahvedebilirlerdi. Londra ve Bombay'a yazdığı her raporda ortalama Arab'ın işgalden memnun olduğunu yazıyordu.⁹⁴⁰

Wilson, Irak'ın beş eyalete ayrılmasını ve İngiliz komiserler tarafından yönetilmesini istiyordu. Onun teklifine göre Irak bölünecek, kuzey komşuları olan İran, Suriye ve Türkiye arasında tampon bir Kürdistan kurulacaktı. Kürtlerin bağımsızlığa karşı ödeyecekleri bedel, Kerkük ve Süleymaniye petrolerinin⁹⁴¹ İngilizlere verilmesi olacaktı.

Kürtlerden arındırılmış Irak ise Bağdat, Basra, Fırat ve Arap Musul'u olarak dörde bölünecekti. Bu plan Arap milliyetçilerinin, Bell'in ve de Londra'nın tasvip etmediği bir plandı ve Wilson'un tüm çabasına rağmen uygulama şansı bulamadı. Kısacası Wilson parçalanmış özerk bölgelerden oluşan bir Irak öngörürken, Bell birleşik İngiliz himayesinde bir Irak tasarlamaktaydı. İlişkileri ilk başlarda mecburi nezaket düzeyinde gitse de hakaret boyutlarına gelmesi gecikmedi.⁹⁴²

1920 Mart'ı itibariyle, Wilson'dan manda devletine dönük çalışmalar yapması istendi. Komiser Vekili Wilson'un bu isteğe ilk tepkisi "halka ne istediklerini sorduklarında bunun zaaf olarak algılandığıydı." Wilson'a göre Araplar kendilerine ne istediklerini soran İngilizlerin "ne yapacaklarını bilmediklerine" kanaat getiriyorlardı. Raporlarında Faysal ya da Abdullah'a Mezopotamya'da iyi gözle bakılmadığını yazıyordu.⁹⁴³

Wilson hiç istemediği halde, Londra'nın talebi doğrultusunda, kurulacak manda devleti meclisinin onayına arz edilecek anayasa taslağını hazırlayacak personel listesini ve ön görüşlerini sundu. Komisyon'a⁹⁴⁴, Milletler Cemiyetinin Sözleşmesinin 22. maddesi (manda)⁹⁴⁵ ve Arapları bir nevi boyunduruk altına alan 8 Kasım 1918 tarihli İngiliz-Fransız Deklarasyonu⁹⁴⁶ doğrultusunda esaslı bir çerçeve çizmeleri talimatını

⁹⁴⁰ Polk, *a.g.e.*, s. 81-82;

⁹⁴¹ Nitekim Wilson, 8 Nisan 1919 tarihinde Londra'da Sir Thomas Holderness başkanlığında yapılan petrol konulu toplantılarda, Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları Hanekin bölgesi petrol yataklarını işleten Messr. Strick, Scott & Co.'nun haksız yere fiyatı yüksek göstererek halkı petrolden mahrum ettiğini öne sürmüş ve imtiyazın Anglo-Persian Petrol Company'ye geçmesini sağlamıştır. IOR/L/PS/18/B322.

⁹⁴² IOR/L/PS/18/B317, *Mesopotamia: Future Constitution*, p. 3; GBA.L., GB'den HB'ye 9 May 1920; Lukitz, *a.g.e.*, p. 126; Fromkin, *a.g.e.*, s. 447; Bell, *The Letters...II*, p. 56-57.

⁹⁴³ IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia, Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p. 1.

⁹⁴⁴ Başkan Sir E. Bonham-Carter, üyeler Sudan Sivil Servisinden Balfour, Hindistan Sivil Servisinden Howell ve Tyler olup sekreterleri de Levantine Consular Service'ten Bullard'dı. IOR/L/PS/18/B346.

⁹⁴⁵ *Treaty of Peace...*, p. 11-12.

⁹⁴⁶ IOR/L/PS/11/174/4799; Bildirgede bağımsızlık ima dahi edilmiyor, Araplara eğitim ve ticarete gelişmeler vaat ediliyordu. British Secretary of State for the Colonies, *Report of a Committee Set up to*

verdi. Kişisel olarak anayasa taslağı hazırlayan Bell'in görüşlerinin alınmadığı komisyon raporuna⁹⁴⁷ Wilson'un görüşleri fazlası ile yansdı.

1920 Mayıs'ı ortalarında Hindistan hükümeti, Bell'in, Mezopotamya'yı yönetemediğini iddia ettiği Wilson'a şövalyelik nişanı verince Wilson'un statüsü iyice arttı. Bell bu duruma "biraz da edep verilmeli" diyerek tepki gösterdi.

1920 Haziran ayı ortalarında, aralarındaki gerginlik hakarete kadar vardı. Yönetime bağlayabilmek için Araplarla paylaştığı gizli istihbarat bilgilerinden Wilson'u haberdar edince "boşboğazlığının affedilemez olduğu ve bundan sonra hiçbir evrakı göremeyeceği" belirtildi. Bell özür dilediği halde, Wilson sinirli bir şekilde bağırarak "burada en fazla zararı senden gördüm, şayet görevim bitmemiş olsaydı aylar önce seni kovdurmuş olurdu" dedi. Bu harekete karşılık Bell de Wilson'a aynı şekilde "ağzını açıp gözünü yumdu." İki gün sonra gizli damgalı evraklar masasında olduğundan "sahtekar" dediği Wilson'u bastırıldığı anlaşılmaktadır. Bell, Wilson'u anayasa taslağının gereklerini bir türlü yerine getirmemek, normalleşmeyi geciktirmek, İngiltere'ye gönderdiği raporlarda bir Emirlik hazırladıklarını yazdığı halde bunu fiilen uygulamamak yani yalan söylemekle suçladı. Yeri geldiğinde Komiser Vekilini çılgına çevirecek adımlar atarak Hindistan Bakanı Edwin Montagu ve muhalefet lideri Asquith'e hiyerarşiyi yok sayıp, doğrudan mektup yazıyordu.⁹⁴⁸ İngiliz subaylar, sertliğinden dolayı Wilson'a hayrandı. Bell'in Wilson'u atlayarak kişisel ilişki kurduğu politikacılara doğrudan yazması ve Iraklılarla girdiği "züppece" ilişkiler subayların tepkisini çekiyordu.⁹⁴⁹

Bell, Wilson'dan "kara suratını görmemek için odasına asla gitmiyorum ve bana ihtiyacı olduğunda paşa paşa benim odama gelmek zorunda kalıyor" diye bahsedip kendi deyimini ile onunla "oynuyordu."⁹⁵⁰

Consider Certain Correspondence between Sir Henry McMahon (His Majesty's High Commissioner in Egypt) and the Sharif of Mecca in 1915 and 1916, His Majesty's Stationary Office, London 1939, p. 42-43; Belgenin Fransızca orijinal metni için; IOR/L/PS/18/B339, 8 November 1918.

⁹⁴⁷ Taslak için; IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p.2-4; IOR/L/PS/11/174/4799

⁹⁴⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 57-58; GBA.L., GB'den HB'ye 14 Jun 1920; 16 May 1920; GB'den FB'ye 23 May 1920; Monroe, *a.g.m.*, p. 19.

⁹⁴⁹ David K. Fieldhous, *Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Col. W.A. Lyon in Kurdistan, 1918-1945*, Newyork 2002, p. 54.

⁹⁵⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 59; GBA.L., GB'den HB'ye 27 Jun 1920.

Wilson ise hatıralarında Bell hakkında oldukça olumlu konuşmuştur. 1930 yılında basılan Irak'ın işgal özeti diyebileceğimiz hatıratında Wilson, Bell hakkında şunları yazmıştır:

...Kaderinde ölene dek Irak'ta yaşamak vardı. 1920 Temmuz'unda resmen görevlendirildiği Basra Genel Karargâhı'nda hiç bir İngiliz'in beceremediği şekilde Araplar ile temas kurup günler ve geceler boyunca aşiretler hakkında çalıştı. Ülkesinin menfaati için aylar ve yıllarca bitip tükenmeyen bir enerjiyle en zor şartlarda sağlığını kaybetme pahasına çabaladı. Kendisinden yardım talep eden genç memurlara sonu gelmez bir sabır ve sevecenlikle yardım ederken bizler onu sadece şefkatiyle değil; yaşam biçimi haline getirdiği dürüstlük ve engin malumatıyla anacağız. Övülmekten hiç bir zaman hoşlanmadı. Tek amacı Irak'ın politik hedeflerine ulaştığını görmek ve bu uğurda çalışmaktı.⁹⁵¹

Londra Hükümeti, Sünni-Şii işbirliği ve Şii aşiret isyanları meselelerini çözemeyince, Yüksek Komiser Vekili Wilson'un sert politikalarıyla Irak'ta başarılı olamayacağı kanaatine vardı. Wilson'un Hindistan tarzı sert politikalarıyla çözüme ulaşamayacağını düşünen Londra, 7 Haziran 1920'de, İran'da görevli Cox'un yeniden bölgeye gönderileceğini bildirdi. Cox'un, Arap bir başkan liderliğinde Devlet Şurası⁹⁵² tesis etmek ve Milletler Cemiyeti kararları çerçevesinde bölge ile uyumlu bir anayasa hazırlamak ile görevlendirildiği ve "bu metni hiçbir ekleme-çıkarma yapmadan duyurmakla mükellef" olduğu Wilson'a bildirildi.⁹⁵³

15 Haziran 1920'de Percy Cox, görevini tebellüğ etmek için İran'dan Londra'ya giderken Bağdat'a uğradı ve ağzından meclis, anayasa⁹⁵⁴ ve Milletler Cemiyeti üyesi

⁹⁵¹ Wilson, *a.g.e.*, p. 157-159.

⁹⁵² Kavram belgelerde *Council of State* olarak geçmektedir. Öke'nin çevirisi esas alınmıştır. Öke, *Musul...*, s. 160.

⁹⁵³ IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p. 8.

⁹⁵⁴ Bell, *The Letters...II.*, p. 49-50; GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jan 1920; Bu anayasa taslağı Percy Cox başkanlığında kurulan bir ihtisas komisyonunca hazırlanmış ve geçici Irak Hükümetine sunulmadan Sömürge Bakanlığı'na gönderilmiştir. Bakanlık bazı düzeltmeler yapıp geri gönderince ikinci bir komisyon kurulup bu defa İngiliz memurlar dışında Naci es-Süveydi, Sasun Efendi ve Rüstem Haydar da alınmıştır. Komisyon bazı konularda çekincelerini ifade etmiş ve Kral'ın hükümeti denetlemesi prensibi yerine yasama meclisinin bu yetkiyi üstlenmesini önermişti. Sömürge Bakanlığı bu düzeltme isteklerini onaylamış ve kesin taslak ortaya çıkmıştır. Irak halkının okuyup algılaması için Anayasa taslağı İngilizce yanında Irak'ın üç ana halkının lisanı olan Arapça, Kürtçe ve Türkçe olarak yayımlandı. Anayasanın kesin taslağı 1924 Haziran'ında meclise gönderilmiş orada özel bir komisyon tarafından son düzenlemeler yapıp 123 madde olarak tamamlanmış ve vekiller tehdit edilerek 10 Temmuz 1924

bağımsız Mezopotamya kavramları duyuldu. Cox, güz aylarında yeniden dönmek üzere 21 Haziran'da Londra'ya gitti.⁹⁵⁵

Bell, amiri Wilson'u atlayarak India ve Foreign Office'teki dostlarıyla yazışmaya devam ediyordu. Wilson, kendisinden habersiz yazışmamasını istediği halde bunu reddeden Bell ise Wilson'u Arap muhataplarına saygısız tavırları nedeniyle politikaya zarar vermekle itham ediyordu.⁹⁵⁶ Wilson, 1920 Temmuz'unda Hindistan Bakanlığına, "Bell'e ülkesinde bir iş bulunursa kendisini ve subayları rahatsız etmesinin önünün kesileceğini" yazdı.⁹⁵⁷

Bell bir taraftan Wilson'la kişisel ve idari yönlerden mücadele ederken diğer taraftan, Bağdat'ta toplanacak meclis için hazırlıkları da takip ediyordu. Süreç, Bell'in isteğine uygun denilebilecek bir hale dönüşmekteydi. Normalleşme için ısrarla savunduğu anayasal bir meclis kurulacaktı.⁹⁵⁸ Bu doğrultuda Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesi eski vekiller ve Bağdat'ın nüfuzlu kişilerine davet gönderildi. Toplanması istenen heyette Yusuf es-Süveydi⁹⁵⁹ ve Seyyid Muhammed Sadr gibi vekil olmayan ve alenen İngiliz düşmanlığını beyan eden şahıslar da vardı.

25 Temmuz 1920'de Bell, Seyyid Talib kendisini ziyaret ettiği sırada, onunla ilk toplantısını yapacak olan meclis hakkında konuştular. Bu görüşmede milliyetçiler adına konuşan Talib, Devlet Şurasını halkın seçmesini teklif etti. "vekiller, İttihat ve Terakki'nin yaptığı gibi atanırlarsa bizi temsil etmezler" görüşündeydi. Bunu söyleyen Seyyid Talib eski bir İttihatçı olduğundan, Bell bu iddiayı komik bularak, Arapların böyle bir seçime razı olmalarının kendi hataları ve İttihatçıların belirlediği isimlerin gerçek bir seçime girse bile seçilebilecek isimler olduğunu söyledi.

Zaman sıkıntısından, 1919'da günlük yazmayı bırakıp babasına yazdığı mektuplarına *private diary* başlıkları açarak günlüğünü oluşturmaktaydı. 30 Ağustos

tarihinde Genel Kurul'a sevk edilip onaylanmıştır. Ancak Irak-İngiltere antlaşmasının önce meclisten geçirilmesi, hudut ve petrol konularındaki bazı düzenlemelerin yapılabilmesi için Anayasanın ilanı geciktirilmiştir. Erşat Hürmüzlü, *Türkmenler ve Irak*, İstanbul 2006, s. 6.

⁹⁵⁵ IOR/L/PS/18/B346, *Mesopotamia Proposed Constitution: Telegraphic Correspondence with Baghdad*, p.10; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 265.

⁹⁵⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 7 Aug 1920.

⁹⁵⁷ Goodman, *a.g.e.*, p. 98.

⁹⁵⁸ İngiltere'ye kırk milyon sterline mal olan 1920 isyanının ardından Wilson'un gönderilip Cox'un görevi devralmasından sonra Doğu Sekreteri Gertrude Bell'in katkıları ile anayasal düzene geçilebilmiştir. R. C. Mowat, *Middle East Perspective*, London 1958, p. 191-192.

⁹⁵⁹ Bağdat Türklerin elinde iken İngilizler namına çalışan İtilaf Cemiyet'inin üyesiydi. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.32.

1920 tarihli mektubu oldukça ilginçtir. Mektubunun *public*⁹⁶⁰ kısmında Seyyid Talib'in özel bir görüşme istediğini ve kendisini bir İngiliz hükümet görevlisi değil, kız kardeş gibi gördüğünü ve tavsiye istediğini yazdı. Seyyid Talib, *Devlet Şurası* başkanlığı görevine karşılık, kendisine ödenmesi gereken ücreti alırsa “küçük düşer miyim” diye soruyordu. Bell “bana gelip danıştığı için ona saygı duydum” dese de mektubun günlük kısmında “bizden para almazsa nasıl olsa sızdırır. Özellikle Basra’da onu uzun süre kullanacağımız için maaş ödenmesinde fayda var” yazdı.

Bağdat’ta Devlet Şurası hazırlıkları yapılırken, Kürt bölgesinden gelen ilginç bir ziyaretçi, Wilson tarafından oldukça nazik karşılandı. Türk, Arap ve diğer toplulukları parçalamak ve kendi çıkarlarına göre sınırlandırmak amaçlı hazırlanan Sevr Antlaşması arifesinde, Türkiye’nin güneydoğu kısmında otonom Kürt siyasi yapılanması oluşturmak için Komiser Vekiline başvuran Babanzade Hamdi ile iki saatlik bir toplantı yapıldı ve kendisine destek verildi. Wilson, Kürtçe bilmeyen Hamdi Bey’in, Şeyh Mahmud Berzenci gibi Türklerle anlaşmasından çekinmekteyse de daha iyi bir aday bulununcaya kadar İngilizlerin elindeki en uygun isimdi.

6 Ağustos 1920 günü, eski vekiller komitesi, Seyyid Talib’in konuşması ile açıldı. Eski vekiller komitesi Ağustos ortalarında yaptığı ikinci toplantıda aralarından aşırılıkçı dört kişiyi mümessil olarak seçti. Temsilciler, Büyük Camide İngiliz aleyhtarı bir gösteri düzenlediler. Hatipler insanları kışkırtmaya başlayınca tutuklama emri verildi. Üçü kaçsa da biri yakalandı. İçlerinden biri, önce Kazımiye’ye, ardından Nefes’e kaçan milliyetçi Yusuf Suveydi idi. Bu olay üzerine camilerde politik toplantılar yasaklandı ve gece ondan sonra sokağa çıkma yasağı ilan edildi.⁹⁶¹ Bağdat bu kadar gerginken Bell’e, ailesi ve dostları tarafından İngiltere’ye dönme davetleri yapılmaktaysa da cevabı hep olumsuzdu.

Bell 16 Ağustos 1920’de, Şam’da tahtından indirilen Faysal’ın İngiltere’de olduğunu, hazır oradayken Mezopotamya Kralı olarak taç giydirilip Percy Cox ile el ele Bağdat’a dönmelerini teklif etti. Bell’in zihninde Faysal’ın Emir olarak atanması

⁹⁶⁰ Mektuplarının *private/public* olarak iki bölüme ayrılması, bir gün yayınlanacağı bilinciyle yazıldığını gösterir. Zaten babasına 1924’te yazdığı bir mektubunda “Irak ve kızının tarihini ellerinde tutuyorsun” yazmıştır. GBA.L., GB’den HB’ye 24 Jun 1924.

⁹⁶¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 60-62; GBA.L., GB’den HB’ye 11-26 Jul 1920; 2-30 Aug 1920; Diğerleri Şeyh Ahmet Davut, Cafer Ebu Timman ve Bezirgan Ali Beydir. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 267; Öke, *Musul...*, s. 161.

fikrinin olgunlaşmasında, kulislerde adı geçmeye başlayan Seyyid Talib nefreti etkili oldu.⁹⁶²

2.Yeniden Cox ve Arap hükümetinin tesisi

Londra, Faysal'ın Emir olmasını ilk hayal edenlerden Bell'i çok bekletmedi. Percy Cox'un atanma yazısına iliştilmiş bir belgeyle, Faysal'ın Mezopotamya'nın başına getirileceği bildirildi. Hükümetin Cox'a tebliğ ettiği iki farklı yol vardı ve temel mesele Faysal'ın manda antlaşmasını kabul edip etmeyeceğiydi.

Ağustos 1920'de Cox'tan, Faysal ile derhal görüşerek Kraliyet Hükümeti ile uyumlu çalışacağına dair bir belgeyi imzalatması istendi. Faysal'a, Fransızlar ile Suriye'de yaşadığı tecrübeler hatırlatılıp manda antlaşmasını onaylaması için baskı yapılacaktı. Faysal bu taahhünameyi imzalarsa, Cox ve Faysal, Irak'a beraber gideceklerdi. Aksi takdirde Cox önden gidecek, Faysal'a baskı yapması için kamuoyunu hazırlayacaktı.

Londra, hükümet kurulması sırasında karşılaşıacağı duruma göre izleyeceği yolları belirledi. Faysal manda antlaşmasını peşinen onaylarsa, bakanların tamamının Arap olmasına, İngiliz danışmanların istihdamı şartıyla göz yumulacaktı. Reddederse, Dışişleri Bakanlığı ihdas edilmeyeceği gibi Savunma ve Maliye bakanlıklarının yetkileri kısıtlanacaktı. Savunma Bakanı'nın İngiliz askerlerine emretme yetkisi bir kenara; temas kurma hakkı bile olmayacak, ülkede bulunan İngiliz askerlerinin masrafları İngiltere hazinesinden karşılandığı sürece, Maliye Bakanı da Kraliyet Hükümeti'ne bağlı olacaktı. Adalet Bakanlığı; sistemin kendisini muhafazası, yabancı ülke vatandaşlarının korunması ve seçim sistemine geçilmesi temelli tesis edilecekti.⁹⁶³

⁹⁶² Bell, *The Letters...II.*, p. 61-62; 1919 Eylül'ünde Seyyid Talib Kahire'de Bell'i ziyaret ettiğinde, "Türlere vaktiyle nasıl hizmet ettiysem şimdi de size edeceğim" dediğinden ve Nakib ailesinin genç bireylerinin kabiliyetleri hakkında sorular sorduğundan aylar önce Bell, Seyyid Talib'in Emir olmak istediğini anlamıştı. Bir zamanlar İngiliz bir eş aradığı Talib şimdi "asılması gereken bir düzenbazdı." GBA.D., 29 Sep 1919; GBA.L., GB'den FB'ye 23 Feb 1920; Beraber oldukları bir mecliste Seyyid Talib, Dr. Tods'a "yönetim için ne gerekiyor: Tecrübe! Bende var. Bir doktor tecrübe edinene kadar iki yüz kişi öldürür. Ben de iki yüz kişi öldürmüşümdür ve bu seninkilerden çok değildir" demişti. GBA.L., GB'den HB'ye 16 Aug 1920.

⁹⁶³ IOR/L/PS/18/B347, *Mesopotamia, Appointment of Sir Percy Cox as High Commissioner: Instructions of His Majesty's Government*, p. 2; Dışişleri Bakanı'nın olmadığı ikinci senaryo uygulandığından Faysal'ın manda anlaşmasını peşinen kabul etmeyi reddettiği anlaşılmaktadır. Ancak tahta çıkabilmek için Cox'a "Arap milliyeti doğrultusundaki şahsi düşüncelerime rağmen, ben İngiliz siyasetinin bir aracıyım. Benimle Majestelerinin hükümeti aynı gemideyiz. Beraber batır beraber yüzeriz" demiştir. Öke, *Musul...*, s. 170-171.

Arap hükümetini kurma görevi Percy Cox'a verilmiş ve Bell oldukça rahatlamıştı. 1920 Eylül'ü sonunda Wilson için veda yemeği verildi. Veda yemeğinde Bell, Wilson'a güzel bir ilişki geliştirememiş olmalarının hayal kırıklığı olduğunu, özür dilemesine gerek olmadığını söyledi. Bell, Wilson'un ayrılmasını kendisi için "bir karabasandan uyanmış gibi" hissetmiştir. Hatta "bir daha asla ve asla onunla çalışmam" yazmış ve eğer geri dönerse bölgeden ayrılma kararı almıştır.⁹⁶⁴ Wilson için dramatik olan ise istemeden de olsa görevinin son günlerinde Londra'nın baskısı ile tam da Bell'in istediği biçimde Faysal lehine kulis yapmak zorunda kalmasıydı.⁹⁶⁵

Bell, yeni yapılanmada kabilelerin üniter bir devletin parçası olmak istememelerine çözüm yolları aramaktaydı. Kabileler, üretim yapısı ve ticaretin temel parçası olduklarından, kentler de onlarsız olamayacaktı. Temel sorun kentliler vergi öderlerken, bedevilerin-eskisi gibi- vergiden muaf olmak istemeleriydi.⁹⁶⁶

1 Ekim 1920'de Bell'in hasretle beklediği Percy Cox, Basra'ya geldi.⁹⁶⁷ Ancak halk, Seyyid Talib'in Cox'u karşılamasından ve himayesi altındaymış gibi davranmasından rahatsız oldu. Cox; Kurna, Kalatü's-Salih, Amara ve Kutü'l-Ammare bölgelerinden Bağdat'a doğru ilerlerken hem tebrikleri kabul etti hem de Mezopotamya'nın geleceği konusunda projeksiyonlar oluşturacak görüşmeler yaptı. Cox'a göre, Basralı tüccarlar ve halk ticaret nedeniyle zenginleşerek İngiliz yönetiminden memnun olduklarından, idari bir değişiklikten yana olmadıkları gibi ulusal bir Arap devleti talepleri de yoktu. Kurna, Kalatü's-Salih ve Amara'da şeyhler ve arazi sahipleri, İngilizlerin kendilerini kontrolsüz bir Arap yönetimine terk edeceğinden endişe ettiklerinden, bir ulusal devlet kurulacaksa bile bunun monarşi ve İngiliz kontrolünde olması için teminat istediler.⁹⁶⁸

⁹⁶⁴ A. T. Wilson 1922 Şubat'ında Anglo Persia Oil Company adına Bağdat'a geldi ve Kral Faysal ile görüştü. Wilson nakil masrafları çok yüksek olduğu için petrolün Muhammara'ya kadar Araplarca taşınmasını önerince Faysal'ın ilk tepkisi "bu adam muhteşem bir hırsız" oldu. Tarımsal ürün fiyatları savaş öncesi düzeye düşüp petrol fiyatları da kat kat artınca çiftçiler motorlarını çalıştıramaz duruma düştükleri halde APOC (Anglo Persia Oil Company) çok yüksek karlar elde etmekteydi. Bell'e göre burada iş yapmaya devam edeceklerse fiyatlar revize edilmeliydi. Bell, *The Letters...II*, p. 153-154; GBA.L., GB'den HB'ye 3 Oct 1920; 26 Feb 1922.

⁹⁶⁵ John Darwin, Britain, *Egypt and the Middle East*, London 1981, s. 217.

⁹⁶⁶ Bell, *The Letters...II*, p. 63-66; GBA.L., GB'den HB'ye 5-27 Sep 1920; 3 Oct 1920.

⁹⁶⁷ Cox, Basra'da on yedi pare top atışı ile karşılanmış ve burada eşraf ve şeyhler ile görüştüğü dört gün geçirmiştir. IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia, Establishment of Council of State for 'Iraq'*, p. 1; *Iraq...4*, p. 179; CAB 24/21/38; Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 7, Cambridge 1992, p. 3.

⁹⁶⁸ IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 1,7; *Iraq...7*, p. 6.

Cox, adım adım Bağdat'a yaklaşırken Bell'in aklı Seyyid Talib'teydi. Bell, Talib'de önceleri bir sorun görmezken, Bağdat Belediye Başkanı Abdülmecit Bey, "halk tarafından hiç sevilmediğine" ikna ederek ondan soğutmuştu.⁹⁶⁹ Bu yüzden Bell, Talib ile devam etmeyi ölümcül görmekteydi. Hatta ondan başka her hangi birinin bu iş için uygun olduğunu yazdı.

Bell Emir'lik makamına atanacak kişi hakkındaki görüşünü almak için deneyimli politikacı Sasun Efendi⁹⁷⁰ ile sohbet etti. Yahudi ticaretine yön veren kardeşi tüccar Şa'al ile Bağdat'a yeni gelen İttihat ve Terakki Fırkası eski vekili Sasun Efendi, Yahudi cemaatinin önderlerindendi.⁹⁷¹ Sasun Efendi'ye göre; yerel her ismi kıskanan birileri olacağından Emir, dışarıdan bir isim olmalıydı ve Şerif'in oğullarından, Hidiv soyundan ya da Türk Sultanı soyundan biri daha uygundu. Bell, Türk soylu birini doğrudan reddederek en azından Arap olmasından yana olduğunu söyledi. Seyyid Talib atanırsa halkın görünüşte fazla sorun çıkarmayacağını, hatta Muhammara'ya kadar gidip karşılayacağını, ancak başkanlığını kabul ediyor görünürken, altını oyacaklarını düşünüyordu.

Bell, Cox'un seçeceği Emir'in isabetine o kadar güveniyordu ki antik mitolojiye atıf yaparak "Zeus'un alnından Athene'yi fırlattığı gibi"⁹⁷² ifadesiyle Cox'un seçeceği başkan adayını meşrulaştırıyordu. Ancak yeni başkan adayının oldukça zor çözeceği Şia ve aşiretler problemleriyle karşı karşıya kalacağı kanaatindeydi.⁹⁷³

11 Ekim 1920'de Percy Cox trenle Bağdat'a geldi ve karşılama törenine Bağdat'ın önde gelen isimleri, Belediye Başkanı, Kadılar, Seyyid Talib, eski vekiller, Hristiyan ve Yahudi cemaatlerinin başları, İngiliz subaylarıyla başkomutan ve bütün şube başkanları katıldılar. Percy Cox şerefine on yedi pare top atışı yapıldı. Güneş batmak üzereyken beyaz elbisesi ile trenden inen Cox'u başkomutan selamlarken bando *God Save the King*⁹⁷⁴ çalmaktaydı. Bell'e göre Bağdat'ta, sonsuz aklı ve itibarı

⁹⁶⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 65-66; GBA.L., GB'den HB'ye 3 Oct 1920.

⁹⁷⁰ Sasun Efendi Bell'in gözde dostlarından olacaktır. Bell, *The Letters...II.*, p. 57-58; GBA.L., GB'den HB'ye 14 Jun 1920; Sasun Efendi, İttihat ve Terakki kontenjanından Bağdat vekilliği yapmış olup 31 Mart olayı sonrasında Osmanlı Devleti-İngiltere dostluğunun gelişmesi için 1 Temmuz 1909 tarihinde Londra'ya gitmek üzere hareket eden komisyona dahildir. Kocatürk, *Balkanlardan...*, s. 65.

⁹⁷¹ Goodman, *a.g.e.*, s. 100.

⁹⁷² Zeus çıkardı bir gün kendi kafasından; çakır gözlü yaman Athene'yi; o dünyayı birbirine katan tanrıçayı; o hiç yorulmadan orduları yöneten; o cenk ve savaş bağrısmalarından hoşlanan; yücüler yücesi sayılan tanrıçayı. Azra Erhat, *Mitoloji Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 65.

⁹⁷³ Bell, *The Letters...II.*, p. 66-67; GBA.L., GB'den HB'ye 10 Oct 1920.

⁹⁷⁴ Britanya milli marşı. Ellis Wasson, *A History of Modern Britain: 1714 to the Present*, Singapore 2010, p. 52.

sayesinde birbirleri ile hiç anlaşamayan insanların üzerinde ittifak ettiği bir isim olan Percy Cox'un gelişinden daha önemli bir olay olmamıştı.

Karşılama töreni sonunda, Bağdat'ın meşhur hatibi Cemil Züheyir, hoş geldin konuşması yaptı. Cox da ona Arapça olarak, Kraliyet Hükümeti'nin emriyle "İngiltere nezaretinde Irak Arap hükümetini kurmak amacıyla" gönderildiğini söyledi. Percy Cox, karşılama heyetine dönüp "benimle bir devlet kurma yolunda yürür müsünüz?" diye sorduğunda "kabul kabul" sesleri duyuldu.

Cox, 17 Ekim'de yayınladığı bildiri ile bütün aşiret ve cemaatlere seslenerek "Bağdat'a ulusal bir hükümet kurmak için geldiğini ve kendisine destek olmak isteyen herkesin en yakın Politik subaya başvurduğu takdirde, mevcut bütün şüphelerin derhal yok olacağını" duyurdu.⁹⁷⁵

Percy Cox'un planı, hemen bir Devlet Şurası tesis etmektir. Amacı, bir tür kabine kurup bakanlara İngiliz müşavirler atamaktır. Cox'un bakanlar kurulunun başına düşündüğü isim beklendiği gibi Seyyid Talib'ti.

İstasyonda Percy Cox'a "hoş geldiniz diyemeyen insanların protesto telgrafları hiç kesilmeyince" ertesi gün düzenlenen yaklaşık yüz kişilik bir davette Cox, programını davetlilere anlattı. Ayrıca Bağdatlılardan, Bakuba bölgesinde bulunan arazilerine göçebelerin yerleşmesi için izin istedi.

Cox Bağdat'a gelir gelmez Bell, kurduğu *El Şark*⁹⁷⁶ gazetesi ile şahsi propaganda yapan Seyyid Talib'e başkanlık teklifinin riskleri konusunda Komiser'i baskı altına aldı. Bell'in etkisi ile Cox, Nakîb'e yöneldi. Bell, Nakîb'in bu teklifi reddedeceğinden ve bir isim de önermeyeceğinden emin olup "şu anki statüsü dünyadaki bütün makamlardan daha yüksek olduğundan", politikaya girerek konumunu riske atmayacağını düşünüyordu. Ancak Cox'un teklifini de desteklemekteydi ve "yanılmaktan memnun olacağını" ifade ediyordu. Bu arada bir kenara atılmayacak kadar etkili olan Seyyid Talib, bütün kozlarını oynayarak kendini kabul ettirmeye çalışsa da Bell'in ofisine Talib'e aralıksız itiraz eden milliyetçiler gelmekteydi.

Devlet Şurası'nın hedefi, ülkeyi genel seçimlere taşımaktır. Seçimle oluşacak yapı göreve başlar başlamaz, kendi kabinesini seçecek ve geçici hükümet görevini tamamlayacaktır. İsyan nedeniyle, ülkenin üçte biri seçim yapılamayacak durumda olduğundan, en azından devletin ayakları oluşturulmaya başlanacaktı.

⁹⁷⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 104-107; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1920; *Iraq...7*, p. 83.

⁹⁷⁶ Gazetenin editörü Hüseyin Afnan'dı. Kadhim, *a.g.m.*, p. 100.

Yeni kurulacak geçici kabinenin İngiliz danışmanları olarak Philby ve Bell ikilisi, Binbaşı Murray, Binbaşı Yetts ve Yüzbaşı Clayton'ın mutlaka aktif görev almaları gerektiği Cox'a sunulduğunda, Philby'yi şahsi sekreteri olarak atayacağını bildirdi.⁹⁷⁷

Bakanlıkların görev ve yetkileri şu şekilde tespit edildi.⁹⁷⁸

Bakanlık	Görev ve Yetkileri
İçişleri	Genel İdare, Polis, Arazi gelirleri ve vergisi, Tarım, Hapishaneler, Basın-yayın.
Maliye	Finans, Muhasebe, Denetim, Osmanlı borçları
Adalet	Adalet, Tapu
Savunma	Jandarma, Arap kuvvetleri, Ermeni ve Nesturi Birlikleri
Eğitim ve Sağlık	Eğitim, Sağlık, Geçici olarak belediyeler
Bayındırlık ve Haberleşme	Binalar, Yollar, Demiryolları, Posta ve Telgraf, Sulama Kanalları, Etüt işleri.
Ticaret	Liman ve Gümrükler
Evkaf	Vakıflar ve Krediler

Gertrude Bell, 18 Ekim 1920'de, geri dönülmez noktada bronşit olduğunu öğrendi ise de Percy Cox'tan gelen "Doğu Sekreteri" ünvanı⁹⁷⁹ moralini düzeltti.⁹⁸⁰ Ekim ayının son on gününü bronşit yüzünden evde istirahatla geçirmek zorunda kalan Bell'i, dostları yalnız bırakmadılar. Geçmiş olsun bahanesi ile evinde kendisini ziyaret eden Belediye Başkanı Abdülmecit Bey, Nakîb'in oğlu Seyyid Mahmut, Anaze Şeyhi Fahad Bey, Duleyim Şeyhi Ali Süleyman gibi isimlerin kafasında hep Devlet Şurası başkanının kim olacağı sorusu vardı.

⁹⁷⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 104-107; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1920.

⁹⁷⁸ IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 3.

⁹⁷⁹ Bu kavram İngiltere'nin İstanbul büyükelçiliğinde "yerel dragomanlara güvenilmemesi neticesinde" İngiltere'de eğitim görmüş ve İngiliz kültürünü bilen çevirmenler ihtiyacı doğunca, 1812'de Londra'dan İstanbul'a gönderilen Terrick Hamilton'a, dragomanların bir üstünde olacak şekilde "Oriental Secretary" ünvanı verilmesiyle diplomasi literatürüne girmiştir. Oriental Secretary, yerel dilden çevrilen metinleri kontrol ettiği gibi elçinin Sultan'ı ziyaretinde mutlaka ona refakat ederdi. Kavram Uzakdoğu'da "Chinese Secretary" ve "Japanese Secretary" şeklinde kullanılmıştır. G.R. Berridge, Lorna Lloyd, *Dictionary of Diplomacy*, Hampshire 2012, p. 273; G. R. Berridge, *British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present*, Leiden 2009, p. 55; Raymond Jones, *The British Diplomatic Service, 1815-1914*, Ontario 1983, p. 95-96, 223; Charles William Richard Long, *British Pro-consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism*, Abingdon 2005, p. 201.

⁹⁸⁰ Philip Perceval Graves, *The Life of Sir Percy Cox*, London and Melbourne 1941, p. 268; GBA.L., GB'den HB'ye 18 Oct 1920.

Cox'un teklifiyle, gayri resmi devlet şurası danışmanlarının iştirak ettiği ilk toplantı, Bell'in hasta evinde yapıldı. Toplantıya Percy Cox, Evelyn Howell, Philby, Bullard, Edgar ve Albay Slater katıldılar. Cox kafasındaki Arap bakanlar ve İngiliz danışmanlardan oluşan geçici hükümet planını ilk defa burada açıkladı. Bell, bakanların yetkisinin az iken, danışmanların daha muktedir olmasını "İngiliz danışmanlarla bir Arap hükümeti kurmaya söz vermişken; Arap danışmanlarla bir İngiliz hükümeti kuruyoruz" diyerek özeleştiri yaptı.

24 Ekim 1920 günü Cox'un, meclis başkanlığı görevini resmen teklif ettiği Nakîb, Bell'i şaşırtarak görevi kabul etti. Bell'e göre Nakîb'i kamu işlerinde görev almaya Cox'tan başkası ikna edemeyeceğinden bu bir mucizeydi.⁹⁸¹ Oldukça yaşlı olsa da Nakîb'ül Eşraf Seyyid Abdurrahman Geylani Meclis Başkanı olarak atanırken⁹⁸², Kasım ayının ilk günlerinde Meclis Başkanı adına hazırlanmış on sekiz kişilik davetiye,⁹⁸³ şura heyetine gönderildi. İlk tepki Seyyid Talib'ten geldi ve İçişleri Bakanı olarak konumunun Nakîb'in altında olmasının itibarına gölge düşürdüğünü söyleyerek itiraz etti. Philby ile Bell, Talib'in görevi kabul etmesini sağladılar ancak O "en iyi yapabileceği işin Nakîb'inki olduğunu ve ölürse ya da görevden ayrılırsa onun yerine geçeceğini" beyan etti.

Bell, Sasun Efendi'yi Maliye Bakanlığı görevinden dolayı kutlamaya gittiğinde, yanında Babanzade Hamdi Paşa'yı buldu. Paşa'ya kabinede devlet bakanlığı koltuğu verilmişti ancak ikisi de "Seyyid Talib'in olduğu bir kabineye girmeyeceklerini" beyan ederek görevi reddettiler. Sasun Efendi'nin Talib'i lanetleyerek görevi reddetmesi, kabineyi başarısızlığa itebileceğinden kahvesini yarım bırakıp hemen Cox'a durumu aktardı ve ondan Sasun Efendi'yi ikna etme emrini aldı. Sasun Efendi'ye giderken "Irak'ın geleceğinin ellerinde olduğu" hissediyordu ve kardeşi Şa'al'ın kışkırtmasına rağmen bir buçuk saat dil döktükten sonra ikna etti. Bell Sasun Efendi'ye, Cox'un Seyyid Talib'e aslında güvenmediğini, ama Talib'in herkes gibi bir şansı hak ettiğini söyledi. Seyyid Talib şansını iyi kullanabilirse ulusal kuruluşlarda payı olacak ama değerlendiremezse "politik bir ölü" olacaktı.

⁹⁸¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 66-67, 107-109; GBA.L., GB'den HB'ye 10, 24 Oct 1920.

⁹⁸² IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 2; Lloyd, *a.g.e.*, p. 213.

⁹⁸³ Davetiyelerin orijinal metinleri için; IOR/L/PS/18/B363.

Sasun Efendi'nin kabineye girmeme kararını değiştirdiği haberi Cafer Paşa'ya bildirildiğinde Pařa⁹⁸⁴ Bell'e, "Mezopotamya meclisine yüz karası ve utanmaz bir adam olan Seyyid Talib'i yok etmek için girmeyi kabul ettiğini" bildirdi.

Cafer Paşa şam'da Faysal'a hizmet etmekteyken, şam Arap Hükümeti Fransızlarca dağıtılınca Bağdat'a gelen ilk Arap askerdir. Bell, Cafer Paşa'ya, Mezopotamya Devleti kurulana kadar vazgeçmemeleri gerektiğini ve şarif'in oğullarından biri Emir olursa İngiltere'nin bu seçime müdahale etmeyeceğini anlattı.⁹⁸⁵

Kabineye girmeyi reddeden Babanzade Hamdi ve şii Abdulgani Kubbe, Seyyid Talib'in varlığını bahane ederken avukat Hasan Paçacı da Adalet Bakanlığını reddetti. Bakanlığa din âlimi şükrü Alusi'nin kardeşi eski Mekke kadısı Mustafa Alusi atandı.

Bell, Arap bakanların görevi kabul etmeleri konusunda hassasiyet ortaya koyarken, İngilizlerin de icraatlarını takip ediyordu. Rekabet ettikleri ve kendisinden pek hoşlanmadığını saklamadığı, Cox'un Sivil Sekreteri Garbett'i, şii politikaları konusunda eleştiriyordu. Garbett, göreve başlar başlamaz istihbarat ve propaganda işlerinde bir takım radikal düzenlemelere girişmiş, beraberinde getirdiği bir ajanı Kazımiye'de görevlendirmişti. Ajan, ilk günden şiileri kaşımaya başlayınca Garbett'i, şii meselesinin çok hassas olduğu ve bu konuda şimdilik hiçbir girişim yapılmayacağı konusunda uyarıp, şiilerin sisteme entegrasyonu meselesinin Nakîb'e bırakılması gerektiğini söyledi. Bell'i dinlemeye niyetli olmayan Garbett, Bell'e göre; şiiler hakkında hiçbir şey bilmeden, yetersiz Arapçasıyla kendisini ve ülke politikasını ateşe atıyordu.

Bell, Philby eşliğinde Nakîb'i ziyaretinde, onu çok heyecanlı ve yönetim işlerinde kendini gösterme heveslisi gördü. Cox ile çalışmak isteyen Nakîb, kabinenin hiçbir üyesini başbakan olarak görmek istemiyordu ve Bell de aynı fikirdeydi. Nakîb, Percy Cox'tan mutemet olarak Philby'yi, gelemediğinde Bell'i istedi. Arap yönetimi

⁹⁸⁴ Cafer Paşa 1916'da İngilizlere esirken, Faysal'a hizmet vermeye başlamıştır. Fromkin, *a.g.e.*, s. 213; GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jul 1920; 1915'te Enver Paşa'nın uygun görmesi ile gittiği Trablusgarb'ta Sunusi tarikati şeyhi Seyyid Ahmed'e, Mustafa Kemal, Ali Fethi Bey ve Aziz el Mısıri ile yardım etmiş ve bu subaylardan övgüyle bahsetmiştir. Bell, Bağdat'a gelme isteğini olumlu cevaplamak istediyse de Wilson buna hep engel olmuştur. Nihayet 3 Temmuz 1920'de Allenby'den Faysal hükümetinin durumunu açıklayan ve Cafer Paşa'nın Bağdat'a dönebileceği konusunda serbest bırakıldığını bildiren telgrafı almıştır. Paşa'nın Arap milliyetçiliği malum olduğundan onunla çalışarak milliyetçi muhalif gruplara bir darbe vurmeyi planlanmaktadır. Cafer Paşa, şam'dan doğruca Londra'ya gitmiş Cox ile geri dönmüştür. Faysal ile Bağdat'ta beraber çalışmaya karar verip deniz yolu ile Garbett eşliğinde Bağdat'a gelmişlerdir. Askeri, *a.g.e.*, s. 56, 188-189; 16 Ekim 1920'de Bağdat'a gelip on gün sonra Savunma Bakanı olmuştur. *Iraq...7*, p. 33.

⁹⁸⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 24 Oct 1920.

sağlamca kurulana dek, isyancı liderlerin salıverilmesi tasarrufu Nakîb'e bırakıldı. Bell'e göre uzun ömürlü bir Arap yönetimi, onlara sorumluluk ve yönetme şansı verilirse oluşabilecekti. Sorumluluk aldıklarında, boş lafları bırakıp sağduyuyla davranacaklardı. "Araplara yetki verilirse, İngilizlerden bin kere daha iyi iş yapacaklardır" diyordu.

Hükümetin kurulması aşamasında Bell'in –Sasun Efendi gibi- üzerinde durduğu hususlardan biri, Nakîb'in Şii önderlerini davet etmesi gerektiği idi. Ancak Şii şeyhlerin neredeyse tamamı İran vatandaşıydı. Onlara bir görev vermeden önce Mezopotamya vatandaşlığına geçmeliydiler. Bu konuda Kazımiye'yi ikna etmekle görevlendirilen Cafer Paşa, Şii Şeyhlerine, Nakîb başkanlığındaki Devlet Şurasının kalıcı meclise dönüşmek için araç olduğunu söylediğinde Şii şeyhler; "gerçek bir hükümetin ancak halk tarafından seçilebileceğini" söyleyerek destek vermediler. Bell'e göre Şiilerin entegrasyonu çok yavaş olacaktı ve Osmanlı yönetimi altında oldukları gibi, vatandaş olmadan devlet görevlisi olmalarına izin verilmemeliydi. Hizmet alanların vatandaş olmaması ise sorun edilmemeliydi. Bell'in iletişim halinde olduğu bazı Şiiler, Seyyid Mirza'nın⁹⁸⁶ niçin kabine de olmadığını sorduklarında "o bir Mezopotamya vatandaşı mı?" diye sordu. "İran vatandaşı" cevabını aldığı anda "işte bu yüzden Mezopotamya Hükümeti'nde görev alamaz" diyordu.

Bell, Mezopotamya Şeyhülislam'ı olarak, kardeşi Adalet Bakanı olan, evinde "bu evde hissettiğim kadar hiçbir zaman kendimi Doğu'nun bir parçası hissetmedim" dediği, din âlimi Şükrü Alusi'yi düşünüyordu.⁹⁸⁷

Nakîb başkanlığındaki ilk toplantı gayri resmi olarak 2 Kasım 1920 günü yapıldı ancak sonu gelmeyen tartışmalar toplantıya damgasını vurdu. Nakîb'in gündeminde isyanlar vardı ve İngilizlerle işbirliği içinde bir an önce adım atılmasını savunuyordu. Bell, şimdiye kadar isyancıları anlamaya çalışsa da geçici kabinenin göreve başlaması ile beraber ağız değiştirip "kabine bu isyanları bastırma konusunda bir şeyler yapacaksa yapmalı yoksa biz ne yapacağımızı biliriz" diyerek hiç alışık olunmayan bir dile geçiş yaptı. Bell'i telaşlandıran husus, Hindistan askerlerinin geri çekilmesi için ardı arkası

⁹⁸⁶ 1920 isyanına katılan Seyyid Mirza Nâînî, diğer önde gelen Irak Şii ulemâsı ile birlikte İngiliz manda yönetimine karşı verilen mücadeleye katıldığı için 1923'te Kum'a sürüldü. Burada bir yıl kaldıktan sonra Irak siyasetine karışmayacaklarına dair bir belge imzalayarak ülkeye geri döndü. Ahmet Özel, "Nâînî" *DİA*, c. 32, s. 319.

⁹⁸⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 109-111; GBA.L., GB'den HB'ye 1-7 Nov 1920. ; Goodman, *a.g.e.*, p. 101.

kesilmeyen yazışmalar nedeni ile bunalmış olmaları ve kendilerini İngiliz askerleri olmadan güvende hissetmemeleriydi.

Bell'e göre en kısa sürede bir seçim yapılmalı ve Ulusal Meclis kurulmalıydı. Eğer Iraklılar, Emir olarak Şerif'in bir oğlunu istemezlerse, Nakîb devlet başkanı olarak çok uygun biri ise de hasta ve yaşlı olması buna engeldi. Oğulları ise Bell'e göre karactersizdi. Bell, Nakîb'in oğullarını, Lawrence'ın -kendisine tecavüz eden Türk Paşa⁹⁸⁸- taktığı ile ahlaksızlıkla itham etmekteydi. Hindistan Valisi Hardinge'in mektuplarında Türk casusu olarak itham edilen Nakîb'in oğlu Seyyid Muhittin, Bell tarafından "oğlancılık ve şarapçılıkla" itham ediliyordu. Bu şekilde Nakîb'in *Türk casusu*⁹⁸⁹ oğlunu ihtimal dışı bırakan Bell, *fevkalade ahlaklı bir adam* olan Faysal'ı öne çıkarıyordu.⁹⁹⁰

Cox, 7 Kasım 1920'de yayınladığı Yüksek Komiserlik ile Meclis'in ilişkilerini düzenleyen bir bildiriyle, yeni yönetimin statüsü konusunda önemli sinyaller verdi. Buna göre;

İngiltere, mandater olarak bir an önce bölgede halkın istediği bir hükümet kurulmasını istemekte olup bu, bütün halkı temsil eden bir meclis eliyle olacaktır. Seçimler bir an önce yapılmalıdır. Ancak bu, bedeviler kendilerini kaydettirmedikçe mümkün değildir. Sağlıklı bir seçim yapılabilmesi için iki-üç aya ihtiyaç vardır. Yüksek Komiserliğin, ulusal meclisin toplanmasına karşı herhangi bir önyargısı yoktur.

Meclis, iş görebilmek için, düzenli olarak haftada en az bir, gerek görülürse daha fazla toplanmalıdır. Meclisin vereceği her nihai karar, devletin başı olarak Yüksek Komiser tarafından onaylanmak zorundadır. Yüksek Komiserin kararları veto etme ya da değiştirme yetkisi vardır.

⁹⁸⁸ Lawrence, Hicaz isyanını anlattığı hatıratında, küçük cinsel arzularını fahişeler yerine, "birbirlerinin bedenlerinde" giderdiklerini yani homoseksüel ilişki yaşadıklarını yazmıştır. Lawrence, a.g.e., s. 36-37; Birkaç yıl sonra Deraa'da Vali Nahi Bey'in askerlerin de yardımı ile kendisine nasıl tecavüz ettiğini ayrıntılı bir şekilde anlatacaktır. Lawrence, a.g.e., s. 491-495; Lawrence hakkında bir biyografi yazan Greaves, Deraa olayı dediği tecavüz hadisesinin olmadığını, Lawrence'ın esir düşmesinden dolayı zengin hayal dünyasının bir eseri olduğunu yazmıştır. Greaves, a.g.e., . p. 5; Fromkin'e göre Lawrence'ın pek çok erdemi varsa bile dürüstlük bunlardan biri değildir ve hatıralarında gerçek diye hayallerini yazmaktadır. Fromkin, a.g.e., s. 306.

⁹⁸⁹ Ü. Gülsüm Polat, "İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları", *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, s. 403.

⁹⁹⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 7 Nov 1920.

*Mecliste meselelerin görüşülmesi esnasında, İngiliz danışmanlar her daim konuşma, yeni teklifler ya da tartışma açma hakkında sahiptirler. Ancak oy veremezler.*⁹⁹¹

11 Kasım 1920’de, Nakîb ve Cox’un hazırladıkları Irak’ın ilk kabinesi, Londra tarafından onaylandı. Onay metninde, Irak’ın ilk kabine üyeleri, *Yeniden Yapılanma Meclisi* üyeleri olarak lanse edildiler. Buna göre Nakib başkanlığındaki kabine şöyle teşekkül etti; İçişleri Bakanı, Seyyid Talib Paşa, Maliye Bakanı Sasun Heskail Efendi, Adalet Bakanı Mustafa Alusi Efendi, Savunma Bakanı Cafer Askeri, Bayındırlık Bakanı İzzet Paşa, Eğitim ve Sağlık Bakanı Seyyid Muhammed Mehdi Tabatai (Şii), Ticaret Bakanı Abdüllatif Mendil Paşa, Evkaf bakanı Muhammed Ali Fazıl Efendi idiler.⁹⁹² Manda antlaşmasının kabul edilip edilmeyeceği bilinmediği için Dışişleri Bakanlığı tesis edilmedi.⁹⁹³

İcracı bakanlardan başka Abdülgani Kubbe, Abdülcabbar Hayat Paşa, Abdülmecit Şavi Bey, Abdurrahman Haydari Paşa, Ahmed Sani Paşa, Acil Sermed Paşa, Davud Yusutani Efendi, Fahri Cemilzade Efendi, Muhammed Seyhud Emir Rabia, Seyyid Hadi Kazvini devlet bakanları; Seyyid Hüseyin Afnan da Hükümet Sekreteri olarak atandı. Devlet bakanları arasında Bağdatlı bir Hristiyan lider, bir Musullu, Süleymaniye eşrafından bir Kürt, Bağdatlı bir Şii, Şii kabilelerden de iki Şeyh vardı.⁹⁹⁴

Bakan danışmanı olarak İngiliz politik subaylarından İçişleri’ne Harry Philby C.I.E.⁹⁹⁵, I.C.S.⁹⁹⁶, Maliye’ye Yarbay S.H. Slater C.I.E., I.C.S., Adalet ve Evkaf’a⁹⁹⁷

⁹⁹¹ Aynı günlerde Cox, Yüksek Komiserlik (High Commissioner) kavramına Arapça bir karşılık bulunması çabasına girmiştir. Mısır’da kullanılan *Naib’ül Melik* ve Filistin’de kullanılan *Mendub’es Sami* kavramları gündeme geldi ise de tam karşılık gelmediği gerekçesi ile Yüksek Komiser (High Commissioner) kavramının kullanılmasına devam edilmiştir. IOR/L/PS/11/181/8080; IOR/L/PS/18/B363; Bell, *Mesopotamia...*, p. 3.

⁹⁹² *Iraq...7*, p. 3, 197; India Office belgelerine göre ise Adalet Bakanı Hasan Paçacı, Evkaf Bakanı eski Mekke kadısı Mustafa Alusi, Eğitim Bakanı Kerküklü İzzet Paşa, Bayındırlık Bakanı Musul eski Belediye Başkanı Muhammed Fazıl olarak görünmektedir. Irak Yönetim Raporları ile karşılaştırıldığı zaman India Office belgelerinde bulunan verilerin karışmış olduğu tespit edilebilir. *Iraq...7*, p. 3; IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 2, 9;

⁹⁹³ IOR/L/PS/18/B347, *Mesopotamia, Appointment of Sir Percy Cox as High Commissioner: Instructions of His Majesty's Government*, p. 2.

⁹⁹⁴ IOR/L/PS/18/B363 *Mesopotamia...*, p. 2; *Iraq...7*, p. 3.

⁹⁹⁵ Companion of the Order of the Indian Empire Nişanı. Peter Ducker, *British Orders and Decorations*, Buckingham 2004, p. 54.

⁹⁹⁶ Indian Civil Service. Richard A. Chapman, *The Civil Service Commission*, London 2004, p. 11.

⁹⁹⁷ Yönetim Raporunda Evkaf Bakanlığı Danışmanı olarak müstakilen R. H. Cooke’un adı geçmektedir. *Iraq...7*, p. 198.

Edgar Bonham-Carter⁹⁹⁸ K.C.M.G.⁹⁹⁹, C.I.E., Savunma'ya Binbaşı Eadie¹⁰⁰⁰ D.S.O.¹⁰⁰¹, Eğitim'e E.L. Norton I.C.S. (*vekaleten*), Bayındırlık ve İletişim'e E.H. De Vere Atkinson C.B.¹⁰⁰², C.M.G.¹⁰⁰³, C.I.E., Ticaret'e de C.R. Watkins C.I.E. atandılar.¹⁰⁰⁴

Cox'a göre hükümetin önünde beş temel problem vardı. Bunlar; isyan nedeniyle İran'ın Hencam kentine sürülenlerin geri gelmesi, Suriye'de görev yapan Arap subayların Irak'a gelmesi, Arap memurların görev yaptığı sivil organizasyonun tesisi, seçim kanunu ve Irak ordusunun kurulmasıydı.¹⁰⁰⁵

Kabine üyeleri ile beraber olma fırsatlarını hiç kaçırmayan Bell, 22 Kasım günü, 1908'den beridir Türk Parlamentosunda vekil olan Zeydi¹⁰⁰⁶ asıllı Evkaf Bakanı Muhammed Ali Fazıl ve meclis üyesi Hıristiyan Davud Efendi ile yemek yedi. Meclis üyeleri, Musul'un daha çok Abdullah'ı sevdiğini söyleyip onu methederek Emir (devlet başkanı/Kral) olmasını ima ederken Bell, Emiri Devlet Şurası'nın seçeceğini söylüyordu. Kendilerinden hemen bir Emir atamalarını isteyenleri "hep en kolay yolu tercih ediyorsunuz" diye eleştirdi.

1920 Aralık ayını hastalıktan evinde geçirdi. Bu haldeyken Devlet Şurasının yapacağı seçim kanunu hakkında çalıştı. Görüşlerinin kabul edilmesini sağlamak için

⁹⁹⁸ İngilizler Irak'ta önceleri Hindistan hukuk kanunlarını uygulamak istedilerse de daha sonra vazgeçmişlerdir. Yeni kanunları hazırlamak ve uygulamak için Sudan'dan R. Bonham Carter, bölgeye gönderilmiştir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 176; Lukitz, a.g.e., p. 140; Türkler Bağdat'tan çekilirlerken tapu kayıtları ve kadı sicillerini götürdüklerinden Bonham Carter'dan yeni bir adli düzen kurması istenmiştir. Carter'ın, Şii ve Sünni temsilcileri ile yaptığı görüşmelerle Şeriat Mahkemeleri yeniden tesis edilmiştir. IOR/L/PS/18/B283; Carter'ın görev yaptığı adliyeye başmüfettiş olarak Dikran Ekmekçiyan atanmıştır. Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 2, Cambridge 1992, p. 576; Irak'ta Şii kadılar da atayan İngiliz yöneticiler Şer'i mahkemeler ile Yahudi ve Hıristiyan dinlerine özgü mahkemelerin modern adli sistemlerde olamayacağını ancak bu kurumların zamanla yok olmasını umduklarını belirtmektedirler. *Progress of Iraq...*, p. 78-79; Irak'ta şeriat kurallarının uygulanıp uygulanmaması tartışıldığında Bell, uygulanmasından yana tavır almıştır. Noga Efrati, "Women under the Monarchy: A Backdrop for Post-Saddam Events", *Iraq Between Occupations: Perspectives from 1920 to the Present*, (Ed. Amatzia Baram, Achim Rohde, Ronen Zeidel), Newyork 2010, p. 119.

⁹⁹⁹ *Knight Commander of the Order of St. Michael and St. George* Nişanı. Ducker, a.g.e., p. 54.

¹⁰⁰⁰ *Iraq...7*, p.4.

¹⁰⁰¹ *Distinguished Service Order* (madalya) Ducker, a.g.e., p. 53.

¹⁰⁰² *Companion of the Order of the Bath* Nişanı. Ducker, a.g.e., p. 54.

¹⁰⁰³ *Companion of the Order of St. Michael and St. George* Nişanı. Ducker, a.g.e., p. 54.

¹⁰⁰⁴ IOR/L/PS/18/B363, *Mesopotamia...*, p. 7; Yönetim raporunda Ticaret Bakanlığı Danışmanı olarak Yarbay Slater, Evkaf Bakanlığı için ise R. H. Cooke'un ismi geçmektedir. *Iraq...7*, p. 4; İsimlerin değişme sebebi Cox'un 7 Kasım'da verdiği raporda Ticaret ve Savunma Bakanlıkları danışmanlıklarına uygun isim bulamaması olmalıdır. Cox'un raporuna göre Politik Subaylık kadrosunda sadece 120 subay görev yapmaktadır. IOR/L/PS/11/181/8104.

¹⁰⁰⁵ *Iraq...7*, p. 4.

¹⁰⁰⁶ İtikadi konularda Mutezile, fikhi konularda Hanefi mezhebine yakın, halifenin Ali-Fatıma soyundan gelmesi gerektiğinde ısrarlı Yemen'de yaygın bir mezheptir. Yusuf Gökalp, "Zeydiye Mezhebinin Görüşleri Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları", *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 2, Temmuz-Aralık 2007, s. 95, 102.

“Irak aşiretleri konusunda hiç kimse benim kadar bilgi sahibi değildir” diyor ve “mecliste otuz kabile temsilcisi olmasını tasarlıyordu.” Bunlardan yirmisi büyük, onu küçük aşiretleri temsil edecekti.¹⁰⁰⁷ Bernstein’e göre, Türklerin boşalttığı Irak’ta, aşiretler memnun edilerek bir Arap devleti kurulabilirdi bu Bell’in sayesinde olmuştur.¹⁰⁰⁸

Bell’in ve Cox’un, sisteme entegre olabilmeleri için mutlaka oy kullanmaları gereken Şiiler hakkındaki düzenlemeleri, meclis tarafından kabul edilerek 14 Aralık 1920 günü geçici seçim kanunu kabul edildi.¹⁰⁰⁹

1920’nin son günlerinde, Hindistan Dışişleri Bakanı Montagu’dan Bağdat’a, İngiliz askerlerinin geri gönderilmesi hazırlıklarına başlama emri gelince Bell, dehşete düştü. Lawrence’ın yazılarıyla İngiltere’de, işlerin yoluna girdiği ve artık askerlerin dönebileceği beklentisinin oluşması Bell’i kızdırmıştı. Henüz bir Arap ordusunun kurulmamış olması¹⁰¹⁰ nedeniyle red cevabı verildi. Montagu ise cevabında eğer parayı İngiltere ödemeye devam edecekse, Nasıriye’den Kurna’ya bir hat çekilmesini ve Musul’a kadar uzanan mandanın buradan yönetilmesini istedi. Bell de, kuzey sınırında Mezopotamya ile Türk İmparatorluğunu birleştirmeyi hedefleyen Bolşeviklerin destek verdiği¹⁰¹¹ bir Türk¹⁰¹² varlığından bahsederek “Basra’ya çekilirsek Araplar kendilerini koruyamayacak kadar güçsüz kalırlar” şeklinde cevap verdi. Bunun sonucunda, İngilizler bölgeden ayrılmadan Türklerle Araplar yeniden kavuşacaktı. “Irak’ta en az iki tümen buldurmazsak, iki yıl içinde defolur gideriz” şeklinde düşüncelerini özetledi.¹⁰¹³

¹⁰⁰⁷ GBA.L., GB’den P’ye 22 Nov 1920; GB’den HB’ye 12 Dec 1920.

¹⁰⁰⁸ Jack Bernstein, *The Mesopotamia Mess: The British Invasion of Iraq in 1914*, California 2008, p. 155.

¹⁰⁰⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 115-117; GBA.L., GB’den HB’ye 18 Dec 1920; Seçim kanununun 14 Mart 1922 tarihinde son şeklini almış olup tam metni: *Iraq...7*, p. 489-500.

¹⁰¹⁰ Cafer Paşa, Savunma Bakanı olarak Irak ordusunu kurmakla görevlendirildiğinde ordu on subaydan ibaretti. Ordunun teorik ve pratik bütün hazırlıklarını bizzat yaptığından kendisine “Irak ordusunun babası” lakabı verilmiştir. Askeri, *a.g.e.*, s. 194; Cafer Paşa’nın kurduğu Irak Ordusunda rütbeler ve maaşlar. *Iraq...7*, p. 35; Cafer Paşa’nın kurduğu düzen hakkında resmi görüş. bkz. Burdett, *a.g.e.*, p. 58-65.

¹⁰¹¹ 16 Mart 1921 tarihli Moskova Anlaşması’ndan sonra Sovyet Rusya, on bir milyon altın Ruble ve 100.000 lira değerindeki külçe altını Anadolu’ya göndermiştir. Sovyetler silah olarak da dört tümeni donatmaya yeterli 37.812 tüfek, 324 makineli tüfek, 66 top ve bunların cephanesini vermişlerdir. Alptekin Müderrisoğlu, “Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları”, *Atatürk Yolu*, c. 4, S. 13, 1994, s. 51.

¹⁰¹² Bell bu grubu “ayaktakımı” olarak itham etmiştir. GB’den HB’ye 18 Dec 1920.

¹⁰¹³ Bell, *The Letters...II.*, p. 115-117; GBA.L., GB’den HB’ye 18 Dec 1920.

Asker çekme meselesi İngiltere iç politikası ile alakalıdır. 14 Aralık 1918'de yapılan seçimlerle¹⁰¹⁴ yeniden başbakan olan Lloyd George¹⁰¹⁵, Churchill'i, Savaş ve Havacılık Bakanı olarak atamıştı. Savaşın ardından, yıllardır cephelerde savaşan İngiliz askerlerinde, evlerine gidebileceklerine dair bir umut doğmuştu. Churchill, zamansız bir terhisin İngilizlerin bütün kazanımlarını eriteceğini iddia etse de başbakanın kesin emri neticesinde, 1920 Mart'ında zorunlu askerliğin sona ereceğini ilan etmek mecburiyetinde kaldı. Masrafların kısılması problemine Churchill, kendisinden beklenmeyecek kadar radikal yaklaşarak askeri bütçeyi %83 küçülttü. 1919'da İngiltere'nin savaş masrafları 604 milyon sterlin iken bu rakam 1922'de 111 milyon sterline indi.

İrlanda'da savaşın yeniden başlaması, sosyal ve ekonomik çatışmalar, savaş dönemi kâr marjlarını korumak isteyen patronlar ile grevlerini aylardır erteleyen işçiler arasındaki gerginlik ve gerginliğin Bolşevik bir ihtilale dönüşme ihtimali İngiliz ekonomisini 1921'de çökertti. Fiyatlar düşerken ihracat azalmış, büyük şirketler iflas etmiş, ülke tarihinde hiç görülmemeyen bir işsizlik başlamıştı. 1921 rakamlarına göre Irak göçebelerine harcanan para 150.000.000 sterlin iken, hükümetin eğitim yasası için harcanacak 200.000 sterlin kalemini iptal etmesi, İngiltere maliyesinin Irak yüzünden ne kadar zor durumda olduğunun göstergesidir.¹⁰¹⁶

Churchill, İngiltere'nin iç politik ve ekonomik dengelerinin sarsıldığı, savaştan ekonomik olarak zarar gördüğü ancak yöneteceği toprakların genişlediği bu dönemde oluşan boşluğu, hava kuvvetleri ile doldurmaya karar verdi. Bu kararda Alman Hava Kuvvetleri'nin, 1917'de Londralıları aylarca metro tünellerinde yaşamaya mecbur bırakması ilham oldu. 1919 Nisan'ında Komiser Vekili Wilson'un teklif ettiği üzere¹⁰¹⁷ Irak coğrafyası hava saldırıları için uygun olduğundan, Almanların taktiğini

¹⁰¹⁴ İngiltere'de son genel seçimler 1910'da olmuş ve savaş nedeniyle 1918'e kadar seçim yapılamamıştı. 1910'da seçmen sayısı sekiz milyondan az iken seçim kanununun değişmesi ve otuz yaşından büyük kadınların da oy kullanma hakkı elde etmeleri nedeniyle sayı yirmi bir milyonun üzerine çıkmıştı. Seçim sonuçlarına göre; Muhafazakarlar 332, Liberaller 127 sandalye kazandıkları halde Liberal Parti Başkanı Lloyd George başbakan olmayı başardı. Chris Cook, John Stevenson, *A History of British Elections Since 1689*, Oxon 2014, s. 118-120.

¹⁰¹⁵ Lloyd George, iktidardan düşeceği 1922 yılına kadar yakın dostları Yunan asıllı fabrikatör Sir Basil Zaharoff ve Yunan başbakanı Venizelos'un etkisinde kalarak Türklerin aleyhinde olmuştur. Fromkin, *a.g.e.*, s. 262.

¹⁰¹⁶ Fromkin, *a.g.e.*, s. 384-386, 469.

¹⁰¹⁷ 16 Nisan 1919'da Wilson bu geniş arazi için kendilerine verilecek üç uçak filosu karşılığında, Hindistan'dan gelen askerlerin yarısını terhis etmeyi teklif ederek Irak'a RAF uçaklarının gönderilmesini istemiştir. IOR/L/PS/18/B320.

uygulamaya karar veren Churchill, ateşkesin ardından Kraliyet Hava Kuvvetlerine (RAF) bağlı İngiliz uçaklarını bölgeye gönderme emri verdi.¹⁰¹⁸

Bu politikanın bir tezahürü olarak Lawrence, yazılarında askerlerin Irak'ta bulunmasının israf olduğunu ve Irak eğitim dilinin¹⁰¹⁹ İngilizce olduğunu yazınca öfkelenen Bell, Hindistan hükümetinin bu iddiaları resmen yalanlamasını istedi. Okullarda, hastanelerde ve mahkemelerde en küçük işlerin bile Arapça yapıldığını, bunun Abbasilerden sonra bir ilk olduğunu belirtse de kendisine gelen İngilizce dilekçelerdeki kelime hataları ile dalga geçtiği malumdur.

Bell'e göre Lawrence; -bölgeyi bilmediği söylenemeyeceğinden- affedilemeyecek bir günah işleyerek zihinleri karartmaktaydı. Lawrence'ın, Araplardan kurulan Irak ordusunun artık güvenliği sağlayabileceği iddiasına karşı, Türkler devrinde bile bölgede güvenliğin Türk askerleri ile sağlandığı örneğini veriyordu.¹⁰²⁰

Lawrence'ın 1920 Ağustos'unda *Observer* ve *Sunday Times* gazetelerinde arka arkaya çıkan ve Mezopotamya politikasını eleştiren yazılarında, kendisi hiç hedef alınmadığı halde savunmaya geçti. Lawrence'ın yazılarındaki temel eleştiriler, Bell'in, Komiser Vekili Wilson'u eleştirdiği nokta ile aynıydı. Lawrence da Bell gibi, yönetimde ve savunmada yerelleşmemenin isyanlara sebep olduğu iddiasındaydı. Lawrence, *The Observer*'da çıkan *Fransa, İngiltere ve Araplar* başlıklı makalesinde, Savaş Bakanlığı'nın Mezopotamya'daki asker sayısını devamlı azaltmaya çalışmasına rağmen Kabine'nin Bağdat Sivil Yönetiminin "yanlış ve kasıtlı" yönlendirmesi ile asker sayısını artırdığını, Irak'ta bulunan 83.000 muharip asker için 300.000 kişilik günlük tayın hesaplanmasının, kaynakların askerler yerine geri hizmettekilere harcandığının kanıtı olduğunu, sadece 1920 yazında on binden fazla Arab'ın öldürülmesinin ve idamların Bağdat meydanında yapılmasının, Arapları İngilizlere karşı provoke ettiğini yazmıştı.¹⁰²¹

Bundan iki hafta sonra *Sunday Times*'da çıkan *Mesopotamia* başlıklı ikinci makalesinde ise, Cromer'in, altı milyon Mısırlıyı beş bin İngiliz askeri ile kontrol ederken, Colonel Wilson'un üç milyon Mezopotamyalıyı doksan bin askerle idare

¹⁰¹⁸ David E. Omiss, *Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force, 1919-1939*, Manchester 1990, p. 6-9.

¹⁰¹⁹ Bell Irak eğitim sisteminde eğitim dilinin baştan aşağı Arapça, ikinci dilin ise İngilizce olduğunu ancak velilerin daha iyi bir gelecek için çocuklarının acilen İngilizce öğrenmeleri için baskı yaptıklarını yazmaktadır. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 29.

¹⁰²⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 27 Sep 1918; GB'den FB'ye 5 Sep 1920.

¹⁰²¹ T. E. Lawrence, "France, Britain, and the Arabs", *The Observer*, 8 Aug 1920.

edemediğini yazdı. Lawrence'ın yazılarında üzerinde durduğu husus, Bağdat İngiliz sivil yönetiminin beceriksiz olduğu ve asker sayısının bir an önce azaltılarak maliyenin rahatlatılması gerektiği idi. Hedef alınmadığı, Araplara yetki verilmemesi ve yerel yönetimin hala kurulmaması nedenleriyle kendisi de Wilson'u eleştirdiği¹⁰²² halde Bell'in, Lawrence'a bu kadar tepki göstermesi gariptir. Lawrence'ın yazılarında sorumluluğu hep erkek subaylara yüklemesi ve kendisini görmezden gelmesi muhtemelen Bell'i kızdıran sebepti.¹⁰²³ Bell'e göre yaptıkları en kritik hata, Lawrence gibileri muhatap alıp “uydurma” iddialarına cevap vermektir.¹⁰²⁴

1921 yılı, İngiltere'nin çokça eleştirilen Irak politikasında ciddi revizyonlarla başladı. Şimdiye kadar Irak politikasını Hindistan Bakanlığı belirlerken, bundan sonra başında Churchill'in bulunduğu Savaş Bakanlığı yetkili olacaktı. Değişiklikten hemen sonra Bell'in korktuğu başına geldi. Churchill, “Cox ve başkomutandan İngiliz vergi mükelleflerinin sırtlarına yük olmayacak bir plan hazırlamalarını” istedi.

Kısacası Londra, artık Mezopotamya için para harcamak istemiyordu. Cox, bu durum karşısında, bir an önce Arap devletinin kurulabilmesi için Faysal'ın Emirlik sürecinin hızlandırılmasını önerdi. Bu arada İngiliz ordusunun, öncelikle bir tümen ve bir tugaya düşürülmesi planlanarak, geçiş sürecinde iç ve dış güvenlik birimlerinin oluşturulmasına karar verildi. Churchill'in önerisi, askerlerin önce Musul'dan sonra da Bağdat'tan Basra'ya çekilmesiydi.¹⁰²⁵ Bell'e göre; Musul'dan İngiliz askerlerinin çekilmesi demek, pusuda bekleyen Türklerin burayı almaları demektir. Musul'u ele geçiren Türkleri tutacak başka bir engel kalmayacağından, bu aşamadan sonra mandayı devam ettirmek manasızdı. Oysa görevi devralmadan önce Cox'a, Arap hükümetini kurabilmesi için Kraliyet Hükümeti tarafından iki-üç yıl tanınmıştı. Şimdi şartlar tamamen değişmişti ve Cox'un, Churchill'in bu planı sonrasında göreve devam etmeye pek niyeti yoktu. Bell'e göre en büyük utanç, kendilerini de aldatan “Kraliyet Hükümeti'nin sözlerine kanarak İngilizlere güvenen ve işbirliği yapan ülke halkına karşı vicdani sorumluluklarını yerine getirememiş” olmalarıydı. Bu sorumluluktan kaçamayacaklarını beyan ederek, istifa kartını açıp oyalama taktiğine geçtiler. Cox'un

¹⁰²² Lawrence'ın doğrudan hedef aldığı Wilson birkaç ay sonra görevden alındı. Polk, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰²³ T. E. Lawrence, “Mesopotamia”, *Sunday Times*, 22 Aug 1920.

¹⁰²⁴ James Barr, *A Line in the Sand*, London 2012, p. 110.

¹⁰²⁵ Savaş Bakanlığının çekilme önerisini reddeden Cox, çekildikleri takdirde arkada bıraktıklarının çok korumasız kalacağını ve Türklerle barış yapılana kadar kesinlikle geri adım atılmaması gerektiğini ifade etmiştir. CAB 24/117/43.

istifası velev ki kabul edilirse, bütün subaylar istifa ettirilecek ve bu suretle emir uygulanamayacaktı.

Meseleyi Yüzbaşı Clayton'a açan Bell, Irak'tan ayrılmaları durumunda, anarşiyi engellemenin tek yolu olarak "Türklerin bölgeye davet edilmesi" teklifini aldı. Bell, bu seçeneği Cox'a açtı. Cox'un, Kraliyet Hükümeti'ne, Sevr Antlaşmasında kökten bir değişiklik teklifi yaparak Irak mandasının Türkiye'ye devri ve bir Türk prensinin atanması teklifini yapmasını önerdi. Bell'e göre Araplar; desteksiz bir devlet kuramayacaklarından -Churchill gibi bir adamın emri altında şereften söz bile edilemezken- Türklerin hiç olmazsa bir yönetim kadroları ve orduları vardı. Cox'a, arkalarında Müslüman bir devlet kurduktan sonra, bölgenin tek limanı olan Basra'yı ellerinden alarak bölgede tutunamayacaklarını da aktardı. Bell, Churchill ve hükümetine nefretini şöyle dile getirdi;

Burada manda idaresinin devam ettirilmesinin maliyetinin ne kadar olacağını Sir Percy Cox, Kraliyet Hükümeti'ne net bir şekilde hesaplayacaktır ama Churchill ve Lloyd George gibi düzenbazlar -halkın kendilerine davrandığı gibi- halka dürüst davranırlar mı acaba? Korkarım bu soruların cevabı yok. Korkarım bu ülkeyi bir felakete sürükleyecekleri zamana kadar hokkabazlıklarını devam ettirecekler. Buradan hasarsız çekilebilecek kapasiteye sahip olmadığımız hakkında şüphelerim var. Bize ne olacak düşünmüyorum. Ne hak ettiyse o olacak!¹⁰²⁶

Bell, iki hususta çok kızgındı. Birincisi; iki yıldır oluşturmaya çalıştığı yerel kurumların önüne Cox'un yokluğunda set çeken ve "bir Arap hükümeti ve Arap ordusunun kurulmasına engel olan lanet Wilson", ikincisi; küçücük Filistin'e iki İngiliz tümeni görevlendirildiği halde aynı gücün Mezopotamya'ya çok görülmesiydi. Bu günleri gördüğü için "kalbinin öldüğünü" yazdı.¹⁰²⁷

Montagu, Mezopotamya'nın İngiltere'ye yıllık maliyetinin 30.000.000 poundun üzerinde¹⁰²⁸ olduğunu belirterek İngiltere'de de işlerin yolunda olmadığını ve mümkün olduğu kadar tasarruf ederek 1921 bütçesi için minimum asker sayısı önermesini

¹⁰²⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921

¹⁰²⁷ Lukitz *a.g.e.*, p. 141-142; Goodman, *a.g.e.*, p. 103.

¹⁰²⁸ Irak işgalinin İngiliz mükelleflerine maliyeti, savaşın başından 1919 Mart'ına kadar 246.500.000, 1919-20 mali yılında Kuzey Batı İran dahil 48.500.000, 1920-21 mali yılında 32.000.000, 1921-22 mali yılında 23.000.000 pound olarak gerçekleşirken 1922-23 tahmini 9.841.000, 1923-24 tahminiye 4.850.000 poundtur. Burdett, *a.g.e.*, p. 333.

istemişti. Cox cevaben, ülkede en az bir tümen piyade ve bir alay süvari kalması gerektiğini belirttikten sonra, ileriki yıllarda çekilecek asker sayısının Irak Ordusunun gelişmesine bağlı olduğunu bildirdi. Savaş Bakanlığı, Cox'un istediği asker sayısı ve diğer personel maliyetinin 25.000.000 pound olacağını hesapladı. Ordunun Basra'ya çekilmesi durumunda masrafların bir hayli azalacağını öneren Londra'ya Cox; Türkler ile anlaşıldığında bütün sıkıntıların zaten sona ereceği şeklinde oldu.¹⁰²⁹

Ocak 1921'de Savaş Bakanlığı görevinden ayrılacak olan Churchill ile bürokrati Arthur Hirtzel'den gelen çelişkili telgraflardan Londra'da olağanüstü bir durum olduğunu sezen Bell, 13 Şubat 1921'de Churchill'in bakanlıktan istifa ettiğini öğrendi. Churchill'in istifasının ardından, asker çekme baskısı -geçici de olsa- bitince Bağdat'ta Cox ve Bell derin bir oh çektiler.

Şubat ayının ilk haftasında Devlet Şurası, mutasarrıf ve kaymakam atamalarını yaptı. Tayin edilen isimler genelde Nakıb'in önerdiği Sünni isimler olsa da isabetsiz kişiler bile "Bell'in hata yapmalarına izin verilmeli" teorisi doğrultusunda Cox tarafından onaylandı.¹⁰³⁰

Bell'in Sünni kadrolaşmada aşırıya gidildiği fikri kısa süre sonra doğrulandı. Meclis atama yapmaya devam etse de Fırat boylarından gelen Şiiler, Sünni idarecileri kabul etmeyeceklerini söylüyordu. Bu tepkiler üzerine Nakıb, Geçici Kabineye Fırat'ı temsil edecek bir Şii atanması konusunda ikna oldu ve Eğitim Bakanlığına Kerbela'dan bir Şii'yi teklif etmeye karar verdi. Bell'in teklifi ise sağlık işlerini de yürüten bu bakanlığın sağlık ve eğitim olarak ikiye bölünmesi ve birincisinin bir Şii'ye, ikincisinin de Sünni Hikmet Beye verilmesiydi.

1921 Şubat'ı Bağdat gündeminin bir başka yakıcı meselesi, genel affın ne zaman ilan edileceğiydi. Özellikle Aylmer¹⁰³¹, sürgünlerin geri dönmesine karşı ise de Bell'e göre vakti gelmişti. "Affa muhalif olanların anlamadıkları husus", hiçbir Arap hükümetinin, İngiliz yönetimine isyan edenleri cezalandırmak istemeyeceği olgusuydu. Bell'in öngörüsüne göre; Araplardan baskı gelmeden bu şerefi İngilizler kendi üzerlerine almalıydılar. Hükümetini hiçbir şeyi zamanında yapmamakla itham ederken,

¹⁰²⁹ CAB 24/117/79.

¹⁰³⁰ GBA.L., GB'den P'ye 17 Jan 1921; HB'ye 7 Feb 1921; Jarman, *Iraq...* 7, p. 86-88.

¹⁰³¹ Kutü'l-Ammare kuşatması esnasında Irak'a atanan Yardım kuvvetleri komutanıdır. Küçükvatan, *a.g.m.*, s. 66.

askerler ne kadar protesto etseler de Cox'un bu konuda kararlı olması Bell'i rahatlattı.¹⁰³²

Churchill'in Savaş Bakanlığından istifası asker çekme konusunda Bağdat bürokratlarını rahatlatırsa da bu defa Sömürge Bakanlığına atandığı gibi, Irak'ı da kendisine bağlaması yazışmaları yeniden hızlandırdı. Churchill'e göre; masraftan kurtulmak için, Haşimi hanedanından gelen Krallarla siyasi çözümlere gidilecek ve ileride ortaya çıkacak sorunlar, birinin tehdit edilip hepsinin hizaya geçmesiyle çözülecekti. Londra hızla Bell çizgisine kayıyordu.

3.Kahire Konferansı (12-25 Mart 1921)

Bağdat ile uzayıp giden telgraf görüşmelerinde siyasi-ekonomik meselelerin çözülemeyeceğine kanaat getiren Churchill, iki tarafın da en kısa sürede buluşabileceği Kahire'de bir Konferans önerdi. Konferansa Londra'dan, Sömürge Bakanlığı'nın Ortadoğu Dairesi¹⁰³³ görevlileri ve Irak, Filistin, Mısır ve Somali temsilcileri katılacaklardı.

Konferansa Cox'un teklifi ile Bell de katıldı. Londra Bağdat ilişkilerinin sağlam bir zemine oturtulması beklenen konferans için Bell, "her şeyin sonunun belirleneceği yerde olmak ilginç olacak" diyordu. Konferansa Irak Araplarını temsilen Sasun Efendi ve Cafer Paşa'nın katılmasına karar verilirken Seyyid Talib heyete alınmadı.¹⁰³⁴

Aynı günlerde, Suriye'de Faysal ile çalışmış Cafer Paşa'nın kayınbiraderi Nuri Said Paşa, Bağdat'a döndü. Bağdat'a gelir gelmez Bell'in etrafında kendine yer bulan Nuri Said Paşa'nın kafasındaki plan, hemen bir yönetici seçerek Arap ordusunun kurulabilmesi için gerekli resmi prosedürü tamamlamak ve bir Arap bayrağı tasarlamaktı. En zor kısım olan yönetici seçme meselesinde, Nuri Said Paşa'nın zihni son derece netti. Ona göre; "Irak'ı Faysal'dan başka kimse yönetemezdi."

22 Şubat 1921'de, Kahire Konferansına gidecek olan heyet yola çıktı. Heyette, Percy Cox, Lady Cox, Başkomutan Aylmer Haldane, Gertrude Bell, Savunma Bakanlığı Danışmanı Binbaşı Eadie, Bayındırlık Bakanlığı Danışmanı General Atkinson, Yüzbaşı

¹⁰³² Bell, *The Letters...II.*, p. 121-122; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1921.

¹⁰³³ Belgelerde *New Department* olarak bahsedilen *Middle East Department*, Sömürge Bakan Yardımcısına bağlı olarak çalışacaktı. Şube bölgeyi, politik, askeri ve mali olmak üzere üç farklı yönetim birimi ile yönetecekti. IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on Middle East Conference held in Cairo and Jerusalem*, p. 26.

¹⁰³⁴ Bell, *The Letters...II.*, p. 121-122; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1921.

Woods, İnan'dan General Ironside, Albay Frith, Havacı Albay Burnett, Garbett ve Yüzbaşı Cheesman vardı. Konferansta geçici hükümeti Savunma Bakanı Cafer Paşa ve Maliye Bakanı Sasun Efendi temsil ettiler. Delegegasyon ayın 26'sında denize açılarak Maskat'ta bir gün konakladı. Cox, Kahire'ye giderken, Adalet Bakanı Danışmanı Edgar Bonham Carter'ı vekil bıraktı.

Bell'i Kahire'de, "oğlum" dediği¹⁰³⁵ Lawrence karşıladı ve babası Hugh Bell için de bir oda ayrılan *Semiramis Otel*'de kaldılar. Hiç görüşmek istemediği Bağdat eski Komiser Vekili Wilson, *Anglo Persian Oil Company* yöneticisi olarak Kahire'deydi.¹⁰³⁶ (Resim 16: Churchill ile Kahire Konferansında Giza gezisi)

12 Mart'ta başlayan konferansın resmi gündemi, askeri harcamaların azaltılması, Irak liderinin belirlenmesi, Kürtlerin mukadderatı ve mülteciler meselesiydi. Kahire Konferansı'nın ilk günü gerçekleşen Politik Komite oturumuna Churchill, Cox, Young, Bell, Lawrence ve sekreter olarak Badcock iştirak ettiler. Bu oturumun en çarpıcı kısmı, Mezopotamya Emirliği için adı geçen şahısların isimlerinin resmi tutanaklara geçmiş olmasıdır. Bell'in kayıtlarında adı sık sık geçen Nakib, Seyyid Talib, Muhammara Şeyhi, İbni Suud, Ağa Han ve Osmanlı Prensi Burhaneddin Efendilerin isimleri sayıldı. Birer cümle ile diğerlerinin niçin Emir olamayacağı izah edildikten sonra en uygun ismin, *seçilmek şartı ile* Faysal olduğuna karar verildi. Bell bu toplantıda devletin selameti için isyancı liderlere mecliste sandalye verilmesini talep etti ve teklif uygun görüldü.

13 Mart günü yapılan ikinci oturum aynı üyelerle başladı. Faysal'ın Emirliğe resmen önerilmesi içerikli bir telgrafın başbakana gönderilmesi oybirliği ile kabul edildi. Bu oturumda söz alan Bell, Emirlik bekleyen Seyyid Talib'in bu karara tepki gösterebileceğini, ancak itirazının Faysal'a tutulan alkışlar arasında yok olup gideceğini söyledi.

13 Mart oturumları ve ertesi gün yapılan üçüncü oturumda artık Mezopotamya yerine Irak deniliyordu. Asıl gündem, Faysal'ın muhalifleriydi. Somerset, Cafer Paşa ve Sasun Efendi salona davet edilerek Seyyid Talib ve Nakib'in Faysal'a muhalefet edip etmeyecekleri tartışıldı.¹⁰³⁷

¹⁰³⁵ Walter Reid, *Empire of Sand*, Edinburgh 2013, p. 253.

¹⁰³⁶ GBA.L., GB'den FB'ye 24 Feb 1921; GB'den HB'ye 12 Mar 1921; Askeri, *a.g.e.*, s. 194; *Iraq...7*, p. 6.

¹⁰³⁷ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 36-44.

Üçüncü toplantının sonunda Irak'ın geleceğini doğrudan ilgilendiren şu programın uygulanmasına karar verildi;

- 16 Nisan : Kabine tarafından konferans kararlarının onaylanması.
- 18 Nisan : 1920 isyanı sürgünleri hakkında af ilan edilmesi
- 23 Nisan : Nuri Said Paşa'nın organize edeceği Iraklıların, Faysal'ı, Irak'a davet etmeleri ve bir hafta kadar Mekke'de kalan Faysal'ın Bağdat'a hareket etmesi. Faysal'a manda ve anayasa meselesinin kabul ettirilmesi.
- 8 Mayıs-8 Haziran : Faysal ya da temsilcisinin Irak'a gelmesi, Faysal'ın Irak'a Emir olmasından sonra Nakîb ya da bir başka Iraklıya hükümeti kurma görevini vermesi.

12 Mart'ta başlayan Politik Komite toplantıları devam ederken, diğer salonda devam eden Askeri Komite toplantıları yanı sıra, 13 Nisan'dan itibaren gün sonlarında karma toplantılar yapıldı. Bell, 16 Mart'a kadar her gün karma toplantılara katıldı. Karma toplantıların ana konusu, İngiliz vergi mükelleflerinin rahatlatılması için asker sayısının azaltılması ve yine bu amaçla güvenlik işinin mümkün olduğu kadar hava kuvvetlerine terk edilmesiydi. Daha çok askerlerin konuştuğu oturumlarda Bell'in kayıtlara geçen konuşması, sadece 14 Mart tarihli üçüncü oturumda olup, mülteciler konusunda çözüm bulunmazsa, iş bulmaları mümkün olmayan bu insanların suça itileceği içeriklidir. Binbaşı Young, mültecilerin askere alınabileceklerini söyleyince Bell, çok azının bekar olduğunu ve evlilerin de askerlik yapamayacaklarını söyledi.¹⁰³⁸

Kürt Bölgesi adı ile yer oluşturma meselesi, Bell'in de katıldığı Politik Komite'nin 15 Mart oturumunda tartışıldı. Toplantıda, Irak olarak belirlenecek ülkenin kuzeyinde Kürdistan adında bir bölgenin Irak hakimiyetinde olması, ancak Irak Hükümetine bağlı olmaması konuşuldu. Söz alan Bell, Kerkük halkının seçimlere katılmak ve mecliste temsil edilmek isteyeceklerini savundu. Süleymaniye Kürtleri konusunda ise Cox başta olmak üzere net bir fikir oluşmadı. Toplantıda söz alan Binbaşı Noel, Türkiye ile Irak arasında kurulacak bağımsız ve tampon bir Kürdistan'ın İngiliz menfaatine olacağını savundu. Kerkük ve Süleymaniye'ye iki mutasarrıf atanması teklifine Lawrence, birinin iki bölgeyi de yönetebileceğini söyleyince söz alan Bell, tek mutasarrıfın bölgeyi yönetemeyeceğini, ancak bölgenin altı ay kadar kendi

¹⁰³⁸ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 42-57,80-81.

haline bırakıldığı takdirde Irak Hükümetine bağlanma kararını kendiliğinden alacağını iddia etti. Toplantının sonunda başkanın son sözü verdiği Bell; Musul'un mutlaka Irak sınırları içinde kalması gerektiğini ifade edince bu fikir kabul gördü ve askeri tedbirlerin buna göre düzenlenmesi kararı alındı.

17 Mart günü düzenlenen karma komisyonun beşinci toplantısında, kara ordusu yerine ikame edilecek hava kuvvetlerinin¹⁰³⁹ konuşlanacağı bölgeler tartışıldı. Bu toplantıda Bell'in kayıtlara geçen konuşması olmadı. Yine Bell'in katıldığı 19 Mart tarihli karma komisyonun altıncı toplantısında hava kuvvetleri merkezi olarak Amara seçildi.

17-18 Mart tarihlerinde toplanan kara ve demiryolları oturumlarına katılan Bell'in, arazi deneyimlerinin de katkısı ile Irak'ı Filistin ve Akdeniz'e bağlayacak iki yol planlandı. Güzergahların, Amman, Azrak, Ramadi Bağdat şeklinde kuzey yolu ve Maan, Cevf, Bağdat güney yolu olarak çizilmesine karar verildi.¹⁰⁴⁰

Kahire konferansında alınan nihai kararlar şunlardır¹⁰⁴¹:

1. Faysal'a Mezopotamya tahtı önerilecek ama teklif İngiltere'den değil yerel halktan gelmiş gibi olacak.¹⁰⁴²

2. Güvenlik bir yıl içerisinde karacılar yerine İngiliz Hava Kuvvetleri tarafından sağlanacak. (Karacılar 12 tabura düşürülecek ve hava kuvvetleri emrinde de dört tabur olacak.)

3. Kürt bölgesi Bağdat Yüksek Komiserine bağlı ancak özerk olacak. (Bağımsız mı yoksa Bağdat'a mı bağlı olacağı çok tartışıldı)

4. Kürtlerden başka Ermeniler ve Nesturilerin ne olacağı konusu da tartışıldı ise de net bir karara ulaşılamadı.¹⁰⁴³

¹⁰³⁹ Mareşal Sir Hugh Trenchard'ın, Ortadoğu'da uçakların nasıl kullanılabileceğine dair hazırladığı rapor için; Ulrichsen, "The British...", p. 375; Burdett, *a.g.e.*, p. 371.

¹⁰⁴⁰ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 59-72, 194.

¹⁰⁴¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 499-504; Öke, *Musul...*, s. 169; Omiss, *a.g.e.*, p. 26.

¹⁰⁴² Bu fikir Cox ve Bell ikilisinden gelmişti. Robert McNamara, *The Hashemites: The Dream of Arabia*, 2009 London, p. 142.

¹⁰⁴³ Lawrence ve Churchill Kürtlerin bağımsız olması taraftarı ise de Bell ve Cox Sünni-Şii nüfus dengesini esas aldıklarından buna mani olmuşlardır. Greaves, *a.g.e.*, p. 221; Konferans Basra'da bulunan 14.000 Ermeni'nin bölgeye yerleştirilemeyeceğini ve 1921-1922 bütçesinde işçileri ve barınmaları için bir karşılık bulunmadığını gerekçe göstererek Karadeniz limanları üzerinden Ermenistan'a gönderilmelerini tavsiye etti. Nesturileri, Urmiyeliler ve Dağlılar olarak iki gruba ayırmış ve 1921-1922 bütçesinde Nesturi kampları için ödenek olmadığı gerekçesi ile 1 Nisan 1921'den itibaren kampların kapatılması gerektiğini Percy Cox'a tebliğ etmiştir. İngiliz bürokratlar Nesturileri silahlandırarak Anadolu'ya geri göndermek ve Musul bölgesinde silah altına almak gibi öneriler

5. Devletin ismi Mezopotamya değil *Irak* olacak.

Churchill, Cox ve ekibine; Irak'ın Milletler Cemiyetine müstakil üye olarak kabul edileceği uzun süreç için üç maddelik bir ödev listesi verdi. Bunlar; İngilizlerin “ittifak” dediği manda antlaşmasının onaylanması, seçim ve anayasa kanunlarının onaylanması ve komşularca kabul edilmiş sınırların belirlenmesiydi.¹⁰⁴⁴ Churchill'in ilk şartı kendi içinde çelişmekte, bağımsızlık için manda antlaşmasının onaylanması şartı getirilmekteydi.

Bell, Frank Balfour'a, Kahire'ye isteksiz geldiğini ama çok mutlu ayrıldığını, - hayatının en zor geçen-¹⁰⁴⁵ on beş gününde bir yıllık iş yaptıklarını, -bir kaç ay önce şereften yoksun ve düzenbaz dediği- Churchill'in kendilerini dinlemeye son derece açık olduğunu ve bütün detayları konuştuklarını yazdı. Bağdat'a döndüklerinde yapılacak ilk iş, Faysal'ın Emirliğine Nakîb ve Seyyid Talib'in ikna edilmesi olacaktı.¹⁰⁴⁶

Kahire Konferansı, İngiltere'nin Mezopotamya politikasının Hindistan'dan ziyade Churchill-Cox ikilisinin eline geçtiği bir mecraya dönüşmüştür. Churchill, kendisinin lideri olduğu bu toplantıyı “kırk haramiler toplantısı” şeklinde nitelemiştir.¹⁰⁴⁷ (Resim 17: 1921 Kahire Konferansı Delegasyonu: *Kırk Haramiler*)

sunmuşlardır. İki tavsiye de zamanla İngiliz menfaatleri doğrultusunda uygulamaya sokulmuştur. IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 5-6; Fraser, *a.g.e.*, s. 258.

¹⁰⁴⁴ Goodman, *a.g.e.*, p. 110-111; Marr üç maddeyi Faysal liderliğinde bir monarşi kurulması, İngiltere'nin haklarının korunabilmesi için bir anlaşma ve demokratik yöntemlerle oluşturulmuş halkın benimseyeceği bir anayasa yapmak olarak ifade eder. Marr, *a.g.e.* p. 24.

¹⁰⁴⁵ Barr, *A Line...*, p. 122.

¹⁰⁴⁶ GBA.L., GB'den Fr.B'a 25 Mar 1921; GB'den HB'ye 12 Apr 1921.

¹⁰⁴⁷ Öke, *Musul...*, s. 169-170; Churchill'in kırk haramiler diye nitelediği kırk delegenin tam listesi şöyledir. İngiltere'den; Sömürge Bakanı Churchill, Hava Kuvvetleri Komutanı Mareşal Sir Hugh Trenchard, Korgeneral Sir Walter Congreve (Konferans Askeri Komite Başkanı), Hazineyi temsilen Sir George Barstow, War Office Askeri Operasyonlar Şubesi'nden Sir Radcliffe, War Office Finans Temsilcisi J. B. Crosland, Sömürge Bakanlık Sekreteri Sir Archibald Sinclair, Askeri Komite Sekreteri Yarbay B. H. Waters-Taylor, Middle East Department'den Albay Lawrence ve Binbaşı H. W. Young, Hava kuvvetlerinden Filo Komutanı E. I. Gossage, Sir Barstow'un Sekreteri G. Myrddin-Evans. Mezopotamya'dan; Yüksek Komiser Sir Percy Cox, Mezopotamya Keşif Gücü'nden Sir J.A.L. Haldane, İran'dan Tümgeneral Ironside, Bayındırlık Bakanlığı Danışmanı Tümgeneral E.H. de V. Atkinson, Maliye Danışmanı S.H. Slater, Doğu Sekreteri Miss Gertrude Bell, Albay J.H.K. Stewart, Albay G.R.Frith, Filo Kumandanı Burnet, Savunma Bakanı Danışman Vekili Binbaşı Eadie. Danışman Üyeler; Anglo-Persian Oil Company'den Sir Arnold Wilson, Mısır Maliye Bakanlığı'ndan Albay Cornwallis, Mezopotamya Savunma Bakanlığı Danışmanı Yarbay P.C. Joyce, Binbaşı E.W.C. Noel, Mezopotamya Savunma Bakanı Cafer el Askeri Paşa, Mezopotamya Maliye Bakanı Sasun Efendi. İran Körfezi'nden; Resident Albay A.P. Trevor. Aden'den; Aden Resident'i Tümgeneral T. E. Scott, Yardımcısı Binbaşı Barrett. Somaliland'dan; Somaliland Valisi Sir Geoffrey Archer, Berberi bölgesinden Binbaşı Jebb. Filistin'den; Yüksek Komiser Sir Herbert Samuel, Mısır Keşif Gücü'nden Korgeneral Sir Walter Congreve, Ortadoğu Tugay Komutanı Havacı Mareşal Sir G. Salmond, Sivil Sekreter W.H. Deedes, Ürdün Temsilcisi Binbaşı F.R. Somerset, Ürdün Jandarma Komutanı Yüzbaşı F.G. Peake. IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 34-35; Times gazetesi ise on sekiz kişilik bir liste yayınlamıştır. Kıbrıs Yüksek komiseri Malcolm Stevenson, General Congreve (Kıbrıs), Filistin Yüksek

Kahire Konferansına başkanlık eden Churchill'in temel amacı; İngiliz vergi mükelleflerinin yüklerini azaltmaktı. Bunun için yöntemi; Ortadoğu'da barışı tesis ederek maliyetleri azaltmaktı. Bu doğrultuda İbni Suud ve Kral Hüseyin'e eşit mesafede durulmasına karar verilerek, birbirlerine saldırmamaları karşılığında yüzer bin lira yıllık ödeme yapılması kararlaştırıldı. Bell'in çöl istihbaratını besleyen Fahad Bey'e de yıllık 240.000 rupi ödenmesi karara bağlandı.¹⁰⁴⁸

4.Nakîb, Seyyid Talib, Faysal rekabeti

Cox ve ekibi Bağdat'a döndüklerinde, kendilerini oldukça kızıyan Emirlik meselesi karşıladı. Basra'da heyeti karşılayan Muhammara Şeyhi Ahmet Paşa, Emirliğe talip olduğunu söyleyince, Cox'tan parasını boş yere harcamama tavsiyesi aldı. Seyyid Talib, yokluklarında kartları açık oynayıp başta Nakîb olmak üzere herkese Emirliğin kabul edilmesi baskısı yapmıştı. Cox ile görüşen Nakîb, Emir olmak için bir kampanya yürütmemekle beraber “vazifeden kaçmayacağını” bildirdi ve “ne Muhammara Şeyhi ne de Şerif'in oğlu” deyip dışarıdan gelecek adaylara karşı çıktı. Oysa Faysal çoktan Londra'dan yola çıkmıştı ve Mısır'a varmak üzereydi. Tahtına oturmak için Hicaz üzerinden Bağdat'a gelecekti.¹⁰⁴⁹

Percy Cox'tan iki gün sonra Nakîb'i¹⁰⁵⁰ ziyaret eden Bell, yine “Irak Iraklılarıdır” prensibi ve “Irak'lı olmayan birini Emir seçtirmeyebilirsiniz” direnci ile karşılaştı. Nakîb Bell'e, “birisi gelip benim evime otursa hak mıdır” diye sordu. Bell de “sen izin vermişsen kim itiraz edebilir” diye cevap verdi ama cevabının pek de mantıklı

Komiseri Sir Herbert Samuel, Churchill, Mezopotamya Yüksek Komiseri Sir Percy Cox, General Haldane (Mezopotamya), General Ironside (İran), Sir Percy Redcliff (War Office), Somali Valisi Sir Geoffrey Archer, Misyon Arapça Sekreteri Miss Gertrude Bell, Sasun Efendi (Maliye Bakanı, Bağdat) General Atkinson (Mezopotamya), Albay Stewart (Mezopotamya), Ferik Gaffar el Askeri Paşa (Savunma Bakanı, Mezopotamya), Mr. Lawrence (Savaşta Albay rütbesindeydi) Havacı Mareşal Sir William Salmond, Albay Trevor (Mezopotamya), Binbaşı Young (Ortadoğu) ve sekreterler. Bu listede Gaffar el Askeri Paşa örneğinde olduğu gibi bazı isim değişiklikleri olup *The Times* gazetesinde yayınlanan şekliyle yazılmıştır. İsimler Kahire Konferansının meşhur resmine göre sıralanmışlardır. “Mr. Churchill's Conference at Cairo”, *The Times*, 5 Apr 1921.

¹⁰⁴⁸ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 10-11; Maliyetin yüksekliği nedeniyle Yüksek Komiser vekili Bernard Henry Bourdillon yıllar sonra “Irak çölleri İngilizlerin paralarını sömürdü” demiştir. İbrahim Al-Marashi-Sammy Salama, *Iraq's Armed Forces: An Analytical History*, London, Newyork 2008, p. 1.

¹⁰⁴⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 12 Apr 1921.

¹⁰⁵⁰ Nakîb'in bu politikası Faysal'a karşı gelişmiş bireysel bir tepki değildi. Irak'ın geleceğinin tartışıldığı metinlerde, işgalden hemen sonra Nakîb'in, Irak'ın bir Emir tarafından yönetilemeyeceğini ve bizzat İngiliz Yönetimi'nin devrede olması gerektiğini düşündüğü kaydı vardır. FO 608/94/5368, *Peace Conference...*, p. 2.

olmadığının farkındaydı. Nakîb, son tahlilde Iraklı bir rençpere bile koltuğunu devredebileceğini ama dışarıdan gelen birini hoş karşılamayacağını ifade etti.¹⁰⁵¹

Faysal'a, Irak'ta beklemedikleri bir muhalefet gören İngilizler, Faysal'ı cesaretlendirmek için kamuoyu oluşturmaya başladılar. Bell aracılığı ile toplumun önde gelenlerinden Şerif'e "oğlunu gönder" mesajları çektirildi. Ancak Iraklılar, Seyyid Talib'den korktuklarından, bu mesajlar ancak Yüksek Komiserlik kanalı ile gönderilebiliyordu.

Nakîb başkanlığında kurulan geçici hükümetin İçişleri Bakanlığı görevi verilen Seyyid Talib, Kasım ayı sonunda beklenmeyen bir tepki ile istifasını sunarak oğulları ile İngiltere'ye gitme izni istedi. Ayrılış dilekçesinde, genel af ve sürgündeki herkesin geri dönmesi gerektiği ile ilgili uzun bir metin sundu. Bell'e göre istifasının asıl sebebi Emir'lik meselesiydi. Eğer istifa kararında ve gitmekte ısrar ederse, üzeri kalın harflerle çizilecek ve onu başlarından savmak avantaj olacaktı. Ancak Seyyid Talib, 30 Kasım günü istifasını geri çekerek herkesi bir defa daha şaşırttı.¹⁰⁵²

Kahire Konferansı'na İçişleri Bakanı olduğu halde götürülmeyen Seyyid Talib, bizzat Komiserlik kanalı ile halkın Şerif Hüseyin'e, "Faysal'ı gönder" telgrafları çektiğini duyunca, muhalefet seviyesini¹⁰⁵³ en üst perdeye çekti. *Daily Telegraph* gazetesinin muhabiri Landon'u evine davet ederek "İngilizler seçimi etkilemeye kalkarlarsa, Kabayış Şeyhi otuz bin silahlı adamı ile arkamda" mesajını verdi.

Seyyid Talib'in ikinci salvosu, Nakîb üzerinden geldi. Nakîb'in Hindistan, Mısır ve İstanbul'u etkileyip herkesi cihada davet edebileceğini söyleyerek Bağdat isyancılarını yeniden kışkırtmayı denedi. Bell'e göre bu, seçim kampanyasından ziyade kendini tutuklatacak bir adımdı.

Bir Osmanlı bürokratını¹⁰⁵⁴ bile öldürtmüş olan Seyyid Talib'in, Faysal'ı da öldürtebileceğinden çekinen Bell, cihat konuşmasının yapıldığı ortamda bulunan şahitlerin imzasını alarak bir tutanak hazırlattı ve ertesi sabah Seyyid Talib, sessiz sedasız tutuklandı. Önce Fav'a, ardından da Seylan adasına sürülen Seyyid Talib'in Osmanlı Devleti ile başlayıp Irak ile devam eden siyasi kariyeri bitti.

¹⁰⁵¹ GBA.D., 29 Sep 1919; Nakib, Paris Konferansına giderken Bell'e açık açık, Şerif ya da oğullarından birinin Bağdat'a Emir olmasındansa bin kere Türklerin geri gelmesini tercih edeceğini söylemişti. FO 608/94/5368, *Peace Conference...*, p. 11.

¹⁰⁵² Bell, *The Letters...II.*, p. 113-114; GBA.L., GB'den HB'ye 29-30 Nov 1920.

¹⁰⁵³ Kendisinin yerine Emirliğe Şerif soyundan birinin atanacağını fark eden Talib, *El Irak li'l Irakiyn*" yani *Irak Irak'lularındır* sloganını doğrultusunda politika geliştirmiştir. Polk, *a.g.e.*, s. 89.

¹⁰⁵⁴ Revanduzi Abdullah Efendi'dir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.182.

Seyyid Talib'in tutuklanmasından memnun olan halk, olayın ardında Cox'u gördüğünden "Mithat¹⁰⁵⁵ ve Nazım Paşa'dan sonra bu topraklar böyle cesur adam görmedi" tepkisini verdiler. Talib'in tasfiye edildiği günlerde Percy Cox, Irak halkına Kahire Konferansı hakkında İngiliz ordusunun Irak'tan çekilmesi lüzumu ve buna bağlı olarak Irak ordusunun kurulması gerektiği üzerinde duran bir bildiri yayınladı.¹⁰⁵⁶

1921 Haziran'ında Bell, nüfusunun tamamı Kürt dediği Süleymaniye'nin Arap hükümetine katılmayı reddetmesi üzerine, bölgeye bir ziyaret yapmaya karar vermişse de Nuri Said Paşa'nın ısrarıyla vazgeçti. Zira gemi azıya alan "Ankara aşırılıkçıları" bir Türk subayı¹⁰⁵⁷ ile on üç askeri Revanduz'a göndermişler ve sadece on dört asker Kürt kamuoyunu yeniden Türklere döndürmüştü. Bell'in niyeti, Kahire'de verilmiş kararı uygulamak ve Paris'te bulunan Kürt Şerif Paşa'yı¹⁰⁵⁸ kullanarak Türk-Kürt ayrılığını körüklemektir. Revanduz'u ele geçiren ve sonraki mektuplarda sayıları altmışı geçtiği söylenen Türk birliği, Süleymaniye'den Eylül ayı sonlarında Arap ordusu, yerel güçler ve iki uçakla ancak sökülebildi.

Haziran ayı ortalarında Mekke'den, Faysal'ın yola çıkmaya hazır olduğu haberi geldi. Cox, Faysal gelmeden Nakîb'e ve onu destekleyen aşiret liderlerine Emirlik için çok yaşlı olduğu fikrini empoze etti. Bell'in eski dostları Anaze Şeyhi Fahad Bey ve Duleyim Şeyhi Ali Süleyman, Ramadi'den Bağdat'a getirildiler ve yeni durumu kabullenmeleri sağlandı. İki şeyh de Faysal'a biat etmeyi Bell'in hatırına kabul

¹⁰⁵⁵ Osmanlı Devleti'nin 1869'da Bağdat Valisi olarak atadığı Mithat Paşa'nın görevden alındığı 1872 yılına kadar sadece üç yılda yaptığı reform ve modernleşme sürecinin başlangıcıdır. Mithat Paşa'nın faaliyetleri yönetim organizasyonu, göçebe aşiretlerin yerleştirilmesi ve eğitimin sekülerleşmesi olarak özetlenebilir Jwaideh, "Midhat Pasha...", p. 114-117; Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 22-23; Marr, *a.g.e.*, p. 3-8.

¹⁰⁵⁶ Cox'un raporuna göre Seyyid Talib, Fransa ve İran elçileri, Mesopotamian Persian Corporation Yöneticisi, Emir Rabia ve Şeyh Salim el Hayyun'un katıldığı bir akşam yemeği düzenleyerek önu kesildiği takdirde 20.000 aşiret üyesinin ardında olduğunu söylediği duyulunca 15 Nisan günü tutuklanarak önce Basra'ya ardından da Seylan'a sürüldü. Seyyid Talib 1922 Şubat'ına kadar Seylan'da kalmış, sağlık sorunları başlayınca İtalya'ya gitmesine izin verilmiştir. *Iraq...7*, p. 7; Resmi sürgün raporu *Iraq...7*, p. 90; Bell, *The Letters...II*, p. 123-124; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Apr 1921.

¹⁰⁵⁷ TBMM, Revanduz'a Elcezire cephesinde bulunan bir bölük (üç subay, yüz er) askerini göndermiştir. 9 Ağustos 1921'de Binbaşı Şevki Bey (Özdemir) Süleymaniye komutanlığına atanmıştır. Bu kuvvetin sayıca azlığı ve cephane ikmalinin güçlüğünden dolayı, zorda kalmadıkça İngilizlerle çatışmaktan kaçınılması emri verilmiştir. Bu emre rağmen bölük, İngiliz saldırılarına karşı koymuştur. Zekeriya Türkmen, "Özdemir Bey'in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923)", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/ozdemir-beyin-musul-harekatı-ve-ingilizlerin-karsi-tedbirleri-1921-1923>, (11.10.2015)

¹⁰⁵⁸ 1914 Mezopotamya çıkartmasında İngilizlere işbirliği teklif eden Şerif Paşa'nın, yıllardır Paris'te yaşadığı halde, kendisini Kürtlerin lideri gibi takdim etmesi, Bell'e göre "akademik" bir bakış açısından öte değildi. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 120; Curzon, Şerif Paşa'nın Paris'te fazla uzun süren ikametinin onu bölgeden koparttığını söylerken, Webb de Kürtler konusundaki iddialarının "kendi kendine gelin güvey olmaktan ileri gitmediğini" ifade etmiştir. Öke, *Musul...*, s. 106.

ettiler.¹⁰⁵⁹ Bu başarı doğrudan Bell'in seyahatleri döneminde kurduğu ilişkilerin meyvesiydi.

Faysal, 29 Haziran'da Bağdat'a gelip, 11 Temmuz'da Emir ilan edilince, Nakîb başkanlığındaki hükümet istifa etti ve Faysal, Nakîb'i yeniden hükümeti kurmakla görevlendirdi.¹⁰⁶⁰

1921 Temmuz'unda, Faysal'ın Irak kralı "seçilebilmesi için" zorlama bir referandum yapıldı ve evet oylarında %96'lık bir orana ulaşıldı. Referandumda her şey evet oylarının azami düzeyde çıkması için tasarlandı ve halka sadece tek bir soru soruldu.¹⁰⁶¹

İngiltere'de bile kaynaklar bu referandumun sahte ve hileli olduğu iddiasındadırlar. Tüm baskılara rağmen Süleymaniye kenti referandum sandığına gitmezken, Kerkük sandığa gidip açıkça "hayır" dedi.¹⁰⁶²

Percy Cox'un baskısı ve yaşının müsait olmadığı tavsiyesiyle geri çekilen Nakîb, 1921 Ağustosunun ilk günlerinde "el-Hatun" dediği Bell'e şöyle açıldı:

*Sen benim kız kardeşimsin, kafamdan neler geçiyorsa sana anlatacağım. Sir Percy geldiğinden beridir İngiliz hükümetinin tavsiyelerinin dışında hiçbir şey yapmadım. Faysal'ın, krallığa uygun olduğunu gördüğümde içimdeki bütün liderlik duygularını bastırarak onu mecliste Emir olarak ilan etmeye karar verdim.*¹⁰⁶³

Nakîb, Faysal'ı "krallığa uygun birisi" olarak gördüğünü söylese de tam ikna olmamıştı. Referandumla Faysal'ın Emirliğini tescillenince, Faysal üzerinden muhalefet edemeyeceğini anlayan Nakîb, taktik değiştirerek Philby'nin yoluna girdi. Nakîb artık bir demokrattı ve bir Şammar Şeyhine demokrasiyi anlatabilmek için -Bell'e göre- şöyle "komik" muhabbetlere girişiyordu.

Nakîb : Sen Damakrati misin? (Demokrat mısın?)

Şeyh : Vallahi hayır. Magrati değilim. O da nedir?

¹⁰⁵⁹ Bell, *The Letters...II*, p.128-129, 146; GBA.L., GB'den HB'ye 29 May 1921; 5-12 Jun 1921.

¹⁰⁶⁰ II. Nakîb hükümeti 10 Eylül 1921'de kuruldu. Askeri, *a.g.e.*, s. 195.

¹⁰⁶¹ Hunt, *a.g.e.*, p. 65; Referandumda seçmenlere verilen ve *mazbata* denilen pusula metni şöyleydi; *We, the undersigned residents of Nahiyah/Mahallah in Qadha/Town of, in the Liwa of, have heard, understood and fully considered the above Resolution of Council of State: and it results that, express themselves in agreement therewith, and profess their allegiance to Amir Faisal while, Have signified their dissent./Signatures. Jarman, Iraq...7, p. 9.*

¹⁰⁶² Louise Fawcett, *International Relations of the Middle East*, Oxford, 2009, p. 52; Philip Willard Ireland, *Iraq*, Newyork 2004, p. 333; Jarman, *Iraq...7*, p. 9.

¹⁰⁶³ GBA.L., GB'den HB'ye 6, 21 Aug 1921.

Nakîb : Ben demokratların şeyhiyim.

Şeyh : Eğer sen demokratların şeyhiysen ben de onlardanım ve sana hizmet etmeye hazırım da; o nedir?

Nakîb : Demokrasi eşitliktir. Büyük adam küçük adam yok, herkes birbirine eşit.

Şeyh : (Şaşkın bir şekilde) Eğer buysa ben Magrati değilim.¹⁰⁶⁴

Nakîb'in demokrasi ile devirebileceğini zannettiği Faysal'ın adı, tahta çıkmasının ardından ilk Cuma Namazında hutbelerde Bağdat camilerinde okundu ve 10 Eylül'de yeni hükümet kuruldu. Buna göre; Meclis Başkanı yine Nakîb olmak üzere, İçişleri Bakanı Hacı Remzi Bey, Maliye Bakanı Sasun Efendi, Adalet Bakanı Naci es-Süveydi, Savunma Bakanı Cafer Paşa, Bayındırlık Bakanı İzzet Paşa, Ticaret Bakanı Abdülatif Mendil Paşa, Eğitim Bakanı Abdülkerim Cezairi, Sağlık Bakanı Dr. Hanna Hayat, Evkaf Bakanı Seyyid Muhammed Ali Fazıl oldular. Abdülkerim Cezairi'nin bakanlık görevini yerine getiremeyeceği anlaşılınca, önde gelen Şiilerden Seyyid Şehristani Eğitim Bakanlığını devraldı.¹⁰⁶⁵

5.Manda Antlaşmasının kabulü

Faysal'ın krallığının referandumla tescillenmesinin ardından, sıra Irak Hükümeti ile Britanya Hükümeti arasında yapılacak, İngilizlerin ittifak dediği manda antlaşmasına geldi. Bu antlaşma Faysal'ın Londra ziyaretinde imza edilecekse de görüşmeleri Bağdat'ta 24 Ekim 1921 günü başladı. İlk oturum Percy Cox, Faysal ve Binbaşı Young arasında yapıldı. Cox, herhangi bir sorun görmüyorsa da Faysal, Suriye'de olduğu gibi milliyetçilere kabul ettiremeyeceği şartlar dayatılmasından endişeliydi. Bell bu noktada Cox'un, Churchill'i ikna ettiğini ve istemediği uygulamaların kendisine dayatılmayacağını, Faysal'a söz verdi.

Bell, sıcak yaz aylarında yaptığı yayla gezintilerini 1921 yazının hararetli politik şartları nedeniyle yapamamıştı. Gecikmiş tatilini, Türk-Kürt bölgelerinin siyasi durumlarını, Faysal'a ve devlete nasıl bakıldığını ilk elden tespit etmek amacı ile Kasım ayında gerçekleştirdi. 2 Kasım 1921 günü çıktığı gezisi, iki hafta sürdü.

¹⁰⁶⁴ Bell, *The Letters...II.*, p. 141-143; GBA.L., GB'den HB'ye 6, 21 Aug 1921.

¹⁰⁶⁵Jarman, *Iraq...7*, p. 10; 1920 Ekim'inden, mandanın kalkacağı 1932'ye kadar on üç hükümet görev yapmıştır. *Progress of Iraq...*, p. 32-33.

İlk durağı Faysal'ı reddeden Kerkük oldu. Şehirde kalabalık olan Türkler, Türkiye'ye bağlanmak istiyordu. Arap mutasarrıf kentte, ne Irak ne de İngiltere bayrağını asamamıştı. Bell, Kerkük'te bir gün geçirip Süleymaniye'ye yöneldi.

Bell'e göre Süleymaniye, halkının tamamı Kürt ve her şeyin Kürtçe ile halledildiği bir kentti. Komisere bağlı birkaç subay hariç İngiliz askeri yoktu. Hükümet temsilcisi Binbaşı Goldsmith liderliğinde, Süleymaniye'yi temsil eden dört kişilik bir heyet oluşturulmaya çalışılıyordu. Başkanı şimdilik Goldsmith olacaksa da ileride İstanbul'da eğitim görmüş eşraf çocuklarından birinin öne çıkması bekleniyordu. Bu yapı tamamlandığında Yüksek Komisere bağlı özerk bir Kürt devleti kurulacaktı. Bell'e göre Süleymaniye, Türkler zamanında devamlı problemlili ve yolların güvensiz olduğu, devlet otoritesinin olmadığı bir yerken şimdi barış dolu, "hoşgörüle yönetilen", açgözlü ağaların kontrol edildiği ve çiftçinin üzümünü ve tütününü güvenle pazara getirebildiği bir yer olmuştu. Kürtler, denetimli serbestlik altında kendiışlerini görebilirlerse bütün işin İngilizlere kalmasından kurtulacaklardı.¹⁰⁶⁶ Bell'in "sevgi dolu" diye tarif ettiği Süleymaniye, birkaç yıl boyunca Hava Kuvvetleri tarafından bombalanacak ve halk ancak tepelere sığınarak hayatta kalabilecektir.

Kasım başlarında, bakanların danışmanlardan bağımsız çalışmaları gerektiği dedikoduları çıkınca, resmi çevreler bundan rahatsız oldu. Faysal buna taraftar görünmüyordu ama henüz bir antlaşma imzalanmadığından yetkileri tam belirlenmemişti. Yetki belirsizliğine Faysal "Kemalistler geldiğinde ülkeyi İngilizler korumayacaksa bakanların da kararlarını bağımsız almaları gerektiğini savunuyor, bunu halkın Müslüman Kral etrafında milliyetçi bir ruhla toplanması için fırsat olarak kullanmak istiyordu. Faysal'ın planına göre İngilizler, sadece danışılan bir pozisyonda kalacaklar ve son kararı kral ile Arap hükümeti verecekti. Bell'e göre Araplar bu konuda zorlanmamalı ve ikna yöntemi kullanılmalıydı. İkna olmazlarsa yapmaları gereken "defolup gitmekti." Ancak İngiltere, mandadan vazgeçse bile "lanet madde petrolden" dolayı Amerikalılar¹⁰⁶⁷, Irak hükümeti ile kendi menfaatlerine göre bir antlaşma imzalayacaklarından burayı bırakmaları mümkün değildi.¹⁰⁶⁸

¹⁰⁶⁶ Oysa 1911'de İran tarafından Osmanlı Kürt bölgesine geçtiğinde yöreyi "tam bir kanun ve düzen cenneti" olarak nitelemişti. GBA.D., 25-26 Mar 1911; GBA.L., GB'den HB'ye 9-13 Nov 1921.

¹⁰⁶⁷ Amerikalıların Irak ilgisinden rahatsız olan İngilizler, ABD'ye göç eden Arapların faaliyetlerini takip etmişlerdir. ABD'de yayınlanan, Suriye kökenli Arap milliyetçilerine ait *Mirat'ül Garb, El Hüda, El Şaab, El İnsaniye* ve *Fatat Boston* gibi gazetelerin yayıncıları ve politikaları yakından takip edilerek Arap bülteni gizli raporlarında yayınlanmıştır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.407; Savaşın sonra

Bell'e göre Iraklılar mandayı, İngiltere'nin Mısır'da sergilediği yönetim modeli şeklinde anlıyorlardı. Kavramın ne ifade ettiği konusunda Faysal¹⁰⁶⁹ bile tam olarak ikna edilememişti ve Arapları endişelendiren tavsiye-kontrol dengesinin sınırlarının belirsizliği idi.

Nakîb ve Faysal, 1921 Aralık'ında, içinde manda geçen herhangi bir antlaşmayı imzalamamada ittifak ettiler. Nakîb'in korkusu saygınlıkla sürdürdüğü dini kariyerinin - hem de siyasi bir sebeple- Müslümanların gözünde alçalması, Faysal'ın korkusu ile Suriye'de başına gelenlerin tekrarlanmasıydı.

1922 yılının ilk günlerinde Kral Faysal'ın danışmanı Cornwallis, Bell'e, Doğu Sekreterliği görevini bırakıp İçişleri Bakanlığı İstihbarat Müdürlüğü'nü önerdi. Bell, Percy Cox ile Arap hükümeti arasındaki köprü özelliği olan eski görevini bırakmak istemediğinden teklifi kabul etmedi.¹⁰⁷⁰

Yönetim yapısının İngiliz modelinde yerleşmesine çabalayan İngilizler, 1922 Ocak ayında belediye başkanlığı seçimlerinde¹⁰⁷¹ kendi adaylarını desteklediler. Bağdat'a Tevfik Halidi, Kazımiye'ye ise Şiiilerin istediği aday değil; İngilizlerin arka çıktığı başka bir Şii olan Seyyid Cafer belediye başkanı olarak atandı. Kerkük'te de Türklerin değil, İngilizlerin istediği belediye başkanı atandı.¹⁰⁷²

ABD Ortadoğu'daki neredeyse bütün haklarını savaşta uğradıkları zarara mukabil Avrupa güçlerine bırakmakla beraber petrol meselesi buna dahil değildir. İngiltere ile ABD arasında petrol rekabeti artarak devam etmiştir. Kohn, *a.g.e.*, p. 171.

¹⁰⁶⁸ Bell, *The Letters...II*, p.128-129; GBA.L., GB'den HB'ye 4 Dec 1921; I. Dünya Savaşı arifesinde Ortadoğu petrolerinden pay almak isteyen ABD'nin, bölge için tasarladığı Chester projesi için; George E. Kirk, *A Short History of the Middle East*, London 1948, p. 91; Rus ilgisi için; İlknur P. Haydaroğlu, İsmail Pehlivan, "Rus Sermayedarlarının Osmanlı Demiryolları Üzerine Bazı Yazışmaları", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 23, S. 36, 2004, s. 165; Sevr anlaşmasında gündeme gelen ancak Kongre'nin reddettiği Amerikan mandası altında bir Ermenistan kurulması fikri yine bu proje ile alakalıdır. Akbulut, *a.g.m.*, s. 240; Bige Sükan Yavuz, "Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi", *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, 1999, s. 530; Bell'in "lanet madde petrolden" dolayı Amerikalıların Irak'la anlaşacaklarını tahmin ettiği Chester projesidir.

¹⁰⁶⁹ Faysal, "Sultan Hüseyin" adına Şam'da Arabistan Krallığını ilan ettikten kısa bir süre sonra, 1 Ocak 1919'da İngiltere Hükümeti'ne yazdığı bir memorandumda, "Irak ve Cezire kaynaklarının nüfusa oranla çok zengin olduğunu ve mutlaka yabancı devletlere açılması" lüzumundan bahsediyordu. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 107; Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 299.

¹⁰⁷⁰ Bell, *The Letters...II*, p. 128-129, 152; GBA.L., GB'den HB'ye 4, 18 Dec 1921; 30 Jan 1922.

¹⁰⁷¹ 41 Rupiden daha fazla emlak vergisi veren ve 21 yaşından büyük 762 kişi Bağdat belediye başkanı seçimlerinde oy kullandı. Gertrude Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 246; Cox Osmanlı yerel yönetim kanunu beğenmediğini söylese de Türkçeden Arapçaya çevirterek yenisi hazırlanana kadar belediyelerin bu nizamname üzerinden yönetilmesini istemiştir. Jarman, *Iraq...7*, p. 14.

¹⁰⁷² GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jan 1922.

1922 Mayıs'ında babası Hugh Bell kısa süreliğine Bağdat'a geldi. Babasını, uçak ile gittiği Amman'da karşıladı ve beraberce Baalbek'e kadar gittikten sonra karayolu ile Bağdat'a döndüler.

Gezi dönüşü Londra'dan, Irak hükümeti, Milletler Cemiyeti nezdinde İngiliz mandasını kabul edecek şekilde bir mukavele imzalamazsa yılbaşından önce Irak'tan çekilme kararı alındığı haberi geldi. Faysal, şantajı boyun eğdi ve manda konusunda sorumluluğu üzerine aldı. Sıra Nakîb ve bakanlardaydı. Nakîb ve bakanlar bu antlaşmaya sıcak bakmıyorlardı. Bakanlar manda antlaşmasında mesafe alamayınca, Bell, kabineye Percy Cox'u davet etmelerini önerdi. Bu teklife bakanlar olumlu baksalar da Nakîb sıcak bakmadı.

Antlaşma krizi uzayınca, Savunma Bakanı Cafer Paşa, Yüzbaşı Clayton'ı Bell'e göndererek manda antlaşmasının mecliste kabul edilebilmesi için üçlü ortak çalışma önerdi. Tam da bu sırada Bell'in yıllardır korktuğu başına geldi ve Irak'ın "en dik kafalı ve sert" Şii âlimlerinden Şeyh Mehdi Halisi Şiilerin, Irak adına tam bağımsızlıktan başka hiçbir şartı kabul etmeyeceklerini ilan etti¹⁰⁷³

Mehdi Halisi Şiilerin seçimlere katılmasını şu fetvasıyla yasaklamıştı:

*Seçimler bu hali ile illegaldir. Her kim seçimlere katılır, seçimlerin yapılması için yardım eder veya bir parçası olursa, Allah'a ve Peygamberine karşı gelmiş olur. Yüce Allah, Ku'an-ı Kerim'de buyurmuştur ki; "Her kim Allah'a ve Resûlüne karşı gelirse bilsin ki Allah'ın cezası şiddetlidir."*¹⁰⁷⁴ Allah herkesi böyle bir sondan muhafaza etsin.¹⁰⁷⁵

Şeyh, manda taraftarlarının Müslüman mezarlığına gömülmesini de yayınladığı fetva ile yasakladı.¹⁰⁷⁶ Fetvaların heyecanlandığı Bağdatlılar, Ramazan Bayramı'nda manda aleyhtarı büyük bir gösteri yapmak istediler ancak gösteri Kral tarafından yasaklandı.¹⁰⁷⁷

Bell, Faysal'ı manda muhaliflerini bertaraf etme noktasında zorlamak için Duleyim Şeyhi Ali Süleyman'ı kullandı. Bell'in doldurduğu Ali Süleyman; yerel gazetelerdeki manda karşıtı haberlerden rahatsız olduklarını, bu haberleri Kral'ın

¹⁰⁷³ Bell, *The Letters...II.*, p. 157; GBA.L., GB'den HB'ye 18-25 May 1922.

¹⁰⁷⁴ <http://kuran.diyinet.gov.tr/mushaf>, Enfal Suresi, 13.

¹⁰⁷⁵ Abbas Kadhim, "Forging A Third Way: Sistaniés Marja'iyya between Quietism and Wilayat al Faqih", *Iraq, Democracy and the Future of the Muslim World*, (Ed. Ali Paya, John L. Esposito), Oxon 2011, p. 69-70.

¹⁰⁷⁶ Lukitz, *a.g.e.*, p. 171.

¹⁰⁷⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 157-159; 25 May 1922; 2 Jun 1922.

cesaretlendirdiğini iddia etti. Aynı günlerde farklı çevrelerden, ılımlıların Faysal'a yaklaşmadıkları ve çevresinin milliyetçilerle dolu olduğu eleştirileri geldi. Bu eleştirilerden sonra Bell, Faysal ile doğrudan görüşme talep etti. Ramazan Bayramı'nın hemen ertesinde Kral'a gidip "sadaikatimden şüphe eder misin" diye sordu ve "geçen yıl benim için yaptıklarını unutmadığım için asla" cevabını alan, rahatça konuşmaya başladı:

Ellerimle oluşturduğum model gözlerimin önünde eriyor. Eğer her şey mahvolup gidecekse, Arap milletine duyduğum sevgi ve geleceği hakkında hissettiğim tüm sorumluluğa rağmen gitmeyi tercih ederim. Her gün biraz daha rüyamın yok olup gitmesine katlanamam. Yoğun emekle oluşturduğumuz yüksek idealler ve ilkeler dedikodularla yıkılıp gidiyor. Kulak verdiğin adamlar, savaş esnasında İngilizlere muhalefet eden Türk ve Araplar. Bizden sonra Türkler geldiğinde bu defa sana ihanet edecekler. Mesela; Nasriye meselesi. Orada yapılan işler baştan sona yanlış. A.T. Wilson Arap davasını sekteye uğratmaya çalışırken, Binbaşı Yetts, Binbaşı Murray ve Yüzbaşı Clayton yanımızda ki en sadık isimlerdi. Onlar olmasaydı bu günlere gelemezdik. Senin şeytani şüphelerin Binbaşı Yetts'in (Nasriye Danışmanı) istifa etmesine sebep olursa ben de istifa ederim Adamlarımın gözlerimin önünde harcamasını seyredemem. Tüm bunlar olacağına giderim daha iyi.¹⁰⁷⁸

Tartışma şiddetlenince Faysal, telaşlı bir şekilde Bell'in ellerini öptü. Milliyetçilerin teskin edilmesinin de kendi işi olduğunu ve İngilizlerin onları hiç kaale almadığını söyledi.¹⁰⁷⁹

Bell'in "Irak'ı terk ederim" tehdidinin akabinde Faysal'ın ikna etmek zorunda olduğu Nakib başkanlığında kurulan yeni hükümet kadrosu şöyle şekillendi. Tevfik Bey İçişleri Bakanı, isyancı Cafer Ebu Timman¹⁰⁸⁰ Ticaret Bakanı, Cafer Paşa Savunma Bakanı, Abdülmühsin Sadun Adalet Bakanı, Sabih Bey Bayındırlık Bakanı ve Bahai Seyyid Hüseyin Afnan da Meclis Genel Sekreteriydi. Kabine, 22 Haziran 1922'de ilk

¹⁰⁷⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1922.

¹⁰⁷⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1922.

¹⁰⁸⁰ Şii asıllı bir tüccar olup iflah olmaz bir İngiliz karşıtıdır. Ghareeb-Doughert, *a.g.e.*, p. 238; Üyesi olduğu bir hükümetin manda anlaşmasını onaylamasını protesto ederek 1922 Haziran'ında bakanlıktan istifa etmiştir. Jarman, *Iraq...7*, p. 332.

defa görüştüğü manda antlaşmasını onaylamadı ve Cumartesi günü yeniden görüşmek üzere oturum ertelendi.¹⁰⁸¹

Kabine, Cumartesi toplantısına çok kalabalık bir muhalif şeyh ve vatandaş baskısıyla başladı. Muhalifler Nakîb'e, antlaşmayı onaylarsa sonunun felaket olacağını söylerken Kral, hasta olduğu için toplantıya gelemese de Nakîb'e haber göndererek antlaşmanın imzalanmasını istedi. Pazartesi günü Kazımiye'ye giden muhalifler, Şeyh Mehdi Halisi'nin huzurunda toplanarak bir açıklama istediler ve Şeyhten "Faysal'ın seçilirken vaat ettiği şartları yerine getirmediği ve verdikleri bağlılık yemininin düştüğü" cevabını aldılar. Ancak bu tehdit işe yaramadı ve antlaşmasının son maddesi de 3 Temmuz 1922 günü, Faysal'ın ve İngilizlerin baskısı ile hükümetçe kabul edildi. Manda antlaşmasına ilk tepki Ticaret Bakanı Cafer Ebu Timman'ın istifası oldu. Bundan sonraki aşama, meclisin antlaşmayı onaylanmasıydı.

Bağdat gazeteleri antlaşmaya çok sert tepki verince Bell, İçişleri sekreterini arayarak gazetelerin "aşırı" yayınlarına neden müdahale edilmediğini sordu. Sekreter, gazetelerin "saraydan himaye edildiği" cevabını verince Bell, kendisini çaya davet eden Kral'a mazeret bildirerek gitmedi. Ancak Cornwallis'ten, Kral'ın ne yapacağını bilemez durumda olduğu ve gitmesi gerektiği uyarısı gelince teklifi kabul etti. Kral Faysal ile görüşmesinde çok net olan Bell, Faysal'ın muhalif gazeteleri desteklemesini kıyasıya eleştirdi ve "gidersem geri gelmem" diyerek Faysal'ın "gözünü korkuttu". Kral, "hükümet manda antlaşmasını baskımla imzaladı" dediğinde Bell, "yakın çevrende bulunan herkes antlaşmaya karşı, senin politikan hangisi" diye sorarak, Faysal'ı tarafını netleştirme konusunda sıkıştırdı.

Bell'e göre, meclis bir an önce antlaşmayı kabul etmezse, Irak cehenneme dönecek, Faysal ikinci tahtını da kaybedecekti. Kriz nedeniyle Bell, "ruhen çöktüm" dese de Faysal'ın muhalif gazeteler¹⁰⁸² üzerindeki himayesini kaldırarak gazeteleri kapattırdı.¹⁰⁸³

Faysal durmadan fikir değiştiriyordu. 1922 Temmuz'u ortalarında Nakîb ile mandayı asla kabul etmeyeceklerini bir daha deklare ettiler. Bell'e göre bu karar,

¹⁰⁸¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 157-160; GBA.L., GB'den HB'ye 18-25 May 1922; 8, 22 Jun 1922.

¹⁰⁸² Bu gazeteler, Antoine Lukka ve Ahmet İzzet El Azami editörlüğündeki *El Lisan*, Şeyh Muhammed Bakır el Şabibi'nin Necef'te çıkarttığı *El Fırat*, Bağdat ve Necef'te basılan *El İstiklal* gazeteleriydi. Al-Rawi, *a.g.e.*, p. 11; *El İstiklal* gazetesi İngilizler aleyhinde yayın yapıp Faysal'ı destekliyordu. Mohammad A. Tarbush, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Newyork 2010, p. 67.

¹⁰⁸³ GBA.L., GB'den HB'ye 6 Jul 1922.

Faysal'ın tahtını bir kez daha kaybetmesi demekti. Bell'in emrindeki Duleyim Şeyhi Ali Süleyman başta olmak üzere Fırat şeyhleri bu duruma tepki gösterdiler ve kıpırdanmalar başladı. Umutsuzluğa düşen Bell, bu konuda şunları yazdı;

Burada doğru söyleyeceğim; hiçbir ülkede manda sisteminin çalışmayacağına ikna oldum. Önce Fransızlar Suriye'de, sonra da biz Filistin'de manda sistemini kirlittik. Bu örnekler olmasa bile bu işin yürümeyeceği belli. Araplar asla kazanımlarından geri adım atmayacaklar.

Faysal'ın ve ortalama Arabın kafasında neler var biliyorum;

1- Önce buradan, sonra da Suriye'den¹⁰⁸⁴ mandayı söküp atmak.

2 -İslam dünyasına bir Müslüman devlet kurabileceğini ispatlamak.

3- Halifeliği yeniden Araplara kazandırmak.

Aslında bu proje bizim de planlarımıza uygun. Hem denize çıkışı var ve hem de Asya'nın diğer Müslüman devletlerine bir giriş noktası. En büyük engelse Fransızlar ve Siyonistler.¹⁰⁸⁵

Faysal'ı sık fikir değiştirmekle itham eden Bell'in, manda konusundaki gerçek fikirleriyle, üstlerinden aldığı emirler doğrultusunda takip ettiği politika, açıkça çelişiyordu. Lawrence'ın "anlık güçlerin kölesiydi¹⁰⁸⁶" diyerek güce tapmakla itham ettiği Bell, manda konusunda, kendi fikirlerinin değil Cox'un emirlerinin peşinde giderek Lawrence'ı haklı çıkarıyordu.

1922 Ağustos'unda Irak Meclisi, Siyasal Partiler ve Cemiyetler Yasasını çıkarttı. Bu kanun, Mart ayında parti kurma dilekçesi veren "aşırı milliyetçi" Seyyid Muhammed Sadr'ın talebiyle başlayan bir sürecin eseri idi. Sadr'ın parti kurmasını engellemek için, oldukça ağır düzenlemeler getirildi. Kral, kanunu onaylayınca, önce Cafer Ebu Timman liderliğinde *Hizb'ül Vatani Partisi* (milliyetçi) kuruldu. Ardından ikisi de Şii olan, Emin Çelebi Çarşafçı ve Abdürresul Kubbe tarafından *Hizb'ün Nahda Partisi* (Uyanış) kuruldu. Nahda'nın arkasındaki gücün Seyyid Muhammed Sadr olduğunun herkes farkındaydı. Son olarak ılımlıları temsil eden *Hizb'ül Hürr* (Özgürlük) Partisi Nakib'in en büyük oğlu Seyyid Mahmud Geylani liderliğinde

¹⁰⁸⁴ Faysal'ın Ramadi'de yaptığı bir konuşmada Fransızları Suriye'den çıkartacağını söylediğine dair istihbarat; IOR/L/PS/11/199/3424.

¹⁰⁸⁵ Bell, *The Letters...II*, p. 160-161; GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jul 1922.

¹⁰⁸⁶ Garnett, *a.g.e.*, p. 250.

kuruldu. İlimli Fırat şeyhlerine dayanan *Hizb'ül Hürr* en güçlü parti olmakla beraber, ilk ikisi milliyetçi tavırlarındaki benzerlikten güçlü bir bloktular.

Mandanın kabul edilip edilmemesi tartışılırken, 14 Ağustos'ta hükümetin bütün üyeleri istifa ettiler ve hükümet düştü.¹⁰⁸⁷

16 Ağustos 1922 sabahı, Cox'un odasına, günlük istihbarat raporlarını sunmaya giden Bell, Churchill'in Faysal'ı Londra'ya davet ettiğini duydu. Bell'e göre Faysal'ın manda karşıtı görüşleri, Kraliyet Hükümeti'nin manda için bastırıyor olması ve Filistin ile Suriye'nin hali ortada iken bu ziyaret gerçekleşmemeli ya da Faysal fikrini değiştirmeliydi. Gerekirse hizaya getirilmeliydi. Ertesi gün Faysal, ne yapması gerektiğini Bell'e sorduğunda “gidersen geri dönemezsin, İngiltere hükümetinden sana verdiğinden daha fazlasını alamazsın” cevabını verdi.

Cox, bu krizi aşmak için Faysal'a üçüncü bir yol önerdi. Önerdiği yol, mandayı referanduma sunmaktı. Cox'un önerisine göre, manda halk tarafından kabul edilirse Faysal rahatlayacak ama reddedilirse İngilizler ertesi gün Irak'ı boşaltacaktı. Faysal bu öneriyi beğendi. Aksi durumda, halka işin sonunun anarşiye varacağını söyleyecekti. Ancak plan, Londra'ya sorulduğunda olumlu bir cevap gelmedi.

Londra'nın, Bağdat İngiliz bürokrasisine manda konusunda seçim hakkı tanımaması, manda müessesesinin işlerliğine zaten inanmayan Bell'in devletine olan güvenini kaybetmeye başlamasına sebep oldu. 15 Ağustos 1922 tarihli babasına yazdığı mektup, bu güvensizliğin ve Irak Devleti kurulduktan sonra, bir İngiliz ajanı/bürokratından ziyade, Irak Arap Devleti milliyetçisi gibi davrandığının açık delilidir.

Burada çok farklı bir oyun oynuyoruz. Kral ve milliyetçileri manda konusunda tam ikna etmişken, “yalancı alçak hükümetimizin” Filistin'e oynadığı oyunu¹⁰⁸⁸ bize de oynayıp Milletler Cemiyeti'ne sunduğu metin ile bizim imzaladığımız metnin aynı olacağına nasıl inanalım. Burada işler kötüye gidiyor baba. Emin olabilirsin ki Milletler Cemiyeti, Suriye ve Filistin lanet mandalarını kabul ettiği için önümüzde isyandan başka bir şey yok.¹⁰⁸⁹

¹⁰⁸⁷ Jarman, *Iraq...7*, p. 333-335.

¹⁰⁸⁸ Bell'in kastettiği alçaklık İngilizlerin Filistin topraklarından yapay bir Ürdün devleti devşirmeleridir. Philip Robins, *A History of Jordan*, Newyork 2004, p. 27.

¹⁰⁸⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 160-161; GBA.L., GB'den HB'ye 15 Aug 1922; 16 Aug 1922.

1922 Ağustos’unda şeyhler, ülkeyi dolaşıp muhtemel manda referandumunda “evet” çıkaracaklarına dair Bell’e söz verdiler. Aynı günlerde Faysal, antlaşma konusunda yine fikir değiştirerek Churchill metni onaylarsa kendisinin de imzalayacağına Bell’e söz verdi.¹⁰⁹⁰

Faysal’ın antlaşma konusunda net bir fikri yoktu. Bell ve İngiliz bürokrasisi ile görüştüğünde manda taraftarı, milliyetçi Araplar ile istişare ettiğinde muhalifi oluyordu.

Manda belirsizliği milliyetçilerin muhalefet dozunu yükselttiği halde, Faysal tarafından himaye edilmeleri, Yüksek Komiserlik’i fazlası ile rahatsız ediyordu. Saray teşrifatçısı Fehmi Müderris’in¹⁰⁹¹ başlattığı protesto eylemlerine sahne olan 23 Ağustos 1922 günü ertesinde, Faysal’ın apandisit ameliyatı olması ile inisiyatif Cox’a geçti. Ameliyattan önce Faysal, yetkilerini Cox’a devretmeyi reddetse de fırsatı kaçırmayan Yüksek Komiser, Bağdat’ta göstericiler ve muhalif gazetelere operasyon¹⁰⁹² yaptırdı. Bir gösteri yapmaya hazırlanan eski bakan Cafer Ebu Timman grubu tutuklandı. Bell’e göre “eğer bir gün Arap devleti başarı ile tesis edilebilirse bütün teşekkürleri Faysal değil, hiç hata yapmayan Cox hak edecekti.”

Kralın yatak istirahati döneminde, Divaniye ve Şamiye’de yapılan hava harekâtından sonra bir ikisi hariç bütün muhalifler diz çökünce, Bell’e göre, Cox’un politikasının doğru olduğu ortaya çıktı. Cox, Kazimiye’de bulunan Seyyid Muhammed Sadr ve Şeyh Muhammed Mehdi Halisi gibi iki büyük müçtehide rağmen Şiileri ezmişti. Onlara din adamlığı yönleriyle saygı duyduğunu ancak İran vatandaşı oldukları için İran’a gitmelerini tavsiye etti. Bu kibar bir sürgün kararıydı. Cafer Ebu Timman ve Hamdi Paçacı ise Basra’ya sürüldüler.

Faysal’ın hastalığı bahanesiyle yakın çevresini dolduran İngiliz muhaliflerine karşı, hem Bağdat’ta hem de taşrada bir tutuklama furyası gerçekleştirilip muhalifler sindirildi. Faysal’ın milliyetçilere arka çıktığı, Bell’e göre artık saklanamayacak bir gerçektir. Bell, bu tutumunun tahttan indirilmesine gerekçe olabileceğini söylerken,

¹⁰⁹⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 160-161;GBA.L., GB’den HB’ye 15 Aug 1922; 16 Aug 1922.

¹⁰⁹¹ Saray teşrifatçılarında Fehmi Müderris’in “Mandanızla beraber kahrolun” narasıyla başlayan protesto Kral’ın durdurmaya çalışmasına rağmen milliyetçilerin desteği ile büyümüştür. Lukitz, *a.g.e.*, p. 172; Hizb’ül Nahda’nın başını çektiği hareket 23 Ağustos günü yayınladığı bildiri ile açıkça İngilizlerin Irak’tan kovulmalarını öneriyordu. Jarman, *Iraq...7*, p. 336; Savaştan önce İstanbul’da ikamet edip Arapça hocalığı yapan Fehmi Müderris Kasım 1920’de Bağdat’a gidebilmek için İngilizlerden izin istemiştir. IOR/L/PS/11/181/8019.

¹⁰⁹² Hizb’ül Nahda ve Hizb’ül Vatani partilerini geçici olarak kapattıran Percy Cox milliyetçi yayın yapan *Rafidan* ve *Mufid* gazetelerini de kapattırdı. Editörleri de tutuklandı. Jarman, *Iraq...7*, p. 338.

azınlık da olsalar milliyetçilerin eninde sonunda İngilizleri Irak'tan atacağını öngörüyordu.¹⁰⁹³

Ameliyat sonrası iki hafta kadar süren tecrit¹⁰⁹⁴ döneminden sonra Percy Cox ile Kralın ilk görüşmelerinde Faysal, Cox'un icraatlarını (aşırıların derdesti) onayladı ve hala kurulmamış olan kabine konusunda Nakîb ile görüşeceğine söz verdi. Sarayındaki "küçük dolandırıcıları" da uzaklaştırmaya söz verdi. Bell'e göre klasik bir şark hükümeti ancak böyle kollamalar ile çalışabiliyordu. Kralın etrafına topladığı insanlara kendi tarafında olmaları karşılığında kapasitelerine bakmaksızın işler vermesini doğruya mahsus nepotik¹⁰⁹⁵ bir hastalık olarak görüyordu. "XX. yüzyılda bile doğu devletlerinde adam kayırmacılığa şahit olursun" satırlarını babasına hayretle yazıp "İran Şahı bundan vazgeçmek zorunda kaldı, Faysal da vazgeçecek" diye ekledi.¹⁰⁹⁶

28 Eylül 1922 günü, Kralın yaveri Rüstem Haydar¹⁰⁹⁷, kırmızı kadife bir zarf içinde getirdiği hükümet kurma iradesini, Bell'in de davetli olduğu bir mecliste, Nakîb'e tebliğ etti. Bell'e göre yeni kabine pek de iyi değildi. İçişleri Bakanı; Muhsin Sadun Bey, Adalet Bakanı Tevfik Bey, Bayındırlık Bakanı Sabih Bey'di. Bell Bayındırlık Bakanlığı bünyesinde Arkeoloji Direktörü olarak atanmıştı. Bell'in eksik verdiği Nakîb'in son kabinesinin tam listesi şöyledir; İçişleri bakanı Abdülmuhsin Sadun, Maliye Bakanı Sasun Efendi, Savunma Bakanı Cafer Paşa, Bayındırlık Bakanı Sabih Bey, Adalet Bakanı Tevfik Halidi, Eğitim Bakanı Hacı Muhsin Salaş ve Evkaf Bakanı Muhammed Ali Fazıl'dı. Kabinenin yeni üyesi Hacı Muhsin Salaş, Necefli Şii bir bankerdi.¹⁰⁹⁸

¹⁰⁹³ GBA.L., GB'den HB'ye 27-31 Aug 1922; Courtney Hunt, *The History of Iraq*, Connecticut 2005, p. 68.

¹⁰⁹⁴ Percy Cox Faysal ile politik mevzulardan bahsetmelerini yasaklayıp sadece doktorların görüşmesine izin vermişti. Jarman, *Iraq...7*, p. 341.

¹⁰⁹⁵ Nepotizm, kamu görevlerinde, yönetimin kendine yakın hissettiği kişileri haksız yere ve yasalara aykırı olarak desteklemesi, koruması ve kayırması olarak tanımlanır. İltimas ile eş anlamlıdır. Atila Karahan, Hüseyin Yılmaz, "Nepotizm ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi ve Bir Uygulama", *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Nisan 2014, S. 27, s. 126.

¹⁰⁹⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 14 Sep 1922.

¹⁰⁹⁷ Baalbekli bir Şii'dir. Lukitz, *a.g.e.*, p. 162; Bağdat'ta kurulan ve kısa adı Fettat olan "Cemiyet'ül Arabiyyet'ül Fettat" cemiyetinin kurucu üyelerindendir. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 75; Kahtaniye Cemiyeti içinde Dürzi ve Hıristiyan üyeler de var iken Rüstem Haydar'ın mensubu olduğu bu cemiyetin bütün üyeleri Müslüman'dı. Bunlara örnek olarak Avni Abdülhadi, Cemil Merdan, Muhammed Mihmisani, Ebdülgani Uraysi verilebilir. Soy, *a.g.m.*, s. 199.

¹⁰⁹⁸ Bu hükümet Kasım ayında yıkılacaktır. Bell, *The Letters...II*, p.166-169; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Sep 1922; 12-24 Oct 1922; 1, 19 Nov 1922; Jarman, *Iraq...7*, p. 341.

1922 Ekim’inde yeni hükümet kurulur kurulmaz manda antlaşması bir defa daha Nakîb’in önüne geldiyse de imzalamayı reddedip 10 Ekim günü toplanacak meclise danışacağını ifade etti. 12 Ekim günü hala antlaşma imzalanmadığından, bu işi bitirmeye karar veren Cox, ünlü beyaz üniformasını giyerek, kulak ağrısı çeken Nakîb’i ziyaret edip “antlaşmayı imzaladın mı?” diye sordu. Meclis Sekreteri Hüseyin Afnan’ın İngilizce ve Arapça hazırladığı antlaşma için Nakîb, “Bu nedir? İmzalayamam ben bunu!” diye bağırdı. Bell’in de itiraf ettiği üzere, antlaşmanın asıl metni Nakîb’in bilmediği İngilizceydi. Arapça metin, İngilizce metnin çevirisiydi. Nakîb, İngilizce bilmediğinden “Seyyid Hüseyin sorumlu olsun ben bunu anlayamam” deyince Cox, bu işten sekreterin sorumlu olamayacağını söyledi. Baskıya dayanamayan Nakîb, iki metni¹⁰⁹⁹ de imzalayıp meclise havale etti ancak bu imza ona ağır geldi. Antlaşmanın verdiği stresle hastalığı iyice ağırlaşan Nakîb, başbakanlık görevini bıraktı.¹¹⁰⁰

Bell, antlaşmanın 12 Ekim günü imzalandığını yazsa da basılı metin 10 Ekim 1922 tarihlidir. İngiltere Kralı adına Yüksek Komiser Percy Cox ve Irak Kralı¹¹⁰¹ adına Başbakan Abdurrahman’ın imzaladığı antlaşma metninde *manda* (mandate) terimi yerine *antlaşma/ittifak* (alliance) tercih edildi. Karşılıklı olarak ancak 19 Aralık 1924’te onaylansa da hemen uygulanmaya başlandı. Antlaşmanın ikinci maddesi olan Arap bakanlara İngiliz danışmanlar meselesi, Kasım 1920’de fiilen başlamıştı. Antlaşma Kral’ın yapacağı her türlü atamayı Yüksek Komiser iznine bağlaması (Madde 2.), Kral’ın dış ilişkilerinin tamamen İngiltere kontrolünde olması, tavsiye edilen antlaşmaları imzalamak zorunda olması (Madde 4-8.) ve her türlü misyonerlik faaliyetinin serbest bırakılması (Madde 12.) maddeleri ile çok ağırdı. Kral en kısa sürede bir anayasa yapılmasını sağlamak, İngiltere ile her sahada işbirliği yapmak ve yabancı ülke vatandaşlarının imtiyazlarını onaylamakla mükellefti. Antlaşma yirmi yıl geçerli kalacaktı ve taraflar devamını istedikleri takdirde süreyi uzatacaklardı.

¹⁰⁹⁹ İngilizce ve Arapça antlaşma metinleri için; *Treaties and Agreements between the British Government and certain Arab Rulers*, Calcutta 1926, p. 9-13.

¹¹⁰⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 10 Oct 1922; 12 Oct 1922; Bell’in Ekim ayında istifa ettiğini söylediği Nakîb’in istifa tarihini Cox, 16 Kasım olarak vermektedir. Cox, Britanya’nın Nakîb’e çok şey borçlu olduğunu ve iki yıldır sadakatle hizmet ettiğini ifade etmiştir. Jarman, *Iraq...7*, p. 345-346; Ghareeb-Doughert, *a.g.e.*, p. 77.

¹¹⁰¹ Faysal’ın antlaşmanın imzalanmasından duyduğu memnuniyeti izhar ettiği ve bundan sonraki adımın Milletler Cemiyeti üyeliği olduğunu belirttiği açıklaması için; Jarman, *Iraq...7*, p. 342-343.

İngiltere'nin tek yükümlülüğü, Irak Devleti'nin Milletler Cemiyeti'ne üye olmasına yardım etmektir.¹¹⁰²

Nakîb'in yokluğuna hiç üzülmeyen Faysal, İçişleri Bakanı Muhsin Sadun Bey'e hükümet kurma görevi verdi. Başbakan Muhsin Bey; Müntefik federasyonuna mensup bir arazi sahibiydi. Eğitimini İstanbul'da tamamlayıp on üç yaşında II. Abdülhamit emrinde görev almıştı. 37 yaşındaki yeni başbakanın Bell ve Kral ile ilişkileri çok iyi düzeydeydi. İçişleri Bakanı Naci es-Süveydi, Bayındırlık Bakanı Yasin Paşa, Adalet bakanı Emin Ömeri, Eğitim Bakanı ılımlı Şii Abdül Hüseyin Çelebi, Evkaf Bakanı Abdüllatif Mendil kabineyi¹¹⁰³ oluşturdular. Kabine, Türk karşıtı ve manda taraftarıydı. Kabine üyeleri Yüksek Komiserin onayından sonra görevlerine başlayabildiler. Birkaç gün sonra Komiserin müdahalesi ile İçişleri Bakanlığı Başbakan uhdesine verilip Naci Suveydi Adalet Bakanlığı'na kaydırıldı. Irak'ın ilk üç hükümetinin değişmez Savunma Bakanı olan Cafer Askeri, bu hükümette yer almadı ve Irak'ı temsilen Lozan Konferansı için görevlendirildi. Irak henüz bağımsız bir ülke olmadığından Cafer Paşa'ya Lozan'da "diplomatik vekil" ünvanı verildi ve 1923 Eylül'üne kadar Londra'da kaldı. Irak'a döndüğünde Askeri Kuvvetler Komutanı ve Musul Valisi görevlerine atanacaktı.

1922 Aralık'ının ilk günlerinde, önde gelen Şii müçtehitlerinden Şeyh Mehdi Halisi¹¹⁰⁴ seçimlere katılmama yönünde fetva verince, başbakan Muhsin Sadun Bey, İçişleri Bakanı Naci es-Süveydi'yi Şii bakan Abdül Hüseyin Çelebi refakatinde Kazımiye'ye gönderdi. Cox'a göre, bu Şii hareketliliğinin arkasında Yunanlılara karşı büyük bir zafer kazanan ve İzmir'i ele geçiren Mustafa Kemal Paşa vardı.¹¹⁰⁵

1923 Ocak ayında Lozan görüşmeleri devam ederken, Percy Cox Londra'ya davet edildi ve Irak Yüksek Komiserliği'nden ayrılacağı ve yerine Henry Dobbs'un geçeceği ilan edildi.¹¹⁰⁶ Londra'ya giden Cox, 31 Mart 1923 günü Bağdat'a döndü.

¹¹⁰² *Treaty of Alliance between Great Britain and Irak*, London 1925, p. 2-9; *Treaty with King Feisal*, Edinburgh 1922, p. 1-6.

¹¹⁰³ Bell'in bahsetmediği iki bakan vardır. Birincisi Irak hükümetlerinin değişmez Maliye Bakanı Sasun Efendi iken diğeri Cafer Paşa'nın yerine Savunma Bakanı olan Nuri Said Paşa'dır. Jarman, *Iraq...7*, p. 346.

¹¹⁰⁴ Daha önce İngiliz mandasına karşı olduğunu defalarca deklare etmiş olan El Halisi, Irak'ın demografik ve dini yapısını öne sürerek parlamenterlerin en az yarısının Şii olması şartıyla seçimlere katılacaklarını beyan etmiş ve bunu kabul etmeyen Cox tarafından Hindistan'a sürülmüştür. Buradan İran'da yerleşmesine izin verilen El Halisi, 1924'te Meşhed'te ölmüştür. M. Ismail Marcinkowski, *Religion and Politics in Iraq*, Singapore 2004, p. 24.

¹¹⁰⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Dec 1922; Jarman, *Iraq...7*, p. 344.

¹¹⁰⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 170-171; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1923; 19-23 Nov 1922; 4 Dec 1922; 16 Jan 1923; Askeri, *a.g.e.*, s.195-196. Hindistan'da Gelirler Genel Müdürü ünvanı ile

Londra'nın planı, Kraliyet Hükümetinin manda planını Irak Meclisinin kabul etmesi halinde, Irak ekonomisinin canlanması için yardım etmek üzerine kuruluydu.

Bell'in "ondan başka hiçbir İngiliz bu kadar Doğu'yu etkilememiştir" dediği Percy Cox, 15 Eylül 1923 günü görevi resmen -Arapların "Hon-ri" dediği -Henry Dobbs'a devrederek Bağdat'tan ayrılacaktı.¹¹⁰⁷ Cox da Bell için "sayesinde (ayaklarının altında) bir Irak Krallığı kuruldu ve sınırları çizildi" demektedir.¹¹⁰⁸

"Personelinin kapasitesini takdir etmeyi çok iyi bilen ve astlarına en iyi yapabileceği işi verme ustası" olan Cox, Irak'ta görev yaptığı sürece kontrolü hiç kaybetmemesi ile bilinir. Ülkedeki başarısını borçlu olduğu iki kişiyi sayarken "bana sadakatle hizmet eden Doğu Sekreteri Gertrude Bell ve Wilson" demiştir.¹¹⁰⁹

Bell, uzun zamandır planladığı Londra tatili için 1923 Mayıs'ının ilk günlerinde Bağdat'tan uçakla Amman'a geçti. Kudüs'te babası ile buluşarak deniz yolu ile İstanbul'a gittiler. Haziran başında Londra'ya ulaştı.¹¹¹⁰

Londra'da geçirdiği üç aydan sonra, 24 Ağustos 1923 günü Marsilya'dan Bağdat'a hareket etti. İlk durağı Port Said'ti ve buradan Kahire'ye geçti. Mısır'dan Ürdün'e geçen Bell, burada Emir Abdullah ve danışmanı Philby ile Suud sınırı meselesini görüşüp, Eylül'ün ilk günlerinde Bağdat'a döndü.

31 Ekim 1923 günü Kral Faysal'ı evinde akşam yemeğinde ağırlayan Bell, Bağdat gecelerini meşgul eden ve ardı arkası gelmeyen "lanet" balolardan şikâyetçiydi.¹¹¹¹

1923 Temmuz'unda seçimler yenilendiği halde "Kral'ın kaprisleri" nedeniyle hükümet Kasım ayı itibariyle yıkılmak tehlikesi geçiriyordu. Bell'e göre bunun sebebi ülkenin hala bir anayasasının olmamasıydı. Sağlam bir anayasa yazılırsa Kral'ın bile hükümeti deviremeyeceğini düşünüyordu. Yeni kabineye Kral, başbakan olarak Sasun

çalışmaktayken Basra'nın ele geçirilişi ardından bölgenin mali kaynaklarını kayıt altına almak maksadı görevlendirilmiştir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s.18; IOR/L/PS/18/B328, *Mesopotamia...*, p. 1.

¹¹⁰⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 175-176; GBA.L., GB'den HB'ye 10 Apr 1923; GB'den FB'ye 9 May 1923.

¹¹⁰⁸ Barbara Griffith Furst, "Gertrude Bell and Iraq: Deja Vu All Over Again", *Foreign Service Journal*, Vol. 82, No 1, Jan 2005, p. 53.

¹¹⁰⁹ Townsend J, *a.g.e.*, 102.

¹¹¹⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 21 May 1923; 23 Jun 1923.

¹¹¹¹ IOR/R/15/1/563, *Bağdat Yüksek Komiserliği'nden Sömürge Bakanlığı'na Telgraf*, 3 Eylül 1923; GBA.L., GB'den HB'ye 23-25 Jun 1923; 21 Jul 1923; 23-24 Aug 1923; 5 Sep 1923; GB'den FB'ye 30 Aug 1923; 1-7 Nov 1923.

Efendi'yi düşünse de Bell, kızgınlığından bu defa ikna etmek için çabalamaya hiç niyetli değildi.¹¹¹²

Hükümet değişikliği konusunda Faysal'ın dediği oldu ve Muhsin Sadun Bey hükümeti yıkılarak eski bir Osmanlı askeri olan Cafer Paşa başbakanlığında yeni hükümet, 1923 Kasım'ının son günlerinde kuruldu. Tam bir "askeri kabine" olan hükümetin Savunma Bakanı Nuri Said Paşa, Maliye Bakanı Necefli Şii banker Hacı Muhsin Salaş, İçişleri Bakanı Ali Cevdet Bey, Adalet Bakanı Bell'in "sevgili yaşlı dostu" eski Musul Kadısı Seyyid Ahmet, Bayındırlık Bakanı Sabih Bey ve Evkaf Bakanı "iyi dostu" Basralı Salih Başayan'dı. Bell'e göre kabinenin en zayıf bakanı Eğitim Bakanı Hacı Remzi Bey ise de Dobbs'un raporunda Eğitim Bakanı Şii alim Muhammed Hasan Ebul Muheysin'in ismini geçmektedir. Irak hükümetlerinin değişmez Maliye Bakanı Sasun Efendi, Londra'ya gittiğinden bu koltuk da el değiştirmiştir.¹¹¹³

Yeni hükümet kurulur kurulmaz, Bağdat ve Kazımiye'nin Şii liderlerinden oluşan bir heyet Kralı ziyaret ederek "şimdiye kadar yanlış yaptıklarını ve bundan sonra iyi günde kötü günde İngiltere ile olduklarını" söylediler. Şii Maliye bakanı Hacı Muhsin Salaş, ilk icraat olarak, Bell'in aracılığı ile Dobbs'a gönderdiği mesajda, Şiiilerin manda antlaşmasını kabul ettiğini bildirince ani olumlu gelişmeler Bell'i işkillendirdi. RAF istihbaratı, İran'a gitmiş müçtehitlerden birinin Bağdat'taki ajanına gönderdiği mektubu ele geçirmişti. Mektupta Kral Faysal'ın kendilerine Sadun kabinesini devirip Şii bir başbakan liderliğinde bir hükümet kurduğunu vaat ettiği, manda antlaşmasını feshedip sürgündeki müçtehitleri de geri çağıracağına söz verdiği, kendilerinin buna inanmadıkları halde şans tanımak için seçim boykotunu kaldırdıkları yazılıydı. Bu durum bizzat Bell tarafından Faysal'a açıklanarak izah istendi. Faysal buna hiç şaşırarak "Şiiilerin sözlerini abartmış oldukları" cevabını verdi.

13 Aralık 1923'te Irak'ın geleceğine dair aşağıdaki görüşlerini ifade etti;

Musul sorunu bir an önce çözülmeli ve şeref meselemiz haline gelen Nesturiler Irak'ta kalmalı. Bizim için en büyük onur, Büyük Britanya'nın Irak

¹¹¹² GBA.L., GB'den HB'ye 14 Nov 1923; Bell hükümetin yıkılmasını Kralın kaprislerine bağlasa da Yüksek Komiser Henry Dobbs, 1923 raporunda, Şeyh Mehdi el Halisi'nin İran'a sürülmesi nedeniyle Şiiilerin bitip tükenmek bilmeyen düşmanlıkları ile uğraşan başbakan Abdül Muhsin Bey'in 16 Kasım'da istifa ettiğini yazmaktadır. Jarman, *Iraq...7*, p. 526-529.

¹¹¹³ Bell, *The Letters...II.*, p. 181-187; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1923; 20 Feb 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 530.

*sınırlarını, düşmanları Türkiye ve Suriye ile çizdikten sonra manda süresi sona erdiğinde, Irak'ın ayakta kalabilmesi ve bağımsız bir ülke olarak bizimle müttefikliğini devam ettirmesidir. Bu bize yeter.*¹¹¹⁴

1924 Şubat'ında Irak, ikinci seçimini yaptı ve 27 Şubat günü seçim sonuçları belli oldu. Bağdat'tan çıkan on bir milletvekilinden Bell'e göre ikisi tehlikeliydi. Bir de Türk dostu vekil vardı. Sasun Efendi meclise giremezken dostu Hacı Naci seçildi. Bu meclis manda antlaşmasını onaylayacağından kompozisyonu Bell ve Yüksek Komiserlik için çok önemliydi.¹¹¹⁵

Seçim kanunu iki dereceli olarak tasarlanmıştı ve parlamentoya ek olarak bir de kralın atadığı senatörlerden oluşan Ayan Meclisi vardı. 21 yaşın üzerindeki her yirmi bin vergi mükellefi Irak vatandaşı erkek, bir delege seçecek ve delegeler de milletvekillerini seçeceklerdi. Hıristiyan ve Yahudi cemaatleri için dörder milletvekili kontenjan ayrılmıştı. Seçimler dört yılda bir yenilenecekti.¹¹¹⁶

Kral yeni meclisin toplantı tarihini 20 Mart 1924 olarak ilan etti. Bell'in meclis başkanı adayı eski başbakan Muhsin Sadun Bey'di. 27 Mart 1924 günü meclis, Muhsin Sadun'u başkan seçti.¹¹¹⁷

İngiltere'nin Irak siyaseti için hiç uygun olmayan ve Bell'in deyimi ile Irak'ın Zaglul'u olmak isteyen Yasin Paşa'nın da meclis başkanlığına aday olması, Bell'i endişelendirmişse de şeyhlerin Bell'e göstererek verdikleri oylarla elli bir oy alan Muhsin Bey, yirmi üç oy alan Yasin Paşa'yı geride bıraktı. Meclis başkanlığı seçimini kaybeden Yasin Paşa, bu meclisten önce yapılan bütün antlaşmaların geçersiz olduğunu iddia etti. Yeni başkan Muhsin Bey, bunu reddedip 29 Mart tarihine kadar meclisi tatil etti. Bu karardan sonra Bell'in deyimiyle "Araplar tatillerine, İngilizler ise işlerine" döndüler.

29 Mart oturumunda İngilizlerin dikte ettikleri içtüzük aynen kabul edildi ve meclis başkan yardımcılarını seçildi. Kral Faysal, başkan yardımcılarında birinin Şii

¹¹¹⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1923; 13 Dec 1923; Savaşın sonuna doğru Bağdat'a göçler artmış ve Urmiye'den gelen 40.000 Nesturi Bakuba'ya yerleşmiştir. Nesturi murahhaslar Paris'te Kürtlerin ve Ermenilerin paylaşamadıkları Fırat Nehrinden İran'a kadar araziye Nesturiler adına talep etmişlerdir. Bell, *The Letters...II*, p. 40; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Nov 1918; Öke, *Musul...*, s. 246; Yonca Anzerlioğlu, "The Revolts of Nestorian Christians Against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey", *The Muslim World*, Vol. 100, Jan 2010, p. 50-51.

¹¹¹⁵ Bell, *The Letters...II*, p. 187-188; 27 Feb 1924.

¹¹¹⁶ Radhey Shyam Chaurasi, *History of Middle East*, Atlantic Publ, New Delhi 2005, p. 45.

¹¹¹⁷ Bell, *The Letters...II*, p. 191-192; GBA.L., GB'den HB'ye 8, 26-27 Mar 1924; Faysal'ın açılış konuşmasının tam metni için; Jarman, *Iraq...7*, p. 532-533.

olmasını tavsiye ettiyse de Şii adayı geride bırakan Davud Haydari¹¹¹⁸ ve Yasin Paşa başkan yardımcısı seçildiler. Dobbs'un "bir anayasa doğurmasını beklediği" meclis binası, Bell'in hayır toplayarak yaptırdığı Kadınlar Hastanesiydi.

Bell, Başbakan Cafer ve *Chicago Tribune* muhabiri Ryan, sohbet ederlerken muhabir Ryan, Cafer Paşa'ya, manda antlaşmasını onaylayıp onaylamayacaklarını sordu. Antlaşmayı hararetle destekleyen Cafer Paşa'dan, meclisin % 85'inin kendi yanında olduğu cevabını alan muhabir Bell'e dönerek; "şayet onaylamazlarsa hükümetinizin tavrı ne olur" diye sordu. Bell "muhtemelen ülkeyi terk ederiz" deyince Cafer Paşa; "siz giderken biz de ölüme doğru yol alırız" dedi. Bu cevaba şaşırın muhabir, Cafer Paşa'nın sadakatine hayran kaldı.

Bell'in seçilmesi için kulis yaptığı, meclis ne karar alırsa alsın İngilizlerin Irak'ı terk etmeyeceklerini düşünen Meclis Başkanı Muhsin Sadun Bey, seçimlerden hemen sonra manda antlaşmasının maddelerinin değişmesini istemeye başlayınca bu duruma içerleyen Bell, Başbakan Cafer Paşa'yı görevlendirerek "kulağını çektirtti."¹¹¹⁹

Yeni mecliste "Bağdat'ın baş belası avukatlar¹¹²⁰" mandaya karşı bir parti kurmak istediler. İçişleri Bakanlığı bu talebi reddedince, avukatlar protesto gösterileri düzenlediler. Bu gösterilerden şikâyetçi olsa da Bell'e göre, bu tür olaylara sahne olan meclisin açılmasına izin vermelerinin üç gerekçesi vardı. Bunlar; manda antlaşmasının onaylanması, anayasanın yazılması ve seçim kanununun yapılmasıydı.

Avukatların protestolarına ek olarak Meclis Başkan Yardımcısı Yasin Paşa'nın da hükümet aleyhine faaliyetleri ve birbirlerinden nefret eden Muhsin Bey ile Nuri Said rekabeti işleri zorlaştırıyordu. Bu rekabet Nuri Said'i destekleyen Naci es-Süveydi ile Muhsin Sadun Bey arasında küfürlü ve yumruklu kavgalara kadar ulaştı. Kavganın ertesi sabahı Bell'in ofisine gelen Savunma Bakanı Nuri Said Paşa, meclise gidip fesih kararı isteyeceklerini ve yeni bir seçimden sonra manda antlaşmasını da referanduma sunacaklarını söyleyince, Kral'ın danışmanı Cornwallis telaşlanarak meclis ile hükümet arasındaki bu gerginliğin, İngiliz menfaatlerine zarar vereceğini söyleyerek Nuri Said'in

¹¹¹⁸ Saltanatın kaldırılmasından sonra Bağdat'a göç eden Osmanlı Devleti'nin son şeyhülislamlarından Haydarizade İbrahim Efendi'nin oğludur. Osman Oral, "Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbilik Adlı Makalesi", *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. 2, Güz 2014, s. 74.

¹¹¹⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 192-193; GBA.L., GB'den HB'ye 1 Apr 1924; 2 Nisan tarihli mektubunda ise Hacı Naci'den çoğu şeyh 61 vekilin başkana evet dediğini aktarır. Bell mecliste İngiliz menfaatlerini genelde şeyhler aracılığı ile takip etmekte, şeyhleri gezi günlerinden tanıştığı Fahad bin Hazzal vasıtası ile idare etmektedir. GBA.L., GB'den HB'ye 2-12 Apr 1924.

¹¹²⁰ Bağdat'ta 1918'de altmış diplomalı avukat vardı. *Progress of Iraq ...*, p. 82-83.

istifasını istedi. Bell ise “ilk defa bir Irak’ının kendisi gibi düşünmeyen muhalif çoğunluk karşısında fikirleriyle dik durmasını takdir ederek” bu istifa çağrısına itiraz etti. Dobbs’un Musul-Kerkük bölgesinde olması Bell’in yükünü arttırmıştı ve kendi deyimi ile “Irak’ın bütün ağırlığı omuzlarındaydı.”¹¹²¹

Yapılacak anayasada her kesim kendi konumunu garantiye almaya çalışıyordu. Şeyhler Faysal’a şantaj yaparak göçebe haklarının garanti alınmasını, aksi takdirde manda antlaşmasına evet demeyeceklerini beyan ettiler. Kral da bu reste manda olmazsa ne anayasa ne de Irak Hükümeti’nin olmayacağı cevabını verdi. Buna karşılık Kral Faysal ve Başbakan Askeri, Musul’dan henüz dönen Yüksek Komiser Dobbs’a, Türk nüfusun çoğunlukta olduğu Musul’un Türklerin eline geçmemesi için ve mandanın dört yıl sonra sona ererek Irak’ın Milletler Cemiyetine üye olması konularında Londra’dan teminat alması için baskı yaptılar. Bell 21 Nisan’da *-çok çok gizli notu ile-* Dobbs’un Londra’dan “akıllarındakini açıkça ve yüksek sesle söylemelerini, eğer antlaşma kabul edilmezse Irak’tan çekileceklerinin deklare edilmesini istediğini” yazdı.

Şeyhlerin, göçebe hakları iddiası ile pazarlık masasına oturmaları, Bell’in hiç beklemediği bir hamleydi. Oylarının rengini kontrol edebildiği şeyh sayısı bir anda Fahad bin Hazzal’a ek olarak altıya kadar düştü. Fahad Bey liderliğindeki bu yedi şeyh, Yüksek Komisere gelip antlaşmayı kabul ettiklerine dair bir bildiri yayınlamayı teklif ettiler ancak bildirin yayınlanmasını müteakiben içlerinden Selman Berrak¹¹²² evinin önünde silahlı saldırıya uğradı.

İngiliz destekçisi ve arkasında aşiret desteği olan Selman Berrak’ın dahi Bağdat’ın ortasında vurulabilmesi Bell’i telaşlandırdı ve Bayındırlık Bakanı Sabih Bey saraya çağrılarak hükümet uyarıldı. Aynı gün içinde Sabih Bey’den, olaylarla ilgili yirmi bir avukatın tutuklandığı ve muhalif yayın yapan iki gazetenin kapatıldığı raporu geldi. Antlaşma yanlısı Şii Şeyh Selman Berrak’ın yaralanması, milliyetçilerin temizlenmesi için iyi bir koz olmuştu.¹¹²³

Bell baştan beridir, göçebe aşiretleri sisteme dahil ederek şehir ve çöl arasında güçlü bağları olan bir Irak hayal etti ise de bu düşüncesi gerçekleşmedi. Bağdat bürokrasisi, başı sıkıştığında Bell ve şeyhlerine müracaat ettiği halde, yönetimde onlara

¹¹²¹ Bell, *The Letters...II*, p. 194; GBA.L., GB’den HB’ye 15 Apr 1924.

¹¹²² Bu saldırıdan yaralı olarak kurtulan Şii asıllı Selman Berrak, 7 Ocak 1928’de kurulan Sadun Bey hükümetinde Sulama ve Tarım Bakanı olarak görev aldı. Sluglett, *a.g.e.*, p. 108-109.

¹¹²³ Bell, *The Letters...II*, p. 194-195; GBA.L., GB’den HB’ye 21 Apr 1924.

fazla yer vermedi. 1920'den 1936'ya kadar kabinede görev yapan elli dokuz bakandan sadece sekizi aşiret mensubuydu.¹¹²⁴

1924 Ramazan'ında (Nisan) Faysal'ın, devlet adamlarına verdiği iftarda seçimlerden sonra kabinenin yenilenip yenilenmeyeceği meselesi konuşuldu. Seyyid Hüseyin Afnan ve Bell'in görüşü; kabinede revizyona gidilip muhalif sayısını azaltmaktı. Yemekte, Henry Dobbs'un, Naci es-Süveydi gibi muhalif isimler dahil herkese danışan demokrat tavırları Bell'i rahatsız etmişse de bir süre sonra hava İngilizler lehine değişti. Davud Haydari, liderliğini yaptığı on sekiz Kürt vekilin antlaşmaya evet diyeceklerini garanti etti. Dobbs gibi kabine revizyonuna soğuk bakan Başbakan Cafer Paşa da antlaşma reddedilirse hükümetten istifa edeceklerini bildirdi ve Yüksek Komiserin elini rahatlatmıştı.¹¹²⁵

Bell, meclis toplantılarına katılmamakla beraber Abdülmecit Şavi aracılığıyla gündemi takip ediyordu. Ramazan Bayramı arifesinde, meclisin kapalı olarak yaptığı son toplantıda Başbakan Cafer Paşa; "Irak ordusunun sınır güvenliğini ve iç güvenliği sağlayabilecek kadar gelişmediğini" anlattı. "Yaşlı geveze Ahmet Davud, kırk bin asker Musul'u korumak üzere hazır" diye bağırınca, Musul vekili Dr. Davud "güvenliğini Irak ordusuna emanet edecek kadar güvenmediğini" söyledi. Cafer Paşa, antlaşmayı yeniden incelemek üzere bir komisyon kurulduğunu ve başına da Yasin Paşa'nın getirildiğini, onayın, rapora göre bayramdan sonraya ertelendiğini söyleyerek meclisi kapattı.

Bu gecikmeler Bell'i çileden çıkarttığından ve şimdi de araya bayram tatili girdiğinden "kabinenin ve meclisin Irak menfaatlerini sağlayamadığı yolunda bir kanaat yükseliyor. Şu kesin ki eğer antlaşmayı reddederlerse Musul'u korumak için kılıcımızı kırırdatmayacağız" yazdı.¹¹²⁶

Yasin Paşa başkanlığındaki manda antlaşması inceleme komisyonu raporu, bayramdan sonra yayımlandı. Raporda, manda antlaşmasında sayısız değişiklik talebi

¹¹²⁴ Mohammad A. Tarbush, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Oxon 1982, p. 44-45.

¹¹²⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 195; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Apr 1924.

¹¹²⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 4 May 1924; 1922 Mart'ında yapılan planlamaya göre, Irak Arap Ordusu, Bağdat Vilayetinin kuzey sınırı, Dicle Nehrinin batısı, Hille bölgesi ve Semave'nin aşağılarına kadar sorumlu olacaktı. Resmi evraklarda "Levies" olarak geçen Nesturi ve Kürtlerden oluşan birlikler, Bağdat'ın kuzeyindeki İran sınırı ile Dicle Nehri arasındaki bölgede ve Fırat boylarında görev yapacaktı. İngiliz ve Hindu askerlerden oluşan birlikler Bağdat, Kut, Amara, Basra, Nasıriye ve Dicle nehri hattında görev yapacaktı. Musul bölgesi için bir istisna olarak burada bir İngiliz taburu bulunacaktı. AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/5 Apr 1922-0/2088/74.

vardı. Bu talep Yüksek Komiserlik tarafından Londra'ya bildirildiğinde “antlaşmanın onaylanması için son gün 11 Temmuz 1924 Cuma'dır” ultimatomu geldi.¹¹²⁷

Dostları, meclis antlaşmayı reddederse kişisel olarak ne yapacağını sorduklarında, bir araba satın alıp Bağdat'taki evine çekileceğini söyleyen Bell, bu ziyaretlerden birinde eski muhalif Şeyh Ğazban'ın¹¹²⁸ “eğer antlaşma reddedilirse İngilizlerin meclisi feshedip sıkıyönetimle ülkeyi yöneteceklerini” düşündüğünü aktarırken “biz ne dersek diyelim buradan gitmeyeceğimizi düşünüyorlar” yazıyordu. Ğazban sözlerine, “Hatun; sizin yanlısınız işleri meclise havale etmek. Onlar neyi nasıl yapacaklarını bilmezler” şeklinde devam etti. Açıkça söylemese de aynı düşüncede olduğu meclis faaliyetlerini tasvirinden anlaşılabilir;

*Gerçekten de neyi, nasıl yapacaklarını bilmiyorlar. Meclis başkanı yönetmekten, bakanlar hükümet politikalarını savunmaktan ve icra etmekten, vekiller kanun yapmaktan acizler ve bütün gün orada aptal aptal oturuyorlar. Bağımsızlıklarını ve Musul'u bizim yardımımız olmadan da koruyabilecekleri konusunda boş boş konuşuyorlar. Ğazban'a başka seçeneğimiz olmadığını anlatsam da haklıydı ve aslında ben de onun gibi düşünüyorum.*¹¹²⁹

Ğazban bir sonraki ziyaretinde Bell'e, “elbette antlaşmaya evet diyeceğim ama niçin bunu bize onaylatmaya çalışıyorsunuz. Bilmiyor musunuz ki biz devlet işlerinde kendi aklımızla hareket etmeye alışkın değiliz” diyerek bir Arap iradesi ortaya koymaya çalışan Bell'i hayal kırıklığına uğrattı. Londra'dan gelen, antlaşma onaylanmadığı takdirde esnetilebileceği önerisi, Arapların “antlaşmayı reddetsek bile İngilizler Irak'tan çıkmazlar” tezi doğruladı.¹¹³⁰

Meclisin 29 Mayıs 1924 Perşembe günü yapacağı ve muhtemelen antlaşmayı oylayacağı toplantı günü, vekiller salona gelmeden protestolar başladı. İlk başlarda esnafın başını çektiği yüz kadar gösterici varken, sonradan sayıları beş yüzü geçerek meclis etrafında toplandılar. Milletvekilleri meclise geldiğinde arabalarını durdurup “imzalama, reddet” diye bağırıyorlardı. Çoğunluğu İngiliz ve Faysal muhalifi iken aralarında Türkler lehine slogan atanlar dahi vardı.

¹¹²⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 20 May 1924.

¹¹²⁸ Beni Lâm aşireti şeyhi Ğazban savaştan önce Türkler ile de sorun yaşamaktaysa da savaş esnasında Türkler ile beraber hareket etmiş ancak Osmanlı ordusu bölgeden çekilince İngilizler ile münasebet kurmuştur. Paul J. Rich (Ed.), *Iraq and Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia*, Plymouth 2008, p. 8.

¹¹²⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 21 May 1924.

¹¹³⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 21-28 May 1924.

Meclis, maddeleri görüşmeye başladığında, kalabalığın gürültüsü, görüşmenin devam etmesini imkansız hale getirecek kadar yükseldi. Meclis Başkanı Muhsin Sadun Bey, dışarıya çıkıp kalabalığı susturmaya çalışırken yuhalandı. Savunma Bakanı Nuri Said, İçişleri Bakanı Ali Cevdet ve Başbakan Cafer Paşa'nın mini toplantısından meclis süvari alayına sokağı boşaltma emri çıktı. Alayın müdahalesine karşı, kalabalık dağılmayıp taş atmaya başlayınca askerler havaya ateş ettiler. Kalabalık kaçışırken askerler ateş etmeye devam etti ve Kazımiye treninde oturan iki hacı, vurulup hayatını kaybetti.

Silah seslerini duyan aşiret şeyhleri, silahlı korumalarını yanlarına çağırdılar. Bir anda meclis içinde bir katliam ihtimali ortaya çıkınca, dışarıya sakinleşse de vekiller meclisi terk ettiler.

Cuma günü Başbakan Cafer Paşa, Meclis Başkanı Muhsin Sadun, Kral danışmanı Cornwallis ve Polis Müdürü danışmanı Albay Prescott ile bir toplantı yapan Henry Dobbs, şehir güvenliğinden birinci derecede Mutasarrıf Nazif Şevket Bey'in sorumlu olduğunu hatırlattı.

Cumartesi günü meclis yeniden toplandığında, polisiye tedbirler tam ise de meclise yakın kahvelerde toplanan iki yüz kadar protestocu antlaşmaya baştan beri karşı olan Ahmet Davud liderliğinde "Kahrolsun antlaşma, kahrolsun Faysal, yaşasın Ahmed Davud" diye bağırarak Kota köprüsüne doğru yürüyüşe geçtiler. Bu protestodan vekillerin çekinmesinden tereddüt eden Henry Dobbs, meclisi ziyaret ederek bazı vekillerle görüşüp hem cesaret hem de gözdağı verdi.

Meclisin 2 Haziran Pazartesi oturumunda, Rauf Çadırcı ve Ahmet Davud antlaşma aleyhinde ateşli konuşmalarla ortamı gerince, Muhsin Sadun Bey oylamayı yine erteledi. Ertesi gün Kral'ın doğum günü törenleri araya girdi ve mecliste karar yeter sayısı yetmiş altı bulunamadığından görüşme açılmadı.

Bell'in dostum dediği, Meclis Başkanı Muhsin Sadun Bey'in dahi antlaşma için yüzeysel çaba gösterip aslında doğrudan İngiliz kontrolü istemesi, Bell'i şimdiye kadar takip ettikleri politikaları sorgulamaya itti. Kinahan Cornwallis ile yaptıkları bir görüşme sonrasında görüşleri şöyle netleşmişti;

Ken (Cornwallis) ile bir hata yaptığımızı kabul ediyoruz. Irak'tan yapabileceğinden fazlasını bekledik. Şimdi anladık ki acemi bir politikacıdan gelecek hakkında yaşamsal bir karar almasını beklemek, beyhude bir iş.

Cahillik, kişisel hırs, kör düşmanlık hemen oyunun içine girer ve ortam öyle bir kararır ki kimse önünü göremez olur. Örnek vereceğim kişi Ali Süleyman.¹¹³¹ Bize o kadar bağlıydı ki Arap hükümetini baskımızla bize tercih etti ve ardında büyük bir kalabalıkla Faysal'a biat etti. Oysa şimdi antlaşma muhalifi bildirilere imza atıyor.¹¹³²

Antlaşma konusunda ümidini yitirmeye başlayan Bell'i, sarayına davet eden Faysal, meclisin asla antlaşmaya evet demeyeceğine kanaat getirdiğini söyledi. Bell Kral'a; "antlaşmayı imzalatmak için farklı politikalar geliştirebileceklerini" söylediğinde Kral'dan "aslında hiçbir politikanız yok" cevabını aldı. Kral, geceleri saraydan çıkıp sokaklarda gezdiğini, pazarda gördüğü fakir üstü başı perişan seyyar satıcı çocukların bile gelip elini eteğini öptükten sonra "şeyhim, babam, bu antlaşmayı reddet, bizi İngilizlere satma" dediğini söyledi.¹¹³³

Antlaşmanın onaylanması için son gün 11 Temmuz 1924 Cuma olarak verildiğinden, görüşme maratonu ateşli bir şekilde sürdü. Oturumlar, Başbakan Cafer'in lehte ama heyecansız, Ahmet Davud gibi muhaliflerinse ateşli konuşmaları ile geçmekte ancak bir türlü oylama aşamasına geçilememekte ve devamlı ertelenmekteydi.

5 Haziran Perşembe günü, görüşme salonu kapısını tutan Yasin Paşa, vekillerin içeri girmesini engelledi. Amacı karar yeter sayısına ulaşamayarak meclisin tatil edilmesiydi. Antlaşma onaylanmadan akşam olunca, Yüksek Komiser Henry Dobbs doğrudan sarayı ziyaret ederek Kral Faysal¹¹³⁴ ile görüştü. Dobbs'un, tahtı ile tehdit edip Suriye'yi hatırlattığı Faysal, Başbakan Cafer'i arayarak antlaşmanın onaylanmasını istedi.

10 Temmuz 1924 Perşembe günü, muhaliflerin korkusu ile meclise gelemeyen ılımlı vekiller, Polis Müdürlüğünü de üzerine alan Nuri Said Paşa¹¹³⁵ tarafından arabalarla evlerinden polis eşliğinde aldırıldı ve meclise gelmeleri sağlandı. Bakanlar, kendilerine ayrılan sıralardan antlaşmaya evet dediklerinde daha çok afişe olacaklarını

¹¹³¹ Irak Yönetim raporlarında ise Gertrude Bell'in çok güvendiği Ali Süleyman sayesinde Yukarı Fırat boylarında İngiliz otoritesinin sağlanabildiği ve İngilizlere hiçbir zaman sadakatsizlik etmediği ifade edilmektedir. Jarman, *Iraq...7*, p. 2; Kahire tarafından, 1917 sonlarında Türkler ile Almanlar arasında irtibatı sağlayan Alman subayına mektup yazmakla itham edilmiştir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p. 9.

¹¹³² GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1924.

¹¹³³ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1924.

¹¹³⁴ Dobbs'un Faysal üzerinde çok etkili olduğu ve Faysal'ın Dobbs tarafından yönetildiği iddiaları için; David E. McNabb, *Oil and the Creation of Iraq: Policy Failures and the 1914-1918 War in Mesopotamia*, Newyork 2016, p. 162.

¹¹³⁵ 1 Ocak 1922'de bu göreve atanmıştır. Jarman, *Iraq...7*, p. 15.

düşündüklerinden görüşmeleri vekil sıralarına oturarak izlemeyi tercih ettiler. Oy verme işlemine geçildiğinde salon muhalif avukatlar ile dolu olduğundan, Muhsin Bey'in birer birer vekillerin isimlerinin okunarak evet ya da hayır demelerini istemesi, Bell'e göre bir tür antlaşma aleyhtarı tuzaktı.

Oylama sonuçlarına etki eden gruplardan, Nuri Said'in aralarına oturarak destek verdiği Amara şeyhleri antlaşmaya evet dediler. Erbil vekilleri hariç, Kürtler evet derken Musul vekilleri de üç fireyle evet dediler. Naci es-Süveydi ve Rauf Çadırcı hayır dedikleri için bundan sonra resmin dışına çıkacaklardı. Manda antlaşmasına, içlerinde Süleymaniye Kürt lideri Şeyh Mahmud'un kardeşi Şeyh Kadir'in de bulunduğu Süleymaniye Kürtleri evet dediler. Bell Kürtleri, antlaşmaya evet demezlerse Musul'u Türklere bırakmakla¹¹³⁶ tehdit etmişti. Kral'a yakın duran milliyetçiler olumsuz oy verdiklerinden Bell'e göre bu krala bir ders olmalıydı.

10 Temmuz 1924 Perşembe gece yarısı onaylanan antlaşmaya Dobbs'un resmi raporuna göre, mecliste oy kullanan 69 vekilden 37'si evet derken, 24'ü hayır demiş ve 8'i de çekimser kalmıştı.¹¹³⁷

Evetçiler toplantı yeter sayısı 76 etmedikleri halde meclis o gece nasıl karar alabilmiştir? Muhalifler meclise girmeyerek, karar yeter sayısının bulunmasını engelleyebileceklerini fark edip taktiklerini bunun üzerine kursalar da bu taktiklerinden vazgeçtiler. Henry Dobbs'un o gece ziyaret ettiği Kral, divan görevlilerinden Rüstem Haydar'ı, muhaliflerin örgütlendikleri Irak Kulübü'ne gönderdi ve Haydar, orada bulduğu Naci es-Süveydi ve Rauf Çadırcı'ya “eğer gece yarısından önce meclise gelmezseniz Meclis feshedilecek” dedi. Bu ana kadar mecliste bulunan ve evet diyecek vekil sayısı 51-69 arasında değişirken, meclisin feshedileceği restiyle vekilliklerini kaybedeceklerinden korkan muhaliflerin gelmesi ile karar yeter sayısına ulaşıldı ve oylamadan Kral'ın inisiyatifi ile evet oyu çıktı.

Antlaşma, Britanya Kraliyet Hükümetine bildirildikten birkaç gün sonra onay geldi ancak antlaşmanın kabul edilebilmesi için canını dişine takan Dobbs'a ne bir teşekkür ne de bir kutlama iması gelmemesi Yüksek Komiseri gücendirdi. Bu güceniklik Bell'in satırlarına “Yüksek Komiser kendi ülkesinden bir kutlama almasa da Irak'ın her bir köşesinden tebrikler yağıyor” şeklinde yansıdı.

¹¹³⁶ Othman Ali, “The Kurds and the Lausanne Peace Negotiations, 1922-23”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, Jul., 1997, p. 529.

¹¹³⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 11 Jun 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 534.

Kabul sürecinden sonra Bell, hayır bloğunun ısrarını; İngiltere'nin her şeye rağmen Irak'ı terk etmeyeceği inancına (Naci es-Süveydi) ve idarenin manda değil doğrudan İngiliz kontrolü şeklinde devam etmesi isteklilerine (Hacı Naci) bağladı.

Meclis, manda antlaşmasından sonra Anayasa görüşmelerine başladı. Ara sıra öngördükleri maddeler dışına çıkan istekler olsa da Henry Dobbs “kulaklarını çekince” vazgeçiyorlardı.¹¹³⁸

Anayasa yazılırken, muhalif milletvekillerinin her cümleyi kelime kelime tartışmaları, İngiliz taraftarı şeyhleri rahatsız ettiğinden, şeyhler Bell'den Türkiye'de olduğu gibi¹¹³⁹ “muhaliflerin elendiği ve seçilecek vekillerin hükümet tarafından belirlendiği” bir seçim sistemi istediler. Bell, demokratik kurumlar henüz olgunlaşmadığı için bu yol da denenebilir görüşündeydi.

Manda antlaşmasının onaylanması ve meclisin İngilizlerin istediği doğrultuda anayasa¹¹⁴⁰ maddelerini kabul etmeye başlaması ile rahatlayan Yüksek Komiser Dobbs, vekâletini hukukçu Nigel Davidson'a¹¹⁴¹ bırakarak iki aylığına Londra'ya tatile gitmeye karar verdi.

1924 Temmuz'unda anayasa, Ağustos'unda da seçim kanununu çıkartan Cafer Paşa hükümeti yıpranmıştı. 3 Ağustos günü Cafer Paşa istifa ederek Londra elçiliğine atandı ve yeni hükümet Yasin Haşimi'ye teslim edildi. Bell'in yeni kabinedeki ilk şartı, meclis üyesi olmasa da Sasun Efendi'nin Maliye Bakanı olmasıydı. Buna göre yeni hükümet şöyle tesis edildi. Başbakan Yasin Paşa, Maliye Bakanı Sasun Efendi, Savunma Bakanı vekaleten Yasin Paşa, Bayındırlık Bakanı Muzahim Paçacı, Adalet Bakanı Raşid Ali Geylani, Evkaf Bakanı İbrahim Haydari, Eğitim Bakanı Şeyh Muhammet Rıza Şabibi oldular. 1924 Aralık'ında, bu hükümet döneminde Irak Dışişleri Bakanlığı tesis edildi ve bu görevi de Başbakan Yasin Paşa üstlendi.¹¹⁴²

¹¹³⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 196-197; GBA.L., GB'den HB'ye 25 Jun 1924.

¹¹³⁹ Kastedilen; Lozan Anlaşma'nı tehlikeye atmak istemeyen Mustafa Kemal'in listeleri bizzat hazırlayarak oluşturduğu, Cumhuriyet'i de ilan eden ikinci meclistir. Mehmet Ö. Alkan, <http://arsiv.setav.org/ups/dosya/10342.pdf>, 1999, s. 51. (21.1.2016)

¹¹⁴⁰ 1924 Irak Anayasası hakkında geniş bir değerlendirme; Ireland, *a.g.e.*, s. 382-388; Modern Irak anayasası için; Gisbert H. Flanz (Ed.), “The Republic of Iraq”, *Constitutions of the Countries of the World*, Vol. IX, Newyork 2010, p. 1-15

¹¹⁴¹ Bell'in tenis arkadaşı ve adli sistemi inşa eden Bonham Carter'in hukuk sekreteridir. Müslüman Irak halkı için şeriat mahkemelerinin anayasal güvence altına alınmasını savunmuştur. Efrati, *a.g.m.*, p. 118; Lukitz, *a.g.e.*, p. 186; İngiltere'nin işgal ettiği Körfez Ülkelerinde kurduğu adli sistem için; Husain M. Al Baharna, *British Extra-Territorial Jurisdiction in the Gulf 1913-1971*, Hampshire 1998.

¹¹⁴² Jarman, *Iraq...7*, p. 535; Bell, *The Letters...II.*, p. 198-199; GBA.L., GB'den HB'ye 2 Jul 1924; 9 Jul 1924; Askeri, *a.g.e.*, s. 196; 1919'da Şam'da tanıştığı Yasin Paşa, müzmin bir muhalif olarak Bell için hiç bir zaman güvenilir bir adam olmasa da başbakanlığa atanmasından sonra aralarındaki görüş

Savunma bakanlığına kimin oturacağı meselesinde Kral, meclis ve Yüksek Komiserlik anlaşamadı. Kral'ın mutlaka kabinede olmasını istediği Nuri Said, Başbakan Yasin tarafından istenmediğinden işi inada bindiren Faysal, başkomutanlık makamı kendisine ait olmasına rağmen yeni bir makam ihdas ederek Nuri Said'i *Başkomutanlık Vekilliğine* atadı. Bu inadın sebebi, Faysal'ın hiç güvenmediği yeni Başbakan'ın, Nuri Said aracılığı ile kontrol altında tutulmasıydı. Bell'in, "Nuri ve Yasin rekabeti göz ardı edilirse, şimdiye kadar kurulanların en iyisi" dediği kabinede Abdül Muhsin İçişleri Bakanı, Sadun Bey Maliye Bakanı, "çenesi düşüğün teki" Müzahim Paçacı Bayındırlık Bakanı ve Reşid Ali de Adalet Bakanı olarak görev almışlardı.

Yasin Haşimi icraatın başına geçer geçmez, İngilizler aleyhine yayın yaptığı için kapatılan *İstiklal* gazetesinin açılmasına izin verdi. Gazete ilk sayısından itibaren İngiliz taraftarı Cafer Paşa kabinesine hakaretler yağdırmaya başlayarak antlaşmanın onaylanmasını Cornwallis'in entrikalarına bağlayan yayınlar yaptı.

Yeni kabine ile Yüksek Komiserlik arasındaki ilk kriz, İngiliz danışmanların sayıları ve görev süreleri yüzünden çıktı. İngiliz manda yöneticileri, manda antlaşmasında öngörülen yirmi yıllık süreyi, danışmanlık ve uzmanlık sözleşmelerine teşmil etmeye çalışırken, Kral ve Irak'lı bakanlar, sözleşmelerin dörder yıllık dönemlerle yenilenmesini savunuyorlardı. İngiltere'nin yirmi yıllık manda antlaşması karşılığında ordunun güçlendirilmesi için vaad ettiği yardımlar meselesi, bir de mali antlaşma şartına bağlandı. Bu antlaşmanın Irak'ı iflasa götürece kadar ağır olduğunu Bell bile takdir ediyordu.

Londra'ya tatile giden Yüksek Komiser Henry Dobbs, 16 Eylül 1924 günü, o gün için rekor bir süre olan altı gün dört saatte –hava yolunu da kullanarak- Londra'dan Bağdat'a döndü.¹¹⁴³

1924 Aralık gündemi Irak ekonomisiydi. Siyasi çalkantılar aşılınca sıra ekonomiye geldi. Kral ile Hanekin çiftliğinde Irak ekonomisini konuşan Bell'e göre, Lozan'da Osmanlı borçlarının bir kısmı Irak'a kaldığından,¹¹⁴⁴ denk bir bütçe oluşturmak imkânsızdı.¹¹⁴⁵

ayrılıklarına rağmen yakınlaştılar. Hatta Bell, "güzel bir aile yaşantısı var" dediği başbakanı ve karısını evinde ağırlamıştır. Lukitz, *a.g.e.*, p. 189; Jarman, *Iraq...7*, p. 536.

¹¹⁴³ GBA.L., GB'den HB'ye 5-20 Aug 1924; 3, 17 Sep 1924; 26 Nov 1924.

¹¹⁴⁴ Osmanlı borçlarının 17.10.1912'den önceki kısmının %62.25'ini Türkiye, %5.09'unu Irak, 17.10.1916'dan sonraki kısmının %76.54'ünü Türkiye, % 6.25'ini de Irak ödeyecekti. Kalan kısım ise ödenecek rakamın büyüklük sırasına göre Yunanistan, Suriye, Yugoslavya, Filistin, Bulgaristan,

Kral'ın planı iki hususta taviz vererek Britanya Hükümetinden borç almaktı. Taviz vereceği hususlardan birincisi, danışmanların görev sürelerini uzatmayı kabul etmek, ikincisi de Musul'da petrol arayacak olan Turkish Petroleum Company'ye¹¹⁴⁶ İngilizlerin isteği üzerine müsaade etmekte. Hisselerinin neredeyse tamamı İngilizlerin elinde olan Turkish Petroleum Company'ye verilen 75 yıllık imtiyaz meselesi 17 Mart günü imzalandı.¹¹⁴⁷

İngiltere ile Irak hükümetleri arasındaki petrol müzakereleri 1923 yılının son günlerinde başlamıştı. Irak hükümeti petrolden %20 pay istiyordu. Musul'un Irak'ta kalıp kalmayacağı belli değildi ve oran İngilizlere yüksek geldiğinden görüşmeler tıkandı. Ancak Irak yönetimi Musul meselesinde İngiltere'nin desteğini kaybetmemek adına imtiyaz sözleşmesini 1925 Mart'ında kabul etti.

*Iraq Petroleum Company*¹¹⁴⁸ (IPC) antlaşmadan sonra Musul'da ilk kuyuyu 1927 Ekim'inde açtıysa da bölgeden Irak'ın karlı petrol çıkarımları 1950'li yılları bulacaktır.¹¹⁴⁹

1925'te ilk defa, seçim kanununda öngörülen hususların tam olarak uygulandığı şekilde seçimler yapıldı. Aşiretlerin, kendilerini güçlü göstermek istedikleri için seçmen sayısını abartmaları yüzünden geciken seçim sonucunda Irak Meclisi, delegelerin seçtiği

Arnavutluk, Hicaz, Yemen, Mavera-i Şeria, İtalya, Necit, Maan ve Asir yönetimlerince ödenmesine karar verildi. Osman Akandere, Yaşar Semiz, "Sevr'den Lozan'a Düyun-ı Umumiye Meselesi", *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, 2002, s. 207-208; Türkiye 1983 yılında bitmesi gereken borcu, 25 Mayıs 1954 tarihinde, vadesinden yirmi dokuz yıl önce ödedi. İtalya, Filistin, Suriye-Lübnan, Irak ve Ürdün borcunu tamamen, Yugoslavya ve Bulgaristan kısmen ödemiş, Yunanistan, Arnavutluk, Suudi Arabistan (Hicaz, Necit, Asir) ve Yemen hiç ödeme yapmamışlardır. Türkiye toplamda faiz hariç 84.597.495 lira öderken Irak'ın payına yine faiz hariç 6.772.142 lira düşmüştür. Bültekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara 2009, s. 114, 125; Irak' 622.701 Türk Lirası olarak tahakkuk eden borç hissesi, Milletler Cemiyeti'nin ilgili büro görevlisi M. Eugene Borel'e yapılan baskılar neticesinde 565.701 liraya düşürülmüş ve bu borcun ödenmesi için 1925 bütçesine 3.000.000 rupi ödenek koyulmuştur. Jarman, *Iraq...8*, p. 77-78.

¹¹⁴⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 3 Dec 1924; 10 Dec 1924.

¹¹⁴⁶ 19 Mart 1914'te Almanya ve İngiltere tarafından kuruldu. Hisse yapısı; % 50 D'Archy Grubu (Anglo Persian Oil Company'nin sahibi), % 25 Deutsche Bank ve % 25 Anglo-Saxon Petroleum Company (Royal Dutch Shell) şeklindeydi. Kocatürk, *Osmanlı...II*, s. 256-258; Öke, *Musul...*, s. 42.

¹¹⁴⁷ Bell, *The Letters...II*, p.214-215; GBA.L., GB'den HB'ye 3-10 Dec 1924; 4-5, 18 Mar 1925; GB'den HB'ye 25 Mar 1925; Jarman, *Iraq...8*, p. 11; Arı, *a.g.e.*, s. 452.

¹¹⁴⁸ 1925'te kurulmuş olup Irak adını taşısa da hisselerinin çoğunluğu İngilizlerin elindeydi. Şirketin % 5'i Ermeni asıllı Türk vatandaşı Gülbenkian Efendi'nin, % 31,25'i Anglo Persian Company'nin, geri kalan % 21,25'lik üç hisse de British Shell, Amerikalı ve Fransız gruplara aitti. Anglo Persian ve British Shell hisseleri İngiltere'ye % 52,5'lük çoğunluğu sağlıyordu. Kohn, *a.g.e.*, p. 180.

¹¹⁴⁹ Marr, *a.g.e.*, p. 29.

seksen sekiz milletvekili ve Kral'ın Senatoya atadığı yirmi senatörle görevine başladı.¹¹⁵⁰

Başbakan Yasin Haşimi, Haziran 1925'te görevi bıraktığından, yaz tatilini İngiltere'de geçirmeye karar veren Bell'in gündeminde hükümet krizi vardı. Henry Dobbs, kurulacak hükümetin Maliye Bakanı'nın hem İngilizce hem de Arapça bilmesini şart koştuğundan önce Yasin Haşimi'nin sonra da Muhsin Sadun Bey'in hükümet kurma denemeleri başarısızlıkla sonuçlandı. Dobbs ekonomiye önem veriyordu zira bölge ticaretinin asgari seviyeye düşmüş ve 1925 hasadı çok verimsiz geçmişti. Haziran ayı sonunda, Muhsin Sadun'un ikinci denemesinde yeni hükümet kurulabildi.¹¹⁵¹

Hükümetin göreve başlamasıyla Bell, 7 Temmuz günü Bağdat'tan ayrılıp Amman-Hayfa üzerinden İskenderiye'ye ulaştı. Buradan *Lloyd Triestino* gemisi ile Venedik'e hareket etti. Venedik üzerinden Londra'ya geçen Bell, eski dostları Chirol ve Percy Cox ile görüştü. Faysal da sağlık nedenleri ile Londra'daydı. Son defa geldiği İngiltere'de günlerinin çoğunu Rounton'da dinlenerek ve ailesi ile geçiren Bell, 2 Ekim 1925'te Mısır'a hareket etti. Irak'a dönerken halakızı Sylvia ve hizmetçisi Mary'yi de götürdü.

7 Ekim'de Port Said'e inip, 9 Ekim günü Hayfa'ya ulaşan Bell, yeni kurulan Yahudi banliyösü Tel Aviv'e uğradı ve burayı "kumlar üzerinde Yahudiler için kurulmuş küçük küçük odalardan oluşan bir sürü evleriyle korkunç bir yer" olarak niteledi. Beyrut, Baalbek, Şam, Palmira, Kubeysa yolu ile Bağdat'a ulaşmayı planlıyordu.

14 Ekim 1925'te Suriye çölünü araba ile son defa geçerek Bağdat'a ulaştı. Ardi arkası kesilmeyen ziyaretlerde kendisine hoş geldin diyen Arap dostları, ellerini öperek

¹¹⁵⁰ Jarman, *Iraq...8*, p. 10-13; Bir nevi Âyan Meclisi denebilecek bu senatonun üyeleri Kral tarafından atanmıştır. 1925-1929 yılları arasında açık kalan Senato, Irak'ın kısa parlamenter döneminde pek önemli bir yer tutmamıştır. Temsilciler Meclisi ise anayasal manada 1925, 1928 ve son olarak 1930'da üç defa seçilmiştir. 1928'lere kadar özellikle aşiret kökenli vekiller yılın dört beş ayını Bağdat'ta geçirmek istemediklerinden aday bulmak zor olmuştur. *Progress of Iraq...*, p. 32.

¹¹⁵¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 221-222; GBA.L., GB'den HB'ye 24-25 Jun 1925; 26 Haziran 1925'te Muhsin Sadun Bey'in Başbakanlık yanında Dışişleri Bakanlığı'nı da üstlendiği hükümet görevine başladı. Kabine'de Reşit Ali Geylani İçişleri Bakanı, Rauf Çadırcı Maliye Bakanı, Sabih Nişat Bey Savunma Bakanı, Abdül Hüseyin Çelebi Bayındırlık Bakanı, Naci es-Süveydi Adalet Bakanı, Hükmet Süleyman Bey Eğitim Bakanı ve Hamdi Paçacı da Evkaf Bakanı olmuşlardı. Jarman, *Iraq...8*, p. 13.

“sen bizim göz aydınlığımızısın” dediklerinde, bir defa daha Irak’ın ve Arapların bir parçası olarak hissediyordu.¹¹⁵²

Kasım ayı başında manda sistemi hakkında araştırma yapan Uluslararası Hukuk uzmanı Amerikalı Wright ve karısı, Bağdat’a geldiler. Bell onlara manda değil ittifak antlaşması yaptıklarını kastederek “yanlış yere geldiniz” dediyse de Wright, bundan bir şey anlamadığını ve bunun bir “göz boyaması” olduğunu söyledi. Bell’e göre Irak’ta bir İngiliz mandası olmayıp İngiliz uzmanlardan faydalanmak üzere Britanya ile antlaşma imzalamış bir Irak devleti vardı.

Milletler Cemiyeti, 16 Aralık 1925 tarihli Musul Kararı’nda Irak ile İngiltere hükümetleri arasında 25 yıllık yeni bir manda antlaşması tavsiye edince iyice rahatlayan Bell ve Bağdat İngiliz bürokrasisi, kabineye bunu hemen kabul ettirerek meclise sevk ettirdiler. Antlaşmanın yükünü çeken Bernard Bourdillon ve Cornwallis on altı gün gibi rekor bir sürede kabineye imza attırdılar. Bu meseleyi çok ciddiye alan Kral Faysal’ın her bir vekille birebir ilgilenerek gösterdiği çabalar da etkili oldu ve meclis antlaşmayı bir haftada onayladı. Bell’e göre antlaşmayı onaylayan “Irak, Britanya ile gerçek manada uyumlu çalışabilen Doğu’nun tek ülkesi yani bağımsız Arap devleti” olmayı başarmıştı.¹¹⁵³

Resmi adı *Treaty of Alliance Great Britain and Irak* olan antlaşma, iki devlet arasında 30 Mart 1926’da Londra’da resmen imzalandı. İngiltere Kralı adına, Irak Yüksek Komiser vekili Bernard Henry Bourdillon, Irak adına da Başbakan Abdülmuhsin Sadun’un imzaladığı antlaşma metni dört maddedir. Temelde 1922 antlaşmasının 25 yıllığına yenilenmesinden ibarettir.¹¹⁵⁴

5 Haziran 1926 tarihinde Ankara’da imzalanan *Türk-Irak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması* meclis tarafından onaylanır onaylanmaz Kral Faysal, 1 Kasım 1925’ten beridir aralıksız çalışan Irak Meclisini, Temmuz 1926’dan 1 Kasım 1926’ya kadar ilk olağan tatiline çıkardı. Bell’in ölümünden sonra kurulan ilk hükümetin başbakanı, Londra’daki görevi sona eren Cafer Paşa oldu.¹¹⁵⁵

¹¹⁵² Jarman, *Iraq...8*, p. 15; Temmuz ayında dahi İngiltere’de üşüyüp şömineleri yakıtıyor ve kürküyle dolaşıyordu. Turam, *a.g.e.*, s. 151; Mary Delaere. Monroe, *a.g.m.* p. 22; Bell, *The Letters...II.*, p. 223-224; GBA.L., GB’den HB’ye 9-21 Oct 1925.

¹¹⁵³ Bell, *The Letters...II.*, p. 230-231; GBA.L., GB’den HB’ye 11 Nov 1925; 13-20 Jan 1926.

¹¹⁵⁴ *Treaty between the United Kingdom and Irak Regarding the Duration of the Treaty between the United Kingdom and Irak of Oct 10, 1922*, London 1926; Jarman, *Iraq...8*, p. 192.

¹¹⁵⁵ Tatil ilanından hemen önce komisyonlardan geçirilmiş ve onayı için Ankara Anlaşması’nın imzalanması beklenen Çiftçilerin Pompa Kullanımını Teşvik Kanunu, Esnaf Tüccar ve Avukatlar Tescil

B.İngiliz Mandasına İsyanlara Karşı Bell'in Çözüm Önerileri

Gertrude Bell'in Irak'ta en çok zorlandığı 1919-20 dönemi, Britanya İmparatorluğu için harb kadar zorlu geçti. İngiltere, sadece Irak'ta değil, işgal ettiği ve sömürgesi altında bulundurduğu diğer ülkelerde de benzer sorunlarla boğuşuyordu.¹¹⁵⁶

Churchill'in düzenli olarak Irak'tan çekilme politikası ile 420.000'den 133.000'e kadar asker azaltan İngilizler, isyanlarda 1.654 asker kaybederken savaş boyunca harcadıkları paranın altı katını isyanı bastırabilmek için harcamak zorunda kaldılar. Churchill'in tasarruf politikası, İngilizlerin birçok kritik bölgede bir elin parmağını geçemeyecek kadar askerle temsil edilmesine sebep olmuştu.¹¹⁵⁷

İsyanın hemen öncesinde Necef, Kerbela, Kut, Hille ve Bağdat'ta bir takım sosyal organizasyonlar ortaya çıktı. Necef'te kurulan *Cemiyet'ül Nahda el-İslamiye* üyeleri genelde aşiret şeyhleri, gazeteciler, arazi sahipleri ve ulema gibi toplumun önde gelenleriydi. *Cemiyet'ül Vatanıyy'ül İslamiye* isyan düşüncesini daha geniş kitlelere yaymaya çalışıyordu. Ahd'in Şii versiyonu olsa da Sünni öğretmen, sivil memur, ulema, tüccar ve askerlerin destek verdikleri *Haras'ül İstiklal*, Kürtleri bile isyana ikna çabası

Kanunu, Ticaret Odası Kanunu, Bulaşıcı Hastalıklar Kanunu, Gümrük Kanunu, Anglo Persian Oil Company İmtiyazı Kanunu, Bahra Anlaşması, 1926 Anglo-Irak Anlaşması hızla meclisten geçirildi. Jarman, *Iraq...8*, p. 195-196; Cafer Paşa ikinci başbakanlığı süresince gevşek bir Arap Federasyonunun kurulması ve Irak ordusunun güçlenmesi için mecburi askerlik uygulamasını getirmek istedi ise de bu İngilizler tarafından reddedildi. Bu krizde İngiliz General Daly dahi Başbakan'ı haklı bularak görevinden ayrılmış ve Caferi de Londra'yı teklifi kabul edilmezse istifa etmekte tehdit etmiştir. Kriz çözülemedi ve Caferi 1928 Ocak'ında istifa ederek yeniden Londra temsilciliğine atandı. Askeri, 1930-34 arasında Londra elçiliği, Tahran elçiliği, Meclis başkanlığı, Ayan Meclisi üyeliği Dışişleri ve Savunma bakanlıkları gibi görevlerde bulundu. 17 Nisan 1935'te kurulan Yasin el Haşimi hükümetinde son defa Savunma Bakanı oldu ve 1936 sonlarında Bekir Sıdkı'nın başlattığı ihtilale katılan askerleri ikna etmek için yola çıktı. Askerleri ikna edeceğini bilen Bekir Sıdkı, 51 yaşındaki Caferi'yi öldürttü. Askeri, *a.g.e.*, s. 196-199; Cafer Paşa ile aynı köylü olan Bekir Sıdkı, askeri eğitimini İstanbul'da tamamlamış ve Suriye'de Faysal'ın isyancı ordusuna katılmıştır. Caferi ile aynı yıl, 1921'de Irak'a gelmiş ve Caferi'nin kurduğu Irak ordusuna taktik dersler vermiştir. Sıkı bir Mustafa Kemal hayranı olup 1937'de Musul üzerinden Türkiye'ye giderken muhaliflerince öldürülmüştür. Ghareeb-Doughert, *a.g.e.*, p. 224.

¹¹⁵⁶ Emanullah Han'ın cülusundan (20 Şubat 1919) sonra Afganistan İngiltere'ye harb ilan etmiş, İran, Asya'da genişlemekte olan Bolşevik hareketini fırsat bilerek, İngiliz himayesinden kurtulma çabasına koyulmuş, Mısır'da Vefd Partisi İngilizler aleyhine tahrirlerde bulunmuş, Necid ve Yemen'de ise aleyhte siyâsi hareketler cereyan etmiştir. Anadolu'da, İngiliz destekli Yunanlılarla Türklerin mücadelesi sürerken, aynı tarihlerde Müslümanlar Pencap isyanına iştirak etmişlerdir. Hülagü, "Türk Kurtuluş...", s. 11.

¹¹⁵⁷ Polk, *a.g.e.*, s. 85-86; Maliyet 40.000.000 poundun üzerindeydi. Lloyd, *a.g.e.*, p. 212; İngilizler isyan maliyeti olarak 1 Temmuz-1 Ekim 1920 tarihleri arasında haftada ortalama 591.700 pound harcamışlardır. Ulrichsen, "The British...", p. 352; İngiliz maliyecileri bu rakamın doğrudan Irak'ta harcanan nakit olduğunu, dolaylı olarak İngiliz mükelleflerine isyanın maliyetinin yüz milyon pound olduğunu hesaplamışlardır. Kadhim, *Reclaiming...*, p. 1; İsyanı Araplar 6.000 kayıp verdiler. James De Fronzo, *The Iraq War: Origins and Consequences*, Boulder 2010, p. 14; Fromkin, *a.g.e.*, s. 402.

içindeydi. Ayetullah Mirza Muhammed Taki eş-Şirazi'nin¹¹⁵⁸ verdiği isyan fetvası, bütün Fırat aşiretlerini ayağa kaldıracak kadar etkili oldu.¹¹⁵⁹

İngiliz aleyhtarı gösteriler 1920 Mart'ı sonunda başladı. Bell, isyanların mutlaka bastırılması gerektiğini “eğer buradan işleri yoluna koymadan ayrılırsak bütün Asya'yı kaybederiz. Mezopotamya giderse İran gider, İran giderse de Hindistan gider” diyerek özetliyordu.¹¹⁶⁰

1920 Haziran'ında başlayıp Eylül ayına kadar devam eden isyanın genel olarak dinamikleri; aşiretler, dini gruplar, eşraf tarafından yönlendirilen şehirliler ve Suriye'de Faysal'ın ordusundan kovulmuş Mezopotamyalı askerlerdi.¹¹⁶¹

İngiliz istihbaratı isyanın sebebini önceleri dışarıda aradı. İstihbaratçılara göre isyanın arkasında Anadolu Milliyetçileri¹¹⁶², Bolşevikler ve Panarabistler vardı. İstihbaratçılar, Haziran 1920'de İsviçre'de yapılan, Talat Paşa, Cemal Paşa, Mahmut Muhtar Paşa, Cavid Bey, Necmeddin Molla ve Emir Şekip Arslan'ın katıldıkları bir toplantıda *Asya İslam Federasyonu* isimli bir devlet kurulması fikrinin kabul edildiğini iddia ediyorlardı. İttifakın içinde Faysal'ın da olduğu iddiası varsa da¹¹⁶³ İngilizler, çok farklı toplum kesimlerinin destek verdiği isyanın, Anadolu'daki Mustafa Kemal hareketi ile birleşmesinden endişe ediyorlardı. Suriye Emir'i Faysal'ın, Enver Paşa ve

¹¹⁵⁸ Oğlu Mirza Muhammed Rıza Türk taraftarı bir cemiyet olan Irak Arab Cemiyetinin kurucusu olmakla suçlanıp tutuklanarak sürüldü. Tauber, “Syrian...”, p. 907.

¹¹⁵⁹ Fattah, *Caso, a.g.e.*, 160.

¹¹⁶⁰ Babası da o esnada Bağdat'tadır. GBA.L., GB'den FB'ye 30 Mar 1920.

¹¹⁶¹ Ulrichsen, “The British...”, p. 370; Vinogradov isyanın sebepleri konusunda üç farklı yaklaşım ortaya koymuştur. İlki, Komiser Vekili Wilson'un da desteklediği –kabileler tek başlarına bir aksiyon ortaya koyamayacaklarından- Hüseyin'in kıskırttığı iddiasıdır. Wilson dolayısı ile Kahire Arap Bürosu'nu suçlamaktadır. İkinci yaklaşım Fariq al-Fir'aun'un savunduğu, vergi vermek istemeyen aşiretlerin din adamları tarafından kıskırılmasıdır. Elie Kedouri'nin başını çektiği grup ise bağımsız bir devlet kurmak isteyen Şiiilerin isyanı kıskırttıklarını iddia eder. Amal Vinogradov, “The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 2, Apr 1972, p. 123-124; Polk'a göre isyanın en önemli sebebi *Aşiret Anlaşmazlıkları Nizamnamesi* ile hukuki yetkiler verilen şeyhlerin, aşiretlerine ait arazileri üzerlerine tapulamaları ve yetkilerini işgalin kalıcı olması yönünde kullanmalarına halkın gösterdiği tepkidir. Polk, *a.g.e.*, s. 85; Aşiretlerin toplu olarak hükmettikleri araziye *dira* deniliyordu. Anaze dirası, Yukarı Fırat'ın iki tarafıydı. Amaratların pazarları Necef ve Kerbela civarında, Şammar Cerba olarak bilinen Irak Şammarları, Zap bölgesinden Zübeyir'e kadar olan iki nehir arası bölgede yayılırlardı. Pazarları Deyr-i Zor'du. Şammar Cerba ile kanlı olan Duleyimler Felluce'den Pazar kentleri olan Ana'ya kadar Fırat'ın iki yakasına yayılmışlardı. Üçü de Sünni olan aşiretlerden Duleyim ve Anazeler genelde savaşlarda Şammar Cerba'ya karşı birleşirlerdi. Bağdat'ın güneyinde yoğunlaşan 423 Şii aşiretin hiyerarşik yapısı çok daha karmaşık olup en çok öne çıkan Müntefiklerdi. Vinogradov, *a.g.m.*, p. 126.

¹¹⁶² Mayıs ayında Türk taraftarı olarak bilinen Fuad Defterî, kayın biraderi Rifat Çadırcı ile İngiliz karşıtı *Fedaiyyun-u Vatan* cemiyetini kurdular. Bu toplantı İngilizlerce haber alındı ve tutuklanarak sınır dışı edildiler. Tauber, “Syrian...”, p. 906.

¹¹⁶³ IOR/L/PS/18/B350, *Mesopotamia, Causes of unrest. Report No. II*, p. 6-7; İsyânın sebepleri hakkında resmi geniş değerlendirme için; Burdett, *a.g.e.*, p. 47-57; Jane Priestland (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 4: 1920-1922, Chippenham 2004, p. 6-9.

Bolşevikler, bağımsız Mezopotamya ve Suriye'yi tanımadıkları sürece ittifaka katılmayacağını bildirdiği ortaya çıkınca, İngilizler bir nebze rahatladılar.¹¹⁶⁴

San Remo'da "Mezopotamya mandası" kesinleşince¹¹⁶⁵, haber Bağdat'a bomba gibi düştü. Asla bir araya gelmeyen Sünni ve Türk destekli¹¹⁶⁶ Şiiiler, Ahd liderlerinin¹¹⁶⁷ Necef, Kербela ve Kazımiye ziyaretlerinin ardından İngiltere aleyhine ortak politika gütmeye başladılar.¹¹⁶⁸

Şii lider Seyyit Muhammed Sadr¹¹⁶⁹ ve tüccar Cafer Ebu Timman, Sünni ve Şii camilerinde her iki tarafında katılımı ile düzenlenen mevlütlere önderlik ediyorlardı. Sünni liderler, Yusuf es-Süveydi, Şeyh Ahmet Davut ve Bezirgan Ali Efendi idiler.¹¹⁷⁰

1920 Haziran'ında –Ramazan'ın da etkisiyle- Bağdat'ta İngiliz aleyhtarı gösteriler arttı. Türklere dayatılan işgalci Sevr Antlaşmasının maddelerinin duyulmaya başlaması kitleleri ateşlemiş, Şii ve Sünniler arasında birlik oluşmuştu. Her gün ya bir Sünni ya da bir Şii camisinde¹¹⁷¹ ortak protestolar düzenlenmekteydi. Bell'e göre bu birlik dini değil; politik bir birlikti ve toplandıkları camilerde yarı politik-yarı dini vaazlar dinleyerek "gâvurların kovulması" odaklı sloganlar atıyorlardı.

Yeterince gerilmiş olan halkın sokağa çıkmasına sebep olan olay, Yüzbaşı Frank Balfour'un kışkırtıcı konuşmalar yapan ateşli bir genci tutuklaması oldu. İki zırhlı aracın karıştığı olayda askerler kendilerine taş atan halka kurşun sıkınca, silah sesleri Bell'in kulağına kadar geldi. Bağdat olayları, nüfuzlu kişilerin araya girmesi ile yatışsa da; Basralıların isyan ettikleri, -o anda Mekke'de olan- Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah'ın emrindeki Arap aşiretlerinin ayaklanarak Musul ve Fırat boylarına saldırdıkları dedikodusu yüzünden Şirket'da bir tren saldırıya uğradı ve yol bir gün kapandı. Bell, politik sonuçları olabilecek bu tip olaylarda askerlerin bir adım geride durmaları gerektiğini düşünüyordu.

¹¹⁶⁴ IOR/L/PS/18/B348; Öke, *Musul...*, s. 158.

¹¹⁶⁵ Burdett, *a.g.e.*, p. 196-203.

¹¹⁶⁶ 24 Mayıs 1920'de Necef Şeyhinin sekreteri Abbas tarafından imzalanan ve Mustafa Kemal'e yazılmış olan bir mektup ile Mustafa Kemal'in daha önce Necef Şeyhine göndermiş olduğu mektuba ve hediyelere teşekkür edilmiş, cihadın ilan edileceğine dâir tam destek sözü verilmiş, Belucistan, İran, Hindistan ve Hadramut şubelerine gerekli talimatların verileceği bildirilmiş ve destek olarak 15.000 altın istenmiştir. Hülagü, "Türk Kurtuluş...", s. 12.

¹¹⁶⁷ Yusuf es-Süveydi kastediliyor. Lukitz, *a.g.e.*, p. 134.

¹¹⁶⁸ Lukitz, *a.g.e.*, p. 132; Marr, *a.g.e.*, p. 23.

¹¹⁶⁹ 1920 isyanları esnasında Irak'tan Necit'e kaçmış ve isyan bittiğinde Irak'a geri dönmüştür. Marcinkowski, *a.g.e.*, p. 24.

¹¹⁷⁰ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 263.

¹¹⁷¹ İsyân yıllarında İngiliz yönetimi cami görevlilerini kazanmak amacı ile her Ramazan'da bir maaş ikramiye vermiştir. Jarman, *Iraq...*7, p. 67.

Bağdat ileri gelenleri, Komiser Vekili Wilson'dan meseleyi görüşmek için randevu istediler ve görüşmeye Belediye Başkanı Abdülmecid Şavi, Nakîb'in oğulları, Fahri Cemil gibi nüfuzlu şahıslar geldi. Bu görüşmeleri Bell “İngiliz koruması olmadan Arap hükümetinin başarılı olamayacağı tezinin” kanıtı saymakta “eğer Wilson, hazırladığımız anayasa taslağını insanlarla paylaşırdı olaylar bu raddeye gelmeyecekti. Bunlar onun suçu değil mi?” diyerek hadiselerden Komiser Vekilini suçlamaktaydı.¹¹⁷²

Bell'in olayların asıl kışkırtıcısı olarak tespit ettiği kişi Abdulkasım Sadr'dır. Sadr, Komiser Vekili Wilson'un kendi kendilerini yönetmek istemelerine devamlı kulak tıkamasından dolayı, Sünni Arapların kurduğu *Ahd* hareketinin Şii versiyonu olan *Haras'ül İstiklal* Cemiyetini kurarak Ahd hareketi ile işbirliğine gitmişti. Ancak *Ahd* grubunun İngilizlerle sıkı ilişkiler kurarak bağımsızlığın kazanılabileceği düşüncesini reddediyordu.¹¹⁷³ Bir başka isyan lideri ise etrafında yirmi kadar adamı olan “yaşlı ahmak” Yusuf es-Süveydi idi.

Taşrada olaylar Musul civarında kendini gösterdi. Şerif'in oğullarının desteğini aldıklarını iddia eden Şammar aşireti, Telafer'e¹¹⁷⁴ saldırıp iki İngiliz subayı ve iki soförü öldürdüler. Olayın Bell'i en çok hüzünlendiren kısmı Arapların, kendisini beklediğini zannederek olay yerine giden muhabere subayı Yüzbaşı Barlow'u¹¹⁷⁵ isyancılara (Girgiri ve Cübeyiş aşiretleri) teslim etmesi ve subayın öldürülmesiydi.

Beklenmeyen Şammar saldırısına karşı çıkılan cezalandırma seferinde “şehir ve köylerde taş üstünde taş bırakmayarak” intikam alındı ise de Musulluların “burası işgaliniz altındaysa bunlardan sorumlu değil misiniz?” ihtarını Bell haklı buldu.¹¹⁷⁶ Musul'u bombalayan yönetim kadrosuna dahil olup “taş üstünde taş bırakmadık” diyecek kadar da bundan zevk alırken şikayet eden halkın yanında tavır alıp kendisini “adil bir yönetici” gibi lanse etmesi Bell'in çelişkisidir.

İsyanın en hararetli günlerinde Bağdat Karargâhı'nda hiç beklenmeyen bir şey oldu. En üst askeri yetkililerden Aylmer, General Stewart ve General Hambro maiyetleri ile Ekim ayına kadar sürecek bir İran seyahatine çıkmaya karar verdiler.

¹¹⁷² GBA.L., GB'den HB'ye 1 Jun 1920.

¹¹⁷³ Lukitz, *a.g.e.*, p. 132; Ulrichsen, “The British...”, p. 369.

¹¹⁷⁴ Bell, Telafer sakinlerinin Türkmen asıllı olduklarını ve çoğunluğu Şii olan bu Türklerin soylarını Timur'a dayandırdıklarını not eder. Olaylar esnasında Telafer kısa süre de olsa Bell'in Cizre Kaymakamından destek aldığı iddia ettiği Musullu Cemil Bey tarafından ele geçirilmiş ve içlerinde Yüzbaşı Stewart'ın da bulunduğu İngiliz askerleri öldürülmüştür. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 103, 260. GB'den HB'ye 14 Jun 1920.

¹¹⁷⁵ Jarman, *Iraq...*4, p. 268.

¹¹⁷⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 7 Jun 1920.

Kendisini işgal ordusundan ziyade Irak'a ait hissedene Bell¹¹⁷⁷, isyandan ve “kendisini semendere çeviren¹¹⁷⁸” kırk beş derece sıcağın kaçan askeri kadroyu “sorumluktan kaçmakla” itham etti. Aylmer ile İran'a gideceği gün yediği yemekte komutana, “Karind'e vardığımızda Bağdat'ın kabilelerin eline geçtiğini duyarsanız, Kirmanşah'a mı gideceksiniz” diye sordu. Aylmer'den, “burada değilken olanlardan hiç sorumlu hissetmem” cevabını aldı.¹¹⁷⁹

Irak kurmayları İran'a kaçarken, sahada çalışan Musul sorumlusu Yarbay Nalder, isyanın arkasında *Ahd'el Iraki* cemiyetini görüyordu. Nalder'e göre Arap milliyetçisi bu cemiyet, İttihatçılara tepki olarak doğsa da savaştan sonra İngiliz düşmanlığına kaymıştı.¹¹⁸⁰

Ramazan ortalarında camilerde tansiyon arttı ve sloganlar genelde bağımsızlık, mandasız bir devlet, İslam Birliği ve Arap hakları üzerinde yoğunlaştı. Bağdat'ta herhangi biri, pazarda “yuh” dese bir anda kepenkler kapanıyordu. Ticaretin durduğu şehirde isyancılar Nakîb'e, camisinde gösterilere destek vermesi için çok yalvardıysalar da kendisinin katılmadığı tek bir politik vaaza izin verdi.

Bell'e göre, Faysal o an için Suriye kralı olduğundan, “her sabah kahvaltıda Figaro okuyan bir centilmen olan, Şerif Abdullah'ın¹¹⁸¹ Emirliği meseleyi çözebilirdi. Emir Abdullah'ın yanında, Suriye'de bulunan Bağdatlı tecrübeli insanlar da davet edilerek Araplara “istediğiniz gibi hükümetinizi kurun” denilirse, krizin çözüleceğini düşünüyordu. Ona göre sorunun halledilememesinin sebebi, biraz da İngiliz yetkililerin Araplara ikinci sınıf muamele yapması ve eşit şartlarda masaya oturmaya yanaşmamalarıydı.¹¹⁸² Bell'in hayalindeki yönetim, ancak Komiser Vekili Wilson'un tasfiye edilip Percy Cox'un Bağdat'a dönüşü ile mümkün olacaktı.

¹¹⁷⁷ Priya Satia, “Developing Iraq: Britain, India and the Redemption of Empire and Technology in the First World War”, *Past & Present*, No. 197, Nov., 2007, p. 229.

¹¹⁷⁸ BA.L., GB'den HB'ye 14 Jun 1920.

¹¹⁷⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 57-58; GBA.L., GB'den HB'ye 7 Jun 1920; 14 Jun 1920.

¹¹⁸⁰ Jarman, *Iraq...4.*, p. 269.

¹¹⁸¹ 1919'da Abdullah'a *psikologlar için iyi bir malzeme* diyen Bell sadece bir yıl sonra çaresizlikten Abdullah'ın Emir olmasından bahsetmektedir. IOR/L/PS/18/B337, *Syria in October 1919*, p. 13.

¹¹⁸² GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jul 1920; Bu görüşü Curzon da desteklemekte olup kendileri için en büyük tehlikenin “Kemalistler ile Mezopotamya isyancılarının” olduğundan Arap soylu bir yöneticinin öne çıkarılarak milliyetçilikten doğan şiddetin Türklere yönlendirilmesi suretiyle isyandan kurtulmalarını teklif etmiştir. Saatçi, *a.g.e.*, s. 187; İngilizler ortak yönleri çok az olan Irak halklarını “Türk düşmanlığı” ile birleştirmek istemişlerdir. Toby Dodge, *Inventing Iraq: The Failure of Nation-building and a History Denied*, London 2003, p. 51.

20 Haziran 1920'de, Tahran'dan Londra'ya giderken Bağdat'a uğrayan Percy Cox, isyancı liderlerine, Mezopotamya mandasının bağımsız bir devlet olarak Milletler Cemiyetine üye olacağını, bir anayasa yapılacağını, devlet kendi ayakları üzerinde durabildiği zaman manda yönetiminin lağvedileceğini tebliğ ederek Bell'in gönlüne su serpti. Ayrıca bu aşamaların Percy Cox liderliğinde gerçekleştirileceği ve Cox'un bu görevle sonbaharda Bağdat'a dönüp askeri yönetimi sonlandırarak, sivil yönetimi kuracağı da duyuruldu. Sivil yönetimin tesisinden maksat, halkın seçeceği yasama meclisinin oluşturulması ve bu meclise danışılarak bir anayasa hazırlanmasıydı.¹¹⁸³ Bell'e göre, Kraliyet Hükümetinin aklından bile geçirmedeği bu düzenlemeler, 1920 isyanının kazanımlarıydı.¹¹⁸⁴

Ramazan bittiği halde olaylar durulmayınca Bell'in, "oruç yüzünden sağlıklı düşünemiyorlar" tezi çöktü ve politik vaazlar taşraya yayıldı. "Türklerin de vergi alamadıkları" Aşağı Fırat kabileleri vergi vermeyince Wilson'un emri ile köyleri bombalandı ve tepki olarak Semave ve Divaniye demiryollarını tahrip ettiler. Kabileler için "dolandırıcı" demekle beraber, devlet kurma sürecinde bu ölçüde sertliğin doğru olmadığını, Wilson'u uyardığını ancak Komiser Vekilinin bütün aşiretleri karşısına aldığı yazdı.¹¹⁸⁵ Savaş döneminin saf Arap kabileleri şimdi İngiliz politikalarına karşı koyunca Bell tarafından hemen "dolandırıcı" olarak tanımlanmışlardır.

Temmuz ortalarında Rumeysa'da bir demiryolu köprüsü havaya uçuruldu.¹¹⁸⁶ Dağgara'da olaylar iki kişinin Politik Subay Binbaşı Daly tarafından tutuklanmasıyla başladı. Tutuklular trenle Basra'ya gönderilirken, kabileler yolu kesip adamlarını kurtardıkları gibi, trende bulunan silahları ele geçirip lokomotif ve rayları tahrip ettiler. Uçaktan İngiliz askerleri için atılan erzak isyancıların ellerine geçti. Bell, Wilson ve komutanları göçebe aşiretleri tahrik etmemeleri konusunda defalarca uyarılmışsa da şimdi Bağdat tamamen izole edilmiş ve İran'a giden komuta heyetine söylediği gibi, Bağdat'ın düşme ihtimali doğmuştu.

¹¹⁸³ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 265.

¹¹⁸⁴ Judith S. Yaphe, "Until They Leave: Liberation, Occupation and Insurgency in Iraq", *Iraq Between Occupations: Perspectives from 1920 to the Present*, (Ed: R. Zeidel, A. Baram, Achim Rohde), Newyork 2010, p. 251.

¹¹⁸⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jul 1920; Bell kabileleri dost ve düşman olarak iki gruba ayırmıştı ve politikanın buna göre geliştirilmesini istiyordu. Vinogradov, *a.g.m.*, p. 133.

¹¹⁸⁶ Marr 1920 isyanını bu olayla başlatıp (30 Haziran) tutuklu çiftçilerin bu mahkûmlar salıverilene kadar vergi vermeyeceklerini ilan ettiklerini yazar. Marr, *a.g.e.*, p. 23.

Şamiye bölgesinden Beni Hasan ve Hazail kabileleri isyanlara katılmadıklarını beyan ederek işbirliğini kabul ettiler. Divaniye-Semave arasında, göçebe aşiretler ile yapılan savaşta, Beni Hasan Şeyhi Umran İngilizler safında yer alırken, kardeşi Hazail Şeyhi Elvan yeniden taraf değiştirerek isyancı Kufe kabilelerine katıldı.¹¹⁸⁷

Temmuz sonlarında isyan, bütün Fırat kabilelerine yayıldı. Divaniye'ye çekilen İngilizler, Hille'nin ellerinde olup olmadığını dahi bilmiyorlardı. Hille'den iki gün önce bir Manchester kıtası gönderilmişti ve Bell'e göre bu durum, askeri otoritelerin beceriksizliklerinin sonucuydu. Binbaşı Nurbury, Kufe'de kuşatılmıştı.

Bell, kabileler isyan halindeyken bile bazen onların tarafında olduğu imajı veriyordu. "Ahlaksızca saldırmadıklarını, ele geçirdikleri ağır silahlar ve cephane ile Kifl'e doğru ilerlerlerken ölen ve yaralananların alınmalarına izin verdiklerini" belirtiyordu. Hindistan'dan bölgeye asker sevkiyatı başlayacaktı ama Bell'e göre çare asker değildi. Çare, askerlerin "başlarında gelecek 'gerçek' bir Yüksek Komiserdi." Bell'in gerçek Yüksek Komiser dediği Cox'tu ve isyanın sorumluluğunu Wilson'a yüklüyordu.

İsyancı kabileleri şöyle betimledi;

Ramazan'da camilerde bitip tükenmek bilmeyen politik vaazlarla Bağdatlılar bir canavar yarattılar ve şimdi bu canavarı kontrol edemiyorlar. Kabileler, isyan zevkini sonuna kadar tatmış durumdadır ve hiç kimseyi dinlemiyorlar. Hiç vergi ödemeyecekleri bir sistem peşindeler. Bağdatlılar gelinen bu noktadan hiç memnun değiller. Ofisime biri sarıklı ve biri de milliyetçi iki Sünni ağır top geldi. Onları hoş karşıladım ve geldikleri için mutlu olduğumu söyleyince "sevdiğiniz için geldik, her bir Bağdatlı sizden övgüyle bahseder... Keşke erkekleriniz de kadınlarınız gibi anlayışlı ve yetenekli olsa" dediler... Kabileleri durdurmak için geldiklerini anladım. Kerbela ve Necef'te Sünni ve Şiilerden oluşan ortak bir komisyon kurmaya karar verdik.¹¹⁸⁸

¹¹⁸⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 11-26 Jul 1920.

¹¹⁸⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 26 Jul 1920.

Sünni ve Şii'lerden oluşan komisyon planı Wilson'a sunuldu. Bağdat'tan ayrılmaya hazırlanan Komiser Vekili, planı sadece dinleyip Yüzbaşı Clayton'a havale etti.¹¹⁸⁹

1920 isyanları Sünni ve Şii'ler tarafından kışkırtılmış olsa da taşrada isyana katılanlar çoğunlukla Şii aşiretlerdi. Bell'e göre müçtehitler "şeytani bir teokratik devlet" peşindeydiler. Bu nedenle devlet, azınlık olsalar da Sünnilere teslim edilmeliydi. Bu durum ülke yönetiminde Sünnileri öne çıkarttı. İngilizler Sünni sadakatini ödüllendirerek Saddam Hüseyin'in devrilmesine kadar devam edecek Sünni yöneticiler dönemini başlattı.¹¹⁹⁰

Ağustos ayında Hille'yi¹¹⁹¹ korumak için yapılan İngiliz saldırıları, isyancılarca püskürtüldü ve dört yüz İngiliz askerinin yarısı kayboldu. Rumeysa ve Kûfe isyancıların elindeydi. Bağdat'ın iiaşesi Hille bölgesinden karşılandığı için açlık korkusu başladı.

İsyanların bu derece şiddetlenmesi bir ara İngilizlere bölgeden çıkmayı düşündürttü. Çıkmaya karar verilirse, Hindistan'dan bölgedeki İngilizleri güvenle çıkaracak iki tümen istenmesine karar verildi. Askerler o kadar çaresizdi ki; General Hambro, Manchester birliğini kabilelerin elinden kurtarmak için Bell'den yardım istedi.

Ağustos ortalarında Hindistan'dan yardımcı birliklerin gelmesi ile Hindiyeye Barajı ele geçirilerek "cihatten yorulan" isyancılara ilk büyük darbe vuruldu. Hille demiryolu, gözetleme ve haberleşme kuleleri eklenerek yeniden inşa edildi. Ancak Bakuba'yı basan ve şehri altüst eden isyancılar üç politik subay, Hindu askerler ve bölgedeki Ermenileri öldürdüler.

İsyan boyunca, İngilizlerin verdikleri en ağır kayıp, Albay Leachman'ın, Ramadi yolunda öldürülmesi oldu. Bell, Anah kabilesi vasıtasıyla bütün Fırat boyunu kontrol eden bu subayın akıbetini Agail muhbirinden öğrendi. Albay Leachman, Arapları aşağılaması ile meşhur bir askerdirdi ve Felluce yolu üzerindeki Zoba Şeyhi Zâri'ye yolu koruyamadığı için küfretmişti. Albaya çok içerleyen Şeyh Zâri, kölelerine pusu

¹¹⁸⁹ İsyancıları kışkırtan Bağdat, Basra ve Hille şehir halkı bir ara Bağdat ve Hille kuşatıldığı halde isyana destek vermediler. Şii kentleri Kербela, Necef, Divaniye ve Kufe halkı ise isyana doğrudan destek verdiler. Bell, *The Letters...II.*, p. 60; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Jul 1920; Kadhim, *Reclaiming...*, p. 4.

¹¹⁹⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 3 Oct 1920; Kadhim, *Reclaiming...*, p. 1; Ulrichsen, "The British...", p. 352.

¹¹⁹¹ Şehir oldukça stratejik bir yerde kurulmuştur ve eski çağlardan beridir ordugah olarak kullanılan bir bölge olduğundan ismini Arapçada "ordugah, kalıcı kamp yeri" manalarına gelen Arapça *hilla* kelimesinden almıştır. M. B. Rowton, "Urban Autonomy in a Nomadic Environment", *Journal of Near Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1/2 (Jan.- Apr., 1973), p. 210.

kurdurtarak “adı tüm Arabistan’da bilinen vahşi” albayı öldürttü.¹¹⁹² Bell’in küfür ettiğini söylediği Leachman’ın, Şeyh Zâri’nin sakalını da çektiği ve hakarete katlanamayan oğlunun albayı öldürdüğü iddiası da vardır.¹¹⁹³ Şeyh Zâri ifadesinde, subayın öldürülmesi esnasında nezarete olduğunu söyleyerek olayı yeğenlerinin üzerine attı. Bell’in Musul ajanı Acil el-Yaver’in bile isyancılara destek vermesine sebep olan Leachman’ın hakaretleridir. Leachman’ın Acil el-Yaver’e “aynı bir kadın gibisin” dediğini duyan Bell, “evet bu tam da Leachman’ın tarzı” tepkisini veriyordu.¹¹⁹⁴

İngiliz ordusu Hille’de kontrolü sağlasa da Bakuba’da işler kötüye gidiyordu. Olaylar Hanekin’e kadar yayılmıştı. Mikdadiye’ye saldıran isyancılar, Politik Subay’ı, vergi müdürünü ve altı sulama memurunu öldürmüşlerdi. Bell’in İngilizlere hiç isyan etmeyen eski dostu Anaze Şeyhi Fahad Bey ve Duleyim Şeyhi Ali Süleyman isyanın sonuna kadar İngilizlere yardım ettiğinden batı bölgesinde isyan etkisini kaybetti. Nasiriye, Suk ve Hay’da İngiliz askerleri kabileler üzerinde hâkimiyet kurdular. Albay Nalder sayesinde de Musul’a kadar Araplar İngiliz otoritesini tanımak zorunda kaldılar.

Bell, 23 Ağustos 1920’de, olayların bu raddeye gelmesinde öz eleştiri yaparak şu satırları kaleme aldı;

*Son iki aydır yaşanan olaylara bakarak burada büyük hatalar yaptık. Bölge insanının gelişmemişliğini hafife almak bize pahalıya patladı. Şimdiye kadar hiçbir sisteme entegre olmamış ve Türkler tarafından bilerek kontrol edilmemiş bu insanları yönetmeye kalkarak hata yaptık ve başaramadık. Bunu çok isteyip gönülden çalışsak da Sir Percy Cox geri gelene kadar olmayacak. İdare, Britanya’dan yerel yönetime geçene kadar da sancı bitmeyecek.*¹¹⁹⁵

1920 Ağustos’unun son günlerinde isyanların biri biterken diğerinin başlamasını biraz da İngiliz ordusunun çöl şartlarına uyum sağlayamamasına bağlayarak, savaşı yöneten üst düzey generalleri ceset yığınlarına benzetti. Göçebelerle savaştıkları ordunun düzenli birlikler olamayacağını, su, erzak ve sıhhi ihtiyaçların çok daha mobilize bir

¹¹⁹² GBA.L., GB’den HB’ye 26 Jul 1920; 2-16 Aug 1920; 19 Sep 1920; Bell, *The Letters...II*, p.61-64; Şeyh Zari, Beni Temim Şeyhi Hasan Süheyil’e ait Akarkuf topraklarına kaçtı. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 274; Öke’ye göre ölümünün ardındaki asıl sebep Musul’daki Türk-Kürt-Arap çatışmasıydı. Öke, *Musul...*, s. 156.

¹¹⁹³ Christina Phelps Grant, *The Syrian Desert*, Oxon 2010, p. 28.

¹¹⁹⁴ Kadhim, *Reclaiming...*, p. 57.

¹¹⁹⁵ GBA.L., GB’den HB’ye 23 Aug 1920.

şekilde tedarik edileceği develere dayanan askeri birlikler kurulmasını gerekli görüyordu.¹¹⁹⁶

1920 isyanı, Orta Fırat, Bakuba ve Felluce bölgelerinde etkili olduktan sonra Eylül ayında şiddetini kaybetti. San Remo Antlaşması ve Komiser Vekili Wilson'un politikalarına tepki olarak doğan isyan; merkezi bir yönetim ve stratejisinin olmaması, Dicle aşiretleri ve Müntefiklerin isyana ilgi göstermemesi ve Şiiilerin güçlenmesinden korkan Sünni liderlerin desteklerini çekmeleri nedeniyle sonuçsuz kaldı.¹¹⁹⁷

İngilizlerin, Cafer Paşa gibi Suriye'de Arap isyanına destek vermiş 396 Irak asıllı subay ve memurun Bağdat'a geliş isteklerini 1921 Aralık'ına kadar geciktirmelerinin¹¹⁹⁸ temel sebebi, isyanlara liderlik yapmalarından çekinmeleridir. İngilizler Şam'da, Faysal'ı bir Arap hükümeti ilan etmeye teşvik ederek¹¹⁹⁹ Arap dünyasının bütün yönetici elitlerini Suriye'de toplamış ve Mezopotamya'da kendilerine alan açmışlardı.

Paris Konferansı ve San Remo süreçlerinin ardından Irak isyanlar ile kavrulurken Şam'da bulunan bu idareci zümrenin Irak'a gelmesine kesinlikle izin verilmedi. İsyandar İngiliz varlığını sorgulatma şiddetine ulaştığı halde, lidersizlik ve eşgüdümsüzlük nedeniyle kısa sürede bastırıldı. Ancak bundan sonra Cafer Paşa örneğinde olduğu gibi Arap entelektüel ve askerlerinin Bağdat'a gelmesine izin verildi. İngilizler, Suriye'yi Fransa mandası olarak tanıırken Faysal'ı da Şam kralı olmaya yönlendirerek Arap öfkelerini Fransızlar üzerine kanalize ettiler.

İsyan esnasında, askerlerin halka barbarlık sınırlarını zorlayan muamelelere giriştiğini kabul eden Bell'e göre, şiddetin yüksekliği nedeniyle Avrupa medeniyetinin bölgede kredisi bitmişti. "Eğitmeyi ve yönetmeyi öğretmeyi bundan daha kötü nasıl yapabiliriz" diyerek kendisini sorguladı.

Bell'e göre Aylmer, Albay Leachman, Binbaşı Daily ve isyan bölgelerinde bahçeleri de bombalatan General Hambro gibi askerler yüzünden isyanlar şiddetlenmişti. Bu taktik en büyük darbeyi, isyanın gerçekleştiği Diyala ve Hindiyeye

¹¹⁹⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 62-63;GBA.L., GB'den HB'ye 23-30 Aug 1920; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 274.

¹¹⁹⁷ Ulrichsen, "The British...", p. 374.

¹¹⁹⁸ Jarman, *Iraq...7*, p. 4.

¹¹⁹⁹ Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 107.

bölgesinde mülkleri olan Bağdatlılara, Nakîb, “saygıdeğer Yahudi” ve önemli kişilere vurmuştu.¹²⁰⁰

Bell, isyancılara yapılacak misillemenin acımasız olmasına karşı olduğunu yazmıştır. Ona göre her bir sert müdahale bir sonraki isyanın sebebiydi. Sorunların çözümü, insanların birbirlerinin boğazını kestiği bu kargaşa durumundan yeniden kanun düzenine geçilmesiydi. İsyanı kışkırtan Bağdatlıların hurmalıklarının şu anda isyancılarla dolu olması, onlar için yeterli bir cezaydı.

İsyanlar sonlandırıldıktan sonra kabilelerin silahsızlanmasını¹²⁰¹ sağlayıp devlete tabi olmalarını şart koşarak, tavizsiz bir silah taşıma kanunu çıkartmayı ve izinsiz taşıyanlara ağır cezalar verilmesini savundu. Bireysel silahsızlanmanın ardından ülkenin üç idari bölümde yönetilmesini teklif edip pilot bir vilayetten başlayarak Arap Jandarma¹²⁰² teşkilatını İngiliz askerlerinin yerine yerleştirmeyi planlamaktaydı. Bunun ön şartı, yeni açılacak askeri okullarda İngiliz subayların Arap subayları yetiştirmesiydi. 1924 Aralık’ında bu okullarda okuttukları Şeyh çocuklarından bahsederken “Abdülhamit’in başaramadığını biz başardık¹²⁰³” diyordu.

Arap ordusu kurulduğunda alaylardan birine “Hatun Alayı” isminin verilmesi gündeme geldi. Nuri Said Paşa, bunun yeterli olmayıp alay yerine kolordu olması gerektiğini söylüyor Bell’e şöyle hitap ediyordu;

¹²⁰⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 63-64; GBA.L., GB’den FB’ye 5-12 Sep 1920; Lawrence göre 1920 isyanları esnasında 10.000 Arap öldürülmüştür. T. E. Lawrence, “Mesopotamia”, *Sunday Times*, 22 Aug 1920; İngilizlerin kaybı 450 askerdir. Arı, *a.g.e.*, s. 450.

¹²⁰¹ 1919 Aralık’ı itibariyle Amara aşiretlerinden 22.178 adet silah toplanmıştır. Jarman, *Iraq...4*, p. 6; 1920 Mart’ında Bağdat ve Basra’da 50.000 silah toplandı ise de birkaç ay sonra çıkacak büyük karışıklıkları engelleyememişlerdir. Bell, *Mezopotamya’da...*, s.213.

¹²⁰² 1915-1920 arası süreçte bu kuvvetlerin ismi Irak’ta zaman ve bölgeye göre değişmiş olup Şabana, polis, milis, jandarma ve *levies* kavramları kullanılmıştır. Robert L. Jarman (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 6, Cambridge 1992, p. 73.

¹²⁰³ Bell, *The Letters...II.*, p. 208-209; GBA.L., GB’den HB’ye 23 Dec 1924; “Abdülhamit’in başaramadığı” aşiret mektepleridir. Bu okullar 1892’de bizzat II. Abdülhamit’in isteğiyle açılmış olup 12-16 yaşları arasındaki Arap şeyhleri ve Kürt beyleri çocuklarının İstanbul’da beş yıl okutulması ile ailelerinin ve dolayısıyla aşiretlerinin devlete sadık hale getirilmesi amaçlanıyordu. Bell’in hayatında yer etmiş Hamdi bin Ferhan Şammari, Ali Süleyman Duleymi gibi isimler bu okullarda eğitim almışlardır. Duleyim Şeyhi Ali Süleyman’ın İngilizlerle sıkı ilişkisi, okulların açılış gayelerini ne kadar gerçekleştirdiği hususunda bir kıstas olabilir. Eugene L. Rogan, “Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)”, *International Journal of Middle East Studies.*, Vol. 28, No. 1. (Feb., 1996), p. 83, 89, 102-103; Bell, 1917’de yazdığı *The Turkish Provinces in Asia* raporunda, aşiret mekteplerini “küçük prensleri genç yaşta yakalayıp Osmanlılaştırma” projesi olarak nitelmiştir. Görüştüğü şeyhlerin çocuklarına bakarak projenin tutmadığını, İstanbul’a giden çocuklardan ana dillerini unutmaları beklenirken, döndüklerinde birbirleri ile kurdukları ilişki sayesinde Araplıklarının daha da farkında olarak geri döndüklerini ifade etmiştir. IOR/L/PS/11/127/3878.

*İnsanlar seni Faysal'ın yanında görmeyi seviyorlar. Çünkü sen nerede olsan orada işler yolunda demektir. Halk seni Sir Percy Cox ile aynı kefeyle koyuyor... İnsanlar senin her zaman bir "Arap davan" olduğunu biliyorlar ve seni görmek onlara güven veriyor.*¹²⁰⁴

İsyanlarda Şii aşiretlerin aktif rol alması, Bell'de Şiileri sisteme dahil etme fikrini doğurdu. Şiilerin dâhil olduğu sistemin daha güçlü olacağını söylediği Abdülmecit Bey; "Allah'ın sesi olan baş müçtehid, hiçbir Şii Yasama Meclisi'nde görev yapmayacak diye bir fetva yayınladığında devlet İngiliz mandası altındayken onu geri mi çekeceksiniz" diye sordu. Bell, "Papanın seküler işlere müdahale edip/etmeme durumunu" örnek vererek bunun çaresinin zamanla Batı'da bulunduğu ve zamana ihtiyaç olduğunu ifade etti. Ateist Bell'e göre, "Papa ve müçtehitler saygı duyulması gereken yaşlı sersem heriflerdi."¹²⁰⁵

1920 Ekim'inde yeniden Bağdat'a gelen Percy Cox'un ilk işi, Wilson'un merkezi idaresine son verip Arapları iş başına getirerek Bell ve Philby'den oluşan üçlü bir istişare mekanizması kurmak oldu. Bu durum, yıllardır tartışılan, Araplara yetki verilmesini savunan Kahire Arap Bürosu ile işgal yönetimini savunan Hindistan politikacıları arasındaki tartışmanın sonunu getirdi. Bell'in de dahil olduğu Kahire Arap Bürosu'nun tezi Irak'a hakim oldu.¹²⁰⁶

Değişiklik kısa sürede sonuç verdi; Hindiyeye'nin ele geçirildiği, Kerbala'nın da boyun eğmek üzere olduğu öğrenilince isyancılara, kayıtsız şartsız teslim oldukları takdirde resmi otorite tarafından güvenliklerinin garanti altına alınacağı haberi verildi.

Bell'e göre isyanların bir an önce sonlandırılması ile sivil Arap yönetiminin kurulması arasındaki ilişki şuydu. Devleti İngiliz Askeri Hükümeti yönetmekteyken hükümete karşı isyan edenleri "kendi ülkelerine zarar verdikleri için cezalandırmak" mantıksızdı. Zira Bell'e göre "en büyük zarar İngiliz askerlerince verilmişti." İsyanlarla Arap hükümeti mücadele ederse, ölenlerin durumu doğrudan isyanla izah edilebilecek ve mücadelenin meşruiyeti sağlam ayaklar üzerine basacaktı.¹²⁰⁷

¹²⁰⁴ Bell, *The Letters...II*, p. 141; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Jun 1921; 6 Aug 1921.

¹²⁰⁵ Ateist olduğundan seküler düzenle dini kurumlar çeliştiğinde din ayırt etmeksizin dinsel kurumları ağır bir şekilde aşağılamaktadır. Bell, *The Letters... II*, p. 65-66; GBA.L., GB'den HB'ye 3 Oct 1920.

¹²⁰⁶ Goodman, *a.g.e.*, p. 100; De Fronzo, *a.g.e.*, p. 14-15.

¹²⁰⁷ Bell, *The Letters...II*, p. 104-107; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1920.

1920 Kasım'ı itibariyle, kabile isyanları kontrol altına alındı ve Cox, kabilelerin orduya dahil edilmelerine karar verdi. Silahlarını hükümete doğrultmalarını engellemek için bundan başka bir yol yoktu.

Cox, bütün isyancılar boyun eğmeden genel af ilan etmeyeceğini de açıkladı. Ulema araya girse de tüm silahlar bırakılana kadar görüşme yapılmayacaktı. Bell'e göre ulemanın isteklerini onları kırmadan ve üzmeden nezaketle reddedebilecek tek kişi Cox'tu.

1921 Ocak'ında Hit yeniden karıştı. İngiliz askerleri geri çekilmek zorunda kaldı ve Bell'e göre meydan; "gözleri komşularının ceplerinde olan yağmacılara ve Mustafa Kemal Paşa'nın casuslarına kaldı." Mayıs'ta hava kuvvetlerinin yardımı ile isyan bastırıldı. Arapların mukim oldukları bölgelerde sükunet sağlandı ve genel af konusu gündeme geldi.

Anadolu'dan gelen haberlerin zorlaması ile genel af, 30 Mayıs 1921'de ilan edildi. Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Anadolu hareketinin adım adım ilerliyor olması, İzmir ve Trakya için pazarlık dahi yapmamaları Bell'i kaygılandırıyor. Faysal geldiğinde kuzeyde sıkıntıya düşmemek için mümkün olduğu kadar muhalifi kazanmak zorundaydılar.¹²⁰⁸ Percy Cox'un 30 Mayıs 1921 günü ilan ettiği metnin ismi "genel af" olsa da İngilizler, üst düzey askerleri öldürenleri affetmediler.¹²⁰⁹

1921 Haziran'ında Faysal gelmeden önce, Abdullatif Mendil¹²¹⁰ başkanlığında güçlü bir Basra heyeti, özerklik¹²¹¹ şartıyla Faysal'ın krallığını kabul edeceklerini bildirdi. Ayrı bir kanun yapıcı meclis, ayrı bir ordu, polis, vergi toplama ve harcama yetkisi karşılığında merkezi hükümete makul bir ödeme yapmayı vaat ediyorlardı. Heyet ilk elden Bell'den "hayır" cevabını aldı. Cox'a gittiklerinde ondan da Kraliyet Hükümeti'nin birleşik bir Irak istediği cevabını aldılar. Bağdat'ta kulise devam eden

¹²⁰⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 113-128; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1920; 3 Jan 1921; 15 May 1921; 29 May 1921.

¹²⁰⁹ Albay Leachman'ı öldüren Şeyh Zâri, oğulları Hamis ve Süleyman, Miças'ın oğulları Sarh ve Salubi, Daham bin Ferhan. Yüzbalı Barlow ve Teğmen Stuart'ı Telafer'de öldüren Cemil ve Hamid ed-Dibuni. Yüzbaşı Wrigley'i öldürten Mehdiye aşiretinden Cesim el-Muaylu. Teğmen Bradfield'i öldüren Bahahsah'lı Muhammed el-Molla Mahmud ve Buchanan'ı öldüren Beni Temim aşiretinden Hasan el-Abd ve Cesim el-Avavad. İngiliz esirleri öldüren Nasir ibn Arayzir, Aleyvi el-Cesim, İbn Dureymidi. Cevabir aşiretinden RAF subaylarını öldüren Basbus bin Mahavvis, Namah bin Zuayne. Greenfly'dan beş topçu ve Yüzbaşı Hedgar'ı öldüren Cevabir aşiretinden Falih bin Hacı Sifr el Aceyrib. Jarman, *Iraq...7*, p. 87-88.

¹²¹⁰ Abdullatif Mendil, savaş esnasında Basra'da İbni Suud'un mutemediydi. IOR/L/PS/18/B251, *12 Jan 1921*.

¹²¹¹ Bu özerklik teklifi salt Mendil'in fikri olmayıp 1917 Mart'ında İngilizlerin de gündemindeydi. IOR/L/PS/18/B290, *Administration of Mesopotamia*, p. 1-3.

heyete Sasun Efendi, “Basra’ya bağı ve isyan merkezi olan Nasriye’yi de devr almaya hazır mısınız” diye sorduğunda bu soruya olumsuz cevap verdiler. Bunun üzerine Sasun Efendi, Basralıları sorunsuz yerleri kendilerine ayırıp müreffeh bir hayat sürmek istemekle suçladı.

1922 Ağustos’unda manda belirsizliği bütün şiddeti ile sürerken huzursuzluk taşrada etkisini gösterdi ve Nasriye isyanın eşiğine geldi. Müntefik kabilesinin yaşadığı tarımsal sorunlar, Türklerle ilişkileri ve milliyetçilerin desteği ile tansiyon yükseldi. Bell’e göre Faysal bu konular hakkında en ufak bir fikre sahip değildi. Faysal, “eğer orada olsaydım arazi sahiplerinin kafasını kırardım” diyerek bölge gerçeklerinden ne kadar habersiz olduğunu gösteriyordu.

1923 Aralık’ında Semave kabileleri itaatsiz tavırlar içine girince, bir Arap taburu zarar vermemeleri için demiryolu ve havaalanını korurken, RAF birlikleri havadan kabileyi bombaladı ve “muma döndüler.”¹²¹² Yukarıda askeri yöntemle bastırılan isyanların bir sonraki isyanı tetikleyeceğini iddia eden Bell, şimdi Semavelileri muma çevirmekle övünüyordu.

1920 isyanlarını bastıramaması üzerine, Hindistan ekolü temsilcisi Wilson ile fikirlerinin de tasfiye olmasının ardından başlayan Cox-Bell döneminde, Bell’in organizasyonlarıyla isyancı aşiretler ile müttefik aşiret reisleri aracılığıyla temas kuruldu. Dağınık isyanları birleştirebilecek yetenekli bir lider olmaması, askeri tedbirler, yerel elebaşlarının öldürülmesi ve seçimlerle muhalefetin mecliste temsil edilmesiyle hararet söndü. 1924’e kadar kısmi başkaldırıları görülsede 1920 isyanının şiddeti bir daha tekrarlanmadı.

C.“Kingmaker Bell” ve Kral Faysal İlişkisi

1918 sonlarında işini çok sevdiğini ve kendini bazen Tanrı gibi hissettiğini yazan Gertrude Bell; yürüttüğü işin özgünlüğünü ifade edebilmek amacıyla “Tanrı da benim yaptığım gibi, yaptığının neye benzeyeceğini merak ediyor olmalı” yazıyordu. Kendini Ortadoğu politikalarında bu kadar etkili gören Bell, değil Faysal’ı Kral olarak, hiç bir Arap’ı bu makama uygun görmemekte, bu düşünceyi “gıcır gıcır yeni bir saltanat inşa etmek” olarak nitelemekteydi. Arapların bir Arap Kral’a eğilimli olsalar da asla bir isim

¹²¹² Bell, *The Letters...II.*, p. 130-132, 160-182; GBA.L., GB’den HB’ye 23 Jun 1921; 16 Aug 1922; 11 Dec 1923.

üzerinde anlaşamayacaklarını düşündüğünden, üzerinde anlaşabilecekleri tek isim olan, kendisinin de adayı, Percy Cox'tu.¹²¹³

Bell, bir Arap krala karşı ise de Fransızlara ve Araplara aynı toprakları vaat ederek savaşı kazanmış olmaları, Faysal'ın Suriye'den kovulmuş olması ve bölgede artan Türk etkisine karşı, İngilizlerin acil bir çözüme ihtiyacı vardı. Bulunan çözüm Şerif'in oğullarından birinin Mezopotamya'ya getirilerek başa geçirilmesiydi. Bu suretle Türklere dönmeye başlayan ibre, yeniden İngilizlere çevrilecekti. 1919 Şubat'ında, Kahire Arap Bürosu'ndan Paris Konferansı İngiliz heyetine, Suriye'de görev yapan Bağdatlılar adına Naci es-Süveydi ve arkadaşları adına imzalanmış bir belgede, Irak'ta kurulacak bir anayasal hükümetin başında Şerif'in oğullarından birisini görme isteği belirtildi. Suriye'den sürülen Faysal, savaş boyunca Mezopotamya, savaştan sonra Irak diye isimlendirilen ülkenin başına geçmek istediğini, danışmanı Haddad Paşa aracılığı Kasım 1920'de İngilizlere bildirmişti. Faysal'da var olan, "İngiliz mandasından rahatsız olmayıp Türk etkisinden rahatsız olacak kadar milli duruş" tam da Bell'in arzu ettiği bir dozdu. Faysal "yüreğindeki meşale ile herkesin küçük mumlarını ateşleyerek aydınlanmalarını" sağlayacaktı. Bell'e göre; Kemalistler bu ışıkları söndürmeye çalıştıklarından, Türklerle barış Arap milliyetçiliğinin gelişmesini kolaylaştıracaktı.¹²¹⁴

İngilizlerin rahatsız olduğu Türk etkisi, Sünusi Şeyhi Ahmed İdrisi ve II. Abdülhamit'in oğlu Şehzade Burhaneddin ile ilgiliydi. Mustafa Kemal Paşa'nın Mardin'e gönderdiği Sünusi Şeyhinin, Kürtler ve Türkler arasındaki saygınlığı ve Irak kralı olarak adının geçmesi, aksi takdirde Şehzade Burhaneddin'in alternatif gösterilmesi İngilizleri telaşlandırdı. Suriye'de Faysal'a çalışmakta iken, Bağdat'ı da istihbari olarak destekleyen Tahsin Bey'in raporuna göre Türkler, Burhaneddin Bey'in Irak'a özerk bir Emir olarak atanmasını sağlayarak Arap birliğini bozmayı, ardından da Irak'ı yeniden hakimiyet altına almayı planlıyorlardı.¹²¹⁵

¹²¹³ GBA.L., GB'den FB'ye 5 Dec 1918.

¹²¹⁴ Bell, *The Letters...II*, p. 119-120; GBA.L., GB'den HB'ye 22 Jan 1921; 9 Oct 1921; FO 608/94/2019, *Peace Conference (British Delegation)*, 14 Feb 1919; Bell Irak kelimesini ilk defa 5 Ekim 1919'da kullanmıştır. GBA.L. 5 Oct 1919; Haddad Paşa, Hristiyan olduğu halde Arap birliğini arzuladığı kadar İslam birliği için de mücadele etmekteydi. IOR/L/PS/11/181/8090.

¹²¹⁵ Jarman, *Iraq...7*, p. 76; Öke, *Musul...*, s. 167; Şeyh Sünusi'nin Irak aşiretleri ile görüşmek için kumandan sıfatı ile geldiği İngiliz istihbarat raporlarına yansımıştır. IOR/L/PS/11/199/3265; IOR/L/PS/11/181/8176.

Kahire Konferansı'nda Faysal'ın adaylığı kesinleştiyse de ümidini koruyan Seyyid Talib, Aralık 1920 itibariyle “şeytanlıklarına” devam ediyordu. Talib, Bolşevik yanlısı yapan *İstiklal* gazetesine verdiği mülakatta, halkın nabzını tuttuğunu ve “kamuoyunun kabineye karşı” olduğunu söylemişti. Percy Cox ile gazeteler aracılığı ile konuşması Cox'un da tepkisini çekiyordu.

Muhalefetini sertleştiren Seyyid Talib, 1920'nin son günlerinde Bell'i ziyaretinde, ağızındaki baklayı nihayet çıkararak Irak Emiri olmak istediğini söyledi. Bell buna “ulusal meclisin yani halkın karar vereceğini, kendilerinin de saygı duyacağı” cevabını verdi.

Seyyid Talib'in Emir olma isteğini açıkça ilan etmesinden sonra, harcamaları gözle görülür düzeyde arttı. Parası bittiğinde Bağdat'ın zenginlerine haber göndererek her seferinde yirmi bin rupi haraç alıyordu. İnsanlar Seyyid Talib'den korktuklarından bu parayı ödüyordu ancak Bell'e göre “bu eşkıyalıktı.” Nasıl önleyecekleri konusunda ise henüz bir fikri yoktu.¹²¹⁶

Bell Seyyid Talib'e, emirlik konusuna halkın karar vereceğini söylerken, Paris'e atanması münasebetiyle tebrik mesajı gönderdiği Lord Hardinge'e Faysal'ı önerdi. Hardinge kendisi için de en uygun adayın Faysal olduğunu belirtmekle beraber, cevabi mektubunda General Gouraud ile görüşüğünü ve Fransızların bu Emirlik işine çok öfkeli olduklarını bildirdi.¹²¹⁷

1921 Kahire Konferansı'nda Faysal'ın Mezopotamya'ya davet edilmesi kararı çıktı ve Bell'in teşvikleri ile Yüksek Komiserlik kanalı ile Bağdatlıların ağızından Mekke'ye telgraflar çekildi. Faysal, 23 Haziran'da Basra'da olacak şekilde yola çıksa da İngiltere'den hala ne sıfatla geldiğine dair resmi bir açıklama yapılmamıştı. Cox, Faysal için büyük bir tören yapılmasını istedi.

Beş bakanın organize ettiği, Faysal'ı karşılamak için Basra'ya gidecek altmış kişilik bir heyet seçildi. Bell'in de üyesi olduğu bir komisyon, gelmeden bir Irak bayrağı tasarlamışsa da son hali Devlet Şurası'na bırakıldı. Yeşil ve siyah üçgenler üstünde kırmızı bir üçgen olan bu bayrak, bir süre sonra her tarafta dalgalanmaya başlamışsa da

¹²¹⁶ Bell, *The Letters...II*, p. 114-120; GBA.L., GB'den HB'ye 22 Jan 1921; 4, 18 Dec 1920.

¹²¹⁷ GBA.L.LH'den GB'ye 27 Dec 1920; Lord Hardinge bir sonraki mektubunda, Bağdat'ı Şerif'in oğullarının birinden ziyade Nakib gibi birisi tarafından yönetmesinin kendisine göre daha uygun olacağını yazmıştır. LH'den GB'ye 17 Mar 1921.

Bell'e göre berbattı. Faysal'ın Bağdat'ta kalabileceği uygun bir yer olmadığından, Türklerden kalma sarayın birkaç odası ikametgâh olarak düzenlendi.

Faysal gelmeden, devletin resmi adının ne olacağı da tartışıldı. Seyyid Talib'e yakınlığı ve Faysal'a muhalefeti yüzünden gözden düşen Philby, Irak Cumhuriyeti'nde ısrar ederken, çoğunluk Irak Krallık'ından yanaydı. Bell'in görüşü ise Irak Devleti'ydi.¹²¹⁸ Resmi antlaşmalarda devletin ismi kısaca Irak olarak yazıldı ise de metinlerde "Irak Kingdom" ve "Irak Government" tabirleri de geçmektedir.

Faysal, 26 Haziran günü Basra'ya ayakbastı. Bell, Faysal'ın Basra'da yapacağı ilk konuşmayı satır satır kaydetmesi için bir ajan gönderdi. Ajan, Faysal'ın etkili hitabeti ile kalpleri kazandığı haberiyle geldi.

Faysal'ın Bağdat'a geleceği 29 Haziran Çarşamba günü öncesinde Bell, Türk sarayında hazırlanan konutu ve istasyonu teftiş etti. Faysal'ı bekleyen kalabalık, sabah yedide istasyonda toplansa da tren akşam geldi. Geleneksel Arap kıyafetleriyle trenden inen Faysal'ı, Percy Cox ve Aylmer Haldane karşıladı. Cox Faysal'a, Bağdat eşrafını takdim etti. İstasyonda karşılanan Emir adayı Faysal, beklendiği kadar coşkulu değildi. Philby'nin etkisi ile İngiliz subayların dillendirdiği, "Hatun Faysal taraftarı olsa da Yüksek Komiser ve Londra'nın tarafsız oldukları ve yönetim biçiminin cumhuriyet olması gerektiği" dedikodusu Faysal'a ulaştığından, Suriye'de başına gelenlerin burada da tekrarlanacağını düşünmeye başlamıştı.

Faysal onuruna ilk akşam yemeğini, Nakîb verdi. Yorucu geçen günün ardından ertesi sabah yedide, Bell ikamete gidip Faysal ile görüştü. Büyük salonda kendisini karşılayan Faysal, Bell'in elini elleri arasına alıp "bana nasıl oldu da bu kadar yardım ettin inanmadım" dedi. Faysal endişelerini aktarınca Bell, Cox'un desteği konusunda teminat verdi. Faysal, Nakîb'in tepkisinin ne olacağını Bell'e sorduğunda, "işleri şimdiye kadar kolaylaştırdığı için kendisine minnet borçlu oldukları" cevabını aldı. Bell Faysal'a ilk tavsiyelerini, "Mezopotamya'nın en boş adamı ve isyancı Şeyh Ahmed Davud'u arabasına aldığını bildiğini, arabasına kimseyi almamasını ve Musul delegesine nazik olması" şeklinde o sabah yaptı.¹²¹⁹

Cox'un, Basra'ya Faysal'ı karşılamaya göndererek bir şans verdiği Faysal karşıtlığını terk etmeyen ve Irak'ın cumhuriyetle yönetilmesi gerektiğini savunan Philby hummaya yakalanınca, Cox, hastalığını da bahane ederek görevi devretmesini istedi.

¹²¹⁸ Bell, *The Letters...II*, p. 129-132; GBA.L., GB'den HB'ye 19-23 Jun 1921.

¹²¹⁹ Bell, *The Letters...II*, p. 129-135; GBA.L., GB'den HB'ye 19-30 Jun 1921.

Philby, tasfiyesinin sorumluluğunu Bell'e yükledi. Kendisi doğrudan bir şey söylemese de eşi, bunların hep Bell'in başının altından çıktığını söylüyordu. Bell, Philby'nin eşine, hiçbir hükümetin kendisine muhalefet eden bir askerle çalışmayacağını söyledi. Bell'e göre, fikirlerine Seyyid Talib'in sirayet ettiği Philby; "bu sefer sen kazandın ama savaş daha bitmedi"¹²²⁰ diyerek Bağdat'tan ayrıldı.

Philby böyle düşünürken, Bağdat Hıristiyanlarının lideri ve meclis üyesi olan Abdülcabbar Paşa ve Naci es-Süveydi, Faysal'ın atanması için seçimlerin beklenmeyip bir referandumla tahta oturtulmasını istediler. Bu talep Faysal'a ileildiğinde, işlerin prosedürlere uygun olmasını belirttiyse de bu karar değişecektir.

Cox ile Nakib'in yaptığı görüşmeler doğrultusunda, seçmenlerin tespit edilerek bir seçim yapılabilmesi için en az iki aylık bir süreye ihtiyaç vardı. Bell'e göre bu zaman çok uzundu ve Abdülcabbar Paşa'nın fikri daha uygundu. Yerel basın şimdiden bir referandumdan bahsediyorsa da bu konuda henüz Kraliyet Hükümeti'nden bir mesaj gelmediğinden Bell, bunun kamuoyu önünde konuşulmaması taraftarıydı.

Faysal'ın halkta karşılık bulması, isyancı liderlerin birer birer gelerek baş eğmelerini sağladı. İsyancı Yusuf es-Süveydi af dileyip önce Bell'den, ardından da Cox'tan "güzel bir azar" işitti.

7 Temmuz gecesini Nakib'in Faysal'a evinde verdiği yemekte, İngiliz misafir olarak Cox, Bell, Garbett, Başkomutan Haldane ve iki adamı vardı. Geri kalanlar, bakanlar ve Bağdat eşrafıydı. Yemekte, Kerküklü bir Türk olan ve mecliste üye olduğu halde niyetinden Bell'in tam emin olamadığı İzzet Paşa, Faysal ile küçük bir sohbet yaptıktan sonra Bell'e dönüp, "bu adamı niçin getirdin?" dedi. Bell; "O Emirliğe en uygun Arap" diye kestirip attı. Yemekten sonra Faysal'a, İzzet'i kazanması gerektiğini, onu kazandığında Kerkük'ü de kazanacağını söyledi. Törenlerden yorulan Bell, "üniformalar, kaftanlar uşaklar, hizmetkârlar, gergin geçen yemekler, yükselen tansiyonlarla burada bir tarih yapıyoruz" diyerek "bir daha asla bir Kral yaratma işine girmeyeceğim" yazıyordu.

Kingmaker Bell, Kralı olacağı Irak coğrafyası hakkında hemen hemen hiç bir şey bilmeyen Faysal'a, kabilelerin coğrafi durumları ve bölge tarihi hakkında brifingler

¹²²⁰ Bell'in ölümünden sonra Philby, Irak devletinin kurulması, 1920 isyanı ve manda anlaşması imzalanması esnasında geçilen inişli çıkışlı süreçlerin başarı ile atlatılmasında katkılarının çok önemli olduğu tespitini yapmıştır. H. St. J. B. Philby, "Gertrude Bell", *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4 (Oct., 1926), p. 804-805.

verdi. Brifinglerin birinde Faysal, Bell'e göre "mükemmel" bir fikir olan eşraf ve şeyhlerden oluşan bir ayan meclisi kurmaktan bahsetti. Bell-Faysal ikilisinin olgunlaştırdığı fikir uygulamaya geçecek ve iki kanatlı Irak meclisinde bir Ayan Meclisi olacaktır.¹²²¹

Bell'in, Faysal'ın gelişiyle İngilizlere soğuk bakan toplum kesimlerinin yumuşamaya başlayacakları tezi doğrulanarak, muhaliflerden Türk İzzet Paşa, Kürt Beylerini Faysal'a takdim etmek üzere "ne zaman gelelim diye sorarken", Şamiye şeyhleri de Faysal'a biat ettiler. Ancak Bell'in aklında isyanları körükleyen Şii âlim ve müçtehitler vardı. Faysal, onları kazanabileceğini düşünüyordu. Ancak Şiiler, kendi aralarında da çok bölünmüşlerdi ve tüm gruplara sirayet edemeyeceğinden endişeliydi. Birkaç gün sonra Şii merkezi Azamiye¹²²² belediye başkanı, şehrin ileri gelenleri ile Faysal'a biat etti.

11 Temmuz günü Devlet Şurası, Nakîb başkanlığındaki toplantısında Faysal'ı Irak kralı ilan etti. Referanduma da sunulacak olan ve hiç hesapta olmayan bu ani adım Türklerle ilgilidir. Mustafa Kemal yanlıları, Faysal'ın Irak'a geldiğini duyar duymaz, Mısır'dan bölgeye gelmekte olan Sünusi Şeyhi Ahmed İdrisi lehine propagandaya başlamışlar ve Musul'dan gelen Albay Nalder, bütün Iraklıların Sünusi'ye biat ettiğini yayan belgeler getirmişti. İkinci faktör ise Samerra Nakîb'inin bizzat Bell'e gelerek "Türklerin kendisine ittifak teklif ettiklerini" söylemesiydi. Fransızlar, Faysal'a hala tepkiliydiler. Fransa Bağdat Konsolosu, Paris'ten "Faysal'ı dikkate almama" direktifi almıştı.¹²²³

Temmuz ortalarında Yahudi Hahambaşısı Faysal'a bir davet verdi. Davette İngiltere'yi Bell temsil etti. Konuşmasında Faysal, Yahudiler ile aynı kökten olduklarını¹²²⁴ ve İngiliz desteğini vurguladı. İngiliz desteği vurgusu Bell'i memnun ederken, akrabalık vurgusu da Yahudileri memnun etti. Bu yüzden Şiiler, Faysal'ın Hıristiyanlık ve Yahudiliği İslam ile bir tuttuğunu iddia ettiler.

¹²²¹ Bell, *The Letters...II*, p. 135-137; GBA.L., GB'den HB'ye 7-8 Jul 1921; Chaurasi, *a.g.e.*, p. 45.

¹²²² İmam-ı Azam Camisi ve türbesi Azamiye'de olup Şiiliğin önemli bir merkezidir. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 92.

¹²²³ Bell, *The Letters...II*, p. 137-138; GBA.L., GB'den HB'ye 10-16 Jul 1921; GB'den FB'ye 10 Jul 1921.

¹²²⁴ Arap isyanının devam ettiği günlerde, 26 Ekim 1916 tarihinde yayınlanan Arap bülteninin 27 nolu raporunda, Faysal'ı tanıtan başlık altında oldukça dindar olmakla beraber diğer din mensuplarına içgüdüsel bir düşmanlık taşımadığı belirtilmektedir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.387; Karaca, bu yemek toplantısına kadar Yahudilerin Türk taraftarı olduklarını ancak bu mesajdan sonra karar değiştirdiklerini iddia etse de İngiltere'nin Filistin politikalarını yakından takip eden Bağdat Yahudilerinin Türk tarafında olduklarına dair bir işaret görülemez. Karaca, *a.g.e.*, s. 352.

Bell, Şiiiler konusunda çok temkinliydi. İsyân edip Mekke'ye kaçan ve aftan faydalanarak Faysal ile geri dönen Seyyid Hasan Sadr'ın oğlu Seyyid Muhammed Sadr, Bell'in tokatlanacaklar listesindeydi. Bell, Şiiilere karşı oldukça mesafeli iken Sünnilere sempatik bakıyordu. Sünni ve Şiiileri karşılaştırırken; “ben Sünnileşiyorum. Sünnilerin arasında eminsindir ve sana yardım ederler. Şiiiler önce iyi davranırlar, sonra cahil bir âlim yayınladığı bir fetva ile -bu Allah'ın emri- diyerek halkın senden yüz çevirmesini sağlar” yazdı.¹²²⁵

İngilizlerin planı, seçilmiş milletvekillerinden oluşan bir meclisin Faysal'ı Emir seçmesiyken yukarıda açıklanan nedenlerle, seçim beklenmeden Emir ilan edildi. Temmuz ayı içinde yapılan bir referandumla bu durum meşrulaştırılmaya çalışıldı. Bu günlerde Faysal, kendisine muhalif olan ancak Bell'in çabaları¹²²⁶ ile fikirleri değişen Duleyim ve Anaze kabilelerini yurtlarında ziyaret etti.

Anaze şeyhi Fahad bin Hazzal, İbni Suud'a tâbi, Faysal'a ve Arap devletine karşı olduğu halde, Bell tarafından ikna edildi ve Duleyim Şeyhi Ali Süleyman'ın kurdurduğu dev çadırda Faysal'a biat ettiler. Faysal'ın çadırda yaptığı konuşmada bedeviler ile aralarında şu konuşma geçti;

Faysal : Ey Araplar birbirinizle dost musunuz! Aranızda barış var mı?

Bedeviler : Evet

Faysal : Şu günün tarihi ve saati itibari ile çölde bir kabile bir diğerine saldırırsa, ceza vermek ve sorumluluk bana düşer. Şeyhlerinizi meclise davet ederek aranızı bulacak olan benim. Allahın üzerinizde hakları olduğu gibi benim de üzerinizde haklarım var.

Bir bedevi : Ya bizim haklarımız?

Faysal : Sizin haklarınızı da korumak benim işimdir.

Bedeviler : Evet, kabul ediyoruz, Allah'ın adı ile evet.

Şeyhler :İngiliz hükümetince kabul edildiğiniz için biz de sizinle müttefik olduğumuza yemin ederiz.

¹²²⁵ Bell, *The Letters...II*, p. 138-139; GBA.L., GB'den HB'ye 20 Jul 1921.

¹²²⁶ Ur kazılarında katılan ve ölümünden üç ay önce Bell ile görüşen Arkeolog Max Mallowan' göre, Irak kabileleri Faysal'a ve Haşimilere pek sıcak bakmadıkları halde Bell'in kefaletiyle Krallığına evet demişlerdir. Max Mallowan, “The Last Years in Iraq: Archaeological Activities”, *Iraq*, Vol. 38, No. 2, Autumn 1976, p. 81.

Faysal :İngilizlerle dostluğumdan hiç kimse şüphe etmesin fakat biz kendi aramızda uyumlu davranmak zorundayız.¹²²⁷

Söylevden sonra, Duleyim kabilesine bağlı elli kadar şeyh gelerek Faysal'a biat edip ittifak yemini ettiler. Bell bu manzarayı, Akabe'de¹²²⁸ Peygamber'e biat eden Medineli Araplara benzetti. Aynı gün öğleden sonra, Felluce eşrafı Faysal'a biat etti. Felluce'den El Ka'im'e kadar bütün kuzey bölgesi belediye başkanları, kadılar ve eşraf bir hurma bahçesinde biatlarını tekrarladılar.

Geceyi Felluce'de geçirip ertesi gün Bağdat'a döndüklerinde büyük bir sürprizle karşılaştılar. Biat edenlere imzalatılan ittifak belgesinin, İngilizlerin Irak'tan çıkacağı manasına geldiğini iddia eden, çoğunluğu Şii binlerce insanın katıldığı bir gösteri düzenlenmişti. Ellerindeki fetvada Şii âlimlerin imzaları vardı. Bell, belgeyi incelediğinde, son sırada Faysal'ın adının olduğu bir ölüm listesi gördü.

Faysal, ertesi gün Hıristiyan toplumu için yapılan biat töreninde halka seslendi: Sekiz yüzyıldır zalimlerin zulmü altındayız. Bana her yüzyıl için bir yıl verin. Barış için mücadele edin ve neler yapabileceğimizi görün. Hiçbir millet tek başına ayakta kalamaz. Nereye dönersek dönelim ekonomik olarak da coğrafik olarak da dibimizde İngilizler yok mu? Onlardan sadece özgür insanlar olarak yardım istiyoruz.¹²²⁹

Temmuz'da başlayan referandumda, Arap bölgelerinden olumlu cevaplar gelirken, halkı Türk olan Kerkük'ten gelen sonuçlar pek içi açıcı değildi. Bell'e göre Kerkük'e baskı yapılmalıydı.¹²³⁰

Ramadi, Basra, Amara gibi Arap vilayetlerinden gelen zarfların içinden "Faysal'a evet" çıkarken ek olarak "İngiliz rehberliğini kabul ettiği takdirde" yazan şartlı kâğıtlar da çıktı. Bell'e göre bu notlar "Bağdat'taki aptalları etkisizleştiriyordu."

Faysal, Ermeni ve Protestan toplumunun Ermeni kilisesindeki davetine katıldıktan sonra Bell ile Selman-ı Pak'a (Ctesiphon) gidip Kirus'un sarayını gezdi. Bell Irak'ı tanıtmaya çalışırken kapsamında düzenlediği bu gezide, Kirus'un tahtına oturduğu

¹²²⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jul 1921.

¹²²⁸ 620 yılında Yesrib yakınlarında Akabe'de, Muhammed Peygamber'i dinleyerek Müslüman olan altı kişinin ardından Medine'nin büyük kısmı Müslüman olmuş ve hicret eden Mekkeli Müslümanları himaye etmişlerdir. Ahmet Önkal, "Akabe Biatları", *DİA*, c. 2, 1989, s. 211.

¹²²⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Jul 1921.

¹²³⁰ Bell, *The Letters...II*, p. 139-140; Bell'in Kerkük hassasiyetinin sebebi Türkmenlerin şehirde oylamanın yapılmasına dahi izin vermemeleridir. Saatçi, *a.g.e.*, s. 189.

Faysal'a, Arapların Irak'ı nasıl ele geçirdiklerini anlattı.¹²³¹ Bağdat ve Irak'ı tanımayan Faysal'a, Irak coğrafyası ve tarihi anlatarak Kingmaker'lığın gereğini yerine getirmeye çalışıyordu.

Ağustos ortalarında referandum bitti. Faysal'a evet demeyen tek şehir, Kerkük'tü. Kerkük Türkmenleri Türkiye'ye bağlanmak isterken, Kürtler İngiliz koruması altında bağımsız bir Kürt devleti istiyorlardı.

Referandumdan %96 evet çıkınca Faysal için bir taç giyme töreni hazırlandı. Faysal'dan törende yapacağı konuşmada nihai otorite olarak Yüksek Komiserlikten bahsetmesi istendi. Faysal, nihai otoritenin kendisi olduğunu, bir gün mutlaka Komiserin vazifesinin biteceğini söylediğinde Bell, Faysal'ı haklı buldu. Mevzu Londra'ya aktarılınca, Cox'un isteği kabul edilmezse taç giyme töreninin iptal edilmesi emri geldi. Bu istek Bell'i telaşlandırdı. Faysal istifa ederse, burada oturabilecek başka bir devlet modeli olmadığını üstlerine ifade etti. İlk kriz, Bell'in etkisiyle Faysal'ın istediği biçimde çözüldü.¹²³²

26 Ağustos 1921 Cuma günü Faysal, taç giyerek Irak Kralı ilan edildi. Bell, 1917'de layık görüldüğü *Commander of the Order of the British Empire* (C.B.E.) nişanını takarak kendisinin organize ettiği töreni şöyle anlattı:

Sarayın orta avlusunda İngiliz ve Arap subaylar, eşraf, bakanlar yaklaşık bin beş yüz kişi toplandı. Sabah saat altıda Faysal üniforması ile geldi ve Sir Percy Cox da beyaz diplomatik üniforması ile görüldü. Herkes yerini alınca, Seyyid Hüseyin Afnan ayağa kalkarak Cox'un hazırladığı, Faysal'ın halkın oylarının %96'sını alarak kral seçildiğini ilan eden metni okudu. "Kralım çok yaşa" sesleri arasında henüz bir Irak milli marşı olmadığı için "God Save the King" çaldı. Meclis adına, Nakib'in oğlu Seyyid Mahmud krala biat ederken yirmi bir pare top atıldı. Tarihte ilk defa bütün Irak güneyden kuzeye bir arada. Taç giyme töreni Cuma ve Cumartesi sabahları olarak iki gün tasarlandı. Daha önce Bağdat'ın görmediği müthiş bir kalabalık aynı anda bu avluya toplandı. Basra ve Amara Cuma, Hille ve Musul Cumartesi gün geldi. Musul heyeti muhteşemdi. Onları üç bölüme ayırdım. İlki Musul eşrafı, ikincisi Musul Hıristiyan din adamları ve Yahudi Hahambaşısı, Nesturilerin

¹²³¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 141; GBA.L., GB'den HB'ye 6 Aug 1921.

¹²³² Bell, *The Letters...II.*, p. 141-144; GBA.L., GB'den HB'ye 14 Aug 1921; 21 Aug 1921; 28 Aug 1921; Sluglett, *a.g.e.*, p. 44.

lideri olan Mar Şimun piskoposu. Üçüncüsü hepsinden daha heyecanlandırıcı olanı; bağımsız Kürdistan meselesinin ne durumda olduğunu teftiş için gönderilmiş bir Kürt heyeti. Bunlardan sadece Şeytana Tapanların dini lideri olan Said Bey'i tanıyorum. 1909'da babasını ziyaret ettiğimde çocuktuk. Sarmaş dolaş olduk ve çadırıma gelip oturduğunu hatırlıyor. Bir diğeri, sınır bölgelerini elinde tutan bir diktatör ve dini lider Brefkalı Şeyh Nuri. Heyette bulunan Şuş'tan Kadir Ağa (o kadar şişman ki onu görmek bir ayrıcalıktır) ve diğer Kürtler en son geldiler ve en uzun süre kaldılar.¹²³³

Faysal'ın krallığı referandumla resmîyet kazanınca, İngiltere Kralı V. George; “savaşın kara günlerinden Arap ve İngiliz dayanışması sayesinde çıkabildikleri ve bu sayede Bağdat'ta yeniden bir Arap tahtının kurulabildiği” temalı bir kutlama mesajı gönderdi. Faysal bu mesaja; “bu neticeye İngiltere'nin katkıları sayesinde ulaşabildiklerini” ifade eden bir cevap gönderdi.

Bell, Faysal'ın Emirliği konusunda yazıştığı Lord Hardinge'ten, Fransızların bu konuda oldukça öfkeli olduklarını öğrendi. Hardinge Bell'e; Fransa Başbakanı Briand'a “Fransızlar sevsin ya da sevmesin Faysal'ın artık Emir olduğunu ve bu konunun aralarında sürtüşmeye sebep olmasını istemediklerini” söylediğini yazdı.¹²³⁴

Bell, taç giyme töreninin hemen ardından Kürt heyeti ile görüştü. Zaho Belediye Başkanı, Kürt bölgelerinin geleceği konusunda Percy Cox ile konuşamadıklarını söyleyince, geldikleri bölgenin ekonomik olarak Musul'a bağlı olduğunu ama her zaman bir Kürdistan yaratılabileceğini söyledi. Bunu kabul eden heyetten Şeyh Nuri, memurların Kürt olmasını istedi ve Bell bunu kabul etti. Okullarda derslerin Kürtçe olmasını istediğinde, tek Kürtçe kitap olmadığından bunun biraz zor olduğunu söyledi. Heyet eğitim dilinin Arapça olabileceğini ancak yerel yönetimin nasıl bir otonomi olacağını sordu. Bell bunu ancak “kralları” Faysal'ın bileceğini söyleyerek heyeti “krallarına” gönderdi.¹²³⁵ Bell'in Kürtlerin Irak şemsiyesi altında kalması ısrarı, Kürtler ayrıldıkları takdirde, Irak'ta Şiiilerin Sünnilerden daha kalabalık hale gelecek olmalarıdır.¹²³⁶ Fanatik Şiiilerle geçinemeyeceklerini her fırsatta dile getiren Bell, Irak

¹²³³ GBA.L., GB'den HB'ye 28 Aug 1921.

¹²³⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 20 Sep 1921; Jarman, *Iraq...7*, p. 9-10.

¹²³⁵ Bell, *The Letters...II*, p. 143-144; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Aug 1921.

¹²³⁶ Wallach, *Desert...*, 476.

yönetiminde Sünnilerin etkin olabilmesi için Kürtlerin mutlaka sınırlar içerisinde kalması konusunda ısrarlıydı.¹²³⁷

Faysal'ın Bağdat'ta taç giydiği günlerde, Necit hareketlenmişti ve İbni Suud Hayyil'i ele geçirerek Reşidileri sürmüştü. Faysal, Hayyil konusunda endişeli olup İbni Suud'un Necit'te durdurulmadığı takdirde Lübnan'a kadar geleceğini iddia ediyordu.

Faysal'ı içerde bekleyen önemli bir sınav, tutuklanan Seyyid Talib'den boşalan İçişleri Bakanlığı koltuğuna kimin oturacağıydı. Bu konuma etkisiz birini getirmek, kendisini İngiliz kuklası konumuna düşürecekti. Diğer yandan “kahvelerde oturan genç beyinsizleri” tatmin etmek için, istedikleri türden bir “aşırı milliyetçi” bakan atanırsa, anayasa taslağı hazırlayan meclisin emeklerine yazık olacaktı. Uzun tartışmalardan sonra koltuğa, hiçbir grupta yer almamış Hacı Ahmed Remzi atandı. Remzi o kadar tarafsızdı ki hiçbir İngiliz onun adını duymamıştı. Faysal'ın seçtiği İçişleri Bakanı haftada bir gecesini Nakîb'in camisinde geçirecek kadar sofuydu. Hacı Ahmed Remzi'nin danışmanlığına, Suriye'den beri Faysal'a refakat eden ve Bell'in duygusal olarak boş olmadığı tecrübeli asker-diplomat Kinahan Cornwallis atandı.¹²³⁸

Adalet Bakanlığı için Naci es-Süveydi üzerinde tartışmalar uzayınca Bell, eski vekil Tevfik Halidi'yi önerdi. Mükemmel derecede Almanca ve Fransızca bilen Halidi¹²³⁹, Türk dostu olarak bilinirdi ve Faysal'a şimdiye kadar pek sempati göstermemişti. Çok tecrübeli ve bilgili bir adam olduğundan Bell'e göre uygun adaydı. Mesele Cafer Paşa ve Faysal'a açıldığında, Türk dostu¹²⁴⁰ olduğu için pek sıcak bakılmadı ve Naci es-Süveydi Adalet Bakanı olarak atandı.

1921 Eylül'ünün ilk günlerinde Faysal'ın ilk kabinesi şekillendi. Bell'in de ısrarı ile yeni Kabine'nin Başbakanı yine Nakîb oldu. Bell, hükümet onuruna verilen akşam yemekte Faysal'a artık karısını ve çocuklarını getirmesi gerektiğini söyleyince Kral,

¹²³⁷ John W. Ellwood, “Challenges to Public Policy and Public Management Education”, *Indiana University Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 27, No. 1, 2008, p. 185.

¹²³⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 144-146; GBA.L., GB'den HB'ye 11 Sep 1921.

¹²³⁹ 1922'de üç aylığına İçişleri Bakanlığı yaptıktan sonra politikadan çekilip kendini tarıma veren Tevfik El Halidi, 1924 Şubat'ta evinin önünde öldürülecektir. GBA.L., GB'den HB'ye 27 Feb 1924.

¹²⁴⁰ Tevfik Halidi'nin bakan yapılmaması, kuzeydeki Türk hareketliliği ile ilgilidir. İstihbarata göre Türk subayları Bakuba'nın 100 km. kadar doğusundaki Mandali'ye kadar gelmişlerdi. Rauf Çadırcı Bell'e “İngilizlerin gözlerinin önünde” kendisini Türk komutan Nihat Paşa'nın ziyaret ettiğini söyledi. Buna bakarak Cafer Paşa, şayet Tevfik Halidi bakan olursa fırsat kollayan Türk taraftarlarının cesaret bulacağını ve hiçbir Arab'ın asker olmak istemeyeceğini söyler. Paşa, Mustafa Kemal'den aldığı emirle Mardin'den aşiret reislerine seksen mektup yazmış ve para göndermiştir. Sadece Acemî Sadun'a ödenen para, İngiliz istihbaratına göre 60.000 poundtur. IOR/L/PS/11/181/8176; GBA.L., GB'den HB'ye 4 Sep 1921.

Bell'e "kalbini açtı." Faysal, vatandaşların çoğunun Türk yanlısı olduğu ve İngilizler ile anlaşmanın yapıp yapılmayacağını belirsizliği yüzünden gelecekte emin olmadığını söyledi. Bell Faysal'a, bir anlaşma yapmaya mecbur olduklarını, aksinin İngiltere adına başarısızlık olacağını, eğer o giderse İngilizlerin de gideceğini ve endişelenmek için bir sebep olmadığını söyledi. Türk yanlılığı meselesini çözmek için "çok sevimli bir kişiliği olduğunu ve bunu daha çok kullanmasını" önerdi. Önerisi, insanlarla daha çok fiziki temas kurması ve küçük akşam yemekleriydi. Bell bunların üzerine planlar yaparken Faysal, "Vallahi sen bu evin hanımı gibisin!" deyiverdi. Faysal, Bell varken eşine gerek olmadığını ima ediyordu. Bell Faysal'a "önümüzdeki yaz ülkeme gideceğim deyince" Faysal haşince; Ülkeme gideceğim demeyeceksin. Babama gidiyorum diyeceksin. Çünkü senin memleketin burası" dedi.

Bell'in planlamasını yaparak Rüstem Haydar'a listesini verdiği yemeklerin ilkinde İçişleri Bakanı Hacı Ahmed Remzi, Adalet Bakanı Naci es-Süveydi ve müsteşarı Drower, gazete editörü Rezzak Davud ve Evkaf Bakanlığı Müsteşarı Yüzbaşı Cooke davet edildiler.¹²⁴¹

Faysal 9 Ekim 1921'de, Bell'e göre, Türkleri ikna etmek için¹²⁴² Musul gezisine çıktı. Mustafa Kemal Paşa'nın Faysal'ı öldürtmesinden korkulan gezi "Tanrı'ya şükür güvenle" 17 Ekim'de bitti.¹²⁴³

Faysal Musul'dan döner dönmez İstanbul'da bulunan Kürt derneklerinden iki delege -Mevlânzade Rıfat¹²⁴⁴ ve Bedirhan Emin Ali Bey- bağımsız Kürt devleti konusunda kulis yapmak için Bağdat'a geldiler ve kimseyle görüşmeden Bell'e gittiler. Bell heyete, kurmayı düşündükleri -milli ya da herhangi başka bir formda- Kürt devletinin, dağların vahşi Kürt ağalarınca kabul edilip edilmeyeceği konusunda şüpheli olduğunu bildirdi.

¹²⁴¹ Bell, *The Letters...II*, p. 144-146; GBA.L., GB'den HB'ye 4-25 Sep 1921; 13 Oct 1921.

¹²⁴² Tauber'e göre bu gezi, Türklerle Fransızlar arasında imzalanmak üzere olan Türkiye-Suriye Sınır Anlaşmasını engellemek üzere düzenlenmiştir. Suriye'nin önde gelen askeri kurmaylarından Şam'da Kral iken, Ali Rıza Rikabi ve İbrahim Hananu'nun, Mustafa Kemal ve İstanbul hükümeti ile temas çabasını sabote eden Faysal, şimdi Türkleri Fransızlar ile anlaşma imzalamamaya teşvik ediyordu. Tauber, "Syrian...", p. 900-901.

¹²⁴³ Bell, *The Letters...II*, p. 147-148; 9 Oct 1921; 17 Oct 1921.

¹²⁴⁴ Mevlânzade Rıfat, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin ikiye ayrılmasından sonra kurulan Kürt Teşkilat-ı İctimaiye Cemiyeti üyesidir. İngiliz himayesinde bir Kürt devleti kurulacağına inandığından, İngiliz Muhipler Cemiyetine de katılmıştır. 1919'da Binbaşı Noel ile ilişkiye geçen Mevlânzâde Rıfat'ın hareketleri Kazım Karabekir tarafından izlenmiştir. Tamer Yıldırım, "Matbuat Âleminde Mevlânzâde Rıfat'la Bir Gezinti", *History Studies*, Vol. 5, Issue 3 Haziran/Jun 2013, s. 276; Mehmet Demiryürek, "İngiliz Muhipler Cemiyeti Hakkında Bazı Notlar ve Belgeler", *Atatürk Yolu*, S. 37-38, Mayıs-Kasım 2006, s. 87; Lukitz, *a.g.e.*, p. 156, 281.

Heyet, Bell'den sonra Yüzbaşı Clayton ile tanıştı ve Kürt milliyetçiliği hakkında konuştular. Rıfat Bey, ertesi sabah Bell'e gelerek yeni tasarlanmış "uyduruk" bir Kürt ulusal bayrağı gösterdi ve bir de sır verdi. Kendisi ile beraber gelen yaşlı arkadaşının, destek alamadığı takdirde bir Kürt eşkiya grubunun başına geçerek Türklere saldırıya geçeceğini "başka çare olmadığını" söyledi. Bell bu "ihtiyarların" İstanbul banliyölerindeki bahçeli evlerinde, emeklilik çağlarını yaşamaları gerektiğini düşünse de kararlılıkları kendisine yeni bir ilham verdi ve uygun görüldüğü takdirde Cox'a "Kürdistan'ın taçsız kraliçesi"¹²⁴⁵ olabileceğini önerdi.

Bağdat İngiliz bürokrasisi, elini Kürt meselesine sokup yakmak istemeğinden "kraliçelik meselesi" sadece bir fanteziden ibaret kaldı. Ortada Kürtler için uygun bir Faysal olmadığı gibi, Kürtlerin bağımsızlığı için harcanacak bir peni bile yoktu. Bu nedenle "İstanbul'dan gelen ihtiyarlar" yüzüstü bırakıldılar.

İç gezilerine devam eden Faysal, Ekim ayının son günü Hille, Kerbala, Necef, Divaniye, Rumeysa taraflarına gidecekti ancak sağlık sorunları vardı. Bir apandisit rahatsızlığı geçiren Faysal'ı Bell, yatağında ziyaret etti. Pijamalarıyla yatağında oturan Faysal Bell'e, giyinmeme gerekçesi olarak "sen ev halkındansın" dedi.¹²⁴⁶

Sağlık sorunlarının da etkisi ile Faysal, İbni Suud söz konusu olduğunda soğukkanlılığını koruyamıyordu. İbni Suud Irak bedevilerine saldırdığı halde, kabinenin bunu protesto etmemesi yüzünden, kabine revizyonuna gitmek istiyordu. Faysal'ın, saldırıyı kınamamalarından dolayı istifalarını istediği Naci Suveydi ve Abdüllatif Mendil'i, Sasun Efendi'nin istifası takip etti. Bu tavrı yüzünden Faysal için "benden ve Cornwallis'ten başka seveni olmayan sinir bozucu birisi" yorumunu yaptı.¹²⁴⁷ Faysal ile aralarındaki kültür farklılığını ifade sadedinde "İngiltere'de doğmuş ve Oxford'ta okumuş olan ben ile Mekke'de doğmuş ve İstanbul'da okumuş Faysal" karşılaştırmasını yaptığı halde, İslami düşüncenin milliyetçilik için ne kadar zararlı olduğu iddiasında aynı görüşleri paylaştıklarını vurguluyordu.¹²⁴⁸

¹²⁴⁵ "Uncrowned queen", Taçsız kraliçe, lakabı Batı medyası tarafından çok beğenilmiştir. Örneğin; "An Uncrowned Queen of Arabia", *The New York Times*, 23 Oct 1927.

¹²⁴⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 147-152; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct 1921; 1 Nov 1921.

¹²⁴⁷ Lukitz, *a.g.e.*, p. 168; Irak yönetim raporuna göre istifaların sebebi ordu bütçesi üzerindeki tartışmalardır. Jarman, *Iraq...7*, p. 322.

¹²⁴⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 153; GBA.L., GB'den HB'ye 16 Feb 1922.

Hükümetten istifa eden bakanların yerine, Bağdat Valisi Tevfik Bey İçişleri Bakanı, İstanbul'dan yeni gelen Sabih Bey (İbn Nişat)¹²⁴⁹ Bayındırlık Bakanlığına atanarak revizyon gerçekleştirildi. Sasun Efendi'nin istifası ise Cox tarafından kabul edilmedi.

İbni Suud'a bağlı İhvan birliklerinden zarar gören Kazımiye Şii şeyhlerinden Şeyh Mehdi Halisi, Sünni ve Şii iki yüz kadar aşiret reisini 13 Nisan'da Necef'e davet etti. İngilizlere göre, Şeyh vatansever bir portre çizmekteyse de amacı İngilizlerin güvenliği sağlayamadığını göstermekti. Bu çağrı, aşiret reislerinde "1920 olayları yeniden mi başlıyor" endişesini doğurduğundan hiçbir Sünni katılmadı.

Necef'ten sonra Şiiler, ay sonunda ikinci bir konferans da Kербela'da düzenlediler. Bell'e göre Faysal, kendisinden nefret eden Şiilerin, İbni Suud aleyhinde düzenleyecekleri Kербela Konferansına sıcak bakıyordu. Bu tavır Bell için bardağı taşıran damla oldu ve Faysal'ı politikasının yanlışlığı konusunda uyardı. Bu eleştiriden çok rahatsız olsa da tartışmanın sonunda Kral, Bell'i yatak odasına¹²⁵⁰ davet etti ve baş başa sohbet ederken, Kuran'a el basarak hayalini gerçekleştirene kadar kafasını yastığa koymayacağına yemin etti. Bell'e göre Faysal, "bir düşüncede sebat edebilecek muktendir bir adam olmadığından" bu yeminler onu tatmin etmiyordu.

Bell'in iktidarını sorgulamaya başladığı Faysal, Arap subayların manda karşıtı propagandalarını sessizce onaylıyordu. 1922 Temmuz'unda, İngiliz yanlısı bir şeyhin katili tutuklanınca Faysal, danışmanı Cornwallis'i taraf tutmakla itham etti. Yüksek Komiser Percy Cox, referandum ile resmen kral olduktan sonra, Faysal'ın böyle adı davalara bile "burnunu sokmaya başladığını" ifade ediyor, Bell'in ofisini dolduran Duleyim Şeyhi Ali Süleyman ve arkadaşları Faysal'ın İngilizlerin altını oyduğunu söylüyorlardı.

Tahta çıkmasının birinci yıl dönümü kutlamalarının ertesi akşamı (23 Ağustos 1922) Kral'ın apandisit rahatsızlığı nüksetti. Ateşi yükselince, ikisi İngiliz, üçü Arap

¹²⁴⁹ Türk kaynaklarında Sabih Nasihat Bey şeklinde tanınmakta olup Ekim 1928'de Irak'ın ilk Türkiye büyükelçisi olarak atandı. Yaklaşık bir yıl sonra da Türkiye Tahir Lütfü (Tokay) Bey'i, ilk Irak elçisi olarak görevlendirdi. Gürbüz Arslan, "Nuri Sait Paşa'nın Türkiye Ziyareti ve 1946 Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. 17, S. 34, 2018, s. 271.

¹²⁵⁰ Bu samimiyet düzeyi Araplar arasında dedikodulara sebep olmuşsa da aralarında cinsel bir ilişki yoktu. Stephen Jankiewicz, "Orientalists in Love: Intimacy, Empire, and Cross-Cultural Knowledge", *Journal of World History*, Vol. 23, No. 2, June 2012, p. 350.

beş doktor ameliyata karar verdiler. Ameliyattan sonra bir ay süren istirahat döneminde, inisiyatif Cox'a geçti.¹²⁵¹

Ameliyatının¹²⁵² ardından tam bir tecride tabi tutulan Faysal'a, Cox'un politik operasyonları hakkında hiçbir bilgi verilmedi. On beş gün sonra, hiçbir şey söylememek şartı ile Bell'e ziyaret izni verildi. Bu ziyaretten beş gün kadar sonraki ikinci ziyarette de sadece Türkiye hakkında konuşuldu. Bu ziyarette Bell'in, Faysal hakkındaki olumsuz düşünceleri pekişti. Bell'e göre Faysal'ın ölümcül kusurları vardı. Bu kusurlar medeni cesaretsizlik ve bilgisizlik kaynaklı entelektüel dengesizlikti. Bell'e göre Irak'ta başarılı bir Arap devleti kurulacaksa Faysal'a muhtaçtılar ama onun kararsızlığı ve cesaretsizliği işleri berbat etme riski taşımaktaydı.¹²⁵³

1923 Eylül'ünde Cox, görevini Henry Dobbs'a devrederken Faysal, Şii siyasetinde epeydir istediği politika belirleme inisiyatifini, fiili bir durum yaratarak eline aldı ve Bell'e göre çok ciddi hatalar yaptı. Şiiler, Kral ile tam manası ile oynayarak, Türkler harekete geçtiğinde Irak'ın Türklere karşı savunulmasının aleyhinde bir fetva¹²⁵⁴ yayınlayıp Kazımiye camilerinde ilan ettiler. Kral danışmanı Cornwallis'in çözümü, fetvayı imzalayan müçtehitlerin, vatandaşı oldukları İran'a sürülmesiydi.¹²⁵⁵

Ameliyat sonrası eski formuna kavuşan Faysal, Şiilerin kapatılmasını istediği Bahai ibadethanesi lehinde karar veren Bidayet Mahkemesinin lağvedilmesi emrini verdi. Başbakan Cafer Paşa, Kral'ın yargıya müdahalesine muhalif iken, Meclis Faysal'ın tarafındaydı. Bu emrin onaylanması, Bell'e göre yargı bağımsızlığını zedeleyeceğinden Yüksek Komiser Dobbs, Kral'ın emrini geri çekmesini sağladı.

¹²⁵¹ Bell, *The Letters...II.*, p.155-164; GB'den FB'ye 30 Mar 1922; 27 Apr 1922; GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jul 1922; 30 Jul 1922; 27 Aug 1922.

¹²⁵² Kral Hüseyin, oğlunun hasta olduğunu duyunca diğer oğlu Zeyd'i Mekke'den Irak'a gönderdi. Faysal, oğlu gibi sevdiği üvey kardeşi Prens Zeyd'in İngiltere'de eğitim almasını isterken Kral Hüseyin, yirmi beş yaşındaki oğlunun İngiltere'ye gitmesine karşıydı. GBA.L., GB'den HB'ye 14-24 Sep 1922.

¹²⁵³ Bell, *The Letters...II.*, p. 164-165; GBA.L., GB'den HB'ye 8 Sep 1922.

¹²⁵⁴ Türklere karşı savaşmayı ve seçimlerde oy vermeyi yasaklayan fetvayı yayınlayan Şii uleması Mirza Hüseyin el-Naini, Şeyh Hasan el-İsfahani ve Şeyh Mehdi el-Halisi'dir. Jarman, *Irak...7*, p. 521.

¹²⁵⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 12 Apr 1923; Bell'e göre, Şii müçtehitlerin 1924 Şubat'ında sürgünden dönmelerine izin verilmesi stratejik bir hatadır. GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1924; Bell bu olayı hata olarak ifade eder ancak dilinin altındaki husus, artık politikanın merkezinde olamadığıdır. Annesine yazdığı ve Sir Percy Cox'un kendisine gönderdiği ve kenarına "en iyi dostuma" yazdığı fotoğraf bahanesi ile başladığı mektubunda Sir Percy ile çalıştıkları altı yıl boyunca her türlü devlet meselesini tartışıp zorlukların üstünden beraber geldiklerini belirttikten sonra Sir Henry'nin kendisine pek danışmadığını, müçtehitler örneğinde olduğu gibi bazı olaylardan sonradan haberi olduğunu yazmıştır. Bell, *The Letters...II.*, p. 186-187; GBA.L., GB'den FB'ye 13 Feb 1924.

Faysal, tahta çıkmasında katkısı olan Percy Cox'a yapamadığı muhalefeti, herhangi bir minneti olmadığından Henry Dobbs'a rahatlıkla yapıyor hatta emirlerini geri çekmek pahasına sınırları sonuna kadar zorluyordu.

İngilizler, tüm çabalarına rağmen, Faysal inisiyatif almadan meclisten manda antlaşmasını geçiremeyince, Irak'ta uzunca bir süre Kral ile beraber çalışmak zorunda kalacaklarını anlamışlar ve bir Divaniye şeyhinin de dediği gibi "bir ferdi yönetmenin, yüz kişiyi yönetmekten kolay olacağını" öğrenmişlerdi.

1924 Temmuz'unda Mekke'den gelen haberlerin olumsuz dönmeye başlaması ve İbni Suud'un bütün bölgeyi ele geçireceği haberleri, Faysal'ın psikolojisini altüst etti. Faysal, önce Filistin, ardından da Duhok'a gitmek istedi. Beraber gitmeyi teklif ettiği Bell, Nesturilerin getirdiği sıtma hastalığı nedeniyle bölgede insanların "sinekler gibi ölmesi" ve Londra'ya tatile giden Yüksek Komiserin yerine vekil bıraktığı Nigel'i yalnız bırakmamak için teklifi reddetti.¹²⁵⁶

İbni Suud karşısında babası Hüseyin'in nazik durumu¹²⁵⁷ ve Bağdat'ın hiç bitmeyen politik manevraları nedeniyle çok yıpranan Kral Faysal, Ekim ayının ilk haftasını, Hanekin yakınlarında satın aldığı çiftlikte Bell ile geçirdi. Çiftlikte Bell'e, çok yalnız olduğunu ve burayı Bağdat'tan kaçmak için satın aldığını anlattı. Bağdat'a döndüklerinde, Şerif Hüseyin'in nihayet babasına göndermeyi kabul ettiği "ince yüzlü, hassas, yaşına göre küçük bedenli bir çocuk olan Prens Gazi'yi" beraber karşıladılar.¹²⁵⁸

Psikolojik olarak çökmüş durumda olan Faysal, oğlu Gazi'nin gelmesiyle biraz toparlandı. "Köleler ve cahil kadınların eğittiği on iki yaşında olduğu halde zar zor

¹²⁵⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 199-201; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1924; 9, 30 Jul 1924; Lukitz, *a.g.e.*, p. 167-168.

¹²⁵⁷ Türklerin 3 Mart 1924'te halifeliği kaldırmasını fırsat bilerek halifeliğini ilan eden Şerif Hüseyin, İbni Suud'un iyice nefretini kazanmıştı. İhvan birlikleri Eylül ayında Taif'e saldırarak şehri yağmalayıp halkını da kılıçtan geçirdiler. Şerif Hüseyin'in, kendisine verilen sözler tutulmadığı gerekçesiyle müzakerelere yanaşmaması nedeniyle İngilizler "ihtiyardan" bıkmışlardı. Oğulları Abdullah ve Faysal, Kral olsalar da İngiliz kontrolünde olduklarından, İbni Suud aleyhine bir tutum geliştirmelerine izin verilmedi. İbni Suud 23 Aralık 1925'te saldırdığı Mekke'yi ele geçirdi ve 8 Ocak 1926'da Hicaz Krallığını ilan etti. Jarman, *Iraq...7*, p. 531; İbni Suud, savaştan önce Percy Cox'a, Vahhabiler olarak ilk dört halifeden başka halife tanımadıklarını, Şerif Hüseyin halifeliğini ilan ettiği takdirde, kendileri için diğer Emir-Halifelerden bir farkı olmayacağını deklare etmişti. IOR/L/PS/18/B 251, *12 Jan 1917*, *İbni Suud*; Nikshoy C. Chatterji, *Muddle of the Middle East*, Vol. 1, New Delhi 1973, p. 479.

¹²⁵⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 24 Sep 1924; 7 Oct 1924; 28 Eylül'de Emir Zeyd eğitim için Londra'ya hareket etti. Emir Gazi Mekke'den 5 Ekim'de gelirken, ailenin geri kalanı 17 Aralık'ta geldiler. Jarman, *Iraq...7*, p. 539.

okuyup yazabilen ama zekası yaşlılarından çok ileride olan Prens”, Bell tarafından ihmal edilmeyecekti.¹²⁵⁹

Hicazdan kaçan ailesinden bir haber alamayan Kral Faysal, sürpriz bir karar alarak oğlu Gazi lehine krallıktan çekildi. Henry Dobbs istifayı kabul etmeyip sabırlı olup beklemesini tavsiye edince Faysal istifasını erteledi.

Irak Kralı bile olsa, İngilizler izin vermediği sürece İbni Suud’a saldıramayacağını bilen Faysal, Haşimileri, İhvan’a saldırması için kışkırttı. Dobbs, Sasun Efendi’ye “Kral Hüseyin’in oğlu değil, Irak Kralı olduğunu artık öğrenmeli” dedirterek kulağı çekildi.

18 Aralık 1924 günü, Kral Faysal Cornwallis ile Musul’da iken -Şerif Hüseyin hariç- tüm aile, Bağdat’a ulaştı. Gelişlerinden dört gün sonra Kraliçe Hazayma’yı ziyaret eden Bell, ailenin mükemmel İngilizce konuşan zenci halayığına hayran kaldı. Aslen Cape Town’lı olan zenci uşak, Faysal’ın biri sağlıklı bir bebekken belı kırıldığı için kötürüm kalan ve diğeri de lâl olan kızlarını Bell ile tanıştırdı.¹²⁶⁰

Aralık yağmurları nedeniyle Kral’ın Musul’dan Bağdat’a inmesi gecikti. Faysal’ın ailesi ile buluşması geciktiği gibi, -Bell’in son aşkı- Cornwallis de Musul’da olduğundan, Bell’in yılbaşı planı bozuldu. Geçirdiği boş zamanı, Kraliçenin teşrifatçılığına atanmak isteyen Kralın teşrifatçısı Saffet Paşa’nın hanımını saf dışı bırakmaya harcadı. Bell’e göre Paşa’nın hanımı, Bağdat hanımefendileri tarafından sevilmediğinden, Kraliçe’nin partilerini yönettiği takdirde kadınlar partileri boykot edecekti. Saffet Paşa’nın hanımı, Kraliçe Hazayma Mekke’de iken, kızını Kral ile evlendirmeye kalkmıştı. Faysal bu evliliğe razı iken, kardeşi Zeyd bunu şiddetle reddedince kız Beyrut’a gönderilmişti. Kraliçe eninde sonunda bunu duyacağından, Saffet Paşa’nın hanımının saraydan uzak tutulması gerekiyordu.

Kral, ailesi ile buluştuğunda Bell’in ilk intibası, kızlar çok mutlu iken Kraliçe’nin suskunluğuydu. Kraliçe bir çay partisi ile Bağdat hanımlarına takdim edildiğinde, şimdiye kadar evlerinden hiç çıkmamış olan bazı Müslüman kadınların kraliçeyi görmek için saraya gelmeleri Bell’i çok şaşırttı. Bu davette Bell, kraliçe ve

¹²⁵⁹ Emir Gazi’yi Bağdat hayatına hazırlama görevi Başbakan Yasin Paşa’nın kardeşi Taha Bey’e, mürebbiyelik görevi de demiryolu işinde çalışan bir İngiliz’in kızı olan Miss Fairley’e verildi. GBA.L., GB’den FB’ye 8 Oct 1924; GB’den HB’ye 10 Dec 1924.

¹²⁶⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 204-209; GBA.L., GB’den HB’ye 15, 29 Oct 1924; 14-17 Dec 1924.

kızlarının, “Fransız rahibelerine benzeyen kıyafetlerini berbat bulduğundan” gardiroplarına el atmaya karar verdi.

Eğitim için Oxford Balliol’a giden Emir Zeyd’den kötü haberler geliyordu. Faysal, kardeşinin bir asker ya da politikacı eğitimi almasını isterken Zeyd ikisini de reddedip tarım tahsili görmeyi tercih etmişti. David Hogarth’ın yazdığına göre İngilizce eğitiminde ilerleme yoktu.

Zeyd’in eğitimi Oxford’ta iyi gitmezken, Şehzade Gazi’den Bell oldukça memnundu. Bell’in hediye ettiği fotoğraf makinesi ile ilk resimlerini çekmeye başlayan prens, Bell ile basit cümleler konuşabilecek kadar İngilizce öğrenmişti. Kızlar da, piyano eğitimi alıyordu. Bell’in korktuğu başına gelmiş, Saffet Paşa’nın karısı yüzünden Faysal ile Kraliçe’nin arası bozulmuştu. Kadın, Kraliçe’nin isteği ile saraydan uzaklaştırıldı.

Bell’in kıyafetlerini beğenmediği ve “Mekkeli bir kadından Avrupalı şartlara uymasını beklemek güç” dediği Kraliçe ile Faysal’ın araları oldukça kötüydü. Huzursuzluk, Kral’da mide rahatsızlığı şeklinde tezahür etmekteydi. Bu sıkıntıları aşabilmek için Kraliçe yanında olmadığı halde Bell ile Hanekin çiftliğine kaçıyor ve kalbini yalnız Bell’e açıyordu. 1925 Haziran’ında Bell, Irak’taki işinin artık Kral’ın kişisel işlerini düzenlemek olduğunu yazdı.¹²⁶¹

Bell hakkında popüler kaynaklarda Faysal’a aşık olduğu dedikodusu varsa da böyle bir duygusal ilişki hatıralarına yansımamıştır. İlk aşkı Cadogan ve ikinci aşkı Wylie hakkında -evli olduğu halde- babasına bile duygularını ve aşkını çok net anlatabilen Bell’in ellili yaşlarında aşkını saklaması karakterine uygun değildir. Wylie için hissettiği cinsel dürtüleri bile günlüklerine yazmış ve aşık olacağı erkeği yıllarca önce “yakışıklı, akıllı, vizyonu geniş, kabiliyetleri bakımından kendine eş, savaşılabilen, avlanabilen, şiir yazabilen, medeniyetler hakkında malumatı olan, yabancı dil bilen, tiyatrodan, National Gallery’den zevk alan, politikacı ile devlet adamını ayırt edebilen, seyahat etmiş bir kahraman” şeklinde tarif etmişti. “Kararsızlığı ve cesaretsizliği ile kendisini Şiilere ve milliyetçilere yem eden” Faysal’da bu özelliklerin pek azı bulunduğundan âşık olma ihtimali yok gibidir. Dedikoduların sebebi Hanekin çiftliğinde baş başa geçirdikleri hafta sonu tatilleridir.

¹²⁶¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 210-221; GBA.L., GB’den HB’ye 24-31 Dec 1924; 7 Jan 1925; 3-17 Jun 1925; GB’den FB’ye 25 Feb 1925; 13 May 1925.

1925 yılbaşı tatilini Kral Faysal'ın çiftliğinde geçiren Bell, burada hastalandı. Zatürre teşhisi konulunca trenle Bağdat'a sevk edildi. İki günlük bir tedavinin ardından hastaneden çıktı.¹²⁶²

Kraliçenin katılmadığı Hanekin gezileri baş başa olmasalar da 1926 yılbaşından itibaren artmaya başladı. Çiftlikte yapılacak olan tadilatları Kraliçe'nin yokluğunda Bell düzenlerken, krallığını kaybetmiş olan Ali¹²⁶³ gündüzlerini viski, akşamalarını ise likör ve şampanya içerek geçiriyordu.¹²⁶⁴

1926 Ramazan'ında (Nisan) Dicle Nehri taşıtı ve Bağdat günlerce sel¹²⁶⁵ altında kaldı. Sel Faysal'ın sarayını kullanılmaz hale getirdiği için ailesini Hanekin'e taşıdı. Taşkının yaraları sarılmadan, Amman'dan Kral'ın büyükannesi, sayısız halası, Ali'nin eşi ve üç çocuğu, hizmetkârları Bağdat'a geldiler.

Faysal bir süredir devam eden rahatsızlıkları için 1926 Ağustos'unda Fransa Vichy'de tedaviye karar verdi ve 30 Temmuz günü Bağdat'tan ayrıldı. Giderken, vekil olarak kardeşi Ali'yi bırakmış, Feo Gleichen'in yaptığı kendi büstünü de Bell'in müzesine hediye etmişti.¹²⁶⁶ Müzedeki tören son görüşmeleridir zira Faysal Fransa'da iken Bell hayatını kaybedecektir.

¹²⁶² Bell, *The Letters...II.*, p. 227-228; GBA.L., GB'den HB'ye 30 Dec 1925.

¹²⁶³ Taif saldırısından sonra, baskılara dayanamayan Şerif Hüseyin, tahtı en büyük oğlu Ali'ye terk etmişti. Spencer C. Tucker, (Ed.) "Husayn ibn Ali, King (1856?-1931)", *The Encyclopedia of World War I: A Political, Social, and Military History*, Vol. I, California 2005, p. 565.

¹²⁶⁴ Bell, *The Letters...II.*, p. 234-235; GBA.L., GB'den HB'ye 10 Mar 1926.

¹²⁶⁵ Fırat ve Dicle nehirlerinin suları Nisan ayında genelde kabarmakta olup bu taşkın sık sık normalin üzerine çıkarak şehre zarar vermekteydi. Osmanlı salnamelerinde iki-üç yılda bir büyük taşkın kayıtları girmiştir. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, s. 144.

¹²⁶⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 245-246; GBA.L., GB'den HB'ye 16-30 Jun 1926.

BEŞİNCİ BÖLÜM

IRAK SINIRLARININ TESPİTİ, İÇ VE DIŞ POLİTİKADA BELL ETKİSİ

IRAK SINIRLARININ TESBİTİNDEKİ ROLÜ

Irak¹²⁶⁷ kavramı, tarihin hiçbir döneminde, bir halkın ülkesini tanımlayan veya bir devletin sınırlarını tarif edecek şekilde siyasi bir terim olarak kullanılmamış, coğrafi bir bölgeyi işaret etmiştir. “Irak” kavramı ilk defa Basra bölgesini ele geçiren Müslüman Arapların bölgeye *Irak-ı Arap* demesiyle kullanıldı. Selçuklular devrinde, Dicle nehrinden İran’ın dağlık kesimlerine kadar uzanan araziye de *Irak-ı Acem* deniyordu. Osmanlılar döneminde Irak kavramı Basra ve Bağdat için kullanılırken Musul bölgesi, Irak haricinde tutarak El-Cezire olarak isimlendirildi. İngilizler ise I. Dünya Savaşı sonrasında Musul’u¹²⁶⁸, Bağdat ve Basra ile Irak adı altında birleştirdiler¹²⁶⁹ ve Musul Türklerini, Irak Türkleri şeklinde isimlendirdiler.¹²⁷⁰ Oysa, Şubat 1919’da Paris Konferansına Bağdatlılar adına bir dilekçe veren Naci es-Süveydi liderliğindeki grup, kurulmasını istedikleri Irak devletinin sınırlarını “Fırat ve Dicle nehirleri arasındaki Arapça konuşulan topraklar” olarak çizmişti.¹²⁷¹

İngilizler, Kral belirlemeden önce, işgal edilmiş Irak’ın sınırlarının belirlenmesi işine giriştiler. Bell, seyahatlerinden edindiği malumatla, İran¹²⁷², Türkiye, Suriye ve

¹²⁶⁷ Kelimenin Arapça olduğuna dair genel bir kanı varsa da aslının Farsça’da düzlük manasına gelen *erag* kelimesinden geldiği iddia edilmiştir. Sasaniler bölgeyi Erak diye isimlendirmişken 6. yüzyıldan itibaren Araplar, günümüz Irak’ının güney kesimlerini Irak diye isimlendirmişlerdir. Garnett, *a.g.e.*, p. 90-92; Karen Culcasi, *Cartographic Constuctions of the Middle East*, Graduate School of Syracuse University (Unpublished Doctorate Thesis), Syracuse 2008, p. 144.

¹²⁶⁸ Musul Vilayeti, Musul, Kerkük ve Süleymaniye olmak üzere üç sancaktan ibaretti. Şimşir, *a.g.e.*, s. 48; Eroğlu-Babuoğlu-Özgül, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 116.

¹²⁶⁹ Mezopotamya kavramının da Bağdat ve Basra’yı içine aldığı halde Musul’u kapsamadığı ve ancak coğrafik bir terim olduğu hakkında, Chatterji, *a.g.e.*, p. 413.

¹²⁷⁰ Saatçi, *a.g.e.*, s. 18-19.

¹²⁷¹ FO 608/94/2019, *Peace Conference (British Delegation)*, 14 Feb 1919.

¹²⁷² 1913 İstanbul Sözleşmesi (Osmanlı-İran) ile son şeklini alan sınır, 1934 yılına kadar Irak-İran sınırı olarak aynen kalmıştır. Bu yıldan itibaren Şatt’ül Arap’ta hak iddia eden İran, meseleyi Milletler Cemiyetine taşımış ve 1937’de çıkan karar, sınır çizgisini nehrin talveg çizgisine çekerek küçük bir sınır değişikliği yapmıştır. Irak’ın Basra Körfezine 58 kilometre sınırı olup Şatt’ül Arab’ın hemen kuzeyinden başlayan İran sınırı, İran tepelerini takip ederek Diyala (Dicle’nin İran’dan doğan bir kolu) vadisine kadar uzanır. Nehri takip eden sınır, Halepçe yakınlarında Dicle’nin kollarını Irak sınırları içerisinde bırakacak şekilde kuzeye döner ve Urmiye Gölünün batısından geçerek Türkiye sınırına uzanır. Marr, *a.g.e.*, p. 8-9; Christopher G. Morris, *Dictionary of Science and Technology*, 1992 London, p. 2198; The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study: Iran-Iraq Boundary*, No. 164, Washington 1978. p. 4; Sınır hattı

Kuveyt¹²⁷³ sınırlarını belirleme komisyonunda yer aldı. En önemli kıstası, Basra ve Bağdat'a ek olarak Musul'un da sınırlar dâhilinde kalmasıydı.¹²⁷⁴

Sınırları kabaca 1921 Kahire Konferansı'nda Churchill¹²⁷⁵ tarafından belirlenen Ürdün ile 2 Kasım 1925'te Kuveyt'te Hadda Antlaşması yapılmış ve İbni Suud bu anlaşmayı da kabul etmiştir.

Irak-Türkiye sınırı, Musul meselesi yüzünden en son çizilmiş sınırdır ve "Türkiye Irak ilişkilerindeki Rolü" başlığı altında incelenecektir.

A.Suriye ve Ürdün Sınırı:

İngilizler, Kut'ül Ammare yenilgisi şokuyla, Bell düzeyindeki bürokratların bilgisi dışında, 1916 Mayıs'ında imzaladıkları Sykes-Picot Antlaşması ile Osmanlı Devletinin Arap vilayetlerini Fransızlarla paylaştı. Bu antlaşma ile çizilen haritaya göre Musul Vilayeti ikiye bölünüyor, Musul ve Erbil Fransız nüfuz bölgesinde kalırken Süleymaniye İngiliz tarafında kalıyordu. Şirket'in hemen güneyinden Dicle'yi kesen hat, Fırat üzerinde bulunan Ebu Kemal'e kadar düz bir şekilde uzanıyordu. Ebu Kemal'den, Cebel'i Dürzi'ye kadar çölu yine dümdüz kesen hattın kuzeyi Fransız nüfuz bölgesi iken güneyi de İngilizlere bırakılıyordu.¹²⁷⁶

Mezopotamya'nın sınırlarının belirlenmesi amacıyla ilk toplantılar Paris Konferansı'nda 1919 Mart'ında yapıldı. 26 Mart 1919 tarihli toplantıya, Arthur Hirtzel, David Hogarth, Albay T. Edward Wilson, Albay Gribbon, Albay T. Edward Lawrence, Gertrude Bell ve Forbes Adam katıldılar.¹²⁷⁷

Toplantının ilk gündemi, Cerablus bölgesinin İngilizlerin mi yoksa Fransızların mı kontrolünde olacağıydı. Albay Gribbon, Cerablus kimin olursa olsun, İngiliz yönetiminin, Cerablus mevkiinde Fırat üzerine bir köprü yaparak bölgeye yerleştireceği

hakkındaki İngiliz arşiv kayıtları için; Richard Schofield (Ed.), *The Iran-Iraq Border*, Vol. 6, Oxford 1989.

¹²⁷³ 29 Temmuz 1913 tarihli Osmanlı İngiliz anlaşması ile İngilizlerin hükümrancılık alanı tarif edilmiş, ilerleyen süreçte de Cox eliyle sınır netleştirilmiştir. Schofield (Ed.), *The Iran-...*, p. 22-24; Kuveyt, Sykes-Picot anlaşmasına göre Mezopotamya'nın bir parçası olsa da 1922 yılında Cox tarafından belirlenen bir hat ile birbirinden ayrılmış, 1961'de bağımsız olmuştur. Culcasi, "a.g.t.", p. 1146-147.

¹²⁷⁴ Wallach, *Desert...*, s. 320.

¹²⁷⁵ Churchill tarafından tasarlanan Ürdün'den Irak'a doğru uzanan çıkıntı, Suudi toprakları ve Suriye arasına girerek Basra körfezini Akdeniz'e bağlayan dahiyane bir fikirdir. Hal böyleyken, bu çıkıntının ögle yemeklerinde içkiyi fazla kaçıran Churchill'in hiçkırması esnasında kazara çizildiği gibi absürt iddialar da vardır. Emine Ö. Evered, Kyle T. Evered, "A Geopolitics of Drinking: Debating The Place of Alcohol in Early Republican Turkey", *Political Geography*, S. 50, Michigan 2016, p. 48.

¹²⁷⁶ CAB 24/45/17, 14 March 1918.

¹²⁷⁷ Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 450.

bir garnizon ile, bölgede askeri varlığını devam ettirmesi gerektiğini savunuyordu. Komiser Vekili Wilson ise, Cerablus'u da içine alan Rakka-Birecik hattının Halep'ten daha kolay yönetileceğinden Halep'e bağlanmasını, dolayısıyla Fransızlara verilmesini düşünüyordu. Bell ve Lawrence ise, güvenlik ve su politikalarının garantisi için Mezopotamya sınırlarının Diyarbakır'dan Rakka-Birecik hattına kadar uzanması gerektiğini savundular. Lawrence'ın tezi, Mezopotamya'nın gelecekte Akdeniz'e çıkmaya ihtiyacı olacağı, bu nedenle İskenderun ve Trablus limanlarına yaklaşması gerektiği yönündeydi. Wilson, bu düşüncede değildi. Ona göre bu düşünce, Mezopotamya sınırının Rakka ve Birecik'e kadar uzanabilmesi için bir argümandan ibaretti.

Sykes-Picot Antlaşması ile Musul vilayetini, Ruslarla aralarında bir tampon olacak şekilde Fransızlara bırakan İngilizler, Bolşevik devrimiyle Rus tehdidi ortadan kalkınca, 1920 Nisan'ında San Remo'da, petrolden pay vererek Musul'un kendilerinde kalması konusunda Fransızları ikna ettiler.¹²⁷⁸

San Remo'da sınır hattı kabaca belli olunca, çizginin tam olarak nereden geçeceği konulu mikro toplantılar dönemi başladı. 1920 Mayıs'ında, Suriye Arap Devleti'nden resmi bir heyet gelerek sınır konusunda bir antlaşma istedi. Mezopotamya'yı Bell'in temsil ettiği bu toplantı, 5 Mayıs 1920 günü Habur'un ağzından 24 km. güneyde yapıldı. Bölgeyi nüfuzu altına alan ancak hastalık bahanesiyle toplantıya katılmayan Mevlüd Paşa'yı iki askerinin temsil ettiği toplantıda -Sykes-Picot hattı tam üzerinden geçen- Ebu Kemal, Deyr-i Zor'a bağlandı. Buna göre Suriye-Irak sınırı günümüzdeki hali ile Ebu Kemal ile El Kaim arasından geçip Sincar dağlarının batısına kadar uzandı. Faysal Suriye Kralı olarak yaptığı bu antlaşmayı Irak Kralı olarak onaylayacaktır.

Toplantıda, sınır çizgisi halledildiği gibi Suriye tarafından gelerek kervanları yağmalayan aşiretler meselesi de konuşuldu. Suriye Arapları bunu çözmeyi taahhüt ettilerse de Bell, bu konuda pek ikna olmadı. Fransız kontrolündeki topraklarda

¹²⁷⁸ Öke, *Musul...*, s. 150-151; Lloyd George, petrolün %25'i ve Fransa'nın Almanya karşısında güvenliği mukabilinde Clemenceau'yu ikna ederek Musul'un İngiliz mandası altında kalmasını Fransızlara kabul ettirdi. Kılınçkaya, *a.g.e.*, s. 130; 24 Nisan 1920'de İngiltere ile Fransa arasında imzalanan San Remo Petrol Antlaşması ile Fransa, Musul'daki hakkında vazgeçecek; buna karşılık Almanların (Deutsche Bank) Turkish Petroleum Company'deki %25 hissesini devralarak Musul petrollerinde söz sahibi olacaktı. Bige Sükan, *Fransa'nın Türkiye Politikaları ve Ekonomik Çıkarları (1919-1922)*", *Osmanlı'dan Lozan'a Batı'nın Paylaşım Projeleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 26- 27 Nisan 2006 Ankara, s. 220-221.

meydana gelen bu olayları “onların tarafında her iş şu anda aptalca ilerliyor” diyerek yorumluyordu.

Sınır görüşmelerini yapan İngiliz subaylar Arapça bilip aşiret yapısına hâkimken, Fransızların Arapça bilmemelerini Bell eleştiriyordu. Bell’e göre Fransızlar bu çizginin, göçebe yaşayan Anaze ve Duleyim aşiretleri için hiçbir şey ifade etmediğini anlayamıyorlardı. Öyle ki Fransızlar, o esnada Suriye topraklarında bulunan -Bell’in sıkı dostu- Fahad Bey’in, İngilizlerle arasının bozuk olduğunu zannediyorlardı.¹²⁷⁹

Faysal Suriye Kralı iken görüşmeleri yapılan Mezopotamya-Suriye sınırı meselesi, 23 Aralık 1920’de Paris’te imzalanan bir sözleşme ile onaylandı. Antlaşmanın ilk maddesinde belirtilen sınır çizgisi, Diyarbakır ve Musul vilayetlerini ayıran çizgiden Cizre’de ayrılıyor, Habur nehrinin bütün havzasını içine alacak şekilde Fırat nehrine uzanıyordu. Nehrin havzası ile güneye yönelen sınır, Ebu Kemal Suriye tarafında kalacak şekilde Fırat’ı kesiyordu. Buradan Cebel-i Dürüz’un hemen güneyindeki İmtar’a dümdüz uzanıyordu. Henüz Ürdün kurulmadığından antlaşma metninde sınır çizgisi Tiber Gölüne kadar tarif ediliyordu. Bugün sınır, hiçbir yerleşim biriminin bulunmadığı Cebel et Tenf bölgesi denen 33°22'29" Kuzey ve 38°47'33" Doğu noktasında Ürdün’e kavuşmaktadır.

Sınır meselesi dışında, demiryolları ve su kaynaklarının paylaşımı, İskenderun körfezi ve Kıbrıs Adasının durumu gibi meseleleri düzenleyen antlaşmayı, İngiltere adına Charles Hardinge, Fransa adına da George Leygues 28 Aralık 1920’de imzaladılar.¹²⁸⁰

Genel olarak *Anglo-French Convention (Paulet-Newcombe Line)* denen, 1920’den başlayıp 1923 yılına kadar devam eden müzakereler serisinde sınırlar, kesin çizgilerle belirlenmeyip -örneğin Habur nehrinin havzası şeklinde ifade edilirken- günümüzdeki halini¹²⁸¹ 10 Eylül 1932’de Cenevre’de imzalanan bir antlaşma ile aldı.¹²⁸²

¹²⁷⁹ GBA.L., GB’dan HB’ye 16 May 1920; 23 Jul 1924; Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 258.

¹²⁸⁰ Official Document, “Franco-British Convention on Certain Points Connected with the Mandates for Syria and the Lebanon, Palestine and Mesopotamia”, *The American Journal of International Law*, Vol. 16, No. 3, 1922, p. 122.

¹²⁸¹ Habur’dan El Kaim’e Suriye çölünden geçerek Suriye ile Irak’ı ayıran düz hat, buradan hafifçe batıya dönerek Ürdün sınırına kadar uzanır. Buradan keskin bir hatla güneye yönelerek Suudi Arabistan sınırına yönelir. Arabistan sınırı su kuyularını takip ederek Batın Vadisinde Kuveyt sınırına ulaşır. Sınır

1920’de Suriye’ye bırakılan Yezidilerin yaşadığı Cebel-i Sincar bölgesi¹²⁸³, 10 Eylül 1932 tarihli Milletler Cemiyeti kararı ile yeniden Irak’a verildi.¹²⁸⁴

Sınır hattı tespit edilmiş olsa bile Fırat’ın batısında yaşayan Anaze ve doğusunda mukim Şammarlar için bu hat on yıllar boyunca hiçbir şey ifade etmedi. Aşiret mensupları hayvanlarını otlatmak ya da akrabalarını ziyaret edeceklerinde sınırı geçerken hiçbir zaman pasaport başvurusunda bulunmadılar. Bell’in, “Fransızlar göçebe yaşamın gereklerini anlamıyorlar” şeklinde eleştirdiği realite, bölgenin kaderini uzun yıllar etkiledi. Aşiret üyeleri sınır çizgisini ancak vergi memurlarından kaçacaklarında ya da suç işlediklerinde hatırladılar.¹²⁸⁵

B.Suud (Necit) Sınırı

Bell, 1913-1914 Arabistan gezisinde, Hayyil’in ardından, Necit’e giderek İbni Suud ile görüşmeyi planlamıştı. Ancak Hayyil’de yaşadığı esaret ve İbnürreşid ile İbni Suud arasındaki sürtüşme nedeniyle Bağdat’a yöneldiğinden bu görüşme ancak 1916 Kasım’ında gerçekleşebilmişti. 1916’da İngiltere’nin askeri kudretinin sergilendiği bir toplantı için Basra’ya davet edilen İbni Suud’un ağırlanması ile Bell bizzat meşgul olmuştu.

1915 Aralık’ında İbni Suud ile yapılan bir antlaşma ile İbni Suud’un Necit, El Hasa, Katif ve Cübeyil hâkimiyeti resmen tanınırken, kendisinden Bahreyn ve Kuveyt’e saldırmama sözü alındı. Bu antlaşmadan hemen önce Türkler, ajanları Salih Şerif Hasni aracılığı ile İbni Suud’a işbirliği teklifi sunduysa da İbni Suud İngilizlerden aldığı bin tüfek ve yirmi bin lira karşılığında, 26 Aralık’ta El Katif’te, Percy Cox ile buluşarak aynı isimli¹²⁸⁶ antlaşmayı imzalamayı tercih etti. İbni Suud, İngilizlerden başka hiçbir

buradan kuzeye yönelerek Kuveyt ile Irak’ı birbirinden ayıran ve Basra körfezine uzanan Hor Abdullah kanalı üzerindeki Ümmü’l Kasr’a ulaşır. Marr, *a.g.e.*, p. 10-11.

¹²⁸² The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study: Iraq – Syria Boundary*, No. 100, Washington 1970, p. 9-10.

¹²⁸³ Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 144.

¹²⁸⁴ Nelida Fuccaro, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*, London Newyork 1999, p. 120; Cebel-i Sincar 1920-1932 yılları arasında Suriye sınırları içinde görünse de fiilen İngiliz etkisi altında kalmıştır. Nelida Fuccaro, “Ethnicity, State Formation and Conscriptioin in Postcolonial Iraq: The Case of the Yazidi Kurds of Jabal Sinjar”, *International Journal Middle East Studies*. I. 29, 1997, p. 571.

¹²⁸⁵ Fattah-Caso, *a.g.e.*, p. 160.

¹²⁸⁶ Günümüzde Suudi Arabistan’ın Basra körfezi kıyısında, Bahreyn’in hemen kuzeyinde bulunan Katif’e bağlı Tarut adasındaki İngiliz Konutunda imzalandığı için Katif Anlaşması veya Tarut Anlaşması olarak da bilinir. Mohammad Zaid Al-Kahtani, “The Foreign Policy of King Abdulaziz”, *University of Leeds, Department of Arabic and Middle Eastern Studies, (Unpublished Doctoral Thesis)*, London 2004, p. 34.

güçle görüşmemeyi, İngiltere'den başka hiçbir devlete imtiyaz vermemeyi, Hac yolunu açık tutmayı ve İngiliz koruması altındaki hiçbir şeyhe saldırmamayı taahhüt etti.

1921'in son günlerinde Bağdat, manda ve kuzey sınırı meselesi ile meşgulken İbni Suud'un Hayyil'i ele geçirmesi, Faysal'ı endişelendirdi. Bu gelişme üzerine İbni Suud'u davet eden Cox, Bell'den güney sınırını çalışmasını istedi. İbni Suud'un bu hamlesi, Fahad Bey ile Bell'in yeniden kafa kafaya vermesini ve bedeviler, su kuyuları, otlaklar temelinde çöle çizgiler çekmelerine sebep oldu. Bu çalışma daha sonra İbni Suud'a kabul ettirilerek Necit sınırı çizilecekti.¹²⁸⁷

Faysal'ın tepkisine rağmen Percy Cox, babası Şerif Hüseyin'i devamlı tehdit eden İbni Suud ile mektuplaşıyordu. Percy Cox, Faysal ile İbni Suud arasında bir sınır antlaşması yapılmasını istese de Irak vatandaşı olan bedeviler, sürüleriyle baharda güneye indiklerinden, iki yönetim arasında sınır ihtilafı vardı. Bütün çölün kendisine ait olduğunu iddia eden İbni Suud, Irak bedevilerinden hayvan otlatma karşılığında vergi istiyordu.

1922 Mart'ında zirveye çıkan bu otlak sorunu yüzünden, İbni Suud'a bağlı İhvan -Vahhabi milisleri- Irak sınır birliklerine saldırınca Irak hava kuvvetleri müdahale etti. Saldırganlar güneye kaçsa da iki yüz Irak vatandaşını ve hayvanlarını öldürdüler. İbni Suud olaydan haberinin olmadığını, adamlarına derhal geri çekilme emri verdiğini, kayıplar içinde üzgün olduğunu bildirdi. Bell'e göre İbni Suud, çok masum olmasa da Percy Cox onun "Allah'tan sonra en çok sevdiği" olduğundan, Cox'un bu meseleyi tatlıya bağlayacağına emindi. Bu durumda en zor pozisyon Faysal'ınki olup doğru politika gütmesi biraz güçtü. Bell'in de şüphelendiği üzere İbni Suud, kabineye bile tesir etmiş ettiğinden, beş bakan İbni Suud aleyhine bir açıklama yapmayınca gücenen Faysal, bakanların istifasını istedi. Percy Cox araya girdi ise de -Bell'e göre büyük kayıp olacak şekilde- Naci es-Süveydi ve Basra temsilcisi Abdüllatif Mendil istifa etmek zorunda kaldılar.¹²⁸⁸

20 Mayıs 1922'de Necit Sultanı ve Irak Hükümeti arasında imzalanan Muhammara Antlaşması ile Müntefik, Amarat ve Zafir kabileleri Irak vatandaşı sayılırken, Şammar aşireti Necit vatandaşı sayıldı. Sınır, bu aşiretlerin kullanmakta oldukları vahalar ve kuyulara göre belirlenecekti. Her iki hükümetin bölgeyi iyi bilen iki

¹²⁸⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 20 Dec 1921; IOR/L/PS/18/B251, 12 Jan 1921; *Treaties and Agreements...*, p. 1-3; Jarman, *Iraq...* 7, p. 79-81;

¹²⁸⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 5 Aug 1924; GB'den FB'ye 5 Aug 1924; 6 Aug 1924; 13 Aug 1924.

temsilcisi Bağdat'ta buluşacak ve çizdikleri sınır itirazsız kabul edilecekti. Hacıların ve tüccarların sınırdan geçebilmeleri garanti altına alınırken, bedevi kabileler karşı tarafa geçtiklerinde otlak vergisi ödeyeceklerdi.¹²⁸⁹

1922 Haziran'ının son günlerinde, Muhammara Antlaşması doğrultusunda, Bell'in önerdiği sınır çizgisini İbni Suud reddetti. İbni Suud, Hicaz, Irak ve Ürdün¹²⁹⁰ sınırlarının tamamında yeniden görüşme talep ediyordu.

Gerginlik, 1922 Ağustos'unda şiddete dönüştü ve Vahhabiler, Amman'ı yağmalayıp otuz beş kişiyi öldürdüler. Bell'e göre bu olay, Bağdat'tan kovulan Philby'nin El Cevf'te ektiği tohumların sonucuydu. Percy Cox, saldırı dolayısı ile İbn Suud'u, yaratılacak fiili durumlarla sınırların değişmeyeceği konusunda uyardı.

Bu sorunu kökten çözmek için İbni Suud'la görüşmeye giden Yüksek Komiser Cox, 11 Aralık 1922 tarihinde Bell'in çizdiği Suud-Irak sınır antlaşmasını İbni Suud'a imzalattı.¹²⁹¹

5 Aralık 1924'te Faysal'ın korktuğu başına geldi ve Vahhabiler Mekke'ye girdi. İbni Suud, barış antlaşmasının tek koşulu olarak Şerif Ali'nin Mekke'yi terk etmesini öne sürdü ve amacının Müslümanların özgürce haccdebilmeleri ve kutsal toprakların layık olduğu gibi yönetilmesi olduğunu ilan etti. 1925 Ocak'ında Cidde, Aralık'ında da Medine düştü ve İbni Suud kendini Hicaz Kralı ilan etti. Necit, Hasa, Hicaz ve Asir bölgelerini bir yılda ele geçirmeyi başaran İbni Suud'un krallığını, İngiltere, Rusya, Fransa ve Hollanda resmen tanıdılar.

Suudi Devleti resmen tanındığından, 1 Kasım 1925'te Irak ile Suudiler arasında (antlaşma metninde Necit) Bahra Antlaşması, ertesi gün, Irak ile Ürdün arasında Hadda Antlaşması imzalandı. Ürdün ile imzalanan Hadda Antlaşmasının birinci maddesi paralel ve meridyenler üzerinden ayrıntılı bir şekilde sınırı tarif ederken, Necit sınırını düzenleyen Bahra Antlaşması metninde sadece sınır ihlallerinden bahsedilmesi sınırın değişmediğini, Bell'in belirlediği ve Cox'un onayladığı hattın hala geçerli olduğunu

¹²⁸⁹ IOR/R/15/1/559, *File 61/6 Vol. V. (D 39) Bin Saud, Nejd Affairs*, p. 51-52; Aralık 1922'de imzalanan bu anlaşmaya Ukayr Sözleşmesi de denmektedir. Anlaşmanın ilk maddesi sınırı tarif etmektedir. The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study: Iraq – Saudi Arabia Boundary*, No. 111, Washington 1971, p. 10-12; Sınır ileride problemler çıkmasına sebep olabilecek şekilde çizilmiştir. Arı, *a.g.e.*, s. 503.

¹²⁹⁰ Ürdün sınırının 1928'de çizildiği iddiası için; The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study: Iraq–Jordan Boundary*, Washington 1970. p. 2-3.

¹²⁹¹ Bell, *The Letters...II.*, p. 159-164; GBA.L., GB'den HB'ye 18-27 Aug 1922; 16 Dec 1922.

göstermektedir.¹²⁹² 1924 Kuveyt Konferansı'nda İbni Suud'a kabul ettirilemeyen suçluların iadesi ve bedevilerin durumları, bu defa kabul ettirildi.¹²⁹³

Sınır değişmese de İbni Suud'un kendisinden bağımsız hareket ettiklerini ileri sürdüğü İhvan Birlikleri, Irak aşiretlerine sık sık saldırmaya devam ettiler.¹²⁹⁴

II.YENİ SOSYAL KURUMLARIN TESİSİNE KATKISI

Savaş boyunca aşiretlerle temas görevini yürüten Bell, savaştan sonra Bağdat'ta bir kütüphane açılmasına ön ayak oldu. Kütüphaneyi bir süre yönettikten sonra görevini Sasun Efendi'ye devretti.¹²⁹⁵

Araplar, Bell'den sık sık eğitimli eleman talep ediyorlardı. Talep yetkililere aktarıldı ve kütüphaneden sonra Adalet Bakanlığı Danışmanı Bonham Carter'ın katkılarıyla bir hukuk okulu açıldı.¹²⁹⁶

Bell'in epeydir açılmasını düşündüğü kız ilkokulu Bayan Kelly müdireliğinde 1919 Ocak'ta açıldı. Açılışı törenini organize eden Bell, nüfuzlu ailelerin kadınlarını davet etti ve Müslüman kadınların beklediğinden çok teveccüh göstermesinden memnun oldu. Okulun kızlara yapacağı katkılar konusunda Arapça konuşma yaptı. Müslüman kadınların fikirlerini desteklemesi Bell için "neşelendiriciydi."¹²⁹⁷ Öğretmen ihtiyacı

¹²⁹² *Treaties and Agreements...*, p. 24-38; Rasheed, *a.g.e.*, p. 43-46; Sir Gilbert Clayton ve bizzat İbni Suud'un imzaladığı anlaşmanın tam metni için; Clive Leatherdale, *Britain and Saudi Arabia, 1925-1939: Imperial Oasis*, New York 1983, p.375-377.

¹²⁹³ Jarman, *Iraq...8*, p. 27.

¹²⁹⁴ Burdett, *a.g.e.*, p. 630-653.

¹²⁹⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 2 Nov 1919; 23 Jun 1921; Bu kütüphanede bulunan Osmanlı son devri ve manda dönemine ait 4.412 nadir kitap, 2.612 belge ve 417.000 cilt kitap Baas partisi zamanında çıkan yangınlarda ve ABD'nin Irak'ı işgal ettiği 2003 yağmasında yok olmuştur. Geoff Hann-Karen Dabrowska-Tina Townsend Greaves, *Iraq: The Ancient Sites and Iraqi Kurdistan*, Chalfont St. Peter 2015, p. 140; Bell'in evi 1988'de restore edilmiş ve kendi kurduğu bu kütüphaneye verilmiştir. Michael Albin, "Library Developments in Iraq", *Mela*, No. 50/51, 1990, p. 10.

¹²⁹⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 2 Nov 1919; 23 Jun 1921; Bu okul, Türklerin 1911'de açtıkları hukuk fakültesinin devamı niteliğindedir. Okula müdür olarak Temyiz Mahkemesi Başkanı H. F. Forbes atanırken müdür yardımcı olarak da Nişat Efendi görev yaptı. Jarman, *Iraq...3*, p. 284, 381.

¹²⁹⁷ GBA.L., GB'den FB'ye 25 Jan 1920; Noga Efrati, "The Other 'Awakening' in Iraq: The Women's Movement in the First Half of the Twentieth Century", *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 2, Nov., 2004, p. 163; 1919 sonunda Irak'ta yetmiş beş ilkokul olup bunlardan elli altısı Arapça, on biri Türkçe, altısı Kürtçe, biri Şebekçe, biri de Farsça eğitim vermekteydi. Musul'da bulunan Süryani ve Keldani okullarında ise eğitim dili Süryanicedir. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 200; Gertrude Bell Musul çevresinde yaşayan Şebekleri müstakil bir dile sahip bir millet olarak değerlendirmektedir. Şebekler, Kızılbaş Türkmen kökenli olup konuştukları dil Türkçedir. Şebek pirleri 1980'lere kadar Türkiye'deki Alevi akrabaları ile ilişkilerini sürdürmüş olup Saddam Hüseyin'in iktidara gelişinin ardından bu münasebete izin verilmemiştir. Ahmet Taşgın, "Irak'ta Bektaşî Topluluğu Şebekler", *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 52, 2009, s. 131-133; İngilizler uhdesinde yapılan bilimsel çalışmalarda Şebekler Kürt asıllı gösterilmeye çalışılmaktadır. Hourani, Şebeklerin Kürt asıllı ve inançları aşırı Şiiliğe kayacak şekilde Yezidilere benzeyen bir topluluk olduğu iddiasındadır. Eser

için Basra Amerikan Misyonu Kolejinden yardım istenmiş, ders kitapları da Mısır'dan tedarik edilmiştir.¹²⁹⁸

Bell, ilkokul açılması hususunda teşvikkâr iken, orta dereceli okullar açma konusunda, öğretmen kalitesi açısından bazı standartları yakalayana kadar acele etmeme taraftarıydı. Ancak Araplar, yüksek eğitim kurumlarının bir an önce açılmasını istediklerinden, bu konuda bir şeyler yapmadıkları takdirde “Müslüman halkı bilerek geri bırakmak istedikleri” zannının oluşacağından endişeliydi. Yüksek Komiser Vekili Wilson, okul açmaktansa yükseköğrenim için öğrencilerin İngiltere'ye gönderilmelerini savunuyordu. Wilson'un hemen her düşüncesine itiraz eden Bell, manda bütçesinin yerel şartları iyileştirmek gibi bir işlevinin olduğunu, Avrupa'ya öğrenci göndermektense tedrici olarak eğitim kurumlarının tesis edilmesini savunuyordu.¹²⁹⁹

Bell, eğitim planlamasını yapan Satı el-Husri¹³⁰⁰ ile bir sohbetinde Türkçe, Fransızca ve İtalyanca konuştuğunu görmüşse de Arapçayı Türk aksanı ile konuşmasından, karısının da İngilizce bilen ancak Arapça bilmeyen bir Türk olmasından rahatsız oldu. Bell'e göre, “Arapçayı birkaç yıl önce öğrendiğini söyleyen” El-Husri ve Tefik Halidi gibi Türk dostu Araplar bölgede var olduğu ve politikaya karıştıkları sürece, “Arap Devleti Projesi” sekteye uğrayacaktı.¹³⁰¹

Royal Institute of International Affairs himayesinde yayınlanmıştır. A. H. Hourani, *Minorities in the Arab World*, London 1947, p. 9.

¹²⁹⁸ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 29.

¹²⁹⁹ Bell, *The Letters...II*, p. 56-57; GBA.L., GB'den HB'ye 9 May 1920.

¹³⁰⁰ El-Husri, Halep kökenlidir ve babası İstinaf Mahkemesi Reisi olduğundan Osmanlı Devleti'nin hemen her yerinde bulunmuştur. Bell'i rahatsız eden yönü, Osmanlı Devleti'nin son anına kadar Osmanlılık fikrinde sebat edip İngiliz saflarına katılmamasıdır. El-Husri, Osmanlı Devleti Maarif Nezareti'nde üst düzey görevler yaptığı esnada birkaç defa Avrupa'ya giderek özellikle okul öncesi eğitim konusunda araştırmalar yaptı. İstanbul'da, Tefik Fikret ile kurup başına kız kardeşi Neriman Hanımı getirdiği kız öğretmen okulu, Fevziye Mekteplerinin çekirdeğidir. Bell'in Türk olmasından rahatsız olduğu hanımı; Hüseyin Hüsnü Paşa'nın kızı Cemile Hanım'dır. El-Husri, Temmuz 1919'a kadar kaldığı İstanbul'dan Arabistan'ın Osmanlı Devleti'nden ayrılmasının kesinleşmesi üzerine “Arap entelektüellerinin Arabistan'a hizmet etmeleri gerektiği” iddiası ile Şam'a gitti. Burada Eğitim Bakanlığı'na kadar yükseldi ise de Fransızların Şam'ı işgal edip Faysal'ı Şam'dan çıkartmaları üzerine Bağdat'a geldi. Eğitim Genel Müdürlüğü görevini 1927'ye kadar sürdürdü. Şit Tufan Buzpınar, “Satı el-Husri”, *DİA*, c. 36, 2009, s. 176-177.

¹³⁰¹ Bell, *The Letters...II*, p. 144-146; GBA.L., GB'den HB'ye 11 Sep 1921; “Ben iliklerime kadar Arab'ım ve bütün kalbimle Araplık imanını savunurum” diyen, Arap bir anne babadan doğan El-Husri'nin Bell'e “Arapçayı sonradan öğrendim” demesi pek mantıklı değildir. Çiğdem Özbay, “Mustafa Satı El-Husri'nin Etnografya Tarihimizdeki Yeri”, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014, s. 13, 22; Bell, Satı el-Husri'yi Türklere yakın görse de Faysal bu eski dostunu 1921'de Eğitim Genel Müdürlüğü'ne getirmiştir. El-Husri kurduğu laik eğitim modeli ile 1930'da ilkokul öğrencilerinin sayısını iki katına, ortaokul öğrencilerini de iki binin üzerine çıkarmıştır. Cleveland, *a.g.e.*, s. 232; Irak'ta bağımsızlığın ilk yılında yetmiş, ikinci yılında da elli yeni ortaokul açılmıştır. Kohn, *a.g.e.*, p. 105; Kurduğu eğitim sistemi milliyetçiliği aşılama temellidir. Fraser, *a.g.e.*, s. 326.

1920 yılının Şubat ayında Bell, *General Hospital*¹³⁰² bünyesinde, hamile Müslüman kadınların tedavi edileceği bir kadın hastalıkları koğuşu açtırdı. Bu servis ihtiyaca yetmeyince, sadece kadınlara hizmet verecek bir hastane yapılmasını üstlendi. Hastanenin masrafı 45.000 rupi olarak hesaplandığından, Bağdat'ın en zengin on ailesinden bu iş için üçer bin rupi istedi. İlk bağış Nakîb'den geldi. Bu bina daha sonra Irak Meclisi olarak kullanıldı.

Bağdat'ta açılan *Anglo-Arab Club* isimli erkek kulübüne üye olmamasına rağmen toplantılara katılan Bell'in daveti ile kulübe Fırat şeyhleri de kaydoldular. Şeyhler, Bell'in planladığı üzere manda antlaşması için kulis yapıyorlardı. Kulüpte, Faysal'ın İstanbul Harbiye'den hocası, Bağdat'a yeni gelen Saffet Paşa ile tanıştı. "Zeki bir adam" dediği Saffet Paşa'dan bir müttefik çıkarmaya çalıştı.¹³⁰³

1922'ye kadar teorik planda yürüyen Bell'in Arap milliyetçiliğini geliştirme planları, bu yıldan itibaren somutlaşmaya başladı.

Şubat ayında, Hille tren istasyonu civarındaki hurma bahçelerinde, Faysal'ın katıldığı bir törenle, Mekke'nin tarihi Ukaz Panayırı¹³⁰⁴ yeniden canlandırıldı. Bell'in planıyla, panayırda Türk figürleri olmayan, İslami sembollerin kullanıldığı el ürünleri ve sanat eserleri satılacaktı.

7 Nisan 1922'de, Hicaz İsyanının yıldönümü ilk defa kutlandı. Bell'e göre, "Kral'ın gerçek bir kral gibi; askerlerin de gerçek bir asker gibi" olduğu törenlerde askeri birlikler gösteri yaptılar.¹³⁰⁵

Nahda (Arap Uyanışı) denilen isyanın 1924 yıldönümü, Ehl-i Beyt Üniversitesi merkez binasının temel atma töreni ve Faysal'ın iki yıl önce ilk tuğlasını koyduğu İlahiyat Fakültesinin açılışına denk getirildi. Bell, tören intibalarını şöyle kaleme aldı:

¹³⁰² 1919 Temmuz'unda Bağdat'ta, Hindistan Askeri Hastanesinin Sivil Servise devredilmesi ile Yüzbaşı Dunlop'un başhekimliğinde açıldı. Bölgede göz rahatsızlıkları (trahom ve konjunktivit) çok yaygın olduğundan ilk olarak Göz Doktoru Yüzbaşı G. W. Spencer, Kasım ayında açılan röntgen bölümüne de Binbaşı A. C. Norman atandılar. Hastanenin hemşire kadrosu ise *British Nursing Sisters*'dan istihdam edildi. *British Nursing Sisters*'dan, 8.400 hemşirenin çalıştığı *Colonial Nursing Association* kastedilmektedir. Anne Marie Rafferty-Diana Solano, "The Rise and Demise of the Colonial Nursing Service: British Nurses in the Colonies, 1896-1966", *Nursing History Review*, Vol.15, 2007, Newyork 2007, p. 147; Jarman, *Iraq...2*, p. 291.

¹³⁰³ GBA.L., GB'den FB'ye 14, 29 Feb 1920; 7 Mar 1920; GB'den HB'ye 6 Jun 1922; 16-20 Jul 1922; Bell 10 Şubat 1920 günü yaptığı toplantıda bina için 23.000 rupi toplamayı başarmıştır. Jarman, *Iraq...6*, p. 314.

¹³⁰⁴ Zilkade başında, Mekke'nin güneydoğusunda kurulup yirmi gün açık kalan Ukaz panayırı, Arap yarım adasının en kalabalık pazar yeriydi. Şiir yarışmalarının yapıldığı panayır, Arap yarımadasının her yerinden ziyaretçi toplardı. Murat Sarıcık, "Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, S. 31, s. 121-123.

¹³⁰⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 153-154; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Feb 1922; 12 Apr 1922.

Törenlerde gördüklerim bana gerçekten uyandırdığımız ve bir millet olmaya¹³⁰⁶ başladığımızı söylüyor. Tören sabah dokuzda, izci çocuklar ve polo takımının resmigeçidi ile başladı. Bütün şehir oradaydı ve Kral onları selamladı. Sir Henry Dobbs, Sir John Salmond¹³⁰⁷ ve personelleri, eşraf, Fahad bin Hazzal, büyük aşiret şeyhlerimiz, Kral'ın hemen yanındaydılar. Askerler muhteşemdi ve geçen yıldan bu yana değişim bir mucize... Ağaçlar arasındaki halı döşeli yoldan alkışlar arasında gelen Kral, temel taşı koyarken, Nakib'in oğlu Seyyid Mahmud ona "Halife-i Müslimin, Emir'ül Müminin, Kral Faysal bin Kral Hüseyin bin Ali diye hitap ederek dua etti...

Bell, tören için İngiltere Kralından herhangi bir tebrik mesajı gelmediği halde, Kral George'dan Kral Faysal'a hitaben sahte bir kutlama mesajı uydurup burada okudu.¹³⁰⁸

III.TÜRKİYE-IRAK İLİŞKİLERİNDEKİ ROLÜ

A.Bell'in Irak'ta Mustafa Kemal Paşa (Türk) Nüfuzuna Bakışı

Türkiye'yi takip etmekten hiçbir zaman geri durmayan Bell, Anadolu, Suriye, Cemal Paşa, İttihatçı politikaları, Osmanlı coğrafyasında yaşayan Yahudiler, Hıristiyanlar ve Çerkezler gibi farklı dini ve etnik grupların durumları ve birbirleri ile ilişkileri konusunda Londra'ya ayrıntılı raporlar gönderiyordu.¹³⁰⁹

1917'de Bağdat düşünce, pek çok Arap memur ve asker İstanbul'dan Bağdat'a geldi. Bu grubun bir toplantısına katılan Bell, pek İngiliz dostu olmadıkları gibi, Türk yanlısı ya da Arap milliyetçisi de olmadıklarını gördü. Bu tecrübeli insanlardan sivil yönetim kurulduğunda faydalanacaklarını düşünüyordu. Ancak tüm bunlar Türklerle yapılacak antlaşmaya bağlıydı ve ortada ne bir antlaşma ne de onaylayacak bir Türk Meclisi vardı.¹³¹⁰

¹³⁰⁶ Bell "millet olmaya başladık" dese de Yüksek Komiser Dobbs onunla aynı düşüncede değildi. *Ülkenin politik durumu hakkında konuşmak çok zor. Iraklılık duygusunu yerleştirmek çok ağır gidiyor. İnsanlar ülkelerinden ziyade, aşiretlerine, şehirlerine ve ailelerine bağlılık duyuyorlar. Devlet memurlarında bile vatanseverlik duygusu yok. Bu yüzden doktor ve avukatları memleketlerinden farklı yerlerde çalıştırmak çok zor. Jarman, Iraq...7, p. 540.*

¹³⁰⁷ Irak'ta bulunan RAF kuvvetinin ilk havacı komutanıdır. Geoff Simons, *Iraq: From Sumer to Saddam*, London 1996, s. 215.

¹³⁰⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 18 Mar 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 531.

¹³⁰⁹ IOR/L/PS/11/127/3878.

¹³¹⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 45-46; GBA.L., GB'den FB'ye 30 Nov 1919.

İngiliz istihbarat elemanlarından Wyndham Deedes'in, 1919 Mayıs'ında Samsun'a geçtiği takdirde İngiltere için tehlikeli olabileceğini tahmin ettiği ama görevlendirmeye engel olamadığı¹³¹¹ Mustafa Kemal Paşa, birkaç ay sonra Bell'in de gündemine girmiştir.

Bell, Mustafa Kemal Paşa'dan ilk defa 1 Ekim 1919'da Suriye'deyken bahsetti. Babasına, "adını gazetelerden okuyacağın bu adam" şeklinde söz etmekte ve "Doğu Anadolu bölgesinde, devletinin otoritesini tanımadan İngilizler aleyhine" faaliyetler yürüttüğünü yazmaktaydı. Mustafa Kemal Paşa'nın "İstanbul'dan bağımsız" hareket ettiğini yazarak doğru teşhisi koymuşsa da onu bu kerte de dinleyecek bir amiri yoktu.¹³¹²

10 Ekim 1919 günü Şam'da Bell, General Smith ve Binbaşı Clayton, bölgeden çekildiklerinde Mustafa Kemal Paşa'nın güneye inip inmeyeceğini tartıştılar. Komutanlar bunu mümkün görmüyordu. Bell, Mustafa Kemal Paşa'ya birliklerinden oldukça çekindiğinden, Şam istihbarat subayı Albay Walters Taylor'dan on beş günde bir Paşa hakkında rapor göndermesini istedi. Suriye Arap yönetiminin Halep jandarma ve polis sorumlusu Robin Bell'e, "Araplar asla bizimle istişare etmeyecekler. İngilizlerin emri altında olmaktan sözde memnunlar ama ilk fırsatta Mustafa Kemal Paşa'ya kucak açacaklar" diyordu.¹³¹³

¹³¹¹ Fromkin, *a.g.e.*, s. 404; Mustafa Kemal'e bizzat Harbiye Nazırı tarafından verilen talimat şöyledir; 9. Ordu birliklerinin müfettişliği zatualinize padişahın iradesiyle tevcih edilmiştir. Göreviniz yalnız askeri değil, müfettişlik bölgenizde aynı zamanda idaridir. Gotthard Jaeschke, "Mustafa Kemal'in Anadolu'ya Gönderilmesi", (Çev: Hamiyet Sezer), *Atatürk Yolu*, c. 3, S. 9, 1992, s.57; O an için İstanbul'da görevli olan *British Intelligence Service* irtibat subayı Yüzbaşı Bennet, Mustafa Kemal ve listesindeki askerlerin bir barış gücünden ziyade savaş gücüne benzedikleri için Samsun'a gidebilmeleri için vize vermek istemediğini ancak İstanbul İngiliz Yüksek Komiserliğinden "padişah kendisine çok itimat ettiğinden" gitmesine izin verilmesi emri geldiğini söylemektedir. Hikmet Bayur, "1918 Bırakışması Esnasında Tinsel Durum ve Mustafa Kemal'in İki Demeci", *Bellekten*, c. XXXII, S. 128, Ekim 1968, s. 482; İstanbul'dan ayrılmak isteyen herkes pasaport talimatnamesine göre İngiliz vizesi almak zorundaydı. Gotthard Jaeschke, "Mustafa Kemal'i Alıp Götürmek İsteyenler", *Bellekten*, c. XXXII, S. 128, Ekim 1968, s. 501.

¹³¹² GBA.L., GB'den HB'ye 1 Oct 1919; Fromkin Mustafa Kemal'i; Enver'e, Padişah'a veya Bolşeviklere tabi bir komutan olarak algılayan İngiliz istihbaratçılarının, bağımsız hareket ettiğini çok geç anladıklarını iddia ederken, İngiliz Dışişleri Bakanlığı yetkilisi Osborne, Enver-Mustafa Kemal çekişmesinin farkında olarak politika geliştirmekteydi. Osborne, Anadolu'yu Enver-Bolşevik ortaklığına terk edemeyeceklerini söylüyordu. Fromkin, *a.g.e.*, s. 428; IOR/L/PS/18/B350; Sonyel, "Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması", *Bellekten*, c. LIV, S. 209, Nisan 1990 s. 386; Birkaç ay sonra kaleme alınan İngiliz istihbarat raporlarında Mustafa Kemal'in Harbiye Nazırını baskı altında tuttuğu, etkileri altında olmadığı gibi Nezareti yönlendirdiği rapor edilmiştir. IOR/L/PS/11/169/1681; Görev bölgesi Halep'ten Harput'a kadar uzanan istihbaratçı Albay Bell ise, Mustafa Kemal'in ordusunun beş para etmediğini söylüyordu. GBA.D., 9 Oct 1919.

¹³¹³ GBA.D., 18 Oct 1919.

Bell, Erzurum Kongresi kararları kendisine ulaştığında, “milliyet esaslarına uygun ve memleketimize karşı istila isteği olmadan herhangi bir devletin fenni, sınai ve mali yardımlarını hoşnutlukla karşılarız”¹³¹⁴ maddesini “Türk ulusal duygularına saygı duyacak bir manda gücünün kabul edileceği” şeklinde anladı. Erzurum Kongresi kararlarını makul bulan Bell için, Sivas Kongresi sürprizdi. Bell’e göre Sivas’ta toplanan kongre, tam bir *Sovyet*’ti.¹³¹⁵ Mustafa Kemal Paşa’nın Damat Ferit hükümetini düşürüp¹³¹⁶ Ali Rıza Paşa kabinesinin kurulmasını sağlaması raporunda yer alırken, Bahriye Nazırı ile yapılan Amasya Görüşmelerinin Trabzon’da yapıldığı iddiası, yukarıdaki manda iddiası gibi Anadolu istihbaratının zafiyetini gösterir.¹³¹⁷

İngiliz Irak istihbaratı, İstanbul Yüksek Komiseri Amiral Calthorpe’un¹³¹⁸ önerisiyle, 1919 Haziran’ında Binbaşı Noel’e Türk-Kürt ayrılığını körükleme görevi

¹³¹⁴ Mustafa Bostancı, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 2015, s. 197; 22 Eylül’de Mustafa Kemal ile görüşen General Harbord’a göre, Türk aydın ve idarecileri mandayı “ağabeyin kardeşine önerileri gibi bir şey. İçişlerine veya uluslararası ilişkilere karışmadan herhangi bir otorite ortaya koymadan uygulanan bir ilişki” şeklinde algılıyorlardı Kasalak, *Milli...*, s. 87; Bekir Sami Bey ve Ali Fuat Paşa gibi Türk aydın ve komutanları arasında da manda fikrine mutedil olanlar olduğu gibi Mustafa Kemal ile yazışmışlar ve kesinlikle red cavabı almışlardır. Kadir Kasalak, “Sivas Kongresi Öncesinde ‘Manda ve Himayenin’ Türk Basınında Tartışılması ve Komutanlar Arasında Yazışmalar” *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 3, S. 10, 1992, s. 398-399.

¹³¹⁵ Bell, Sivas Kongresini Sovyet olarak isimlendirirken, Mustafa Kemal’in Bolşeviklerden yardım aldığını ve Anadolu’da Sovyet Rusya benzeri bir yapı kurulacağını ima ediyordu. Mustafa Kemal, Ankara’da ilk meclisi açarken sadece bir defa “halk meclisi” kavramını kullanmıştır. Hükümet programında “emperyalizm ve kapitalizm” karşıtı ifadeler olsa da “halk meclisi” kavramı bir daha kullanılmamıştır. Fraser, *a.g.e.*, s. 244; İngiliz istihbaratına göre Mustafa Kemal, 1920 Mart’ında yakın çevresine “bağımsızlığımızı kaybetmektense Bolşevik oluruz” demiştir. IOR/L/PS/18/B350, *Mesopotamia, Causes of unrest. Report No. II*, p. 8; Erzurum Kongresi öncesinde askerlikten istifa eden Mustafa Kemal’in Kongreye katılmasına itiraz gelince, üyelikten ayrılarak Mustafa Kemal’e kontenjan açılmasına fırsat veren ve Kongre’nin de resmi kâtibi olan Cevat (Dursunoğlu) Bey’in de katıldığı 1 Eylül 1920 tarihli ve Bakû’de toplanan *Doğu Halklarının Birinci Kongresi*’nde konuşan başkan Zinovyev, Türkiye ve Mustafa Kemal hakkında şöyle demiştir: Şura Hükümeti, komünist olmadığı halde başında Mustafa Kemal bulunan harekete yardım etmektedir. “Padişah ve halife için mücadele eden bu hareket komünist değilse de İngiliz hükümeti aleyhine yürüyen her inkılap mücadelesine yardıma hazırız.” Tolga Başak, “Bakû Kongreleri (Eylül-1920) Cevat Dursunoğlu’nun Bakû Macerası Hakkında Değerlendirmeler, Koministlik Yönünde Yapılan İthamlar ve 27 Yıl Sonra Karşılıklı Bazı Mektuplar”, *Atatürk Dergisi*, c. 4, S. 2, 2004, s. 245.

¹³¹⁶ Kongre Heyeti, Ali Galib üzerinden toplantıyı engellemek isteyen Damat Ferit Paşa hükümetini padişaha şikayet etmek üzere 11 Eylül 1919 da bir telgraf hazırladı. Mesajın padişaha ulaşması sadrazam tarafından engellenince, Heyet-i Temsiliye, 12 Eylül 1919’da, yasal bir hükümet yönetime gelineceye değin İstanbul’la resmi yazışma yapılmamasına karar verdi. Bu karar Damat Ferit Paşa istifa edip Ali Rıza Paşa Hükümeti kuruluncaya kadar yürürlükte kaldı. İhsan Güneş, “Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları” *Atatürk Yolu*, c. 1, S. 1, 1988, s. 13.

¹³¹⁷ Bell, *Mezopotamya*’da..., s. 139-140.

¹³¹⁸ İstanbul’da İngilizleri; Amiral Sir Somerset Arthur Gough Calthorpe, İtalyanları; Kont Carlo Sforza ve Fransızları; Amiral Amet temsil ediyordu. Amerika Birleşik Devletleri Konsolosu Bie Ravndal’dı. 1919’da Paris Barış Konferansı’nda İstanbul’da bir Yüksek Komiserlik kurulmasına karar verildi. Fransızların Müttefik Doğu Orduları Başkumandanı General Franchet d’Esperey’i öne çıkarmalarına rağmen Komiserliğe İngiliz Amiral Calthorpe atandı. Müttefik işgali altındaki İstanbullular, İtalyanları

verdi. Binbaşı Noel, Eylül'de Kâmuran Bedirhan ve Celâdet Bedirhan eşliğinde Halep'ten yola çıkarak Antep'ten Malatya'ya kadar bölgede yaşayan Kürtlerin ulusçu olduklarını raporladı. Noel, Diyarbakır ve Mardin Kürtlerinin Şii oldukları¹³¹⁹ için bu hareketin içinde yer almadıklarını yazdı.

Mustafa Kemal Paşa'ya bağlı 13. Kolordu Komutanı Ahmet Cevdet Paşa, Noel'e refakat eden iki Bedirhanı tutuklamaya çalışınca, Noel'e derhal Malatya'ya dönme emri verildi. Bell'e göre bu olay, Mustafa Kemal Paşa'yı Kürtler konusunda daha dikkatli olmaya itti.

Bell bir an önce, Türklerin köşeye sıkışıp antlaşma çabasına girmelerini beklerken, Mustafa Kemal hareketinin Bolşevikler ile temas kurmasına kendi tabiri ile "deli" oluyordu. "Yıkıcı Bolşevizm'in" Türkleri kuşatması ve Anadolu'ya yerleşmesinden çekiniyordu.¹³²⁰

1920 Ocak'ında Kayseri'den gelen Konyalızade Ahmet Bey'den, Mustafa Kemal Paşa'nın emri altında ancak 300-400 asker olduğunu duyduğunda rahatlamışsa da -geçenlerde- Enver'in Paşa'nın¹³²¹ bir Kürt köylüsü kılığında Erzurum'a gelerek Mustafa Kemal Paşa ile buluştuğu dedikodusunu 31 Ocak 1920 tarihli istihbarat raporu ile Hindistan'a bildirdi.¹³²²

Bell'e göre, hiç hesapta olmayan Anadolu hareketi kadar, müttefiklerin kendi aralarında bir türlü anlaşamamaları da savaşta elde edilen kazanımların erimesine sebep oluyordu.¹³²³ Ülkesini, işgalci Sevr Antlaşmasının maddeleri¹³²⁴ hakkında, antlaşmayı hızlandırmak yerine, olmayacak hükümlerle işi yokuşa sürmekle suçladı;

"centilmen", Fransızları (Türk kadınlarına sarkıntılık eden Senegalli askerlerin dışında) "zararsız", Amerikalıları "tarafsız", İngilizleri "düşman" sözcükleriyle tanımlamışlardır. İngilizler Mustafa Kemal liderliğindeki Milli Mücadelenin başarıya ulaşmasını biraz da Fransızların "iharetlerine" bağlamıştır. Nur Bilge Criss, "Müttefik İşgali Altındaki İstanbul'dan Bir Kesit: 1918-1920 Yıllarında İngiliz-Fransız Rekabeti ve İdari Sorunlar", *OTAM*, s. 1, 1990, s. 80, 87.

¹³¹⁹ Diyarbakır ve Mardin havalisi Şii olmayıp Sünni'dir. Yavuz Sultan Selim'in İran seferi dönüşünde yerel âlimlerden İdris-i Bitlisi, bölge halkının Sünni oldukları için Safevi devleti hâkimiyetinde yaşamak istemediklerini ve hatta Safevilere karşı isyan halinde olduklarını beyan edince Yavuz Sultan Selim, Bıyıklı Mehmet Paşa'yı Bitlisi'nin yardımcıları ile bölgeyi zapt etmekle görevlendirdi ve 1515'te bölge Osmanlı hâkimiyetine geçti. Bayram Kodaman, "Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu'nun İdari Durumu", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 1, 1986, s. 9; İdris'e büyük güveni olan Yavuz ona üzeri tuğralı boş kâğıtlar göndermiş ve bunları istediği gibi doldurularak aşiret beylerine göndermesine izin vermişti. Abdülkadir Özcan, "İdris-i Bitlisi", *DİA*, c. 6, s. 486.

¹³²⁰ GBA.L., GB'den FB'ye 12 Jan 1920; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 140.

¹³²¹ Faysal-İttihatçılar-Mustafa Kemal-Bolşevik mektuplaşmaları için; Hasan Babacan, *Mehmet Talat Paşa*, Ankara 2005, s. 215-216; Sonyel, "Kurtuluş...", s. 386.

¹³²² İOR/L/PS/11/169/1870.

¹³²³ GBA.L., GB'den FB'ye 1 Feb 1920; Aralık 1919'da Londra'ya, yatırımlarını ve alacaklarını garantiye almak için "Osmanlı Devletinin bütünlüğünü muhafaza edelim" teklifi ile giden Clemenceau,

Savaş Bakanlığı Türklerle barışa aptalca maddeler sokulduğunu işaret ediyor. Türk topraklarından pay kopararak Ermenistan'ı kim kuracak? İstanbul her şeyi kabul edecek kadar güçsüzse bile, bu çok büyük bir iş. Otonom Kürt devleti önermek ne demek? Savaş Bakanlığı, çok haklı olarak asker ve para karşılığı ortada olmayan maddelerin antlaşmada olmamasını istiyor. Beklediğim gibi; ABD'ye Ermenistan mandası teklif edilmiş. Elbette reddedecekler¹³²⁵ ve ben de olsa reddederim.¹³²⁶

Belgeden anlaşıldığına göre, Lloyd George hükümeti ile Savaş Bakanlığı arasında Sevr Antlaşması'nda yer alması düşünülen Ermenistan ve Kürdistan devletlerinin himaye edecek devlete muhtaç olduğu, ABD'nin buna yanaşmadığı sürece, Türkler razı olsa bile projenin yürütülemeyeceği Bell tarafından izah ediliyordu.

Türklerin antlaşma masasında çok zorlanmaması gerektiğini “İstanbul'u ele geçirebiliriz ama Orta Anadolu'yu asla” diyerek perçinledi. İstanbul, Türklerin elinde

Lloyd George'dan bu teklifine olumlu bir yanıt alamadığı gibi, İngiltere, Yunanlılara verdiği desteği artırma yoluna gitti. A. E. Montgomery, “The Making of the Treaty of Sevres of 10 Aug 1920”, *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4, (Dec., 1972) p. 776-777; Clemenceau'nun korktuğu kısa süre sonra başına gelecek, 28 Ocak 1920'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'ının kabul ettiği Misak-ı Milli kararlarının altıncı maddesinde “siyasi, adli ve mali inkişafımıza mani kuyuda muhalifiz” cümlesi yer alacaktı. Bu meclisin kapatılması üzerine Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisi, 1923 bütçe kanununun 20. maddesinde “...borç taksitlerinin ödenmesi ile Düyun'ı Umumiye İdaresi ve diğer mali kuruluşların görevlendirdiği bütün dış borçların ödemeleri ertelenmiştir” cümlesinin yer alması Clemenceau'yu haklı çıkaracaktı. Akandere-Semiz, “a.g.m.”, s. 193.

¹³²⁴ Orijinal metini için; *Treaty of Peace...*; Anlaşmanın Türkçe tam metni için; Erim, *a.g.e.*, s. 525-545.

¹³²⁵ Bell'in tahmin ettiği gibi Başkan Wilson'un ABD senatosuna teklif ettiği 24 Mayıs 1920 tarihli Ermenistan mandası, senato tarafından reddedildi. Bell'in Irak'a huzur gelmesi için şart gördüğü Türklerle yapılacak barış anlaşmasının 1920'ye kadar gecikmesinin sebeplerinden biri de budur. Fromkin, *a.g.e.*, s. 396-397; 1919 Temmuz'unda Paris'ten ABD'ye dönen Başkan Wilson, Avrupa'ya gitmesine tepki gösteren kamuoyunun desteğini yeniden kazanabilmek için, Ermenistan ve Türk mandası fikrini savundu. Bu işin yerinde teşhis edilmesi için uzun yıllar İstanbul'da elçilik yapmış olan Morgenthau'nun tavsiyesi ile General Harbord'u görevlendirdi. General Harbord, kırk dokuz kişilik heyeti ile 1919 Ağustos'unda Türkiye'ye geldi ve Sivas'ta Mustafa Kemal ile görüştü. ABD'ye dönüp raporunu Wilson'a sundu ve Wilson da raporu 24 Nisan 1920'de Kongre'nin onayına sundu. Kongre Doğu Anadolu'da kurulacak bir Ermenistan'ı ve Türkiye'nin ABD mandası altına alınması isteğini 23'e karşı 52 oyla reddetti. Seçil Akgün, “Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye'de Amerikan Mandası”, *Bellekten*, c. XLVIII, S. 189-190, Ocak-Nisan 1984, s. 96-98; Harbord, raporunda Mustafa Kemal'in bir maceracı değil, hakiki bir komutan olduğunu ve bu suretle Türk milli mücadelesinin başarıya ulaşabileceğini ifade etmişti. Orhan Köprülü, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Bellekten*, c. LI, Sayı 200, Ağustos 1987, s. 942; Meclis-i Mebusan üyesi oldukları halde yayınladıkları memorandum ile Türkiye'nin niçin Amerikan mandası olması gerektiğini iddia eden aşağıda isimleri verilen Rum vekiller, İzmir'in zaten bir Rum kenti olduğunu, şehirde Rumca konuşulduğunu hatta İstanbul'un da Türklerden kurtarılması gereken bir Rum kenti olduğunu iddia etmişlerdir. Vekiller: İzmir vekili Emmanuelides, İstanbul vekili Charalambides, İstanbul Vekili Çorbacıoğlu, Rodos vekili Öklides, Metra vekili Demetriades, Gelibolu vekili Neofitos, İzmir vekili Simonoglu, İzmir vekili Mimaroglu, Samsun vekili Arzoğlu, Niğde vekili Kalınoğlu, Afyonkarahisar vekili Keveşides'tir. *Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament to the American Commission Mandates over Turkey*, The American-Hellenic Society, Newyork 1919, s. 12,

¹³²⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 9 May 1920.

kalmalı ve fazla kışkırtılmamalıydı. Barış şartlarının Türklere sunulmasının ardından işlerin daha da kötüleşeceğini tahmin ediyordu¹³²⁷

23 Mayıs'ta, İstanbul hükümeti Midye-Enez hattını kabul etse bile Anadolu'nun buna yanaşmayacağını ve sonu gelmez isyanlar çıkacağını yazdı. Bu ortamdan istifade eden Mustafa Kemal Paşa'nın, -bir yıl önce Havza Genelgesi'nde gayrimüslimlere zarar verilmemesi hükmünü getirdiği halde¹³²⁸- bir Hıristiyan katliamı yaparak ününü artıracığını iddia ediyordu.

İşgal edilmiş Irak Savunma Bakanı Cafer Paşa, Türk ordusunda görev yapan ancak Faysal'a katılmayan Arap subayları, Irak hükümetine yardım etmek için iknaya giriştiğinde, Türklerin yeniden döneceğine inandıklarından işbirliğine yanaşmadılar. Klikeya Geçitlerini elinde bulundurmayan hiçbir Mezopotamya gücünün ayakta kalamayacağını, geçitler Türklerin elinde olduğundan gelmelerinin yakın olduğunu iddia ediyorlardı. Bell, Babiller, Selevkoslar, Partlar ve Arap halifelikleri bu mevkieleri ellerinde bulundurmadıkları halde Mezopotamya'da güçlü birer devlet kurabildiklerinden bu teoriyi şaşılacak derecede kötü bir tarih tezi olarak tanımladı. Osmanlı Arap subaylarına göre; "toprak ağalığı sistemi yok edilmemeli, Türk bürokratlar işlerine devam etmeli, kâğıt üzerinde olsa da Türklere bağlı ancak İngiliz danışmanların desteklediği bir Arap devleti kurulmalıydı. Bell bu teoriye, sadece burada değil Suriye ve Filistin'de de amacımız Arapların tam özgürlüğe kavuşması diye cevap verdi.¹³²⁹

Osmanlı ordusunda görev yapmış askerler ve Bağdat Osmanlı memurları Türkleri beklerken, Bell'e göre, "Türkiye'deki kaos" kökleşiyordu. İstanbul'daki ılımlılarla, Anadolu'daki milliyetçiler anlaşıp, Anadolu hareketi sona ermedikçe, Irak'ın sorunları da çözülmeyecekti. Bell'e göre;

Bolşeviklerle müttefik olan Mustafa Kemal Paşa liderliğindeki Anadolu Türklerinin İngilizlere karşı olması, İngilizlerin hatasıydı. Mustafa Kemal hareketinin tetikleyicisi, Yunanistan'ın İzmir'i işgaliydi. Bu işgal Türk milliyetçiliğini tetikledi. Akdeniz'den Hindistan'a kadar Asya, tam bir şeytan

¹³²⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 24 Apr 1918.

¹³²⁸ ...Hristiyan halka karşı bir taarruz ve nümayiş, husumet gibi etvar alınmaması elzemdir. Kemal Atatürk, *Nutuk* c. I, 1919-1920, İstanbul 1972, s. 22.

¹³²⁹ Bell, *The Letters...I.*, p. 57, 111-112; GBA.L., GB'den HB'ye 23 May 1920; 7 Nov 1920.

kazanı görünümünde ve bu fırtınadan Mezopotamya'yı korumak, İngilizlerin birincil amacı olmalı.

Bell'e göre; Yunan emperyalizmi Venizelos ile tarihe karışır, Irak da barışa kavuşacaktı. Türkler kendi evlerini temizlemeye koyulursa dışarıyla ilgilerini keseceklerinden, İngilizlerin Irak'taki işleri kolaylaşacaktı. Arap hükümeti projesinin başarısız olmasının tek alternatifi Türklerin geri gelmesiydi.¹³³⁰ Anadolu'nun Yunanlılarca işgalinin Türk milliyetçiliğini körüklediği ve Irak'ta işleri daha da içinden çıkılmaz hale getirdiğini iddia eden Bell'i, İzmir elçilik görevlisi Fitzmaurice ve Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol da doğrular.¹³³¹

Bell'e göre, bir kaç defa ziyaret ettiği İzmir'i Yunanlıların işgali, "haksızdı." İzmir'den başka hiçbir liman Küçük Asya'nın ihtiyacına cevap veremeyeceğinden, burayı Yunanlılara bırakmak devlet aklına uymayan bir hataydı. Bell, bunu iki yıl önce Paris'te söylemişti. Bu nedenle eğer müttefikler hatalarını tamir etmezlerse durum eskisinden de kötü olacaktı. Meselenin halli müttefiklerin Türk milliyetçileri ve Mustafa Kemal Paşa'yı tatmin edecek çözümler getirmelerine bağlıydı. Bu sayede kuzeyden gelen Türk propagandası son bulacaktı.

İşler sarpa sardıkça Bell, Irak'ta anayasal kurumları geciktiren Komiser Vekili Wilson'a daha çok kızmakta ve "zamanında yerel sıkıntılara karşı daha vizyoner olsaydık sorunlar çoktan çözülmüş olurdu" demektedir.¹³³²

Bell'in yerel sıkıntılardan kastı 1920 aşiret isyanlarıdır. İsyandar esnasında İngilizler çok bunaldıklarından, Osmanlı hanedanından bir Kral¹³³³ atanmasını talebi gelmiş ve Churchill'in asker çekme baskısı ile Cox-Bell-Clayton üçlüsü kaos çıkmaması için Türkleri davet etme planını ciddi ciddi tartışmışlardı.¹³³⁴

¹³³⁰ GBA.L., GB'den P'ye 22 Nov 1920.

¹³³¹ 15 Mayıs 1919'da, Yunanlıların İzmir'e asker çıkarmaları Anadolu'nun süratli ve disiplinli bir şekilde teşkilatlanmasına sebep oldu. Yücel Özkaya, "İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri", *Atatürk Yolu*, c. 1, S. 1, 1988, s. 65; Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 112.

¹³³² GBA.L., GB'den HB'ye 7 Feb 1921; 14 Nov 1920.

¹³³³ IOR/L/PS/11/199/3088, *Report on...*, p. 40.

¹³³⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921; Lukitz *a.g.e.*, p. 141-142; Goodman, *a.g.e.*, p. 103; Tam da bu günlerde, İstanbul Yüksek Komiserliği kanalıyla Anadolu'da Mustafa Kemal'e karşı her türlü hareket desteklenerek Irak isyanlarına karşı Anadolu'da da isyanlar çıkartıldığı malumdur. Kemal Çelik, "Millî Mücadele'de İç İsyandar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri", *Atatürk Yolu*, S. 40, Kasım 2007, s. 584-585.

Beyaz Ordu komutanı Vrangel'in Bolşeviklere yenilmesi¹³³⁵ 1920 Kasım'ında Irak'ta şok etkisi yarattı. Eski Türk bürokratları ise sevindi. Kahvelerde Türklerin Bolşevik yardımı ile eninde sonunda bölgeyi İngilizlerden temizleyecekleri konuşuluyordu. Cafer Paşa gibi milliyetçiler tam bir panik haline girdiler. Bu grup, ülkede güçlü bir Türkiye imajının olduğunu bilmekte ve Suriye'de Faysal'a hizmet etmiş Iraklıların dönmelerinin milliyetçi cephede kaymalar yaratacağını düşünmekteydi. Gelmesinden en çok endişe edilen şahıs, Türk dostu Yasin Paşa idi. Suriye'de Faysal'a hizmet eden yüz elli kadar Mezopotamyalının dönmesi için resmi düzenleme yapılar yapılmaz gelecektirdi. Yasin Paşa'nın gelmemesi için bir istisna durum oluşturmak çok zor olduğundan İngilizler altı-sekiz ay kadar süreci uzattılar. Zira 1921 yazından önce kuzey sınırlarına bir Türk-Bolşevik hareketi bekleniyordu.¹³³⁶

5 Aralık 1920 günü Türkiye'nin konuşulduğu bir yemekte Maliye Bakanı Sasun Efendi'ye "Enver hakkında ne düşünüyorsun" diye soran Bell, "parlak, korkusuz bir asker ama entelektüel yanı yok" cevabını aldı. Sasun Efendi; "Enver'e göre Almanya mutlak kazanacağından Türkiye'yi savaşa soktu ve 1918 Eylül'ünde zafer avuçlarımızın içindeyken bile hala umutluydu" diye ekledi.

1921 Ocak'ında, Nasiriye'ye kadar uzanan bir Orta Fırat teftişine çıkan Cafer Paşa, dönüşünde Bell'e, Arap devletinin kabilelerin umurunda olmadığını ve kendisine, Türk Sultanını kastederek "babamız ne zaman gelecek" diye sorduklarını anlattı. Cafer Paşa, Türklerin bir daha asla gelmeyeceğini ve gerçek babalarının da Sultan olmadığını anlatmışsa da Bell, bu düşüncelerin Mustafa Kemal Paşa'dan kaynaklanan Türk propagandası olduğundan emindi. Bağdat Sünnileri de, bir Türk Prensini Emir olmasının, Kuran'a en uygun çözüm olduğunu konuşuyorlardı. Bell'e göre halk Şerif'in oğullarının Şiiler ile baş edemeyeceğini ve Şiilerin hakkından ancak Türklerin geleceğinden emindi.¹³³⁷

¹³³⁵ Umut C. Karadoğan, "İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu'da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu", *Bilgi*, S. 57, Bahar 2011, s. 137.

¹³³⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 113-114; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Nov 1920; İngilizler, Mustafa Kemal'in harekete geçeceğini beklediklerinden Anadolu'dan Musul'a gelebilecek beş farklı güzergah ve Türklerin elindeki silah gücü odaklı savunma senaryoları hazırladılar. Güzergâhlar; Sivas'tan, Erzurum'dan, Kağızman'dan, Urmiye ve Revandiz'den Musul'a yönelecek şekilde tarif ediliyordu. Burdett, *a.g.e.*, p. 158-165.

¹³³⁷ Bell, *The Letters...II.*, p. 119-120; GBA.L., GB'den HB'ye 5 Dec 1920; 22 Jan 1921; GB'den P'ye 17 Jan 1921; Ankara'da BMM'nin 27 Haziran 1921 tarihli oturumunda bir soruya cevap veren Fevzi Paşa, Suriye, Filistin ve Irak olaylarının seyrini büyük bir dikkatle izlediklerini, bağımsızlık için mücadele eden din kardeşlerine sempati duyduklarını, bu sempatinin gereği olarak bölgede vuku bulması muhtemel olaylar için yeterli sayıda asker bulundurduklarını ifade etmiştir. Sonyel, "Kurtuluş...", s.262.

Bell, işgalci Sevr Antlaşmasının uygulanamayacağı ve kendilerinin Irak'taki durumlarını zayıflatacağı iddiası ile İngiliz devlet adamları nezdinde devamlı kulis yapıyordu. 17 Mart 1921'de, Paris'ten Bell'e yazan Lord Hardinge, Sevr konusunda "Bell gibi düşündüğünü, antlaşma maddelerinin büyük bir hata olduğunu, Fransızların Türklerle anlaşarak bu hatadan döndüklerini, Yunanlıların eninde sonunda *denize döküleceklerini* ve bunu görmekten çok memnun olacağını yazdı.

Lord Hardinge, 1921 Temmuz'unda Bell'e, Mustafa Kemal Paşa'nın kendilerinden arabuluculuk talep ettiğini, Yunanlıların bunu reddettiğini ve zararlı çıkacaklarını belirtip, boğazlara hâkim olmak şartıyla İzmir ve İstanbul'u Türklere bırakmaya hazır olduklarını yazdı.¹³³⁸

Bell Türkiye politikaları ve İngiliz menfaatlerini ilgilendiren diğer mevzularda "ılımlı" *The Irak* gazetesini kullanarak kamuoyu oluşturuyordu. Temmuz 1921'de Anadolu'dan zafer haberleri gelince -daha önce referandumla ilgili yazı yazan editörleri dize getirdiği halde- editörüne artık referandum lehine yazabileceğini çıtlattı.

Bell'e göre Bağdat, Türkler konusunda tam bir bilgi kirliliği yaşıyordu. *Dicle* isimli Türk taraftarı gazetesinin "ahmak" editörü tarih vermeden Türklerin İzmir'i ele geçirdiklerini yazarken, *Reuters*'i kaynak gösteren Türk karşıtı gazeteler, Ankara'nın Yunanlıların eline geçtiğini yazıyordu. Yunanistan'a Anadolu'dan toprak verilmesine karşı olduğunu belirtip Arapların, Türklerin en ufak başarılarını alkışladıklarını yazıyordu. Yunanlıların saldırıları ile Anadolu'da yükselen milli hareketin, Bolşevikler ile ittifak kurarak kendilerine zarar vermeye başladığını düşünüyordu. Yunan işgali sona erip Türklerle barış yapılmadan, Irak'a huzur gelmeyecekti.

Cafer Paşa, kuzeydeki Türk hareketliliği yüzünden asker kaydedemediğinden şikâyet ederken, Türklerin yeniden gelecekleri aleni konuşulur oldu. Bell, bu konuda gazetelerde çıkmasını istediği bir yazı kaleme alıp bunun bütün Bağdat gazetelerinde basılmasını sağladığı halde, makale *Dicle*'de çıkmayınca gazete yönetimini "yazıyı basmazsanız kendinizi hapiste bulursunuz" diye tehdit etti. Gazete'de ertesi gün hem yazı hem de Bell hakkında, *A Liberal Attacked by Bastards* (Piçlerin Saldırdığı Bir Liberal) isimli bir başyazı basıldı.¹³³⁹

¹³³⁸ GBA.L.LH'den GB'ye 17 Mar 1921; 3 Jul 1921.

¹³³⁹ Bell, *The Letters...II.*, p. 135-137; GBA.L., GB'den HB'ye 7 Feb 1921; 7 Jul 1921; 8 Jul 1921; 14 Aug 1921.

1921 Kasım'ının ortalarında, Sünusilerin Kemalistlerle aralarının bozulduğu ve Seyyid Ahmed'in Trablusgarb'a dönmeye karar verdiği duyuldu.¹³⁴⁰ Bell'e göre bu durum, Türklerin amaçlarından vazgeçtikleri manasına gelmemekteydi. Ona göre tek çare Türklerle barıştı. Londra'daki "burnu havadakilerin" Irak'takilerin durumunu umursamaksızın, İzmir ve Trakya konusunda ısrar etmeleri çözümü zorlaştırıyordu. Türkler konusunda umutsuzdu ve Londra'nın Yunanlılarla "saçma sapan bir ittifak antlaşması" yapacağını düşünüyordu.¹³⁴¹

Bell'in korktuğu başına geliyor, Mustafa Kemal Paşa ile antlaşma geciktikçe Türk ve Kürtlerin yoğun olduğu bölgeler kaynıyordu. 1921 Aralık'ında, Erbil'de Türklerle birleşen Kürtler¹³⁴², İngilizleri taciz ettiler. Bu durum sınır, silahların toplanması ve asker alma konusunda Bağdat hükümetinin elini zayıflatıyordu. Bell bu münasebetle, çok daha kalabalık Arap isyanlarını bastırabildikleri halde, dağ vilayetlerinde meydana gelen ufak isyanları bastıramama gerekçelerini de izah etti. Buna göre; Kürt köy evlerinin damları, tepelerin doğal bir uzantısı olarak görünüyor ve uçaklardan görülemediğinden bombalar boşa gidiyordu. Köyler görülse bile asiler kolayca bombalardan kaçıyor. Tek çare, ne pahasına olursa olsun Türklerle barış imzalamaktı. Bu durumdan çok sıkılan Bell, "bizim kuşak kadar savaştan bıkmış başka bir kuşak¹³⁴³ var mı merak ediyorum" diye yazdı.

Beklenen oldu ve 1922 yılının Ocak ayında Halepçe'de, Mustafa Kemal Paşa destekli Kürtlerin gerçekleştirdiği iki saldırı oldu. Bu saldırılarda Bell'in istihbaratçılarından Yüzbaşı Fitzgibbon öldürüldü.

Bağdat İngiliz bürokrasisi, Türk tehdidinden usanmıştı ve Bell ile İngiltere Paris Büyükelçisi Lord Hardinge mektuplaşmalarının gündemi hep Mustafa Kemal Paşa idi.

¹³⁴⁰ Osmanlı askerleri, Uşi Anlaşması ile Trablusgarb'tan çekildiği halde, anlaşmayı kabul etmeyip İtalyanlar ile savaşmaya devam eden ve Sirenayka bölgesini elinde tutan Seyh Ahmet Sünusi, Enver Paşa'nın daveti ile savaş bitmeden İstanbul'a gelmiş oradan da Ankara'ya geçmişti. 18 Şubat 1921'de Sivas'ta toplanan Büyük İslam Konferansı'na başkanlık yapmış ve Mustafa Kemal'e destek mektupları göndermiştir. Cumhuriyetin ilanına kadar Mustafa Kemal ile aralarında problem olmayan Şeyh, muhtemelen saltanatın kaldırılmasını sindirememiş ancak sessiz kalmıştır. Tarsus'ta bir Hristiyan köyünde ikamete mecbur edilen Şeyh, 1926'da Şam'a, oradan da Filistin ve Mekke'ye gitmiştir. 1933'te Medine'de vefat etmiştir. İngilizler ümmetçi söyleminden rahatsız olduklarından devamlı Şeyh Sünusi ile Türklerin aralarının açıldığı propagandası yapmıştır. Nihat Azamat, "Senüsi, Ahmed Şerif", *DİA*, c. 36, s. 527-529.

¹³⁴¹ GBA.L., GB'den Fr.B'a 17 Dec 1921; 18 Dec 1921; İngiliz işgal bürokrasisi de benzer düşüncelere sahipti. Burdett, *a.g.e.*, p. 155-156.

¹³⁴² Noel'e göre Kürtler, din birliği nedeniyle Ermeniler ile İngilizler arasında bir ayrım yapmıyorlardı. Öke, *Musul...*, s. 71-72.

¹³⁴³ İngiltere'de bu kuşak "kayıp kuşak" olarak isimlendirilmiştir. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 4.

Hardinge, 26 Ocak 1922'de Bell'e yazdığı mektubunda Türk, İngiliz-Yunan ilişkileri konusunda şöyle diyordu:

Türkiye meselesini çözmek için Fransa ve İtalya ile görüşüyoruz. Anadolu'dan Yunan askerinin çekilmesi ve İzmir'in tamamen Türklere verilmesi konusunda hemfikiriz. Asıl sıkıntı Trakya'da. Mustafa Kemal burası konusunda tavizsiz. Yunanlılara sınırlarını Midye-Tekirdağ hattına çekmelerini teklif ettik. Böylece Çanakkale boğazının bir tarafı ellerinde olacak. Mustafa Kemal'in hiçbir taviz vermeyeceğini ve sonunda istediği her şeye ulaşacağını düşünüyorum. Edirne'yi almadan durmayacaklarına da eminim. Edirne bir Türk kenti iken zaten Yunanlılara verilmesi bana hep garip gelmiştir.¹³⁴⁴

1922 Şubat'ında Bell, Türklerden bahseden istihbarat raporlarından artık bıkmıştı. Türkler harekete geçerse Bell'e göre en mantıklı çözüm, bölgeyi savunacak adamları olmadığından çekilmektir. Faysal, bu duruma şöyle tepki gösteriyordu:

Kuzey sınırını savunmaya niyetli olmadığınız halde Türklerle anlaşmayarak beni büyük bir tehlike ile yüz yüze getirdiniz. Yolumu çizebilmem için bana tam yetki vermelisiniz. Manda deyip durduğunuz sürece, halkımın karşısına Müslüman bir idareci olarak çıkıp "beni destekleyin ve bağımsızlık savaşı verelim" diyemiyorum.¹³⁴⁵

Bell'in bu isteğe cevabı kendi deyimini ile "kaçamaktı." Faysal'a sadece; Türkler geldiğinde gidenlerin arasında olmayacağını söyledi. Times muhabiri ve istihbaratçı Chirol'e şöyle sordu: *Eğer bir mandamız varsa korumak zorunda değil miyiz?*¹³⁴⁶

Türkler 1922 Mart'ında yeniden hareketlendiler. Bölgeyi iyi tanıyan Şefik Özdemir Bey, yeniden bölgeye gitmekle görevlendirildi.¹³⁴⁷ 1922 Nisan'ında Irak'ın

¹³⁴⁴ GBA.L., LH'den GB'ye 19 Jan 1922.

¹³⁴⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 16 Feb 1922

¹³⁴⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 153; GBA.L., GB'den HB'ye 20 Dec 1921; 19 Jan 1922.

¹³⁴⁷ İngilizler 1923 Nisan'ına kadar eşi benzeri görülmemiş bir şiddet sergileyip hava kuvvetleri ile Kürt köylerini yakıp yıkarak Özdemir Bey'i çekilmeye mecbur edeceklerdir. Cox raporlarında övgüyle bahsettiği Özdemir Bey'den önce bölgeye Remzi Bey'in geldiğini, daha sonra Özdemir Bey'in görevi ondan devraldığını yazar. Jarman, *Iraq...7*, p. 351; Türkmen, "Özdemir Bey'in..." (11.10.2015); Türkiye, Musul harekâtıyla ilgisi olmadığı izlenimini yaratmak amacıyla Özdemir Bey emrine verilecek subayların Türk asıllı olmamasına çalışmıştır. Kadronun er ihtiyacı Anaze, diğer aşiretler ve Nizip'te bulunan ve Fransız ordusundan kaçmış Tunuslu ve Cezayirli erlerden sağlandı. Özdemir Bey'e Ankara'dan bağımsız hareket ediyor gibi davranması tembihlendi. Revanduz'da konuşlanacak müfrezenin nihai amacı, Misâk-ı Milli sınırları içinde kalan bölgelerin işgaline engel olmaktır. İşgale engel olmak için halka, İngilizlerin İslâm birliğini parçalamak ve bu suretle memleketlerini işgal etmek

genel durumu başlıklı bir raporda, Özdemir Bey harekâtının Türk düzenli ordusunun bir parçası gibi görünmediği ama yine de etkili olduğu belirtildi.¹³⁴⁸

B.Bell'in Lozan Görüşmeleri Esnasında Bölgeye Bakışı ve Musul Israrı

1922 Ekim'inde Bell, "Mustafa Kemal Paşayı Türkiye için bir şans olarak görmüyorum, etrafındaki yarı vahşi aç kitle ile bir askeri diktatörlük kuracak" yazdı. Daha önce her ne pahasına olursa olsun barış isterken, İngiltere seçimleri hakkında, "Asquith'in seçilmesini¹³⁴⁹ istemiyoruz, çünkü İstanbul'un ve Trakya'nın Mustafa Kemal'e bırakılması tam bir felaket olur" yorumunu yaptı. Aynı belgede "çok çok gizli" notuyla İsmet Paşa'nın kendilerine "Irak toprakları konusunda bir istekleri olmayacağı" kişisel teminatını verdiğini yazdı.¹³⁵⁰

amacını güttükleri ve Faysal'ın da İngiliz isteklerine göre hareket ettiği anlatılacaktı. 22 Haziran 1922'de Revanduz'a ulaşan Özdemir Bey, Sürücü, Barzani, Zibarlı ve Balıklı aşiretlerini yanına çekmeyi başardı ve 31 Ağustos'ta İngilizlere saldırdı. Derbent Muharebesini kazanan Özdemir Bey, alçak uçuş yapan dört İngiliz uçağını düşürdü. Özdemir Bey, Revanduz'da durumunu bu derecede tahkim etmişken Lozan Konferansı başladı. İngilizler Özdemir Bey'e verilen halk desteğini kırmak için uçaklardan bildiriler atarken diğer taraftan da havadan yaptıkları bombardımanla buğday tarlalarını yaktılar. Bölgedeki Türk varlığına son vermek isteyen General Salmond, 1923 yılı Şubat ayı başında başlattığı askerî harekât ile Şeyh Mahmud ile Özdemir Bey'in üzerine yürüdü. Türk harekâtını zayıflatmak amacı ile Şeyh Mahmud Ekim ayında Bağdat'a davet edilerek "Irak hudutları içinde milli bir Kürt hükümeti" vaat edildi. Şeyh Mahmud, Süleymaniye'ye ulaşır ulaşmaz kral gibi davranmaya başlayınca gözden çıkarıldı ve Seyyid Taha ile Simko devreye sokuldu. Öke, *Musul...*, s. 182-189; İngiliz hükümeti bu sırada bölgeye yeni uçaklar da göndererek uçak sayısını yüze çıkardı. İngiliz kuvvetlerinde, biri piyade, diğeri süvari olmak üzere iki Hint tugayı, dört batarya (16 top), bir istihkâm taburu, 4.000 civarında Nesturi ve Ermenilerden oluşan gönüllü birlikler ile 1.500 civarında aşiret askeri bulunuyordu. Osmanlı arşiv belgelerinde 1.500 rakamını teyit eden belgeler vardır. Ermeniler sadece Filistin cephesinde değil Irak cephesinde de İngilizler safında savaşmışlardır. Eylül 1919'da 1.500 kadar Ermeninin İngiliz uçaklarının korumasında Siirt'e kadar girdikleri belgelere yansımıştır. Buna rağmen Ermenilerin Fransızlara verdikleri destek bilindiği halde, İngilizlerin de Ermenileri asker kaydettikleri gölgede kalmaktadır. Yusuf Sarıay, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV*, 2005 Ankara, s. 169; Harekâta katılan Nesturi Yedek birliğinin asker sayısı 1925 itibarı ile 7500'e ulaştı. 1933'te Nesturilerden asker alma uygulamasına ve görevlerine son verildi. Polk, *a.g.e.*, s. 94; Bu kuvvet bölgede bulunan Türk kuvvetlerinden asker sayısı bakımından da silah bakımından da üstündü. Filo bütün kuvvetiyle Renya ve Derbent ile bölgedeki diğer şehir, kaza ve köyleri bombaladı. Bu üstün saldırı gücü ile 1923 bahar aylarından itibaren saldırıya geçen İngilizler bölgede ilerleyerek Özdemir Bey'i, 23 Nisan 1923 tarihinde İran'a çekilmeye mecbur ettiler. Türkmen, "Özdemir Bey'in...(11.10.2015); İran makamları Özdemir Bey birliğinin silahlarına el koyarak Türkiye'ye geçmesine izin verdiler. Öke, *Musul...*, s. 221.

¹³⁴⁸ AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/12 Apr 1922-X/4461; Burdett, *a.g.e.*, p. 246-250.

¹³⁴⁹ Türklerle uzun süredir anlaşılmasını bekleyen İngiliz kamuoyu nezdinde mütarekeyi zafere çevirmeye niyetlenen başbakan Lloyd George, sığağı sığağına seçime gitmeyi denedi. Yıllardır desteğini esirgemeyen Muhafazakâr Parti lideri Bonar Law, bu defa seçimlere tek başına gireceklerini ilan etti. Bu karar üzerine seçimlerden önce başbakanlıktan istifa eden Lloyd George, seçimlerde İşçi Partisinin bile gerisinde kalıp üçüncü parti olabildi. Artık Lloyd George dönemi kapanıyor ve İngiltere Başbakanlığına Bonar Law oturuyordu. Fromkin, *a.g.e.*, s. 559-560; William D. Rubinstein, *Twentieth-Century Britain: A Political History*, Hampshire 2003, p. 132.

¹³⁵⁰ Bell, *The Letters...II*, p. 166-167; GBA.L., GB'den HB'ye 24 Oct 1922.

1918-1922 döneminde dört yıl ülkeyi yöneten Lloyd George, İngiliz ana akım medya desteği¹³⁵¹ ile politikayı belirlemiş ancak küçümsediği Mustafa Kemal Paşa, Lloyd George hükümetinin yıkılmasında temel faktörlerden biri olmuştur.¹³⁵²

Bell, İsmet Paşa'nın verdiği iddia ettiği teminata binaen, Batı kaynakları bile Musul'un Anadolu'nun bir parçası olduğunda ısrarlı iken¹³⁵³, Musul ve Kerkük'ün mutlaka Irak'a bağlı kalması konusunda ağırlığını koyma temayülüne giriyordu. 1922 Kasım'ının ilk gününde, Nakîb'in evinde bir kabine toplantısında "Musul, Bağdat ve Basra vilayetlerinin Irak'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu" satır satır dikte ettirdi.¹³⁵⁴

6-16 Kasım günlerini geçirdiği Musul'da, siyasi otoritelerle görüşen Bell'in intibası pek iyi değilken, Bağdat'a döndüğünde Londra'dan gelen haberlerle rahatladı. Londra'dan, Irak sınırlarının güvenliği konusunda Türkler ile anlaşmalarını garanti eden haberler gelmişti. "Saltanatı kaldıran Kemalistler, Tanrıya şükür tamamen delirdiklerinden" işleri kolaylaşmış ve Bağdat kamuoyu Türkler aleyhine dönmüştü. İngilizler aleyhinde yürütülen Panislamîk propagandalara karşı, İslam Halifesinin¹³⁵⁵ İngiltere'ye sığınması trajikomik bir durum oluşturmuştu. Sınır dışı edilen Sultan Vahdettin'in İngiltere'ye sığınmasının ve Kral Hüseyin'in Mekke'ye davetinin, Türk imajına ağır bir darbe vurduğunu iddia etti. Bell'e göre Bağdat halkının şimdi ki derdi, Cuma hutbesinin kimin adına okunacağıydı.¹³⁵⁶

1923 Ocak sonlarında Türk sınırının kararsızlığı hakkında, 21 Ocak'ta dört Türk taburunun Cizre'ye geldiğini belirterek "istilacı mıyız yoksa istilaya mı uğruyoruz bilmiyorum" yazdı. Türkler, İsmet Paşa'nın Lozan'daki "saldırmazlık palavralarına

¹³⁵¹ Lloyd George İngiltere'de "İmparatorluğun düşünen beyni", "Avrupa'ya barışı getiren adam", "Bolşeviklerin kafasındaki balyoz", "İrlandalı düşmanı" gibi lakaplarla anılmıştır. Liberal Parti başkanı olarak azınlıkta olduğu halde birinci parti olan Muhafazakârların elinden başbakanlığı olarak ülkeyi yönetmiştir. Montagu, Churchill, Curzon ve Bonar Law gibi çok güçlü bakanlara sahipti. Churchill Anadolu'nun Yunanlılarca işgaline muhalif olsa da uygulama aşamasında sonuna kadar hükümetinin arkasında durmuştur. İngiltere medyasının büyük patronları Lord Nortcliff ve Lord Beaverbrook'u savaş boyunca "düşman ülkelere karşı propaganda baş danışmanları" olarak istihdam etmiş ve medyayı politik amaçları doğrultusunda kullanmıştı. Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 6-9.

¹³⁵² Lloyd George, sömürcülere danışmadan savaş kararı alınca Kanada yeni bir savaş için asker göndermeyeceklerini deklare ederek bağımsızlık sürecine girdi. Yurdusev, *a.g.m.*, s. 208.

¹³⁵³ Sluglett, *a.g.e.*, p. 5; Foreign Office tarafından yayınlanan 1919 tarihli *Handbook* 'ta da bölge Irak ve Yukarı Mezopotamya olarak iki bölüme ayrılıyordu. IOR/L/PS/20/C190, *Mesopotamia*, p. 12.

¹³⁵⁴ Bell, *The Letters...II*, p. 167-168; GBA.L., GB'den HB'ye 1 Nov 1922.

¹³⁵⁵ Osmanlı Saltanatı 1 Kasım 1922'de kaldırılmış olup Vahdettin'in İstanbul'dan ayrıldığı tarih 17 Kasım 1922'dir. 18 Kasım günü Halifelik, Abdülmecit Efendi'ye devredilmiştir. Metin Hülagü, "Sultan Vahdeddin'in İstanbul'dan Ayrılışı", *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Ekim 1997, S. 43, s. 31.

¹³⁵⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 19 Nov 1922; 23 Nov 1922.

rağmen”¹³⁵⁷ harekete geçmişlerdi. İngilizler, bölgede bulunan asker sayısını dört katına çıkarmak zorunda kalmışlar, Arap askerlerle haberleşme ve Fırat-Dicle arası jandarma görevini devralmışlardı. Bell’e göre, güç dengesi eğer bu şekilde kalırsa baş edilebileceklerini düşünmekle beraber, Türkler bölgeye bir kolordu gönderirlerse o zaman “bizden bu kadar” diyeceklerdi. Irak İngiliz istihbaratı, Lozan’da bir başarısızlık durumunda, Türklerle Ruslar arasında Irak’a yürümek için gizli bir antlaşma¹³⁵⁸ yapıldığından emindi.

İngilizlerin ülkeyi savunup savunmayacağından emin olmayan Faysal, sınırın iki tarafından da askerin çekilip tarafsız bir bölgenin oluşmasını, Nusaybin ve Mardin dahil edilerek bir referandum yapılmasını istiyordu. Bell’e göre bunun ikinci adımı, İngilizlerin mandadan vazgeçmelerini ve antlaşma ile yetinmelerini istemektir. Faysal tek başına da kalsa Türkler ile savaşacağını söylüyordu. Bürosuna, Mütehitler, Kemalistler ve Bolşevikler konulu jurnaller yağarken, İngilizler geri çekilmeyi¹³⁵⁹ tercih ederlerse Bell’in kişisel tercihi belliydi:

*Ruhum üzerine yemin ederim ki yedi yıldır ayağa kaldırmaya çalıştığım Arap Devleti için savaşmaktan daha onurlu bir iş yoktur.*¹³⁶⁰

1923 başlarında Musul’da durumun hassaslaşması üzerine kralın kardeşi Zeyd bölgeye gönderildi. Bell’e göre, nasıl Yunan işgali Anadolu milliyetçilerini ateşlediyse Türk tehdidi de Irak’ı ateşliyordu. Olağanüstü toplanan kabine, Milletler Cemiyetine, gerekirse Musul için savaşacaklarını bildirdi.¹³⁶¹

“Türklerle barış yapılmadıkça Irak’a huzur gelmez” düşüncesi doğrultusunda dört gözle Mustafa Kemal’in barış masasına oturmasını bekleyen İngilizler, “manda antlaşmasının Irak meclisince onay sürecini hızlandıracağı umuduyla” Lozan Konferansına Irak’tan temsilci gönderme kararı aldılar. Lozan’da Irak’ı temsil etmek üzere Savunma Bakanı Cafer Paşa ve sekreteri olarak da Tevfik es-Süveydi görevlendirildi. Heyet 8 Kasım günü Bağdat’tan uçakla ayrıldı.¹³⁶²

¹³⁵⁷ Lozan’da İsmet Paşa, Musul Türklere verilirse buradan Bağdat’a saldıracakları iddiasına “milli bir devlet haline gelmiş olan Türkiye, halkı başka soydan olan bir ülkeye saldırmayı, bu ülkeyi fethetmeyi düşünemez” şeklinde cevap vermişti. Saatçi, *a.g.e.*, s. 139.

¹³⁵⁸ Burdett, *a.g.e.*, p. 447.

¹³⁵⁹ Irak Hava Kuvvetleri Komutanı 16 Kasım 1922 tarihli Sömürgeler Bakanlığına sunduğu memorandum ile Musul ve Bağdat’ı terk edip Basra’da tutunma gerekliliğinden bahsediyordu. Burdett, *a.g.e.*, p. 359-360.

¹³⁶⁰ GBA.L., GB’den HB’ye 30 Jan 1923.

¹³⁶¹ GBA.L., GB’den HB’ye 1 Feb 1923.

¹³⁶² Jarman, *Iraq...7*, p. 345.

Lozan görüşmelerinde Türk tarafı, bölgenin bin yıldır Türk toprağı ve Anadolu'nun bir parçası olduğı¹³⁶³, 500.000 civarında Türk'ün yaşadığı ve petrole ihtiyaçları olduğı tezinde ısrar etti. Türklerle müzakereyi Sisyphos'un mücadelesine¹³⁶⁴ benzeten Curzon başkanlığındaki İngiliz heyeti¹³⁶⁵ ise, Türklerin ve Kürtlerin tek kalemde sayılamayacaklarını, bu hesapla Türklerin bölgenin ancak 1/12'si ettiklerini öne sürdü.

İngilizlerin kendi yayınladıkları belgelerde bile, Türk varlığı Musul'un değil Irak'ın 1/12'sidir.¹³⁶⁶ Ankara'ya gönderdiği telgraf şifrelerini İngilizlerin çözmeleri¹³⁶⁷ dezavantajıyla müzakerelere devam eden İsmet Paşa, İngiltere temsilcisi Lord Curzon'un, Musul konusunda geri adım atmaması üzerine "mesele petrol meselesi değil vatan meselesidir" diyerek Musul Türklere bırakıldığı takdirde ABD'nin açık kapı¹³⁶⁸

¹³⁶³ İsmet Paşa, Anadolu ile Irak'ı birbirinden ayıran sınırın Bağdat'ın 150 km. kadar kuzeyinde bulunan Cebel- Hamrin'den başlayıp batıya doğru ilerleyen ve Dicle'yi kestikten sonra Cebel Fuhul-Vedi Tatat yolu ile Cebel-i Sincar'a uzanan hat olarak tarif edip, Süleymaniye, Erbil, Kerkük ve Musul'un Anadolu ana karasına dâhil olduğunu iddia etti. Saatçi, *a.g.e.*, s. 439

¹³⁶⁴ Yunan mitolojisinde Sisyphos, tanrılara karşı insanların tarafında yer aldığı için, ölümler ülkesinde sonsuza kadar büyük bir taşı, yüksek bir dağa çıkarmakla lanetlenmiştir. Zirveye her varışında görünmeyen bir güç taşı aşağı itmektedir. Albert Camus, "Le Mythe de Sisyphé" adlı denemesinde Sisyphos'u anlamsızlığın (absürde) bir simgesi diye tanımlamıştır. Yaptığı iş anlamsız ve yararsızdır, ama bu işi sonsuzluğa dek görmeye yükümlüdür. Erhat, *a.g.e.*, s. 271-272.

¹³⁶⁵ Marian Kent, "Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23", *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, (Ed. Marian Kent), London 1996, p. 184; Bonar Law hükümeti Musul meselesini bir devlet politikası olarak düşünmüş ve görevden alınmayan Curzon, ısrarla Musul'un Türkiye'ye bırakılmamasını ülke politikası olarak savunmuştur. Zira Musul'dan vazgeçmek demek, petrolden de vazgeçmek demektir. Yusuf Kemal (Tengirşenk), 1924'te başbakan olan Ramsey MacDonald'a, muhalefette iken Musul'un Türkiye'ye bırakılmasını teklif ettiğini hatırlattığında Başbakan; "vaktiyle böyle bir söz söylediğini ancak kendisini bir takım ananeleri olan Hariciye makinasına kaptırdığından bu sözünü tutamayacağı" cevabını almıştır. Öke, *Musul...*, s. 181-182, 242.

¹³⁶⁶ Foreign Office tarafından yayınlanan 1919 tarihli *Handbook*'ta Mezopotamya'nın toplam nüfusu 2.238.000 olarak verilirken Türk nüfus 110.000 olarak hesaplanmıştır. IOR/L/PS/20/C190, *Mesopotamia*, p. 8; Osmanlı kaynaklarında Musul nüfusu Müslüman, Katolik Keldani, Katolik Süryani, Kadim Süryani, Protestan, Ermeni, Rum ve Musevi şeklinde tasnif edilmiştir. 1912 itibariyle vilayetin 246.813 kayıtlı nüfusunun 220.464'ü Müslüman'dır. Vilayette çok fazla konar göçer ve kayıtsız nüfus olup bunlar dahil edildiğinde genel toplamın 828.000 olacağı tahmin edilmektedir. Kayıt dışı nüfusun neredeyse tamamı Müslüman'dır. Eroğlu-Babuçoğlu-Özdil, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, s. 45-47; Öke, Musul Türk nüfusu hakkında, Lozan'da Türklerin verdikleri rakamı 146.960, İngilizlerin verdiği rakamı 65.895 ve Irak Hükümeti'nin verdiği rakamı 38.652 olarak karşılaştırmaktadır. Öke, *Musul...*, s. 267.

¹³⁶⁷ Lozan Görüşmeleri esnasında İngilizler, Lozan'dan Ankara'ya çekilen ve cevaplanan telgraf metinlerini Köstence'den temin edip, İsmet Paşa'ya verilen taktığı ondan önce öğrendiklerinden oturmaya tedbirli katılıyorlardı. Sonyel, "Kurtuluş...", s. 286.

¹³⁶⁸ Amerikan başkanı "open door" politikasını takip etmekle beraber Avrupalı liderler, Wilson'un parlak sözlerinden etkilenen gibi görünmüyordu. Clemenceau, Wilson'un on dört nokta prensipleriyle dalga geçiyordu. Clemenceau Tanrının bile sadece on emri olmasına rağmen Wilson'un on dört prensibinin olduğunu söylüyordu. M. Vedat Gürbüz, "Bir İdeal, Bir Amerikan Başkanı ve Onun Başarısızlığı: Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti", *Atatürk Yolu*, c. 8, S. 29, 2002, s. 91-92; ABD, Musul konusunda Fransa ve İngiltere'nin kendi aralarında aldıkları kararın, açık kapı politikasına aykırı olduğu konusundaki fikrinde direndi. Bu doğrultuda Chester projesi yeniden raftan indirildiği gibi Standart Oil

politikasına uygun olarak petrolü paylaşmaya hazır olduklarını açıkladı. Ancak bu teklif de kabul görmedi. Lord Curzon, Musul konusunda taviz vermeme sebebinin petrolden kaynaklandığı iddialarına karşı “orada petrol olup olmadığını bilmiyoruz bile¹³⁶⁹” şeklinde trajikomik bir söylemle cevap verdi. Curzon, Lozan’da antlaşma olmadığı takdirde Türklerin bölgeye yürüyeceği tehdidi ile diğer devletlere şantaj yapıyor ve İsmet Paşa’nın *plebisit* teklifini¹³⁷⁰ ısrarla reddediyordu.

Musul yüzünden görüşmeler 7 Şubat’ta kesilince, heyetler ülkelerine döndü. Lozan Görüşmeleri’nin ikinci dönemi, 23 Nisan 1923 günü başladı ve üç ay süren çalışmalar sonucunda 24 Temmuz 1923’de Lozan Antlaşması imzalandı. İngiltere, uzlaşmaz tavrını sürdürdüğünden Musul, Lozan gündeminden çıkarıldı ve ilgili madde (3/2) şöyle düzenlendi:

*Türkiye ile Irak arasındaki sınır, antlaşmanın yürürlüğe girişinden başlayarak, dokuz aylık bir süre içinde, Türkiye ile İngiltere arasında dostça bir çözüm yolu bulunarak halledilecektir. Öngörülen bu süre içinde taraflar arasında bir anlaşmaya varılamazsa, anlaşmazlık Milletler Cemiyeti Meclisi’ne götürülecektir. Sınır çizgisi konusunda alınacak kararı beklerken, Türk ve İngiliz Hükümetleri, kesin geleceği bu karara bağlı olan toprakların şimdiki durumunda herhangi bir değişiklik yapacak nitelikte hiçbir askeri ya da başka bir harekette bulunmamayı karşılıklı olarak kabulleneceklerdir.*¹³⁷¹

ve Anglo-American petrol şirketleri, II. Abdülhamit’in varisleri aracılığıyla hak arayışına girdiler. ABD’li şirketler, II. Abdülhamit’in Hazine-i Hassa’dan Maliye Hazinesine emlakini devrettiğini iddia eden İngilizlere, bunun ihtilal şartlarında gerçekleşmiş cebri bir olay olduğu cevabını verdiler. Öke, *Musul...*, s. 201-202.

¹³⁶⁹ Daha 1907’de, İngiliz Dışişleri raporlarına bölgede bulunan petrolün işlendiği takdirde çok karlı rakamlara ulaşabileceği yansımıştı. Öke, *Musul...*, s. 40; 1918’de Musul’da petrol olduğuna dair haritalar oluşturulmuş ve India Office arşivlerinde çoktan yerini almıştı. IOR/L/MIL/17/15/54, p 66A, *Fig. 8. Distribution of the Chief Recorded Mineral Localities in Persia, Armenia, and Mesopotamia*; 1906 tarihli daha erken bir petrol haritası için; IOR/L/MIL/17/15/54, *Geology of Mesopotamia and its Borderlands*, p. 43; Churchill tarafından Anglo Persian Oil Company’nin %51 hissesinin satın almak için görevlendirilen Deniz İstihbarat Başkanı Sir Edmond Slade, 5 Eylül 1914’te İngiltere’nin Mezopotamya’yı ele geçirerek petrol ve tahl kaynaklarına sahip olması gerektiğini ifade etmiştir. Slade’in atanması 1912’de Churchill’in İngiliz Deniz Kuvvetlerinde kömür yerine petrol kullanılması kararı ile doğrudan ilgiliydi. ADM 137/6/2/42a; Archibald H.T. Chisholm, *The First Kuwait Oil Concession: A Record of Negotiations, 1911-1934*, Oxon 1975, p. 87.

¹³⁷⁰ Lord Curzon plebisit teklifini reddederken bölge halkının büyük kısmının göçebe olduğunu, okuma yazmadan yoksun olduklarını, hayatları boyunca sandık görmediklerini, sandık gördüklerinde onu kaldırıp insanın başına atabileceklerini iddia ederek meselenin ısrarla Milletler Cemiyet’ine sevkini istedi. Saatçi, *a.g.e.*, s. 148.

¹³⁷¹ *Düstur*, c. 5, Başvekâlet Müdevvenat Müdiriyeti, İstanbul 1931, s. 20-21; Süleymaniye ve Musul’dan seçilen vekillerin bu maddeye dayanarak TBMM genel kurul toplantılarına katılmalarına engel olunmuştur. Komisyon, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1*, İstanbul 1992, s. 39.

C.Bell'in Musul Milletler Cemiyeti Komisyonlarına Bakışı

Lozan Antlaşmasından sonra, İngilizlerin İstanbul'u boşaltmalarının¹³⁷² ardından istihbari olarak buradan beslenen Bağdat'ı zor günler bekliyorsa da; Bell'in tahmin ettiği üzere kuzey bölgesinde Türk hareketliliği kısmen azaldı. Bu rahatlama Bell'i, kuzey sınırı konusunda da kafa yormaya itti. Bell'e göre sınır,¹³⁷³ Nesturilerin yaşadıkları dağlık bölgelerin kuzeyinden geçmeliydi. Bu müstahkem mevkiiler bir tür doğal sınır olmalıydı. Bu sayede toplu olarak Kanada'ya göç etmeyi planlayan Nesturilerin bölgeden gitmemeleri¹³⁷⁴ sağlanarak Irak devletinin itibarı yükseltilebilirdi.

1923 Eylül'ünün son günlerinde İstanbul'dan yeni gelen muhbiri Rauf Çadircı'ya göre;

*Mustafa Kemal kendisini bir diktatör olarak öne çıkarıp diğer generalleri tasfiye etmişse de hala muhalif bir grup mevcut. İstanbul gazeteleri Mustafa Kemal'e yaranma yarışındalar ve Türkiye'de işler rayına girene kadar ciddi bir keşmekeş olacak.*¹³⁷⁵

Rauf Bey tehlikenin azaldığını söylerken, Cornwallis, Mustafa Kemal'in şovenist bir düşünce ile halkını etrafında toplayarak Musul'a yürüyebileceğini düşünüyordu. Rauf Bey'den aldığı bilgilere daha çok itimat eden Bell, "savaş yorgunu" TBMM bakanlarını "işleri hakkında en ufak bir fikirleri yok" diye aşağılıyordu.

¹³⁷² Salahi R. Sonyel, "İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'deki Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu, *Bellekten*, c. XLII, 1978 Ocak, s. 165, s. 115.

¹³⁷³ İki devletin iddia ettikleri geçici sınır hattı birbirinden çok uzaktı. Türkiye, Mondros Mütarekesinin ilan edildiği tarihte Türk kıtalarının elinde bulunan Süleymaniye'nin 20 km. güney, Bazvan'ın 15 km. güney, Altınköprü'nün 5 km. kuzey, Musul'un 50 km. güney, Ümitcabe ile Aynülvahat arası, Arulmahube civarından geçerek Biret'in 30 km güney doğusunda Fırat'a kavuşan hattı sınır kabul ediyordu. İngiltere, İran sınırındaki Adrama dağları, Şehirpazar'ın 5 km. güneyi, Draniye'nin 25 km. güneyi Zabb-ı kebir ve Revanduz'un 40 km. batısında Fasruk'u kesen noktadan aynı nehrin İmadiye'nin hemen kuzeyindeki dirsek teşkil eden noktaya kadar bu nehri takip ederek buradan Zaho'ya doğru çizilen bir hattı teklif ediyordu. Komisyon, *Genelkurmay...*, s. 44.

¹³⁷⁴ Cox'un raporuna göre 1922'de Musul vilayeti dâhilinde 35.000 kadar Nesturi vardı. Jarman, *Iraq...7*, p. 69. Bell, Nesturilerin Irak'ta kalmalarını istemekteyse de Yüksek Komiser Henry Dobbs, sayıları 35.000'i bulan bu mültecileri ülkesinde istememekte ve Sömürgeler Bakanlığı ile Nesturilerin Avustralya ya da Kanada'ya gönderilmeleri için görüşme yapmaktaydı. Nesturi Patriği Ağa Petros, Van, Urmiye, Hakkari ve Musul vilayetlerini kapsayan bölgenin kendilerine verileceğini hayal ederken, şimdi kendilerini kabul edecek bir ülke arama noktasına gelindiğini görünce "savaşta önce Müslümanlar ile iyi geçindikleri halde İngilizlerin sözleri ile dostlarına silah çektiklerini" pişman olarak beyan etmiştir. Öke, *Musul...*, s. 225-227.

¹³⁷⁵ GBA.L., GB'den P'ye 1 Oct 1923.

Özellikle Maliye Bakanı Mustafa Abdülhalik Bey'in (Renda)¹³⁷⁶ finans hakkında hiç bir şey bilmediğini yazdı.

Musul'da İngilizlerin beklediği rahatlama bir türlü gerçekleşmediğinden, Lozan'a görevlendirilen Cafer Paşa, Irak'a davet edilerek Musul Mutasarrıfı olarak görevlendirildi. Paşa, Londra'dan geri gelme ve görevi üstlenme konusunda isteksiz olsa da 1923 Ekim'inde bu görevi üstlendi.¹³⁷⁷

1923 Ekim'inde Bell, Kutü'l-Ammare'de Türklere esir düşüp Rusya üzerinden kaçan ve savaştan sonra *Turkish Petroleum Company* temsilcisi olarak bölgeye gelen Keeling¹³⁷⁸ ile görüştü. Keeling, müzakerelerde başarı elde edeceğini zannetmekle beraber, Irak hükümeti ile Türkler arasında bir antlaşma yapılırsa bile Musul petrol sahalarının tam kapasite ile çalışmasının en az dört yılı bulacağını öngörüyordu.¹³⁷⁹

Osmanlıların son şeyhülislamlarından Haydarizade İbrahim Efendi¹³⁸⁰ Bağdat'taydı. Mütarekeden sonra iki yıl Şeyhülislamlık yapan İbrahim Efendi'yi yemeğe davet etti. Türkler, İbrahim Efendi'den, Bağdat'ta beklemesini ve Musul vekili olarak Ankara'ya dönmesini istemişlerdi. İbrahim Efendi Bell'e, Mustafa Kemal'in kendisini "yaşlı düzenbaz" Kral Hüseyin'in halifeliğine alternatif yapacağını ve Ankara'ya davet ettiğini söyledi.¹³⁸¹

1924 Şubat'ının son günlerinde, Kürtler arasında, Türklerin Musul'a yürüyecekleri şayiaları dolaşmaya başladı. Bell Kürtlerden buna kulak asmamalarını

¹³⁷⁶ Maliye Bakanlığı ve TBMM Başkanlığı görevlerini de uzun süre yürütmüştür. Cengiz Atlı, "Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdülhalik Renda", *History Studies*, Vol. 6, I. 5, Sep 2014, s. 31.

¹³⁷⁷ GBA.L., GB'den P'ye 1 Oct 1923; Jarman, *Iraq...7*, p. 529.

¹³⁷⁸ Kastamonu esaret günlerini de anlattığı bir hatıratı vardır. Edward Herbert Keeling, *Adventures in Turkey and Russia*, London 1924, p. 46.

¹³⁷⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 31 Oct 1923; Keeling'in bu konudaki tahmini müthiş bir isabetle neticelenmiş ve Kerkük'ün güneyinde bulunan Baba Gurgur bölgesinde bulunan Irak'ın en büyük petrol rezervleri 1927 Ekim'inde işletilmeye başlanmıştır. M. S. Vassiliou, *Historical Dictionary of the Petroleum Industry*, Maryland 2009, p. 291.

¹³⁸⁰ İbrahim Efendi, Kasım 1918'den Mart 1920'ye kadar aralıklarla dört kez Şeyhülislamlık makamına atanmış ve Damat Ferit Paşa'yı "eski sadrazamlar padişah uğruna kendilerini feda ederlerken şimdiki padişahın ise sadrazam uğruna kendisini feda etmekte olduğunu söyleyerek" eleştirmiştir. Anadolu askeri ile İstanbul askeri arasında bir fark olmadığını beyan ederek, iki askerin birbirini kırmaması gerektiğini söyleyip Mustafa Kemal ve Kuva-yı Milliyecilerin arkasında durmuştur. İşgal esnasında İngiliz ve diğer müttefik askerlerinin İstanbul'da çoğalmasına sebep oldukları alkol ve uyuşturucu ile mücadele etmek için günümüzdeki adı Yeşilay olan Hilal-i Ahdar Cemiyetini Mazhar Osman ile kurmuştur. Mehmet İpşirli, Kemal Beydilli, "İbrâhim Efendi, Haydarîzâde" *DİA*, c. 21, s. 297-298; <http://www.yesilay.org.tr/tr/kurumsal/tarihce> (16.7.2015); Saltanatın kaldırılmasından sonra Bağdat'a göç etmiş ve oğlu Davud Paşa, Irak'ta Eğitim Bakanlığı yapmıştır. Oral, "a.g.m.", s. 74.

¹³⁸¹ GBA.L., GB'den HB'ye 5 Dec 1923; Haydarizade bir daha İstanbul'a dönmedi ve 1933'te Bağdat'ta öldü. Oral, *a.g.m.*, s. 74.

ummaktaysa da Musul'dan detaylı haberler gönderen Şammar Şeyhi Acil el-Yaver'e¹³⁸² göre "Türkler Musul'da asla uslu durmayacaklardı."

El Aksa Camisinin tamiri için yardım toplamak için Nisan ayında Bağdat'ı ziyaret eden Kudüs müftüsü, Bell'e, Musul meselesindeki politikalarının ne olacağını sorduğunda, Türklerle yapacakları müzakerelerde "bir santim bile toprak vermeyeceklerini" söyledi.¹³⁸³

1920 isyanının bastırılmasının hemen ardından, Percy Cox'un ani bir kararıyla - Bell desteklemese de- Musul bölgesinden İngiliz askerleri çekilmiş ve subaylar kontrolünde yerel halktan temin edilmiş askerlerle güvenlik sağlanmaya çalışılmıştı. Cox'a bu fikri kabul ettiren Cafer Paşa'ydı ve onun telkinleri ile proje Londra'ya kabul ettirilip silâh altına alınan beş bin er ile işe başlanmıştı. Bu birlikler (levies), işe yaramadıkları gibi, maliyeye de fazlaca yük getiriyorlardı. Bell'e göre, İngiliz subayların emri altında, Hristiyan ve Müslüman askerler çalıştırmak kötü bir fikirdi. Ordu disiplininden uzak bu birlikler, kendilerinden olmayan yerel halka düşmanlık besliyor ve birbirlerini kıskanıyorlardı. Hristiyan askerler, İngiliz askerleri ile övünüyor, Araplar ve Kürtleri pis olmakla itham ediyorlardı. Birbirine yabancı gruplardan bir ordu meydana getirilmiş olması, Bell'e göre uzun vadede bir takım sıkıntılar doğuracaktı. Nesturilerden de iki tabur oluşturarak sınıra yerleştirilmişti. Hristiyan askerler Müslüman kentlerde görev yapmak istemedikleri halde, İngilizler bunu mecbur tuttuklarından, gerginlik¹³⁸⁴ Mayıs sonlarında çatışmaya dönüşme temayülü gösterdi. Bu gerginlik üzerine Kerkük Nesturi taburunun yarısından çoğu, Süleymaniye yolu üzerindeki Çemçemal'e kaydırıldı. Bell'e göre Nesturiler, yalnız kendi bölgelerinde ve sınırlarında kullanılmalıydılar.¹³⁸⁵

19 Mayıs 1924 günü İstanbul'da, Irak'ı Percy Cox'un temsil ettiği, Irak-Türkiye sınırının görüşüldüğü, Haliç Konferansı¹³⁸⁶ toplandı. Türk heyetine başkanlık eden Fethi

¹³⁸² Musul bölgesinde bulunan Şammarların lideri ve devlete ait Deve Kıtalarının komutanı Acil el Yaver, Türklerle yapılacak anlaşmada sınırın nereden geçeceği konusunda Bell ile çalışmıştır. Bell, uçağa binmeyi çok isteyen El Yaver'i uçakla Musul'a göndermiştir. GBA.L., GB'den HB'ye 30 Jul 1922; *Mezopotamya'da...*, s. 87.

¹³⁸³ GBA.L., GB'den HB'ye 20 Feb 1924; 12 Apr 1924.

¹³⁸⁴ Bell'in "tasvip etmiyorum" dediği Musul ve Kerkük bölgesindeki Nesturi ve Ermeni askerleri istihdamının ötesinde, bu birliklerin Percy Cox'un emri ile bu şehirlerde karışıklık çıkardıkları iddiaları vardır. İzzettin Kerkük, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, İstanbul 2004, s. 132-133.

¹³⁸⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 4, 28 May 1924.

¹³⁸⁶ Konferans günümüzde Kuzey Deniz Saha Komutanlığı olarak kullanılan Kasımpaşa'daki eski Bahriye Nezareti binasında toplanmıştır. Saatçi, *a.g.e.*, s. 163-164; Öke'ye göre Konferans değil Buluşma'dır. Öke, *Musul...*, s. 239.

(Okyar) Bey, Lozan'da savunulan görüşleri tekrarlarlarken¹³⁸⁷, petrol bölgelerini elinden çıkarmak istemeyen İngiltere, Türkiye'den Hakkâri vilayetini de talep etti. Fethi Bey, Musul bölgesinde bir plebisit yapılması isteğini yineledi ancak İngilizler kabul etmediler.¹³⁸⁸ Fethi Bey, Lozan'da Hakkari'nin hiç gündeme gelmediğini, müzakerelerin Musul üzerinden devam etmesi gerektiğini, Cox'un tavrının mesele çözülmeye dokuz aylık sürenin bitmesi için yeni çözümler üretmek olduğunu söyledi. 5 Haziran 1924'te yapılan son oturumda da anlaşma sağlanamadı ve görüşmeler kesildi.¹³⁸⁹

1924 Mayıs ayı geçtiği halde, Irak Meclisinin hala manda antlaşmasını onaylamaması, Bell'e göre, Musul politikasında ellerini zayıflatacak bir gelişmeydi. Musul Türklerin eline geçerse, ona göre, Irak politik, ekonomik ve stratejik olarak ayakta duramayacaktı.

10 Temmuz 1924 günü, manda antlaşmasının onaylanması oturumunda, Kürt vekillerin bir-iki fire ile evet demeleri Bell'i umutlandırdı.

İngiltere'nin, 6 Ağustos 1924'te Musul Meselesini Milletler Cemiyeti'ne taşımasından bir gün sonra, Nesturiler isyan edip Türklerin Hakkâri Valisini esir aldılar. Nesturiler üzerine Ankara'nın yaptığı harekât esnasında güzergâh olarak "tartışmalı" topraklar kullanıldığından, 14 Eylül 1924'te Türk askerleri havadan bombalandı. Hava saldırısı, Hezil Çayı'nın sağ kanadında toplanan Türk askerleri üzerinde yoğunlaştı.¹³⁹⁰ 7.000¹³⁹¹ kadar isyancı Nesturi güneye kaçtı. Milletler Cemiyeti nezdinde sınır görüşmeleri devam ettiğinden, Bell, "şu anda savaşta mıyız yoksa değil miyiz bilmiyorum" diyordu. 3.000 Türk askerinin, -olmayan- sınırları ihlal ettiğini belirten

¹³⁸⁷ Mustafa Kemal, Haliç Konferansı için görevlendirdiği Fethi Bey'e, Lozan'da İsmet Bey'e verdiği direktiflerin aynısını vermiştir. Şayet Musul, Kerkük ve Süleymaniye Türk tarafına verilirse bölgedeki petrolün işletilmesinde İngilizlere imtiyaz verilecekti. Şimşir, *a.g.e.*, s. 56.

¹³⁸⁸ Kadir Kasalak, "Irak'ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-İrak İlişkileri", *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2007, s. 194-195.

¹³⁸⁹ Saatçi, *a.g.e.*, s. 165; Öke'ye göre İngilizler sırf müzakerede ellerini güçlendirmek için Hakkari'nin Nesturi yurdu olduğu iddiasını masaya sürdüler. Öke, *Musul...*, s. 238.

¹³⁹⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 4 Jun 1924; 18 Jun 1924; 17 Sep 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 537.

¹³⁹¹ Türk Genelkurmayına göre sayıları 5.000 kadardır ve hepsi İmadiye'nin dağlık bölgelerine iltica etmişlerdir. Komisyon, *Genelkurmay...*, s. 99; İsmet İnönü'nün 12 Aralık 1925'te mecliste Laidoner raporu hakkında sorulan sorulara verdiği cevabi konuşmaya göre, Nesturilerin tamamı güneye geçemedikleri gibi düzenli olarak bölgeye gidip gelerek askeri destek vermekte ve dönüşte 70-80 lira para, silah ve cephane ile gelmekteydiler. *İsmet İnönü'nün TBMM'deki Konuşmaları (Birinci Cilt, 1920-1938)*, Ankara 1992, s. 243.

Bell, Türk askerlerinin Irak ordusunu hedef almadıklarını özellikle belirtmiş ve hedeflerinde sadece Hakkâri Valisi'ne saldıran Nesturilerin bulunduğunu yazmıştır.¹³⁹²

Çatışmalar, meselenin çözülmesini acilleştirdiğinden, İngiltere'nin başvurusu üzerine Milletler Cemiyeti, 19 Ağustos 1924'te, tüzüğünün üye olmayan ülkelerle ilgili maddesi uyarınca, Türkiye'den bir müzakere heyeti istedi. TBMM, meclis başkanı Fethi Bey'i heyet başkanı olarak seçti ve heyet 10 Eylül 1924 günü İstanbul'dan Cenevre'ye hareket etti. İlk oturumu 24 Eylül'de yapılan görüşmelerde, İngiltere'yi temsil eden Lord Parmoor, Musul'un zaten Irak'ın bir parçası olduğunu ve yapılması gerekenin sadece sınır çizgisinin çizilmesi olduğunu söyledi. Fethi Bey, meselenin sınır olmadığını, aylardır tartışılan konunun Musul'un kime ait olacağı meselesi olduğunu ve bunun cevabını da en iyi plebisitin vereceğini söyledi.¹³⁹³ Musul vilayeti halkının şüphesiz Türkiye tarafını seçeceğinden emin olan bütün İngilizler gibi Gertrude Bell de plebisite karşıydı.¹³⁹⁴

Milletler Cemiyeti Musul Komisyonu, 30 Eylül 1924 günü, İsviçre Bükreş Büyükelçisi Wirsén, Macaristan Eski Başbakanı Kont Teleki ve Belçikalı emekli Albay Paulis'den müteşekkil heyeti meseleyi yerinde görmekle görevlendirdi.¹³⁹⁵

1924 Ekim'inde Kürtler, Nesturilerin peşinden Musul'a kadar indiler. Bell, Mustafa Kemal'in Kürt ulusal hareketinin gazını kendilerine boşalttığını iddia etti. Bağımsız Kürdistan hayalini saçma bulsa da Kürt ulusal hareketinin gelişmekte olduğunu ve bunun Türkleri rahatsız ettiğini öngörüyordu.¹³⁹⁶ Bu hareketlilik üzerine, 29 Ekim 1924'te Brüksel'de toplanan Milletler Cemiyeti, Musul'u Hakkâri'den ayıran vilayet sınırını geçici sınır olarak tescil etti ve bu çizgi literatüre "Brüksel Hattı" olarak

¹³⁹² Bell, *The Letters...II.*, p. 203-204; GBA.L., GB'den HB'ye 24-30 Sep 1924; Bell'in bahsettiği bu olay (Hangediği Olayı) 7 Ağustos 1924 tarihinde Hakkâri Nesturilerinin, Vali Halil Rıfat Bey'i esir alıp jandarma komutanı ve birkaç eri de şehit etmeleri ile başlayan 1924 Nesturi isyanıdır. Komisyon, *Genelkurmay...*, s. 48-49; Mustafa Kemal, Nesturiler üzerine Cafer Tayyar Paşa'yı görevlendirmiştir. Öke, *Musul...*, s. 248; Nesturiler Ermenilerle müttefik 1915'te de Osmanlı Devleti'ne isyan etmişler ve İran'a gönderilen Osmanlı birliklerinin bir müddet bölgede kalmasına sebep olmuşlardır. Sadık Sarısan, "Ömer Naci Bey Müfrezesi", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Kasım 1995, S. 16, s. 503-505.

¹³⁹³ Saatçi, *a.g.e.*, s. 166-168.

¹³⁹⁴ Lukitz, *a.g.e.*, p. 194; Drummond, 1924'te bölgede bir referandum yapıldığını, Süleymaniye'nin Bağdat'a bağlanmaya evet dediğini, Musul ve Kerkük'ün ise reddettiğini iddia etmiştir. Bu durum, Bell'in Kürt milliyetçiliğinin gelişeceğine inancını artırmıştır. V. O. Lockwood-Drummond, "The Role of Religion in Iraqi Nationalism: 1918-1932", McGill University Institute of Islamic Studies, (Unpublished Master of Arts Thesis), Montreal 1997, s. 82.

¹³⁹⁵ Heyet, Londra ziyaretinden sonra, 4 Ocak 1925 tarihinde Ankara'ya geldi. Mustafa Kemal heyeti Konya'da kabul etti. Saatçi, *a.g.e.*, s. 168-169; Öke, *Musul...*, s. 260.

¹³⁹⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 15 Oct 1924.

girdi.¹³⁹⁷ Bu hat, çatışmaları acilen önlemek amacıyla çizilmiş dahi olsa çok az farkla günümüz Türkiye-İrak sınırını teşkil edecektir.¹³⁹⁸

16 Ocak 1925 günü, Milletler Cemiyeti Sınır Komisyonu Bağdat'a geldi.¹³⁹⁹ Daha komisyon gelmeden kriz çıkartan Bell, komisyon refakatinde Türkiye'den gelen, Irak'tan sınır dışı edilmiş iki Türk vatandaşı uzmanın¹⁴⁰⁰ gelmemelerini istedi. Türk hükümeti Nazım ve Fettah Bey'ler için, "bölgeyi en iyi bilen memurlarımız" deyince girişim işe yaramadı.

Komisyon üyeleri şerefine ilk gün Kral tarafından, Başbakan, Yüksek Komiser ve Emir Gazi'nin katıldığı bir parti verildi. Bell'in komisyon hakkındaki ilk intibası; İsveçli Başkan Wirsén'in "açık yürekli, şişman ve akılsız bir adam", Macar Kont Teleki'nin ise "tehlikeli ve enerjik bir tip" olduğuydu. Belçikalı Albay Paulis ve Komisyon sekreteri İtalyan Roddolo hakkında yorum yapmıyordu.

Ertesi gün, gösteri sırası Yüksek Komisere geçti ve Henry Dobbs, komisyon şerefine, neredeyse bütün Bağdat'ın davetli olduğu ve "İrak'ın bölünmezliğinin" sembolü olan şaşaalı bir yemek verdi. Bell'e göre; virane bir Bağdat görmeyi uman komisyon, işleyen bir Arap hükümeti, bakanlıklar, mahkemeler ve okullar görünce şaşırıldılar.

Toplantılar esnasında komisyona, Musul meselesinin Britanya hükümetinin bir sömürge genişletme meselesi değil; Irak Hükümetinin bir vatan meselesi olduğu ispatlanmaya çalışıldı. Teleki'nin milliyeti, Bell'i rahatsız ediyordu. Teleki, Macar olduğundan, Türkler aleyhine davranmayacağını tahmin ediyordu. Teleki'nin yardımcısı Cevad Paşa ise "zararsız" bir adamdı. Bell'in zararsız bir adam dediği Cevad Paşa, Dobbs tarafından, Bağdat'ın dışında bir askeri tesiste gözetim altında tutulmuş ve çalışmasına izin verilmemiştir. Bu durum komisyon raporunda yer almıştır.¹⁴⁰¹

¹³⁹⁷ Şimşir, *a.g.e.*, s. 58-59; Kasalak, "İrak'ta...", s. 195; Öke, *a.g.e.*, s. 259; Haliç Konferansı esnasında İsmet Paşa, Rauf Bey'e gönderdiği bir telgrafta "hiç olmazsa Musul'un yarısının Türklere verilmesini istediğini" bildirmişti. Öke, *Musul...*, s. 240;

¹³⁹⁸ Bilal N. Şimşir, "Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXI, Kasım 2005, S.63, s. 869.

¹³⁹⁹ Jarman, *Iraq...8*, p. 7

¹⁴⁰⁰ Bu uzmanlar Nazım ve Fettah Beyler olup İngilizler tarafından ülkeye ihanet etmiş Irak vatandaşları oldukları için, tutuklanmaları istenmiştir. Komisyon aslen Musullu oldukları ve Musul'un da akıbeti henüz belli olmadığı için bunu uygun görmemiştir. Saatçi, *a.g.e.*, s. 169; İngilizler Nazım Bey'i Şeyh Mahmud'un Erbil ve Kerkük'ü alması için çaba sarf etmek ve Fettah Bey'i de Şeyh Mahmud'un akrabası olmak ve Türkler ile Şeyh Mahmut arasında ajanlık yapmakla suçluyorlardı. Jarman, *Iraq...8*, p. 8.

¹⁴⁰¹ GBA.L., GB'den HB'ye 21-22 Jan 1925. Saatçi, *a.g.e.*, s. 170.

1925 Ocak'ında Bağdat, koyunları öldüren ve tüm ağaçları donduran bir kış geçirdi. Soğuğa rağmen Yüksek Komiser, komisyonu bir an bile yalnız bırakmayacak bir program hazırladı. Hocaları Arap olan bin beş yüz izcinin, saray meydanında yaptıkları gösteriyi komisyon ile beş bin kişi izledi ve bu gösteri milliyetçi bir propagandaya dönüştü. Çocukların kıyafetleri kullanılarak Musul'u Irak sınırları içinde gösteren bir Irak haritası ve Irak bayrağı çizildi. Gösterinin sonunda izci lideri, "Faysal için üç defa" diye bağırınca tüm izciler, üç kere "Faysal çok Yaşa" diye bağıldılar.

Komisyon şerefine bir akşam yemeği de Başbakan tarafından verildi. Bell yemekte Teleki ve Cornwallis'in arasına oturup, Teleki'den yemek boyunca Paris Konferansı'nda görüşülen Macaristan meselesinin hikâyesini dinledi. Yemekte, Cevad Paşa'nın beraberinde getirdiği ve Irak hakkında *-Bell'e göre yalanlarla dolu-* Amerikalı Powell'ın *The Struggle for Power in Moslem Asia* kitabından bahsedilince Bell, Teleki'ye kitapta bulunan iddiaları çürütmeye girişti. Teleki'ye "detaylarını ancak kendisinin bildiği" Faysal'ın Kral ilan ediliş hikâyesini anlattı. Teleki, Bell'i dinledikten sonra, "Faysal'ı burada kimler destekliyor" diye sorduğunda, "onunla Hicaz'da savaşanlar ve Irak Şiileri" diye cevapladı. Komisyon, Şiilerin İngiliz baskısı nedeniyle Faysal'ı desteklemek zorunda kaldıkları manasını çıkartabileceğinden, konuyu değiştirip Irak'ın medenileşmesi gibi politika dışı konulara atlayıverdiğini yazmıştır.

Irak Şiileri, bir kaçı hariç, hiçbir zaman Faysal'ı doğrudan desteklemediklerinden, izah edemeyeceği bu konuyu hemen değiştiren Bell, Teleki ile yaptığı bu sohbetten sonra, Teleki'nin Türk dostu olduğuna ve kararını Türklerin lehine vereceğine emin oldu.

Komisyon, 26 Ocak 1925 Pazartesi gecesini Musul'a gitti. Musul Mutasarrıfı ve İdari Müfettiş, Komisyon Başkanı Wirsén ile görüşürken, Cevad Paşa'yı Türk tarzı resmi kıyafetleri ile gören Musullular "çok yaşa Türkiye" diye bağıldılar.¹⁴⁰²

¹⁴⁰² Bell, Musul ve diğer Türklerin çoğunlukta olduğu şehir ve köylerde Türkler lehine yapılan tezahüratlardan bahsetmez. Komisyonun nihai raporuna yansıyan Musul'da, Cevad Paşa'nın askeri kıyafetini gören yüzlerce Musullunun elini öpmek için sıraya girmesi, Kifri'de komisyonun salalarla karşılanıp hiç çekinmeden toplu olarak Türkiye'ye bağlanmak istedikleri Bell'in kayıtlarında yer almaz. Saatçi, *a.g.e.*, s. 170-171. Cevad Paşa'yı resmi kıyafeti ile gören Musulluların toplanıp tezahürat yapmaları üzerine, İngiliz askerlerinin gruba saldırmalarına Kont Teleki, "Milletler Cemiyeti üyelerinin önünde adam dövmeğe sizi men ederim" tepkisini vermiştir. Komisyonun gördüğü Iraklılardan bazıları, kulaklarına eğilerek "dışarı çıkınca 'yaşasın Irak' diye bağırduğuma bakmayın, Türkiye'yi istiyoruz" demiştir. Şimşir, *a.g.e.*, s. 60; Komisyonun Musul faaliyetlerinin Dobbs ağzından aktarıldığı İngiliz resmi raporu; Jarman, *Iraq...8*, p. 8-11; Öke, *Musul...*, s. 263.

Bell ısrarla, petrol için Musul'u Irak'a bağlamayı düşünmediklerini, bölgenin Irak'ın bir parçası olduğu tezini seslendirirken bölgeye göç eden Nesturiler için Musul'u yurt olarak da düşünmekteydi.

Musul'da, Irak Hükümeti'nin sağladığı tercüman ile çalışmayı kabul etmeyen komisyon, Bell'e göre, sokak dilini pek anlamayan Leiden Üniversitesi'nden bir Alman Profesörü Irak'a davet etti.

İngilizlerin seçtiği sınır köyleri heyetleri, komisyona –tehdit edildikleri için- bölgenin Irak'ın bir parçası olduğunu söylüyorsa da Yüksek Komiser Henry Dobbs Komisyonu kendi haline bırakmamak için Musul'a gitti. Musul'da temaslarını tamamlayan komisyon, Şubat ortalarında Erbil ve Kerkük kentlerini ziyaret etti. Kerkük referandumda Faysal'a hayır dediği halde Bell, Kerkük Türklerinin çok azının Türkiye'ye katılmayı talep ettiğini yazmıştır.¹⁴⁰³

Şubat ayı sonunda, Macar Teleki hastalanarak Bağdat'a dönerken diğer üyeler Kerkük'ten Süleymaniye'ye geçtiler. Komisyon bölgeden ayrılmadan Türkiye'de bir Kürt isyanının -Şeyh Sait İsyanı¹⁴⁰⁴ -çıktığı haberi alındı. Türk sınırında olağanüstü hal ilan edilince, Yüksek Komiser Henry Dobbs, Türklerin Irak harekatı için bahane uydurduklarını iddia etti. Bell'e göre, hakkında hiçbir şey yazmadığı Şeyh Sait isyanı için “gerçekten uygun bir zamandı.”¹⁴⁰⁵

Milletler Cemiyeti Sınır Komisyonu Bağdat'a geldiğinde oldukça umutsuz olan Bell, komisyon 25 Mart 1925'te Irak'tan ayrılırken, Musul'u Irak'a bırakacaklarından

¹⁴⁰³ Bell, *The Letters...II.*, p. 212-213; GBA.L., GB'den HB'ye 28 Jan 1925; 11 Feb-18 Feb 1925. Lukitz, *a.g.e.*, p. 199.

¹⁴⁰⁴ İsyân, 1924 Nesturi isyanından kaçıp Şeyh Sait tarafından himaye edilmekte olan asker kaçaklarını teslim almaya gelen jandarmaya, 13 Şubat 1925 günü Piran'da (Diyarbakır-Eğil) karşı konulması, kaçakların jandarmaya teslim edilmemesi nedeniyle başladı. İstiklal Mahkemesine verdiği ifadede medreselerin kapanmasına, Şer'îye ve Evkaf Nezareti'nin kapatılmasına, dinsiz yazarların Peygambere hakaret etmelerine tepki olarak hiçbir yerden telkin ve yardım almadan ayaklandığını söyledi. Komisyon, *Genelkurmay...*, s. 126; Öke'ye göre Şeyh Sait, Kürt Azadi Cemiyeti üyesi olup isyanın ulusal bazda çıkarılması ve dış yardım aranması kararlaştırılmıştı. Nesturi isyanı esnasında örgüt üyelerinin deşifre olarak çoğunun tutuklanması neticesinde Şeyh Sait tek başına isyan etti. Öke, *Musul...*, s. 278-279.

¹⁴⁰⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 214; İsyanın sert bir şekilde bastırılması, Olson'a göre, Türk hava kuvvetlerinin geliştirilmesi için önemli bir gerekçe teşkil ettiği gibi Irak ve İran Kürt milliyetçi hareketlerine de ket vurmuştur. Robert Olson, “The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930) and Dersim (1937-8): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism”, *Die Welt des Islams*, New Series, Vol. 40, Issue 1 (Mar., 2000), p. 67. GBA.L., GB'den HB'ye 4 Mar 1925; Şeyh Sait isyanı, Musul vilayetindeki Müslüman Kürtleri Türkiye'ye bağlamaya çalışan Türk tezine “sınırları içindeki Kürtler bile hallerinden memnun değil” şeklinde büyük bir darbe vurmuştur. Öke, *Musul...*, s. 271.

emindi. Hatta en az yirmi yıl, İngilizleri Irak'ta kalmaya zorlayacak bir tavsiye yapacaklarını düşünüyordu.¹⁴⁰⁶

Teleki ve Paulis Bağdat'tan ayrılırken, gayri resmi raporlarını İngilizlere açıkladılar. Bell'in öngördüğü üzere, Musul Irak'ta kalacaktı ve göçebe Kürtlerin karşılıklı olarak devletleri en az rahatsız edeceği şekilde sınır çizgisi dağların en yüksek noktalarından (Brussel Line/Brüksel Hattı) geçecekti. Ayrıca komisyon, Milletler Cemiyetine İngiltere'nin Irak'ta yirmi beş yıl kalmasını önereceğini de ifade etti.¹⁴⁰⁷

Türkler, Şeyh Sait isyanını bastırınca endişeli günler yine başladı. Günler öncesinden Komisyon Sekreteri Roddolo'dan Milletler Cemiyeti'nin Musul'u Irak'a vereceğini öğrenen Bell, isyanı bastırın Türk ordusunun harekete geçmesini bekliyordu.

Milletler Cemiyeti Sınır Komisyonunun üç aydan önce kararını açıklamayacağı duyulduğunda “üç yıl bekledik üç ay daha bekleriz” diyen Henry Dobbs'un soğukkanlılığına rağmen Binbaşı Clayton, Türklere gözdağı vermek, Iraklıları cesaretlendirmek için ağır silahlarla Musul'a gönderildi. Türk askerlerinin hareketliliğini endişe ile izlemekle beraber, 1925 Haziran'ında “Kürt meselesinin Türkler için gittikçe daha çok problem olacağını zannediyorum” yazdı.¹⁴⁰⁸

16 Temmuz 1925'te komisyon raporu Milletler Cemiyetine sunuldu. Raporunda; manda hemen sona erecekse bölge halkının Türkiye'yi tercih edeceği, dolayısıyla 1928'de bitecek olan manda süresinin yirmi beş yıl daha uzatılarak Musul'un Irak'a bırakılması tavsiye edildi. Rapor, 3 Eylül 1925'te Genel Kurul'da görüşüldü. İngiltere temsilcisi Sömürgeler Bakanı Amery kararı onaylarken, Türkiye'yi temsil eden Dış İşleri Bakanı Tevfik Rüştü (Aras) Bey mandayı da kararı da tanımadıklarını açıkladı.¹⁴⁰⁹

İngilizler, Türklerin Nesturileri, Irak'a sınır dışı ettiklerini iddia edince Türk tarafı da İngilizleri sınır ihlali yapmakla itham etti. İngilizlerin talebi üzerine, Milletler Cemiyeti, ihlalleri yerinde denetlemek için 28 Eylül'de Estonyalı General Laidoner'i

¹⁴⁰⁶ Bell, *The Letters...II*, p. 215-216; GBA.L., GB'den HB'ye 25 Mar 1925.

¹⁴⁰⁷ Lukitz, *a.g.e.*, p. 200; Uzun yıllar İstanbul'da Times muhabirliği yapmış olan Graves'e göre komisyon, şayet Milletler Cemiyeti Irak'ı yirmi beş yıllığına İngiliz mandası olarak kabul ederse, Musul'un Irak'a bırakılmasını, aksi takdirde güvenlik sağlanamayacağı için Türkiye'ye bırakılmasını öneriyordu. Türkiye komisyonun görevinin hakemlik değil arabuluculuk olduğunu ve bu kararı tanımayacağını ilan edince, konsey konuyu Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na götürmüş ve Divan da İngiliz mandasının devam şartına bağlı olarak Kürt bölgesinin güvenliğini Irak/İngiltere'ye emanet etmiştir. Philip P. Graves, *İngilizler ve Türkler*, (Çev: Yılmaz Tezkan), Ankara 1999, s. 155; Öke, *Musul...*, s. 270.

¹⁴⁰⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 12 Mar 1925; 20 May 1925; GB'den HB'ye 22 Apr 1925; 3-10 Jun 1925; Bell, *The Letters...II*, p. 218.

¹⁴⁰⁹ Şimşir, *a.g.e.*, s. 62-63.

görevlendirdi.¹⁴¹⁰ Bell, Ekim ayında Türklerin, Irak'a geçen Hıristiyan vatandaşlarına "geri dön" demesini, Laidoner'in¹⁴¹¹ gelişine bağlıyordu.

26 Ekim 1925 günü Laidoner Bağdat'a ulaştı. Bell'e göre Laidoner, Fransızcadan başka yabancı dil bilmeyen ve bu dili de cinsiyet ve yapı eklerini hiç kullanmadan konuşan ağırkanlı bir Eston'du. Laidoner başkanlığındaki heyet, Mongol tipli İngilizceyi iyi konuşan bir Çek, İspanyol Ortega ve heyetin sekreteri olan Charrare isimli bir İsviçreliden oluşuyordu. Laidoner'in sekreteri, Bell'den harita istediğinde vermeden onu başından savdı.

Musul'dan dönüşünde Laidoner, Türkiye'de isyan çıkartıp güneye kaçan Nesturi mültecilerin perişan durumlarını anlatacak bir kelimenin her hangi bir dilde bulunmadığını söyleyince Bell, "umarım Milletler Cemiyetinde bulursunuz" dedi. Laidoner raporlarında, Türklerin Nesturileri tehcir ettiklerini ve Brüksel hattını ihlal ettiklerini ifade yazdı.¹⁴¹²

Laidoner raporundan sonra Bell, artık bir Türk harekâtı beklemiyordu. Kılık kıyafet devriminin Mustafa Kemal tarafından "kendi kıyametini hazırlayacak" ölçüde sert uygulandığını duyunca Türkiye'de iç sorunlar çıkacağını düşünüyor ve rahatlıyordu. Şapka inkılâbının Bell'e yansıması şöyledir:

*Emredildiği halde insanlar şapka giymek istemediklerinden Kuzey Doğu Anadolu'da (Rize) işlerin yeniden kötüleştiği haberleri geliyor. Tabi ki şapka bir anda bulunabilecek bir şey değil. Musul'da, Türk sınır köylerindeki insanların kanun çıkar çıkmaz askerlere gösterebilmek için bir şapkaya sahip olmak için nasıl komik çabalar gösterdiklerine dair hikâyeler duydum. İnsanlar hasır sepetleri veya şapkaya benzeyen herhangi bir şeyi şapkaya dönüştürmeye çalışırken, şapkaların altındaki zihinlerde isyan olgunlaşıyor.*¹⁴¹³

Devlet otoritesini kabul etmek istemeyen Kürt grupların şapka inkılâbını bahane ederek Irak'a geçmelerini Bell, "kendi sarıklılarımız Şiilerle, baş edemezken şapka

¹⁴¹⁰ Anthony A. D'Amato, *International Law And Political Reality*, Vol. 1, Hague 1996, p. 350; Öke, *Musul...*, s. 285.

¹⁴¹¹ Milletler Cemiyeti meseleyi Lahey Adalet divanına sevk edince, Türkiye siyasi bir meselenin hukuki bir makamda çözülemeyeceğini bildirdi. Bu defa Divan, Laidoner başkanlığında bir heyeti sınır bölgesinde incelemeler yapmak üzere bölgeye gönderdi. Türkiye'nin bölgeye sokmadığı Laidoner, Musul'a giderek incelemeler yaptı. Saatçi, *a.g.e.*, s. 175.

¹⁴¹² Bell, *The Letters...II.*, p. 226-227; GBA.L., GB'den HB'ye 21-28 Oct 1925; 25 Nov 1925; Öke, *Musul...*, s. 286.

¹⁴¹³ GBA.L., GB'den HB'ye 13 Jan 1926.

takmak istemeyen Türkiye sarıklılarının buraya akın akın gelmesi, bizim için iyi mi bilmiyorum ama bundan sonra burada kalacaklar ve Türk dostu olmayacaklar” şeklinde yorumluyordu.¹⁴¹⁴

Türklerle yapılacak barış antlaşması için Ankara’ya giden Yüksek Komiser Henry Dobbs’tan antlaşmanın gerçekleşeceğine dair haberler geliyordu. Bu iyimserliğin sebebi Türkiye-İtalya ilişkilerinin sertleşmesidir. Mussolini’ye minnettar olduklarını belirten Bell, 27 Mayıs 1926 günü, Ankara’ya gidecek olan Nuri Said Paşa’nın, bu baskı sayesinde antlaşmayı imzalamış olarak geleceğini umuyordu.¹⁴¹⁵

Olaylar Bell’in istediği şekilde gelişti ve Nuri Said Paşa, 5 Haziran 1926 tarihinde İngiltere/İrak Hükümeti ve Türkiye Cumhuriyeti arasında imzalanan *Türk-İrak Sınır ve İyi Komşuluk Antlaşması*¹⁴¹⁶ ile Bağdat’a döndü. Antlaşma 7 Haziran 1926’da TBMM’de onaylandı.

Antlaşmanın ilk maddesinde Türkiye-İrak hududu tarif edilirken, 14. maddede Irak Hükümetinin elde ettiği petrol gelirlerinin %10’unu (royalty¹⁴¹⁷) Türkiye’ye ödemesi kabul edildi.¹⁴¹⁸

Ankara’dan dönen Nuri Said Paşa ile yaptığı bir kahvaltıda, Paşa’nın Türkiye izlenimlerini aldı. Nuri Said Paşa’ya göre 1926 Türkiye’si şöyledir;

¹⁴¹⁴ GBA.L., GB’den HB’ye 3 Mar 1926; Şapka inkılabı, Van-İran sınırında, İranlı seyyitlerin provokasyonuna sebep olduğundan, bölgede şapka giymek istemeyen bazı Kürtler, hükümeti İngiliz uyuğuna geçmekle tehdit ettiler. Bell’in bahsettiği şapka yüzünden sınırı geçenler de bu olaylarla alakalı olmalıdır. Fahri Sakal, “Şapka İnkılabının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler”, *Turkish Studies*, Vol. 2/4, Fall 2007 s. 1310.

¹⁴¹⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 238-243; GBA.L., GB’den HB’ye 28 Apr 1926; 5, 26 May 1926.

¹⁴¹⁶ Bu anlaşma ile İngiltere, Irak petrollerini garanti etti. Hobson, *a.g.e.*, s. 268; William Stanley Jevons, *The Coal Question*, London 1866, p. 336-349.

¹⁴¹⁷ Anlaşmanın İngilizce metninde, ödenecek olan %10’luk bedel *royalty* kelimesi ile ifade edilmiştir. *Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey*, London 1927, p. 9; “Kraliyet, ayrıcalık, ruhsat” manalarına gelen *royalty* kelimesi, anlaşmaya göre Türkiye’ye ödenecek olan, Irak’ın Musul petrollerinden elde ettiği gelirin yüzde onunu ifade edecek şekilde Batı literatüründe kullanılmaktadır. William M. Hale, *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, London, 2002, p. 59; Jarman, *Iraq...8*, p. 194; Öke kelimeyi *kardan pay* olarak izah etmiştir. Öke, *Musul...*, s. 212; Bell %10 kar payı ödeyebileceklerini aylar önce yazmıştı. Bell, *The Letters...II.*, p. 240-241, 244-245; GBA.L., GB’den HB’ye 18 May 1926, 9 Jun 1926.

¹⁴¹⁸ Türkiye, İngiltere ve Irak Hükümetleri beyninde, Ankara’da 5 Haziran 1926 tarihinde münakit hudut ve münasebatı hasenei hemcivarî muahedenamesinin tasdıkı hakkında kanun, *Resmî Ceride*, 18/VII/1926, S. 423, s. 1015-1019; Ankara antlaşması imzalanıp, Musul Irak’ta kalınca, Türk Dışişleri Bakanı Tefrik Rüştü (Aras) Bey, 7 Kasım 1926 tarihli meclis konuşmasında Türkiye’nin yaptığı fedakârlıklardan şöyle bahsetmiştir; *...cihanın ve yakın şarkın sulh ve huzuru ve Irak’ın istiklal ve saadeti adına Büyük Britanya İmparatorluğu ile ilişkilerimizi normal bir hale getirmek için yegâne problem olan bu arazi meselesinde fedakârlıklara katlandık*. Türkmen, “Özdemir Bey’in...(11.10.2015); Ankara’nın bu kararı almasında, İngilizlerin Mussolini’yi Antalya’yı işgal etmesi konusunda teşviki etkilidir. Öke, *Musul...*, s. 297.

*İşe yaramaz adamların yargıç olduğu, hükümete karşı olduğunu düşündükleri herkesi asan İstiklal Mahkemeleri terörü altında yaşayan bir ülke. Herkes takip ediliyor, bütün gazeteler kontrol altında, vergiler özellikle ordu masrafları için çok yüksek ve yolsuzluk eskisinden de çok.*¹⁴¹⁹

Bu iddialardan sonra Türkiye'yi eleştirmesi beklenen Bell' "Türkiye demek ki İngiltere'den de beter olmuş" yazıyordu.¹⁴²⁰

IV.BELL'İN KÜRT POLİTİKASINA BAKIŞI

Irak'ı işgal eden İngilizlerin, bölgeyi nasıl yönetecekleri konusunda kesin bir kanaatleri olmadığı gibi, Kürt politikaları da net değildi. Bell ve İngiliz bürokratlar, müstakil bir Kürt politikası geliştiremediklerinden, atacakları adımları bazen Türklerin bölgedeki nüfuzu bazen de Londra'nın tasarruf tavsiyelerine göre planladılar.

Musul vilayeti, Sykes-Picot Antlaşması ile Fransız nüfuz bölgesi sayıldığı halde, Bell'e göre de, antlaşmanın tarafı olan Rusların savaştan çekilmesi antlaşmayı geçersiz kılmıştı. Bu konudaki ikinci dayanağı, şehri Türklerden, Fransızların değil, İngilizlerin almış olmasıydı.¹⁴²¹

İngilizler Kürtleri İngiliz sempatisine göre iki ana gruba ayırıyorlardı. İlk Kürt grubu, Türk sempatisini, fanatik derecede Hıristiyan ve yabancı karşıtıydı. Az sayıdaki Türk düşmanı ikinci grup ise İngiliz sempatisiniydi. İngilizler, ikinci grup Kürtlerin, otonom bir yapı peşinde koşmaları ve İngiltere'den finansal ve askeri destek isteklerini "manda" talebi olarak görüyordu.¹⁴²²

A.Aşiret Ağaları Odaklı Siyasete Bell Muhalefeti

İşgal sonrası dönemde İngilizlerin Kürtlerin yoğun yaşadıkları bölgelerde en yetkili ve aktif adamları Binbaşı Soane¹⁴²³, Yüzbaşı Noel¹⁴²⁴ ve Yüzbaşı Woolley'di.¹⁴²⁵

¹⁴¹⁹ GBA.L., GB'den HB'ye 16 Jun 1926.

¹⁴²⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 245.

¹⁴²¹ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 96-98.

¹⁴²² Bu dönemde Kürt Şerif Şerif Paşa ile Bogos Nubar Paşa üzerinden İngilizlerin Kürtler ile Ermenileri bir araya getirme çabaları vardı. Selçuk Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası", *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 39, 2007, s. 438.

¹⁴²³ Binbaşı Soane, savaştan önce geldiği Süleymaniye'de, ajan olduğunu hissettirmeden Caf Aşireti Reisi Osman Bey'in karısı Adile Hanım'ın güvenini kazanarak yıllarca Farsça kâtipliğini yapmıştır. Ertürk, *a.g.t.*, s. 90; Bölge hakkında yazdığı bir kitabı da vardır. E. B. Soane, *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Boston 1914.

¹⁴²⁴ İngilizler Süleymaniye bölgesinde askeri güce sahip olmadıklarından, Bahtiyari aşireti bölgesinde kaldığı süre boyunca büyük deneyim kazanmış olan Binbaşı Noel'i görevlendirdiler. Binbaşı Noel'e

Bölgenin öne çıkan Kürt liderleri Şeyh Mahmud Berzenci,¹⁴²⁶ Abdürrezzak Bedirhan Bey¹⁴²⁷, Kürt Şerif Paşa¹⁴²⁸, İsmail Ağa (Simko)¹⁴²⁹ ve Seyyid Taha¹⁴³⁰ idiler.

İngilizler bir taraftan müzakere yoluyla Kürtleri hâkimiyet altına almaya çalışırken diğer taraftan muhalefet olarak algıladıkları her türlü olayı Türklerden bilip çok sert müdahale ediyorlardı.¹⁴³¹

Yüzbaşı Noel ile Şeyh Mahmud Berzenci'nin antlaşmaları neticesinde Süleymaniye'de müstakil bir Kürt idaresi kurulmuştu. Berzenci ile ilk kriz, arazi tapularının İngiliz idarecilerine bir türlü teslim edilmemesinden kaynaklandı. Bell'e

verilen yazılı emirde; 1 Kasım 1918 itibarıyla Küçük Zap Suyundan Diyala'ya ve İran sınırına kadar uzanan Kerkük bölgesinde görevlendirildiği, vazifesinin Türk casuslarının faaliyetine izin vermemek olduğu ve gerekirse yetkilerinin Çemçemal ve Halepçe'ye kadar genişletebileceği kendisine tebliği edildi. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 119-120.

¹⁴²⁵ 1919 baharında bölgede istihbari geziye çıkan ve Kürt beyleri ile görüşen Yüzbaşı Woolley'e Ermeni iddiaları konusunda araştırma yapması görevi verilmişti. Woolley, Ermeni iddialarının asılsız olduğunu, bölgede yaşayan Müslüman Kürtlerin, tehirden önce bile Ermenilerden kalabalık olduğunu raporlamıştır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p.119-124.

¹⁴²⁶ Binbaşı Noel'in resmi olarak görevlendirilmesi neticesinde Süleymaniye'de aylık 15.000 rupi karşılığında- İngiliz otoritesini tanıyan Şeyh Mahmud Berzenci'nin kurduğu sistem, İngilizlerce Güney Kürt Federasyonu olarak isimlendirildi. İngilizler Kerkük, Erbil ve Revanduz Kürtlerine de bu federasyona dâhil olmayı teklif ettiler. Ancak Kerkük ve Kifri ağaları, Şeyh Mahmud'un otoritesi altına girmek istemediler. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 121-122; Berzenciler Kadiri tarikatının seyyidleri tarafından yönetilen ve Süleymaniye'de Caf aşireti hariç bütün Kürtleri kontrol eden siyasi/dini bir hanedandır. Siyasi rakipleri Kerkük merkezli Talabani ailesiydi. Çetinsaya, *a.g.e.*, p. 74; Bell, Şeyh Mahmud'u bizzat temsilci olarak Noel'in atadığını iddia ederken, Ertürk, Ali İhsan Paşa'nın kuzeye doğru çekilirken Süleymaniye Valisine çektiği telgrafla, yönetimi Şeyh Mahmud'a devretmesi emrini verdiğini ve bu suretle Şeyh Mahmud'un Türklere tabi olarak Süleymaniye Valisi olduğunu ancak sonradan Binbaşı Noel'in verdiği daha büyük yetkiler nedeniyle saf değiştirdiğini iddia eder. Yasar Ertürk, *Milli Mücadele Döneminde Dogu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922)*, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2007, s. 93-96.

¹⁴²⁷ Abdürrezzak Bedirhan Bey, hem İngilizler hem de Ruslarla temastaydı. İsrail Kurtcephe, Suat Akgül, "Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri", *OTAM*, S. 6, 1995, s. 250-252;

¹⁴²⁸ Kahire, Kürt Şerif Paşa'ya da şans vermektedir. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p.119-124.

¹⁴²⁹ Şikak Reisi İsmail Ağa ve Seyyid Taha'nın, savaşın hemen ertesinde İran Kürtlerini bir çatı altına toplamak için çalışmaları vardı. Mart 1919'da bu maksatla Bağdat'a gelen Seyyid Taha, Bell ile görüşmüş, ülkesinin İran politikası ve Kürt şeyhlerine duyduğu antipati nedeniyle soğuk karşılanmıştı. Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, Newyork 2006, p. 139.

¹⁴³⁰ Kürt milliyetçiliğinin öncülerinden Şeyh Ubeydullah'ın oğludur. Mekin Mustafa Kemal Ökem, *Turkish Modernity and Kurdish Ethno-Nationalism*, Social Sciences of Middle East Technical University (Unpublished Doctorate Thesis), Ankara 2006, p. 160.

¹⁴³¹ Aralık 1918'de Albay Wilson, Süleymaniye'de bölgenin önde gelen altmış kadar lideri ile bir toplantı yaptı ve tüm Kürtleri Süleymaniye'ye katılmaya davet etti. Sınırın hemen öte yanında sanki yenilmemiş gibi dik duran Türk garnizonları, Kürtlerin kafasını karıştırmaktaysa da "yiyecek bir dilim ekmekleri olmayan" Revanduz Kürtleri, bu teklifi reddetmediler. Binbaşı Soane'ye göre o kadar açtılar ki önlerine ne konya imzalayacak durumda idiler. Musul'dan Zaho'ya kadar olan bölgede göçebe olarak yaşayan Kürt Goyan aşireti nezdinde görevlendirilen Yüzbaşı Pearson, -Bell'in tahminine göre- Türkler tarafından öldürülünce, İngilizler Kürt bölgesinde verdikleri kaybın cezasını bütün bölgeyi uçaklarla bombalayarak verdiler. Harekâtın yıkıcılığı, Goyan aşiretini yıldırıldığı gibi bölgede bulunan diğer Kürt aşiretlerini de sindirdi. Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 121-125. Öke, *Musul...*, s. 139.

göre Kürt liderler, yönetim ve özgürlük kavramlarını, kendilerine göre “yasalara uymamak, sınırlandırılmamak, düzene karşı uyumsuzluk ve ırza geçme özgürlüğü” şeklinde anladıklarından vatandaşların topraklarına el koyuyorlardı.

1919 Mart’ında İngilizler, Mahmud Berzenci’nin sınırsız nepotik kadrolaşması ve Şırnak’ta bulunan Türk yetkililerle görüştüğünü bahane ederek, Binbaşı Soane’yi yeniden Süleymaniye’ye Politik Subay olarak görevlendirdiler. Soane’nin ilk icraatı, Şeyh Mahmud’un yetkilerini kısıtlamak için Caf aşiretinin merkezi olan Halepçe’ye bir yardımcı subay atayarak doğrudan kendine bağlamak oldu. Bu resti gören Şeyh Mahmud, 20 Mayıs 1919 günü isyan edip, şehirde bulunan İngiliz yetkilileri tutukladı. İran Kürt aşiretlerinden Avraman ve Merivan da Şeyh Mahmud’u desteklediler. İstanbul Hükümetinin önlerine konan her belgeyi imzalama temayülünde olması İngilizleri Kürtlere karşı cesaretlendiriyordu. Bu tavır Mustafa Kemal Paşa ortaya çıkana kadar devam etti.

Soane’nin doğrudan kendisine bağladığı Halepçe’ye saldıran Şeyh Mahmud, şehri 26 Mayıs’ta ele geçirdi. İngiliz subaylar, Hanekin’e Caf aşireti lideri Adile Hanım sayesinde çekilebildiler.¹⁴³²

11 Haziran 1919’da yeniden saldıran İngilizler, bir hafta sonra Bazyan Geçidinde Şeyh Mahmud’u yaralı olarak ele geçirdiler. Şeyh Mahmud Bağdat’ta yargılandı. İdama mahkûm edilen Şeyh Mahmud’un cezası on yıl hapse çevrildi.¹⁴³³ İngilizler şartların değişmesi durumunda Şeyh Mahmud’u ileride yeniden kullanabileceklerini düşünüyorlardı.

Süleymaniye Kürtleri üzerinde hâkimiyet tesis eden İngilizler, bu defa Kuzey Kürdistan dedikleri, Ali İhsan Paşa’nın kontrol ettiği, Türkiye’nin Güney Doğu Anadolu Bölgesine yöneldiler.

¹⁴³² Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 125-128; İsyân Londra’ya “Kürtlerin İngilizlere en çok muhalefet eden kısmı Güney Kürdistan’da Süleymaniyeli Şeyh Mahmud idaresindedir ve 22 Mayıs 1919’da yerel aşiretler hükümete karşı ayaklanıp İngiliz birliklerini yenilgiye uğratarak hükümet parasına el koydukları gibi sekiz İngiliz askerini de esir aldılar” şeklinde servis edildi. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...IV*, p.102-103.

¹⁴³³ Şeyh Mahmud, 1922 yılına kadar Bağdat’ta ikamet etmeye mecbur bırakılacak ve Mustafa Kemal’in bölgeye olan ilgisi artınca -üç yıl sonra- bağımsızlık sözü verilip yeniden sahneye sürülecektir. Bell, *Mezopotamya’da...*, s. 129, 136-138; Şeyh Mahmud, *seyyid* olduğundan milli karakterli isyanını *cihat* olarak lanse etmekteydi. Bu isyan ve sürgün, kısa sürede Mahmud’u milli bir Kürt kahramanı haline getirdi. David McDowall, *A Modern History of the Kurds*, London 2007, p. 157-158.

Sykes'in¹⁴³⁴ görevlendirdiği Binbaşı Noel, geniş bir sahada faaliyet gösterip Kürtleri kışkırtsa da İngilizlerin istediği gibi toplumsal destekli bir isyan başlamadı. Bell'e göre başarısızlığın sebebi, isyan yanlılarının Ermenilere de saldıran yolsuz ve soysuz kişiler olmalarıydı.¹⁴³⁵

Şeyh Mahmud'un kaçırdığı fırsat, Şemdinan¹⁴³⁶ aşiretinin önde gelen liderlerinden Seyyid Taha ve Nesturi Kilisesi Patriği XXI. Mar Şimun'u¹⁴³⁷ öldüren akrabası Simko'yu heyecanlandırdı. Bell'e göre "Kürdistan'ın bol yetiştirdiği fırsatçılardan" olan bu ikiliden Seyyid Taha, Şeyh Mahmud-İngiliz ilişkilerinin dalgalı seyrini değerlendirmek için Bağdat'a geldi. Seyyid Taha, bazı şartlar öne sürerek, Süleymaniye'de İran Kürtlerine de hitap eden bağımsız bir Kürt Devleti kurmak istediğini beyan etti. Şartları; genel bir af ilan edilmesi ve Kürdistan'a İngilizlerin bir idareci atamamasıydı. Ayrıca İngiltere, Irak gibi Kürdistan'ı da mali olarak destekleyecekti. Şartları ağırdı ancak Süleymaniye'nin nezaketi bilindiğinden Seyyid Taha'yı kullanmaya karar verdiler.

Bağdat yönetimi, Seyyid Taha'ya genel af konusunu taahhüt etti. Ermeniler ve Kürtler arasındaki kan davalarına aracılık edeceklerine ve bağımsızlık meselesinin

¹⁴³⁴ Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgede yaptığı incelemelerde elde ettiği malumat çerçevesinde Kürtleri üç kısma ayırıp makalesinde bunları haritalandırmıştır. Birinci grup, Araplara yakın bölgede yaşayan yarı göçebe Kürtler, ikinci grup yerleşik dağ kabileleri ve üçüncü grup ise yine dağlık bölgelerde yaşayan yarı göçebe Kürtlerdir. Mark Sykes, "The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire", *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 38, Jul-Dec. 1908, p. 452-453.

¹⁴³⁵ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 130-132; Başarısızlıkta Türklerin 23 Kasım 1920'de Simko adıyla tanınan İsmail Ağa'ya, 3. rütbe mecidiye nişanı vermeleri etkili oldu. Simko'nun taltifinin ardından Seyit Taha da 4. rütbe Osmanî nişanının yanı sıra ayda altı yüz kuruş maaşa bağlandı. Ancak uzun vadede ikisinin de isyan etmesinin önüne geçilemedi. Ural, "Mütareke Döneminde İngiltere'nin...", s. 459; Simko'nun 1919'daki faaliyetleri İngilizleri oldukça telaşlandırmıştır. Öke, *Musul...*, s. 86-87.

¹⁴³⁶ Aileyi yöneten Seyyid Taha'nın şeceresi, Abdülkadir-i Geylani üzerinden Peygamberin torunu Hüseyin'e bağlanmakta yani Arap kökenli olduklarını iddia ettikleri halde bir Kürt devleti kurmak için fırsat kollamaktadır. Güçlü Kürt hanedanlarında böyle bir gelenek olup, Şemdinan aşiretinin rakibi Bedirhaniler de kendilerini Şerephan üzerinden İslam kumandanı Halid bin Velid'e dayandırmaktadırlar. Hakan Özöglü, "Nationalism and Kurdish Notables in the Late Ottoman-Early Republican Era", *Int. J. of Middle East Stud.*, Vol. 33, No. 3, August 2001, p. 388, 395.

¹⁴³⁷ Mar Şemun, Nesturi Kilisesi dini liderinin ünvanıdır ve "Efendimiz Şemun" manasına gelir. Dini veliaht takdis edildiğinde, Simon (Şemun) ya da Mar Simon (Mar Şemun) ünvanını alırdı. Satılmış, *a.g.m.*, s. 658; İngilizler bölgede siyasi bir oluşum kuracakları takdirde, Nesturiler ile Kürtleri bir araya getirme taktikleri gütmüşlerdir. Mar Şimun'a teklif edilen siyasi vaatlerin kendi otoritelerini sarsacağını hisseden Simko, 1918'de onu bir yemekte öldürttü. Levent Ayabakan, "Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros'un "Özerk Asuri Devleti Projesi" (1919-1923)", *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, S. 1, 2015, s. 59; Yerine atanan yeni Mar Şimun, 10 Mayıs 1920'de Bakuba kampında ölmüş ve yerine Gertrude Bell ile defalarca temas eden kız kardeşi Sırma Hanım'ın atanması için İngiliz bürokratları kulis yapmışsa da İngiltere'de eğitim almış bu hanım yerine koltuğa yeğeni oturmuştur. IOR/L/PS/11/174/4684; GBA.L., GB'den P'ye 10 Oct 1920; GBA.L., GB'den HB'ye 10 Jan 1921; 9 Apr 1924; Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 117.

Kürtler lehine çözülmesi için barış antlaşmasında kulis yapacaklarına söz verdiler. Seyyid Taha, Türklerle olan münasebetini azaltma yoluna gitti. İlerleyen günlerde İngilizler Seyyid Taha'ya, Kürdistan Krallığı yerine sadece Revanduz yönetimini teklif ettiler. Seyyid Taha bu teklifi beğenmeyip kabul etmese de İngilizler ile arasını bozmadı.¹⁴³⁸

Paris Konferansı devam ederken, Hirtzel, Hogarth, Albay Wilson, Gribbon, Lawrence, Forbes Adam ve Bell'in katıldıkları 26 Mart 1919 tarihli Mezopotamya sınırlarını belirleme toplantısında Albay Wilson, Anadolu'nun devamlı etkilediği, Kürt-Arap çekişmesinin devam ettiği bu bölgeyi yönetmenin çok zor olacağını söylerken, Lawrence, Kürtlerle Araplar arasında problem olmadığını, hatta kurulacak orduda omuz omuza savaşacakların iddia ediyordu. Tartışmalar sürüp giderken öne çıkan temel düşünceler; bölgede yükselmekte olan Kürt milliyetçiliğinin şimdi olmasa bile ileride problem oluşturacağı ve Kürdistan'ın bir kısmının Ermenilere verilmesi gerektiği oldu.¹⁴³⁹

1920 Nisan'ında San Remo'da Kürdistan meselesi gündeme geldiğinde, hiçbir Kürt liderin kendi aşiretinden başkasına sözünün geçmeyeceğinin anlaşılması ve İngiltere ve Fransa'nın sorumluluk üstlenmemeleri meseleyi sürüncemede bıraksa da iki ülke Musul petroleri konusunda anlaşılabilir. Buna göre Musul İngiltere idaresinde kalırken, petrolün %25'i Fransa'ya bırakılıyordu.¹⁴⁴⁰

Aynı dönemde, Nusaybin yakınlarında Kürt-İngiliz ilişkileri oldukça sıkıntılı bir noktadaydı. Nusaybin Kürt Ağaları ile görüşen İngiliz istihbaratçıları, ağalardan “yabancı bir güç tarafından yönetilmek istemiyoruz. Biz Bolşevikiz¹⁴⁴¹ ve kendi kendimizi idare etmek istiyoruz” cevabını aldılar.¹⁴⁴²

1920 baharında İmadiye'ye Nesturilerin yerleştirilmesi hususunda İngilizler ile Kürtler arasında çatışmalar çıktı. 15 Temmuz 1920'de Kürtler, şehirde bulunan Yüzbaşı Willey, Teğmen McDonal ve Çavuş Troop'u öldürdüler. Eylül ayı itibariyle isyanı başlatan Barvari Kürtleri bastırıldı kente İngiliz askerleri hâkim oldu.

¹⁴³⁸ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 136-138.

¹⁴³⁹ Toplantılarda sınır çizgileri konuşulurken, Siyonist taleplerinin gerçekleştirilmesi için azami gayret sarf edilmiştir. Bu toplantıda, Fransa'ya teklif edilecek sınır çizgisinin, Rakka'yı ve Palmira'yı Mezopotamya'da bırakacak şekilde 39. Meridyeni esas alarak çizilmesi önerilmesi kararı alınmıştır. Priestland (Ed.), *Records of Syria...I*, p. 450-454.

¹⁴⁴⁰ Öke, *Musul...*, s. 150-151.

¹⁴⁴¹ Bolşeviklerin Irak'ta bulunan İngiliz karşıtları ilgisi için; Tauber, “Syrian...”, p. 909.

¹⁴⁴² IOR/L/PS/11/169/1571.

1920 yılı boyunca Kürt bölgelerinde aşiretler devamlı isyan ettiler ve durmadan değişen aşiret ittifakları, İngiliz askerlerinin ölümleri ile sonuçlandı. Bu nedenle şimdiye kadar Türk aleyhtarı olan Baban, Abdülkadir Bey¹⁴⁴³ ve Bedirhani gibi Kürt liderleri Türklere yaklaştılar.¹⁴⁴⁴

1921 Kahire Konferansı'nda Kürt bölgesine özerklik verilebileceği temayülü oluşunca Bağdat otoriteleri Musul'dan asker çekmek istediler. Ancak Lord Curzon ve Churchill, Türkiye sınırı en az Basra kadar kararlı hale gelmedikçe asker çekilmesini kabul etmediler.

7 Ekim 1921'de Simko, İngilizlerin beklemedikleri bir şekilde Savuçbulak'ı (Mahabad) ele geçirdi ve yedi yüz kadar İran jandarmasını esir aldı. Şehirden elde ettiği ağır silahlar ve ganimetle Urmiye'ye yürüyen Simko'nun hedefi Seyyid Taha ile birleşmekti. İngilizlerin Tebriz Konsolosundan aldıkları habere göre, yaklaşık 3.500 adamı olan Simko, kendisini "Bağımsız Kürdistan Lideri" olarak niteliyordu. Konsolos, Simko'nun faaliyetlerini, Türklerin güdümünde gerçekleştirdiğinden emindi.

Kürdistan politikalarının, "ahmak ve yaşlı" aşiret reisleri kanalı ile yürütülmesine karşı olan Bell, Kasım 1921'de Percy Cox'a ilginç bir teklif yaptı. Cox'a, yürütmekte olduğu Doğu Sekreterliği görevini bırakarak "Kürdistan'ın Taçsız Kraliçesi" olmak istediğini söyledi ancak cevap olumlu değildi.¹⁴⁴⁵

Bell'e göre, Türklerin desteği ile saldıran Kürtler, 1922 Şubat'ında Yüzbaşı Fitzgibbon, Haziran'da da Revanduz'da Yüzbaşı Bond ve Yüzbaşı Makant'ı¹⁴⁴⁶ öldürdüler. İngilizler havadan¹⁴⁴⁷ saldırılar da coğrafi şartlar nedeniyle hiçbir işe

¹⁴⁴³ Abdülkadir Bey, Kürt Teali Cemiyeti Başkanı olup Binbaşı Noel ile sıkı temastaydı. İstanbul'da büyükelçiden İngiliz himayesinde bir Kürdistan talep etmişti. Mustafa Kemal Paşa, 3. Ordu Müfettişi olarak Amasya'da bulunduğu sırada teşebbüs hakkında "Kürt Kulübünün hiçbir Kürdü temsil etmediği, birkaç serserinin girişimi olduğunu" ifade etmiştir. Suat Zeyrek, "Millî Mücadele Sürecinde Türk - İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu", *Türkiyat Mecmuası*, c. 23, Bahar 2013, s. 116-117.

¹⁴⁴⁴ Bell, *Mezopotamya'da...*, s. 141-144; Net bir Kürdistan politikası geliştirmeye çalışan Cox ile Hindistan arasında yapılan yazışmalarda Kürdistan'ın ne kadarının Irak çatısı altında olması gerektiği hala tartışma konusuydu. CAB 24/112/84.

¹⁴⁴⁵ AIR 23-800 Army Intelligence, GHQ 14 Oct 1921-140; AIR 23-800 Army Intelligence, GHQ 27 Nov 1921-145; IOR/L/PS/11/197/2162; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Oct. 1921; Fromkin, *a.g.e.*, s. 499-504; Öke, *Musul...*, s. 169.

¹⁴⁴⁶ Olaylar, İngilizlere vergi vermek istemeyen Süleymaniye köylerinin, İngiliz uçakları tarafından bombalanmasıyla başlamış ve Hemund aşiretinden Abdülkerim Fettah Bey, 18 Haziran'da Çemçemal Politik Subay Yardımcısı Yüzbaşı Bond ve Yüzbaşı Makant'ı öldürmüştür. Kerkük, Süleymaniye, Çemçemal bölgesinde geniş bir alan, Abdülkerim Fettah'a yardım ettikleri gerekçesi ile bombalanmıştır. AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ 9 Jul 1922-0/2139/1.

¹⁴⁴⁷ Cristopher Morris, "The RAF Armoured Car Companies in Iraq (Mostly) 1921-1947", *Journal*, No. 48, p. 27-28.

yaramadı. Bell'e göre temel çözüm Kürt politikasının değişmesiydi ancak Türkler ile barış imzalanıncaya kadar kalıcı bir durum oluşturmak imkânsızdı.

Temmuz ayında, Revanduz'da bulunan Özdemir Bey liderliğindeki Türk kuvvetleri faaliyetlerini artırınca, İngilizler baş edemedikleri bir eşkıya olan Seyyid Taha ile iletişime geçerek, Süleymaniye ve Revanduz'da kontrollü yöneticilik teklifini düşünmeye başladılar. Bell'e göre bu "sonu belirsiz, korkunç bir adım" olduğundan Revanduz, yirmi uçakla iki gün bombalanarak "aptal Kürt aşiretlerinin" topu topu uçsüz Türk'ün peşine takılmalarına engel olmaya çalıştılar.

Seyyid Taha'nın patronu konumundaki eşkıya Simko, bölgede bir Kürt devleti kurabilmek için İranlılarla savaşmaktayken, İngilizlerin akıl hocalığında, hasmı Kürt aşiretlerine haber göndererek Türklere karşı beraber savaşmayı teklif edince bu haber Bell'i çok sevindirdi.

1922 Ağustos'unda manda antlaşması belirsizliği ve Arap isyanı sürerken, Simko'nun Türkler tarafından bozguna uğratıldığı haberleri geldi. Simko, bu yenilgiden sonra, hedeflediği Kürdistan Krallığına İngiliz yardımı olmaksızın ulaşamayacağını anlayınca, işbirliği yaparak Türklerle iş tutan İngiliz muhalifi Kürt kabilelerini hedef aldı.

Simko'nun saldırılarına rağmen Türkler, çok askerleri yoksa da Süleymaniye'ye yerleştiler. Süleymaniye'de İngiliz askeri çok azdı ve bölge dağlık olduğu için uçaklar işe yaramıyordu. Türklerin, Süleymaniye ve kuzeyinde hareketliliği bu denli artınca, Şii müçtehitler, İngilizlere karşı kızıl bayrağın yani Türklerin yanında olunması gerektiği hususunda bir fetva yayınladılar.¹⁴⁴⁸

1922 Ağustos'unun son haftasında, Faysal'ın ameliyatı bahanesi ile Yüksek Komiser muhalif avına giriştiğinde, İngiliz askerleri, Süleymaniye sınırını Ranya'dan inen Türkler güdümündeki Kürtlere karşı savunmaktaydılar.¹⁴⁴⁹ Bell'e göre olayların sebebi, 1921'de Kürtler ile otonomi konusunda anlaşmak üzere oldukları halde süreci hor kullanmalarıydı. Bell, herkes gibi Türklerin de Sevr Antlaşmasının saçma sapan ve uygulanması imkânsız maddelerle dolu olduğunu bildiklerini ve ona göre strateji

¹⁴⁴⁸ Bell, *The Letters...II.*, p. 153-161; GBA.L., GB'den HB'ye 26 Feb 1922; 12 Mar 1922; 6, 30 Jul 1922; 16 -18 Aug 1922; Revanduz operasyonunda bölgeye üç ton bomba atılmış ve bir buçuk ton petrol kullanılarak Kürtlerin evleri yakılmıştır. AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ 15 Jul 1922-0/2139/3.

¹⁴⁴⁹ AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/6 Sep 1922-0/2139/5.

belirlediklerini söylüyordu. Olayların bu kadar sarpa sarmasından Fransızları da sorumlu tutarak, Fransızları, Mustafa Kemal'e silah desteği vermekle itham etti.

Türklerle işler o kadar ters gitmekteydi ki önce Hindistan'a, ardından da Kuveyt'e sürülen Şeyh Mahmud Berzenci tekrar oyuna dâhil edildi. Şeyh Mahmud, İngiliz dostu olmasa bile Türklerden nefret ediyordu. Süleymaniye'nin kaybı, halkının çoğu Türk olan Kerkük'ün de kaybı demektir. Türkler, Yunan işgaline son verip Musul'a döneceklerinden, mesele diplomatik olarak çözülemezse Musul ve Kerkük'ün kaderi, bölgede Abdülkerim Fettah Bey'i destekleyen Türklerin ellerinde olacaktır.

B.Kürdistan Kralı “Eşkîya Baronu” Berzenci

Şeyh Mahmud Berzenci, Bell'e göre, “bir Kürt eşkıya baronu” idi. İngilizler “yönetim adına hiçbir şey bilmeyen bu adam” ile anlaşıp, bağımsız bir Kürdistan kurarak, Türkiye ile Irak arasında tampon bir devlet kurmayı planladılar. Bu tampon devletçik Türklerin güneye inmesine mani olacaktır. Bu proje için Süleymaniye Politik Subayı Binbaşı Goldsmith görevlendirilerek Şeyh Mahmud'a refakat etmesi planlandı.

Şeyh Mahmud, Seyyid Taha ve Simko odaklı politikalar doğrudan Yüksek Komiserlikten üretilmekte, Kral Faysal ise bu duruma sitem etmekteydi. Faysal, İngilizlerin Mustafa Kemal ile bir antlaşma yapmak üzere olduğunu ve Musul'u Türklere vereceklerini düşünüyordu. Bell'e göre bu sorunu çözümenin tek yolu, Faysal'a Türklerle görüşme hakkı vermektir. Londra'nın görüşü ise Kürtlere bağımsızlık önermektir. Bu duruma tepki gösteren Bell'e göre, “Kürdistan'ı Irak'tan koparmak, Irak'ı Türklere yem etmektir.”¹⁴⁵⁰

Sürgünden geri çağrılan ve özür dilenen¹⁴⁵¹ Şeyh Mahmud ve kardeşi Kadir liderliğinde bağımsız Kürdistan projesinin tuttuğuna dair haberler Eylül ortalarında geldi. Bazı Türk yanlısı Kürt aşiretleri, bağımsız Kürdistan haberini alınca taraf değiştirdiler. Şeyh Kadir tüm taraftarlarına Yüksek Komiserliğe itaat etmeleri mesajını göndermişse de Yüzbaşı Bond ve Yüzbaşı Makant'ın ölümünden sorumlu olanları teslim etmedi. İngiliz dostu Şeyh Kadir taraftarlarının gücü, Türk dostu Abdülkerim Fettah'ı bastırınca Türkler geri çekilmeye başladılar.

Bu gerilemeye rağmen Bell'e göre Türkler, Yunanlılardan kurtulup bütün silahlarını Irak'a doğrulttuklarında onlara kimse karşı koyamayacaktı. Fransızların,

¹⁴⁵⁰ Bell, *The Letters...II.*, p. 163; GBA.L., GB'den HB'ye 15, 31 Aug 1922; 8 Sep 1922.

¹⁴⁵¹ McDowall, *a.g.e.*, p. 161.

Suriye’yi Türklere terk edeceğini düşündüğü gibi, Filistin’de de Arapların, Siyonistler ve İngilizler yerine Türkleri tercih edeceğini tahmin ediyordu.¹⁴⁵²

Kürdistan Devleti’nin Kralı¹⁴⁵³ Şeyh Mahmud’un askeri danışmanı “neredeyse tam bir Kürt¹⁴⁵⁴” olan Binbaşı Noel, 7 Ekim 1922 günü Bağdat’a geldi. Şeyh Mahmud’un etrafında bir anda toplanan Kürtlerin, milliyetçi bir dalga oluşturdukları haberlerini getirdi. Süleymaniye sokakları, yeni tasarlanmış ve örneğini Bell’e de gösterdiği sarı hilalli Kürt bayrakları ile dolmuştu. Kürtler, İngiliz himayesinde, manda olmayan bir Kürt devleti istiyorlardı. Bu amaçla Noel’i Başbakan Nakib’e göndererek “bütün masraflarının karşılanmasını ve korunmalarını” talep ettiler. Bell bu hususta “onlar paramızı çarçur ederken bizim ordumuz onları koruyacak, planları bu, korkarım büyük hayal kırıklığına uğrayacaklar” yazdı.¹⁴⁵⁵

1922 Kasım’ında Süleymaniye’de, Şeyh Mahmud liderliğinde Kürdistan Krallığı ilan edildi. İngilizlerin desteği ile Süleymaniye’de Kürt milliyetçiliğini körükleyen *Peskevtin* (Gelişim), *Roz-u Kürdistan* (Kürdistan Güneşi), *Bang-i Kürdistan* (Kürdistan’ın Sesi) gazeteleri yayınlanmaya başladı.¹⁴⁵⁶

Şeyh Mahmud, yılbaşında Kürdistan Kralı imzalı bir tebrik mesajı bastırarak Bağdat otoritelerine gönderince Faysal, Irak Hükümeti altında otonom bir Kürdistan’ın var olabileceğini, ancak bunun politik ve ekonomik ayırım manasına gelmediğini, Avusturya-Macaristan gibi olabileceğini, Şeyh’e resmi bir yazı ile¹⁴⁵⁷ bildirdi.

Bağdat-Süleymaniye ilişkisinin tamamen Ankara odaklı gelişeceğinin farkında olan Bell’e göre, şimdilik Kürt meselesi iyi gitse de Lozan görüşmeleri başarısızlıkla neticelenirse Türkler kuzeyden kesin harekete geçeceklerdi.¹⁴⁵⁸

¹⁴⁵² Bell ve Faysal, Türkler konusunda endişeli iken Bağdat Arap bürokrasisi rahattı. Örneğin Nakib, Türklerin geri dönme ihtimalini yok saymakta “eğer geri gelirlerse Ermenilerle anlaşmaları gibi bizimle de anlaşılır” demektedir. GBA.L., GB’den HB’ye 14, 28 Sep 1922.

¹⁴⁵³ Şeyh Mahmud’un kendisini 1922 Ekim’inde, “Kürdistan hükümdarı” olarak ilan etmesi Cox’un hiç hoşuna gitmese de Kerkük ve Erbil’in eğitilmiş sakinlerinin bu kaba dağlılara boyun eğmeyeceklerinden emindi. Jarman, *Iraq... 7*, p. 354-355

¹⁴⁵⁴ GB’den HB’ye 10 Sep 1922.

¹⁴⁵⁵ Bell, *The Letters...II.*, p. 165-166; GBA.L., GB’den HB’ye 8 Oct 1922.

¹⁴⁵⁶ Bu yayımlar ile Süleymaniye, Kahire ve İstanbul Kürtçe yayınlarını bile bir süre gölgede bırakabilecek potansiyele ulaştı. Lukitz, *a.g.e.*, p. 176.

¹⁴⁵⁷ Cox raporunda verdiği metinde “Irak çatısı altında bir Kürt Hükümeti kurulabileceğinden” bahsedilmekte ancak Avusturya Macaristan örneğinden bahsedilmemektedir. Jarman, *Iraq... 7*, p. 356.

¹⁴⁵⁸ Bell’in, 1923 yılının ilk günlerinde Kerkük istihbarat subayı Edmonds’tan edindiği malumata göre Kürtler, Türklerin bağımsızlıklarına müsaade etmeyeceklerini anlamaya başladıklarından, Şeyh Mahmud’a İngilizler ile anlaşması için baskı yapıyorlardı. Türkler kuzeyden saldırırsa “sonsuz kadar lanetlenen Fransızlar da İngiltere’ye zarar vermek için” Türklere destek verebilirlerdi. GBA.L., GB’den HB’ye 5 Jan 1923.

1923 Şubat'ında, hiçbir zaman tam bağımsız olamayacağını anlayan Şeyh Mahmud'un, Türklerle teması¹⁴⁵⁹ sürdürerek Musul'a yürümeyi planladığı istihbaratı Bağdat'a bomba gibi düşünce Şeyh Mahmud gözden çıkarıldı. Şeyh Mahmud'un gözden çıkarılma sebeplerinden biri de Fransızlara bırakılan bazı Kürt bölgelerinde hak talep etmesiydi. Arap kabilelerinin karşı olduğu Şeyh Mahmud'a artık görevinin bittiğine dair bir ultimatome gönderildi ve yetkiyi İngiliz subaylarına devretmezse Süleymaniye'nin bombalanacağı bildirildi.

12 Mart 1923 günü Şeyh Mahmud'tan, Cizre Türk karargâh komutanına gönderilen, "Kerkük'e saldıracağını, ölene kadar da Türklere sadık kalacağını yazan" bir mektup ele geçirildi. İngilizler, Şeyh Mahmud'u gözden çıkarmıştı. Ancak yerine kimin koyulacağı belli değildi.

Şeyh Mahmud'un gözden çıkarılmasının ardından Kabine yeni bir lider arayışına girdi. Bell, sistemin "dini payeleri olan ahmak ve barbar Kürt aşiret reisleri" üzerine kurulmasına karşıydı.¹⁴⁶⁰ 1923 Mart'ında Percy Loraine'e¹⁴⁶¹, otonom bir Kürdistan kurulmamasını, "İngiltere'nin oportünist Kürt politikasına" bağlayan Bell, şartlara göre farklı farklı yerel liderlere destek verilmesini ilkesizlik addediyordu.¹⁴⁶²

1923 Mayıs'ında Yüksek Komiser Henry Dobbs "bütün tavsiyelere kulak tıkayarak Seyyid Taha'yı Süleymaniye'ye kaymakam olarak atamak istedi. Bu atama, Bell ve Kral'ın danışmanı Cornwallis'e göre hatalıydı. Dobbs, ısrarından vazgeçmek zorunda kaldı.¹⁴⁶³

Kasım sonunda Şeyh Mahmud, Türklerle ilişkisi ortaya çıktığından gözden düşmesine rağmen, Bağdat İngiliz bürokrasisine, İran'da bulunan Kürt kabilelerini mandaya ikna edebileceğini söyleyerek hizmet önerdiyse de İran hükümeti ile görüşülerek teklif reddedildi. Şeyh Mahmud'un, İran Kürtlerini kullanarak, İngiliz ordusu içinde istihbarat faaliyetlerine girişmesi üzerine sabrı taşan Henry Dobbs, saldırının duyulmamasını istediğinden, Hava Kuvvetleri Komutanına bizzat

¹⁴⁵⁹ Cox'a göre 1923 Ocak'ında Mustafa Kemal'in Kerkük'e gönderdiği temsilcisi, Türkler, Kürtler ve Şiilerin aynı anda İngilizlere saldıracağı bir proje peşindeydi. Jarman, *Iraq...7*, p. 357.

¹⁴⁶⁰ Kırkpınar, *a.g.e.*, s. 134; Bell, *The Letters...II*, p. 174-176; GBA.L., GB'den HB'ye 1 Mar 1923; 12 Mar 1923; GB'den FB'ye 24 Apr 1923; Revanduz'da Özdemir Bey ile görüşüyordu. McDowall, *a.g.e.*, p. 161.

¹⁴⁶¹ 1933-1939 yılları arasında Ankara büyükelçiliği de yapmış, M. Kemal Atatürk ile oldukça hususi bir dostluk tesis etmiş İngiliz diplomattır. Esra Sarıkoyuncu Değerli, "Bir İngiliz Diplomatın Gözüyle Atatürk ve Türkiye (1933-1939)", *Turkish Studies*, Vol 3/4, Summer 2008, s. 637.

¹⁴⁶² Lukitz, *a.g.e.*, p. 174.

¹⁴⁶³ GBA.L., GB'den FB'ye 9 May 1923.

Süleymaniye’de bulunan Şeyh Mahmud’un evinin bombalanması emrini verdi. Alçak uçuşla evi defalarca bizzat bombalayan Mareşal, ertesi gün tebrikleri kabul ederken, Şeyh Mahmud’tan “çok sağlıklı olduğu ve Süleymaniye’nin niçin bombalandığını anlamadığını” yazan bir telgraf geldi.¹⁴⁶⁴

Bir türlü ortadan kaldırılamayan Mahmud, 1924 Mayıs’ında İngiltere’ye cihat ilan etti. İngiliz ve yeni kurulan Irak ordusunun karadan yapabileceği fazla bir şey olmayan Süleymaniye havadan günlerce bombalandı. Şeyh Mahmud kuvvetlerinin dağıldığından emin olduktan sonra Irak ordusunun bölgeye sokulması planlanıyordu.

Süleymaniye Kürt vekillerinin mandaya evet demelerinin ardından, Temmuz ayı ortalarında, Kraliyet Hava Kuvvetleri uzun süre Süleymaniye’yi bombalayıp Şeyh Mahmud’un adamlarının dağılmasını sağladı. Hava saldırısından sonra Süleymaniye’ye Irak ordusu ile kara harekâtı başlatıldı. Bell’e göre, Süleymaniye halkı iki yıldır Şeyh Mahmud’un anarşik idaresi altında ezilip herhangi bir “insanca idareyi dört gözle beklediklerinden” -bombalardan usandıklarından- şehir diremedi. Süleymaniye’de, Irak subayları görevlendirilerek doğrudan Yüksek Komisere bağlı bir idare kuruldu.¹⁴⁶⁵

İngilizlerin Kürt politikası tamamen Anadolu odaklı olup Türklerden bir tehdit hissettikleri an Kürt liderlerine otonomi vaat ederek atama yapmakta, Türk tehdidi kaybolunca itaat etmeyen Kürt şehirleri RAF kuvvetlerince bombalanmaktadır.¹⁴⁶⁶ Bu iddiayı destekleyen bir başka gösterge de Hindistan Bakanlığı’nın görüşüdür. Yıllar önce bakanlık “Türkler ile anlaşılacaksa aşiretleri kışkırtmaya gerek olmadığını, ancak Mustafa Kemal Paşa’ya Sevr dayatılacaksa aşiretler ile antlaşma yapılmasını tavsiye etmişti.¹⁴⁶⁷

1924 Temmuz’u biterken Şeyh Mahmud problemi de sona erdi. İki yüz adamı ile İran tepelerine çekilen Mahmud’un adamları, geceleri Irak ordusuna tek tük ateş etseler

¹⁴⁶⁴ Bell, *The Letters...II*, p. 181-183; GBA.L., GB’den HB’ye 29 Nov 1923; 31 Dec 1923. Süleymaniye, RAF tarafından günlerce bombalanmış ancak Kürtler her seferinde uçakların sesini duymaz bombaların erişemeyecekleri yerlere çekilmişlerdir. Bu durum rutin bir hale gelip bekledikleri kara kuvvetleri bir türlü gelmeyince RAF merkezine “uçmaktan vazgeçip biraz daha karşımıza çıkmazsanız kendi kendimizi esir almak zorunda kalacağız” şeklinde alaylı notlar göndermişlerdir. Harold Lams, “Mountain Tribes of Iran and Iraq”, *The National Geographic Magazine*, Vol: LXXXIX, No: 3, Washington D.C., March 1946, p. 400.

¹⁴⁶⁵ Bell, *The Letters...II*, p. 199-200; GBA.L., GB’den HB’ye 28 May 1924; 16-23 Jul 1924.

¹⁴⁶⁶ Şeyh Mahmud’un ikbali Türkler toparlanınca parlıyor, Türkler geri çekilince kendisini sürgünde buluyordu. Kemal Kirişçi, Gareth M. Winrow, *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-state Ethnic Conflict*, Oxon 2004, p. 82.

¹⁴⁶⁷ Öke, *Musul...*, s. 168.

de artık inisiyatifi kaybetmişti. Adamları üçer beşer Mahmud'u terk ederken, cephanesi de bitmek üzereydi. Şeyhi, canlı ele geçirdikleri takdirde ardı arkası kesilmeyen “serbest bırakılmasını talep eden dilekçelerle boğuşmak” istemeyen Bell'e göre, Şeyh Mahmud'un ölmesinden başka yapacağı en iyi iş, Türklere sığınmasıydı.¹⁴⁶⁸

Simko'yu da farklı bir kader beklemiyordu. İngilizlerden umduğunu bulamayan Simko, Türkiye'ye iltica etti ve Türklerin Nesturiler ile mücadelesinde Türklere destek verdi.¹⁴⁶⁹

İngilizler, Paris Barış Konferansı'nda Ermenilere ve Kürtlere bağımsızlık konusunda pembe tablolar çizmişlerken savaştan sonra bu talebi Türklere karşı konjonktürel olarak istismar ettiler. Bell'in planı ile tamamı Sünni olan Kürtler, halkının büyük kısmı Şii olan Basra'yı dengelemek ve bu sayede Şiilerin Irak yönetiminde söz sahibi olmalarını engellemek için, Irak sınırları içerisinde tutuldular.¹⁴⁷⁰ Kürt liderlerin kendi aralarındaki rekabetleri de başarısızlığa uğramalarında etken oldu¹⁴⁷¹

V.ŞERİF HÜSEYİN VE İBİNİ SUUD POLİTİKALARINA ETKİSİ

1916'da İngilizler, Çanakkale ve Kut'ül Ammare'de yenilince Osmanlı Arap coğrafyasını tek başlarına işgal edemeyeceklerini anlamışlardı. Fransız ve Rus desteğini aldıkları Sykes-Picot Antlaşmasını imzaladıkları gibi Şerif Hüseyin ve İbni Suud'u savaşın içine çekme çalışmalarını hızlandırdılar. Bell'in savaş günlerinde temel görevi; İbni Suud ve İbnürreşid'i İngilizler tarafına çekmek iken, Şerif Hüseyin politikalarını doğrudan Kahire Arap Bürosu yürütmüştü. Şerif Hüseyin isyanı¹⁴⁷², mektuplaştığı¹⁴⁷³

¹⁴⁶⁸ GBA.L., GB'den HB'ye 30 Jul 1924; Jarman, *Iraq...7*, p. 542-543; Karaca; Mahmud Berzenci yerine Mahmud Barzani yazmaktadır. O dönemde Barzan aşiretinin başında Molla Mustafa Barzani bulunuyordu. Karaca, *a.g.e.* s. 366-382; Şeyh Mahmud Berzenci'nin tasfiye olmasının ardından bölgede oluşan siyasi boşluğu, Barzani Aşireti doldurdu. İhsan Kaymaz, “Arap-Kürt Karşıtlığı Temelinde Irak'ın Parçalanmasına Giden Yol ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, c. 1, S. 1, Haziran 2005, s. 21.

¹⁴⁶⁹ 14 Ağustos 1924 tarihli Türkiye Bakanlar Kurulu toplantısında, Nesturi isyanı ile mücadelede Türkiye'ye iltica etmiş olan Simko'dan faydalanılması kararı alındı. Bu doğrultuda Başkale ilçesinin on bir metruk köyü, Simko'nun lideri olduğu Şikak aşiretine bırakılarak örtülü ödenekten 3.000 lira ödendi. Komisyon, *Genelkurmay...*, s. 54-56.

¹⁴⁷⁰ J.M. Hammond, *Battle in Iraq: Letters and Diaries of the First World War*, London 2009, p. 242.

¹⁴⁷¹ Lukitz, *a.g.e.*, p. 155.

¹⁴⁷² Savaş öncesi İngilizler ile Şerif Hüseyin arasındaki yazışmalar. Soy, *a.g.m.*, s. 187-188; Şerif Hüseyin'in şahsi isyan gerekçeleri; İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin devlet işlerindeki kötü idaresi, Osmanlı saltanatı ile bütün Müslümanların arasında yegâne bağı oluşturan Allah'ın Kitabı ve Resulullahın Sünnetini ihlale cüret etmeleri, Resulullahın hayatını *İçtihad Gazetesinde* ağza alınmayacak tabirlerle tahkirde bulunmaları ve mirasta eşitliği terviç etmek gibi Kur'an ayetlerini ilgadan çekinmemeleri, bunlara ilave olarak Ramazan'da askerlerin oruç tutmalarını yasaklayarak İslamiyet'in beş esasından birini yıkmaya kalkışmaları, halifenin bütün haklarını gasb etmeleri,

McMahon ve sahada çalışan Lawrence'ın çabaları neticesinde 10 Haziran 1916'da Mekke'de başladı.

İngiliz ordusunun Basra'yı ele geçirişinden yaklaşık bir yıl sonra şehre gelen Gertrude Bell, babasının Şerif Hüseyin'in onun tarafından mı İngiliz saflarına çekildiği sorusuna “hayır” cevabını verirken¹⁴⁷⁴ Arap Bürosu Direktörü Hogarth, Bell'in bu isyandaki rolünü ifade etmekten çekinmeyerek “Bell'in istihbarat desteği olmasaydı Lawrence Arap isyanını başaramazdı” diyecektir.¹⁴⁷⁵

Bell'in 1916'da Şerif Hüseyin hakkındaki görüşü, Sünniler arasında saygın bir dini lider iken, Şiiler üzerinde nüfuzunun olmadığı şeklindeydi. Bu dini etki, politik liderliğe dönüşemeyecek kadar zayıftı ve Şerif ailesinin Irak Sünni aşiretleri üzerinde bile nüfuzu yoktu.¹⁴⁷⁶

Bir Arap isyanına Arapların çoğu ve Mısırlılar muhalifken, Şerif Hüseyin, Cemal Paşa'nın Hicaz'da telgraf tesisleri kuracağını ve Alman subaylar eşliğinde bölgeye geleceğini duyunca, bütün Arap asıllı Osmanlı askerlerinin kendisine katılacağını umarak isyan etti. Cafer el-Askeri ve Nuri Said Paşa gibi Arap subaylar Şerif'e destek verseler de Şerif Hüseyin'in çağrısına uyarak ona katılan Arap sayısı 3.500'i geçmedi. İngilizlere göre bunların %90'ı para için savaşan soygunculardı.¹⁴⁷⁷

Faysal, Suriyeli Arap milliyetçilerinin Cemal Paşa tarafından asılarak saf dışı bırakılmasından dolayı isyan için erken dese de; diğer oğlu Abdullah'ın teşviki ile Şerif

Araplardan ileri gelen kimseleri asmaları ve mukaddes yerlere hürmet ve saygı yerine alayla mukabelede bulunmalarıdır. M. Metin Hülâgü, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”, *OTAM*, S. 6, 1995, s. 147-148; “Araplardan ileri gelen kimseleri asmalarından” kasıt; 21 Ağustos 1915 ve 6 Mayıs 1916 tarihlerinde Cemal Paşa'nın işbirlikçi Arap milliyetçilerini Şam'da astırmasıdır. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...I*, p.13-14; Cemal Paşa müttefiklerimizi ortadan kaldırarak, Suriye politikamızın liderlerini yok etti. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...III*, p.165-167; İşbirlikçilerin asıldıkları Merce Meydanı bu olaydan sonra Sahat'ül Şüheda (Şehitler Meydanı) adını almıştır. Leila Hudson, “Late Ottoman Damascus: Investments in Public Space and the Emergence of Popular Sovereignty”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 2, Summer 2006, p. 167; İdamlara Cemal Paşa'nın emir subayı sıfatıyla şahit olan Falih Rıfkı'nın hatıralarında 1916 Suriye'si ve idamlar ayrıntılı bir şekilde tasvir edilir. Falih Rıfkı Atay, *Zeytinadağı*, İstanbul 2014, s. 50-56.

¹⁴⁷³ Halifelik ve Arap krallığı odaklı mektuplar için. Priestland (Ed.), *Records of Syria...III*, p. 430-434.

¹⁴⁷⁴ Bell, *The Letters...I*, p. 247-248; GBA.L., GB'den HB'ye 29 Jul 1916.

¹⁴⁷⁵ Furst, *a.g.m.*, p. 48.

¹⁴⁷⁶ IOR/L/PS/18/B297.

¹⁴⁷⁷ İngiltere, Ronald Storrs'un verdiği rakama göre isyan için 11.000.000 sterlin harcadı. Fromkin, *a.g.e.*, s. 210-216; Bu paranın 1.000.000 sterlini 125.000'lik taksitler halinde doğrudan Şerif Hüseyin'e ödendi. Soy, *a.g.m.*, s. 200; Hülâgü, Aralık 1919 itibarıyla yapılan yardımın 45.205.000 poundu bulunduğu iddiasındadır. Hülâgü, “İngilizlerin...”, s. 151; Şerif Hüseyin'e isyan etmesi karşılığında kuracağı devletin masraflarını karşılaması için ayda 125.000 lira ödeneceği, IOR/L/PS/18/B273, *Middle East...*, p. 4.

Hüseyin, daha fazla beklemeyip hükümetini ilan etti.¹⁴⁷⁸ İngiliz iddialarına göre Almanlar, çok yüksek bedeller ödemeyi vaat ettilerse de Şerif'i yeniden Türklere dönmeye ikna edemediler.¹⁴⁷⁹

Gertrude Bell, muhtemelen sansür¹⁴⁸⁰ sebebiyle Şerif Hüseyin hakkında savaşın sonuna kadar görüş belirtmezken savaş biter bitmez Hüseyin hakkında olumsuz düşüncelerini yazmaya başlamıştır. Savaştan sonra Bell, Şerif'in şeyhlere verdiği kişisel tavsiyeler ve sorumsuz sözler nedeniyle zor duruma düştüklerinden şikâyet ediyordu. Şeyhlere sadece kendisi ile görüşmelerini salık veren Şerif Hüseyin, ancak bu sayede Bağdat'ın sınırsız güvenini kazanacaklarını söylüyordu.¹⁴⁸¹

İngilizlerin Şerif Hüseyin'e duydukları minnet duygusunu kaybettiklerinin ilk somut delili, Hurma çatışmalarında ortaya çıktı. Hurma bölgesinde yaşayan Uteybelerin Şerif Hüseyin'e tabi iken 1917'de Vahhabiliğe geçmesi ile başlayan Hurma çatışmalarında¹⁴⁸² İbni Suud'un gücünü kontrollü kullanıp İngilizlerin gözünden düşmekte olan Şerif Hüseyin'i yavaş yavaş ezmesi, İngilizler tarafından sempatik bulunuyordu. 1920 boyunca devam eden İbni Suud-Şerif Hüseyin sürtüşmesi esnasında Şam'da bulunan Faysal, Suriye'yi terk etmek istemediğinden İngilizlerin "şımarık ve kavgacı bir dert" dedikleri babasına yardım edemedi.

İbni Suud, İngilizlerden aldığı tahsisatı akılcı kullanırken, Şerif Hüseyin isyan boyunca oldukça cömert davranmıştı. Savaş döneminde aldığı aylık 125.000-200.000

¹⁴⁷⁸ Şerif Hüseyin, başbakanlığı altında dokuz bakanlı bir hükümet kurdu. Bunlardan üçü oğulları, bir tanesi Mısırlı Said Ali ve diğerleri Mekke eşrafındandır. Başbakan Şerif Hüseyin, Dışişleri Bakanı Şerif Abdullah bin Hüseyin, İçişleri Bakanı Şerif Faysal bin Hüseyin, Adalet Bakanı Şeyh Abdullah Saraç, Savaş Bakanı Said Ali Paşa, Bayındırlık Bakanı Şeyh Yusuf Katan, Vakıflar ve Haremeyn Bakanı Hafız Muhammed Emin el Mekki Efendi, Eğitim Bakanı Şeyh Ali el Maliki, Maliye Bakanı Şeyh Ahmed Naci idi. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p. 80, 386; İsyana destek veren aşiretler Harb, Ruvalla, Billi, Sakhr ve Cüheyne aşiretleridir. Wallach, *Desert...*, s.303; İsyana başladığı esnada Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal Osmanlı parlamentosunda Cidde, Abdullah Mekke mebusuydu. Arı, *a.g.e.*, s. 72.

¹⁴⁷⁹ FO 141/736/2475, *Arab Revolt*, From Dirmilint (London) to Intrusive (Cairo), 4 Jul 1916.

¹⁴⁸⁰ 1922 Mart'ına kadar Irak'ta resmi sansür devam etmiş olup bu tarihte War Office belgeleri için sansür kaldırılırken Foreign Office ve iç yazışmalar için sansür devam etmiştir. AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/21 Mar 1922-1/1883.

¹⁴⁸¹ Hüseyin, Tai ve Şammar Şeyhlerine yazarak, İngilizler Hıristiyan olduğu için onların idaresine giremeyeceklerini, İngilizlere, Şerif Hükümetine ve onun Arap bağımsızlığı planına yardım etmeleri gerektiğini tavsiyeyi ve Kürtler gibi davranmalarını salık veriyordu. Lawrence-Hogarth (Ed.), *Arab...II*, p. 11, 92.

¹⁴⁸² Bu çatışmalar ilk Haşimi-Suudi veya Necit-Hicaz savaşı idi. Hicaz-Necit yolu üzerindeki bu önemli vaha bölgesinin şeyhi olan Halid bin Mansur bin Luvai, Şerif Hüseyin'e bağlı iken Suudi tabiiyetine geçince, iki lider arasındaki soğuk savaş çatışmaya dönüştü. Alexander Mikaberidze (Ed.), *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia*, Vol. 1, Santa Barbara 1911, p. 800; Joseph Kostiner, "Prologue of Hashemite Downfall and Saudi Ascendancy: A Few Look at the Khurma Dispute, 1917-1919", Aryeh Shmuelevitz, Asher Susser (Ed.), *The Hashemites in the Modern Arab World*, Oxon 1995, p. 48.

sterlinlik tahsisat, 30.000'e düşünce hep almaya alışmış Cidde ve Mekke tüccarlarına vergi koymak zorunda kaldı. Ürdün'de Abdullah, Irak'ta da Faysal liderliğinde iki Haşimi hanedanı kurulduğundan, Bell'in teşvikiyle¹⁴⁸³ Cox, İbni Suud'u darıltmamak için yıllık tahsisatını 60.000 sterlinden iki misline çıkardı.

1924'e kadar İngiltere, Lawrence aracılığı ile "küstah, açgözlü ve aptal ihtiyarı" San Remo kararlarına imza atmaya zorladılar. Ancak Şerif, devamlı Arabistan Krallığından bahsettiğinden, İngilizler onu İbni Suud karşısında yapayalnız bıraktılar.¹⁴⁸⁴

1924 yılı Ocak ayı sonlarında, Hindistanlı Sünni bir entelektüel olan Haydarabad Arkeoloji Direktörü Yezdani, Bağdat'tan geçerken Bell'i ziyaretinde, Hicaz'da Şerif Hüseyin ile geçirdiği vakitleri anlattı;

*Yaşlı adam, tek başına hem polis, hem maliyeci, hem bakanlar kurulu hatta arkeolog. Hiç kimse eleştiremediğinden çok hata yapıyor.*¹⁴⁸⁵

RAF komutanı, Şerif Hüseyin'in arzularını, "oğulları Abdullah ve Faysal'ı parmağında oynatmak istiyor" şeklinde paylaştığında Bell, "bunu Abdullah için başarabilir ama Faysal için asla" diyerek buna izin vermeyeceklerini ifade etmekteydi.¹⁴⁸⁶

Hüseyin'den "yaşlı düzenbaz" diye bahseden Bell'e göre, yaptığı en faydalı iş; Ankara'nın saltanatı kaldırmasının ardından Vahdettin'i Mekke'ye davet edip Mustafa Kemal ve arkadaşlarını zor duruma düşürmesiydi.¹⁴⁸⁷

Türkiye Cumhuriyeti'nin halifeliği kaldırdığı haberi Bağdat'a ulaştığında, Kral Hüseyin'in kendisini halife ilan edeceği bekleniyordu. Hindistan Müslümanlarının tepkisinden çekinen İngilizler, taraf olmayıp beklemeye karar verdiler.¹⁴⁸⁸

¹⁴⁸³ Reid, *a.g.e.*, p. 259.

¹⁴⁸⁴ Fraser, *a.g.e.*, s. 251-254.

¹⁴⁸⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Jan 1924.

¹⁴⁸⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 186-187; GBA.L., GB'den HB'ye 13 Feb 1924.

¹⁴⁸⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 23 Nov 1922; 5 Dec 1923; 18 Kasım 1922'de TBMM'de kabul edilen önerge ile Vahdettin'in halifeliği düşürüldü. İstanbul'dan Malta'ya gittikten sonra, Hicaz Kralı Hüseyin'in daveti üzerine Hicaz'a giden Vahdettin, burada fazla duramayıp Mısır, Ürdün veya Kıbrıs gibi Müslümanların yaşadığı bir yere gitmek istedi. İngilizler buna izin vermeyip İtalya'nın San Remo şehrinde oturmasına müsaade ettiler. 1925'te San Remo'da ölünce cenazesi Şam'a getirilerek defnedildi. Oğuz Aytepe, "Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları", *Atatürk Yolu*, S. 29-30, Mayıs-Kasım 2002, s. 19.

¹⁴⁸⁸ Bell, *The Letters...I.*, p. 188-189; GBA.L., GB'den HB'ye 6 Mar 1924; İngilizler, 1798'de Hindistan'da kendilerine direnen Tipu Sultan'ın direnişinin kırılması için, III. Selim'den ve 1857'de Abdülmecit'ten aldıkları mektupların bölgede dağıtılmasıyla direnişin zayıflamasından mütevellit bu

İslam dünyasında tepkiyle karşılanan¹⁴⁸⁹ Şerif Hüseyin'in halifelik ilanı, Bağdat'a 7 Mart Cuma sabahı Filistin Yüksek Komiseri Herbert Samuel tarafından duyuruldu. Londra'nın ketumluğundan¹⁴⁹⁰ Bağdat bu haberi Kraliyet Hükümeti'nden değil, dört gün sonra Filistin'den aldı. Kral Faysal'ın da bilgi kaynağı kardeşi ve Filistin'in önde gelenlerinden aldığı bazı telgraflardı.

Halifeliğin kaldırılması kararını Nakîb'in ikinci oğlu Seyyid Muhyiddin'e anlatan Bell'e, meseleyi kavrayamayan Muhyiddin, "sana bir gün halifeliğin uzun hikâyesini anlatırım" dedi. Bell ona, "evet ama şu anda bir halife yok. Türkler halifeliği kaldırdılar ve bu peygamberiniz zamanından beri bu ilk defa oluyor" diye tekrarlayınca Seyyid Muhyiddin "elektrik çarpmışa dönerek" durumu babası Nakîb'e anlatmaya koştu.

Meseleyi görüşmek için Bell'i davet eden Faysal, "her Müslüman'ın bir halifeye bağlanmak zorunda olduğunu, ancak Iraklıları, babasına ya da başka birine biata zorlamayacağını ifade ederek ilahiyatçıları ve önde gelenleri görüşlerini açıklamaya davet etti. Adalet Bakanı, Evkaf Bakanı ve Bağdat müftüsü Kral Hüseyin'den başka alternatifin olmadığı düşüncesindeydiler.

Londra'dan gelen telgraflar tekrar tekrar deşifre edilerek Halifelik konusunda hiç olmazsa bir ima aranıp bir şey bulunamayınca Nuri Said Paşa alternatif bir teklif sundu. Teklif; sabık Halife Abdülmecit Efendi'nin Irak'a davet edilip Halife ilan edilerek Musul'a gönderilmesi ve bu suretle Türk askerlerinin taraf değiştirmesini sağlamaktı. Bell'e göre "iyi bir Müslüman" olan Başbakan Cafer ise, Kur'an'a göre gerçek halifenin Kureyş soyundan gelen¹⁴⁹¹ Kral Hüseyin olabileceğini ifade etti. Bell, Türkleri bu işe yeniden karıştırmama isteğini, Cafer'in sofuluğuyla örtterek destekliyordu.

gücün bir gün aleyhine dönebileceğini düşünüyordu. Azmi Özcan, "İngiltere'de Hilafet Tartışmaları, (1873-1909), *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, s. 50-51. ss. 49-71.

¹⁴⁸⁹ Azmi Özcan, "Şerif Hüseyin", *DİA*, c. 38, s. 586.

¹⁴⁹⁰ Hindu Müslümanların tepkisinden çekinen Londra, Şerif Hüseyin'in halifelik ilanını görmezden geliyordu. Almaz, *a.g.e.*, s. 31; Londra halifeliğin kaldırılmasına resmi tepki vermese de yazışmalara "Kürdistan'ı bir volkan gibi karıştıran Türklerin ellerindeki Kürtler ile tek bağları olan halifeliği kaldırarak bindikleri dalı kesmelerinin, İngiltere için inanılmaz derecede mükemmel bir şey olduğu" yorumu yansıtmıştır. Öke, *Musul...*, s. 317.

¹⁴⁹¹ Halife'de aranacak şartlar hususunda genel olarak Müslüman, sorumlu, adil, hür, erkek, müçtehid, cesur, özürlü olmayan, yetenekli gibi sıfatlar sayıldıktan sonra El Taftazani; Kureyş'ten, olmazsa Kinane'den, olmazsa İsmail soyundan, olmazsa Arap olmayan biri demektedir. Maverdi; halifelik için yedi şart olduğunu belirtip yedincisinde "Kureyş'ten olmalı" demektedir. Hariciler, bu konuda Arap ve Arap olmayanlar diye kesinlikle bir ayırım yapmazken Mutezile mezhebi Kureyşli olup olmamasının bir önemi olmadığını belirterek "seçilme" şartını öne çıkartır. Mutezile ve Hariciler *başkanınız Habeş'li bir köle dahi olsa onu dinleyiniz ve itaat ediniz* hadisine göre hüküm vermişlerdir. Şia imamları, Kureyş'ten

12 Mart günü Maliye Bakanından, Bağdat ulema ve eşrafının, Şerif Hüseyin'i Sünnilerin ve Şiiilerin halifesi olarak Kral'ın tanınmasını isteyeceklerini duyan Bell, "Şiiilerin bir halife otoritesini kabul etmeyeceklerini" düşündüğünden buna inanmadı. Maliye Bakanı, "Halife Haşimilerden olunca kabul ederler" düşüncesindeydi. Bell'e fikrini ısrarla sorduklarında "endişeli olduğunu, Hindistan ve Mısır'ın bunu kabul etmeyeceği gibi oralardan yarım düzine halife çıkabileceğini, hatta Irak'ta bile muhalefet olacağını" söyledi. Bell'e göre Kral Hüseyin, bu işe uygun bir adam değildi ve bu işin sonu Arapların, gayrı Arap Müslümanlar ile restleşmesine kadar gidecekti. Ona göre Halifelik müessesesi ölmüş olup canlandırma çabaları nafileydi. Şiiiler, "biz zaten bin iki yüz yıldır Halifesiz yaşıyoruz" diyerek zevkle seyrediyorlardı.

14 Mart Cuma günü Bağdat'ta, Cuma hutbesinde Halife olarak Kral Hüseyin'in adı okundu. Maliye Bakanı'nın dediği gibi, halifenin Peygamber soyundan olmasını yeter şart gören Şiiiler de "tuhaf bir şekilde" destek verdiler. Şiiiler "halife, Haşimilerden olduğu sürece kim olduğunun bir önemi yok" dediklerinden Bell, "eğer böyle devam ederse burada Sünni-Şii çatlağı daralır" şeklinde ilginç bir tepki verdi.¹⁴⁹²

Bell'in Sünni-Şii çatlağını daraltacak dediği halifelik meselesine en çok dış bileyen İbni Suud'tu. Faysal'ın Irak, Abdullah'ın da Ürdün'de kral olup babalarının Arabistan Krallığı hayalini baltalamaları yüzünden ilişkileri gerginken, Faysal'ın İbni Suud ile bir sınır antlaşması yapması Şerif'i iyice kızdırdı.¹⁴⁹³

1924 güzünde İbni Suud, sayıları 150.000'i aşan İhvan birlikleriyle Şerif Hüseyin'i doğrudan hedef alabilecek güce ulaştı.¹⁴⁹⁴ Bell; Kral Hüseyin'in düştüğü durumu hak ettiğini düşünüyordu. Faysal, Londra'da Montagu'ye, teolojik görüşlerine itirazım yok dediği Vahhabileri¹⁴⁹⁵ şimdi Müslüman saymayarak kutsal toprakların Vahhabilerin eline geçmesine her Müslüman'ın itiraz edeceğini söylerken Bell de; Kraliyet Hükümeti'nin bu işte parmağı olduğunu kabul edip Faysal'a hak vermekte ve

öte Ali soyunu öne çıkarırken, ehli sünnet imamları "halife Kureyş'ten olmalıdır" demektedirler. Ramazan Boyacıoğlu, "Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş", Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992, s. 20-23.

¹⁴⁹² Bell, *The Letters...II.*, p. 190-191; GBA.L., GB'den HB'ye 12 Mar 1924; 18 Mar 1924.

¹⁴⁹³ Anlaşmaya göre Müntefik, Zafir ve Amarat kabileleri Irak vatandaşı sayılacak, Şammar kabilesi Necit Krallığına bağlı olacaktı. Sınır, kabilelerin kullandıkları otlak ve su kuyularına göre belirlenecekti. Sınır konusunda bir anlaşmazlığa düşülürse, Yüksek Komiserin tesis edeceği sınır komisyonunun kararına iki taraf da uyacaktı. *Treaties and Agreements...*, p. 14-16.

¹⁴⁹⁴ Fromkin, *a.g.e.*, s. 424; Daha 1915'te Yüzbaşı Shakespeare, halifelik Haşimi ailesine geçerse, İbni Suud'un bunu kabul etmeyebileceği konusunda uyarıyordu. FO 141/736/2475, *Arab Revolt*, From Captain Lawrence (Basra) to Intrusive (Cairo), 13 Apr 1916.

¹⁴⁹⁵ IOR/L/PS/18/B309.

Hindistan Sünni Müslümanlarının da buna karşı çıkacağını hesaplamaktaydı. Kral Hüseyin'in geçen yıl hac mevsiminde hacılardan doğrudan para talep etmesi, vaat ettiği meblağı ödemediği için bedevilerin hac yolunu kapatması ve hacıların yollarda soyulmaları Kral Hüseyin'in sonunu hazırlıyordu.¹⁴⁹⁶

1924 Ekim başında, İbni Suud'un baskısına dayanamayan Hüseyin'in, -oğlu Ali lehine- krallıktan çekildiği haberini Bell sevinçle karşıladı. Ancak tahtını kaybeden Hüseyin'in Bağdat'a gelmek istemesinden çekiniyordu. Hüseyin Bağdat'a geldiği takdirde, Faysal ve İngiltere düşmanlarını da Irak'a çekecekti.¹⁴⁹⁷

Faysal babasını Bağdat'ta istemediğinden¹⁴⁹⁸ ikamet için Basra'ya kadar gelen Hüseyin'e yer ayarlamaya çalışıyordu. Bell, Şerif Hüseyin'in, krallıktan devrilmesi aşamasındaki İngiliz sorumluluğunu kayda geçirmekte; "antlaşmayı reddetmesi, Şiileri İngiltere'ye ve Vahhabilere karşı tahrik etmesi nedeniyle Vahhabileri Kral Hüseyin'e karşı kışkırttı" diyordu. Bell icraatlarını hiç olmadığı kadar rahat bir şekilde ifşa etmekte ve tahrik ettikleri Vahhabilerin yüz yıl önce¹⁴⁹⁹ yaptıkları gibi Necef ve Kerbela'yı da yağmalamalarını beklediklerini, ancak İbni Suud'un umulmadığı kadar soğukkanlı olup bunu yapmadığını belirtti. Yani Bell; Ekim 1924 itibariyle farklı mezhep mensuplarını birbirlerine karşı kışkırttıklarını açık açık yazmaktadır. Aynı belgede yer alan isabetli tahmini ise Müslümanların uzun vadede kutsal toprakları Vahhabilere kaptırabilecekleridir.¹⁵⁰⁰

Bu gergin ortamda İbni Suud, İhvan birliklerini Mekke'ye gönderdi ve Haşimilerin elindeki son kent Medine, 1925 Aralık'ında düşünce, Hicaz'ın tamamı İbni Suud'un eline geçmiş oldu.¹⁵⁰¹

¹⁴⁹⁶ Bell, *The Letters...II.*, p. 202-203; GBA.L., GB'den HB'ye 17 Sep 1924; Kral Hüseyin'in tahtını kaybetmesi süreciyle ilgili İngiliz arşiv belgeleri için; Jane Priestland (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 5: 1923-1929, Chippenham 2004, p. 341-385.

¹⁴⁹⁷ GBA.L., GB'den HB'ye 7 Oct 192.

¹⁴⁹⁸ Faysal ile babası Şerif Hüseyin arasındaki soğukluk, isyan esnasında başlamıştı. Faysal İngilizlere yaklaştıkça tedirginliği artan Hüseyin, oğlunun kendisine karşı kurulacak bir komplonun parçası olacağından endişe ediyordu. Fromkin, *a.g.e.*, s. 325.

¹⁴⁹⁹ Lukitz, *a.g.e.*, p.71; 1802'de Kerbela ve Necef'e saldıran Vahhabiler, şehirleri yağmalayıp halkı katlettikleri gibi Peygamberin torunu Hüseyin'in türbesini de yıkmışlardı. Ardından Mekke'ye saldırmışlar ve şehri ele geçirdikten sonra Osmanlıların bölgede hâkimiyetini ve hilafeti tanımadıklarını ilan etmişlerdi. Bunun üzerine Osmanlı Sultanı IV. Mustafa, Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'yı Vahhabiler üzerine sefer yapmakla görevlendirmiş ve Paşa, 1811 kışında Hicaz bölgesini Vahhabilerden temizlemişti. Sirriyeh, *a.g.m.*, p. 123.

¹⁵⁰⁰ GBA.L., GB'den HB'ye 16-22 Oct 1924.

¹⁵⁰¹ Fraser, *a.g.e.*, s. 323-324.

Şerif Hüseyin'in İbn-i Suud karşısında tutunamayarak Hicaz'ı terk etmek zorunda kalmasının nedenleri arasında; pazarlıkların üç yıl sürdüğü İngiliz-Hicaz antlaşmasını devamlı reddetmesi, başta İbn-i Suud olmak üzere Arap Emirleri ile ters düşmesi, herkesten üstün olduğunu düşünmesi, hayalperestliği, paraya düşkünlüğü ve yönetim zafiyeti vardır. Şerif Hüseyin'in Kıbrıs'ta ölmeden önce söylediği sözler; oğlu Ürdün Kralı Emir Abdullah tarafından, Türkiye Büyükelçisi Celal Karasapan'a aktarılmıştır:

Başımıza gelenler ve gelecekler, ekmek kapımız, koruyucumuz ve asırlar boyu efendimiz olan Osmanlı Devleti'ne karşı işlediğimiz günahların, giriştiğimiz isyanların ilahi bir cezasıdır.

Ben velinimetime isyan etmiş asi bir kulum. Kral olacağımı sanırken Tanrı beni sürgünlüğe düşürdü. Hasta oldum, buraya sığındım. Duyduğum vicdan azabının şiddeti büsbütün artsın; bu dünyada çektiğim ızdırıp büsbütün ağırlaşsın, ta ki Cenab-ı Hak bu günahkâr kulunu dünyada affederek, ahirette daha büyük cezadan korusun.¹⁵⁰²

San Remo düzenini kabul etmeyen Şerif Hüseyin, Bell tarafından devamlı aşağılanmış; Bell, Kral'ının babasına hakaret etmekten geri durmamıştır. Yeri gelip İbni Suud'u, Şiiilere saldırması için kışkırttıklarını yazmaktan çekinmeyen Bell, Arap Yarımadasının geleceğini Vahhabilere vadeden Londra politikalarını çoktan benimsemiştir.

VI.BAĞDAT ARKEOLOJİ MÜZESİ VE BELL'İN SON GÜNLERİ

A.Arkeolojiye Dönüşü ve Son Eseri “Bağdat Müzesi”

Kariyerinin başından itibaren arkeolojiyle alakasını hiç kesmeyen Bell, İngiliz, Fransız, Alman ve Amerikalıların yaptığı Irak antik kazılarına 1909'dan itibaren bizzat katıldı. Irak'ta bulunan Ukaydir kalesi hakkında arkeoloji dünyasının ilk yayınına yapmaya hazırlanırken, biraz gecikince ilk olma fırsatını Almanlara kaptırmıştı. İçinde hep arkeoloji dünyasına kalıcı bir eser bırakma güdüsü vardı.

¹⁵⁰² Mustafa Bostancı, “Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti'nin Hicaz'da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Akademik Bakış*, c. 7, S. 14, Yaz 2014, s. 132.

I.Dünya Savaşından itibaren ara verdiği arkeolojiye, Irak'ın kurulmasından sonra, 1923'den itibaren yeniden ilgi duymaya başladı. Kuracağı müzeye küratör olarak Abdülkadir Çelebi'yi seçti.¹⁵⁰³

1923 Ekim'inden itibaren sabah mesaisinde Bayındırlık Bakanı Yasin Paşa'nın da katkılarıyla Irak Müzesine ayırdı. İngiltere-İrak Antlaşmasınının 14. maddesi çerçevesinde, Bayındırlık Bakanlığı'na bağlı olarak Antikite Departmanı kuruldu ve Bell'e Onursal Başkan (*Honorary Directory*) unvanı verildi.¹⁵⁰⁴

1924 Ocak ayında müzesine koyacağı materyalleri temin etmek amacı ile Ur, Kiş, Sunkara gibi Sümer kalıntılarını bizzat dolaştı. Kiş kazılarına atadığı arkeolog Prof. Langdon, Nebukadnezar dönemi tabletleri konusunda uzmandı. Profesör Langdon ve yardımcısı Mackays Kiş'te, Arkeolog Woolley ise Ur'da kazılara başladılar.¹⁵⁰⁵

Nisan ayında müzesine dört bin yıllık Hitit tabletleri yerleştirildi. 1924 Mayıs'ının ilk günlerinde Henry Dobbs, eşi Esme ve Yüzbaşı Vaughan resmen açılmasa da müzeyi ziyaret ettiler.¹⁵⁰⁶

Kerkük bölgesinde kazılar devam ederken, Amerikan Üniversitesi adına bölgede kazı yapan İtalyan Asurolog Profesör Chiera'nın bulduğu İÖ. 800 yıllarına ait villa buluntusunu bizzat takip etti.¹⁵⁰⁷

Bell, bölgede yeni petrol kuyuları açan jeologlar aracılığı ile nehir yataklarında bulunan teraslardaki paleolitik çakmaktaşlarından hareketle, Irak tarihini MÖ 4.000'lerden geriye götürmeye çalışmaktaydı Bir süre sonra küratörü Abdülkadir Çelebi, işlerin altından kalkamayınca, Salim isimli Almanca bilen Kafkas asıllı uzman bir fotoğrafçıyı Antikite Departmanı'nda işe aldı. Arkeolog Woolley'nin de düzenlenmesine yardımcı olduğu Bağdat Müzesi; Babil, Asur ve Arap bölümü şeklinde üç ana kısımda tasarlandı.¹⁵⁰⁸

¹⁵⁰³ GBA.L., GB'den HB'ye 6 Feb 1924; Bell'in Abdülkadir Çelebi dediği şahıs, Abdülkadir Paçacı'dır. Paçacı, I. Dünya Savaşı'ndan önce İstanbul'da Hazine-i Evrak'ta çalışmış bir Bağdatlı olup müzenin ilk müdürüdür. Lamia Al-Gailani Werr, "The Story of the Iraq Museum", *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, (Ed: Peter G. Stone, Joanne Farchakh Bajjaly), Suffolk 2008, p. 25-26.

¹⁵⁰⁴ GBA.L., GB'den HB'ye 13 Oct 1923; *Treaty between the United Kingdom and Irak Regarding...*, p. 6; Jarman, *Iraq...7*, p. 565.

¹⁵⁰⁵ GBA.L., GB'den HB'ye 6 Feb 1924; 24 Mar 1924; 29 Oct 1924; 23 Dec 1925; GB'den FB'ye 8 Apr 1925; Jarman, *Iraq...7*, p. 565-566.

¹⁵⁰⁶ GBA.L., GB'den HB'ye 15 Apr 1924; 4 May 1924.

¹⁵⁰⁷ Dr. Chiera'yı Irak'a bizzat Bell davet etmiştir. Postscript, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 17, Feb., 1925, p. 19; GBA.L., GB'den HB'ye 22 Apr 1925; Jarman, *Iraq...8*, p. 32.

¹⁵⁰⁸ GBA.L., GB'den FB'ye 1 Feb 1926; GB'den HB'ye 13 Jan 1926; 6, 28 Apr 1926.

1926 Ocak'ı itibariyle, Bayındırlık Bakanlığından Eğitim Bakanlığına bağlanması tasarlanan müzede sergilenecek epeyce objeye sahip olduğu halde mekan olarak Osmanlı kışlasının bir salonunu¹⁵⁰⁹ kullanıyor olması ve buranın müze için uygun olmamasından dolayı müze için münasip bir yer aramaya başladı.

1926 Şubat'ında, A.T. Wilson zamanında inşa edilmiş ve boş olan bir binayı müze yapmaya karar verdi. Bağdat'ın eski çarşısına yakın olan kışladaki ilk müze, Şüheda köprüsü dibinde bulunan Me'mun caddesindeki yeni yerine taşındı¹⁵¹⁰ ise de aylardır tifodan rahatsız olan kardeşi Hugo'nun ölüm haberi gelince yeni binasına pek sevinemedi. Acısını unutabilmek için, aynı zamanda bir böcek bilimci olan ve evlenme teklifini reddeden son aşkı Kinahan Cornwallis'in, İran sınırı tepelerinde yaptığı tarama çalışmalarına katıldı. (Resim18: Bağdat Arkeoloji Müzesi)

Bell, 1926 Mayıs'ında, ailesinin Londra'ya dön baskıları altındaydı. Bu baskıya aldırılmadan müzenin katalog çalışmalarına ağırlık verdi. Kral, müzenin Babil bölümünü 5 Temmuz 1926 Pazartesi günü açtı.

Mayıs ayının son günlerinde siyasi işlerden yorulduğu mektuplarına yansyordu. Kendisine yılda bin sterlin kazandıran *Doğu Sekreterliği* görevini uygun bir zamanda bırakıp, *Antikite Direktörlüğü* görevine devam edebilmek için atamasının yapılmasını talep edecekti. Annesinin iki aylık bir tatil için Londra'ya gelmesi isteğine, işinin bitmek üzere olduğunu "kendini ait hissettiği tek yer" olan Bağdat'ı işlerini bitirmeden terk edemeyeceğini yazdı. Müzede birikmiş olan ve piyasa değeri milyonlarca sterline ulaşmış arkeolojik malzemenin güvenliği meselesi, işi bitmeden ayrılmasını imkânsızlaştırıyordu.¹⁵¹¹

B.Gertrude Bell'in Vefatı

Bell'in ailesine yazdığı son mektuplarda, birkaç aya kadar Londra'ya temelli dönme imaları vardır. Hogarth, Bell'in Hayyil gezisini konu edindiği bir makalesinde

¹⁵⁰⁹ Jarman, *Iraq...8*, p. 32; Jarman, *Iraq...7*, p. 566.

¹⁵¹⁰ Matthew Bogdanos, William Patrick, *Thieves of Baghdad*, Newyork 2006, p. 29.

¹⁵¹¹ Bell, *The Letters...*, p.232-245; GBA.L., GB'den HB'ye 17-24 Feb 1926; 3 Mar 1926;12 Apr 1926; 26 May 1926; 2, 16 Jun 1926; GBA.L., GB'den FB'ye 26 May 1926; Carol Malt, *Women's Voices In Middle East Museums*, Newyork 2005, p. XVI; Kurduğu sistem Irak Arkeoloji araştırmalarında günümüze kadar kullanıldı. G.R.H. Wright, "Two Unusual Orientalists: Women of Action", *East and West*, Istituto Italiano per l'Africa e l'Oriente (IsIAO), Vol. 53, No. ¼, December 2003), p. 303.

bu iddiayı desteklemiş, ölmeseydi Londra'ya dönüp kitap yazmaya başlayacağını yazmıştır.¹⁵¹²

1926'da ölmeden bir ay önce annesine; intihar ettiği iddialarına destek verecek şekilde “dünya çok zalim değil mi?... Burada yapayalnızım. Hiç kimse sonsuza kadar yalnız yaşayamaz. En azından ben yaşayamam” yazdı. 7 Temmuz 1926 tarihli son mektubunu “artık yazmayı bırakmalıyım, sıcaklık uzun mektuplar yazmaya müsaade etmiyor. Seni seven kızın Gertrude” diye bitirdi.¹⁵¹³

Gertrude Bell, 12 Temmuz 1926 gecesi, elli sekizinci yaş gününden iki gün önce, Bağdat'taki evinde, uykusunda hayata veda etti. Bağdat Royal Hospital Müdürü Dr. Dunlop tarafından hazırlanan ölüm raporunda, ölüm sebebi “dial zehirlenmesi” olarak belirtildi. Bu ilaç *diallybarbituric asit* de denen bir tür müsekkim, fazla dozlarda sık sık kullanıldığı şekli ile bir suikast malzemesidir. Dr. Dunlop'a göre ölüm, gecenin ilk saatlerinde gerçekleşmişti.¹⁵¹⁴

Bağdat'ta onu son ziyaret edenlerden Vita Sackville-West¹⁵¹⁵ bir sonraki yaz sıcağına dayanamayacak kadar hasta olduğunu söylerken, “kimsesiz bir garip” olduğunu yazmıştı.¹⁵¹⁶

Albay Frank Stafford, resmi raporunda, doktorunun rahat uyuması için verdiği *Dial* isimli ilacı yüksek dozda içerek intihar ettiği iddiasını yalanlayıp, doğal yollarla öldü dese de, uşağı ilaçtan yüksek dozda içtiğini iddia etti. Ölümünden birkaç gün önce Cornwallis'e gönderdiği notta “bana bir şey olursa köpeğim Tundra'ya bakar mısın” dediği iddiası vardır.

Kral George, Bell ailesine gönderdiği taziye mesajında “büyük sadakat ve özveri ile milletine karşı görevini yerine getirdiği ve kendisini kurban ettiğini” vurguladı.¹⁵¹⁷

¹⁵¹² Hogarth, “Gertrude...”, s. 1; Kısa bir Bell biyografisi kaleme alan Dearden, 1926 yazının Bağdat'ta geçirmeye niyetli olduğu son yaz olduğunu, zaten doktorların da burada bir yaz daha kalmamasını tavsiye ettiklerini yazmıştır. Seton Dearden, “Gertrude Bell”, *The Cornhill Magazine*, Winter No. 1062, 1969/70, p. 507.

¹⁵¹³ GBA.L., GB'den FB'ye 16 Jun 1926; GB'den HB'ye 7 Jul 1926.

¹⁵¹⁴ Howell, *a.g.e.*, s. 447-448.

¹⁵¹⁵ Bayan West, Bell'e 1926 yılının Mart ayında iki gün misafir olmuştur. GBA.L., GB'den HB'ye 3 Mar 1926; Tahran'da diplomat olan kocasını ziyarete giderken geçtiği Mısır, Hindistan ve Irak hakkında yazdığı seyahatnamesinde Bell'e de yer veren West, ilerleyen yaşı ve sağlık durumunun kötülüğüne rağmen hala vatanına hizmet aşkı ile Irak için mücadele ettiğini yazmıştır. Vita Sackville-West, *Passenger to Teheran*, London 1926, p. 62.

¹⁵¹⁶ Goodman, *a.g.e.*, p. 112-115; Dostu Lionel Smith intihar ettiği görüşündeydi. Turam, *a.g.e.*, s. 152.

¹⁵¹⁷ “The King's Message to Sir Hugh Bell”, *The Times*, 14 Jul 1926.

T.E.Lawrence taziye mesajında “Araplarla kurduğumuz uzak hayal uğrunda, hiçbir zorluğa takılmadan ve sadece hedefine kilitlenerek gözünü budaktan sakınmaksızın çalıştı” yazdı.¹⁵¹⁸

Öldüğünde Faysal Bağdat’ta olmadığından, Naibi Emir Ali askeri bir cenaze töreni düzenletti. İngiliz ve Irak bayrakları sarılmış bir tabutla taşınan cesedi, hastaneden Protestan Kilisesine götürüldü. Dini törenden sonra, günümüzde Türkiye Bağdat Büyükelçiliği yanında yer alan İngiliz mezarlığına defnedildi. (Resim 19: Bell’in Bağdat’ta bulunan mezarı)

Bağdat protokolü, saray erkânı ve askeri bürokrasi Bell’in cenazesini selamlarken, kalabalık bir halk kitlesi de korteje katıldı. Cenazesinde bakanlar kurulu, kabile şeyhleri hazır bulundular.¹⁵¹⁹

Ölümünden sonra Arkeoloji Direktörlüğüne R. S. Cooke atandı.¹⁵²⁰ Müzenin *Gertrude Bell Room* adı verilen bölümünün kapısına Henry Dobbs tarafından şu satırlar yazdırıldı;

*Hatırası, hürmet ve şefkatle
Araplarca hep yaşatılacaktır.
Mükemmel bilgisi ve bağlılığı ile
Irak’ın Onursal Antikite Direktörü olarak
Bu müzeyi 1923’te kurmuştur.
12 Temmuz 1926’da öldüğü ana kadar
Yaz sıcağı boyunca çalışarak
En değerli objeleri buraya topladı.
Kral Faysal ve Irak Hükümeti
Bu ülke için yaptığı her şey için saygıyla
Adının burada yaşatılmasını emrettiler.
Yüksek müsaadeleriyle
Arkadaşları bu tableti buraya nakşetti.¹⁵²¹*

¹⁵¹⁸ Lukitz, *a.g.e.*, p. 237.

¹⁵¹⁹ “Miss Bell’s Funeral”, *The Times*, 14. Jul 1926; Ölümünün ardından gazetelerde çok sayıda taziye mesajı ve anı örnekleri için bkz. “Miss Gertrude Bell”, A. T. W.- C. Leonard Woolley, *The Times*, 15 Jul 1926; “Miss Gertrude Bell”, D.G.H., *The Times*, 14 Jul 1926; “Miss Gertrude Bell”, *The Times*, 13 Jul 1926.

¹⁵²⁰ Jarman, *Iraq...8*, p. 224.

¹⁵²¹ Howell, *a.g.e.*, s. 449-450.

Hogarth, 1927’de, *Royal Geographical Society*’de topluluğun başkanı olarak verdiği bir davette Bell’i, şöyle tarif etti.

*Elinde harita ve kuyular listesi yokken gittiği Arabistan gezisi, tam bir macera idi. Edindiği malumat, Suriye çöllerinde çizilecek sınırlar için çok değerliydi. Hicaz demiryolu bölgesinde yaşayan kabileler arasındaki ilişkiler ve ileride Lawrence’ın kullanacağı Huveydiler gibi kabilelerin tespiti, savaş esnasında çok hayati oldu. Hayyil’de Reşidi sarayında esir kaldığı günlerde topladığı veriler ve İbni Suud ile aralarındaki geleneksel düşmanlığın ayrıntıları, savaşın geleceğine yön verdi.*¹⁵²²

Cox, Bell hakkında Hogarth’a verdiği mülakatta, onun yüzlerce aşiret reisinin nerede yaşadıkları, adetleri ve istekleri konusunda kendisine yıllarca sadıkane hizmet ettiğini, aşiretler ile temaslarını yıllarca Bell üzerinden kurduklarını, ordunun bu verilere göre ilerlediğini, bu yüzden hizmetinin paha biçilmez olduğunu ifade etmiştir.¹⁵²³ Ölümünden sonra kütüphanesi ailesi tarafından *Armstrong College*’a¹⁵²⁴ bağışlandı.¹⁵²⁵ Kardeşi Hugo’nun 1925’te ölümünün ardından çok yıpranan annesi Florence Bell 1930’da, babası Hugh Bell de 1931’de Londra’da hayatlarını kaybettiler.¹⁵²⁶

¹⁵²² Goodman, *a.g.e.*, p. 73.

¹⁵²³ Hogarth, “Gertrude...”, s. 18.

¹⁵²⁴ 1871’de kurulan Armstrong College, daha sonra *School of Medicine and Surgery* ile birleşerek Durham Üniversitesi’ne dönüşmüştür. <http://www.ncl.ac.uk/about/history>, (24.02.2016)

¹⁵²⁵ “Valuable Gift to a College”, *The Liverpool Post*, 5 Oct 1926; “Newcastle College Gift” *The Scotsman*, 5 Oct 1926.

¹⁵²⁶ Lukitz, *a.g.e.*, p. 254.

SONUÇ

Victoria İngiltere'sinin (1837-1901), kadın üzerindeki tüm baskılarının hissedildiği bir dönemde, okuyacağı kitapları önceden tetkik edip uygun görmediği kısımları çıkartacak kadar disiplinli bir üvey anne tarafından büyütülen Gertrude Lowthian Bell'den, soylu bir aileye gelin olması beklenirken, kendine bambaşka bir yol çizdi. Ailesinin onaylamamasına rağmen üniversiteye giderek Tarih ve Arkeoloji okurken Oxford'un erkekler için bile ağır kurallarını çiğnemekten geri durmadı.

Meydan okuma duygusunu hayatının hiçbir döneminde bastıramayan Bell'in, Londra sokaklarını birbirine katan süfrajetlere sempatik bakması beklenirken, kadınların oy kullanmamaları gerektiğini iddia ederek tanıyanlarını şaşırttı. Antisüfraj cemiyetler birliğinin onursal başkanlığına kadar yükseldi. Hemcinslerine tahammülsüzlüğü, yıllar sonra Bağdat'ta, partilerde boy gösteren kadınların varlıklarına kadar uzandı. Bağdat'ta görmek istemediği kadınların, her gece düzenledikleri partilerde, asker kocalarının dinlenmelerine izin vermediğini iddia eden Bell'in dostları, hep erkekti.

Avrupa'nın her köşesini gezen, adını tırmanılmamış Alp zirvelerine verdirecek kadar dağcılıkta ilerleyen, dünyayı iki defa dolaşan Bell, Londra'ya sığamıyordu. Gidilmemiş bir yeri görüp haritalandırma, arkeolojik bir keşif yapma ve unutulmama arzusu Bell'i, "sadece Doğu'da kendimi bir birey olarak hissedebiliyorum" dediği Osmanlı topraklarına sürüklüyordu.

1899 Atina-Çanakkale-İstanbul-Bursa ve 1900 Beyrut-Kudüs-Petra-Cebel-i Dürüz-Şam-Palmira denemeleri Bell için Doğu'ya giriş gezileriydi. Avrupa ve dünya turları arasına sıkıştırılan bu gezilerden sonra, Osmanlı topraklarına odaklandı.

1905 II. Ortadoğu gezisi, Kudüs'ten İstanbul'a uzanan güzergahta tek başına çıkacağı ilk uzun soluklu geziydi. 1900'de başlayan Medine demiryolu inşaatının ne durumda olduğu, hattın meydana getireceği siyasi ve ekonomik değişim, Bell'in temel gündemiydi. Yerel makamlardan izinsiz olarak girdiği Dürzi bölgesinde, diğer Arap kabileleri ile ilişkileri hakkında kayıtlar tuttu. Bu kayıtları, I. Dünya Savaşı ve Suriye'nin Fransız mandası olduğu dönemde İngiliz yetkililerle paylaşarak üretilen politikalara katkı yaptı. Kudüs'te görüştüğü bölgeyi gezmeye hazırlanan Mark Sykes, gezi güzergâhının Bell tarafından çalındığını iddia etmiş ve ikili arasındaki rekabet savaş günlerinde dahi devam etmiştir.

Gezi sonunda Londra'ya dönen Bell, *The Desert and the Sown* isimli eserini basmış ve gözünü bu defa doğrudan Anadolu topraklarına dikmiştir.

1907'de İzmir'den Anadolu'ya giren Bell, II. Anadolu gezisinin ilk günlerinde, Batı Anadolu Levanten kültürü, Menderes vadisinin tarımsal potansiyeli ve Dinar'dan Eğirdir'e uzanacak demiryolu üzerinde durmuştur. Gelmeden önce, Osmanlı makamlarından aldığı izin doğrultusunda, asıl hedefi Konya-Karadağ Binbirkilise kazısı için bölgeye ulaşmaktır. Bell'in kazı masraflarını karşılamasından ötürü Ramsay'ın ortak kazıyı kabul ettiği malumdur. Günlük işçi yevmiyelerinin bazen yüzü aşması, maliyetin büyüklüğünü gösterebilir. Kazı devam ederken hemen önlerinden geçen demiryolu hattı devamlı gözlenmiştir. Düğünlerden hazzetmeyen Bell, kız kardeşi Elsa'nın Londra'da düğünü olduğu halde, işlerinin bitmediği yalanını söyleyip Aksaray-Niğde taraflarında gezmiştir.

The Thousand and One Churches kitabının basılacağı günlerde, II. Meşrutiyet'in ilan edildiğini duyar duymaz kendisini Osmanlı topraklarına atan Bell, "hürriyetin" Araplar arasında nasıl algılandığına odaklandı. Suriye Hıristiyan Araplarının mecliste mümkün olduğu kadar fazla sayıda temsil edilmesi için çaba sarf eden Bell, Bağdat'a doğru yol alırken Kerbela yakınlarındaki Ukaydir Kalesini buldu.

31 Mart hadisesini Samerra'da duyduğunda İstanbul'a yöneldi. Aynı günlerde Adana Ermeni olayları başlayınca, sevgilisi Wylie'nin Adana'da görevli olduğundan, isyanın başrolündeki Episkopos Muşeg'in asılması gerektiğini yazdı. Anadolu'nun hiçbir yerinde çoğunlukta olmadıklarından Ermenilere, "sakin" olmalarını tavsiye edip Kürtleri kışkırtmamalarını salık veriyordu.

İstanbul Bell'e göre, 31 Mart sonrasında hala "kaotik" haldeydi. Anadolu'da aleyhinde veryansın ettiği II. Abdülhamit hakkında, İstanbul'a varınca "devrilmesine izin vermemeliydik" yazdı. Padişahın Müslüman'ı Müslüman'a kırdırmamak için askerlerine ateş izni vermemesini "korkaklığına" bağlarken "tecrübesiz genç subayların" ne yapacaklarının belli olmadığını ifade ediyordu.

1911'de, ne yapacağı belli olmayan genç İttihatçıların, Arap vilayetlerindeki icraatlarını yerinde gözlemlemeye geldi. Şam'da İttihatçı Vali Sami Paşa, disiplin altına sokup Avrupalı tarzda giydirdiği askerleriyle, çöl bedevilerine bile devlet otoritesini hissettirdiğinden, korktuğu başına gelmişti. Bağdat'taysa Vali Nazım Paşa, otoritesini bedevilere hissettirdiği gibi, diplomattan ziyade sömürge valisi gibi hareket eden İngiliz

Konsolosu Lorimer'e bile diş geçirmişti. Vali'nin görevden alınmaşına sevincinden, “şükürler olsun Allah'ım” tepkisiyle, inanmadığı Allah'a bile şükrediyordu. Osmanlı Devleti adına Dicle nehrinde taşımacılık yapan Hamidiye şirketinin, İngiliz sermayeli Lynch şirketi ile birleştirilme çabasına itiraz eden Nazım Paşa, Bell'e göre yıllar önce buradan uzaklaştırılmalıydı. Londra'ya döndüğünde, ardı arkasına davet edildiğı mahfillerde devamlı genç İttihatçıların devlet otoritesini modern manada nasıl tesis ettiklerinden bahsetti.

Rounton'da misafir ettiğı sevgilisi Wylie'nin yasak aç teklifini reddettikten kısa bir süre sonra İngiltere'de duramayıp 1913 Kasım'da, efsanevi Necit gezisi için Londra'dan ayrıldı. Mısır'a vardığında defterine ilk cümle olarak “ey benim güzel Doğu'm” yazdı. Amacı Necit l'ne girerek Osmanlı müttefiki Reşidilerle İngilizlerin Yüzbaşı Shakespear aracılığıyla kontrol ettikleri İbni Suud arasındaki güç dengesini tespit etmektir. Amman'da telgrafla, İngiltere İstanbul Büyükelçisi Mallet'ten, kesinlikle le girmeme emri aldı. Çölde bedeviler savaş halinde olduklarından, Osmanlı makamlarından da hayatını garanti edemeyeceklerini duyunca, olacıklardan kendisinin sorumlu olduğu notunu bırakıp gece le kaçtı.

Zorlu bir seyahatten sonra 24 şubat'ta ulaştığı Reşidi merkezi Hayyil'de, Reşidi şeyhi ile görüşmeyi umarken, on beş gün kadar alıkonuldu. Riyad'a gidip İbni Suud ile görüşmesinin imknsızlığından Bağdat'a giderken; “Türk hükümeti, İbn Reşid'e silah gönderse de bölgenin yükselen yıldızı İbni Suud. şayet Ruvalla ve Anaze ile ittifak kurabilirse Reşidileri tam sıkıştırmış olacak” yazdı. İbni Suud ile tanışmasa da Hayyil'de bulunan Reşidilerin geleceklerinin olmadığını, İngilizlerin İbni Suud'a yaptıkları siyasi yatırımın devam etmesi gerektiğine işaret etti. Dönüş yolunda, çadırına kadar gittiğı Anaze şeyhi Fahad b. Hazzal'ın, İbni şalan ve İbni Suud'la, Türklere karşı İngilizler lehine müttefik olmalarını düşlüyordu.

Osmanlı coğrafyasında yaklaşık on beş yıl, “elini kolunu sallayarak” dolaşan Bell, 1913 Amman olayı bir tarafa konulursa, hiçbir resmi engellemeyle karşılaşmadan gezdi. Amman'daki yasak kararı, zaten bir casusu engellemekten ziyade, aşiretler arası huzursuzluklar olan Necit'te, bir İngiliz hanımının güvenliğini sağlayamama endişesinden kaynaklanıyordu. Başta Halep Ermeni'si Fettah olmak üzere, genelde Türk asıllı olmayan mihmandarlarıyla çok hızlı hareket ettiğinden, Osmanlı Devleti Bell'i takip edemedi. 1909'da Midyat'ta soyulduğnda, olayı önceleri kaymakama

bildirmediğinden, olaydan resmi makamların haberi olmamıştı. Babasına yazdığı mektuplardan, İngiliz basını olaydan haberdar olup gazetelerde “Anadolu’da tecavüze uğradığına dair” haberler çıkınca, Bell’i arayan Osmanlı bürokrasisi, onu hep arkadan takip edebildi. İstanbul’a doğru ilerleyen Bell’i devlet, Gürün’e ulaştığında Diyarbakır’da, Kayseri’ye ulaştığında Malatya’da arıyordu. Elbette bu durumda, 1900’lü yılların ulaşım ve haberleşme imkânlarının elverişsizliği de etkiliydi.

Yaklaşık on beş yıl Anadolu, Suriye, İran, Irak ve Arabistan coğrafyasında tek başına gezen Bell, fiziksel ve duygusal dayanıklılık, cesaret ve sabır açısından olgunlaşmış olarak 1915’te “Arap davası” için savaş bürokrasisine hizmet etmeye hazırды.

Yenilmezlikleri ile övünen İngilizler, Çanakkale hezimetinin şokundayken, Bell de aynı yerde ölen sevgilisi Wylie’nin yasındaydı. Çanakkale şokunun ardından İngiliz ordusu Kut’ül Ammare’de de sert kayaya toslayınca, komutanları Townshend dahil 14.000 kadar askeri, esaretten kurtarabilmek için yollar ararken, intikam ateşiyle dolu Bell ile savaş bürokrasisinin yolu kesişecekti. Türkler, İngiliz General Townshend’i Kut’ta kuşattıklarında, İngilizler, aşiretleri kazanmadan Türkleri yenemeyeceklerini anladılar. Aşiretleri kazanacak tek kişi; dillerinden en iyi anlayan, çadırlarda beraber paça çorbası içip hayvanın en güzel yerini -gözünü- elleriyle ikram ettiklerinde tiksinden yiyen tek yabancı; Gertrude Bell’di.

Gertrude Bell, önce Kahire’ye ardından da Basra’ya davet edildi. Nezaketiyle Bell’i etkilemeyi başaran Siyasi Subay Percy Cox, güçlü bir askerin dayanma sınırlarını çok rahat zorlayabilen bu kadından, savaş şartlarında faydalanmayı bildi.

Basra, Bağdat, Musul ve Şam havalisinin su kaynaklarını, alternatif yollarını, kalelerini, aşiret şeyhlerini, iklimini ve topografyasını avucunun içi gibi bilen Bell’in Basra’ya gelişiyle, aşiret şeyhleriyle temas kuruldu. Bütün zaaflarını bildiği, daha önce “haydut” şeklinde sıfatlandığı şeyhleri -Fahad bin Hazzal’ın dış şikâyetine bulduğu takma diş çözümü gibi- kısa sürede ikna edip satın aldı. Bell’in tavsiye ettiği su kuyuları ve güzergâhlardan ilerleyen İngiliz ordusu, aşiretlerin desteğiyle daha az kayıp vermeye başladı. Aşiret desteğini kaybeden Türkler, kendi topraklarında avantajı yitirdiler.

Savaşın sonra, bölgenin nasıl yönetileceği sorusuna cevap aranırken politikacıların çoğu, Basra’nın kendilerine yeteceğini savunuyordu. Bell, Basra’ya ek olarak Bağdat ve Musul’un da işgal edilmesinden yanaydı. Teorisine, Sykes-Picot

Antlaşmasında Musul'un Fransızlara verilmesi, engeldi. 1905'ten beridir birbirlerinden nefret ettikleri Mark Sykes'ın imzaladığı antlaşmayı duyduğunda, planlarını Musul'un pozisyonunun bozulması üzerine kurdu. 1905'te kendisini güzergah hırsızlığı ile suçlayan Sykes'ın, Pycot ile tasarladığı çizginin üzerini karalayıp Musul'u İngiliz sömürü bölgesine dahil edeceği gibi, denize çıkabilmek için, Diyarbakır-Birecik-Rakka üçgeninin bile, İngilizlerde kalmasında ısrar edecekti.

Gezi günlerinde, Sünni coğrafyalarında rahatça gezerken, Lübnan'da Mütevali, Irak'ta Necef ve Kerbela Şii'leri tarafından hoş karşılanmayan Bell, İngiliz menfaatlerinin uzun vadede Şii'lerle devam ettirilemeyeceğini düşünüyordu. Bell'e göre bölgede kurulacak devletlerin yönetim yapıları, Sünni ağırlıklı olmalıydı. Oysa Basra ve Bağdat nüfusunun çoğunluğu Şii'ydi. Türk ve Kürt nüfusuyla Sünni olan Musul, İngiliz nüfuz bölgesi olduğunda, hasmı Sykes'ın antlaşması da çökmüş olacaktı. 1917 devrimiyle Ruslar savaştan çekilince, antlaşmanın geçersiz olduğunu iddia etti. Şüphesiz Musul, salt Bell'in kaprisleri nedeniyle İngilizler tarafından işgal edilmemiştir. Ancak Hindistan yönetimi Basra'da kalıp Bağdat'ı Araplara bırakma konusunu ciddi ciddi tartışırken, Bell'in Musul sınırlarında İngiliz askeri bulundurulması için Churchill'le tartışması ve bunu hakaret boyutuna taşıyabilme cüreti, göz ardı edilmemelidir. Bell, "eğer buradan işleri yoluna koymadan ayrılırsak bütün Asya'yı kaybederiz. Mezopotamya giderse İran gider, İran giderse de Hindistan gider" tezini savunmakta ve "İngilizler Kâbil kapılarında olmazsa, Şam sokaklarında rahat gezemezler" demekteydi.

Bell Musul'u, salt Sünni nüfusu için istemiyor, bölgenin tarımsal potansiyeli, ticaret yolları üzerindeki konumu ve herkesi bölgeye çeken "lanet madde petrol" dolayısı ile İngiliz sömürü düzeninin bölgede tesisini istiyordu.

Öğrenciliği döneminde Almanca ve Fransızca, akabinde İtalyanca, gezileri esnasında Türkçe, Farsça ve Arapça öğrenen Bell, Arap yaşam tarzına öykünüyor ve kendisini ancak Arapların arasında "birey" olarak hissedebiliyordu. Arapların bir kısmı, İngilizler tarafından yönetilmeyi talep ederken Bell, bağımsız Arabistan'dan bahsediyordu. Lawrence'ın "şişman politikacılar zaferimizi çaldılar" diyerek eleştirdiği manda düzenine, önceleri Bell de karşıydı. Hayalinde bağımsız birleşik bir Arabistan vardı. Lawrence Bell'i "sabit bir fikri yoktu ve kolayca karar değiştirirdi" şeklinde eleştiriyordu. Ortalama Arap'ın sadece şeyhine tabi olduğunu çok iyi bilen Bell, İbni

Suud, Şerif Hüseyin, Zeydi İmamı, Kuveyt ve Muhammara Emirleri, Bağdat Nakîb'i gibi pek çok otoritenin bulunduğu Arabistan'ın, tek bir lider tarafından yönetilemeyeceğine ikna oldu. İngiliz emperyalizminin menfaatleri söz konusu olduğunda kişisel ideallerinden kolayca ödün verebiliyordu.

1915'te önerilen *de Bunsen* planıyla, Paris ve San Remo'da kabul edilen hükümler hemen hemen aynıydı. Osmanlı topraklarında Suriye, Filistin, Mezopotamya ve Hicaz devletleri kurulup manda sistemiyle yönetileceği anlaşılınca, Arap bağımsızlığı için mücadele eden Bell, manda taraftarı oldu.

1919 Ekim'inde Paris Konferansı'ndan dönerken, hükümetinin Mısır ve Suriye hakkında bir rapor istediği Bell, Mısır'ı "Oriental Ireland", Suriye'yi de "Türkleri özlüyorlar" şeklinde tasvir etti. Ona göre güvenliğin olmadığı Suriye, Fransızların "iğrenç" yönetimiyle, fuhşun ve rüşvetin hâkim olduğu bir yerdi. Suriye Kralı Faysal, iktidarına gölge düşüren Arap *Fatat* subaylarının etkisiyle, kötü bir yönetim sergiliyordu. İngiliz desteği çekildiği an Fransızlar tarafından devrilecekti. Fransızlarsa, bölgede Arap dili ve kültürünü bilmeyen subaylar istihdam ettiklerinden, Bell'e göre başarısızlığa mahkûmdular. Bell, Arapça bilmeyen bir tek İngiliz subaya bile tahammül edemezken, Fransızlar çok az Arapça bilen subaylarıyla, Suriye'yi kontrol altına almaya çalışıyordu.

Savaş sürerken Tahran'a gönderilen Siyasi Subay Percy Cox'a vekâlet eden A.T. Wilson'la hiç geçinemeyen Bell'in, manda yönetimi altında mümkün olduğu kadar yetkin bir Arap hükümeti kurma modeli, Wilson tarafından devamlı akamete uğratıldı. Cox'un hoşgörülü, sabırlı ve yumuşak politikasına karşı olan Wilson, Bell'in aşiret liderleriyle görüşmelerine engel olup onu oyun dışına itti.

Wilson'un Bell ile görüşürmediği Araplar, Sykes-Picot Antlaşmasından ancak Bolşeviklerin ifşasıyla haberdar olmuşlardı. Verilen sözlerin tutulmasını bekleyen Arap dünyasından, 1920'ye kadar net bir tepki gelmedi. San Remo düzeni ve İngiliz-Fransız Deklarasyonunda "bağımsızlık" kelimesinin hiç geçmiyor olmasına içerleyen Iraklı Arap sabrı, İngiliz altınlarıyla beslenen aşiretlerden vergi istenince, taşıtı. Şii ve Sünniler, ilk defa bir araya geldi ve Bağdat camilerinde ortak protesto gösterileri yapıldı. Bell'in Şiileri izole ederek ayrıştırdığı düşman mezhepler, Wilson'un sert politikalarıyla, Bell'in deyimiyle "tarihte ilk defa", aynı camide namaz kılıp İngilizleri protesto ediyorlardı.

1920 isyanlarında, on binden fazla Arap ölüp İngiltere savaşta harcadığı paradan dört kat fazlasını harcayınca, iş yine Bell'e düştü. Arapları yönetime ortak etmesine engel olan Wilson'u suçlayan Bell'le aynı çizgiye gelen Londra'nın tasarrufuyla, Cox Bağdat'a geri gönderildi. Wilson, Muhammara petrol bölgesine tenzil-i rütbe ile gönderilince, Bell-Wilson savaşının kazananı Bell oldu.

Percy Cox'tan, daha önce vermeye niyetlendiği ancak generallerin engel olduğu *Doğu Sekreteri* unvanını resmen alan Bell, yeniden Bağdat'ta ağırlamaya başladığı şeyhleri birer birer ikna edip satın aldı. İsyanın şiddetinden General Aylmer ve ekibi yaz sığağını bahane edip Kirmanşah'a kaçarken, Havran çölünde Anaze Şeyhi Fahad bin Hazzal ve Duleyim Şeyhi Ali Süleyman'ın referansı ile antlaşmalar yapmaya çalışan Bell'in formülü; Araplara saygı, motorize birlikler yerine develi birlikler ve gelip teslim olanları izzetlerini kırmadan affetmekti. Emrindeki askerler çölde makineli tüfeklerle bedevi avlarken Bell, şehirde İngiliz yönetiminin iyi polisini oynuyordu. Lakabı şimdiye kadar *el-hatun* iken artık şeyhlere göre, *ümmü'l-mü'minin* yani mü'minleri anasıydı.

Bell Suriye'de bulunan Nuri Said Paşa, Cafer Paşa ve Yasin Paşa gibi Arap asker/politikacılarının isyan esnasında Bağdat'a gelmelerini savunmuşsa da Londra, isyan bitene kadar buna müsaade etmedi. Irak'ın her yerinde aşiretler isyan halindeydi ancak aralarında bir iletişim ve eşgüdüm yoktu. İngiliz yöneticiler, özellikle Yasin Paşa'nın, Mustafa Kemal Paşa gibi isyanda önder pozisyona girerek birbirinden bağımsız hareket eden grupları birleştirmesinden korkuyorlardı. Arap askerî liderlerini Şam'da tutan İngilizler, tepkinin kendilerine değil Fransızlara yönelmesine sağladıkları gibi, Irak isyanını da gerçek bir liderden mahrum ettiler.

Savaş esnasında, Türklere destek veren Necef Şii'lerini, Bell'in Beni Hasan komplosuyla kendi taraflarına çeken İngilizler, isyan sonrasında yine Bell üzerinden Şii'lerle temas kurdular. İsyandan önce yönetimde Şii'leri istemeyen Bell, şimdi Şii'lerin asgari düzeyde temsil edilmedikleri bir devlet düzeninin başarısız olacağına inanıyordu. Şii ve Sünnileri kolayca birbirlerine düşürebilmesi, Bulgarlar ile Türkleri yeniden savaştırma planı, Hindistan'da birbirlerine kırdırdıkları racaların "ne yazık ki" Irak'ta olmaması gibi düşünceleri, Bell'in *fitne* tarafının ne kadar kuvvetli olduğunun delilidir.

1920 isyanının ardından Londra, masrafları azaltmak için asker çekme kararı aldı. Londra'nın, Bağdat ve Filistin'de aynı sayıda asker bırakma kararını Bell, bölgeler

arasındaki coğrafi büyüklüğe dikkat çektikten sonra, Yahudi rüşvetiyle satın alınmış İngiliz bürokratlara bağladı. Filistin’de Yahudilere toprak verilmesine baştan beri karşıydı. Ateist olduğundan, Yahudilere özel bir önyargısı olmayan Bell’in muhalefeti, dinsel değil, pratik sebeplere bağlıydı. Filistin coğrafyasının kıraç ve çorak olduğunu, Filistin’in yerli Arapları sıkıntı içindeyken dışarıdan gelen Yahudilerin problem oluşturacaklarını, Kudüs’e hiçbir zaman huzur gelmeyeceğini, faturanın çağlar boyunca İngilizlere kesileceğini, “tiksindiği” Balfour Deklarasyonunu ilk duyduğunda ifade etmişti.

Churchill’in asker çekme kararına, Bell-Cox ikilisi istifa restiyle karşılık verince, konunun bir konferansta tartışılması kararı verildi. 1921 baharında Kahire’de toplanan konferansta, hem Mezopotamya hem de Filistin’in kaderine karar verilecekti. Churchill’in “kırk haramiler” dediği delegasyonda, Irak temsilcisi olarak Bell de vardı. Bell, umutsuz gittiği Kahire’den memnun döndü. Adı *Irak* konulan ülkeden asker çekme kararı, hava kuvvetleri desteğine bağlandığı gibi, Bell’in emir adayı Faysal’ın krallığı da kesinleşti.

Bell, 1920’den önce “gıcır gıcır yeni bir hanedana ihtiyacımız yok” deyip ülkeyi ancak Cox’un yönetebileceğini iddia ederken, isyanların yıkıcılığı ve Türklerle birleşme ihtimali, Faysal’ın krallığını desteklemesinde etkili oldu. İsyancıların önlerine Peygamber soyundan Arap bir kral koyarak Arap protestosunun, Türklere yönelmesini arzuluyordu.

1921 yazında, metnini Bell’in yazdığı telgraflar, Bağdat ve Basra eşrafı tarafından, hem Şerif Hüseyin’e hem de Britanya Kralına gönderiliyordu. Britanya Kral’ından, Arap bir Kral olarak Faysal’ı onaylaması talep edilirken, Şerif Hüseyin’e de “oğlunu istiyoruz” diyorlardı. Kahire’de oluşturulan plan işliyor, sözde Irak’lıların davet ettiği Faysal, Bağdat’a gelerek 11 Temmuz’da “God Save the King” çalarken tahtına oturuyordu.

Fransızların 1920 Ağustos’unda sürgüne gönderdikleri devrik kral Faysal’a, Irak’ta krallığı öğretecek bir “kingmaker’a” ihtiyaç vardı. Bell’in görevi, gerektiğinde yatak odasına kadar girerek, Faysal’a bir Kral gibi davranmasını öğretmekti. Karakterini beğenmediği taze Kral Faysal’ı, kendisine âşık ederek, siyasi amaçları doğrultusunda duygusal olarak sömürmeyi de ihmal etmedi.

Faysal'ın Kral ilan edilmesinden sonra yapılan seçimlerle Irak Meclisi açıldı ve hükümet kuruldu. Londra, manda anlaşmasını önce hükümetin, ardından da meclisin onaylamasını şart koşuyordu. Faysal ve Başbakan Nakîb, manda anlaşmasına ayak direseler de başbakanın devamlı ağrıyan kulağı Cox tarafından çekiliyor; Faysal muhalefeti, Kingmaker Bell'in, "Londra'ya gider seni terk ederim" tehditleriyle aşıyordu. Şiiler, Musul Türkleri, Cafer Ebu Timman, Hamdi Paçacı ve Naci es-Süveydi gibi muhalif liderler, hayır kampanyaları yapsa da son kertede tahtıyla tehdit edilen Faysal'ın baskısıyla, meclis anlaşmayı onayladı. Musul'un Türkiye'ye bırakılmasıyla tehdit edilen ve federasyon uman Süleymaniye vekilleri anlaşmaya evet dediler.

Kahire Konferansı'nda Churchill, Irak'ın sınırlarını belirleme görevini de vermişti. İran sınırı, kabaca Türkler dönemindeki haliyle kalırken, Kuveyt sınırını, bölgeyi çok iyi tanıyan Cox üstlendi. Bell'e, Suriye ve Necit (Suud) sınırlarının belirlenmesi görevi verildi.

Suriye sınırının belirlenmesinde Sykes-Picot (1916) ve Anglo-French Declaration (1918) temel alınsa da nehir yatakları, otlaklar, su kuyuları ve *dira* adı verilen aşiretlerin nüfuz bölgeleri doğrultusunda son karar, Bell'in de üyesi olduğu komisyonlar tarafından verildi. Necit sınırının tespiti, Suriye kadar kolay olmadı. İbni Suud, Vahhabi aşiretlerini *ihvan* adıyla yerleşik militer çiftçiler haline getirdiğinden, Irak bedevilerinin güneye inmelerini istemiyordu. İbni Suud'un yerleşik hayata geçirdiği aşiretler modeli, Bell'e göre tehlikeliydi. 1870'lerde Bağdat Valiliği yapan Midhat Paşa'nın yerleşik hayata geçirttiği bedeviler kentlileşirken, hızla Şiileşmişlerdi. Bu sosyolojik olguyu erken dönemde fark eden Bell, Irak bedevilerinin iskânına karşı çıktı. Bu bedeviler otlaklar için güneye inmek zorundaydı. Bedeviler dikkate alınarak çizilen Suud sınırı, ancak Cox'un ağırlığını koymasına üzerine çözülebildi.

Irak'ın bütün sınırlarını çizmek bir yana, popüler tarihçiliğin "Libya'dan Pakistan'a kadar Ortadoğu'nun sınırlarını çizen kadın söylemi" eleştirilmelidir. Bell, sınır toplantılarında aktif rol almış, ancak hiçbir zaman son sözü söylememiştir. Dira sınırlarını çok iyi bildiğinden, su kuyularının hangi tarafta kalacağı gibi ayrıntılar, Bell'e sorulmuştur.

Gertrude Bell'in Ortadoğu'da, aralarında en az vakit geçirdiği millet Kürtlerdir. Ona göre Kürt aşiret ağaları "vahşi, ırz düşmanı ve yobaz" olduklarından, Arap

şeyhleriyle kurduğu sıcak teması, onlardan esirgedi. Kürt meselesi, Irak'ın pek çok sıkıntısı gibi Türklerle yapılacak barışa göre şekillenecekti ancak Bell, “dini unvanlara sahip Kürt aşiret ağaları” üzerinden politika kurgulanmasına karşıydı. Cox, Araplar konusunda birçok politikayı Bell'e terk etse de; bu çetrefilli konuyu “Kürdistan'ın taşsız kraliçesi” olabileceğini iddia eden Bell'e değil, Kürtçenin lehçelerine kadar hâkim Binbaşı Noel, Yüzbaşı Soane ve Yüzbaşı Woolley'e teslim etti. “Eşkiya Baronu” Şeyh Mahmud Berzenci, Seyyid Taha, İsmail Ağa (Simko), Abdürrezzak Bedirhan Bey ve Kürt Şerif Paşa gibi Kürt liderlerini dönüşümlü olarak sahaya süren Percy Cox, Türkler ne zaman Kürdistan'a ilgi duysa bağımsızlık konusunda ümit verip önlerini açarken, Türkler çekilir çekilmez Kürt liderleri sürgüne gönderdi. Yüksek Komiserliğin birer birer yok ettiği aşiret liderlerinin boşluğunu Barzani ve Talabani aşiretleri doldurdu.

Bell, uhdesine alamadığı Kürt politikasını beğenmiyor, bağımsız Kürdistan hayalini saçma bulsa da, gelişen Kürt ulusal hareketinin uzun vadede hem Türkleri hem de Irak'ı rahatsız edeceğini tahmin ediyordu.

Türklerin başına örülecek her çoraba katkı yapmaya hazır olan Bell, sevgilisi Wylie Çanakkale'de öldüğünden beridir, Türk nefretini gizlemiyordu. Mustafa Kemal hareketini, Erzurum Kongresi'nden önce fark edip üstlerini devamlı uyarsa da muhatap bulamadı. Nefretine rağmen mantıklı düşünmeyi ömrünün hiçbir safhasında terk etmeyen Bell, işgalci Sevr Antlaşması'nın çoğu maddesi ve Yunanistan'ın Batı Anadolu işgaline karşıydı. Sevr'e göre kurulması tasarlanan Ermenistan ve Kürdistan devletlerini, hiçbir devletin manda olarak almayacağını tahmin eden Bell'e göre, İzmir'in işgali Anadolu milliyetçiliğini tetikleyeceğinden, Irak'ta işlerini zorlaştıracaktı. Nitekim tahminleri doğru çıkmış, ABD Başkanı Wilson kendi meclisini bile ikna edememiş ve Ermenistan mandasını hiçbir devlet üstlenmemişti.

İşgalci ve onaylanmamış Sevr düzenini Mustafa Kemal liderliğinde yıkan Türklerle imzalanacak Lozan Antlaşması'na kadar, kuzey sınırında Türklerin hareketliliği hiç durmamış, dindaşları Kürtlerle devamlı temas kurabilen Mustafa Kemal, Kürtleri ve dolayısıyla Musul Vilayetini, İngilizler aleyhine devamlı “karıştırmıştı.” Buna karşılık İngilizler ise Mustafa Kemal'in önüne Nesturi isyanı ve Şeyh Sait isyanı gibi engeller çıkararak Türk-Kürt kucaklaşmasını engelliyorlardı.

Musul müzakerelerine göre çizilecek kuzey sınırı, Türkiye'de isyan ettikten sonra Irak'a kaçan Nesturi mültecilerin durumu, Kürtlerin statüsü ve en önemlisi de

manda antlaşmasının Irak meclisi tarafından kabul edilmesi gibi birçok mesele, Türklerle yapılacak antlaşmayla doğrudan ilintiliydi. Musul Türkleri üzerinden gelişmelerden haberdar olan Irak'lı muhalifler, Anadolu'da kazanılan her zaferden sonra manda antlaşmasına muhalefetlerini artırıyorlardı.

Manda Antlaşmasının onaylanması, Lozan Antlaşması, yirmi beş yıl manda tavsiyesiyle Musul'u Irak'a bırakan Milletler Cemiyeti kararı ve Türklerle yapılan Ankara Antlaşmaları ile Bell'in "Arap davasının" önündeki engeller birer birer çözüldü. Cox'un emekli olması ve Yüksek Komiserliğe Dobbs'un atanmasının ardından Bell, artık kendisine fazla danışılmadığından şikâyetçiydi. 1924 nihai manda anlaşmasından sonra aktif politikayı bırakarak 1926'da Bağdat Arkeoloji Müzesini açtı.

Bağdat'taki evinde, 12 Temmuz 1926'da, yatağında ölü bulunan Bell'in, intihar edip etmediği tartışmaları halen devam etmektedir.

KAYNAKÇA

Arşiv Belgeleri

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

BOA.DH.KMS. 9/1.

BOA. DH.MKT 1157/1.

BOA. DH.MKT 1157/4.

BOA. DH.MKT 1157/5.

BOA. DH.MKT 2840/1-2.

BOA. DH.MKT 2880/1-2-3.

BOA.MF.MKT. 1160/1.

BOA. DH.KMS 9/2.

BOA. DH.MKT 1157/2.

BOA. DH.MKT 1157/3.

BOA. DH.MKT 2826/1.

BOA. DH.MKT 2850/1.

BOA. HR.İD 1446/2-3.

BOA. MF.MKT 989/1-2.

British Library

IOR/L/MIL/17/15/54.

IOR/L/PS/10/576.

IOR/L/PS/11/123/2121.

IOR/L/PS/11/127/3878.

IOR/L/PS/11/169/1512.

IOR/L/PS/11/169/1649.

IOR/L/PS/11/169/1705.

IOR/L/PS/11/169/1985.

IOR/L/PS/11/174/4684.

IOR/L/PS/11/174/4801.

IOR/L/PS/11/197/2152.

IOR/L/PS/11/181/8090.

IOR/L/PS/11/181/8176.

IOR/L/PS/11/199/3088.

IOR/L/PS/18/B213.

IOR/L/PS/18/B236.

IOR/L/PS/18/B 251.

IOR/L/PS/18/B273.

IOR/L/PS/18/B283.

IOR/L/PS/18/B294.

IOR/L/MIL/17/15/72/1.

IOR/L/PS/11/123/2046.

IOR/L/PS/11/123/2480.

IOR/L/PS/11/127/3956.

IOR/L/PS/11/169/1571.

IOR/L/PS/11/169/1681.

IOR/L/PS/11/169/1870.

IOR/L/PS/11/174/4637.

IOR/L/PS/11/174/4799.

IOR/L/PS/11/174/5425.

IOR/L/PS/11/181/8080.

IOR/L/PS/11/181/8104.

IOR/L/PS/11/197/2162.

IOR/L/PS/11/199/3265.

IOR/L/PS/18/B225.

IOR/L/PS/18/B246.

IOR/L/PS/18/B257.

IOR/L/PS/18/B281.

IOR/L/PS/18/B290.

IOR/L/PS/18/B297.

IOR/L/PS/18/B298.	IOR/L/PS/18/B309.
IOR/L/PS/18/B317.	IOR/L/PS/18/B320.
IOR/L/PS/18/B322.	IOR/L/PS/18/B328.
IOR/L/PS/18/B331.	IOR/L/PS/18/B335.
IOR/L/PS/18/B337.	IOR/L/PS/18/B339.
IOR/L/PS/18/B346.	IOR/L/PS/18/B347.
IOR/L/PS/18/B348.	IOR/L/PS/18/B350.
IOR/L/PS/18/B363.	IOR/L/PS/18/B398.
IOR/L/PS/20/C190.	IOR/L/PS/20/E84/2.
IOR/L/PS/20/235:1919.	IOR/L/PS/20/84.
IOR/R/1/4/1078.	IOR/R/15/1/385.
IOR/R/15/1/529.	IOR/R/15/1/559.
IOR/R/15/1/572.	IOR/R/15/2/31.

British National Archives

ADM 137/6/2/42a.

ADM 137/6/2/42b.

ADM 137/6/8.

AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/21 Mar 1922-1/1883.

AIR 23-800 Army Intelligence, GHQ/5 Apr 1922-0/2088/74.

AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/12 Apr 1922-X/4461.

AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ 9 Jul 1922-0/2139/1.

AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ 15 Jul 1922-0/2139/3.

AIR/23/800 Army Intelligence, GHQ/6 Sep 1922-0/2139/5.

AIR 23-800 Army Intelligence, GHQ 14 Oct 1921-140.

AIR 23-800 Army Intelligence, GHQ 27 Nov 1921-145.

CAB 24/21/38.

CAB 24/45/17.

CAB 24/112/84.

CAB 24/117/43.

CAB 24/117/79.

CAB 42/3/12.

FO 141/736/2475.

FO 608/94/11.

FO 608/94/14.

FO 608/94/2019.

FO 608/94/3721.

FO 608/94/7666.

FO 608/94/5368.

FO 608/94/7578.

FO 608/94/10783.

WO/106/919.

WO/372/23/2787.

Royal Geographic Society Archieve

RGS/CB8/BELL, G/9.

RGS/CB8/BELL, G/12 Apr 1915.

RGS/CB8/BELL, G/15-16.

RGS/GLB/2

RGS/GLB/14

RGS/GLB/15

RGS-IBG Collections, Agia S.160

Resmi Yayınlar

Arab Tribes of the Baghdad Wilayat, Superintendent Government Printing, Calcutta 1919.

BAHARNA Husain M. Al, *British Extra-Territorial Jurisdiction in the Gulf 1913-1971*, Archive Editions, Hampshire 1998.

Başvekalet Müdevvenat Müdiriyeti, *Düstur*, c. 5, İstanbul 1931.

Başvekalet Müdevvenat Müdiriyeti, *Düstur*, Üçüncü Tertip, c. 2, Milliyet Matbaası, İstanbul 1929. ss.. 152-171.

Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi Irak-İran Cephesi, 1914-1918, 3'üncü Cilt, 2'nci Kısım, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Genelkurmay Basımevi, Ankara 2002.

BURDETT Anita L. P., (Ed.), *Iraq Defence Intelligence 1920-1973*, Vol. 1: 1920-1925, Archieve Editions, Cippenham 2005.

Gazetteer of Arabian Tribes, (Ed. Richard Trench), Archieve Editions Limited, UK 1996.

JARMAN, Robert L. (Ed.), *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 1, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

_____, *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 2, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

_____, *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 3, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

- _____. *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 4, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- _____. *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 5, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- _____. *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 6, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- _____. *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 7, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- _____. *Iraq Administration Reports 1914-1932*, Vol. 8, Cambridge University Press, Cambridge 1992.
- LAWRENCE T.E. - HOGARTH D. G. (Ed.), *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol I, Cambridge University Press, London 1986.
- _____. *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol II, Cambridge University Press, London 1986.
- _____. *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol III, Cambridge University Press, London 1986.
- _____. *Arab Bulletin, Bulletin of the Arab Bureau in Cairo, 1916-1919*, Vol IV, Cambridge University Press, London 1986.
- PRIESTLAND Jane (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 1: 1908-1915, Archieve Editions, Chippenham 2004.
- _____. (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 4: 1920-1922, Archieve Editions, Chippenham 2004.
- _____. (Ed.), *Records of Islam 1908-1972 British Documentary Sources*, Vol. 5: 1923-1929, Archieve Editions, Chippenham 2004.
- _____. (Ed.), *Records of Syria 1918-1973, Vol 1: 1918-1920*, Antony Rove Publ., Chippenham 2005.
- _____. (Ed.) *Records of Syria 1918-1973, Vol 3: 1923-1925*, Antony Rove Publ., Chippenham 2005.
- SCHOFIELD Richard (Ed.), *The Iran-Iraq Border*, Vol. 6, Archieve Editions, Oxford 1989.
- _____. (Ed.), *The Iraq-Kuwait Dispute*, Vol. 1, Archieve Editions, Chippenham 1994.

Summary of Papers Dealing with the Transfer of the Control of the Operations in Mesopotamia from the India Office to the War Office, Government Central Branch Press, Simla 1916.

The Geographer Office of the Geographer Bureau of Intelligence and Research, *International Boundary Study: Iraq–Jordan Boundary*, U.S. Department of State Publ., No. 98, Washington 1970.

_____, *International Boundary Study: Iraq–Syria Boundary*, U.S. Department of State Publ., No. 100, Washington 1970.

_____, *International Boundary Study: Iraq–Saudi Arabia Boundary*, U.S. Department of State Publ., No. 111, Washington 1971.

_____, *International Boundary Study: Iran-Iraq Boundary*, U.S. Department of State Publ., No. 164, Washington 1978.

Treaties and Agreements between the British Government and certain Arab Rulers, Manager Government of India Press, Calcutta 1926, p. 9-13.

Treaty between the United Kingdom and Iraq and Turkey, His Majesty's Stationary Office, London 1927.

Treaty between the United Kingdom and Irak Regarding the Duration of the Treaty between the United Kingdom and Irak of October 10, 1922, His Majesty's Stationary Office, London 1926.

Treaty of Alliance between Great Britain and Irak, H.M. Stationery Office, 1925, London 1925.

Treaty of Peace with Turkey, His Majesty's Stationary Office, London 1920.

Treaty with King Feisal, His Majesty's Stationary Office, Edinburgh 1922.

Who's Who in Mesopotamia, General Staff, India, Government Central Branch Press, Simla 1915.

Araştırma Eserler

ABU-HUSAYN Abdul-Rahim, *The View From Istanbul: Lebanon and the Druze Emirate in the Ottoman Chancery Documents, 1546-1711*, I. B. Tauris Pub., Newyork 2004.

ABU-MANNEH Butrus, "The Naqshbandiyya-Mujaddidiyya in the Ottoman Lands in the Early 19th Century", *Die Welt des Islams*, Nr. 1/4, 1982, pp. 1-36.

- ADAMS Amanda, *Ladies of the Field: Early Women Archaeologists and Their Search for Adventure*, Greystone Books, Vancouver 1996.
- AĞCA Ferruh, “Hıristiyan Karamanlı Türkleri ve Karamanlı Ağzı Üzerine”, *Türkbilig*, 2006/11, 2006, ss. 3-18.
- AHMAD Feroz, *İttihat ve Terakki 1908-1914*, Kaynak Yay., 7. Baskı, İstanbul 2007.
- AKANDERE Osman-SEMİZ Yaşar, “Sevr'den Lozan'a Düyun-ı Umumiye Meselesi”, *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 7, 189-210, 2002, ss. 189-210.
- AKBULUT Gülpınar, “Osmanlı Devleti’nden Türkiye Cumhuriyetine Gerçekleşmeyen Demiryolu Projeleri ve Etkileri (1876-1939)”, *Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Dergisi*, 2012/1, ss. 225-257.
- AKGÜN Seçil, “Ana Hatlarıyla General Moseley Raporu: Türkiye’de Amerikan Mandası”, *Bellekten*, c. XLVIII, S. 189-190, Ocak-Nisan 1984, ss. 95-108.
- _____, “Amerikalı Misyonerlerin Ermeni Meselesinde Rolü”, *Atatürk Yolu*, c. 1, S. 1, 1988, ss. 1-12.
- AKINCI Abdulvahap, “Osmanlı Devleti’nde Milli Kimlik İnşasında Okul”, *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 19, 2014, ss. 1-24.
- AKKURT, Hümeýra, “Batılı Kültürün 19.yy İzmir’inde Mekansal Temsili, Bornova ve Buca Levanten Konutları”, *Egemimarlık*, S. 51, 2004/3, ss. 4-9.
- AKŞİN Sina, Turkish-Syrian Relations in the Time of Faisal (1918-20), *The Turkish Yearbook of International Relations (Milletlerarası Münasebetler Türk Yılığı)*, Vol: XX, 1980, pp. 1-17.
- _____, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, İmge Yay., 3. Baskı, İstanbul 2001.
- AL-KAHTANİ Mohammad Zaid, *The Foreign Policy of King Abdulaziz*, University of Leeds, Department of Arabic and Middle Eastern Studies, (Unpublished Doctoral Thesis), London 2004.
- AL-RAWI Ahmed K., *Media Practice in Iraq*, Palgrave Macmillan Publ., Chippenham 2012.
- ALAN Gülbadi, “Amerikan Board Okullarında Yürütülen Misyonerlik Faaliyetleri”, *İslami Araştırmalar*, c. 20, S. 4, 2007, ss. 464-475.
- ALBAYRAK Mustafa , “Osmanlı-Alman İlişkilerinin Gelişimi ve Bağdat Demiryolu'nun Yapımı”, *OTAM*, S. 6, 1995, ss. 1-38.

- ALBIN Michael, "Library Developments in Iraq", *Mela*, No. 50/51, 1990, pp. 10.
- ALI Othman, "The Kurds and the Lausanne Peace Negotiations, 1922-23", *Middle Eastern Studies*, Vol. 33, No. 3, Jul., 1997, pp. 521-534.
- ALKAN Ahmet Turan, "Ordu Siyaset İlişkisinin Tarihine Bir Derkenar: 31 Mart Vakası ve Sonuçları", *Osmanlı II*, 1999, ss. 420-429.
- _____, *II. Meşrutiyet Devrinde Ordu ve Siyaset*, Ufuk Yay., 1. Baskı, İstanbul 2006.
- ALMAZ Ahmet (Ed.) *Türkler ve İslamiyet*, ORTAYLI İlber, " 19. Yüzyılda Panislamizm ve Osmanlı Hilafeti, 1. Baskı, İstanbul 2008.
- ANDI M. Fatih, "Saray Karşısında Tevfik Fikret", *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c. 37, S. 37, 2007, s. 9-10.
- ANZERLİOĞLU Yonca, "The Revolts of Nestorian Christians Against the Ottoman Empire and the Republic of Turkey", *The Muslim World*, Vol. 100, Jan 2010, pp. 45-59.
- ARI Tayyar, *Orta Doğu*, c. 1, Dora Yay., 6. Baskı, Bursa 2014.
- ARMAOĞLU Fahir, "Amerika, Sevres Anlaşması ve 'Ermenistan' Sınırları", *Belleten*, Cilt: LXI, S. 230, Nisan 1997, ss. 133-247.
- ARSLAN Gürbüz, "Nuri Sait Paşa'nın Türkiye Ziyareti ve 1946 Türkiye-İrak Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları*, c. 17, S. 34, 2018, ss. 267-310.
- ARTUÇ Nevzat, *Cemal Paşa*, TTK Yay., 1. Baskı., Ankara 2008.
- _____, "Osmanlı Devleti'nin Son Dönem Irak Politikasına Bir Örnek: Nazım Paşa'nın Bağdat Valiliği (25 Kasım 1909-15 Mart 1911)", *Belleten*, 271, c. LXXIV, S. 271-Yıl: 2010 Aralık, ss. 853-870.
- ARUNDELL Fr. V. J., *A Visit to the Seven Churches Asia with an Excursion into Psidia*, Printed By Thomas Davison London 1828.
- ASHER Michael, *Lawrence*, Penguin Books, London 1999.
- ASLAN Cahit, "Bir Soykırımın Adı 1864 Büyük Çerkez Sürgünü", *Uluslararası Suçlar ve Tarih*, S. 1, 2006, ss. 1-33.
- ASLAN Taner, "31 Mart Hadisesi Üzerine Vilayetlerde Çıkan Olaylar Karşısında Alınan Tedbirlere ve Askeri Faaliyetlere Dair Yazışmalar", *OTAM*, S. 28 /Güz 2010, ss. 1-26.

- ATALAR Münir, “Hacc Yolu Güzergahı ve Masrafı (Kara Yolu, 1253/1837)”, *OTAM*, S. 4, 1993, 44-45, ss. 43-90.
- ATATÜRK Kemal, *Nutuk* c. I, 1919-1920, Onikinci Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1972.
- ATAY Falih Rıfkı, *Zeytindağı*, Pozitif Yay., İstanbul 2014.
- ATLI Cengiz, “Türk Siyasi Hayatının Ardında Kalan İsim: Mustafa Abdulhalik Renda”, *History Studies*, Vol. 6, I. 5, September 2014, ss. 31-50.
- AULNOY (Madame d’, Marie-Catherine), *The History of the Earl of Warwick*, London 1708.
- AVCI Orhan, *Irak’ta Türk Ordusu*, Vadi Yay., 1. Baskı, Ankara, 2004.
- AYABAKAN Levent, “Kürt-Nasturi İlişkileri ve Ağa Petros’un “Özerk Asuri Devleti Projesi” (1919-1923)”, *Sosyal ve Kültürel Araştırmalar Dergisi*, c. I, S. 1, 2015, ss. 49-76.
- AYDIN Mehmet, “Yezidiler ve İnanç Esasları”, *Bellekten*, c. LII, S. 202, Nisan 1988, ss. 33-74.
- AYIŞIĞI Metin, *Mareşal Ahmet İzzet Paşa*, TTK Yay., 1. Baskı, Ankara 1997.
- _____, *Kurtuluş Savaşı Sırasında Türkiye’ye Gelen Amerikan Heyetleri*, TTK Yay., Ankara 2004.
- AYTEPE Oğuz, “Milli Mücadele’de Manda Sorunu ve Mustafa Kemal’in Yaklaşımı”, *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, Kasım 1999-20, ss.475-486.
- _____, “Yeni Belgelerin Işığında Halifeliğin Kaldırılması ve Hanedan Üyelerinin Yurtdışına Çıkarılmaları”, *Atatürk Yolu*, Sayı: 29-30, Mayıs-Kasım 2002, ss. 15-29.
- AZAMAT Nihat, “Senûsî, Ahmed Şerîf”, *DİA*, c. 36, 2009, ss. 527-529.
- BABACAN Hasan, *Mehmet Talat Paşa*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 215-216.
- BARBOUR, Levi L., *A Handbook For Travellers in the İonian İslands, Greece, Turkey, Asia Minor and Constantinople*, Printed By A. Spottiswoode, London 1845.
- BARR James, *Setting the Desert on Fire*, Bloomsbury Publ., Second Ed. London 2007.
- _____, *A Line in the Sand*, Second Ed., London 2012.
- BAŞAK Tolga, “Bakû Kongreleri (Eylül-1920) Cevat Dursunoğlu'nun Bakû Macerası Hakkında Değerlendirmeler, Komünistlik Yönünde Yapılan İthamlar ve 27 Yıl Sonra Karşılıklı Bazı Mektuplar”, *Atatürk Dergisi*, c. 4, S. 2, 2004, ss. 237-265.

- BAŞTÜRK Levent-TORLAK Furkan-ZİYA Saliha, vd., *Irak Siyasetini Anlama Kılavuzu*, SETA Yayınları XXVIII, I. Baskı, Ankara 2013.
- BAYSAN Gül Tekay, Dreyfus Davası: Gerçek ve Adalet Savaşçısı, *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, c. 19, S. 1, ss. 181-195.
- BAYUR Hikmet, “1918 Bırakışması Esnasında Tinsel Durum ve Mustafa Kemal’in İki Demeci”, *Belleten*, c. XXXII, S. 128, Ekim 1968, ss.479-497.
- _____, *Türk İnkılâbı Tarihi*, c. 1, Kısım II, TTK Yay., 4. Baskı, Ankara 1991.
- BELÉN Fahri, *Türk Kurtuluş Savaşı*, Kültür ve Turizm Bak. Yay., İkinci Baskı, Ankara 1983.
- BELL Gertrude, *Palace and Mosque at Ukheidir*, Clarendon Press, Oxford 1914.
- _____, *Les Écrins and Mont Pelvoux*, The Ballantyne Press, London 1927.
- _____, *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, (Çev: Vedii İlmen), Yaba Yay. 1. Baskı, İstanbul 2004.
- _____, *Persian Pictures*, Anthem Press, London 2005.
- _____, (Ed. Florence Bell), *The Letters of Gertrude Bell (Volume I) 1874-1917*, , Echo Library Pub., Middlesex 2006.
- _____, (Ed. Florence Bell), *The Letters of Gertrude Bell (Volume 2) 1874-1917*, Echo Library Pub., Middlesex 2006.
- _____, *Amurath to Amurath*, Juniper Greve Reprint (1911 William Heinemann Edition), 2008.
- _____, *The Desert and the Sown*, Dover Pub., First Ed., Newyork 2008.
- _____, (Ed: Kinahan Cornwallis), *The Arab War*, The Golden Cockerel Press, Great Britain 1940.
- BELL Gertrude Lowthian, *Safar Namah, Persian Pictures*, Richard Bentley and Son Pub., London 1894.
- _____, *Poems from the Divan of Hafiz*, William Heinemann Publ., London 1897.
- _____, Gertrude Lowthian Bell, *Syria, the Desert and the Sown*, William Heinemann Publ., 1907 London
- _____, “The Vaulting System of Ukheidar”, *The Journal of Hellenic Studies*, Vol. 30, I. 01, Ocak 1910, pp. 69 - 81.
- _____, “Damascus” *Blackwood Magazine*, Vol. 189, April 1911. ss.539-549.

- _____, *Review of the Civil Administration of Mesopotamia*, His Majesty's Stationary Office, Dublin 1920.
- BELL I. Lowthian, *The Chemical Phenomena of Iron Smelting*, Routledge and Sons, London 1872.
- BELL Morag, MCEWAN Cheryl, "The Admission of Women Fellows to the Royal Geographical Society", 1892-1914; the Controversy and the Outcome", *The Geographical Journal*, Vol. 162, No. 3, Nov., 1996, pp. 295-312.
- BERCHEM Max van - STRZYGOWSKI Josef - BELL Gertrude Lowthian, *Amida: Materiaux Pour Lépigraphe Et Lhistoire Musulmanes Du Diyar-Bekr*, C. Winter, Heidelberg, 1910.
- BERNSTEIN Jack, *The Mesopotamia Mess: The British Invasion of Iraq in 1914*, Interlingua Publ., California 2008.
- BERRIDGE G. R., *British Diplomacy in Turkey: 1583 to the Present*, Martinus Nijhoff Publ., Leiden 2009.
- BERRIDGE G. R, LLOYD Lorna, *Dictionary of Diplomacy*, The Palgrave Macmillan Publ., Third Ed, Hampshire 2012.
- BESCHLOSS Michael, *Our Documents: 100 Milestone Documents from the National Archives*, Oxford University Press, Oxford 2003.
- BEST Antony-HANHIMAKI Jussi M., MAIOLO-Joseph A.,-SCHULZE Kirsten E., *20. Yüzyılın Uluslararası Tarihi*, (Çev: T. Ulaş Belge), Siyasal Kitabevi, Birinci Baskı, Ankara 2012.
- BEŞİRLİ Mehmet, II. Abdülhamit Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları", *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 16, 2004, ss.121-139.
- BIANCO Frank, *Voices of Silence: Lives of the Trappists Today*, Anchor Books, 1992.
- BİLDİRİCİ Yusuf Ziya, *Adana'da Ermenilerin Yaptığı Katliamlar ve Fransız-Ermeni İlişkileri*, Kök Yay., 1. Baskı, Ankara 1999.
- BİLGENOĞLU Ali, *Osmanlı Devleti'nde Arap Milliyetçi Cemiyetleri*, Yeniden Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Yay., Antalya 2007.
- BLANCH Lesley, *The Wilder Shores of Love*, Phoenix Publ., Second Ed. London 1993.
- BLUNT Lady Anne, *A Pilgrimage to Nejd*, 2 Vols, London 1881.
- BOGDANOS Matthew-PATRICK William, *Thieves of Baghdad*, Bloomsbury, Paperback Ed., Newyork 2006.

- BOLSOVER G. H., “1815-1914 Arasında Rus Dış Politikasına Bir Bakış, (Çev: Yuluğ Tekin Kurat), *Belleten*, c. XXX, S. 118, Nisan 1966, ss. 265-290.
- BONIN Hubert, VALÉRIO Nuno, “Issues about European Colonial Banking: Varieties of Cultures, Models and Histories”, *Colonial and Imperial Banking History*, (Ed: Hubert Bonin, Nuno Valério), Routledge Books, Newyork 2016.
- BOSTANCI Işıl Işık, XIX. Yüzyılda Filistin (İdarî ve Sosyo-Ekonomik Vaziyet), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2006.
- BOSTANCI Mustafa, “Birinci Dünya Savaşı’nda Osmanlı Devleti’nin Hicaz’da Hâkimiyet Mücadelesi”, *Akademik Bakış*, c. 7, S. 14, Yaz 2014, ss. 117-136.
- _____, “Milli Mücadelede Erzurum Kongresi ve Kararları”, *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 4, 2015, s. 184-203.
- BOURNE Kenneth, “İngiltere ve Girit İsyanı, 1866-69 (Great Britain and the Cretan Revolt, 1866-1869)”, (Çev: Yuluğ Tekin KURAT) *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 1, S. 1, 1963, ss.249-274.
- BOYACIOĞLU Ramazan, Hilafetten Diyanet İşleri Başkanlığına Geçiş, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 1992.
- BOWEN Harold, *Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri*, (Çev: Orhan Burian), TTK Yayınları, Ankara 2011.
- BOZPINAR Ş. Tufan, “Osmanlı Suriye’sinde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881”, *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, ss. 73-89.
- BÖCÜZADE Süleyman Sami, *Kuruluşundan Bugüne Kadar Isparta Tarihi*, Serenler Yayınları, İstanbul 1983.
- BROWN Jonathan, *Homeric Sites Around Troy*, Parrot Press, First Publ., Canberra 2017.
- BROWNE Edward G., *A Traveller’s Narrative The Episode of Bâb*, Cambridge University Press, Cambridge 1891.
- _____, *A Year Amongst the Persians*, Cambridge University Press, Cambridge 1927.
- BRYCE O. M., VİSCOUNT, “The Revision of the Turkish Treaty”, *Armenia, Contemporay Review*, 119, Jan/June 1921.

- BURAK Durdu Mehmet, “El-Cezire Kumandanı Nihat Paşa'nın Eşkiya Tarafından Soyulması”, *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 6, S. 1, 2005, ss. 169- 183.
- BURMAN Peter, “An Introduction to the East Rounton Estate”, *Looking Forwards - The Country House in Contemporary Research and Conservation Conference*, York 24 - 28 May 1999, pp. 118-128.
- BURTON R. F., *A Pilgrimage to Al Madinah and Mecca*, Bernhard Tauchnitz Publ., London 1893.
- BUZPINAR Şit Tufan, “Satı el-Husri”, *DİA*, c. 36, 2009, s. 176-177. ss. 176-178.
- BÜYÜKKARCI Süleyman, *Osmanlı Devleti ve Cumhuriyet Türkiye'sinde Yabancı Okullar*, Konya 1996.
- _____, “Amerikan Okulları Üzerine Bir Araştırma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2001, ss. 9-52.
- CANELLİ Mustafa, *Tanzimat Aydınlarından Renkli Bir Sima: Ebüzziyâ Teyfik Bey*, Kariyer Yay., Ankara 1994
- Cafer el-Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli: Cafer el-Askerî*, (Haz: Necdet Fethi Safvet), (Çev: Halit Özkan), Klasik Yay., 1. Baskı, İstanbul 2008.
- CARRUTHERS Alexander Douglas Mitchell, *Arabian Adventure: To the Great Nafud in Quest of the Oryx*, H.F. & G. Witherby Publishing, London 1935.
- CERRAHOGLU İsmail, Ye'cüc-Me'cüc ve Türkler, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 20, S. 1, 1972, ss. 97-125.
- Cenap Şahabettin, *Âfâk-ı Irak*, (Haz: Bülent Yorulmaz), Dergah Yay., İstanbul 2002.
- CHHABRA G. S., *Advance Study in the History of Modern India (Volume-2: 1803-1920)*, Lotus Press, Revised Ed., New Delhi, 2005.
- CHANDLER Paul-Gordon, *Pilgrims of Christ on the Muslim Road: Exploring a New Path Between Two Faiths*, Cowley Publ., Lanham 2007.
- CHAPMAN Richard A., *The Civil Service Commission*, Routledge Publ., London 2004.
- CHAURASI Radhey Shyam, *History of Middle East*, Atlantic Publ, New Delhi 2005.
- CHATTERJI Nikshoy C., *Muddle of the Middle East*, Vol. 1, Abhinav Publ, New Delhi 1973.
- CHIROL Valentine, *The Middle Eastern Question or Some Political Problems of Indian Defence*, John Murray Pub. London 1903.

- CHISHOLM Archibald H.T., *The First Kuwait Oil Concession: A Record of Negotiations, 1911-1934*, Frank Cass Publ., Oxon 1975.
- CİVELEK Yakup, *Osmanlı Döneminde Arapça Süreli Yayınlar*, Üniversite Yayınları, 1. Baskı, Van 2005
- CLAYTON Gilbert Falkingham, *An Arabian Diary*, (Ed: Robert O. Collins), University of California Press, Berkeley and Los Angeles 1969.
- CLEVELAND William C., *Modern Ortadoğu Tarihi*, (Çev. Mehmet Harmancı), Agora Kit. 1. Baskı, İstanbul 2008.
- CODELL Julie F., *Cultural Identities and the Aesthetics of Britishness*, (Ed: Dana Arnold), Manchester University Press, First Publ., Manchester 2004.
- COLE Juan R. I.-MOMEN Moojan, "Mafia, Mob and Shiism in Iraq: The Rebellion of Ottoman Karbala 1824-1843", *Past & Present*, No. 112, (Aug., 1986), pp. 112-143.
- COOK Chris-STEVENSON John, *A History of British Elections Since 1689*, Routledge Books, First Ed., Oxon 2014.
- COOKE Tim-HORTON Edward-JORGENSEN Christer, et al, *History of World War II Origins and Outbreak*, Marshall Cavendish Corporation, Vol. 1, Malaysia 2005.
- COURTNEY Janet E., "Gertrude Bell", *The North American Review*, Vol 223, No. 833 Dec., 1926-Feb., 1927, pp. 656-663.
- COX Percy-CLAYTON Gilbert-BELL Hugh-GOODENOUGH William, "Gertrude Bell's Journey to Hayil: Discussion", *The Geographical Journal*, Vol. 70, No. 1, 1927), pp. 17-21.
- CÖHÇE Salim, "Kürt Aşiretlerinin Doğu ve Güneydoğu Anadolu'ya Yayılması", *Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, c. 3, Aralık 2018, ss. 61-83.
- CRAMER Frederic S., "Demagogue or People's Leader? (VII) Winston Churchill", *Current History*, 10;57, May 1946, pp. 399-408.
- CRISS, Nur Bilge, "Müttefik İşgali Altındaki İstanbul'dan Bir Kesit: 1918-1920 Yıllarında İngiliz-Fransız Rekabeti ve İdari Sorunlar", *OTAM*, S. 1, 1990, ss. 79-88.
- CULCASI Karen, *Cartographic Constuctions of the Middle East*, Graduate School of Syracuse University, (Unpublished Doctorate Thesis), Syracuse 2008.

- CURLEY, Rob, (Ed.) *Spy Agencies, Intelligence Operations, and the Peaople Behind Them*, Britannica Educational Publ., Newyork, 2013.
- ÇABUK Mustafa, “İngiliz Belgelerine Göre İngiltere’nin Ortadoğu’daki İstihbarat Merkezi: Arap Büro (1916-1920)”, *Belgi Dergisi*, c.2, S.17, ss. 1130-1147.
- ÇADIRCI Musa, “Tanzimat Döneminde Çıkarılan Men'-i Mürûr ve Pasaport Nizâmnâmeleri”, *Belgeler*, c. XV, S. 19, 1993, ss. 169-181.
- ÇAĞATAY Neşet, *İslam Tarihi*, TTK Yay., Ankara 1993.
- ÇAKALOĞLU, Cengiz, “Yemen İsyanı ve Trabzon Redif Taburu (1905-1906)”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2007, c. 9, ss. 99-122.
- ÇAKIR, Hamza, “Türk Basınında İlk Spor Gazetesi: Futbol”, *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, S. 26 Kış-Bahar 2008, s. 169-196.
- ÇAY, Abdulhalûk M., *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Turan Kültür Vakfı Yay., II. Baskı, Ankara 1994.
- ÇELİK Bülent, “Gerçekleşmemiş Bir Yol Hikayesi: 19. Yüzyıl'ın Son Çeyreğinde Menderes Nehrinin Ulaşımına Açılması Projesi”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 24, S. 38, 2005, pp. 113-130.
- ÇELİK Kemal, “Millî Mücadele'de İç İsyancılar, Vatana İhanet Kanunu ve İstiklâl Mahkemeleri”, *Atatürk Yolu*, S. 40, Kasım 2007, ss. 569-613.
- ÇETİNSAYA Gökhan, *Ottoman Administration of Iraq, 1890–1908*, Routledge Pub. 1st Ed., Newyork 2006.
- ÇİFTÇİ Ali, Kâzım Karabekir’in Siyasal Hayatı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- ÇOBAN Bekir Zakir, “Doğu Kiliseleri ve Monofizitizm, *Milel ve Nihal*”, c. 10, S. 2, Mayıs – Ağustos 2013, ss. 13-27.
- DALLMAYR Fred, “Doğu-Batı Divanı: Goethe ve Hâfız Diyalogu”, *Divan*, 2000/2, S. 9, ss. 113-131.
- D'AMATO Anthony A., *International Law And Political Reality*, Vol. 1, Kluwer Law International Publ., Hague 1996.
- DARWİN John, Britain, *Egypt and the Middle East*, The Macmillan Press, First Ed., London 1981.
- DAVİS, E.J., *Anatolica*, Grant and Co. Printers, London, 1874.

- DAWN C. Ernest, *Osmanlıcılıktan Arapçılığa*, (Çev: Bahattin Aydın, Taşkın Temiz), Yöneliş Yay., İstanbul 1998.
- DEARDEN Seton, “Gertrude Bell”, *The Cornhill Magazine*, Winter No. 1062, 1969/70, pp. 457-510.
- DEFRONZO James, *The Iraq War: Origins and Consequences*, Perseus Books, Boulder 2010.
- DEĞERLİ SARIKOYUNCU Esra., “Bir İngiliz Diplomatın Gözüyle Atatürk ve Türkiye (1933-1939)”, *Turkish Studies*, Vol 3/4, Summer 2008, ss. 634-663.
- DEMİR Ahmet İshak, “İsna ‘Aşeriyeye’de İmamın Otoritesi”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, S. 3, 2003, ss. 109-125.
- DEMİR, Muzaffer, “Herodotos ve Yabancı Kültürler: Mısır Örneği”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVII, S. 2, Aralık 2012, ss. 315-338.
- DEMİR Tanju, “Osmanlı İmparatorluğunda Deniz Posta Taşımacılığı ve Vapur Kumpanyaları”, *OTAM*, S. 17, 2005, ss. 1-17.
- DEMİRYÜREK Mehmet, “İngiliz Muhibler Cemiyeti Hakkında Bazı Notlar ve Belgeler”, *Atatürk Yolu*, S: 37-38, Mayıs-Kasım 2006, ss.77-101.
- DODGE Toby, *Inventing Iraq: The Failure of Nation-building and a History Denied*, Hurst and Co. Publ., London 2003.
- DODWELL H. H. (Ed.) , *The Cambridge History of India*, Vol VI. Cambridge Univ. Press., Cambridge 1932.
- DOUGHTY Charles M., *Travels in Arabia Deserta*, Philip Lee Warner Publ., London and Newyork 1921.
- DRUMMOND V. O. Lockwood, *The Role of Religion in Iraqi Nationalism: 1918-1932*, McGill University Institute of Islamic Studies, Unpublished Master of Arts Thesis, Montreal 1997.
- DUCKER Peter, *British Orders and Decorations*, Shire Publ, Buckingham 2004.
- DUMAN Sabit, “Ortadoğu Krizleri ve Türkiye”, *Atatürk Yolu*, c. 9, S: 35, 2005, ss. 313-332.
- DUNSTERVILLE L. C., *The Adventures of Dunsterforce*, Edward Arnold Publ., London 1920.
- DURU Rıza, *Karadağ’ın Gizemli Konuğu Gertrude Bell*, Duru Sarrafiye Kültür Yay., Ankara 2010.

- DUSSAUD René, *Histoire et religion des Nosairîs*, Paris 1900.
- DÜZCÜ Levent, “Osmanlı Bahriye Teşkilâtında Reform Çabaları (1876-1922)”, *Akademik Bakış*, c. 3, S. 5, 2009, ss. 1-20.
- EBÜZZİYA Ziyad, “Ebüzziya Mehmed Tevfik”, *DİA*, ss. 374-378.
- EFE Ayla, “Almanya'ya Verilen İkinci Demiryolu İmtiyazı: Hububat Hattı”, *OTAM*, S. 18, 2005, ss. 95-117.
- EFRATI Noga, “The Other 'Awakening' in Iraq: The Women's Movement in the First Half of the Twentieth Century”, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 31, No. 2, Nov., 2004, pp. 153-173.
- _____, “Woman under the Monarchy: A Backdrop for Post-Saddam Events”, *Iraq Between Occupations: Perspectives from 1920 to the Present*, (Ed. Amatzia Baram, Achim Rohde, Ronen Zeidel), First Ed., Palgrave Macmillan Publ., Newyork 2010.
- EHSANİ Kaveh, *The Social History of Labor in the Iranian Oil Industry: The Built Environment and the Making of the Industrial Working Class (1908-1941)*, Leiden University Publ., Leiden 2014.
- ELLWOOD John W, “Challenges to Public Policy and Public Management Education”, *Indiana University Journal of Policy Analysis and Management*, Vol. 27, No. 1, 2008, pp. 172–187.
- EMGİLİ Fahriye, “Tarsus'ta Girit Göçmenleri (1897-1912)”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 25, S. 39, 2006, ss. 189-197.
- ERDEM Ekrem, “Osmanlı Para Sistemi ve Tağşiş Politikası: Dönemsel Bir Analiz”, *Bankacılar Dergisi*, S. 56, 2006, ss.10-28
- ERDEM Mustafa, “Kıpti Kilisesi Üzerine Bir Araştırma”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 36, S: 1, Ankara 1997, ss. 143-178.
- _____, “Türkiye'de Azınlıklara Yönelik Misyoner Faaliyetleri”, *Türkiye'de Misyonerlik Faaliyetleri*, Karmat Mat., 1. Baskı, (17-18 Nisan 2004), İstanbul 2005, ss. 271-298.
- ERDOĞAN Mustafa, “Milliyetçilik İdeolojisine Dair”, *Liberal Düşünce Dergisi*, S. 15, 1999, ss. 89-98.

- ERİM Nihat, *Siyasi Tarih Metinleri*, c. I., Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara 1953.
- ERHAT Azra, *Mitoloji Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, Altıncı Basım, İstanbul 1996.
- EROĞLU Cengiz - BABUÇOĞLU Murat - KÖÇER Mehmet, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*, Global Strateji Enst.Yay., Ankara 2007.
- EROĞLU Cengiz - BABUÇOĞLU Murat - ÖZDİL Orhan, *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Basra*, Global strateji Enst. Yay., Ankara 2005.
- _____*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Bağdat*, Global Strateji Enst. Yay., Ankara 2006.
- _____*Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Musul*, Global Strateji Enst. Yay., Ankara 2005.
- ERTÜRK Yasar, Milli Mücadele Döneminde Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da Yabancı Devletlerin Faaliyetleri (1918-1922), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Elazığ 2007.
- ERYILMAZ Bilal, *Osmanlı Devletinde Millet Sistemi*, Ağaç Yay., 1. Baskı, İstanbul 1992.
- EVERED Emine Ö., EVERED Kyle T., "A Geopolitics of Drinking: Debating The Place of Alcohol in Early Republican Turkey", *Political Geography*, S. 50, 2016, pp. 48-60.
- EZHERLİ İhsan, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1998) ve Osmanlı Meclis-i Mebusanı (1877-1920)*, TBMM Yay., 2. Baskı, Ankara 1998.
- FAGAN Brian, "Bell of Baghdad", *Archaeology*, Vol. 44, No. 4, July/August 1991, p. 12-16.
- FATTAH Mundhir Hala, CASO Frank, *A Brief History of Iraq*, Infobase Publ., Newyork 2008.
- FAWCETT Louise, *International Relations of the Middle East*, Oxford University Press, Third Ed., Oxford 2009.
- FELLOWS, Charles, *A Journal Written During an Excursion in Asia Minor*, Printed by Richard and John E. Taylor, London 1838.
- FIELDHOUS David K., *Kurds, Arabs and Britons: The Memoir of Col. W.A. Lyon in Kurdistan, 1918-1945*, Tauris, Publ, Newyork 2002.
- FLANZ Gisbert H. (Ed.), "The Republic of Iraq", *Constitutions of the Countries of the World*, Vol. IX, Newyork 2010.

- FRASER T. G., *Modern Ortadoğu'nun Kuruluşu*, (Çev: Füsün Doruker), Remzi Kitabevi, 1. Baskı İstanbul 2011.
- FRIEDMAN Isaiah, *British Pan-Arab Policy, 1915-1922*, Transaction Publ., New Jersey 2010.
- _____, *British Miscalculations: The Rise of Muslim Nationalism, 1918-1925*, Transaction Publ, New Jersey 2012.
- FROMKIN David, *Barışa Son Veren Barış*, (Çev: Mehmet Harmancı), Sabah Kitapları, İstanbul 1993
- FUCCARO Nelida, "Ethnicity, State Formation and Conscription in Postcolonial Iraq: The Case of the Yazidi Kurds of Jabal Sinjar", *Int. J. Middle East Stud.* I. 29, 1997, pp. 559-580.
- _____, *The Other Kurds: Yazidis in Colonial Iraq*, I. B. Tauris Publ, London and Newyork 1999.
- FURST Barbara Griffith, "Gertrude Bell and Iraq: Deja Vu All Over Again", *Foreign Service Journal*, Vol. 82, No 1, Jan 2005, pp. 43-48.
- GARNETT David, (Ed.), *Selected Letters of T. E. Lawrence*, The Reprint Society, London 1941.
- GELİŞLİ Yücel, "On Dokuzuncu Yüzyılda (Osmanlı Devleti'nin), Bağdat ve Yemen Vilayetlerinde Medreselerin Açılma Gerekçelerine İlişkin İki Belge", *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 25, S. 2, 2005, ss. 83-113.
- GEYİKDAGI V. Necla, *Foreign Investment in the Ottoman Empire: International Trade and Relations 1854-1914*, I.B. Tauris Publ., Newyork 2011.
- GERARD James W. vd., *Amarica as Mandatary for Armenia*, Newyork 1919.
- GHAREEB Edmund A. - DOUGHERT Beth, *Historical Dictionary of Iraq*, The Scarecrow Press, Maryland 2004.
- GHAZARİAN Vatche (Ed.), *Bogos Nubar's Papers and the Armenian Question, 1915-1918, Documents*, Mayreni Publ., Waltham 1996.
- GLADSTONE, William Ewart, *Bulgarian Horrors and the Question of the East*, J. Murray Publ, London 1876.
- GOODMAN Susan, *Gertrude Bell*, Berg Publ., Worcester 1985.
- GRAETZ Michael, *The Jews in Nineteenth-Century France*, (Tranlator: Jane Marie Todd), Stanford Univ. Press, California 1996.

- GRANT Asahel, *Nestorians*, John Murray Pub., London 1841.
- GRANT Christina Phelps, *The Syrian Desert*, Routledge Books, First Ed., Oxon 2010.
- GRAUN C. H., *Te Deum Laudamus*, Novello Ewer and Co., London 1757.
- GRAVES Philip Perceval, *The Life of Sir Percy Cox*, Hutchinson Publ., First Ed., London and Melbourne 1941.
- _____, *İngilizler ve Türkler*, (Çev: Yılmaz Tezkan), 21. Yüzyıl Yay, 1. Baskı, Ankara 1999.
- GREAVES Adrian, *Lawrence of Arabia*, Phoneix Publ., Second Ed. London 2008.
- GREVE M. Asher, “Gertrude L. Bell, 1868-1926”, *Breaking Ground: Pioneering Women Archaeologists*, (Ed. Getzel M. Cohen, Martha Sharp Joukowsky), Forth Edition, The University of Michigan Press, Michigan 2004.
- GÖÇERİ Nebahat, “Kadın Hareketini Etkileyen Fikir Akımları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S. 2, Temmuz-Aralık 2004, ss. 61-76.
- GÖKALP Yusuf, “Zeydiye Mezhebinin Görüşleri Kültürel Mirası ve İslam Düşüncesine Katkıları”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 7, S. 2, Temmuz-Aralık 2007, ss. 95-112.
- GÖKTAŞ, Hanım, 191 Numaralı Isparta Şer‘İyye Sicili (H. 1282-1283/M.1865-1867)’nin Transkripsiyon ve Değerlendirilmesi, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Isparta 2012.
- GULEVICH Tanya, *Encyclopedia of Easter Carnival and Lent*, Omnigraphics Inc., Detroit 2002.
- GÜLSOY Ufuk -OCHSENWALD William, “Hicaz Demiryolu” *DİA*, c. 17, ss. 441-445.
- GÜMÜŞ Musa, “1893’ten 1923 Chester Projesi’ne Türk Topraklarında Demiryolu İmtiyaz Mücadeleleri ve Büyük Güçler”, *Tarih Okulu*, Mayıs - Ağustos 2011, S. X, ss. 151-194.
- GÜNAY Selçuk, “II. Abdülhamit Devrinin Son Yıllarında Güneydoğu Anadolu ile Kuzey Irak’ta Aşiret Mücadeleleri ve Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa” *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 2, 1995, ss. 103-132.
- _____, “II. Abdulhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılcı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya*

- Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 17, S. 28, 1995, ss. 85-108.
- GÜNDÜZ Şinasi, “Parsiler”, *DİA*, c. 34, 2007, ss. 174-176.
- _____, “Sâbîlik”, *DİA*, c. 35, 2008, ss. 341-344.
- GÜNEŞ İhsan, “Ali Rıza Paşa Hükümeti Programı ve Meclis-i Mebusandaki Yankıları” *Atatürk Yolu*, c. 1, S. 1, 1988, ss. 13-27.
- GÜRAKAR Tolga, “Osmanlı ve İran’daki Tütün Rejisine Kolektif Eylem Ekseninde Tarihsel-Sosyolojik Bir Bakış”, *Sosyologca*, S.6, Temmuz-Aralık 2013, ss. 1-12.
- GÜRBÜZ Ahmet, “Günümüz Batılı Politik Yaklaşımların Kökeni Olarak İngiliz Yararcılığı / Utilitarianism”, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c. 72, S. 1 2014, ss. 133-171.
- GÜRBÜZ M. Vedat, “Bir İdeal, Bir Amerikan Başkanı ve Onun Başarısızlığı: Başkan Wilson ve Milletler Cemiyeti”, *Atatürk Yolu*, c. 8, S. 29, 2002, ss. 87-99.
- GÜRKAN Ülker, “S.S.C.B. Siyasî Rejiminin Ana Hatları”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, c. 21, S. 1, ss. 155-198.
- GÜRÜN Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Rüstem Yay., 5. Baskı, Ankara 2001.
- HALAÇOĞLU Ahmet, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Anadolu’daki Ermeni Terörü”, *Belgeler*, c. 28, S. 32, Ankara 2008, ss. 57-79.
- HALE William M., *Turkish Foreign Policy, 1774-2000*, Frank Cass Publ., 2nd. Ed., London, 2002.
- HAMILTON, William J., *Researches in Asia Minor*, Vol II, Printed By William Clowes, London 1842.
- _____, *Sinai, Hedjaz and Soudan*, London 1857
- HAMMOND J.M., *Battle in Iraq: Letters and Diaries of the First World War*, Palgrave Macmillan Publ, London 2009.
- HANN Geoff - DABROWSKA Karen - TOWNSEND Tina Greaves, *Iraq: The Ancient Sites and Iraqi Kurdistan*, Bradt Travel Guides, Second Ed., Chalfont St. Peter 2015.
- HARRIS W. B., *A Journey through the Yemen*, William Blackwood and Sons Publ., London 1893.
- HARTESVELDT Fred R. Van, *The Boer War*, Greenwood Publ., London 2000.

- HASTEDT Glenn P., “Fourteen Points”, *Encyclopedia of American Foreign Policy*, Facts On File Inc., Newyork 2003.
- HAVRELOCK Rachel, *River Jordan: The, Mythology of a Dividing Line*, The Universtiy of Chicago Press, Chicago 2011.
- HAYDAROĞLU İlknur P. - PEHLİVAN İsmail, “Rus Sermayedarlarının Osmanlı Demiryolları Üzerine Bazı Yazışmaları”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 23, S. 36, 2004, ss. 151-174.
- HAYKIRAN Aysun Sarıbey, *Aydın Vilayeti'nde Çiftlikler: 1839-1918*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir 2013.
- HAZER Gülsemin, “Selma Rıza'nın Uhuvvet Romanında Kurmaca Yapı”, *Turkish Studies*, Vol.6/3, Summer 2011, ss. 875-893.
- HEREDOTOS, *Historia*, II. (Çev. M. Ökmen), İş Bankası Kültür Yay., İstanbul 1991.
- HERTSLET Edward, *Foreign Office List*, Macmillan & Co., London 1865.
- HOBSON John M., *Batı Medeniyetinin Doğulu Kökenleri*, (Çev: Esra Ermert), Yapı Kredi Yay., İkinci Baskı, İstanbul 2008.
- HOCAOĞLU Mustafa C., *Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915)*, İnönü Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2006.
- HOCAOĞLU Mustafa C., “Gertrude Bell'in Anılarında Sultan II. Abdülhamid 31 Mart Olayı ve Anadolu'ya Yansımaları” *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu Bildirileri*, Selanik 20-21 Şubat 2014, TTK Yay., Ankara 2014, ss.. 137-170.
- HODGSON Marshall G. S., “Dürzi Mezhebinin Doğuşunda Ed-Derezi ve Hamza'nın Rolü”, (Çev: Ahmet Bağlıoğlu), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XLIV, S. 2, 2003, ss. 273-299.
- HOGARTH D. G., *The Penetration of Arabia*, Frederick A. Stokes Co., Newyork 1904.
- _____, “Obituary: Gertrude Lowthian Bell”, *The Geographical Journal*, Vol. 68, No. 4, Oct. 1926, pp. 363-368.
- _____, “Gertude Bell's Journey to Hayil”, *The Geographical Journal*, Vol. LXX, No. 1, Jul. 1927, pp. 1-20.
- HOOKER W. J., *Kew Gardens*, Longman Pub., Eleventh Ed., London 1852.
- HOPE Anthony, *Simon Dale*, Methuen Books, London 1898.

- HOURANİ A. H., *Minorities in the Arab World*, Oxford University Press, London 1947.
- HOWELL Georgina, *Daughter of The Desert, The Remarkable Life of Gertrude Bell*, Panbooks, London 2006.
- HUDSON, Egbert C., *The Early Church in Asia Minor*, The Herald Press, Arbroath “ts.”
- HUDSON Leila, “Late Ottoman Damascus: Investments in Public Space and the Emergence of Popular Sovereignty”, *Critique: Critical Middle Eastern Studies*, Vol. 15, No. 2, Summer 2006, pp. 151–169.
- HUNT Courtney, *The History of Iraq*, Greenwood Press, Connecticut 2005.
- HUNTINGTON Ellsworth, “Amurath to Amurath by Gertrude Lowthian Bell”, *Bulletin of the American Geographical Society*, Vol. 44, No. 2 (1912), pp. 134-135.
- HÜLAGÜ M. Metin, “Muvahhidin Cemiyeti”, *Atatürk Yolu*, S.12, 1993, ss. 383-392.
- _____, “Türk Kurtuluş Savaşı Dönemi Türkiye-İslam Ülkeleri Münasebetleri”, *Atatürk Yolu*, Cilt: 4, Sayı: 13, 1994, ss. 11-25.
- _____, “İngilizlerin Hicaz İsyanına Maddi Yardımları”, *OTAM*, Sayı: 6, 1995, ss.139-154
- _____, “Sultan Vahdeddin’in İstanbul’dan Ayrılışı”, *Tarih ve Medeniyet Dergisi*, Ekim 1997, S. 43, ss. 27–33.
- _____, *Sultan II. Abdülhamit’in Sürgün Günleri*, Pan Yay., 1. Baskı, İstanbul 2003.
- HÜRMÜZLÜ Erşat, *Türkmenler ve Irak*, Kerkük Vakfı Yay., İstanbul 2006.
- IDESTROM Rebecca G. S., (Ed: Christiana De Groot, Marion Ann Taylor), “Elizabeth Wordsworth: Nineteenth-Century Oxford Principal and Bible Interpreter”, *Recovering Nineteenth-century Women Interpreters of the Bible*, Atlanta 2007, ss. 181-200.
- INCHBOLD A. C., *Under the Syrian Sun: The Lebanon, Baalbek Galilee, and Judaea*, Gorgias Press, New Jersey 2004.
- IRELAND Philip Willard, *Iraq*, Taylor & Francis Group, First Ed., Newyork 2004.
- İŞİK Şemsettin, “Hz. Süleyman Kıssası’nın Kur’an-ı Kerim ve Kitab-ı Mukaddes’teki Benzer Yönleri ve Tahlili”, *Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2015/4, c. 4, S. 8, ss. 225-243.
- İbrahim Temo, (Ed. Ö. Andaç Uğurlu), *Ahmet Rıza, Biz İttihatçılar*, Örgün Yay., 1. Baskı. İstanbul 2009.

- İLGEN Abdülkadir, “Batı Anadolu’nun Dünya Ekonomisi ile Bütünleşme Sancıları ve Gayrimüslim Tebanın Rolü (1876-1909)”, *Bellekten*, c. LXXI, S. 260, Nisan 2007, ss. 99-157.
- İLTER Erdal, “Fransa’nın Suriye’yi İşgaline Dair Yayınlanmış Bir Risâle”, *Atatürk Yolu*, S. 17, 1996, ss. 61-81.
- İNAL, İbnülemin Mahmut Kemal, *Son Sadrazamlar III*, Dergâh Yayınları, 3. Baskı, İstanbul 1982.
- _____, *Son Sadrazamlar IV*, Dergâh Yay. 3. Baskı, İstanbul 1982.
- İPŞİRLİ Mehmet - BEYDİLLİ Kemal, “İbrâhim Efendi, Haydarîzâde”, *DİA*, c. 21, 2000, ss. 297-298.
- JAESCHKE Gotthard, “Mustafa Kemal’i Alıp Götürmek İsteyenler”, *Bellekten*, c. XXXII, S. 128, Ekim 1968, ss. 499-508.
- _____, “I. ve II. Dünya Savaşlarında Türkiye’nin Dış Politikası”, (Çev: Mihin Lugal), *Bellekten*, c. XLI, S. 164, Ekim 1977, ss. 733-743.
- _____, “Mustafa Kemal’in Anadolu’ya Gönderilmesi”, (Çev: Hamiyet SEZER), *Atatürk Yolu*, c. 3, S. 9, 1992, ss. 53-74.
- JANKIEWICZ Stephen, “Orientalists in Love: Intimacy, Empire, and Cross-Cultural Knowledge”, *Journal of World History*, Vol. 23, No. 2, June 2012, pp. 345-373.
- JASTROW Morris, *The War and the Baghdad Railway*, Lippincott Company Pub., Third Impression, Philadelphia 1918.
- JEVONS William Stanley, *The Coal Question*, MacMillan & Co Publ., London 1866.
- JOHNSON Dale A., *Visits of Gertrude Bell to Tur Abdin*, New Sinai Press, USA 2007.
- JOHNSTONE H. H., *The Clean-Fighting Turk*, Spottiswoode and Ballantyne Co. Publ., London 1918.
- JONES Raymond, *The British Diplomatic Service, 1815-1914*, Wilfrid Laurier University Press, Ontario 1983.
- JR Karol Sorby, “The Arab National Movement in World War I”, *Asian and African Studies*, Vol 15, No 1, 2006, pp. 40-54.
- JWAIDEH Albertine, (Ed: Albert Hourani), “Midhat Pasha and the Land System of Lower Iraq”, *Middle Eastern Affairs*, Number Three, 1963, pp. 106-136.

- JWAIDEH Wadie, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*, Syracuse University Press, First Ed. Newyork 2006.
- KADHİM Abbas, “Forging A Third Way: Sistaniés Marja’iyya between Quietism and Wilayat al Faqih” , *Iraq, Democracy and the Future of the Muslim World*, (Ed. Ali Paya, John L. Esposito), Routledge Books, First Edition, Oxon 2011.
- _____, *Reclaiming Iraq: The 1920 Revolution and the Founding of the Modern State*, University of Texas Press, Austin 2012.
- KAPAR Mehmet Ali, “Lahmîler”, *DİA*, c. 27, 2003, ss. 54-55.
- KARA Seyfullah, “İslam Tarihinde İlk Zihniyet Sapması: Emevîler Döneminde Otoritenin Dünyevîleştirilmesi”, *İstem (İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikîsi) Dergisi*, S.8, 2006, ss. 145-170.
- KARABEKİR Kâzım, *İttihat ve Terakki Cemiyeti*, Yapı Kredi Yay., 1. Baskı, İstanbul 2009.
- _____, *I. Dünya Savaşı Anıları*, Yapı Kredi Yay. İstanbul 2011.
- KARACA Taha Niyazi, *Sınırları Çizen Kadın*, Kronik Kitap, 1. Baskı, İstanbul 2018.
- KARACAKAYA Recep vd., *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları I*, Dev. Arş. Gen. Müd. Yay., 1. Baskı, Ankara 2010.
- _____, *Osmanlı Belgelerinde 1909 Adana Olayları II*, Dev. Arş. Gen. Müd. Yay. 1. Baskı, Ankara 2010.
- KARADENİZ Yılmaz, “İran’ın Bağımsızlığının Curzon’a Teslim Edilmesi: 1919 İngiltere-İran Anlaşması Ve Sadrazam Hasan Vusûk”, *Turkish Studies*, Vol. 6/3 Summer 2011, pp. 1011-1027.
- KARADOĞAN Umut C., “İşgal Döneminde İstanbul ve Gelibolu’da Bolşevik Aleyhtarı Wrangel Ordusu”, *Bilig*, S. 57, Bahar 2011, ss. 135-157.
- KARAHAN Atila - YILMAZ Hüseyin, “Nepotizm ve Örgütsel Bağlılık Arasındaki İlişkinin İncelenmesi ve Bir Uygulama”, *Selçuk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, Nisan 2014, S. 27, ss. 123-147.
- KARAKAŞ Nuri, “Sina-Filistin Cephesi’nde Britanya Ordusu: Teşkilat ve Kadro”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, c. XXVIII, S. 1, 2013, ss. 151-173.

- KARAKOÇ Ercan, “Osmanlı Hariciyesinde Bir Ermeni Nazır: Gabriyel Noradunkyan Efendi”, *Uluslararası İlişkiler*, c. 7, S. 25, Bahar 2010, ss. 157-177.
- KARAMAN M. Lütfullah, (Ed: Mim Kemal Öke), “Alois Musil”, *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, İrfan Yay. 1. Baskı, İstanbul 1995.
- KARATAŞ, Neslihan, “Ege Bölgesinde Sanayi Gelişim Süreci ve Mekansal Yansımaları-İzmir Örneği”, *S.Ü. Karaman İİBF Dergisi*, S. 11, Aralık 2006, ss. 191-210.
- KARPAT Kemal H., “The Ottoman Emigration to America, 1860-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 17, No. 2 (May, 1985), pp. 175-209.
- _____, *Osmanlı Nüfusu 1830-1914*, Timaş Yay., 1. Baskı, İstanbul 2010.
- KASALAK Kadir, “Sivas Kongresi Öncesinde ‘Manda ve Himayenin’ Türk Basınında Tartışılması ve Komutanlar Arasında Yazışmalar” *Atatürk Yolu Dergisi*, c. 3, S. 10, 1992, ss. 187-211.
- _____, *Milli Mücadele’de Manda ve Himaye Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1993.
- _____, “Irak’ta Manda Yönetiminin Kurulması ve Atatürk Dönemi Türkiye-Irak İlişkileri”, *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, S. 9, 2007, ss.187-202.
- _____, “Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Irak’ta Çıkan Hille İsyanlarında İngilizlerin Rolü”, *Sobider*, S. 7, Haziran 2016, ss. 429-438.
- KAYMAZ İhsan, “Arap-Kürt Karşıtlığı Temelinde Irak’ın Parçalanmasına Giden Yol ve Türkiye”, *Stratejik Araştırmalar Enstitüsü Güvenlik Stratejileri Dergisi*, c. 1, S. 1, Haziran 2005, ss. 7-33.
- KEANE J. F., *Six Months in Mecca*, Tinsley Brothers Publ., London 1881.
- KEATING Peter J., *Into Unknown England*, Manchester University Press, Manchester 1976.
- KEELİNG Edward Herbert , *Adventures in Turkey and Russia*, J. Murray Publ., 1st Ed., London 1924.
- KELEŞ Erdoğan, “Cebel-i Lübnan’da İki Kaymakamlı İdari Düzenin Uygulanması ve 1850 Tarihli Nizamnâme”, *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 27, S. 43, 2008, ss. 131-157.
- KELEŞ, Vedat, “Modern Müzecilik ve Türk Müzeciliği”, *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 2, S. 1-2, ss.1-17.

- KEMAL Cemal, “Birinci Dünya Savaşı ve Sonrasında Musul Meselesi”, *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 40, 2007, ss. 643-691.
- KENT Marian, (Ed. Marian Kent), “Great Britain and the End of the Ottoman Empire, 1900-23”, *The Great Powers and the End of the Ottoman Empire*, Frank Cass Publ., Second Ed., London 1996.
- KERKÜK İzzettin, *Haşim Nahit Erbil ve Irak Türkleri*, Kerkük Vakfı Yay., 1. Baskı, İstanbul 2004.
- KHAZENI Arash, *Sky Blue Stone: The Turquoise Trade in World History*, University of California Press, Berkeley, Los Angeles, London 2014.
- KILIÇ Hulûsi, “Emir Şekib Arslan”, *DİA*, c. 38, 2010, ss. 151-153.
- KILINÇKAYA M. Derviş, *Osmanlı Yönetimindeki Topraklarda Arap Milliyetçiliğinin Doğuşu ve Suriye*, Atatürk Araştırma Merkezi Yay., Ankara 2004.
- KIRK George E., *A Short History of the Middle East*, Metiuen & Co. Ltd., 1st Pub., London 1948.
- KIRKPINAR Kenan, *Ulusal Kurtuluş Savaşı Dönemi İngiltere ve Türkiye*, Phoenix Yay., 1. Baskı, Ankara, 2004.
- KISIKLI Emine,” Yeni Gelişmelerin Işığında Geçmişten Günümüze Musul Meselesi”, *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, 1999, ss. 487-526.
- KIESER Hans-Lukas, *Nearest East: American Millennialism and Mission to the Middle East*, Temple Univ. Press, Philadelphia 2010.
- KİRİSCİ Kemal-WINROW Gareth M., *The Kurdish Question and Turkey: An Example of a Trans-state Ethnic Conflict*, Routledge Books, Third Ed. Oxon 2004.
- KİTAPÇI Zekeriya, *Yeni İslam Tarihi ve Türkler*, Damla Ofset, III. Baskı, Konya 1994.
- KHOURY Philip S., *Urban Notables and Arab Nationalism*, Cambridge University Press, Cambridge 1983.
- _____, *Syria and the French Mandate*, Tauris Publ., London 1987.
- KNIGHT Paul, *The British Army in Mesopotamia, 1914-1918*, MacFarland Co. Publ., North Carolina 2013.
- KOCAHANOĞLU Osman Selim, *31 Mart Ayaklanması ve Sultan Abdülhamit*, Temel Yay., 1. Baskı, İstanbul 2009.
- KOCATÜRK Önder, *Balkanlardan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)*, IQ Kültür Sanat Yay., 1. Baskı, İstanbul 2009

- _____, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, c. I, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011.
- _____, *Osmanlı İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, c. II, Boğaziçi Yay., İstanbul 2011.
- KODAMAN Bayram, “Osmanlı Devrinde Doğu Anadolu’nun İdari Durumu”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 1, 1986, ss. 3-20.
- KOHN Hans, *Western Civilization in the Near East*, (Çev: E. W. Dickes), Columbia University Press, Newyork 1936.
- KOMİSYON, *Genelkurmay Belgelerinde Kürt İsyanları 1*, Kaynak Yay., 1. Baskı, İstanbul 1992.
- KON Kadir, “Almanya’nın İslâm Stratejisi Mimarlarından Max von Oppenheim ve Bu Konudaki Üç Memorandumu”, *Tarih Dergisi*, S. 53, 2011/1, İstanbul 2012, s. 211-252.
- KOPTAŞ Rober, “Zohrap, Papazyan ve Pastırmacıyan’ın Kalemlerinden 1914 Ermeni Reformu ve İttihatçı-Taşnak Müzakereleri” *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, S. 5, 2007, ss. 159-178.
- KOSTINER Joseph, (Ed. Aryeh Shmuelevitz, Asher Susser), “Prologue of Hashemite Downfall and Saudi Ascendancy: A Few Look at the Khurma Dispute, 1917-1919”, *The Hashemites in the Modern Arab World*, Frank Cass Publ., Oxon 1995.
- KOŞTAŞ Münir, “Auguste Comte’un Din Sosyolojisi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 34, S. 1, 1995, ss. 67-73.
- KÖKSAL Osman , “Osmanlı Hukukunda Bir Ceza Olarak Sürgün ve İki Osmanlı Sultanının Sürgünle İlgili Hattı-ı Hümayunları”, *OTAM*, S. 19, 2006, ss. 283-341.
- KÖNİ Hasan, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi İstihbarat ve Günümüze Etkileri”, *Avrasya Dosyası, İstihbarat Özel*, Yaz 2002, c. 8, S. 2, ss. 150-166.
- KÖPRÜLÜ Orhan, “Tarihte Türk-Amerikan Münasebetleri”, *Belleten*, c. LI, S. 200, Ağustos 1987, ss. 927-947.
- KÖSE Osman, “İstanbul’daki Amerikalı Diplomat ve Misyonerlere Göre Türkiye’de Amerikan Manda İdaresi’nin Kurulma Gerekçeleri (1919)”, *History Studies*, Vol. 2/1, 2010, ss. 207-218.
- KRAMER Martin, *Arab Awakening and Islamic Revival: The Politics of Ideas in the Middle East*, Transaction Publ., New Jersey 2009.

- KURŞUN Zekeriya, “Şekib Arslan’ın Bazı Mektupları ve İttihatçılar ile İlişkileri”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, S. XV, İstanbul 1997, ss. 597-618.
- _____, *Necid ve Ahsa’da Osmanlı Hakimiyet, Vahhabi Hareketi ve Suud Devleti’nin Ortaya Çıkışı*, TTK Yay., 1. Baskı, Ankara 1998.
- _____, “21. Yüzyılda Doğu Arap Dünyası Hakkında Bazı Değerlendirmeler”, *XXI. Yüzyılda İslâm Dünyası ve Türkiye Sempozyumu*, 28-30 Mart 2003 İstanbul, ss. 161-182.
- KURT Burcu, Irak’ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği“, *Akademik İncelemeler Dergisi*, c. 7, S. 2, ss. 155-179.
- KURTCEPHE İsrail - AKGÜL Suat , “Rusya'nın Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Kürt Aşiretleri Üzerindeki Faaliyetleri”, *OTAM*, S. 6, 1995, ss. 249-256.
- KURTCEPHE İsrail - BALCIOĞLU Mustafa. "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk-Alman Projesi-Rauf Bey Müfrezesi." *OTAM*, S. 3, 1992, ss. 247-269.
- KURTOĞLU Ramazan, *Evanjelizm*, Sinemis Yay., 3. Baskı, Ankara 2012.
- KÜÇÜKVATAN Mahir, “İngiliz Basınında Osmanlının Kut’ül-Amare Zaferi”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, C. XIII, S. 26, Bahar 2013, ss. 55-85.
- KÜREKLİ Recep, “Hicaz Demiryolu’nun Akdeniz’e Açılması ile Yaşanan Sosyo Ekonomik Dönüşüm: Hayfa Kazası Örneği”, *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, ss. 245-269.
- KÜTÜKOĞLU Mübahat S., *Osmanlı-İngiliz İktisâdi Münâsebetleri I (1580-1838)*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yay., Ankara 1974.
- LAMBS Harold, “Mountain Tribes of Iran and Iraq”, *The National Geographic Magazine*, National Geographyc Society Pub., Vol: LXXXIX, No: 3, March 1946, pp. 387-408.
- LAWRENCE James, *The Position of the Baronets of the British Empire*, Mortimer Publ, London 1837.
- LAWRENCE T. E., *Bilgeliğin Yedi Sütunu*, (Çev: Bilal Çölgeçen), Chiviyazıları Yay., 3. Baskı, Ankara 2015.
- LEATHERDALE, Clive., *Britain and Saudi Arabia, 1925-1939: Impeiral Oasis*, Psychology Press, New York 1983.

- LEWIS Frank, "Review", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 33, No. 1, Feb., 2001, pp. 117- 119.
- LLOYD Seton, *Twin Rivers, A Brief History of Iraq*, Oxford University Press, Third Ed., Bombay 1961.
- LOCKWOOD Anne M., (Ed: Jennifer Speake), "Bell, Gertrude (1868-1926) British Traveler, Diplomat, and Amateur Archaeologist", *Literature of Travel and Exploration*, Vol 1, Taylor & Francis Books, London 2003.
- LONG Charles William Richard, *British Pro-consuls in Egypt, 1914-1929: The Challenge of Nationalism*, Taylor and Francis Group, First Ed. Abingdon 2005.
- LUKE Kimberly, "Order or Justice: The Denshawai Incident and British Imperialism", *History Compass*, Vol.5, Issue 2, March 2007, pp. 278–287.
- LUKİTZ Liora, *A Quest in the Middle East*, Tauris & Co. Pub., Newyork 2006.
- LUST-OKAR Ellen Marie, "Failure of Collaboration: Armenian Refugees in Syria", *Middle Eastern Studies*, Vol. 32, No. 1, Jan 1996, pp. 53-68.
- McNABB David E., *Oil and the Creation of Iraq: Policy Failures and the 1914-1918 War in Mesopotamia*, Routledge Books, Newyork 2016.
- McNAMARA Robert, *The Hashemites: The Dream of Arabia*, Haus Histories Publ., 2009 London.
- MADDRELL Avril, "The 'Map Girls'. British women geographers' war work, shifting gender boundaries and reflections on the history of geography", *Transactions of the Institute of British Geographers*, Vol. 33, Issue 1, Jan 2008, pp. 127–148.
- MALKOÇ Eminalp, "Doğu-Batı Ekseninde Bir Osmanlı Aydını: Ahmet Rıza Yaşamı ve Düşünce Dünyası", *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Vol. 6, No. 11, 2007, ss. 93-162.
- MALLOWAN Max, "The Last Years in Iraq: Archaeological Activities", *Iraq*, Vol. 38, No. 2, Autumn 1976, pp. 81-84.
- MALT Carol, *Women's Voices In Middle East Museums*, Syracuse University Press, First Ed, Newyork 2005.
- MANGO Cyril, (Ed: Oleg Grabar), "Approaches to Byzantine Architecture", *Muqarnas: An Annual on Islamic Art and Architecture*, Vol: 8, 1991.

- MARASHI al-Ibrahim - SALAMA Sammy, *Iraq's Armed Forces: An Analytical History*, Routledge Books, London, Newyork 2008.
- MARCINKOWSKI M. Ismail, *Religion and Politics in Iraq*, Pustaka Nasional Publ., First Ed., Singapore 2004.
- MARDİN Şerif, *Jöntürklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908*, İletişim Yay., 5. Baskı, İstanbul 1994.
- MARR Phebe, *The Modern History of Iraq*, Westview Press, 3rd Edition, Boulder 2012.
- MARSHALL Caroline T., *Gertrude Bell: Her Work and Influence in the Near East 1914-1926*, University of Virginia, (Unpublished Doctorate Thesis), Virginia 1968.
- MARUFOĞLU Sinan, "II. Meşrutiyet'ten Birinci Dünya Savaşına, Osmanlı Arap Vilayetlerinde Sömürgeci Avrupa Devletleri'nin Siyasi Faaliyetleri", *History Studies*, Vol. 4 Issue 3, Ekim/Oct. 2012, pp. 95-111.
- McDOWALL David, *A Modern History of the Kurds*, I. B. Tauris Books, Third Ed., London 2007.
- McMEEKİN Sean, *The Berlin-Baghdad Express*, Penguin Books, London 2010.
- "Meetings of the Royal Geographical Society, Session 1912-1913", *The Geographical Journal*, Vol. 41, No. 3, Mar., 1913, pp. 296-297.
- "Memorandum Presented by the Greek Members of the Turkish Parliament the American Commision Mandates over Turkey", *The American-Hellenic Society*, 1919.
- Mevlanzade Rıfat, *31Mart Bir İhtilalin Hikâyesi*, Pınar Yay., 3. Baskı, İstanbul 2010.
- MIKABERIDZE Alexander (Ed.), *Conflict and Conquest in the Islamic World: A Historical Encyclopedia*, Vol. 1, ABC Clio Publ., Santa Barbara 1911.
- MONROE Elizabeth, "Gertrude Bell (1868-1926)", *Bulletin (British Society for Middle Eastern Studies)*, Vol. 7, No. 1, 1980, pp. 3-23.
- MONTGOMERY A. E., "The Making of the Treaty of Sevres of 10 August 1920", *The Historical Journal*, Vol. 15, No. 4, (Dec., 1972), pp. 775-787.
- MORRİS Cristopher, "The RAF Armoured Car Companies in Iraq (Mostly) 1921-1947", *Journal*, Royal Airforce Historical Society, No. 48, pp.20-38.
- MORRİS Christopher G., *Dictionary of Science and Technology*, Academic Press, 1992 London.

- MORRIS Mary, (Ed.) *Women Travellers*, London 1996.
- MOWAT R. C., *Middle East Perspective*, Pitman Pub., London 1958
- MUGHUL Muhammed Yakub, *Kanuni Devri Osmanlıların Hint Okyanusu Politikası ve Osmanlı-Hint Müslümanları Münasebetleri*, Fetih Yay., İstanbul 1974.
- MUSTAFA Mairna H.-TAYEH Sultan N. Abu, “Comments on Bedouin Funeral Rites in the Writings of Western Travelers and Explorers from The Late 19th and Early 20th Centuries”, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Vol. 14, No. 1, 2014, pp. 51-63.
- MÜDERRİSOĞLU Alptekin, “Kurtuluş Savaşının Mali Kaynakları”, *Atatürk Yolu*, c. 4, S. 13, 1994, ss. 27-53.
- NAKASH Yitzhak, “Sünni Irak Kabilelerinin Şiiliğe Dönüşümü”, (Çev: Zeki Tekin), *İslami Araştırmalar Dergisi*, Vol. 15, S. 3, 2002, ss. 387-397.
- _____, *The Shi'is of Iraq*, Princeton Univ. Press, 2nd ed, New Jersey 2003
- NICOLL Fergus, *Shah Jahan*, Penguin Books, New Delhi 2009.
- OBAN Raziye (Çakıcıoğlu), “Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S. 22, 2007, ss. 337-356.
- O'BRIEN Rosemary, *Gertrude Bell (The Arabian Diaries 1913-1914)*, Syracuse Univ. Press, New York 2000.
- OLIPHANT Margaret, *Memoir of the Life of Laurence Oliphant and of Alice Oliphant, his Wife*, William Blackwood and Sons Publ, Second Ed., Edinburgh and London 1891.
- OLSON Robert, “The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Dersim (1937-8): Their Impact on the Development of the Turkish Air Force and on Kurdish and Turkish Nationalism”, *Die Welt des Islams*, Vol. 40, Issue 1 (March 2000), pp. 67-94.
- OMISS David E., *Air Power and Colonial Control: The Royal Air Force, 1919-1939*, Manchester University Press, Manchester 1990.
- ORAL Osman, “Hayderizade İbrahim Efendi'nin Vehhâbilik Adlı Makalesi”, *Mezhep Araştırmaları Dergisi*, c. VII, S. 2, Güz 2014, ss. 71-102.
- ORSAM, *Suriye Çerkezleri*, Orsam Rapor No: 130, Kasım 2012, Ankara 2012.
- ORTAYLI İlber, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, Timaş Yay., 11. Baskı, İstanbul 2010.

- ÖKE Mim Kemal, *Musul Kürdistan Sorunu 1918-1926*, İz Yay., İstanbul 1995.
- _____, *Ermeni Sorunu*, İz Yay., 1. Baskı, İstanbul 1996.
- ÖKEM Mekin Mustafa Kemal, *Turkish Modernity and Kurdish Ethno-Nationalism, Social Sciences of Middle East Technical University (Unpublished Doctorate Thesis)*, Ankara 2006.
- ÖNKAL Ahmet, “Akabe Biatları”, *DİA*, c. 2, 1989, ss. 211-211.
- ÖZ Mustafa “Ağa Han”, *DİA*, c. 1, 1988, ss. 453-455.
- _____, “Dürzilik”, *DİA*, c. 10, 1994, ss. 39-48.
- ÖZAYDIN Abdülkerim, “Ebü'l-Fidâ”, *DİA*, c. 10, 1994, ss. 320-321.
- ÖZBAY Çiğdem, Mustafa Satı El-Husri'nin Etnografya Tarihimizdeki Yeri, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Ankara 2014.
- ÖZCAN Abdülkadir, “İdris-i Bitlisi”, *DİA*, c. 6, 1992, ss. 485-488.
- ÖZCAN Azmi, “İngiltere’de Hilafet Tartışmaları, (1873-1909), *İslam Araştırmaları Dergisi*, S. 2, 1998, ss. 49-71.
- _____, “Şerîf Hüseyin”, *DİA*, c. 38, 2010, ss. 585-586.
- ÖZCOŞAR İbrahim, (Ed. Adnan Çevik), “İlkçağlardan Ortaçağın Sonuna Kadar Midyat ve Yöresi (Tur Abdin)’nin Tarihi Coğrafyası”, *Makalelerle Mardin I Tarih-Coğrafya*, İstanbul 2007, ss. 458-477.
- ÖZDEMİR Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Ankara Ticaret Odası Yay., Ankara 2009
- ÖZEL Ahmet, “Nâînî” *DİA*, c. 32, 2006, ss. 319-320.
- ÖZGÜ Melahat, “Goethe ve Hafız”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 1, S. 4, 1952, ss.89-103.
- ÖZGÜN, Cihan, “19. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Aydın Sancağı ile Ticari İlişkileri”, *2. Ulusal İktisat Kongresi*, 20-22 Şubat 2008, ss. 1-20.
- ÖZGÜR Hüseyin, Sedat Azaklı, “Osmanlı’da Yangınlar ve İtfaiye Hizmetleri”, *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1/2001, ss. 153-172.
- ÖZHANLI Mehmet-FIRAT Murat, “Side Unguentariumları Işığında Dinin Kapların Kullanım Alanları Üzerindeki Etkileri” *Sosbilder*, Mayıs 2011, S. 23, ss.7-30.

- ÖZKAN, Hilmi, “Selçuklu ve Hamidoğulları Döneminde Isparta ve Kültürel Yapılar”, *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (Isparta, 16-17 Mayıs 1998), 2001, c.3, ss. 279-282.
- ÖZKAYA Yücel, “Anadoludaki Büyük Hanedanlıklar”, *Belleten*, c. LVI, S. 217, Aralık 1992, ss. 809-845.
- _____, “İzmir'in İşgalinin Anadolu'daki Tepkileri”, *Atatürk Yolu*, c. 1, S.1, 1988, ss. 65-74.
- ÖZMEN Abdurrahim, *Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2006.
- ÖZTÜRK A. Serdar- KAYADELEN Tolga - ALTUNBAŞ Murat, “İlk Kan”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 19, 2005, ss. 341-356.
- ÖZOĞLU Hakan, “Nationalism and Kurdish Notables in the Late Ottoman-Early Republican Era”, *International Journal of Middle East Studies.*, Vol. 33, No. 3 (Aug., 2001), pp. 383-409.
- ÖZTÜRK Ayhan, “Amerikan Board'un Kuruluşu, Teşkilatlanması ve Osmanlı Devletinde Kurduğu Misyonlar”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 23, 2007/2, ss. 63-74.
- _____, “Amerikan Protestan Misyonerlerinin Talas'ta Eğitim Faaliyetleri”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 18, S. 1, Elazığ 2008, ss. 343-352.
- ÖZTÜRKMEN Ali vd., “Suriye'de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri”, *Orsam*, Kasım 2011.
- PALGRAVE W. G., *Central and Eastern Arabia*, 2 Vols, Macmillan Publ., London 1865.
- PARIS Timothy J., *Britain, the Hashemites and Arab Rule 1920-1925: The Sherifian Solution*, Frank Cass Publ., London 2003.
- PEKE Mümtaz, “Lozan Konferansı'nda Nüfus Tartışmaları”, *Belleten*, c. LXIX, S. 256, 2005, ss. 2-29.
- PETERS Edward, *The First Crusade*, University of Pennsylvania Press, Second Ed., Philadelphia 1998.
- PHILBY Harry, “Gertrude Bell”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, No. 4 (Oct., 1926), pp. 804-806.

- PINCHES T. G.,” Amurath to Amurath by Gertrude Lowthian Bell”, *The Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, Jul., 1911, pp. 873-877.
- PIPES Daniel, *Greater Syria*, Oxford University Press, Newyork Oxford, 1992.
- PLATTS John, *Universal Biography*, Vol IV, Series III, Sherwood Publ., London 1826.
- POLAT Ü. Gülsüm, “İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu’daki Osmanlı Ajanları”, *History Studies Ortadoğu Özel Sayısı*, 2010, ss. 393-410.
- POLK William R., *Irak’ı Anlamak*, (Çev: Nurettin Elhüseyni), NTV Yay. 1. Baskı, İstanbul 2007.
- Postscript, *Bulletin of the American Schools of Oriental Research*, No. 17, Feb., 1925, pp.. 19.
- POŞ Abdullah, “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Tarsus’ta Müslim-Gayrimüslim İlişkileri”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 17, S. 2, 2008, ss. 593-619.
- _____, “XIX. Yüzyılın Sonlarında Irak’taki Şîf Nüfus ve Caferî Toplumunu Tahrik Faaliyetleri”, *Milel ve Nihal*, c. 8, S. 3, Eylül-Aralık 2011, ss. 47-76.
- PRANCE Ghillean - NESBITT Mark, (Ed.), *The Cultural History of Plants*, Routledge Books, London Newyork 2005.
- PRICE David, “Cloak & Trowel”, *Archaeology*, Vol. 56, No. 5 Sep/Oct 2003, pp.. 30-35.
- RAFFERTY Anne Marie - SOLANO Diana, “The Rise and Demise of the Colonial Nursing Service: British Nurses in the Colonies, 1896-1966”, *Nursing History Review*, Vol.15, 2007, 2007, pp.147-154.
- RAMSAY, W. M., *Anadolu’nun Tarihi Coğrafyası*, (Çev: Mihri Pektaş), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1961.
- RAMSAY, William Mitchell, RAMSAY W. M., (Miss), *Everyday Life in Turkey*, Aberdeen University Press, London 1897.
- _____, *The Cities of St. Paul*, Armstrong and Son Publ., London 1907.
- RAMSAY William M.-BELL Gertrude L., (Ed: Robert G. Ousterhout, Mark P. C. Jackson), *The Thousand and One Churches*, University of Pennsylvania Museum of Archaeology and Anthropology Publ, Pennsylvania 2008.

- RASHEED, al-Madawi, *A History of Saudi Arabia*, Cambridge University Press, 2nd ed. Cambridge 2010
- REGAZZİ John J., *Scholarly Communications: A History from Content as King to Content as Kingmaker*, Rowman & Littlefield Publ., Maryland 1992.
- REID Walter, *Empire of Sand*, Birlinn Publ., Edinburgh 2013.
- RENAN Ernest, *History of the People of Israel, 5 Vols*, Chapman & Hall, London 1888-1895.
- REUTHER Oskar, *Ocheidir: Nach Aufnahmen von Mitgliedern der Babylon-Expedition der Deutschen Orientgesellschaft*, Leipzig 1912.
- REYHAN Cenk, "Türk-Alman İlişkilerinin Tarihsel Arka Planı (1878-1914)", *Belleten*, c. LXIX, S. 254, Nisan 2005, ss. 2-46.
- _____, "Cebel-i Lübnan Vilayet Nizamnamesi", *Memleket Siyaset Yönetim*, 2006/1, ss. 171-181.
- RICE Stephen, "Reconstructing Tallis's Latin "Magnificat" and Nunc "dimittis"", *Early Music*, Vol. 33, No. 4 (Nov., 2005), pp. 647-658.
- RICH Paul J. (Ed.), *Iraq and Gertrude Bell's The Arab of Mesopotamia*, Lexington Books, Plymouth 2008.
- ROBINS Philip, *A History of Jordan*, Cambridge University Press, Newyork 2004.
- ROGAN Eugene L., "Asiret Mektebi: Abdulhamid II's School for Tribes (1892-1907)", *International Journal of Middle East Studies.*, Vol. 28, No. 1, Feb. 1996, pp. 83-107.
- ROSEN Jacob, "Captain Reginald Hall and the Balfour Declaration", *Middle Eastern Studies*, Vol. 24, No. 1, Jan., 1988, pp. 56-67.
- ROSENTHAL Franz, *The Herb, Hashish versus Medieval Muslim Society*, E. J. Brill Publ., Leiden 1971.
- ROWTON M. B., "Urban Autonomy in a Nomadic Environment", *Journal of Near Eastern Studies*, The University of Chicago Press, Vol. 32, No. 1/2 (Jan.- Apr., 1973), pp. 201-215.
- RUBINSTEIN William D., *Twentieth-Century Britain: A Political History*, Palgrave Macmillan Publ., Fitst Ed., Hampshire 2003.
- SAATÇI Suphi, *Irak'ta Türk Varlığı*, Tarihi Araştırmalar ve Dokümantasyon Merkezleri Kurma ve Geliştirme Vakfı Yay., 1. Baskı, İstanbul 1996.

- SAKAL Fahri, “Şapka İnkılâbının Sosyal ve Ekonomik Yönü Destekler ve Köstekler”, *Turkish Studies*, Vol. 2/4, Fall 2007, ss. 1308-1318.
- SAKİN Serdar, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Akademik Bakış*, c. 4, S. 7, Kış 2010, ss. 133-152.
- SALİHOĞLU Mahmut, “Samiriler”, *DİA*, c. 36, 2009, ss. 79-81.
- SALMAN Kamal Abdal-Rahman, *The Ottoman and British Policies Toward Iraqi Tribes: 1831 to 1820*, The University of Utah (Unpublished Doctorate Thesis), 1992.
- SANCAKLI Saffet, “Günümüzde Zayıf ve Mevzu Hadislerin Sahih Hadislerle Karıştırılma Problemi”, *Diyanet*, c. 37, S. 1, Ocak-Şubat-Mart 2001, ss. 39-60.
- SARICIK Murat, “Osmanlı Devleti’nde Nakîb’ül Eşraflık Kurumu”, *Türkler*, c. X, Ankara 2002, ss. 385-393.
- _____, “Cahiliye Döneminde Arap Yarımadası Panayırları”, *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2013/2, S. 31, ss. 109-140.
- SARINAY Yusuf, *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1896-1922) IV*, Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Yay., Ankara 2005.
- _____, “Türk Arşivleri ve Ermeni Meselesi”, *Bellekten*, c. 70, S. 257, 2006. ss. 1-20.
- SARISAMAN Sadık, “Ömer Naci Bey Müfrezesi”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi*, Kasım 1995, S. 16, ss. 501-513.
- _____, “I. Dünya Savaşı’nda Türk Cephesinde Psikolojik Harp”, *Türkler*, c. 13, Yeni Türkiye Yayınları, 2002, ss. 453-468.
- SATILMIŞ Selahattin, “XIX. Yüzyılda Nesturiler ve İngiliz Misyonerlik Faaliyetleri”, *Bellekten*, Cilt LXXI, S. 261, Ağustos 2007, ss. 653-688.
- SATIA Priya, “Developing Iraq: Britain, India and the Redemption of Empire and Technology in the First World War”, *Past & Present*, No. 197, Nov., 2007, pp. 211-255.
- _____, *Spies in Arabia*, Oxford University Press, Newyork 2008.
- SCHNEER Jonathan, *The Balfour Declaration*, Bloomsbury Publ., London 2011.
- SCOVILLE Sheila A., “Gazetteer of Arabia: A Geographical and Tribal History of the Arabian Peninsula”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, Vol. 44, Issue 02, June 1981, pp. 372-373.

- _____, "Proceedings of the Seminar for Arabian Studies, Vol. 12, *Proceedings of the Fifteenth Seminar for Arabian Studies held at the Middle East Centre*, 14th - 16th July 1981, pp. 73-78.
- SEVİL Hülya Küçük, *İttihat ve Terakki Döneminde İslamcılık Hareketi (1908-1914)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ankara 2005.
- SEZER Hamiyet, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Seyahat İzinleri (18-19.Yüzyıl)", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, c. 21, S. 33, 2003, ss. 105-124.
- SHABANİAN Avedis, *The Armenian Refugee Camp in Aleppo 1922-1936*, Bibliotheque Violette Jebejian Publ., Halep 1986.
- SHAW Stanford J., Halide Edib (Adıvar)'s Appeal to the American Public For Justice For The Turks, *Bulleten*, c. LXVII, S. 249, Ağustos 2003, ss. 531-539.
- SHIELDS Sarah D., "Regional Trade and 19th-Century Mosul: Revising the Role of Europe in the Middle East Economy", *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 23, No. 1, Feb. 1991, pp. 19-37.
- SIMONS Geoff, *Iraq: From Sumer to Saddam*, Macmillan Press, Second Ed., London 1996.
- SIRRIYEH Elizabeth, "Wahhabis, Unbelievers and the Problems of Exclusivism", *Bulletin*, Vol: 16, No: 2, 1989, pp. 123-132.
- SLUGLETT Peter, *Britain in Iraq: Contriving King and Country*, Tauris Pub. 2nd ed. Newyork 2007.
- SMITH Michael Llewellyn, *Yunan Düşü*, (Çev: Halim İnal), Ayraç Yay., 1. Baskı, Ankara 2002.
- SOANE E. B., *To Mesopotamia and Kurdistan in Disguise*, Small Maynard Publ., Boston 1914.
- SOMEL Selcuk Aksin, *The A to Z of the Ottoman Empire*, Rowman and Littlefield Publ., Plymouth 2003.
- SONYEL Salahi R., "İngiliz Gizli Belgelerine Göre İşgal Gücünün Türkiye'deki Son Günleri ve Cumhuriyetin Kuruluşu", *Bulleten*, c. XLII, 1978 Ocak, s. 165, ss.104-146.

- _____, “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı”, *Belleten*, c. XLII, S. 168, Ekim 1978, ss. 727-759.
- _____, “Büyük Devletlerin Osmanlı İmparatorluğunu Parçalama Çabalarında Hıristiyan Azınlıkların Rolü”, *Belleten*, c. XLIX, S.195, Aralık 1985, ss. 647-665.
- _____, “Albay T. E. Lawrence, Haşimi Araplarını, Osmanlı İmparatorluğuna Karşı Ayaklanmaları İçin Nasıl Aldattı”, *Belleten*, c. LI, S. 199, Nisan 1987, ss. 231-287.
- _____, “İngiliz Gizli Belgelerine Göre Adana’da Vuku Bulan Türk-Ermeni Olayları (Temmuz 1908-Aralık 1909)”, *Belleten*, c. LI, S. 201, Aralık 1987, ss.1241-1338.
- _____, “İngiliz Belgelerine Göre Mustafa Kemal Lawrence Görüşmesi”, *Belleten*, c. LII, S. 205, Aralık 1988, ss. 1695-1705.
- _____, “Kurtuluş Savaşı Günlerinde Mustafa Kemal-Enver Çatışması”, *Belleten*, c. LIV, S. 209, Nisan 1990, ss. 382-402.
- SOOFİZADEH Abdolvahid, “I. ve II. Erzurum Antlaşmalarının Siyasi Açından Değerlendirilmesi”, *AÜ DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi (TAD)*, c. XXXII, S. 54, 2013, ss. 183-194.
- SOY Bayram, “Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918’e Kadar”, *Bilig*, S. 30, Yaz 2004, ss. 173-202.
- SÖYLEMEZ Mehmet Mahfuz, “İlk Dönem İslam Toplumunda Gayrimüslimlerin Yeri: Haklar ve Hoşgörü”, *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S. 22, 2010, ss. 99-124.
- SPRAGUE Sydney, *A Year with the Bahá'ís in India and Burma*, Kalimat Press, Los Angeles 1908.
- STERN H. A., *Journal of a Missionary Journey into Arabia Felix*, London 1858.
- STODDARD Philip Hendrick, *The Ottoman Government and the Arabs, 1911 to 1918: A Preliminary Study of Teşkilât-ı Mahsusa*, Princeton University (Unpublished Doctorate Thesis), Michigan 1964.
- STRZYGOWSKI Josef, *Kleinasien ein Neuland der Kunstgeschichte*, J. C. Hinrichs Publ., Leipzig 1903.

- SU Erol, “Doğu Süryani Kilisesi Tarihi Çerçevesinde İran Asuri Keldanilerine Genel Bir Bakış”, *The Journal of International Social Research*, c. 4, S. 16, Kış 2011, ss.129-137.
- SÜKAN Bige, Fransa’nın Türkiye Politikaları ve Ekonomik Çıkarları (1919-1922)”, *Osmanlı’dan Lozan’a Batı’nın Paylaşım Projeleri Sempozyumu Bildiri Kitabı*, 26-27 Nisan 2006, ss. 215-237.
- SÜMER Faruk, *Oğuzlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yay., İstanbul 1992.
- _____, “Tahtacılar”, *DİA*, c. 39, 2010, ss. 436-437.
- SYK Andrew, (Ed: Kaushik Roy), “Command in the Indian Expeditionary Force D: Mesopotamia 1915-16”, *The Indian Army in the Two World Wars*, Brill Publ., Leiden 2012.
- SYKES Mark, *Asiatic Provinces of Turkey*, Bicker and Sons Pub. London 1904.
- _____, “The Kurdish Tribes of the Ottoman Empire”, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol: 38, Jul-Dec. 1908, pp. 451-486.
- _____, *Through Five Turkish Provinces*, Forgotten Books, London 2013.
- ŞAHİN, Gürsoy, *İngiliz Seyahatnamelerinde Osmanlı Toplumunu ve Türk İmajı*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul 2007.
- ŞIVGIN Hale, “Osmanlı Arşiv Belgeleriyle 1902-1912 Yıllarında Makedonya”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 43, 2007, ss. 1-8.
- ŞİMŞİR Bilal N., “Musul Sorunu ve Türkiye-İngiltere-İrak İlişkileri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, c. XXI, S.63, Kasım 2005, ss. 859-916.
- ŞİMŞİR Bilal N., *Türk-İrak İlişkilerinde Türkmenler*, Bilgi Yay., 1. Baskı, Ankara 2004.
- Tahsin Paşa, *Abdülhamit: Yıldız Hatıraları*, İmge Kit., 1. Baskı, Ankara 2008.
- TARBUSH Mohammad A., *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Routledge Books, First Ed., Oxon 1982.
- _____, *The Role of the Military in Politics: A Case Study of Iraq to 1941*, Routledge Books, Digital Ed. Newyork 2010.
- TAŞĞIN Ahmet, “İrak’ta Bektaşî Topluluğu Şebekler”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S. 52, 2009, ss. 127-143.

- TAŞKIN Ünal, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Ağnam Vergisine Yapılan Zamlar”, *Turkish Studies*, Vol. 8/5 Spring 2013, ss. 789-796.
- TAUBER Eliezer, *The Arab Movements in World War I*, Routledge Books, First Published, London, Newyork 1993.
- _____, “Syrian and Iraqi Nationalist Attitudes to the Kemalist and Bolshevik Movements”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 30, No. 4, Oct., 1994, pp. 896-915.
- _____, *The Formation of Modern Iraq and Syria*, Routledge Books, Oxon, Newyork 1995.
- TEVETOĞLU Fethi, “Ali Fethi Okyar’ın Günlük Hatıraları”, *Belgeler*, c. XII, S. 16, II. Baskı, 1993, ss. 113-130.
- “The Monthly Record”, *The Geographical Journal*, Royal Geographical Society, c. 51, 1918, pp. 335-338.
- TIBBLE Anne, *Gertrude Bell*, A.C. Black Publ., First Edition Ed., London 1958.
- TOFTBEK E., “Kısa Dürzi İlmihali”, (Çev. Ethem Ruhi Fığlalı), *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 25, S. 1, ss. 215-220.
- TOKLUTEPE, Şükrü, “Isparta Yöresi (Psidia) ve Anadolu’da Hıristiyan Türkler”, *Isparta’nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, 16-17 Mayıs 1998 2001, c.3, ss. 215-222.
- TOKSÖZ Meltem, “Adana Ermenileri ve 1909 İğtişâşı”, *İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri*, (23-25 Eylül 2005), 2011, ss. 153-162.
- TOWNSEND John, *Proconsul to the Middle East: Sir Percy Cox and the End of Empire*, Tauris Books, London 2010.
- TOWNSEND Meredith, *Asia and Europe*, G. P. Putnam's Sons Pubs., Third Ed., Newyork 1905.
- TOWNSHEND Charles V. F., *Mezopotamya Seferim*, (Çev: Gürol Koca), İş Bankası Yay., I. Baskı, İstanbul 2012.
- TRIPP Charles, *A History of Iraq*, Cambridge University Press, Second Ed., Cambridge 2002.
- TROELSTRA Anne S., *Bibliography of Natural History Travel Narratives*, KNNV Publishing, Zeist 2016.
- TURAM Emir, “Gertrude Bell”, *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, (Ed: Mim Kemal Öke), İrfan Yay. 1. Baskı, İstanbul 1995.

- TURAN Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk İslam Medeniyeti*, Boğaziçi Yay., 4. Baskı, İstanbul 1993.
- TUSON Penelope, *Playing the Game: Western Women in Arabia*, I. B. Tauris Books, London and Newyork 2003.
- TÜLÜCÜ Süleyman, “Muallakat”, *DİA*, c. 30, 2005, ss. 310-312.
- TUCKER Spencer C., (Ed.) “Husayn ibn Ali, King (1856?-1931)”, *The Encyclopedia of World War I: A Political, Social, and Military History*, Vol. I, ABC Clio Publ., California 2005.
- TUNAYA Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler, Cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yay. 2. Baskı, İstanbul 1988.
- TÜMER Günay, “Cizvitler”, *DİA*, c. 8, 1993, ss. 40-42.
- TÜRKGELDİ Ali Fuad, *Görüp İştittiklerim*, TTK Yay., 4. Baskı, Ankara 1987.
- TÜRKMEN Zekeriya, “31 Mart Olayından Sonra Yıldız Evrakı Tetkik Komisyonunun Kuruluşu, Faaliyetleri ve Yıldız Sarayının Araştırılması”, *Osmanlı, 2. Siyaset*, 1999, ss. 430-440.
- _____, *Hareket Ordusu ve Kurmay Yüzbaşı Mustafa Kemal*, Genelkurmay Basımevi, 2. Baskı - Ankara 2011.
- TWEEDIE W., *Turkish Arabia : Being an Accoount of Official Tour in Babylonia, Assyria and Mesopotamia 1886-1887*, India Government Printing, Calcutta, 1888.
- UCA Alaattin, “II. Abdülhamit Döneminde Dr. Bahaeddin Şakir’in Osmanlı Veliiahtları ile İlişkileri”, *KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 15 (24), 2013, s. 98. ss. 97-101.
- ULRICHSEN Kristian Coates, “The British Occupation of Mesopotamia, 1914–1922”, *The Journal of Strategic Studies*, Vol. 30, No. 2, April 2007, pp. 349–377.
- UMAR Ömer Osman, “Milli Mücadele Dönemi Atatürk’ün Ortadoğu Politikası”, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 20, S. 1, 2010, ss. 443-470.
- URAL Selçuk, “Mütareke Döneminde İngilizlerin Elindeki Türk Esirlerinin İadesi ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 37, 2006, ss.187-210.
- _____, “Mütareke Döneminde İngiltere'nin Güneydoğu Anadolu Politikası”, *Atatürk Yolu*, c. 10, S. 39, 2007, ss. 425-463.
- URALER Aynur, “Ümmehâtü'l-Mü'minîn” *DİA*, c. 42, 2012, ss. 306-308.

- UYANIK Ercan, Çakırcalı Mehmet Efe Kronolojisi”, *Ege Defterleri*, S. 4, Kış 2014, ss. 3-43.
- UYSAL Mehmet, *Avusturyalı Murad Efendi. Biyografisi ve Türkiye Seyahatnamesi*, Fakülte Kitabevi, Isparta 2004.
- UZUNÇARŞILI İ. Hakkı, “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar”, *Belleten*, c. XIII, S. 51, Temmuz 1949, ss. 573-650.
- _____, *Osmanlı Tarihi*, c. II, TTK Yay., 6. Baskı, Ankara 1994.
- ÜNAL Fatih, “Osmanlı Devletinin Son Yıllarında Güneydoğu Aşiretlerinden Milli Aşireti ve İbrahim Paşa”, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Velî Araştırma Dergisi*, S. 41, 2007, ss. 1-16.
- ÜNVERDİ Mustafa, “Kuranda Ahiret İnancı Bağlamında Adana ve Hatay Bölgesindeki Tenasüh ve Reenkarnasyon İnançlarının Değerlendirilmesi”, *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 4, S. 2, Temmuz-Aralık 2004, ss. 277-300.
- ÜZEN İsmet, “Türklerin Kut’ül-Amare Kuşatması Sırasında İngiliz Ordusunda Bulunan Hintli Askerlerin Tutumu (Aralık 1915 - Nisan 1916)”, *Akademik Bakış*, c. 2, S. 3, Kış 2008, ss. 81-102.
- VARLIK Bülent, *19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu’da Yayılması*, TİB Yay., Ankara 1976.
- VASSILIOU M. S., *Historical Dictionary of the Petroleum Industry*, The Scarecrow Press, Maryland 2009.
- VINOGRADOV Amal, “The 1920 Revolt in Iraq Reconsidered: The Role of Tribes in National Politics”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 3, No. 2, Apr., 1972, pp. 123-139.
- VOLKMAN Ernest, *Tarihin Seyrini Değiştiren Gizli Ajanlar*, (Çev: Enver Günsel), Truva Yay., İstanbul 2005.
- VURAL Suat, *Hindistan’da İngiliz Yönetimi*, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Malatya 2006.
- WASSON Ellis, *A History of Modern Britain: 1714 to the Present*, Wiley Blackwell Publ., First Publ., Singapore 2010.
- WALLACH Janet, *Desert Queen*, Phoenix, London 1997.

- _____, *Çöl Kraliçesi*, (Çev: Püren Özgören) Can Yay., 1. Baskı, İstanbul, 2004.
- WARNER Guy, “Only a Sideshow? The RFC and RAF in Mesopotamia 1914-1918”, *Royal Airforce Historical Society Journal*, No. 48, pp. 9-19.
- WASTI Syed Tanvir, “Amir Shakib Arslan and the CUP Triumvirate”, *Middle Eastern Studies*, Vol. 44, No. 6, November 2008, pp. 925-936.
- WEAVER Lawrence, “Rounton Grange Yorkshire A Seat of Sir Hugh Bell”, *Country Life*, 26 June 1915, pp. 906-912.
- WELLSTED J. R., *Travels in Arabia*, John Murray Publ, London 1838.
- WERR Lamia Al-Gailani, (Ed: Peter G. Stone, Joanne Farchakh Bajjaly), “The Story of the Iraq Museum”, *The Destruction of Cultural Heritage in Iraq*, Boydell and Brewel Publ., First Ed., Suffolk 2008.
- WEST Vita Sackville, *Passenger to Teheran*, Cockbird Press, London 1926.
- WILEY Joyce N., *Irak Şiileri*, Çev. (Metin Mutanoğlu, Osman Baş), Ekin Yay., İstanbul 2004.
- WILKINSON-Latham Christopher, *The Boer War*, Osprey Publ., Oxford 1977.
- WINSTONE H. V. F., *Captain Shakespear*, Jonathan Cape Publ, London 1976.
- WILSON Arnold Talbot, *Loyalties Mesopotamia 1914-1917*, Oxford University Press, Oxford 1930.
- WRIGHT G.R.H., “Two Unusual Orientalists: Women of Action”, *East and West*, Vol. 53, No. ¼, December 2003), pp. 289-304.
- YAKIT, İsmail, “Devlet Arşivleri Işığında 19. Asırda Nis Adasının Sakinleri, Sosyo-Ekonomik ve Kültürel Durumları”, *Isparta'nın Dünü Bugünü Yarını Sempozyumu*, (16-17 Mayıs 1998), 2001, c.3, ss. 243-266.
- YAPHE Judith S., (Ed: R. Zeidel, A. Baram, Achim Rohde), “Until They Leave: Liberation, Occupation and Insurgency in Iraq”, *Iraq Between Occupations: Perspectives from 1920 to the Present*, Palgrave Macmillan, Haifa, Hamburg 2010.
- YAPP M. E., “The Establishment of the India Company Residency at Baghdad, 1798-1806”, *Bulletin of School of Oriental and African Studies, University of London*, Vol. 30, No: 2, 1967, pp. 323-336.

- YARAMIŞ, Ahmet, “Mısır’da İngiliz Sömürgecilik Anlayışı Cromer Örneği (1183-1907)”, *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c.IX, S.2, Aralık 2007, ss. 121-130.
- YAVUZ Bige Sükan, “Fransız Arşiv Belgelerinin Işığında Chester Demiryolu Projesi”, *Atatürk Yolu*, c. 6, S. 24, 1999, ss. 527-561.
- YAVUZ Hilmi-PEHLİVANOĞLU Burcu, *Batı Uygarlığı Tarihine Teorik Bir Giriş*, Aşina Kitaplar, Ankara 2008.
- YAZARSIZ, *The manual of Rank and Nobility*, Saunders and Otley Publ., Second Ed. London 1832.
- YAZICI Tahsin Hâfız-ı Şîrâzî, *DİA*, c: 15, 1997, ss. 103-106.
- YILDIRIM Sevil, *Dünyada ve Türkiye’de Petrol*, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı, Ankara 2003.
- YILDIRIM Suat, “Ba’l”, *DİA*, c. 4, 1991, ss. 553-554.
- YILDIRIM Tahsin, *Veliaht Yusuf İzzettin Efendi*, Çatı Yay., 1. Baskı, İstanbul 2006.
- YILDIRIM Tamer, “Matbuat Âleminde Mevlânzâde Rıfat’la Bir Gezinti”, *History Studies*, Vol. 5, Issue 3, Haziran/June 2013, ss. 269-278.
- YILMAZ Hadiye, “Mustafa Kemal Paşa-Emir Faysal Anlaşması ve Milli Mücadele Döneminde Suriye ve Irak”, *CTAD*, S. 20, Güz 2014, ss. 289-306.
- YORULMAZ Naci, “Ottoman Empire and Germany (1871-1908) Military-economic Relationship Trade Activities of German Armaments Industry in the Ottoman Market”, *Free University*, “ts.”, p.. 1-19.
- YURDUSEV Esin, “İstanbul’dan Lozan’a İngiltere’nin Boğazlar Politikası 1915-1923”, *Bellekten*, c. LXXI, S. 260, Nisan 2007, ss. 161-219.
- Yüce Samet, *Britanya’nın Ortadoğu Politikası ve Gertrude Bell*, Nizamiye Akademi Yay., İstanbul 2018.
- ZENGİN Zeki Salih, “II. Abdülhamit Döneminde Yabancı ve Azınlık Mekteplerinin Faaliyetleri”, *Bellekten*, c. LXXI, S. 261, Ağustos 2007, ss. 613-652.
- ZEYREK Suat, “Millî Mücadele Sürecinde Türk - İngiliz Rekabeti: Kürt Sorunu”, *Türkiyat Mecmuası*, c.23, Bahar, 2013, ss. 109-140.

Gazeteler

“A New Order” *The Times*, 25 August 1917.

“A Parthian Palace in the Desert, *The Times*, 15 May 1912.

“An Englishwoman’s Desert Journey”, Gertrude Lowthian Bell, *The Times*, 13 June 1914.

“An Uncrowned Queen of Arabia”, *The New York Times*, 23 October 1927.

“Awards to Travellers”, *The Times*, 20 March 1918.

“British School in Rome”, *The Times*, 28 February 1910.

“France, Britain, and the Arabs”, *The Observer*, T. E. Lawrence, 8 August 1920.

“Mesopotamia”, *Sunday Times*, T. E. Lawrence, 22 August 1920.

“Miss Bell’s Funeral”, *The Times*, 14. July 1926.

“Miss Gertrude Bell”, A. T. W.- C. Leonard Woolley, *The Times*, 15 July 1926.

“Mr. Churchill’s Conference at Cairo”, *The Times*, 5 April 1921.

“Newcastle College Gift” *The Scotsman*, 5 October 1926.

“The British Auxiliary”, *The Times*, 10 August 1911.

“The Drawing Room”, *The Times*, 10 May 1890.

“The King’s Message to Sir Hugh Bell”, *The Times*, 14 July 1926.

“The Palace of Ukheitar”, *The Times*, 10 November 1909.

“The Robbery from Miss Bell”, *The Times*, 1 June 1909

“The Robbery from Miss Bell”, *The Times*, 3 June 1909.

“Their Majesties’ State Ball, *The Times*, 17 July 1909.

“University Intelligence”, *The Times*, 6 July 1888.

“Valuable Gift to a College”, *The Liverpool Post*, 5 October 1926;

“Woman Suffrage”, Anna P. Stout, *The Times*, 8 December 1910.

“Woman Suffrage”, *The Times*, 29 June 1909.

“Woman Suffragists and the House of Commons”, *The Times*, 13 October 1908.

“Responsibility of the Committee”, Gertrude Lowthian Bell, *The Times*, 27 January 1913.

İnternet

<http://kuran.diyinet.gov.tr/mushaf> (01.02.2018)

<https://www.britannica.com/place/United-Kingdom> (15.1.2018)

<http://www.gerty.ncl.ac.uk/> (10.3.2014)

<http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos.php> (10.3.2014)

<http://www.lib.uchicago.edu/e/collections/maps/kiepert> (10.5.2016)

<http://www.lmh.ox.ac.uk/About-LMH/College-history.aspx> (2. 12. 2015)

<http://www.ncl.ac.uk/about/history>, (24.02.2016)

http://www.nytimes.com/2006/07/09/weekinreview/09filkins.html?pagewanted=1&n=Top/Reference/Times%20Topics/Subjects/I/International%20Relations&_r=0
(9.7.2016)

<http://www.therountons.com/> (15.3.2014)

<http://www.yesilay.org.tr/tr/kurumsal/tarihce> (16.7.2015)

<http://vconline.org.uk/charles-h-m-doughty-wylie-vc/4586547964> (22.8.2019)

ÇELİK Kemal, “Adana ve Çevresinde Ermeni ve Fransız Cinayetleri”
http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/pdf/celik_02.pdf, (1.10.2014)

GÜNAY Nejla, “1909 Adana Olaylarının Maraş'taki Yansımaları ve Maraş Divanı Harbi Örfisinin Yargılamaları”, *Ermeni Araştırmaları*, S. 29, 2008.
<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=555>,
(18.7.2015)

McCARTHY Justin, “Bırakın Tarihçiler karar versin”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı 2, 2001,
<http://www.eraren.org/index.php?Lisan=tr&Page=DergiIcerik&IcerikNo=214>, (11.8.2015)

TÜRKMEN Zekeriya, “Özdemir Bey’in Musul Harekatı ve İngilizlerin Karşı Tedbirleri (1921-1923),
<http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-49/ozdemir-beyin-musul-harekatı-ve-İngilizlerin-karsi-tedbirleri-1921-1923>, (11.10.2015)

EKLER

A. HARİTALAR

Harita 1: I. Ortadoğu Gezisi, 1899-1900

Harita 2: II. Ortadoğu Gezisi, 1905

Harita 3: II. Anadolu Gezisi, 1907

Harita 4: III. Ortadoğu Gezisi, 1909

Harita 5: IV. Ortadoğu Gezisi, 1911

Harita 6: Necit Gezisi, 1913-1914

B. RESİMLER

Resim 1: Gertrude Bell'in doğduğu ev, Rounton Grange (Washington New Hall, Newcastle)

Kaynak:

Lawrence Weaver, "Rounton Grange Yorkshire A Seat of Sir Hugh Bell", *Country Life*, 26 June 1915, p. 907.

Resim 2: Hugh Bell ve kızı Gertrude (4)

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 3: Gertrude Bell (8) ve kardeşi Maurice

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 4: Gertrude Bell (16)

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

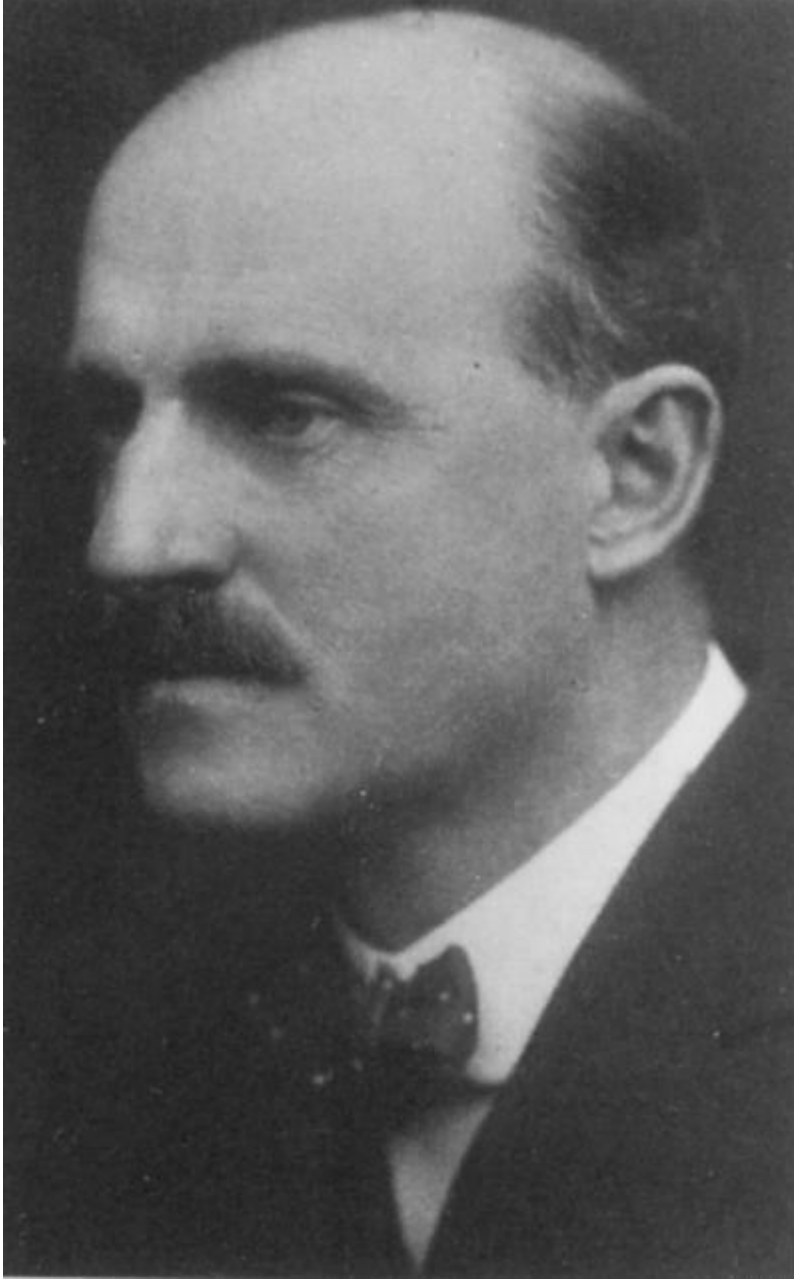
Resim 5: Gertrude Bell (53)

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 6: Çanakkale Savaşı'nda hayatını kaybeden sevgilisi Dick Doughty Wylie

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 7: Gelibolu'da bulunan Wylie'nin mezarına uzaktan bakış

Kaynak:

Jonathan Brown, *Homeric Sites Around Troy*, Canberra 2017, p. 276.

Resim 8: Gelibolu'da bulunan Wylie'nin mezarı yakın plan

Kaynak:

<http://vconline.org.uk/charles-h-m-doughty-wylie-vc/4586547964.>, (22.08.2019)

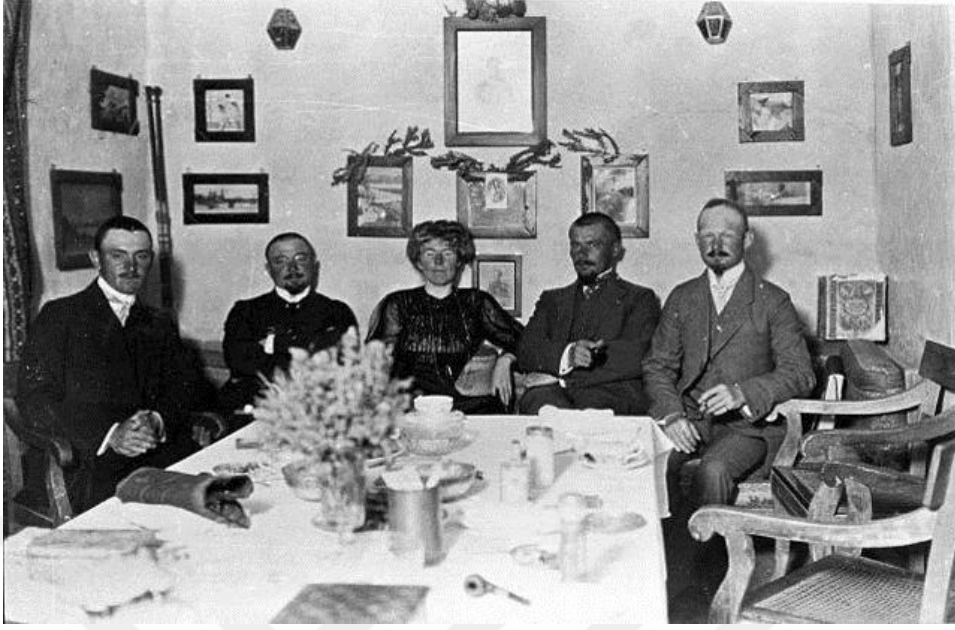
Resim 9: Gertrude Bell (41) Şitate vahasında (1909)

Kaynak:

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=11&start=200,
18.01.2015., (10.08.2016)

Resim 10: Asur'da kazı yapan arkeologlar ve Bell (1911).

Kaynak:

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=17&start=220
(10.08.2016)

Resim 11: Gertrude Bell (41) ve T. E. Lawrence (1909 Karkamış)

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 12: Necit Gezisi refiki Maravi ve hanımı (1914).

Kaynak

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=28&start=20

(10.08.2016)

Resim 13: Bell'i Hayyil'de ağırlayan Türkiye (1914)

Kaynak:

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=28&start=40

(10.08.2016)

Resim 14: Bell'e hiç ihanet etmeyen Anaze Şeyhi Fahad bin Hazzal (1914).

Kaynak:

http://www.gerty.ncl.ac.uk/photos_in_album.php?album_id=28&start=80
(10.08.2016)

Resim 15: Gertrude Bell, Baĝdat 1917

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 16: Churchill ile Kahire Konferansında Giza gezisi(1921).

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 17: 1921 Kahire Konferansı Delegasyonu: Kırk Haramiler

Kaynak:

<http://www.therountons.com> (10.08.2016)

Resim 18: Bağdat Arkeoloji Müzesi

Kaynak:

<https://www.pinterest.com/pin/397301998349950487> (10.08.2016)

Resim 19: Bell'in Baĝdat'ta bulunan mezarı.

Kaynak:

Dexter Filkins, "Among the Ghosts: Heroes and Grand Plans", *The New York Times*, 9 Temmuz 2006.

ÖZ GEÇMİŞ

Kişisel Bilgiler :

Adı ve Soyadı : Mustafa Celalettin HOCAOĞLU

Doğum Yeri ve Yılı : Ermenek 1979

Medeni Hali : Evli

Eğitim Durumu :

Lisans Öğrenimi : İnönü Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Tarih Öğretmenliği

Yüksek Lisans Öğrenimi : İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü

Yabancı Dili ve Düzeyi : İngilizce - İyi

İş Denevimi :

1. MEB, Tarih Öğretmeni
2. SDÜ, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Araştırma Görevlisi

Bilimsel Yayınlar ve Çalışmalar:

1. Osmanlı Ermenilerinin Tehcir Yolları (1915), *İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü* (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Malatya 2006.
2. “Gertrude Bell'in 1907 Yılı Batı Anadolu Seyahati (İzmir'den Isparta'ya)”, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2013, S. 29.
3. “1915 Ermeni Tehcirinde Kullanılan Güzergahlar”, *Ermeni Meselesi Özel Sayısı*, IV, Eylül-Aralık 2014, Sayı 63.
4. “Gertrude Bell'in Anılarında Sultan II. Abdülhamid 31 Mart Olayı ve Anadolu'ya Yansımaları” *Sultan II. Abdülhamit Sempozyumu Bildirileri*, Selanik 20-21 Şubat 2014.